

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

XLIX

2012

BUCUREȘTI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tom XLIX, 2012

SUMAR

<i>Basarabia – 200</i> (Alexandru Zub)	1
--	---

STUDII ȘI ARTICOLE

MEDIEVALIA

IOAN SCRIPCARIUC, <i>Structuri administrative din Țara Moldovei. De la „marca” lui Dragoș voievod la ținutul Sucevei</i>	3
ALEXANDRU SIMON, <i>Valahii și cruciada la mijlocul anilor 1460</i>	15
EMANUEL CONSTANTIN ANTOCHE, <i>Quelques considérations en marge de l'expédition du roi Jean Ier Albert en Moldavie (août-octobre 1497)</i>	35
MARIUS DIACONESCU, <i>Peștorii nepotei lui Ștefan cel Mare în 1517. Despre căsătoria lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi</i>	55
MARIUS CHELCU, <i>Ulițe și mahalale: sensuri urbanistice (secolele XVII și XVIII)</i>	71

MODERNITATEA

SORIN GRIGORUȚĂ, <i>Doctorul Eustathius Athanasius Rolla și activitatea sa în Moldova începutului de secol XIX</i>	79
MIHAI COJOCARIU, <i>Un candidat la tronul Moldovei, spre 1859: Lascăr Cantacuzino Pașcanu</i>	91
COSMIN MIHUȚ, <i>Recunoașterea internațională a secularizării averilor mănăstirești – chestiunea despăgubirilor</i>	105
DANIEL PAVĂL, <i>Pauperitatea urbană în România modernă. Cauze și consecințe</i>	123

SECOLUL XX

MIHAI CHIOVEANU, <i>The Generation of Modern Armageddon. Premises of the birth of European fascism</i>	137
OVIDIU BURUIANĂ, <i>„Georgismul”. Înființarea Partidului Național Liberal Gheorghe Brătianu (iunie 1930)</i>	145
MIHAELA TEODOR, ASTRA, <i>Fundațiile Culturale Regale și constituirea Consiliului Național al Lichidării Neștiinței de Carte (iunie 1946). Implicații politice</i>	161
ANDREI FLORIN SORA, <i>Organizarea administrativ-teritorială a Republicii Populare Române: înființarea raioanelor și regiunilor</i>	169
GABRIEL ASANDULUI, <i>Învățământul de partid în România comunistă. De la Universitatea muncitorească la Școala Superioară de partid „Ștefan Gheorghiu” (1945-1989)</i>	189
SORIN D. IVĂNESCU, <i>Rețeaua informativă a Securității în România democrat-populară</i>	205

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. XLIX, 2012, p. I–IV, 1–492

II

ISTORIA CULTURII

LAURA STANCIU, <i>Pionierii Blajului sau despre prima generație a școlii ardeleni</i>	225
DANIEL NAZARE, <i>Ioan Bogdan – profesor la Universitatea din București</i>	243
ALEXANDRU ISTRATE, <i>Dreptul la recurs. Posteritatea lui Constantin Stere în literatura memorialistică</i>	265
CĂTĂLINA MIHALACHE, „ <i>Nota 10 la purtare</i> ”: <i>școala românească din Basarabia, în primii ani după Marea Unire (I)</i>	275
VERONICA TURCUȘ, <i>Paul Nicorescu și școala română din Roma</i>	295
CĂTĂLIN BOTOȘINEANU, „ <i>Ordinea juriștilor</i> ” la <i>Universitatea din Iași. Recrutarea profesorilor Facultății de Drept în primii ani interbelici</i>	315

RELAȚII INTERNAȚIONALE

BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR, <i>Repatrierea germanilor din țările baltice și teritoriile românești, 1939-1941</i>	341
PAUL NISTOR, <i>Politica externă a României comuniste în anii '50. O abordare istoriografică</i> ...	349

DEZBATERI ISTORIOGRAFICE

GEORGE BODI, <i>Notă asupra „inocenței” arheologiei românești. O abordare pragmatică</i>	363
MIRCEA ANGHELINU, <i>Empirismul a murit, trăiască empirismul: câteva considerații privind actuala criză de identitate a arheologiei românești</i>	369

NUMISMATICĂ

VIOREL M. BUTNARIU, <i>Cu privire la problema editării unui „Lexicon Numismatic pentru Moldova (1359-1859)” (III)</i>	375
---	-----

DOCUMENTE

MIHAI MÎRZA, <i>Avea lui beizadea Ioniță Cantemir după un catastif din 1755</i>	409
ARCADIE M. BODALE, <i>Trei documente inedite din 1826 privitoare la bisericile parohiale din protopopiatele Ceremuș, Putila, Nistru și Siret (Bucovina), păstrate la arhivele din Viena</i>	439
SILVIU VĂCARU, <i>Noi informații referitoare la supușii francezi din Moldova (1832)</i>	445
ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, <i>Câteva documente rusești privitoare la proclamarea Regatului României</i>	467

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

<i>Activitatea Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” în anul 2011</i> (Bogdan-Alexandru Schipor, Cătălina Elena Chelcu)	475
--	-----

IN MEMORIAM

<i>D. Ivănescu, în amintire</i> (Alexandru Zub).....	489
--	-----

ABREVIERI	491
------------------------	-----

ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE « A. D. XENOPOL »

Tome XLIX, 2012

SOMMAIRE

<i>La Bessarabie – 200</i> (Alexandru Zub)	1
--	---

ÉTUDES ET ARTICLES

MEDIEVALIA

IOAN SCRIPCARIUC, <i>Structures administratives du pays de la Moldavie. Depuis « la marque » de Dragoș voïvode jusqu'à la région de Suceava</i>	3
ALEXANDRU SIMON, <i>Les Valaques et la croisade au milieu des années 1460</i>	15
EMANUEL CONSTANTIN ANTOCHE, <i>Quelques considérations en marge de l'expédition du roi Jean Ier Albert en Moldavie (août-octobre 1497)</i>	35
MARIUS DIACONESCU, <i>Les prétendants à la main de la petite-fille d'Étienne le Grand en 1517. Sur le mariage d'Alexandre avec la fille de Barthélemy Drágfi</i>	55
MARIUS CHELCU, <i>Ruelles et banlieues: significations urbanistiques (les XVIIe – XVIIIe siècles)</i>	71

LA MODERNITÉ

SORIN GRIGORUȚĂ, <i>Le docteur Eustathius Athanasius Rolla et son activité dans la Moldavie du début du XIXe siècle</i>	79
MIHAI COJOCARIU, <i>Un candidat au trône de la Moldavie, vers 1859: Lascăr Cantacuzino Pașcanu</i>	91
COSMIN MIHUȚ, <i>La reconnaissance internationale de la sécularisation des fortunes des monastères – la question des dédommagements</i>	105
DANIEL PAVĂL, <i>La pauvreté urbaine dans la Roumanie Moderne. Causes et conséquences</i>	123

LE XXe SIÈCLE

MIHAI CHIOVEANU, <i>La génération de l'Armageddon moderne. Prémisses de la naissance du fascisme européen</i>	137
OVIDIU BURUIANĂ, « <i>Le Georgisme</i> ». <i>La fondation du Parti National Libéral Gheorghe Bratianu (juin 1930)</i>	145
MIHAELA TEODOR, <i>Les Fondations Culturelles Royales et la constitution du Conseil National de l'Éradication de l'Analphabétisme (juin 1946). Implications politiques</i>	161
ANDREI FLORIN SORA, <i>L'organisation administrative et territoriale de la République Populaire de Roumanie: la création des districts et des régions</i>	169
GABRIEL ASANDULUI, <i>L'enseignement politique dans la Roumanie communiste. Depuis l'Université des travailleurs jusqu'à l'École Supérieure du parti communiste « Stefan Gheorghiu » (1945-1989)</i>	189
SORIN D. IVĂNESCU, <i>Le réseau informatif de la Securitate (les Services Secrets) dans la Roumanie démocrate-populaire</i>	205

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. XLIX, 2012, p. I–IV, 1–492

IV

HISTOIRE DE LA CULTURE

LAURA STANCIU, <i>Les pionniers de Blaj ou sur la première génération de l'école latiniste de Transylvanie</i>	225
DANIEL NAZARE, <i>Ioan Bogdan – professeur à l'Université de Bucarest</i>	243
ALEXANDRU ISTRATE, <i>Le droit au recours. La postérité de Constantin Stere dans la littérature des mémoires</i>	265
CĂTĂLINA MIHALACHE, « <i>La meilleure note en discipline</i> » : l'école roumaine de Bessarabie lors des premières années après la Grande Unification (I)	275
VERONICA TURCUȘ, <i>Paul Nicorescu et l'École roumaine de Rome</i>	295
CĂTĂLIN BOTOȘINEANU, « <i>L'ordre des juristes</i> » à l'Université de Iasi. Le recrutement des professeurs de la Faculté de Droit pendant les premières années d'entre les deux guerres mondiales	315

RELATIONS INTERNATIONALES

BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR, <i>Le rapatriement des Allemands des états baltes et des territoires roumains, 1939-1941</i>	341
PAUL NISTOR, <i>La politique externe de la Roumanie communiste dans les années '50. Une approche historiographique</i>	349

DEBATS HISTORIOGRAPHIQUES

GEORGE BODI, <i>Note sur « l'innocence » de l'archéologie roumaine. Une approche pragmatique</i>	363
MIRCEA ANGHELINU, <i>L'empirisme est mort, vive l'empirisme: quelques considérations sur l'actuelle crise identitaire de l'archéologie roumaine</i>	369

NUMISMATIQUE

VIOREL M. BUTNARIU, <i>Sur le problème de l'édition d'un «Lexique Numismatique pour la Moldavie» (1359-1859) (III)</i>	375
--	-----

DOCUMENTS

MIHAI MÎRZA, <i>La fortune du prince Ioniță Cantemir selon un vieux registre de 1755</i>	409
ARCADIE M. BODALE, <i>Trois documents inédits de 1826 concernant les églises paroissiales des archidiocèses de Ceremuș, Putila, Dniestr et Siret (Bukovine) conservés dans les archives de Vienne</i>	439
SILVIU VĂCARU, <i>Informations nouvelles concernant les sujets français de Moldavie (1832)</i>	445
ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, <i>Quelques documents russes sur la proclamation du Royaume de la Roumanie</i>	467

VIE SCIENTIFIQUE	475
------------------------	-----

IN MEMORIAM	489
-------------------	-----

ABRÉVIATIONS	491
--------------------	-----

BASARABIA – 200

Bicentenarul unui rapt teritorial, cu urmări nespuse de dramatice pentru locuitorii în cauză, constituie oricum un „eveniment” memorabil. Mai întâi, fiindcă o asemenea durată, în contextul unui dinamism geopolitic atât de febril, e în stare să nască mereu alte probleme. În al doilea rând, fiindcă cele vechi, motivate cronotopic și etnocultural, au căpătat nuanțe insolite, de natură să întrețină confuzia, deruta, lipsa de orizont.

Basarabia, după cum se știe, e numită astfel din 1812, anul tragicei anexiuni de către Rusia lui Alexandru I, imperiu atunci în plină extensie, cu veleități asimilatoare ce nu s-au stins până în zilele noastre. Anterior, Basarabia definea numai o mică fâșie, de-a lungul Dunării de Jos, până la vărsare, numită așa spre a o deosebi de restul Moldovei istorice. Mai apoi, numele respectiv a fost extins asupra zonei dintre Prut și Nistru, pe care Rusia și-a adjudecat-o, abuziv, prin tratatul de la București (1812), în cadrul unei strategii expansioniste de o certă vechime, de la Petru cel Mare în tot cazul.

Moldova mai suferise totuși un rapt, în cadrul crizei orientale, la 1775, când Imperiul habsburgic i-a răpit partea nordică, pe care a și numit-o *Bucovina*, Țara Fagilor, ca să se distingă de Țara Moldovei. Sunt anexiuni care au nutrit, în spațiul est-carpatic, un spirit resurecțional și revendicativ ce avea să marcheze generații în șir, de la Vartolomei Măzăreanu la G. Asachi, de la Ionică Tăutul la M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, frații Hurmuzachi, C. Negri și alți „căuzași” care au militat, pe la jumătatea secolului XIX, pentru Unirea Principatelor, reforme modernizatoare, creații autohtone comparabile cu valorile apusene.

Dintre „căuzași” de peste Prut, îndeosebi Alexandru Hasdeu și fiul său Bogdan Petriceicu se cuvin amintiți pentru fervoarea lor civică, pe linia aceleiași nevoi de solidaritate panromânească. În pofida subminării lor sistematice, școlile și bisericile de acolo au izbutit totuși să mențină un „duh național”, sesizat ca atare de adepți, ca și de adversarii unionismului. La 1848, Kogălniceanu redacta un „proiect de constituție pentru România unită”, însă a trebuit să-l restrângă la spațiul moldav, cu gândul la un moment geopolitic mai favorabil cauzei naționale.

Războiul Crimeii și Convenția de la Paris au adus recuperarea câtorva județe, Cahul, Bolgrad și Ismail, pe liziera Dunării, astfel ca negoțul european să nu mai fie tulburat de imixtiuni rusești. Ele vor fi reanexate de Imperiul țărilor după războiul din 1877/78, cu toate că statul român luase parte la acea confruntare, cu garanția că integritatea sa teritorială nu va avea de suferit.

Presa timpului a dezbătut pe larg chestiunea, cu argumente istorico-juridice și morale. Într-o suită de articole, M. Eminescu a făcut poate cel mai sever rechizitoriu la adresa politicii rusești de anexiune, comparând-o anume cu politica habsburgică din secolul anterior și relevând justetea cauzei românești, apărată atunci diplomatic de M. Kogălniceanu, iar *en historien* de A. D. Xenopol, mai ales în *Războaiele dintre*

ruși și turci, două volume de mare impact până în zilele noastre, din care s-a și tradus esențialul pentru lumea savantă din afară.

Simbolul ștefanian era invocat în sprijin, așa cum fusese și la Putna, în 1871, sau cum va fi în 1883, cu ocazia dezvelirii statuii ecvestre din Iași, moment coincident, se știe, cu punerea în circulație a *Doinei* eminesciene, în care poetul evoca suferința românilor „de la Nistru până la Tisa” și chema țara la o salutară insurgență. Regele Carol era somat, într-un discurs public, să-și aducă aminte că din coroana sa, forțată anume din tunul capturat la Plevna, lipseau două nestemate și că era timpul să le revendice.

S-a optat atunci pentru un acord cu puterile centrale, acord rămas secret până în 1914, când izbucnirea Marelui Război a silit România să-și reconsidere alianțele. Trebuia să opteze (dilemă insolubilă) pentru puterile Antantei, dacă voia să integreze Transilvania, sau pentru vechea alianță, dacă prefera Basarabia.

Războiul nu i-a fost, mult timp, favorabil. Abia în ultimul moment, dacă se poate spune așa, soarta armelor s-a schimbat pozitiv, țara s-a întregit substanțial, mai întâi prin votul basarabenilor (27 martie), apoi prin decizia bucovineană (28 noiembrie) și finalmente prin actul ardelean de la 1 decembrie 1918.

În România Mare, Basarabia a deținut, firesc, un loc special, grație refuzului Rusiei Sovietice de a recunoaște noua stare de lucruri și unui context internațional la fel de confuz pe cât de aporetic. Negocierile româno-ruse n-au dus la rezultatul dorit. Din contra, Uniunea Sovietică a menținut anume o stare de neliniște, creând chiar, în Transnistria, o mică republică moldavă, ca un avanpost al vechii politici de expansiune. Abia prin pactul Briand-Kellog (1929) s-a ajuns la o anume relaxare pacifistă, de care România (reprezentată la Externe de N. Titulescu) va căuta să profite, dar nu s-a ajuns nicicând la o reală stare de pace.

Dimpotrivă, pactul ruso-german de la Moscova, din 23 august 1939, a avut darul de a spori neliniștea și a condus finalmente la anexarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord de către sovietici (28 iunie 1940), în condiții de nespus dramatism pentru românii din zonă și pentru țară în ansamblu.

Urmările se cunosc. Un război de reîntregire (22 iunie 1941), purtat și dincolo de Nistru, cu sacrificii umane și materiale inestimabile, apoi ocupația sovietică din toamna lui 1944, care a însemnat și începutul unui nou regim, impus de ocupanți și durând până la fatidicul „Decembrie 1989”.

Pentru Basarabia, o schimbare semnificativă de statut nu s-a produs însă decât în 1991, prin disoluția imperiului sovietic și redefinirea acestuia în anii ce au urmat. Republica Moldova, în noua alcătuire, ezitând mereu între Federația Rusă și reintegrarea în statul român, a ajuns până la urmă să-și croiască o cale „autonomă” spre Uniunea Europeană, alături de România și aspirând pesemne la o soluție integrativă *à la longue*.

Două state și o națiune, așa s-a definit noua situație, caracterizată prin lipsa unei voințe politice limpezitoare și a unui proiect comun, comparabil cu cel pe seama căruia s-a ajuns la Unirea Principatelor, apoi la România interbelică.

Trebuie spus totuși că în pofida situației de criză, de instabilitate și de lipsă a unui orizont liniștitor, schimbările produse după 1989 au depășit sensibil așteptările anterioare. Destinul românesc al provinciei dintre Prut și Nistru a dobândit în mod sigur noi valențe, justificând optimismul.

Alexandru Zub*

* Academician, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

IOAN SCRIPCARIUC*

STRUCTURI ADMINISTRATIVE DIN ȚARA MOLDOVEI. DE LA „MARCA” LUI DRAGOȘ VOIEVOD LA ȚINUTUL SUCEVEI

În organizarea lor internă, structurile statului medieval moldovenesc au fost puternic influențate de factorul geografic, acesta având un cuvânt greu de spus în continua pulsație demografică de la nord la sud în Țara Românească și de la est spre vest în Țara Moldovei¹. Acesta este procesul în care „descălicatul”, pus fiind la baza întemeierii statelor românești extracarpătice, „restituia Ardealului rolul său firesc de leagăn al statului, leagăn al limbii și al poporului român. Prin aceasta, tradiția istorică și cercetarea graiului nu fac decât să întrească ceea ce natura însăși a scris în relieful de stâncă al podișului carpatic, a cărui coroană de munți străjuiește peste veacuri”². Interiorul arcului carpatic fiind un izvor demografic cert pentru statele medievale românești, s-a pus ulterior și problema unei surse pentru instituțiile administrative, mai ales din Țara Moldovei, unde asemănarea cu modele transilvane a apărut evidentă. Fondul a rămas mereu însă unul cu o puternică bază în structurile vechiului imperiu al răsăritului.

Statul nu a putut fi conceput niciodată fără organizare, cum și structurile inițiale de dinaintea întemeierii au folosit modele de organizare bazate în cea mai mare măsură pe tradiții locale și pornind chiar de la nivelul elementar al satului³. Acele organizări sesizate pentru structurile arhaice se vor perpetua parțial și la nivelele superioare de mai târziu, sesizate și de unele izvoare externe, mai ales în împrejurările unei propagande politice catolice care întâlnea la sud și la răsărit de Carpați și o viață de tip statal.

Observarea modului în care s-au format statele românești extracarpătice și particularitățile care s-au cristalizat timp de peste patru secole au evidențiat în mod clar și

* Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava.

¹ Inițiată de Simion Mehedinți, scrierea istoriei românilor în contextul ei geografic a fost reevaluată încă din ultimele decenii ale secolului XX, după o lungă perioadă de izgonire a acestui tip de abordări din spațiul cercetărilor științifice românești. Concluzii importante privind legătura între spațiul geografic și dezvoltarea structurilor statului au fost formulate de Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1974; Nicolae Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, București, Editura Academiei RSR, 1983, sau Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988; Radu Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, red. N. Stoicescu, București, Editura Academiei RSR, 1980, p. 32, și idem, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1970, p. 152.

² Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, Editura Eminescu, 1980, p. 115.

³ Vasile C. Nicolau, *Contribuții la studiul organizării administrative a satelor din Moldova*, Bârlad, 1910, p. 3-4; Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 107 și urm.

numeroase elemente de continuitate. Fără a supralicita rolul organizărilor de tip obște, este evident că viețuirea într-un mediu cu limite, în principal de tip natural și geografic, atât de bine evidențiate de hotarnicele satelor descrise de documente – cu stabilirea unor relații speciale între membrii comunităților de natură familială și cu solide fundamente spirituale –, au generat structuri juridice pe care oricare organizare statală de tip centralizat trebuia să le respecte în mod natural și să le integreze și la nivelurile mai înalte⁴. Că aceste structuri erau cu puternice rădăcini în structura spirituală a comunităților o demonstrează persistența multor elemente tradiționale de organizare a vieții comunităților rurale românești, până aproape la mijlocul secolului XX. În orice caz, țineau mai puțin de resorturile sociale pe care încerca să le imprime istoriografia marxizantă din anii 1950. Complementar, un anumit rol, deloc neglijabil, l-a avut tradiția maramureșeană care, prin cetele ce au însoțit voievozii descălicători, a consolidat fundamentele noii organizări⁵.

Definitorii pentru înțelegerea procesului de organizare a statului în aceste împrejurări sunt în mod cert evidențierea relațiilor interne din cadrul structurilor anterioare acestuia, delimitarea zonelor de concentrare și convergență demografică; nu mai puțin importantă a fost împletirea proceselor interne cu determinările externe și condițiile în care acestea au influențat formarea și adaptarea unor structuri statale la contextul presiunii unor importante forțe politice externe, cum au fost regatele maghiar și cel polon, aflate și ele în plin proces de restructurare la mijlocul veacului XIV.

Cum la baza statului s-a situat în chip esențial satul, este evident că acesta, ca o structură în general închisă și opacă oricăror influențe externe, mai ales datorită delimitărilor geografice prezentate anterior, a fost conservator prin excelență, iar impulsurile venite de la puterea centrală nu i-au schimbat în general structura. Chiar dacă a putut exista o continuitate aproape neîntreruptă a unor structuri de tip obștesc pe tot cuprinsul cronologic medieval⁶, aceasta a fost în mod cert supusă unor influențe spirituale și politice. Ca element de unitate⁷ pentru întreg spațiul românesc, evoluția obștii satești a cuprins și esența „drumului de la sat la stat”⁸.

Pentru înțelegerea sensului acestui drum este deosebit de importantă analiza structurii tipurilor de stăpânire funciară reflectate în documentele oficiale ale cancelariilor domnești, încă de la începuturile acestora. Toate informațiile aduse pe această cale argumentează în chip lămurit cum stăpânirea asupra pământului a preexistat organizărilor centrale, iar structurile generate de tipurile acesteia au dăinuit multă vreme în cadrul categoriilor juridice statale. Este iarăși evident că tradiția unei stăpâniri domnești, întinse mai ales în zona muntoasă și cea de la hotarul Moldovei cu Transilvania și care cuprindea și hotarele târgurilor sau ocoalelor acestora, conține multe părți confirmate documentar. Domnul țării era stăpân și judecător; în calitatea sa de „hospodar” nu numai

⁴ Alexandru I. Gonța, *op. cit.*, p. 341.

⁵ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, *Cititorii*, București, 1937, p. 217.

⁶ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, Editura Academiei RPR, 1964, p. 21 și urm. Aici, susținerea unei reveniri la unele structuri arhaice obștești după retragerea stăpânirii romane „ca o formă de eliberare socială”, precum și persistența acesteia până în pragul secolului XVIII, este în mod evident o exagerare și o concesie unei ideologii a luptei sociale atât de prezentă în istoriografia vremii.

⁷ Ion Toderașcu, *op. cit.*, p. 44.

⁸ Aurelian Sacerdoțeanu, *Elemente de continuitate și unitate în istoria medievală a românilor*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului roman*, red. D. Berciu, București, Editura Academiei RSR, 1968, p. 116-117. Ștefan S. Gorovei vorbește, în cazul Moldovei, raportat însă la sensul politic al manifestării independenței la întemeierea statului Moldova, de drumul de la „terra” la „regnum”, în vol. *Dragoș și Bogdan întemeietorii Moldovei. Probleme ale formării statului feudal Moldova*, București, Editura Militară, 1973, p. 109.

că se îngrijea de buna administrare a întregii țări, dar în virtutea dreptului „dominium eminens” el gestiona și transmitea stăpânirile funciare către toți ceilalți particulari. În acest sens, înțelegerea stăpânirii funciare răzeșești, atât de controversată în istoriografie⁹, ca având originea în stăpâniri unice și grupuri de familie mai restrânse inițial¹⁰, cu origine preexistentă statului sau provenind din danii ale domnilor pentru slujbă credincioasă, este cea mai apropiată de sensul și de spiritul documentelor.

Mențiunile documentare mai târzii care amintesc sau descriu categorii fiscale speciale, mai ales atunci când se referă la sate supuse obligațiilor specifice ținuturilor și care au totuși un regim al proprietății aparte, confirmă o parte din ipotezele privind originea proprietății indivize în cea a familiilor extinse și a grupurilor de familie. Pentru zonele de margine, cum au fost Câmpulungul, Chigheciul sau Vrancea, existența acestor tipuri speciale poate fi pusă și pe seama unor privilegii acordate pentru „paza trecătorilor”¹¹ sau pentru perceperea taxelor vamale de trecere. Se confirmă astfel în parte și părerea mai veche a lui I. C. Filitti privind existența unui singur drept de proprietate și anume „proprietatea în indivizie a familiilor simple scoborâtoare dintr-un strămoș comun”¹². Prin identificarea și ilustrarea acestor aspecte, satul medieval, cu sistemele sale specifice de organizare și de stăpânire, se prezintă în mod evident ca o matrice pentru organizarea statului, dar și ca un receptacol pentru influențe ale sistemelor de drept, a celor fiscale și militare. Autoritatea structurilor și canoanelor bisericești, precum și cea a organizărilor arhaice administrative persistă prin dreptul cutumiar și e prezentă în toate izvoarele târzii ale secolului XVIII cu referire la comunitățile sătești. Fiind o organizare primară de cea mai mare importanță pentru statul medieval, în sate și în organizarea acestora sunt identificate documentar începuturile unor concentrări demografice¹³. Prin cercetări arheologice, mai intense începând cu deceniul al VI-lea al secolului trecut, integrate izvoarelor documentare, au fost identificate, pentru perioade mai vechi, zone în care au fost delimitate anumite structuri, formațiuni și organizări în crânguri de sate suprapuse unor sisteme de relații interne și de familie între membrii comunităților care au permis ulterior postularea unor formațiuni prestatale¹⁴.

Pentru spațiul de la răsărit de Carpați, perioada cuprinsă cronologic între secolele IX-XI a fost identificată, de asemenea, ca timpul unor intense explozii demografice. Iar zonele de concentrare au fost alăturate unor fortificații de pământ și de lemn care, fără a fi centre ale unor spații întinse, au polarizat forțe economice și militare și au contribuit fără îndoială la organizarea unor închegări de tip statal. Descoperirea unor asemenea fortificații la Horodiștea, Hudești și Fundu Herții au dus la localizarea unei închegări prestatale de tip cnezat¹⁵ într-o zonă aflată mai târziu în contact direct cu nucleul statului medieval moldovenesc. Au mai fost identificate elemente pentru existența altor formațiuni

⁹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 5-11.

¹⁰ Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, tomul I, *De la origini până la 1834*, București, 1907, p. 165 și urm.; Constantin Cihodaru, *Câteva constatări în legătură cu proprietatea feudală și situația țărănimii din Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *SCSI*, XII, fasc. 1, 1961, p. 42.

¹¹ T. V. Ștefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*, București, 1915, p. 91, nr. 73; p. 92-94, nr. 74.

¹² I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*, în vol. *Opere alese*, București, Editura Eminescu, 1985, p. 285.

¹³ Sunt semnificative în acest sens și acele ocoale de sate de la începutul statului Moldova: „ocolul lui Ioanăș Viteazul” din 30 martie 1392 (*DRH*, A, *Moldova*, vol. I, București, Editura Academiei RSR, 1975, p. 3-4, nr. 2) și „ocolul lui Radomir” din 18 noiembrie 1393 (*ibidem*, p. 5-6, nr. 4).

¹⁴ Ștefan Olteanu, *Structuri teritoriale politice pe teritoriul românesc la cumpănă de milenii (sec. VIII-XI)*, în *RdI*, tom 32, 1979, nr. 2, p. 285-292.

¹⁵ Dan Gh. Teodor, *Un cnezat românesc la est de Carpați în secolele IX-XI*, în *AIIAI*, XX, Iași, 1983, p. 85.

în zonele Jijia – Bahlui, pe cursul superior al Siretului și pe cursul râului Suceava¹⁶, cu fortificații descoperite la Mogoșești, Poiana cu Cetate de lângă Iași și Udești. Pentru aceeași perioadă a secolelor XI-XIV, Victor Spinei a identificat un important grup de așezări și la Bârlad¹⁷.

Alte însemnate analize au avut în vedere și începutul unei organizări de tip administrativ chiar înainte ca autoritatea statului să fi atins limitele sale maxime. Pentru zona considerată a fi nucleul statului moldovenesc, deosebit de importante rămân observațiile lui Emil Ioan Emandi¹⁸, care a sesizat, pe baza descoperirilor arheologice, existența unor numeroase așezări cu o structură teritorială, politică, economică și geografică complexă și stabilă. Cele 117 puncte identificate ca datând din secolele IX-XIV corespund în cea mai mare parte cu primele așezări menționate documentar în legătură cu stăpânirea funciară sau cu mari boieri și dregători¹⁹. Mai mult decât atât, în unele așezări din microdepresiunile Baia, Liteni sau Rădăuți au fost descoperite și fortificații din lemn²⁰, acestea fiind o condiție necesară pentru determinarea existenței unor reședințe mai complexe, poate în legătură cu grupuri de sate. Alte descoperiri sporadice în diverse puncte din teritoriul viitorului ținut Suceava atestă activități economice și militare intense și contacte cu populații alogene²¹ care confirmă situația specială a unor zone cuprinse ulterior în statul medieval moldovean și, mai ales, permit conturarea unor regiuni diferențiate în bazinele râurilor Moldova, Suceava și cursul superior al Siretului; adică exact nucleul de la care a pornit statul și aproape întocmai limitele cunoscute ulterior ale structurii administrative ținutului Sucevei. Analiza materialului ceramic descoperit la Orheiul Vechi și Costești²², probează conturarea unor zone caracterizate prin particularități și prin concentrări ale vieții economice și militare în puncte situate mai ales în nord-vestul, în estul și sudul teritoriului carpato-nistean²³. S-a pus astfel în evidență existența a numeroase organizări politice și militare pe întreg teritoriul viitorului stat moldovenesc, cu evidențierea unor centre care mai târziu au determinat și situații individuale sau ritmuri diferite de dezvoltare administrativă.

Informațiile documentare despre românii de la răsărit de Carpați, din cuprinsul secolelor XI-XIV, îi arată pe aceștia în special în raporturi cu statele și organizările vecine, în acțiuni și evenimente deosebite, în special de natură militară²⁴. De la acel Rodfos, ucis de acei obscuri „blakumen”²⁵ menționați pe la 1100 de o piatră funerară

¹⁶ Ștefan Olteanu, *Evoluția procesului de organizare statală la est și sud de Carpați, în secolele IX-XIV*, în *SRdI*, XXIV, 1971, nr. 4, p. 761-762. Datată în perioada secolelor VI-VII, fortificația de la Udești este considerată o „verigă de legătură” pentru zona dintre cursul râurilor Suceava și Siret.

¹⁷ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 143.

¹⁸ Emil Ioan Emandi, *Unele considerații cu privire la cercetările arheologice din nordul Moldovei pentru perioada feudalismului timpuriu și semnificația lor istorică*, în *RMM, Muzeu*, XVIII, București, 1981, nr. 1, p. 65-83.

¹⁹ Este cel puțin cazul așezărilor de la Baia, Liteni, Rotopânești, Zvoriștea, Corlăteni, Vorniceni sau Tulova, în care au fost desfășurate cercetări sistematice sau periegeze care au identificat materiale arheologice de natură să ilustreze o viață organizată și contacte exterioare comunității.

²⁰ Emil Ioan Emandi, *op. cit.*, p. 72.

²¹ Victor Spinei, *Descoperiri arheologice din Moldova, secolele XII-XIV*, în *SCIV*, XXI, 1970, nr. 4, p. 595-614.

²² Idem, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 175 și 278; vezi mai recent Ludmila Bacumenco, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2006, p. 183-189.

²³ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 196.

²⁴ Idem, *Informațiile istorice despre populația românească de la est de Carpați în secolele XI-XIV*, în *AIIAI*, XIV, 1977, p. 1-3; idem, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 77-81 și 189-192.

²⁵ Kurt Horedt, „Blökumaland și blakumen”, în *AM*, VI, 1969, p. 181; vezi și Victor Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, în *SCIV*, XXIV, nr. 1, p. 58-60; mai nou vezi și Florin Pintescu,

descoperită la Sjonhem în insula Gotland, și de la prinderea lui Andronic Comnenul în 1164 ca ostatic de către vlahi de la marginea Haliciului²⁶, locuitorii din nordul teritoriului dintre Carpați și râul Siret sunt probabil supușii acelui duce Ramunk amintit de „Nibelungenlied” la începutul veacului XIII²⁷. Un călător și misionar prin ținuturile tătarăști din veacul XIII, Giovanni da Pian del Carpine, și Wilhelm de Rubruck întâlneau cândva în intervalul 1253-1255, la ieșirea din Cumania, pe ducele Roman și ducele Olaha (Vlahata) supuși probabil Hoardei. Era astfel confirmată în parte tradiția eroilor eponimi, Roman și Vlahata, prin persoanele unor duci „ruteni” care „descălecase” poate tocmai din interiorul arcului carpatic²⁸. Țara „über Walt” amintită de Cronică Rimată a lui Otokar de Styria în anul 1307, aflată în conflict cu principatul de Halici și al cărui voievod ținuse ca ostatic pe Otto de Bavaria, pretendent la tronul Regatului maghiar, a fost localizată în mai multe zone din nordul Moldovei²⁹: în Maramureș³⁰ sau chiar direct în ținutul Sucevei, așezarea fortificată de la Suceava fiind prezentată ca reședință³¹. În sfârșit, în 1325-1326, alți „walachi” sunt aliații regelui polonez Wladislaw I Lokietek în războiul cu teutonii descris de cronicarul Jan Długosz. Toate datele prezentate converg în esență spre argumentarea existenței în spațiul de la răsărit de Carpați a mai multor organizări premergătoare unui stat. Între acestea, fără îndoială că în vecinătatea regatelor maghiar și polon, aproape de cnezatul de Halici și în contact direct cu Hoarda mongolă, s-a dezvoltat cel puțin o formațiune de tip statal, desigur influențată de interesele vecinilor mai puternici, și care să fie în măsură să le ofere acestora măcar o minimă siguranță. Acesta este contextul în care, mai documentat decât cazul Țării Românești de la sudul Carpaților, actul „descălicării” Țării Moldovei survine după acumularea unor factori politici, geografici, economici, militari și spirituali și, nu în ultimul rând, după numeroase impulsuri dintr-o parte în alta a Carpaților, în măsura creșterii sau descreșterii rolurilor politice. Înțeles ca un proces, „descălicatul” Moldovei oferă astfel o imagine complexă a evoluției de la „terra” la „regnum” postulată de Ștefan S. Gorovei³².

Împrejurările politice ale controlului maghiar în teritoriul de la răsărit de Carpați sunt dublate spiritual și de încercările de reînființare a Episcopiei Milcoviei, la un secol de la distrugerea acesteia în urma marii invazii mongole. Aceste încercări sunt cele care lasă loc ele însele la numeroase incertitudini și controverse privind întinderea inițială episcopiei³³ și a contactului cu o organizare locală a bisericii. Expedițiile militare ale

Présences de l'élément viking dans l'espace de la romanité orientale en contexte méditerranéen, în „*Studia antiqua et arhaeologica*”, VIII, Iași, 2001, p. 260-261.

²⁶ Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 141.

²⁷ Adolf Armbruster, *Românitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 17-18; discuții mai vechi, vezi la Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1991, p. 131-133.

²⁸ Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, 1991, p. 127-130 și 133-140.

²⁹ Ilie Minea, *Informațiile românești ale cronicii lui Jan Długosz*, Iași, 1926, p. 11-12; Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică a descălecatului Moldovei în lumina noilor cercetări*, în AARMSI, s. III, tom XXVII, 1944-1945, p. 25; Constantin Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în SCSI, XII, 1960, fasc. 1, p. 66.

³⁰ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1970, p. 195; ipoteza este acceptată și de Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 192.

³¹ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de Scaun și curtea domnească din Suceava*, București, Editura Sport Turism, 1988, p. 20.

³² Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, București, Editura Militară, 1973, p. 109.

³³ Constantin Cihodaru, *Observații privitoare la procesul de formare și consolidare a statului feudal Moldova în secolele XI-XIV*, în AIIAI, XVI, 1979, p. 178. Aici este emisă ipoteza că Episcopia cumanilor din secolul XIII cuprindea inițial un teritoriu întins până la râul Olt, fără a avea o bază prea puternică în sudul Moldovei de mai târziu.

regatului maghiar organizate împotriva Hoardei tătare, încă de la sfârșitul secolului XIII, nu s-au putut produce, în mod evident, fără o participare a unor voievozi locali, dincolo de o „colaborare” fiscală a românilor cu stăpânirea mongolă care a impus apariția unor organizări politice locale. Toate aceste organizări au avut la bază acele centre sesizate anterior doar pe cale arheologică, ca fiind implicate într-o măsură mai mare în activități economice sau de schimb. Asupra acestora, probabil mai puternice și mai influente în zona-nucleu învecinată cu voievodatul Maramureșului, istoriografia românească de la sfârșitul secolului XX a insistat, mai ales după ce se conturau mai multe legături între realitățile istorice și legenda descălicatului voievodului Dragoș. Așa s-a constatat că pe cursul Moldovei a existat o mai veche întemeiere cu centrul la Baia, legată de râul care a dat nume statului. Alături de aceasta era plasat un voievodat pe cursul superior al Siretului³⁴, care ar explica drumul foarte rapid al reședinței spre nord. După ce voievodatul über Walt³⁵ menționat de cronici la începutul secolului XIV a fost localizat în zona așezării fortificate de la Suceava³⁵, cercetările arheologice de la Rădăuți din anii 1974-1977 au permis ipoteza existenței și a unui voievodat la Rădăuți, a cărui reședință se afla alături de vechea biserică din lemn³⁶, devenită apoi prima necropolă a domnilor Moldovei. Și pentru că însuși numele sugera acest fapt un alt vechi voievodat, descălecat de maramureșeni încă din secolul XII, era plasat de tradițiile orale în depreșiunea Câmpulungului Moldovenesc³⁷, ca un avanpost transilvănean cu mult mai vechi decât „căpitănia” de la Baia. Că tocmai aceste zone amintite au avut legături speciale cu întemeierea statului moldovenesc o demonstrează și contextul că principalele domenii și dependențe ale domnilor Țării Moldovei, multe ilustrate și ca stăpâniri personale, sunt identificate chiar până în secolul XVIII în spațiul geografic cuprins între râurile Siret, Suceava, Moldova și lanțul carpatic³⁸. Analiza mențiunilor și evoluției acestor stăpâniri domnești demonstrează pe deplin rolul și forța nucleului statal de la care a pornit „curgerea” statului spre țărmul mării.

Menționat de la început, după interpolarea lui Misail călugărul, „ca o căpitănie”³⁹, devenită încă o Țară Românească „de vasalitate față de regele angevin”⁴⁰, voievodatul Moldovei evoluează în etape către statul care, mai ales prin recunoașterea propriei organizări bisericești, intră în contact direct cu lumea bizantină și cu tradițiile care au stat la baza tuturor construcțiilor interne. Tradiția „descălicatului” trebuie privită în acest context ca un proces cu mult mai complex de la „așezare” și întemeiere la „creațiune” originală⁴¹. Toate vechile noastre cronici prezintă momentul Dragoș vodă ca unul esențial pentru întreaga organizare statală⁴². Cu o identitate încă

³⁴ Constantin Cihodaru, *Observații privitoare la procesul de formare și consolidare a statului feudal Moldova în secolele XI-XIV*, partea a II-a, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 127-129.

³⁵ Mircea D. Matei, *Premisele formării orașului medieval Suceava și rolul așezării până la mijlocul secolului al XIV-lea*, în *SCIVA*, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 83.

³⁶ Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Reședința feudală de la Rădăuți din secolele XIII-XIV*, în vol. *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984, p. 76.

³⁷ Emanoil Grigorovitz, *Dicționarul geografic al Bucovinei*, București, 1908, p. 67.

³⁸ Sunt amintite domeniile Volovăț – Rădăuți – Siret (ocolul Bădeuți de mai târziu), ocolul târgului Suceava și ocolul Câmpulungului.

³⁹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, ediția a II-a revăzută, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 72.

⁴⁰ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, p. 214.

⁴¹ Ștefan S. Gorovei, *Tradiția descălecatului, înțelesuri și confuzii*, în *AIIAI*, XX, 1983, p. 98-101; Petre Ș. Năsturel, „Descălecat”. *Mărturia unui cuvânt despre începuturile Țărilor Române*, în „Buletinul Bibliotecii Române”, Freiburg, 1980-1981, p. 221-236.

⁴² Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 70-71; Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească (Poema polonă)*, în *Opere*, ediție P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și

controversată⁴³, Dragoș vodă e însă în mod sigur acel voievod care, la mijlocul secolului XIV, pune teritoriul de la răsărit de Carpați în contact cu realitățile politice și cu sistemul social al feudalității clasice apusene. Prin intervenția directă a regalității maghiare, pentru care Dragoș a fost în mod cert doar un mijlocitor, s-a deschis și procesul construcției administrației statului, continuat apoi, fără îndoială, prin preluarea tradițiilor locale și a ideologiei politice a bisericii răsăritului. Era de altfel o realitate evidentă și de la sine înțeleasă ca regatele medievale să-și impună influența asupra tuturor statelor vecine sau chiar suzeranitatea. Prezența voievodului Dragoș din Maramureș e însă mult mai intensă însă în tradiția populară și mai ales la nord de zona care a fost cunoscută cu numele „câmpul lui Dragoș”⁴⁴, situată între râurile Bistrița și Tazlău⁴⁵. Legende despre Dragoș vodă sunt prezente cu deosebire în spațiul situat între valea râului Moldova și târgul Siret⁴⁶, iar pentru urmașii acestuia urme au rămas doar într-o parte a Siretului și localitatea Bălcăuți din apropiere. Tradițiile istorice orale completează însă ipotezele existenței unui nucleu originar situat tocmai între valea râului Moldova și cursul superior al Siretului⁴⁷, spațiu care a fost, fără îndoială, centrul mărcii lui Dragoș, chiar dacă aceasta a putut cuprinde și un teritoriu situat înspre sud spre trecătoarea de la Oituz⁴⁸. Marca lui Dragoș a intrat în contact direct și în scurtă vreme cu Țara Șipenițului⁴⁹, aflată probabil la începutul unei vasalități față de regatul polon. Unificarea celor două formațiuni statale a fost, credem, prima etapă în constituirea unui stat care – având în vedere și sistemul de fortificații existent în secolul al XIV-lea și apoi sensul expansiunii spre țărmul mării – nu a depășit teritoriul dependent de cetatea Neamțului, considerată „cea mai sudică fortificație”⁵⁰ de la începuturile Moldovei.

Marca lui Dragoș a fost însă legată, poate și din motivele politice ale unei competiții pentru influență teritorială mai manifeste în momentul unei evidente diminuări a forței Hoardei de Aur, în primul rând de cursul râului Moldova. De aici numele primei

Artă, 1958, p. 231; Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în *Opere. Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1982, p. 161; Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei. De la zidirea lumii până la 1601*, ediție de Ioan Șt. Petre, București, 1942, p. 175-176.

⁴³ Constantin Rezachevici, *Enciclopedia domnilor români. Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*, vol. I (secolele XIV-XVI), București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 413; Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 86-87.

⁴⁴ „Câmpul lui Dragoș” este menționat pentru prima dată într-un document din 8 aprilie 1419, prin care domnul Țării Moldovei, Alexandru cel Bun, dăruiește trei sate pe Nechit fiilor lui Ștefan al lui Borlă. *DRH, A, Moldova*, vol. I, p. 64-65, nr. 45.

⁴⁵ Preot C. Matasă, *Câmpul lui Dragoș. Toponimie veche și actual din județul Neamț*, București, Editura Casa Școalelor, 1943.

⁴⁶ Simion Florea Marian, *Legende istorice din Bucovina*, ediție îngrijită cu note și studiu introductiv de Paul Leu, Iași, Editura Junimea, 1981, p. 27-39 și 187.

⁴⁷ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare*, București, Editura Academiei RSR, 1982, p. 92; Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, București, Editura Militară, 1973, p. 86.

⁴⁸ O ipoteză lansată de Ștefan S. Gorovei spune că înainte de 1347, Dragoș voievod ar fi putut conduce o expediție maghiară împotriva tătarilor; trecând munții prin trecătoarea Oituz s-a oprit într-un teritoriu dintre Bistrița, Nechit și Tazlău, acela cunoscut sub numele „Câmpul lui Dragoș” tocmai în perioada când sunt intensificate eforturile de reînființare a Episcopiei catolice a Milcoviei. Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, p. 38-39.

⁴⁹ Nicolae Grigoraș, *Țara românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare*, Iași, Editura Junimea, 1978, p. 32.

⁵⁰ Lucian Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV-XVI. Cetăți voievodale și fortificații orășenești*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1972, p. 8.

reședințe „civitas Moldaviae” (Baia) și mai ales numele țării. Aceleași motive politice sau poate și interese personale, după stabilirea unor contacte cu feudalii locali, au determinat o gravitație spre bazinul râului Suceava și spre cursul superior al Siretului. Aici, spre un voievodat „Valachia”, unde târgul Siret căpătase la începutul veacului XIV și o importantă poziție a expansiunii bisericii catolice, sunt menționați doi călugări franciscani uciși de lituanieni⁵¹. Faptul că într-o zonă apropiată se constituie primul apanaj teritorial al domnilor Moldovei menționat documentar⁵² și că aici e ctitorită o biserică din lemn care s-a vrut poate o necropolă⁵³ – destinată inițial celei ce dorea a fi o dinastie a Țării Moldovei și care a fost alăturată unei reședințe voievodale⁵⁴ – demonstrează o dată în plus că sensul extinderii mărcii lui Dragoș a fost inițial spre nord, cuprinzând, până la mijlocul secolului, întreg teritoriul de mai târziu al ținutului Suceava, ca nucleu. Informații deosebite cu privire la aceste realități au fost transmise de analiza complexă a tuturor izvoarelor, inclusiv a celor legate în chip evident mai mult de tradiții populare. Biserica de lemn atribuită de tradiția istorică lui Dragoș vodă – mutată de Ștefan cel Mare la Putna⁵⁵ cu scopuri evidente de întărire a tradiției dinastice⁵⁶ –, adaugă în a doua jumătate a secolului al XV-lea un spor de semnificații tocmai într-o perioadă de reconstrucție a administrației și a instituțiilor centrale ale statului feudal moldovenesc.

În acest context nu mai puțin importantă este și analiza semnificațiilor unor însemne heraldice de pe sabia care, prin tradiție, servea la ceremoniile de încoronare a domnilor moldoveni și care trimit tot la stema de familie a lui Dragoș vodă⁵⁷, readucând în prim-plan problema continuității domniei ca instituție chiar dacă nu și ca dinastie. Dacă toate informațiile și tradițiile istorice relatează chiar un conflict deschis între cele două familii voievodale de la începutul statului moldovenesc, mai bine de un secol mai târziu, într-un efort de reconfigurare a statului și de redimensionare a puterii domnești, Ștefan cel Mare încerca astfel și o mai largă legitimare. Acțiunea directă a marelui voievod, care înnoiește catedrala episcopală, precum și toate mormintele voievodale de la Rădăuți, este grăitoare pentru manifestarea ideologiei politice dinastice în strânsă legătură cu fundamentele credinței creștine ortodoxe. Acest adevăr trebuie înțeles și în contextul mai larg în care, aproape concomitent, biserica din lemn atribuită voievodului Dragoș, era mutată de la Volovăț la Putna pentru ridicarea anilor acesteia din urmă, dar și pentru întărirea propriei autorități voievodale și domnești. Erau puse astfel bazele unui stat în care instituțiile prezente se construiau în chip concret, după modelul simfoniei bizantine dintre stat și biserică. Statul moldovenesc își regăsea și își valorifica originile, iar prin instituțiile sale se manifestau și intențiile de continuitate a tuturor realităților administrative care au premers organizării acestuia.

S-au putut reconstitui astfel mai întâi realități legate direct de teritoriul dintre râurile Moldova și Siret care după extinderea „mărcii” voievodului Dragoș au inclus

⁵¹ Constantin Cihodaru, *Observații privitoare la procesul de formare și consolidare a statului*, partea a II-a, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 127.

⁵² Vezi aici domeniul de la Volovăț și Siret „cu satele și cu pricururile” dăruite de Alexandru cel Bun la 13 decembrie 1421 cneaghinei Rimgailla (*DRH*, A, *Moldova*, vol. I, p. 69-72, nr. 48); dăruit apoi de Iliș voievod, fiul lui Alexandru către Didrich de la Buceaci, staroste al Podoliei la 22 mai 1443 (*ibidem*, p. 325-327, nr. 231).

⁵³ Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan*, p. 95. Vezi și Costică Asăvoaie, *Prima reședință domnească a Țării Moldovei*, în *AM*, XXII, 1999, p. 117-123.

⁵⁴ Costică Asăvoaie, *op. cit.*, p. 122-123.

⁵⁵ Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 175-176.

⁵⁶ Ion I. Solcanu, *Noi contribuții privind biserica de lemn de la Putna*, în *MMS*, LI, 1975, nr. 1, p. 121. Vezi discuții mai recente asupra datării acestei biserici din lemn la Alexandru Baboș, Hans Linderson, *Mănăstirea veche de lemn a Putnei în arhitectura medievală românească*, în *AIIIX*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 43-59.

⁵⁷ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 20.

nucleul inițial al statului moldovenesc. A devenit însă evident, după acest principiu, că investigațiile trebuiau extinse asupra întregului teritoriu al statului în formula sa de până la malul mării. Din acest motiv, a fost necesară abordarea unor aspecte deosebite ale istoriei Moldovei. Spațiul analizelor devine astfel mult mai complex și dacă se admite că, având o răspândire mult mai întinsă în spațiul extracarpatic, semnul heraldic *cap de bour* ar fi putut fi utilizat de un dinast local⁵⁸ și reluat apoi ca însemn al statului. Oricum ni se pare că analiza însemnelor heraldice poate lămurii și probleme mai complexe de la începuturile statului medieval moldovenesc. Interesantă a fost și extinderea analizelor la întregul sfat domnesc prezent lângă voievod, mai ales în împrejurările solemne ale depunerii actelor omagiale. Datele obținute au permis și stabilirea limitelor în care a evoluat puterea domnească, fiind apoi prezentate și posibile legături personale între voievod și consilierii săi, în toate împrejurările curente, dar și în cele deosebite. Astfel, dacă între pecețile boierești atârinate actului omagial din 6 ianuarie 1395⁵⁹ – deci la o supunere vasalică a voievodului Ștefan I în fața regelui polonez Wladislaw II Jagello – se afla și cea a unui mare boier ca ipotetic reprezentant al familiei domnitoare⁶⁰, dincolo de toate controversele privind filiațiile din această familie⁶¹, aspectul poate lămurii măcar în parte și ipoteza existenței, la început în condominiu, a unui Costea voievod; poate același cu acel menționat în pomelnicul mănăstirii Bistrița, cercetat în mod convingător de Șerban Papacostea⁶², care plasează totul în zona de sud a Moldovei, unde rezida și Costea viteazul, martorul actului omagial. Prezent mai ales în tradiții, dar confirmat de unele documente istorice, un Costea voievod putea lămurii și șansele unei succesiuni dinastice de la începutul statului feudal moldovenesc. Probleme atât de controversate ale începuturilor statului moldovenesc își impuneau astfel și influența în organizarea statului, realitate reflectată apoi în mod direct în cartografia medievală veche⁶³. În plus, chiar dacă recente analize redeschid problema continuității dinastice directe dintre Bogdan I voievod și Petru I al Mușatei, cel puțin în plan heraldic stema familiei Bogdăneștilor, cu „armoarii fasciate și semănate cu flori de crin”, concesione angevină din perioada maramureșeană, dovedește o continuitate deplină⁶⁴.

Și în acest plan se dovedește cum condițiile în care ia naștere statul medieval moldovenesc sunt cele ale unor puternice confruntări și conflicte directe⁶⁵ între feudalii

⁵⁸ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977, p. 114.

⁵⁹ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 611-615, nr. 167.

⁶⁰ Este vorba de pecetea lui Costea viteazul, legată se pare mai mult de locul în care avea o dregătorie sau atribuții administrative. Vezi: Nicolae Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare*, Iași, Editura Junimea, 1978, p. 64, nota 221 și Leon Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești din Moldova*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 146.

⁶¹ Vezi mai recent analizele asupra osemintelor din necropola de la Rădăuți, cu precizări asupra legăturii dintre presupusa Mușata ca fiică a lui Bogdan voievod, cu un presupus fiu al unui feudal local, primul ctitor al bisericii de lemn de la Rădăuți: Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Despre cronologia bisericilor și funcția ansamblului feudal de la Rădăuți în secolul al XIV-lea*, în vol. *Rădăuții și întemeierea Moldovei, 650 de ani (1359-2009)*, București, Editura Basilica, 2009, p. 148-149.

⁶² Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe seama unui izvor necunoscut*, în vol. idem, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1988, p. 97-112.

⁶³ Dragoș Moldovanu, *Introducere*, în *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. I, partea a 4-a, *Toponimia Moldovei în cartografia europeană veche (cca 1395-1789)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005, p. XXV.

⁶⁴ Ștefan S. Gorovei, *Steme și raporturi politice. Cazul Moldovei în veacul XIV*, în vol. *Români în istoria universală*, tom II, Iași, 1987, p. 668-669.

⁶⁵ Idem, *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în *AIIAI*, X, Iași, 1973, p. 99-121.

locali nemulțumiți de stăpânirea maghiară, alături de care se manifestaseră de mai multe ori, și forțe venite din aceeași zonă cu dragoșizii și în fruntea cărora se plasa acum acel „infidel notoriu” Bogdan din Cuhea, devenit, în intervalul 1363-1365, primul voievod al unui nou stat. Multe dintre aceste conflicte nu sunt direct atestate, dar existența lor poate fi dedusă din pozițiile și relațiile dintre domni și boieri, manifestate în primii ani de existență ai Țării Moldovei. Diploma regelui maghiar Ludovic I de Anjou din 2 februarie 1365⁶⁶, prin care toate bunurile voievodului Bogdan din Transilvania erau confiscate pentru infidelitate, confirmă persistența acestui conflict și a fost considerată, pe bună dreptate, un „veritabil act de naștere a statului moldovenesc”⁶⁷; este acea întocmire statală aflată la hotarul regatului polon și care, doar cu trei ani mai târziu, era locul de înfruntare al unor interese politice majore, cu prilejul unor lupte pentru succesiunea tronului Țării Moldovei care puteau afecta și poziția regilor jagelloni, în confruntarea directă de la Plonini, dar și cu un rol deosebit la începuturile statului⁶⁸. Se poate afirma astfel că voievodul Bogdan reușise, într-o foarte scurtă perioadă, dar cu o solidă bază anterioară, construcția unei formule statale care prezenta un interes deosebit pentru regatele polon și cel maghiar și care, deși a intrat de la început în zona de influență a regatului polonez, s-a aflat mai apoi într-o permanentă balanță care trebuia să se exprime și într-un sistem de organizare politică și diplomatică.

În acest context complex, actul omagial al lui Petru I Mușatinul din 26 septembrie 1387⁶⁹ era mai mult decât un simplu ritual vasalic. Dincolo de „deplina știință și buna voință a boierilor noștri credincioși”, cu rosturi pentru „noi”, „poporul nostru, cetățile și celelalte domenii” și mai cu seamă „după ritul și obiceiul bisericii de la răsărit”, acesta este în esență un act de independență și de afirmare. Este și prilejul în care, după menționarea primilor martori, a primilor dregători și a unei prime formule a sfatului domnesc cu prilejul daniei vămii cântarului din orașul Siret, la 1 mai 1384⁷⁰, în fața regelui polon se prezentau „Dzula capitaneus” și Burlă, alături de Draguy, Stancel și Stanislaus ca „supremi consiliari magnifici domini Petri voyuodi Muldauiensis”⁷¹. Țara era astfel întemeiată, iar instituțiile fundamentale ale acesteia se manifestau prin acte de autoritate.

Afirmarea statului era completată și prin încercările de întemeiere a mitropoliei Moldovei, menționată pentru prima dată în registrele Patriarhiei din Constantinopol tocmai în perioada 1381-1386, în care voievodul Petru I Mușatinul „își conduce cu o mână fermă țara spre un complex de relații internaționale care să-i asigure statutul cel mai favorabil cu putință”⁷². În contextul acestor legături, organizarea statului moldovean era puternic influențată și de deschiderea principalului drum comercial de la Liow spre țărmul Mării Negre, ca variantă a vechiului drum „de la varegi la greci” și care străbătea

⁶⁶ DRH, D, *Relații între Țările Române*, vol. I, București, Editura Academiei RSR, 1977, p. 82; Ioan Mihaly de Apșa, *Diplome maramureșene din secolul al XIV-lea și al XV-lea*, Sighet, 1900, p. 56-58.

⁶⁷ Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan*, p. 122.

⁶⁸ G. I. Năstase, *Istoria moldovenească din Kronica Polska a lui Bielski*, în *CI*, I, 1925, p. 114-158; Ion I. Nistor, *Lucius Aproxianus – eroul Țării Șipeniului*, în *AARMSI*, s. III, tom XXIII, 1940-1941, p. 133-176, cu traducerea fragmentului din cronică lui Dlugosz (p. 145-147). Este deja binecunoscută o primă confruntare moldo-polonă plasată de *Cronica* lui Bielski în codrii de la Plonini, pe care Ion Nistor îi localizează în Țara Șipeniului. Iarăși este important de subliniat că „ploninii” fără o localizare strictă sunt amintiți în hrisoavele domnești din 30 martie 1392 (DRH, A. *Moldova*, vol. I, București, Editura Academiei RSR, 1975, p. 3, nr. 2).

⁶⁹ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 599-600, nr. 162.

⁷⁰ DRH, A. *Moldova*, vol. I, p. 1-2, nr. 1 („domnul Porunczo, domnul Bărlă, domnul Giulă”).

⁷¹ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 601-602, nr. 163.

⁷² Ștefan S. Gorovei, *La începutul relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în „Românii în istoria universală”, vol. III-1, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1988, p. 866.

și ținuturile controlate de voievozii moldoveni. Desigur că afirmațiile lui Nicolae Iorga privind drumul care a creat statul⁷³ trebuie privite nuanțat, din cauză că impulsul economic s-a putut manifesta numai după asigurarea siguranței militare și după consolidarea influenței regatului polon, mai ales după realizarea uniunii politice cu Lituania.

Întemeierea statului feudal moldovenesc a constituit acțiunea politică principală care a determinat apoi întreaga evoluție administrativă a acestuia, cu reflexe recunoscute în izvoare până târziu, în plină epocă de consolidare a instituțiilor principale ale statului. Din punct de vedere economic și militar, statul feudal Moldova intră astfel într-un context complex, care a depășit momentele unei colaborări inițiale a românilor cu tătarii, confirmată în parte și de unele descoperiri arheologice⁷⁴. Țara Moldovei s-a putut afirma pe deplin: își asigurase un sistem defensiv format din cetăți și fortificații conduse de potențați ai locului, care se manifestau alături de voievod și care, în parte, preluau forme preexistente întocmirii statului; avea organizat un sistem economic care prin întărirea stăpânirilor funciare și prin organizarea contribuțiilor datorate de locuitorii târgurilor asigura veniturile necesare întreținerii unui aparat militar și juridic al domnului; avea o structură de organizare a bisericii care, chiar dacă se afla în conflict cu Patriarhia ecumenică, îi asigura funcționarea și canonicitatea; și, mai ales statul avea, din 1387, un sistem internațional de relații politice care plasa Moldova într-o poziție deosebit de favorabilă în contextul diminuării influenței Hoardei de Aur.

În spiritul tradițiilor autohtone și al celor bizantine⁷⁵, organizarea administrativă a statului s-a realizat în aceste împrejurări, Petru I Mușatinul putând fi pe deplin considerat drept ctitor al instituțiilor administrative reprezentate de sfatul domnesc, prezent alături de domn în actele oficiale, și individualizate prin orașe și târguri care aveau organizarea necesară prelevării contribuțiilor datorate domniei; sate și așezări rurale organizate chiar după tradiție și în structuri mai complexe și mai ales definite prin dependențe de cetăți și curți, prin care se asigurau împărțirea judecății domnești și apărarea militară a țării în virtutea demnităților transmise prin ritualul sacru al bisericii creștine. Existența funcțiilor administrative este pe deplin dovedită chiar de primele documente cunoscute, dar și de cele pierdute sau distruse în vreme, descoperite însă prin mențiuni mai târzii și care nu puteau fi cu mult diferite de cele ulterioare și relevante direct. Chiar dacă mulți dintre martorii celor mai vechi documente din secolul XIV sunt menționați fără dregătorii exprese, demnitatea le este dată de însuși dreptul de stăpânire funciară, moștenit sau concedat, care în mod evident a premers statului și care astfel nu a fost specificat și organizat pe funcțiuni exprese. Abia formula specială din actul de omagiu al lui Iliș voievod către același rege polon Wladislaw II Jagello, din 4 iunie 1433, releva o situație administrativă pe deplin întemeiată. Pentru întărirea unei supunerii de tip vasalic, alături de voievodul moldovean erau de față „cavalerii, boierii și nobilii din cetăți și orașe, cu ținuturile supuse și din fiecare stare sau rang”⁷⁶. În urma analizei unui întreg

⁷³ N. Iorga, *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*, în „Buletinul Institutului Economic Românesc”, VI, București, 1927, nr. 9, p. 467.

⁷⁴ Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *O mărturie arheologică despre relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Bogdan I*, în SCIVA, XXXIV, 1983, nr. 4, p. 331. Inelul de proveniență orientală atribuit inițial voievodului Bogdan I a aparținut conform cercetărilor osteologice mai recente lui Lațcu. Vezi Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Despre cronologia bisericilor și funcția ansamblului feudal de la Rădăuți în secolul al XIV-lea*, în loc. cit., p. 149.

⁷⁵ C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători*, Vălenii de Munte, Editura Datina Românească, 1926, p. 26. Vezi și N. Ceterchi și colab., *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, Editura Academiei RSR, 1980, p. 265.

⁷⁶ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 697-700, nr. 201.

șir de eforturi de întemeiere, credem că situația prezentată nu relevă numai preluarea unui model polonez în care sistemul administrativ al castelaniilor, cu ținuturi supuse, constituia baza administrației teritoriale. Există în mod cert și o puternică tradiție, așa cum o împărtășește țării după moartea lui Alexandru cel Bun, cu prima asociere certă la domnia statului moldovenesc între frații Iliș și Ștefan al II-lea, a fost manifestă între 1435 și 1443; mai mult, situația administrativă a Țării Moldovei, după întemeierea dată de voievodul Petru I Mușatinul, fusese definitivată de Alexandru cel Bun, primul voievod moldovean care a delimitat multe dregătorii și a specializat multe funcții administrative.

Relevat în ipostaza de „al doilea întemeietor al Moldovei”, Petru I Mușatinul începea efortul de organizare ca o consecință a luptei de la Plonini și a legăturii cu acel voievod Ștefan al Șipenițului, nepot⁷⁷ sau fiu al voievodului Bogdan I⁷⁸. În acest sens, considerarea sa ca „staroste pentru ținuturile de curând alipite la Moldova (...) Țara Șipenițului”⁷⁹, poate părea gratuită numai în lipsa evidențierii și a eforturilor pentru construcția unui sistem de fortificații manifestat la Suceava, Neamț, Țețina și la mai vechea cetate de la Hotin. Mai mult decât atât, dacă este analizat momentul și modelul constituirii unei cancelarii domnești, strict necesară unui aparat de stat care se vrea funcțional⁸⁰, apare cert că fiul Mușatei a deschis o nouă etapă în evoluția statului și a fost domnul care a pus temelile celei de a doua epoci „de strălucire a Moldovei”⁸¹, afirmată de autocratorul domn Alexandru cel Bun. De altfel, pare evident că unificarea „cvasi-totală” a Moldovei s-a realizat abia sub voievodul Alexandru cel Bun și că, în consecință, definitivarea organizării ținutale din punct de vedere geografic și administrativ s-a făcut tot în acea vreme⁸².

ADMINISTRATIVE STRUCTURES IN MOLDAVIA. FROM DRAGOȘ’ “MARK” TO SUCEAVA COUNTY (Summary)

Keywords: the Mark, medieval Moldavian state, Hungarian royalty, administrative organization

The administrative organization of the medieval Moldavian state was, from its beginning, based on numerous regional structures according to geographical configurations or older political or financial events. Over these overlapped several pre-state parties directly mentioned or just suggested in different sources. “The Mark” organized by the Hungarian royalty along the Moldavia river was certainly the nucleus that started the later medieval Moldavian state. At the same time, this issue led to the expansion, with a political impulse, of Moldavia, first towards north and the limit with what was called the Șipeniț County and towards the Field of Dragoș in the south. Therefore, from the beginning of the Moldavian state there was a network of cities including Țețina, Hmielov, Hotin, Suceava and Neamț and allowed the configuration of the administrative organization of Moldavia in which Suceava County was the oldest.

⁷⁷ Ion I. Nistor, *Lucius Aprobianus*, p. 150.

⁷⁸ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, 1991, tabelele genealogice.

⁷⁹ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, *Ctitorii*, 1937, București, p. 225.

⁸⁰ Leon Șimanschi, Georgeta Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc*, partea I, în *AIIAI*, IX, Iași, 1972, p. 123; Constantin Cihodaru, *Începuturile cancelariei domnești în Moldova*, în vol. *Civilizația medievală și modernă românească*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1985, p. 185.

⁸¹ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, 1976, p. 48.

⁸² Dragoș Moldovanu, *op. cit.*, p. XLVIII.

ALEXANDRU SIMON*

VALAHII ȘI CRUCIADA LA MIJLOCUL ANILOR 1460**

Tratatul de la Wiener Neustadt (iulie 1463) dintre Frederic III de Habsburg și Matia Corvin a pus capăt la cinci ani de conflicte și conspirații, atât în Regatul Ungariei, cât și în Ducatul Austriei. Adoptat de către Frederic III, Matia rămânea *de facto* rege al Ungariei și îl recunoștea pe împărat drept (co-)rege *de iure*. Tratatul a venit la momentul potrivit pentru creștinătate. La sfârșitul aceleiași luni, între Imperiul Otoman și Veneția izbucnea oficial războiul (o situație similară s-a înregistrat în ajunul următorului război veneto-otoman, când a fost încheiat tratatul moldo-polono<-ungar> de la Hârlău în iulie 1499). Papa Pius II, fostul secretar al împăratului, căuta de ani buni să declanșeze o cruciadă. La congresul cruciat de la Mantova (1459-1460), Veneția, care păstra pacea cu *Turcul* din 1446, se arătase reticentă, adesea pe bună dreptate, față de diversele planuri antiotomane. Totuși, ea se „jucase” cu vecinii puterii otomane, tot mai agresivă în raport cu Veneția, căutând să o blocheze (în acest scop, din 1460-1461, îl finanțase în secret și pe Matia, mult mai preocupat însă de soarta coroanei sale). După ce supusese cu greu Țara Românească (septembrie-noiembrie 1462) și cucerise Bosnia (iunie 1463), Mehmed II s-a întors împotriva republicii. Nici Veneția, nici Roma nu au fost luate prin surprindere. În anii în care mediatorii papali ai disputei habsburgo-huniade (fie cardinalul de rit grec Bessarion, fie Girolamo Lando, arhiepiscopul Cretei venețiene) acționaseră mai ales în favoarea împăratului, împiedicând realizarea unui acord viabil, Pius II avusese timp să realizeze că visul său cruciat nu putea fi materializat emina-mente printr-un desant *italic* în *Albania* (cum și ar fi dorit destui). Avea nevoie de pace pe Dunăre și de un Matia sigur pe poziția sa de rege al Ungariei, în continuare principala forță terestră cruciată. Influenții *cardinali della crociata*, conduși de Bessarion și Juan Carvajal (din anii 1450 ei țineau multe frâie cruciate), au fost nevoiți să se adapteze. Nu au renunțat însă la a socoti Ungaria un apendice cruciat al Romei. Aici cardinalii trebuiau să decidă, iar fiul *atletului Iancho* de Hunedoara să-și facă datoria așa cum îi dicta ereditatea și statutul său, condiționat, de rege. În caz contrar, Matia putea fi (și trebuia) înlocuit. Ideea prima asupra persoanei (atitudinea aceasta s-a păstrat – în linii mari – până la moartea lui Bessarion în toamna anului 1472). Înainte de a fi cruciat, Matia trebuia și își dorea să fie monarh. La frontiera otomană a creștinătății, însemna adesea mai mult decât cauza crucii¹.

* Cercetător științific, Centrul de Studii Transilvane din Cluj-Napoca.

** Studiu finanțat din grant CNCS, TE, 356/ 2010.

¹ Pentru perioadă: Giuseppe Valentini, *La sospensione della crociata nei primi anni di Paolo II (1464-1468). Dai documenti d'archivio di Venezia*, în „Archivum Historiae Pontificium”, Roma, XIV (1976), p. 71-101; Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum Hunyadisch-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München, 1989², p. 27-33; Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and*

În primă fază, Matia și-a făcut – în propriul folos – datoria cruciată. De Crăciunul anului 1463, el a recuperat capitala Bosniei Jajce, cucerită de Mehmed în urmă cu șase luni. A redus pericolul la frontierele sudice al Sfintei Coroane. Totuși, Țara Româ-

Times of Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474), Leiden-Boston-Köln, 2001, p. 212-216; Iulian-Mihai Damian, „La Depositeria della Crociata” (1463-1490) e i sussidi dei pontifici romani a Mattia Corvino, în „Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, Venezia, VIII (2006), p. 135-152; Antonin Kalous, *Italská politika, Matyáš Korvín a české země* [Politici italiene, Matia Corvin și Țările Cehe], în „Husitský Tábor” [Tábor Husit], Tábor, XV (2006), p. 149-175 (p. 153-156); Benjamin Weber, *La papauté en Hongrie (1453-1481). Engagement financier ou militaire?*, în „Transylvanian Review”, Cluj-Napoca, XIX (2009), 3, p. 55-64 (cu materiale privind politica de „tutelă cruciată” pe care și sub Paul II cardinalii doreau să o exercite asupra Ungariei, în special după ce Matia a intrat în conflict cu Veneția, regele concentrându-se pe Boemia). Pentru Bessarion și Carvajal (un apropiat de-al lui Iancu de Hunedoara, cel de „al treilea Ioan” de la Belgrad, conform lui Pius II, care nu-l aprecia în mod particular, altfel decât – cel puțin formal – pe Bessarion, chiar dacă acesta îi fusese contracandidat, sprijinit de la Veneția, la alegerile papale din august 1458, iar când văzuse că nu are șanse îl sprijinise pe cardinalul francez d’Estouteville, spre deosebire de colegul său grec și predecesorul său ca patriarh <latin> de Constantinopol, cardinalul Isidor de Kiev, care l-a susținut până la capăt pe cel care a și devenit papă) și proiectele de cruciadă din vremea lui Pius II și Paul II, orientativ: Henri Vast, *Le Cardinal Bessarion (1403-1472). Étude sur la chrétienté et la Renaissance vers le milieu du XVe siècle*, Paris, 1878, p. 248-249; Ludwig Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, I, Paderborn, 1923, p. 296-300; Lino Gómez Cañedo, *Un español al servicio de la Santa Sede, Don Juan de Carvajal: cardenal de Sant’Angelo legado en Alemania y Hungría, 1399?-1469*, Madrid, 1947, p. 297-304; Pierre Ourliac, *Louis XI et le Cardinal Bessarion*, în idem, *Études d’histoire du droit médiéval*, I, Paris, 1979, p. 491-505 (p. 500-503); Marino Zorzi, *Bessarione e Venezia*, în *Bessarione e l’Umanesimo*, editor Gianfranco Fiaccadori, Napoli, 1994, p. 197-228; Concetta Bianca, *Da Bisanzio a Roma. Studi sul cardinale Bessarione*, Roma, 1999, p. 169-172; Miguel Navarro Sorní, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la Cruzada*, Valencia, 2003, p. 189-194. Veneția a fost poate principala sprijinitoare a lui Bessarion (numit cardinal în decembrie 1439, la scurt timp după Conciliul de la Florența), după ce el a rămas în Italia înainte de căderea Bizanțului. A încercat de patru ori (mai ales de primele trei dăți) să-l facă ales papă (1455, 1458, 1464 și 1471), ultimele două conclavuri fiind prezidate de către însuși Bessarion, numit decan al Colegiului Sacru al Cardinalilor de Pius II (aprilie 1463). Cele mai mari șanse însă să devină papă le-a avut în aprilie 1455, când a fost învins la limită de viitorului Calixt III, împotriva alegerii lui Bessarion ca papă invocându-se originea sa ne-italiană/greacă și faptul că Franța nu ar agreea un asemenea papă (la 1458, a pierdut poate mai ales pentru că solul milanez la Roma, Ottone de Carretto, a venit cu ideea candidaturii lui Aeneas Silvio Piccolomini și a reușit să câștige sprijin pentru acesta). Argumentele au reapărut și în august 1471, când lupta a fost pierdută mai repede decât în urmă cu 16 ani (după aceasta, Bessarion a trecut de partea viitorului Sixt IV). Aparent, nu a fost singura bătălie din care Bessarion a ieșit înfrânt în acel an. Era în legături strânse cu conspiratorii ungari Ioan Vitéz și Janus Panonius, care, împreună cu Cazimir IV, în special, și Frederic III, vroiau să-l detroneze pe Matia. Planul lor a eșuat însă, nu în ultimul rând, deoarece Ștefan III al Moldovei a schimbat taberele și a ales să-l sprijine pe Matia (pentru aceste evenimente și contextul creat și de legăturile umaniste ale prelaților ungari cu Bessarion, direct interesat și în promovarea unirii florentine în regatul ungar, sub autoritatea sa de patriarh latin de Constantinopol, pe care Matia, foarte legat de dreptul de patronaj al regilor ungari, a trebuit să o accepte: Alfredo Reumont, *Dei tre prelati ungheresi menzionati da Vespasiano Bisticci*, în „Archivio Storico Italiano”, Firenze, seria III-a, XXX, (1874), p. 295-314; John Monfasani, *George of Trebizond: a Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Leiden, 1976, p. 194-200; Michel Balivet, *Georges de Trébizonde: un Grec ottomanophile au temps de Mathias Corvin*, în „Transylvanian Review”, XVIII (2009), 3, p. 52-60; Al. Simon, *Venetian and Habsburg Coordinates of Anti-Ottoman Crusading in the Mid 1470^s*, în *Recent Studies on Past and Present* (=„Transylvanian Review”, XIX, suppl. 5), editor Al. Simon, IV. *Tradition and Invention* (=„Transylvanian Review”, XIX, suppl. 5:4), editori Marius Eppel, Loránd Mádly, Tudor Sălăgean, Attila Varga, Cluj-Napoca, 2010, p. 269-298). Pentru relația „stranie” dintre Matia și Veneția, orientativ: Gyula Rázsó, *Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell’alleanza contro i turchi (1440-1464)*, în *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, editor Vittore Branca, Firenze, 1973, p. 79-100 (p. 88-90); Lajos Elekes, *La politica estera di re Mattia e gli Stati italiani nella seconda metà del secolo XV*, în *Rapporti veneto-ungheresi all’epoca del Rinascimento*, editor Tibor Klaniczay, Budapest, 1975, p. 243-255 (p. 248-253); Mágda Jázsay, *Contrastes et diplomatie dans les rapports de Matthias Ier Corvin et la République de Venise*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest, XXXV (1989), 1-4, p. 3-39 (p. 12-15); Péter E. Kovács, *Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban* [Relațiile politice dintre Ungaria și Neapole în epoca lui Matia], în *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* [Studii în memoria lui Ferenc Szakály], editori Pál Fodor, Géza Pálffy, István György Tóth, Budapest, 2002, p. 229-247 (mai ales p. 231-233).

nească, stăpânită de Radu III, fidelul „de suflet” al lui Mehmed II, rămânea pierdută și imună la eforturile lui Matia și ale lui Vlad III, fostul ei domn, de-a recupera terenul pierdut prin propriile lor greșeli de la 1461-1462. Matia și Vlad au mai făcut o încercare (diplomatică) transalpină în cursul lui 1464. A eșuat și ea. Vlad a trebuit să meargă cu oștenii care-i mai avea în Bosnia alături de Matia în septembrie pentru a despresura (cu mare întârziere) Jajce asediat de Mehmed (iulie-august). Între timp însă, Pius II murise, punând capăt oricăror posibilități de materializare imediată ale planurilor cruciate renăscute prin reușitele temporare *grecești* ale Veneției, victoria bosniacă a Ungariei sau rezistența albaneză a lui Skanderbeg (cel mai mult a pierdut patriarhul ecumenic de Constantinopol, Sophronios I / Sylvestros Syropoulous, care, deși un adversar hotărât al Romei, văzând cruciada care părea să vină, căutase să se înțeleagă cu Matia, gest care l-a costat tronul). Noul papă, Paul II, nu căuta calea lui Pius II, nici nu avea vreo simpatie deosebită pentru patria sa venetă. Baniile deja strânși pentru cruciadă credea că-i poate întrebuința mai bine pentru cauza *italică* a Romei. Cu toate acestea, acțiunile deja începute împotriva *Turcului* erau (încă) greu de oprit. Ele câștigaseră – mai mult decât formal – noi susținători importanți (în primul rând hanul turkmen Uzun Hassan). Printre ei se numărau și aceia dintre *valahi* care încă nu se aflau sub întreaga putere a Porții. La acea vreme, era vorba chiar de oștenii lui Ștefan III al Moldovei, întronat de partida pro-otomană și anti-unionistă moldavă în 1457. Ștefan III dăduse primele semne că ar putea schimba taberele încă din august 1462. Imediat după ce asediul moldo-otoman al portului Chiliei, deținut de Matia și Vlad III, eșuase (iulie), cum întreaga campanie otomană în Țara Românească părea să se termine în dezastru pentru sultan, Ștefan III se oferise să contribuie la răscumpărarea Sfintei Coroane, ținute de Frederic III, ceea ce Matia, aflat în mari dificultăți, acceptase cu mândrie de paradă².

² Orientativ: Archiv Mesta Košice [Arhiva Regiunii Košice], Košice, Collectio Schwartzbachiana, nr. 331 (10 august 1462; copie fotografică în Magyar Országos Levéltár [Arhiva Națională Maghiară], Budapest (MOL), Antemohácsiana, (Secția U) Diplomatikai Fényképgyűjtemény [Arhiva copiilor fotografice] (DF), [nr.] 270370; ajutorul oferit de Ștefan III lui Matia pentru răscumpărarea Sfintei Coroane; regist după o transcriere de secol XVIII din *Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtár* [Biblioteca Universității *Loránd Eötvös*], Budapest (ELTEK), Codices, B, XXVII, nr. 45, p. 105-107, în K. Nehring, *Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (I), în *Levéltári Közlemények* [Contribuții Arhivistice] (Budapest), XLVII (1976), p. 87-120, nr. 4, p. 88; pentru contextul mesajului lui Ștefan către Matia din a doua parte a lunii iulie 1462: Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, în *RER*, XVI (1981), p. 36-43 (aici p. 42-43); Archivio di Stato di Genova, Banco di San Giorgio (B.S.G.), Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1243. 1463, c. 171^r (1 martie 1463; înregistrarea soliei trimise de Vlad din Ungaria la Caffa „a ajuns” sub anul 1462, în Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III [1399-1499], București, 1899, p. 42); Iván Nagy, Albert B. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek. Mátyás király korából 1458-1490* [Monumentele diplomației ungare. Epoca regelui Matia. 1458-1490] (=„Monumenta Hungariae Historica”, IV, 1-4), I, [1458-1465], Budapest, 1875, nr. 105, p. 168; [Giovanni Marino Gondola], *Cronice ultiore di Ragusa*, în *Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulai 1451-1484* (=„Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium”, XXV, Scriptores, II), editor Speratus Nastilis, Zagreb, 1893, p. 371 (se vorbește clar de *voievodul Țării Românești*, care l-a însoțit pe Matia în Bosnia, însă cum Radu III cel Frumos nu putea intra în discuție, fiind loial sultanului, iar Vlad era *chinuit* de Matia, „logica” a dus la identificarea voievodului *valah* cu Petru III Aron, fostul domn al Moldovei, de Victor Eskenazy, *O precizare asupra politicii externe a Țării Românești în vremea lui Radu cel Frumos*, în *RdI*, XXX (1977), 11, p. 1665-1667; Al. Simon, *Propaganda and Matrimony: Dracula between the Hunyadis and the Habsburgs*, în „Transylvanian Review”, XX (2011), 4, p. 80-90 (dacă lucrurile ar fi stat altfel, este posibil ca, la 1463, Matia să se fi axat asupra Țării Românești și nu asupra Bosniei, iar la 1464, este de presupus că, dacă situația la Jajce nu devenea dramatică și Pius II nu murea, ținta lui Matia ar fi fost la Dunărea de Jos, conform și mesajelor trimise din *Slavonia* la Milano pe 2 și 6 septembrie 1464; Bibliothèque Nationale de France, Paris (BNF), Manuscrits Italiens, [mss.] 1590. 1463-1464, f. 381^r-382^r; înainte de a porni spre Jajce, Matia ar fi vrut să intre în *Bulgaria*, iar acum încerca să-și unească forțele cu Skanderbeg); Ioan-Aurel Pop, *New Documents on Mehmed II's Campaign against Vlad the Impaler*,

„Transylvanian Review”, XXI (2012), 1, p. 5-19. Ideea că moldovenii erau altfel de *valahi*, prea puțin supuși *turcilor*, apare și după Baia ca element valorizant al victoriei lor asupra lui Matia și al insistenței lui Mehmed de a le câștiga sprijinul (Archivio di Stato di Milano, Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco / Archivio Visconteo Sforzesco (ADS), Potenze Estere, *Venezia*, fasc. 354. 1468, fasc. 2. *Febbraio*; 18 februarie 1468; în Al. Simon, *Valahii la Baia: Regatul Ungariei, Domnia Moldovei și Imperiul Otoman la 1467*, în *AIIX*, XLVII (2009), p. 127-150 (anexa I, p. 145-146). Pentru ascensiunea și politica lui Paul II, vezi Ian Robertson, *Pietro Barbo-Paul II: Zentilhomio de Venecia e Pontifico*, în *War, Culture and Society in Renaissance Venice. Essays in Honour of John Hale*, editori David Sanderson Chambers, Cecil H. Clough, Michael E. Malett, London, 1993, p. 147-172 (p. 149-153). Pentru tentativa patriarhului: Christian Gastgeber, *Ein Bericht zur Eroberung Konstantinopels und Trapezunts. Das Schreiben des Patriarchen Sophronios I. Syropoulos von Konstantinopel von August 1464 auf dem Weg nach Buda*, în *Worlds in Change, I, Church Union and Crusading in the 14th and 15th Centuries* (=„Transylvanian Review”, XVIII, suppl. 2; *Melanges d'Histoire Générale*, NS, IV, 1), editori Ch. Gastgeber, I.-A. Pop, O.J. Schmitt, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 279-300 (care infirmă ideea că acest contact s-ar baza pe o sursă falsă, idee avansată de Vitalien Laurent, *Les faux de la diplomatie patriarcale. La lettre de Sophrone Ier en faveur de l'archonte Géorgios Polos (août 1464)*, în „Revue des Études Byzantines”, Paris, XXVI (1968), p. 265-278). Trei aspecte se cuvin reținute. Luarea de contact cu Matia a Sophronios, încercată sigur când Pius II de fapt trăgea deja să moară la Ancona, a trecut prin Cetatea Albă (unul din principalele puncte în care familia mesagerului, Georgios Polos, de origine geneveză de fapt, își derula afacerile). Patriarhul a fost *expulzat* (este formularea de epocă) la scurt timp după această tentativă. Pentru a calma situația, s-ar părea că fost readus temporar ca „administrator” al afacerilor patriarhiei, Gennadios Scholarios, *călugărul* în care Mehmed avea cea mai mare încredere (alte date și la V. Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476). Succession et chronologie d'après un catalogue inédit*, în „Revue des Études Byzantines”, XXVI (1968), p. 229-263, în special p. 250-251; Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 – vers 1472): un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire Byzantin*, Paris, 2008, p. 220-221). Pentru campaniile bosniace ale lui Matia (1463-1464) și contextul lor (mai ales cea de a doua a fost ușurată de sănătatea subredă a sultanului, care ar fi trebuit să fie un avantaj major pentru ofensiva creștină în cursul lui 1465), perspective la Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, edited by William C. Hickman, Princeton, 1978, p. 231-235, 240-245; F. Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365-1526*, în „Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae”, Budapest, XXXIII (1979), 1, p. 65-112 (p. 89-94); Gy. Rácz, *Die Türkenpolitik Matthias Corvinus*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, XXXII (1986), 1, p. 3-50 (p. 21-25). Relațiile lui Ștefan cu vecinii săi din est (Polonia, genevezii și tătarii): Ș. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: l'expédition de Matia Corvin en Moldavie (1467) à la lumière d'une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, Bucarest, VIII (1969), 6, p. 967-979; idem, *La Moldavie état tributaire de l'Empire Ottoman au XVe siècle, le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XIII (1974), 3, p. 445-461; Ștefan Andreescu, *Genevezii pe drumul moldovenesc la mijlocul secolului al XV-lea*, în *RI*, sn, X (1999), 1, p. 99-108; idem, *Un nou act genevez cu privire la Ștefan cel Mare*, în *SMIM*, XXII (2004), p. 131-136; Naghi Pienaru, *Proiectul scitic. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare*, în *RI*, sn, XIV (2003), 5-6, p. 121-135; idem, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine* [editori Ștefan Sorin Gorovei, Maria Magdalena Székely], Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 275-306. Se cuvine subliniat că, fără sprijinul lui Ștefan, în condiții de război (1463-1464), garnizoana ungară din Chilia nu s-ar fi putut menține (observația fiind valabilă – în parte – încă din toamna lui 1462 când Mehmed a reușit să-l impună pe Radu domn, sub rezerva că în primă fază Radu a ajuns la un compromis cu Matia, acord încheiat prima dată pentru capul regelui de către sașii transilvăneni). Sultanul fiind în război deschis cu regele din septembrie 1463, Radu neputând astfel permite „alimentarea” garnizoanei ungare de la Gurile Dunării. În aceste condiții, singura cale prin care ea putea fi aprovizionată și susținută trecea prin Moldova lui Ștefan, care, după cum o arată și durata scurtă a asediului Chiliei din februarie 1465, pare să fi avut oameni de încredere în poziții cheie din oraș (pentru cât de dificilă era situația avanpostului ungar de la Chilia în condiții de tensiune otomano-ungară, fără sprijin din partea măcar uneia din Țările Române, vezi problemele din vremea lui Iancu (1452-1456): Francisc Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului*, în *SRdI*, XVIII (1965), 3, p. 619-638; Al. Simon, *John Hunyadi between Belgrade and Cetatea Albă in the 1450^s*, în „Banatica. Revista Muzeului de Istorie al Banatului Montan”, Reșița, XIX (2009), p. 25-38. Orice considerație asupra Chiliei trebuie făcută cu prudență, dată fiind problema geografică și istorică a centrelor portuare multiple din zonă, stăpânite aparent integral abia de către *turci* în urma campaniei lui Baiazid II din 1484; Octavian Iliescu, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la Mer Noire*, în „Il Mar Nero”, Roma-Paris, I (1994), p. 229-259; Petre Diaconu, *Un faux problème de géographie historique: Kilia et Likostomo*, în „Il Mar Nero”, II (1995-1996), p. 235-266; Al. Simon, *Între porturi și cer. Chilia, Cetatea Albă, Istanbul și Veneția în vara anului 1484*, în *AMN*, XXXIX-XL (2002-2003 [2005]), 2, p. 229-271). Vezi în continuare: Viaceslav Makusev, *Monumenta*

Ștefan se ridica în locul lui Vlad, cel care-l ajutase să devină domn și pe care Ștefan îl atacase apoi, neputând accepta ca portul Chilieii să rămână în *condominiumul* transalpino-ungar în care fusese așezat de Iancu. Matia a acceptat evoluția (ostilitatea transalpină și nu doar față de Vlad nici nu-i îngăduia alte alternative), pecetluind pentru un deceniu soarta ungară a celui căsătorit la 1462 cu *vara* regelui. În *Italia*, schimbările *valahe*, devenite tot mai clare încă din cursul lui 1463, au fost înregistrate ca atare în proiectele aferente *expediției generale* antiotomane programate pentru vara lui 1464.

Historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum e tabularis et bibliothecis italicis derompta, I-2. Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum, Belgrad, 1882, nr. 5, p. 207-208 (veritabilul dezastru ungar din august 1464 care arată cât de relative erau totuși reușitele antiotomane, chiar dacă regatul ungar a reușit să păstreze Jajce în acea vară); Jean Delumeau, *L'alun de Rome (XVe-XIXe siècles)*, Rome, 1962 (la acea dată, teoretic, alăunul ar fi trebuit să fi principala sursă pentru finanțarea cruciadei și a lui Matia de către papalitate, proprietara terenului pe care, lângă Roma, la Tolfă, se descoperise recent minereul). În legătură cu *valahii* care, la chemarea regelui Matia, s-ar ridica de voie împotriva *turcilor* (conform proiectului de mai jos de la sfârșitul verii anului 1464), nu se poate exclude însă complet nici posibilitatea ca *valahii* în discuție să fie cei din Peninsula Balcanică, deoarece – prin Cetatea Albă ca port antiotoman – Moldova era practic deja parte din proiect, iar *Valahia* (Țara Românească) a lui Radu III părea prea loială lui Mehmed II, ca ea să poată fi luată în calcul ca un factor antiotoman (pe deasupra, după Pius II ea figura în prada de război a lui Matia, iar în vară Vlad III, cu cei care doriseră să-l urmeze, după cum o formulează cronica raguzană, a trebuit să meargă cu Matia spre Bosnia și nu în Țara Românească pentru a-și recăștiga tronul pierdut la 1462). În favoarea unei asemenea ipoteze, ar mai putea fi aduse ca argumente sprijinul primit de Iancu din partea vlahilor balcanici în timpul *campaniei celei lungi* din 1443 (sprijin documentat inclusiv de cronicarul oficial al lui Mehmed II, Tursun Bey), dar și de Matia în timpul campaniilor sale bosniace de la 1463-1464. Lor li s-ar mai putea adăuga efortul lui Vladislav II Jagiello de a-i include pe *anumiți* vlahi balcanici ca protejați regali ungari în armistițiul pe care-l căuta cu Baiazid II la sfârșitul lui 1492 (Vladislav, contestatul succesor al lui Matia, făcea tot posibilul să se apropie de „gloria” acțiunilor externe ale predecesorului său care, la începutul lui 1487, când, deși la scurt timp după prelungirea armistițiului ungaro-otoman, războiul între Buda și Istanbul părea iminent, Matia luase apărarea vlahilor din Imperiul Otoman, iar Baiazid II, care nu dorea ca tensiunile să escaladeze și mai mult, a trebuit să accepte poziția regelui Ungariei, transferul a mii de valahi (se vorbea chiar și de 7.000 de familii) ordonat de Mehmed II pentru protecția Smederevo-ului, pandantul „otoman” al Belgradului „ungar”, la 1475-1476 (când Imperiul Otoman era greu încercat de victoriile *crăișorilor valahilor*, Matia Corvin și Ștefan III al Moldovei), includerea *Vlahiei* ca parte regală a titlului lui Nicolae Ujlaki, fostul partener, devenit adversar al lui Iancu și apoi al fiului său, pe care Matia trebuise să-l numească rege al Bosniei în urma conspirației ungare de la 1471 (ocazional, Ujlaki, care – vreme de cinci ani cât a domnit – s-a arătat mai prieten cu Mehmed decât cu Matia, a purtat titlul de *rege al Bosniei și al Vlahiei*) sau eforturile nobililor croați de a stopa abuzurile vlahilor din regiune care se bucurau însă frecvent de protecția lui Matia, ca rege al Ungariei și al Bosniei (pentru aceste aspecte, datele documentare și cronistice, dar și interpretările asociate acestor surse, din András Kubinyi, *Zur Frage des bosnischen Konigtums von N. Ujlaki*, în „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapesta, VIII (1958), p. 373-384; Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 76-85; Nicoară Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions*, în „Turcica”, Paris, VII (1975), p. 122-134; Olga Zirojević, *The Ottoman Military Organization in Yugoslav Countries in the 15th and 16th Centuries*, în *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries. Papers presented at the 9th Joint Conference of the Czechoslovak-Yugoslav Historical Committee*, editor Jaroslav Cesar, Prague, 1978, p. 176-188; John Van Antwerp Fine Jr., *The Late Medieval Balkans, A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1994², p. 575-584, 591-594; Ivan Biliarsky, *Une page des relations magyaro-ottomanes vers la fin du XVe siècle*, în „Turcica”, XXXII (2000), p. 291-305 (aici p. 299-301); Borislav Grgin, *Der Kroatische Klein- und Mittlerer Adel während der Herrschaft des Königs Matthias I. Corvinus (1458-1490)*, în „East Central Europe. Eine wissenschaftliche Zeitschrift”, Budapest, XXIX (2002), 1-2, p. 223-234 (aici p. 230-232); Al. Simon, *The Hungarian Crown and the Vlachs in the Ottoman Empire*, în „Macedonian Historical Review”, Skoplje, II (2011), p. 77-90. Amintim și întrebarea rămasă fără răspuns a lui Halil Inalcik (*Were the Vlachs a majority in Bosnia after these emigrations?*), consemnată însă în „Actes du Congrès International des Études Balkaniques”, Sofia, I (1966), 3, p. 559, în legătură cu prezentarea (nepublicată) a lui Nedim Filipović, *Au sujet des problèmes démographiques en Bosnie et Herzégovine pendant la seconde moitié du XVe siècle*; în schimb, vezi studiul lui N. Filipović, *A Contribution to the Problem of Islamization in the Balkan and the Ottoman Rule*, în *Ottoman Rule in Middle Europe*, p. 305-358). În pofida acestor indicii, mai mult sau mai puțin circumstanțiale, până la apariția unor dovezi extrem de clare, prudența ne obligă însă să-i identificăm pe *valahii* care l-ar fi urmat pe regele Matia din proiectul reeditat mai jos cu supușii lui Ștefan III al Moldovei.

Altfel, decât în vremea congresului de la Mantova, Țara Românească, nu Moldova, trebuia cucerită (*eliberată*) acum de *cruciați*.

[Extrase dintr-un raport trimis de Ottone de Carretto, experimentatul diplomat milanez, din Roma privind declarațiile lui Pius II asupra împărțirii între cruciați a *țărilor* care urmau să fie recuperate – în curând – de sub puterea *turcilor* (24 septembrie 1463)].

[...] I veneziani riceverebbero il Peloponneso, la Boezia, l'Attica e le città della costa dell'Epiro; allo Skanderbeg la Macedonia; all'Ungheria invece toccherebbe la Bulgaria, la Serbia, la Bosnia e la Valacchia [Țara Românească în acest caz, pe care probabil Matia i-ar fi dat-o lui Vlad ca guvernator regal al ei (Vlad și soția sa beneficiau încă în Ungaria de toate avantajele aferente rangului lor, iar solii voievodului erau în septembrie 1463 la Caffa)] e tutto il paese [teritoriul Dobrogei] che va fino al Mar Nero, mentre le altre parti dell'Impero Bizantino/ sarebbero passate in possesso di nobili greci [...].

[Moldova lui Ștefan III nu apărea nici între forțele oficiale ale cruciadei și beneficiarele acestei *partitio* a Imperiului Otoman și pertinențelor acestuia, nici între țintele clare ori răsplățile cruciadei (același fapt este valabil și pentru Genova și coloniile ei, cea care, inclusiv conform afirmațiilor Veneției, era mai mult decât dispusă să sprijine *expediția generală* împotriva *turcilor*, întocmai ca în 1455-1456, când însă, la fel ca destui alții, republica liguă se îndoie de șansele de supraviețuire ale fostului guvernator Iancu, refuzând să-l sprijine). Și din acest punct de vedere, merită amintit un pasaj dintr-un proiect de acțiune întocmit de venețieni pentru congresul de la Mantova (1459-1460)].

[...] Dechiando che dicto exercito como se move ala giornata vanno aquistando l'Albania et la Walachia Bassa [Moldova] sottoposte al Turco per modo che avanti che siano gionti al confino de Graecia sarrano multiplicati in triplo oltra li crucesignati che sarrano passati d'Italia et daltri paesi [...] [proiectul nu are din păcate o dată clară].

[Proiectul venețian / „recomandările republicii” indică marea presiune sub care se găsea Moldova lui Ștefan III de la începutul domniei sale, asigurările de „comunitate creștină” date de tânărul voievod lumii latine, ca în cazul Brașovului în luna aprilie 1459, nefiind suficiente pentru a convinge marile puteri că Moldova poate acționa și altfel decât ca unealtă turcă, mai ales când Moldova avea un interes direct în a lua Chilia, acolo unde principala forță din est a cruciadei, Ungaria, avea o garnizoană din februarie 1448].

Nașterea în primăvara lui 1464 a moștenitorului legitim mult dorit de Ștefan III a întărit noul curs politic moldav. Alexandru, era fiul său și al Evdochiei *de Kiev*, nepoata regelui Cazimir IV al Poloniei, familia Evdochiei susținând Unirea de la Florența, al cărui principal adversar moldav era puternicul mitropolit Teoctist I, anterior al doilea om în stat. Până la 1467, când Kievul a revenit sub autoritatea Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol, iar Ștefan a abandonat – „în ultima clipă” – calea lui Matia, Teoctist a refuzat să figureze în sfat alături de moștenitorul lui Ștefan (reușind totuși să-l introducă în sfat, la 1466, și pe mitropolitul de Roman Tarasie pentru a-și întări poziția). Până atunci însă, Ștefan a mers pe o cale predominant pro-apuseană, spre care îl îndreptau și teama de fostul domn, Petru III Aron, ținut de Matia ca asigurare în Ungaria, și de opoziția moldavă din exil, concentrată în jurul logofătului Mihu și a curții regale jagiellone de la Cracovia. Ștefan a păstrat însă o (nu doar) minimă prudență, lăsând să se înțeleagă că implicarea sa definitivă de partea crucii depindea de „oferta finală” care trebuia să-i fie făcută și pe care el o aștepta în primul rând din partea lui Matia (atitudinea sa a fost asemănătoare și la începutul anilor 1470). Mai mult, cum era și firesc, Ștefan nu era dispus să atace cu adevărat până când Matia nu făcea la fel, cu toată forța de care dispunea regele Ungariei (al cărui buget și armată – dar și consum financiar și militar – erau însă departe de nivelurile atinse apoi în anii 1470). „Supraviețuirii”

papei Pius II trebuiau să țină cont de aceste date răsăritene, mai ales în vremea de neliniște de după dispariția papei, gata să se îmbarce în cruciadă la Ancona³.

³ Împărțirea teritoriilor de recuperat de la *Turc* în ajunul „cruciadei de la Ancona” a lui Pius II: ASM, ADS, Potenze Estere, *Roma*, cart. 43. 1463, fasc. 9. *Settembre* (24 septembrie 1463). Declarația papei fusese făcută în urmă cu două zile, ea regăsindu-se și în „memoriile” acestuia. Acest concept de *partitio* fost perpetuat ca declarație politică până la moartea papei, pentru a evita și mai multe discuții, provocate mai ales de Florența, privind profiturile Veneției, rivala orașului de pe Arno atât în plan italic, cât și la nivelul comerțului levantin, de pe urma cruciadei care trebuia să înceapă (vezi *I Commentarii*, editori Luigi Totaro, I Milano, 1984, p. 334; de aici, declarația papală a fost preluată de Ludwig von Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, III. [1458-1464], London, 1900², p. 323-324). Alte date relevante în acest context: ASM, ADS, Potenze Estere: *Venezia*, cart. 351. 1464, fasc. 10. *Ottobre*, nn (26 octombrie 1464); *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, editor L. von Pastor, Freiburg-in-Breisgau, 1901, nr. 148, p. 188-193 (Pius II nu era foarte încântat de cum plănuia Veneția împărțirea teritoriilor care urmau să fie recuperate de la *Turc*); nr. 164, p. 230; nr. 185, p. 280; nr. 188, p. 285; nr. 199, p. 319 (la sfârșitul lunii iulie 1464, înainte de moartea lui Pius II, conform scrisorii trimise de Stefano Nardini, arhiepiscopul de Milano, proaspăt numit cardinal, lui Francesco Sforza din Ancona, șansele ca Matia să-și primească totuși banii, după dispariția papei erau mici, la el ajungând – după dispute și adevărate aventuri „cardinale” – abia 40.000 de ducati; vezi și Marino Sanudo il Giovane, *Le vite dei dogi. 1423-1474*, editori Angela Caracciolo Aricó, Chiara Frison, II. 1457-1474, Venezia, 2004, p. 63-64, 70-71, 74-75, 78; în toamna lui 1464, Mehmed II a trimis o solie la Francesco Sforza pentru a-l convinge să atace Veneția, ceea ce ducele a refuzat); Giovanni Soranzo, *Sigismondo Pandolfo Malatesta in Morea e le vicende del suo dominio*, în „Atti e Memorie della Regia Deputazione di Storia Patria per la Provincia di Romagna”, Bologna, seria a IV-a, VIII (1917-1918), p. 211-280 (p. 232-234). Proiectul venețian din vremea congresului de la Mantova în Archivio Segreto Vaticano, Città di Vaticano, Armaria, [reg.] XXXIX-10, f. 256(276)²-257(277)² [sfârșit 1459 – primăvară 1460: cf. Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant. 1204-1571* (= „Memoirs of the American Philosophical Society”, CXIV, CXXVII, CLI, CLII), II. *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, p. 262 (nota 111); Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj-Napoca, 2007, p. 483-484). La o primă vedere, identificarea Valahiei din acest caz cu Țara Românească putea părea firească, fiind și una din trecerile majore din Ungaria în Imperiul Otoman. De fapt însă, *Walachia Bassa* era denumirea folosită de Veneția pentru Moldova atunci, ca în cazul raportului asupra atacului moldo-otoman asupra Chilie din 1462 (MDE, I, nr. 105, p. 168). Republica se referea, și în cazul discuțiilor de la congresul de la Mantova, la Țara Românească simplu ca la *Vlachia*, în textele în italiană / *Vallachia*, în textele în latină (vezi spre exemplu: Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASVe), Senato Secreti (S.S.), *Deliberazioni*, reg. 20. 1453 [More Veneto 1454]-1459 [More Veneto 1460], c. 192^v; 11 octombrie 1459 în G[iovanni]. B[runo]. Picotti, *La dieta di Mantova e la politica dei Veneziani* (= „Miscellanea di Storia Veneta”, III, 4), Venezia, 1912, nr. 24-A, B, aici p. 452, 454). Pentru proiectul din 1464: ASM, ADS, *Ungheria*, cart. 650. 1452 [1441]-1490, fasc. 3. 1467-1490, nn [septembrie-octombrie 1464]. A fost editat sub anul 1471 (MDE, II. [1465-1480], Budapesta, 1876, nr. 167, p. 230-237) și pus în legătură cu *Reichstagul* cruciat de la Regensburg (pentru locul – real – documentar al Ungariei și al valahilor în contextul discuțiilor de la 1471: *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III.* (= „Deutsche Reichstagsakten”, A, XV-XXII), VIII-2. 1471, editor Helmut Wolf, Göttingen, 1999, nr. 94-95, p. 323-327). Deși eroarea a fost sesizată de Pastor (*The History of the Popes*, IV. [1464-1471], London, 1901², p. 81), ea a fost perpetuată până în zilele noastre, trecându-se peste faptul că se vorbea de moartea recentă a papei Pius II (în *questo Agosto*) sau peste faptul că Skanderbeg (mort la începutul lui 1468) apărea în acest proiect ca fiind încă în viață. Pentru situația din Moldova în contextul căsătoriei lui Ștefan III cu Evdochia Olelkovic (*de Kiev*) și a nașterii lui Alexandru: DRH, A, *Moldova*, II. 1449-1486, editori Leon Șimanschi, Georgeta Ignat, Dumitru Agachi, București, 1975, nr. 124-152, p. 179-222 (noiembrie 1464 – iulie 1468; mai ales nr. 128-129, p. 183-184; nr. 138, p. 197; aprilie-decembrie 1465); Constantin Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, în *AIPIA*, XIV (1977), p. 103-122 (p. 103-107); Constantin Rezachevici, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt*, p. 113-132 (p. 120-124); Al. Simon, *Quello ch'e apresso el Turcho. About a Son of Stephen the Great*, în „Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica”, Venezia, V-VI (2004-2005), p. 139-164. Proiectele din anii 1470-1490 și datele amintite în comparație: Agostino Petrusi, *Martino Segono da Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbodalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere*, ediție Chiara Fraggiana di Sarzana, Roma, 1981, p. 71, 99, 134, 137 (proiect solid din anii 1479-1480/1481, avându-i ca destinatari pe Sixt IV și Matia); Al. Simon, *Țările Române ca loc de pasaj cruciat în anii 1490*, în Anuarul Școlii Doctorale, „Istorie. Civilizație. Cultură”, Cluj-Napoca, I (2005), p. 101-116 (congresul cruciat de la Roma din martie-iulie 1490); idem, *Să nu uciți o pasăre cântătoare: soarta unui fortissimus rei Christiane athleta în ochii Veneției*, în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, editori Susana Andea, I.-A. Pop, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 159-169 (situația din vara și toamna lui 1476); idem, *The Costs and Benefits of Anti-Ottoman Warfare: Documents on the Case of Moldavia. 1475-1477*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XLVIII (2009), 1-2, p. 37-53

(proiectul sudic venet „al lui Paolo Morosini” din primăvara lui 1475 în comparație cu proiectul estic, crimeean „al lui Ioan Țamblac” / Ștefan III al Moldovei din mai 1477); idem, *Populație și cruciadă în Moldova: primăvara anului 1475*, în *AIIX*, XLVII (2010), p. 143-148 (finanțarea cruciadei la 1475 prin taxarea evreilor); idem, *Valahii de la Marea Neagră și valahii din Ungaria în cruciada anului 1476*, în *RI*, serie nouă, XXIII (2012), 1-2, sub tipar (planurile papale din prima jumătate a anului 1476, precum și discursurile militare și financiare ale Budei și Sucevei înainte de campania lui Mehmed II în Moldova); idem, *Valahii și domnii lor în războiul veneto-otoman (1499-1503)*, în *AIIX*, XLIX (2012) – proiectele romane, venețiene și habsburgice de la sfârșitul veacului XV și începutul secolului XVI. Proiectele lui Giovanni Torcello / al papalității romane (1441-1443/1444), al lui Lampo Birago / Bessarion și al republicii Sfântului Marcu (1453-1454/1455), al lui Paolo Morosini / Veneția (1475) și „contra-proiectul” lui Georg Podiebrad (1464-1466) sunt principalele inițiative menționate aici: Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1902, p. 426-427; Georg Hofmann, *Epistolae Pontificae ad Concilium Florentinum spectantes* (= „Concilium Florentinum”, I, 1), II, 1437-1439, Roma, 1944, nr. 206, p. 97-98 (într-o primă variantă, proiectul lui Torcello a fost deja prezentat papei Eugeniu IV la Conciliul de la Florența în 1439, planul „regăsindu-se” apoi în acțiunile lui lancu de Hunedoara în special cele din anii 1443 și 1444); Josef Macek, *Le mouvement conciliaire: Louis XI et Georges Podiebrady, en particulier dans la période 1466-1468*, în „Historia”, Prague, XV (1957), p. 5-63 (în primă fază, la 1464, și Matia și Cazimir IV ar fi trebuit să fie parteneri în proiectul lui Podiebrad, conceput încă de la 1462; N. Iorga, *Un auteur de projets de croisades: Antonio Marini, in Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à Gabriel Monod*, [editor Edgar Lavis], Paris, 1896, p. 445-457); Agostino Pertusi, *Le notizie sulla organizzazione amministrativa e militare dei Turchi nello Strategicon adversum Turcos di Lampo Birago (c. 1453-1455)*, în *Studi sul Medioevo Cristiano offerti a Raffaello Morghen per il 90° anniversario dell'Istituto Storico Italiano (1883-1973)*, II, Roma, 1974, p. 669-700 (este posibil ca eșecul „variantei Torcello” la Varna în noiembrie 1444, când vina nu a fost de fapt a planului, ci a atitudinii regelui Ungariei și Poloniei, Vladislav I, din timpul luptei, și apoi înfrângerea lui lancu de la Kossovopolje din octombrie 1448, când însă atitudinea sârbilor – care ar fi trebuit să aibe un rol esențial conform „proiectului lui Torcello” / planului lui lancu – conduși de despotul Gheorghe Branković a fost decisivă încă din ajunul bătăliei, la aceasta adăugându-se și eșecul lui Skanderbeg, mai preocupat de vendetele sale albaneze, de a ajunge în nord pentru a-l ajuta pe lancu, să fi fost folosite ca justificări majore pentru schimbarea de viziune ilustrată de planul compus de Birago); Al. Simon, Cristian Luca, *Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great*, în „Transylvanian Review”, XVII (2008), 3, p. 85-112 (p. 87-88; „jumătatea” în latină a planului prezentat de Morosini în martie-aprilie 1475); I.M. Damian, *Cruciada și românii într-un proiect de la mijlocul secolului XV*, în *AIIX*, XLVIII (2011), p. 81-90 (proiectul lui Birago). Ar merita amintit aici și un proiect cruciat propus – încă înainte de cucerirea de către turci a Otranto-ului, portul italic al lui Ferdinand de Aragon (august 1480) – de către Ludovic XI al Franței (reticent față de asemenea acțiuni grandioase antiotomane). Conform estimării franceze (excepând datele financiare, alte detalii practice, militare ori politice, nu erau făcute publice), propuse și în reacție la pacea venețiano-otomană încheiată la începutul anului precedent, cruciada ar fi urmat să coste suma enormă (era de fapt și principalul scop al mesajului regelui Franței), dar totuși nu complet nerealistă (cu ea s-ar fi putut finanța peste 60.000 de călăreți timp de șase luni la tarife ungare), de 1.200.000 de ducati (de cinci ori bugetul anual al papalității, de aproape șase ori bugetul împăratului, și cu cel puțin 20% mai mult decât bugetele anuale al Veneției, Neapolelui ori Milanului). Banii urmau să fie asigurați de Franța (300.000), Italia (400.000), Germania și împăratul Frederic III (200.000), Burgundia, adică fiul împăratului, Maximilian I (100.000), Anglia (100.000), Spania (100.000). Proiectul nu a fost însă pus în aplicare (Joseph Chmel, *Briefe und Aktenstücke zur Geschichte der Herzoge von Mailand von 1452 bis 1513* [X], „Notizenblatt – Archiv für Österreichische Geschichte”, Wien, VI (1856), p. 245-256; aici nr. 40, p. 249-250; raport trimis în martie 1480 de abilul și longevivul diplomat milanez Leonardo Botta, transferat temporar de la Veneția la Roma). Situația Albaniei și a lui Skanderbeg în deceniul șapte al secolului XV, la F. Babinger, *Die Gründung von Elbasan*, în idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, II, München, 1962, p. 201-210; Halil Inalcik, *Les régions de Kruje et de la Dibra autour de 1467*, în *Deuxième conférence des études albanologiques à l'occasion du 5e centenaire de la mort de Georges Kastrioti Skanderbeg*, II, Tirana, 1970, p. 221-237; Oliver Jens Schmitt, *Venezia e la sua Albania. Percezioni reciproche di dominanti e dominati nel Quattrocento*, în *Venezia, l'altro e l'altrove*, editor Susanne Winter, Roma, 2006, p. 39-44. Pentru Boemia, Polonia și cruciada, vezi orientativ: Frederick G. Heymann, *George of Bohemia, King of Heretics*, Princeton, 1965, p. 419-424; Krzysztof Baczkowski, *Callimaco e le ambascerie veneziane in Polonia negli anni '70 del XV secolo*, în *Viaggio in Italia e viaggio in Polonia*, editor Danuta Quirini-Popławska, Kraków, 1994, p. 42-52; Mągorzata Dąbrowska, *From Poland to Tenedos. The Project of Using the Teutonic Order in the Fight against the Turks after the Fall of Constantinople*, în *Byzanz und Mitteleuropa 950-1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*, editori Günther Prinzing, Maciej Salamon, Wiesbaden, 1999, p. 165-176. Pentru politica italiană din aceea perioadă și efectele ei asupra războiului otomano-venețian, precum și pentru situația din est: BNF, Manuscris Italiens, 1590, f. 67^r, 70^{rv} (pe 7 martie 1464, Francesco Sforza îl anunța pe solul său la Florența, Nicodemo <Tranchedini> da

Pontremoli, că îl va trimite pe fiul său Tristan în cruciadă cu 2.000 de călăreți și 1.000 de infanteriști și dacă Pius II nu va mai pleca personal, declarația fiind făcută mai ales pentru a-l provoca pe Cosimo de Medici, ostil ideii italiene de cruciadă, datorită rivalității cu Veneția și a bunelor relații comerciale avute cu *Turcul*; acestea au fost evidențiate și două zile mai târziu, când da Pontremoli îi raporta ducelui că, deși afirma că va participa și el la cruciadă cu 2.000 de călăreți și 2.000 de infanteriști [sic], Cosimo îi trimitea *munitione* prin Niccolo da Canalle – poate identic cu acel Niccolo da Canal, diplomat venețian mai ales la Roma și, alături de Paolo Morosini, principalul beneficiar al sistemului venețian de numiri în funcții între anii 1450 și 1470, da Canal fiind numit la 1469 căpitan-general al marinei venețiene în pofida faptului că nu avea vreo experiență, și contribuind apoi mult, prin „incompetența” și excesele sale pirateresti, la cucerirea de către otomani a Negropontului –, via *Costoro*, lui Mehmed, iar – așa cum recunoștea și Cosimo – tocmai revenise o navă pisană – Pisa fiind controlată de Florența la acea vreme – cu marfă de 60.000 de ducați de la Constantinopol; pentru politica orientală a Florenței, principalele surse rămân Giuseppe [Joseph] Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, Firenze, 1879; F. Babinger, *Lorenzo de Medici e la corte ottomana*, în „Archivio Storico Italiano”, CXXI (1963), p. 305-361; 513³-515⁵, 520², 523³-524⁴ (conform discuțiilor dintre Paul II și ambasadorii *italieni* la Roma din 7 decembrie 1464, Matia, a cărui oaste permanentă nu depășea 2.500 de oameni la acea dată, „mările”, adică toate țările *proprii* alle marine, și Skanderbeg erau cei trei piloni ai reușitei împotriva *turcilor*, al căror sultan se retrăsese la Sofia, după cum îl informa pe Francesco Sforza și Raguza șase zile mai târziu, tot Raguza informându-l pe ducele milanez în ziua următoare – pe un ton extatic, însă care nu ne îngăduie să dăm deplină crezare sursei în condițiile documentare de față – că *el re de Hungaria animoso ad magne de quel glorioso olim Iancho governorator de Hungaria suo genitore*, se lupta cu otomanii ca un leu pe întreaga linie a Dunării; vezi și Johannes Preiser-Kapeller, *Sive vincitur Hungaria...: Das Osmanische Reich, das Königreich Ungarn und ihre Nachbarn in der Zeit des Matthias Corvinus im Machtvergleich im Urteil griechischer Quellen*, în *Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel* (= „Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften”, CDX), editori Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, I.-A. Pop, Mihailo Popović, J. Preiser Kapeller, Al. Simon, Wien, 2011, p. 37-62; este interesant de notat aici și că unul din primele panegirice cunoscute ale lui Matia, semnat de un autor minor, Antonio Constanzi, datează din acel an 1464; Jenő Abel, *Analecta nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*, ediție István Hegedűs, Budapest, 1903, p. 110-113; 1591. 1465-1466, f. 20^v (pe 20 februarie 1465, solul otoman îi propunea lui Ferdinand de Aragon o alianță matrimonială între regat și imperiu, o propunere care în acest context scoate și mai mult în evidență un mesaj trimis de urmașul lui Francesco Sforza (†8 martie 1466), Galeazzo Maria, mamei sale Bianca Maria, pe 15 iulie 1466: [...] *Anchora me pare che sua Maiesta* [Ludovic XI al Franței] *ricorda bene del facto del Turcho, quando da nostro Signore ne fusse facto alla richesta. Ma nonne facendo altra parola como en faza, non me pare che al presente accado dire altro* [...] (f. 397^r); mesajul este interesant și din perspectiva contactelor dintre Ludovic XI și Georg Podiebrad, ultimul fiind sigur în strânse legături cu Mehmed un an mai târziu; pentru relația specială franco-cehă generată și de interesul Franței în menținerea Pragmaticii Sancțiunii, vezi și *De la Bohême jusqu'à Compostelle: aux sources de l'idée d'union européenne. Projet du roi Georges de Podebrady (1464). Récit du voyage en Europe du seigneur Léon de Rozmitál (1465-1467)*, editori Denis Péricard-Méa, Martin Nedely, Biarritz, 2008; 1593. 1463-1466, f. 54^v-55^r, 81^v-82^r (conform instrucțiunilor milaneze din 26 mai 1464 pentru trimișii din Franța, Alberico Maletta și Prospero da Camogli; regii Ungariei, Boemiei și Poloniei i-au promis papei că-l vor sprijini, dar apoi, pe 10 iulie, se raporta din Franța la Milano că tocmai disputele dintre acești monarhi împiedică deplasarea de oști din nord spre sud și în special venirea trupelor germane; raporturile strânse dintre familia Sforza și Ludovic XI în *Dispatches with Related Documents of Milanese Ambassadors in France <and Burgundy>*, editori Vincent Ilardi, Paul Murray Kendall, I. 1450-1460, Athens (Ohio), 1970, II. 1460-1461, Athens (Ohio), 1971, III. 1466, 11 March – 29 June, DeKalb, 1981, P. Murray Kendall, *Louis XI, ... the universal spider*, London, 1974², p. 115-116, 185-186, 245-246; Marcello Simonetta, *Il Duca alla Dieta: Francesco Sforza e Pio II, in il sogno di Pio e il viaggio da Roma a Mantova. Atti del convegno (Mantova, 13-15 aprile 2000)*, editori Arturo Calzona, Francesco Paolo Fiore, Alberto Tenenti, Cesare Vasoli, Firenze, 2003, p. 247-286; idem, *Pius II and Francesco Sforza: The History of Two Allies*, în *Pius II, el piu expeditivo pontefice. Selected Studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405-1464)*, editori Zweder von Martels, Arjo Vanderjagt, Boston – Köln – Leiden, 2003, p. 147-170; Michaela Dal Borgo, *Bertoldo d'Este e la guerra di Morea (1463-1479): un tentativo di rivincita contro il turco*, în *Between Worlds* (= „Mélanges d'Histoire Générale”, I, 1-2), editor Al. Simon, II. Extincta est lucerna orbis. *John Hunyadi and his Time*, editori Ana Dumitran, L. Mátyás, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 425-432. În încheiere, ne mai oprim asupra unui aspect. În textul proiectului citat din 1464, *Nandoralba* și *Belgrado* sunt evident două orașe diferite, *Belgrado* având acces la mare, acces neavut de castelul omonim din Friuli-ul venețian, revendicat mai târziu, din anii 1470, de Mehmed II pe baza drepturilor avute și de sora sultanei Mara Branković, Catherina, văduva lui Ulrich von Cilly, executat de Ladislau de Hunedoara în 1456 (pentru castel: Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumenten im Österreichischen Staatsarchiv, I. 1480-1574*, Wien, 1991, nr. 1, p. 2; cererea sultanului din februarie 1480; F. Babinger, *Le vicende del Castello friulano di Belgrado sul finire del Medio Evo*, în idem, *Aufsätze und Abhandlungen*, III, München, 1976, p. 144-163).

[Extrase dintr-un proiect major de cruciadă, redactat în anturajul papei Pius II, reluat la puțin timp după moartea acestuia (pe 18 august 1464), și trimis – probabil – celui mai important aliat al fostului suveran pontif, Francesco Sforza, ducele Milanului, pentru a-l convinge să se implice în cruciadă, după ce Sforza ezitase, iar apoi refuzase, în pofida insistențelor lui Pius II, să preia funcția de comandat al cruciadei].

Alcuni Ordini presi circa la expeditione del Turcho et deli ajuti de essere date del presente anno [1464], circa la qual cosa se ha ad consultare et requirere le potentie de Italia per parte de la Santita del nostro Signore [papa Paul II în cazul acestei prezentări cruciate].

Marea Neagră era frecvent numită *Marea cea Mare*, *il Mar(e) Maggior(e)*, în sursele italiene. Marea Mediterană, uneori desemnată cu aceleași nume, era cel mai frecvent denumită *il Mediterran(e)o*. În aceste condiții, putem identifica *Belgrado* (Castelul Alb) din proiectul de la 1464 numai cu Cetatea Albă, *Bialgrad/Bialogrod* în surse (slave) răsăritene, *Moncastro* (cel mai adesea), în documente „apusene” (pentru problema așezărilor de la Gurile Nistrului, cu accent pe cazul moldo-genovez al Cetății Albe, și denumirilor avute de aceste centre disputate, vezi orientativ aici și informațiile și interpretările din M. Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au Nord de la mer Noire aux XIVe-XVe siècles*, în *Passé turco-tatar. Présent soviétique, Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, editori Chantal Lemerrier-Quelquejay, Gilles Veinstein, S. Enders Wimbush, Paris-Louvain, 1986, p. 99-122; Ș. Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în *RI*, serie nouă, VI (1995), 6, p. 911-915; Șt. Andreescu, *Note despre Cetatea Albă*, în *SMIM*, XVIII (2000), p. 57-77; idem, *Cetatea Albă – cheia Lituaniei*, în *RI*, serie nouă, XIV (2003), 1, p. 111-119; Al. Simon, *Chilia și Cetatea Albă în vara anului 1484. Noi documente din arhivele italiene*, în *SMIM*, XXVI (2008), p. 177-196). Pentru zvonurile despre căderi „subite” ale Constantinopolului otoman și despre planuri de cucerire prin surpriză ale acestui oraș, vezi A. Pertusi, *Le epistole storiche di Lauro Quirini sulla caduta di Constantinopoli e la potenza dei Turchi*, în *Lauro Quirini umanista*, editor V. Branca, Firenze, 1976, p. 165-257; Ernst Werner, *Translatio Imperii ad Turcos: päpstliche Renovatio und Weltkaiseridee nach dem Fall Constantinopels*, în „Byzantinische Forschungen”, Amsterdam, XI (1987), p. 465-472; Al. Simon, *Ways to Liberate Constantinople after 1453: Notes on a Document in the State Archives of Milan*, în „Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini”, Bologna-Spoleto, serie nouă, XII (2010), p. 239-248. În nici una din campaniile majore de la nord de linia Dunării anterioare transformării Budei în pașalâc (1541), contra Ungariei (1438, 1456, 1479, 1521, 1526), a Țării Românești (1395, 1462) ori a Moldovei (1476, 1484, 1538), efectivele reale ale trupelor otomane nu au depășit 60.000-70.000 de oșteni (la asediul Constantinopolului în 1453, Mehmed a dispus de cel mult 80.000 soldați adevărați în armata sa). La 1476, la curia papală, faptul că Mehmed venea împotriva lui Ștefan cu 50.000 de oșteni era privit cu maximă îngrijorare. Desigur, când se pune problema evidențierii, deselor amenințări otomane și a rarelor succese creștine, armata sultanului urca până la 300.000 de oameni. Exagerările de epocă se bazau și pe discrepanțele majore bugetare dintre puterile creștine și sultani și contribuiau la umflarea costurilor și efectivelor proiectelor cruciate (bugetul lui Mehmed era de cel puțin două ori mai mare decât cel al Veneției de 1.000.000 de ducați). Când problema se pune în termeni realiști, iar oastea otomană, cel puțin cea din Europa, era estimată credibil la cel mult 60.000 de oameni (cazul lui Pius II la 1463-1464 ori al lui Morosini la 1475, inclusiv Torcello, prin calculele sale pentru oștile cruciate, și însuși Bessarion, într-o pauză de discurs din 1470, acceptând că sultanul nu poate opune în mod sigur mult peste 50.000 de oșteni), abordarea războiului antiotoman devenea sensibil mai optimistă, pentru a se pierde apoi în lipsuri și dispute interne creștine și nu în ultimul rând în fața forței reale a Imperiului Otoman (poate cele mai bune exemple datează din anii 1480-1482, când fie otomanii se concentrău în altă parte, asupra Otranto-ului ori Rhodosului, fie erau în război civil, iar Ștefan și Matia nu au reușit să se impună în Țara Românească, deși au trimis însumat în campanie spre 20.000 de oșteni în fiecare din acești ani). În plus, nu trebuie uitat că – în caz de invazie creștină – *Turcul* dispunea și de trupele din Asia Mică la care apela în situații de maximă criză (ca la 1444) și ale căror efective erau de ordinul zecilor de mii (maximalist se vorbea chiar de 70.000). Astfel, o victorie împotriva sultanului pe sol străin, decât în propriul său imperiu, se releva mai accesibilă. Din acest punct de vedere, ratata „capcană moldo-ungară” din vara anului 1476 pare să fi fost cea mai mare șansă de a-l învinge pe Mehmed II după 1453 (pentru mai multe date, a se vedea aici și F. Szakály, *Mecenatismo regio e finanze pubbliche in Ungheria sotto Matia Corvino*, în „Rivista di Studi Ungheresi”, Roma, IV (1989), p. 19-35; Șevket Pamuk, *Money in the Ottoman Empire, 1326-1914*, în *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, editori Halil İnalcık, David Quataert, Cambridge, 1994¹, p. 947-986, p. 951-956; James Hankins, *Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II*, în „Dumbarton Oaks Papers”, Washington, XLIX (1995), p. 111-207, aici p. 119-120; Gy. Rázsó, *Military Reforms in the Fifteenth Century*, în *A Millennium of Hungarian Military History*, editori László Veszprémy, Bela K. Király, New York, 2002, p. 54-84, aici p. 65-66; Al. Simon, *The Contested Sultan: The Backgrounds of Bayezid II's Moldavian Campaign of 1484*, în „Eurasian Studies”, Cambridge – Rome, VII (2009), p. 17-50; idem, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, p. 127-131; Preiser-Kapeller, *Sive vincitur Hungaria...*, p. 47-58).

[Proiectul / scrisoarea începea cu prezentarea administrării veniturilor majore realizate prin exploatarea alăunului de Tolfă (lângă Roma), privit de la descoperirea sa în anul 1462 ca principala sursă papală de finanțare a mult-doritei cruciade antiotomane].

[...] *E perche dicto Pape [Paul II] seque li vestigij dela felice memoria de Papa Pio [Pius II], el quale novamente questo augusto [1464] andando contra el Turco, mori, et fo traslato in celo, quanto piu po abraza cum ogni sua possanza la salute et amplitudine dela Republica Christiana, et non po per li debiti de esso Pio predecessore et per le spexe necessarie facte in questa soa nova electione dare altro ajuto de denari per questo anno, se non l'intrata de dicti alumni [alăunul de Tolfă], ha deliberato de intendere et domandare, el consiglio de ogni Re et principe Christiano, como ad cosa comuna dela republica de tutti li Christiani, et similiter implorare lo suo ajuto et mandara ad caduno Signore secondo la sua dignita letere et legati. Ma perche insta el tempo de apparechiarse alla defensione dela fede, concionsia cosa, che lo inimico continuamente ne infesta per la celerita dela cosa et per la imminente necessita, ha deliberato primamente requierere li piu propinqui, cioe li Principati de Italia, como quelli, ad chi piu la cosa pertiene, et voltarasse ad questi, como quelli li quali havevano promesso ad Papa Pio, sel fosse vivuto de prestarli ajuto o di gente d'arme, o de nave armate, o de victualia, si per terra, et imponera stipendio ad ciascaduno per la parte sua, selcondo la loro facolta, per dare soldo alli Ungari et altri vicini, li quali piu comodamente pono combattere contra li Turchi, como quelli, li quali sono piu pratici delli loro costumi [Această practică a „descărcării” cruciadei pe umerii Ungariei și ai auxiliarilor ei, cum erau numiți aliații ei locali sau chiar supușii ei mai speciali (bosniaci, valahi ori chiar transilvăneni) inclusiv de Matia, avea să se perpetueze, provocând satisfacții financiare temporare regelui (banii primiți de el pentru cruciadă erau de fapt „comisioane cruciate” pentru ca el să-și angajeze trupele împotriva turcilor), până când finanțarea venețiană și apoi cea romană a regelui a început treptat să se reducă (în special din 1468/1469-1471) sau chiar să fie suspendată (în cazul Romei din 1478-1481, în cel al Veneției, de mai devreme cu aproape un deceniu, cu excepții temporare la 1473-1474 și 1476 mai ales). Teoretic, datorită experienței superioare avute de acești oșteni de frontieră în lupta cu turcii (pentru aceasta erau lăudați și cei 2.000 de valahi, „trupe speciale”, din oastea regelui Matia), soluția italică a „descărcării” putea funcționa. Practic, dar și teoretic, ea nu lua însă în calcul problemele locale interne avute de cei care trebuiau să-i conducă pe „oamenii de frontieră” contra Imperiului Otoman, probleme care în cazul regelui Matia l-au costat cel puțin trei acțiuni antiotomane majore (campania habsburgo-huniadă de la 1467, intervențiile din Moldova de la 1476 și 1484)].*

Tre sono li loghi, quali principalmente pareno apti ad interpretare la guerra contra el Turcho [Era vorba de atacul dinspre Europa]. [Prima direcție de atac] El primo si e el Reame de Ungaria, nel che se deve considerare, che dicendo li Ungari, che lintrata de quello Reame non e sufficiente ad dare soldo ad tanta gente d'arme, che bastano ad vincere el Turcho, e necessario provedergli et suplingli de tanto, quanto che basti ad conseguire el fine, per quale questa guerra se interpreta [Ulterior, mai ales în anii 1475-1476, Matia, știind că efectivele sale ungare propriu-zise reduse sunt cunoscute, a început să exagereze efectivele vasalilor (domnii Moldovei și a Țării Românești) și supușilor (Transilvania) săi „particulari”. Ca urmare, „marea oaste” huniadă a trecut de 100.000 de oameni, iar regele a început să pretindă doar bani, pentru că oameni avea. Discursul regal a fost preluat și de Ștefan III (a cărui oaste „profesionistă” nu trecea nici ea de 12.000-15.000 de oameni) și nu a făcut decât să întretină imaginea proastă câștigată în Italia de „răsăritenii”/barbarii, care ofereau mari efective pentru lupta cu turcii în schimbul unor mici sume de bani (sau cum spunea, fiul lui Francesco Sforza, Galeazzo Maria, în ajunul campaniei lui Mehmed în Moldova din 1476, învățaseră proastele obiceiuri ale ungurului). Inutil poate de spus că aceste practici au contribuit și ele la eșecul planului – realist altminteri – de prindere în capcană ungaro-moldavă a lui Mehmed în vara lui 1476].

Ancora e possibile, che in Ungaria non se trova le gente, che basti, et sara necessario condurre gente d'arme d'Allamagna, de Polonia et Bohemia [Cel mai fezabil, așa cum se

realizase la 1456, în timpul asediului Belgradului, datorită relațiilor bune pe moment dintre Frederic III și Iancu, și cum avea să se încerce la 1466-1467, în urma acordului de la Wiener Neustadt din 1463, era să se aducă „voluntari” (dar ei erau de puține ori adevărați profesioniști) din Imperiul Romano-German. Din Boemia și Polonia (ostilă lui Matia), trupe valoroase nu mai ajunseră în lupta cu otomanii din vremea regelui Sigismund de Luxemburg (mai ales la sfârșitul anilor 1420) și din cea a lui Wladislaw I (III) Jagiello, rege al Poloniei, devenit și rege al Ungariei (1440) și mort în cruciadă la Varna (1444)].

Ancora e da credere, chel Serenissimo Re de Ungaria [Matia Corvin] non tenera campo aperto contra el Turco, sel non ha XX^m homini conducti ad soldo, oltra la sua consueta potentia [12.000-15.000; 12.000 a fost și efectivul strâns pentru campania antiotomană habsburgo-huniadă pregătită pentru 1467 cu care Matia a intrat apoi în Transilvania pentru a înăbuși „rebeliunea”. La 1464, plecase spre Jajce cu 10.000], cum minore numero forse, che podria defendere le soe confine [După 1490, pe hârtie, la frontiera ungaro-otomană, care consuma cel puțin o treime din bugetul regal, Buda ținea 8.000 de oșteni, dar atunci relația dintre puteri devenise una de confruntare de poziții, reglată periodic prin armistiții], et alcuna fianda offendere l'inimico, ma non se metteria maj in battaglia cum el Turco.

Se deve considerare per condurre la gente darne, quanti denari bixognano. Li Ungari homini d'arme, se soleno condurre per tre ducati el mese, li fanti per duy, cioe dentro del Reame, o vero dentro dele confine proxime, ma se deve pensare, che dovendo intrare in la Grecia [ceea ce nici Iancu nu realizase în timpul campaniei celei lungi din 1443], o vero in la Bolgaria [Bulgaria, ceea ce ar fi implicat trecerea trupelor ungare fie prin Țara Românească, fie – așa cum apare în numeroase proiecte de mai târziu (dar care, pe filieră venețiană, lăsau atacul principal, în Bulgaria pe seama lui Ștefan III al Moldovei) – înaintarea lor prin rămășițele statului sârbesc spre sud-est (așa cum de fapt se acționase – la 1443 mai ales – și se discutasă încă din vremea tatălui lui Matia], verano piu soldo.

Alamani, Polani, Boemi sono usati avere majore soldo et voleno essere assicurati di danni, et alcuna fiata, quelli che li hanno cum si a soldo, quantunche vincendo sono vincti, et essendo vincti in tutto sono disfatti, perche domandano tanto per li danni, che neli cose guadagnate per la victoria neli beni de quelli, che vincano sonno sufficienti alla satisfactione etc. [Aici proiectul trecea însă peste cel puțin trei probleme majore care nu mai țineau doar de bani. Frederic III era în conflict cu Veneția datorită Trieste-ului (se spunea în epocă, chiar și de către cronicarul oficial al republicii, Domenico Malipiero, că această dispută militară și diplomatică costisitoare a compromis luptele venețienilor din Istmul Corinth). Trupele regale polone/mercenarii poloni care ar fi putut veni în sprijinul crucii (oricum nu în număr prea mare la acea dată, abia pe la 1475, Veneția vorbind ferm, în condiții și pe bază de raționamente pragmatice, de 20.000 de oșteni care puteau fi angajați, atât de către Cazimir, IV cât și de către Matia, contra lui Mehmed II), aveau mai mult de câștigat în războiul cu cavalerii teutoni început în urmă cu zece ani (și care avea să mai dureze alți doi). Boemia era divizată, iar regele ei Georg Podiebrad își făcea propriile sale planuri – politice înainte de toate – pentru cruciadă, care coincideau tot mai puțin cu cele ale papalității romane (în cel mai bun caz, dar totuși un caz care părea viabil, se putea miza pe o câștigare a unei părți din vechii oșteni husiți ori „școliți” în luptele din nord, cum reușise la 1462 Matia cu Jan Jiskra, adversarul lui Iancu și până atunci și al lui Matia. Jiskra a fost apoi „detașat” din Ungaria Superioară, unde devenise un adevărat regișor în sud împotriva otomanilor (1462-1467). Jiskra a fost și cel care „l-a reținut” pe Vlad III Țepeș în noiembrie 1462. Iar ulterior, a avut un rol important în salvarea regelui Matia din bătălia de la Baia (1467).

Per le cose sopradicte zascaduno po intendere, quanti denari siano necesarij ad offendere et resistere lo inimico, per ascaduno mese per XX^m cavalli gli bixonariano, ducati.

LXXX^m, zoe per li Alemani et per li altri, per li Ungari almanco LX^m et per X^m, da pede XX^m ducato per modo, che seria bixogno ogni mese de ducati LXXX^m. Et seria necessario havere el soldo al manco per VI mesi, per modo, che li seria bixogno de ducati 500.000 o vero almanco 400.000 [La acea dată, bugetul anul al regelui Matia nu se apropia încă de

400.000 ducați (marea „creștere bugetară” a avut loc după armistițiul său cu Mehmed II și intrarea sa în războiul din Boemia în 1468, după conspirația ungară eșuată de la 1471, și după reîntoarcerea regelui ungar pe frontul antiotoman în urma arderii Oradiei la 1474)].

[A doua direcție europeană de atac] *Gli e un altro loco apto ad questa guerra in Albania; ma non se intende, quanto sia possente Scanderbech* [Skanderbeg], *ne se li po condurre tanta gente, che basti per il bixogno; ma se dice, che luy voluntera vede li homeni d'arme et fanti a pede Italiani* [Relațiile lui Skanderbeg, în mod tradițional protejatul Neapolelui, al lui Alfonso V de Aragon în special (raporturile cu fiul acestuia, viitorul socru al lui Matia, Ferdinand I, nu mai erau însă la fel de bune), cu Veneția (adesea în conflict cu Neapolele) erau destul de proaste. Republica l-a lăsat practic singur pe domnul Skanderbeg în timpul campaniilor albaneze ale lui Mehmed II (1466-1467) care i-au fost fatale contestatului (pe plan regional) succesor al lui Iancu ca *atlet* al Romei, în vreme ce Ferdinand I evita să-și compromită interesele maritime printr-un conflict deschis cu sultanul Mehmed II].

[A treia direcție europeană de atac] *In la Morea, se dice, glie proveduto ad sufficientia* [Este vorba de acțiunile venețiene desfășurate mai ales în cursul toamnei anului 1463, ofensiva transformându-se apoi într-o luptă de poziții, în pofida încercărilor venețienilor de a „rupe frontul”, mai ales la 1465-1466, și de a recupera parte din pierderile suferite în vremea reacției otomane din iarna lui 1463-1464. Se cuvine remarcat în acest context faptul că proiectul nu menționează vremelnica cucerire a Atenei de către venețieni, săvârșită chiar în toamna lui 1464 (5 septembrie), ceea ce nu ne permite să datăm proiectul în varianta aceasta mai târziu de sfârșitul lunii septembrie-primele zile ale lui octombrie 1464 (știrile din zona *Graeciei* ori de la Istanbul ajungeau la Veneția în cel mult patru săptămâni)].

Affirmasse, che il Caramano [Damad Ibrahim II, bey de Karaman, veche cunoștință de-a Veneției, dar a cărui putere era deja la apus] *et Ussum Chassam* [Uzun Hassan, negocierile majore cu acesta începuseră în decembrie 1463 – ianuarie 1464] *et altri infideli pigliano le arme contra el Turco per assaltarlo in Asia, quali si contentano de certe galee, le quale la Illustrissima Signoria di Venetia gli manda per aiuto* [După eșecul ofensivei venețiene în zona Egeei, și mai ales după armistițiul ungaro-otoman din primăvara lui 1468 și pierderea Negropontului, republica s-a concentrat pe „soluția orientală” (musulmană) a problemei otomane, până când Mehmed II a reușit să-l învingă în cele din urmă pe Uzun în 1473, iar Veneția s-a văzut obligată să se concentreze pe vechi (Ungaria) și mai noi (Moldova) rezolvări ale crizei „cruciate”, menite să-i aducă măcar o pace otomană mai avantajoasă].

Due cose pareno necessarie, che prima se habiano denari sufficienti/ a far tanto exercito, che basti in Ungaria, per modo che deli si possa assaltare el Turco, et sa constrecto ad combattere insieme, et qui sie el per forzo christiano [Este una dintre observațiile cel mai pertinente din acest proiect și o considerație cruciată de „bun simț”, neglijată însă adesea].

Ad questo sono molte comodita; perche de Allamagna Alta [cu referire în primul rând la Ducatul Saxoniei] *et Bassa* [în special Ducatul Bavariei] *se gli pro condure gente d'arme per nave fino ad Nandoralba* [Belgrad] *et de li presto/intrano in le terre delo inimico. Se po ancora da Belgrado* [aici Cetatea Albă] *andare per nave, fin in Mare Maggiore* [Marea Neagră] *et poi fin ad/Constantinopoli* [Proiectul de la 1464 prelua conceptul strategic al lui Iancu de Hunedoara (din 1448 și – în primul rând – din 1452-1453), care plănuise să atace prin Chilia și Cetatea Albă – prin desant pe coasta balcanică și pe Bosfor – puterea otomană].

Da Boemia ancora facilmente se passa per terra et per aqua. Li Polani facilmente ancora loro gli vano, perche hanno la comodita de condure le cose soe in carri. [Regele Boemiei, Georg Podiebrad, fostul socru al lui Matia, fiica lui Georg, Katarina, murind cu puțin înainte de încoronarea soțului ei cu Sfânta Coroană la sfârșitul lunii martie 1464, încă nu rupsesese oficial legăturile cu Roma, ceea ce avea să se întâmple în special datorită acțiunilor noului papă. Părea astfel posibil ca cruciada să fie sprijinită de el și Cazimir IV al Poloniei, un regat în continuare mai impregnat de spiritul conciliar, decât de ideea supremației papale, și un rege încă în război cu cavalerii teutoni, protejații Romei (1454-1466), și sensibil mai legat de Mehmed, mai ales datorită intereselor lor pontice (tătărești, moldave și genoveze), decât de cauza crucii. La acest nivel în proiect, părea astfel să primeze faptul

că trupele polone și boeme puteau fi trimise prin Moldova împotriva *turcilor*, evitându-se potențialele conflicte cauzate de un pasaj cruciat boem și polon prin Ungaria (o idee care va reapărea în proiectele romane și venețiene de cruciadă din deceniile care au urmat).

Po ancora el Re de Ungaria sollicitare li Valachi, li quali voluntere se levano contro el Turco, quando vedano el Re d'Ungheria havere uno exercito. [Acestia erau și mai ieftini decât *germanii*, un lucru foarte important în condițiile în care Matia avea nevoie pe lângă cei 12.000-15.000 oșteni din oastea sa regală (înainte de apariția reală a *Oștirii negre* – cu un efectiv calculat de 28.000, în ultima parte a domniei lui Matia –, numărul lor putând urca la mijlocul deceniului opt la cel mult 20.000) de încă 20.000 de oșteni experimentați pentru a se lupta cu succes cu *Turcul*. În plan financiar, costurile implicate de soldele acestor *valahi* nu ar fi depășit, dimpotrivă, cheltuielile cu oștenii *ungari* (prețurile inclusiv la cai și domenii din Moldova erau deja comparabile cu cele din Transilvania). În schimb însă, din punct de vedere numeric, oștenii valahii de meserie nu ar fi putut acoperi singuri necesarul de 20.000 de care Matia mai avea nevoie conform proiectului. În primăvara anului 1475, imediat după mult-mediatizatul succes de la Vaslui, Veneția, protectoarea lui Ștefan III, îl lua în calcul pe acesta cu doar 5.000 de călăreți pentru o acțiune ofensivă antiotomană].

In tutte queste cose prima se deve avisare el Re d'Ungheria et intendere da luy, quello che vole fare, quando et in qual modo [...] [În pofida contestărilor, dar și a propriilor sale exagerări, Matia Corvin rămânea principala forță antiotomană de frontieră terestră].

[Urma prezentarea finanțării cruciadei antiotomane care trebuia realizată prin contribuția puterilor italiice. Suma de strâns depășea 500.000 de ducăți, cu excepția papalității romane și a republicii venețiene (care aveau deja mari cheltuieli cu *turcul*, Veneția ajungând să-și consume în război 70% din bugetul ei anual de 1.000.000 ducăți), în peninsula cele mai sume de bani trebuiau avansate de Napoli (80.000), Milano (50.000) și Florența (50.000)].

Se adunche questo exercito fosse così forte in Ungaria, et le gente dela Signoria molestasseno el Turco per la via de Albania cum la potentia, quale hanno li, similmente in la Morea per mare et per terra et Usun Casan et il Carimano del altro canto se revoltasseno al Turco, credo che in breve tempo questa cosa haveria cum la gratia de Dio fine [Însumat, era vorba de patru fronturi antiotomane: unul coordonat de Matia, două de către Veneția (Albania și Moreea) și unul „musulman” în Asia Mică. Structura aceasta s-a păstrat cu mai mari (în cazul *Graeciei*, în urma pierderii de către Veneția a Negropontelui) și mai mici modificări (individualizarea operată tot de Veneția și tot în urma înfrângerilor ei din Egee a zonei pontice în care s-a afirmat Ștefan III al Moldovei pe fondul eșecului negocierilor tătarăști și moscovite ale republicii și papalității din anii 1471-1473) în cele mai multe din proiectele realiste cruciate, cunoscând particularizări în funcție de situațiile locale, dar totuși în conformitate cu „nuanțele” incluse în proiectul de la 1464 (spre exemplu: pasajul cruciat *prin Ungaria și Moldova* stabilit la congresul de la Roma din primăvara-vara anului 1490, ori folosirea Cetății Albe, până când ea a fost cucerită de *turci* în vara lui 1484, dar și după, în cazul recuceririi ei, ca poartă cruciată pontică spre Istanbul). Asupra acestor „nuanțe” proiectul din 1464 nu insistase mai mult (la fel ca asupra posibilității folosirii tătarilor cu care Roma și Veneția negociau deja), atât pentru că implicau încă necunoscute majore (valahii, controlul real al lui Ștefan asupra Cetății Albe, rivalitățile dintre tătari), cât și pentru că includerea lor în liniile majore ale proiectului, ar fi dus la supraîncărcarea sa, ceea ce ar fi putut compromite receptarea și acceptarea sa de către pragmaticele puteri italiice].

Ma se tanta quantita de denari non se potesse havere o vero colloro, li quali dare ajuto, volesseno piu presto mandare gente, che dare denari presertim el Serenissimo Re Ferrando [Ferdinand I de Aragon, regele Neapolelui] *et le Illustrissimo Duca de Milano* [Francesco Sforza], *quest acosa se deve remettere al loro arbitrio.* [Era evident că erau mai multe șanse ca atât regele, cât și ducele, să caute o cale prin care să reducă la minimum posibil implicarea lor în conflictul cu Imperiul Otoman, ceea ce nu era de dorit, atât strict pentru cauza crucii, cât și datorită faptului că absența lor din coaliție i-ar fi permis Veneției, care ducea greul războiului antiotoman, să dicteze cursul pașnic sau violent al acțiunii].

Se deve fortificare el Re de Ungaria, quanto se po, et che luy faza in quelle confine, como e consueto de fare: admonendolo pero, chel non facia piu oltra, como richiede la possanza soa, perche la soa audatia porria fare ad la fide christiana gran danno, el che Dio non voglia et questa admonitione e necessaria, et comandamento dela Santita del Nostro Signore. [Se răspândiseră veștile că Matia acționa cum era mai bine pentru el (venețienii, înainte de încheierea alianței cu el, datorată izbucnirii războiului cu Poarta, îl „anchetaseră” pentru cum folosisse finanțările primite între – 1460 și 1462 și în secret – de el din partea republicii pentru a-l bloca pe Mehmed, incapacitatea lui Matia de a-l ataca pe sultanul, prins în luptele cu Vlad III, neindicând nimic bun). Atât Frederic III, cât timp el și Matia fuseseră în conflict, dar și propriul socru al lui Matia, Podiebrad, răspândiseră știri despre înțelegerile dintre fiul lui Iancu și Mehmed II, modul în care Matia îl lăsase pe ambițiosul său unchi, Mihai Szilágyi, să cadă în mâinile turcilor și apoi nu făcuse nimic pentru a-l salva, lăsând loc pentru mai mult decât simple interpretări și speculații (1459-1461)].

Et quando alcuno volesse piu presto mandare gente, che dare de denari, seia da esser admonito, el Serenissimo Re Ferrando conzongesse la soa gente cum Scanderbech, quale voluntera vede soldati Italiani et cum la gente de la Signoria se faria gran danno alo inimico [Aceasta nu s-a întâmplat însă. Skanderbeg a trebuit să lupte eminamente pe cont propriu].

Et perche Ussum Cassan et el Caramano non se facino beffe dele victorie de Christiani, se lo Illustrissimo Duca de Milano vole dare ajuto de gente et non de denari, pora mandare la soa gente cum quella della Maiesta del Re [Ferdinand] per la via de Ungharia, o vero mandarli per nave in Asia a dare ajuto al Caramane, perche lui ha la comodita dele nave zenoese [Genova era din nou sub controlul Milanului, la fel ca la 1396 (Nicompol), 1427-1428 (Golubač) ori 1444 (Varna), când însă asocierea dintre Milano și Genova îi ajutase – cu nave și informații – pe Baiazid I și Murad II, nu pe cruciați. Totuși, în toamna lui 1464 (când Milanul nu mai era condus de peste 15 ani de familia Visconti), Francesco Sforza se arăta dispus să se implice în lupta cu *Turcul*, așa cum discutase deja cu Pius II, urmând a fi reprezentat de fiul său nelegitim, Tristano, căpitan experimentat (nu a lipsit mult ca Tristano să plece în Morea în aceeași toamnă, plecarea fiind anulată în special datorită dezacordului cu Veneția asupra plății contingentului milanez). Atitudinea ducelui era influențată și de problemele otomane tot mai mari avute de centrele genoveze din Răsărit, mai ales de Chios și Caffa, lipsite – și datorită propriilor politici – de aliați importanți în vecinătatea lor].

In tutte queste cose se deve avisare et consultare el Serenissimo Re Ferrando et lo Illustrissimo Duca di Milano, como quello el quale e principe et capo dela disciplina militare. [Așa cum Matia avea „drept de veto” pentru frontul nordic, în afacerile italieni un drept similar îl aveau regele Neapolelui și ducele Milanului, drept păstrat, direct și indirect, de ei și ulterior].

Ad questi ajuti li intervenera la misericordia de Dio, dal quele ogni cosa se deve sperare: perche vediamo ogni crudelita, ogni libidine, ogni malicia in el Turco essere consumata; questo solo signo dede Dio al suo popolo dilecto de sperare la victoria, quanto dixi: consumata e la malitia delli amarei. La conclusione e che se deve richiedere quelli, li quali voleno dare ajuto de denari per condurre ad certo loco, ove se podesseno conzonzare cum el dicto Re, per ventura quello exercito saria tale, che cum la gratia de Dio se potria expectare et andare ad trovare lo inimico [Astfel de pasaje, destul de prezente în epocă, au construit gloria, imaginea și speranța (înșelată) de salvator al creștinătății a lui Matia Corvin].

In Albania facilmente posso passare li homini d'arme Italiane, e la Morea non si deve abandonare [Până la sosirea veștilor despre noile – și vremelnice – victorii venețiene din *Graecia*, posibile deoarece Mehmed II se concentrase asupra recuperării Jajce-ului de la Matia (Buda și Veneția încă reușeau să se coordoneze: la 1463 atacaseră imperiul din două părți, în Bosnia și Morea, iar la 1464, Matia, de fapt Emeric Szapolyai, care apoi s-a și revoltat împotriva regelui la 1467, pornind de la felul în care acesta nu-l sprijinise decât târziu în toamna lui 1464, îl reținea pe Mehmed la Jajce, în vreme ce venețienii încercau să revină pe pozițiile avansate ocupate în sud în noiembrie 1463), situația din Morea era văzută ca extrem de dificilă și nefavorabilă în urma rapidei contraofensive otomane].

Se deve dare grande ajuto ad Usum-Cassan ed Camarano, perche a molti pare che per la via de Asia se deve confondere el Turcho, cioe che molestandolo li, sera constrecto lassare l'Europa. La principale cura, che se deve havere, deve essere de guastare quello castello, quale e in capo del stretto [Era vorba cel mai probabil de Rumeli Hisari, fortăreața ridicată pe malul european al strâmtorii de Mehmed II (1451-1452), înainte de asaltul asupra Bizanțului, și care, alături de Anadolu Hisari, cetatea construită de Baiazid I (1393-1395) pe malul asiatic, asigura controlul otoman asupra strâmtorii], *perche destructo quello, sera constrecto el Turco a tenere la piu parte del suo exercito ad guarda da Constantinopoli, et serano molto diminuiti le soe possanze contra Ungari et Albanesi.* [În urmă cu opt ani (1456), după „miracolul (huniad) de la Belgrad”, circulară zvonuri cum (unii) creștini (chiar genovezi) ocupaseră Constantinopolul, deoarece *turcii* fuseseră mânați de război (bătălia de la Belgrad din iulie) și de ciumă în afara orașului. Ideea unei lovituri rapide în zona Bosforului care putea aduce un câștig major pentru cruce (chiar orașul pierdut), nu a dispărut (și din cauză că ideea își avea parte din origini în acțiunile pontice genoveze și venete din anii 1200-1300)].

[Textul proiectului în copia în care a fost păstrată se încheie abrupt aici. Este posibil ca el să nu se fi păstrat integral. Oricum, datorită modului în care el a fost redat în această copie, se poate presupune și că prezenta variantă reprezintă o copie tip schiță (cu principalele puncte marcate) a unui text sensibil mai amplu și mai coerent pe alocuri ca discurs (multe asemenea proiecte nu aveau decât parțial – ceea ce se numește astăzi – un „fir roșu”). În absența originalului, mai multe sunt însă greu de spus. Pe baza copiei, rămân numai semnele unei mutații de concepție și a unui pragmatism sporit. Ungaria lui Matia nu putea lupta singură. Mercenarii din vest și nord erau scumpi. Cadrul politic și experiențele anterioare reduceau șansele de folosire a lor. În aceste condiții, *valahii* apăreau drept o soluție eficientă, fie ea și numai una parțială. Pentru ca ei să lupte, trebuiau să vadă că Matia luptă și el. Iar Matia avea deja la activ câteva „episoade îndoielnice” din punctul de vedere al crucii. Nu era totuși cea mai mare dintre probleme. Puterile italiice, nu doar Roma și Veneția, trebuiau să se implice, cu bani, dacă nu și cu câteva trupe, în cruciadă. Pentru ca Imperiul Otoman să se prăbușească, el trebuia lovit din cel puțin trei direcții (Ungaria, Albania, *Graecia*). Banii *italici* trebuiau să susțină (în parte) fiecare dintre fronturi. Finanțarea depindea însă de poziția Neapolelui și Milanului, două puteri lipsite de scrupule și reticente totodată față de acțiunile Veneției, care ducea greul războiului cu Mehmed II. Din aceste cauze, acțiunea avea șanse discutabile (dar altminteri reale) de reușită. În orice caz, se accepta realitatea că nu *Italia* va salva (direct cel puțin) creștinătatea. Se renunța la ideea de bază de după căderea Bizanțului (idee teoretizată mai ales de anturajului cardinalului Bessarion) că principala lovitură antiotomană trebuia să vină din Italia. Accentul (re)cădea pe realitatea „de teren”. Se revenea la concepția din vremea de glorie a lui Iancu, la liniile trasate de Giovanni Torcello în anii 1440. *Ungurii* și *valahii*, cu ajutorul vecinilor, trebuiau să formeze principala forță cruciată. Mai ales din anii 1470, ideea a devenit dominantă, indiferent de variațiuni și de completări, ea rezistând ca atare până la moartea lui Matia la 1490 (ulterior, ideea a fost diluată pe fondul disputelor dinastice dintre Habsburgi și Jagielloni). Rămânea însă problema finanțării (generale ori punctuale a) acțiunilor „oamenilor de frontieră”. Alături de problemele interne ale statelor ajunse *zid* ori *poartă a creștinătății*, chestiunea finanțelor (a cărei soluționare s-a căutat inclusiv printr-o impozitare masivă a evreilor, chiar și a celor din Ungaria și Moldova), a dus la nematerializarea planurilor de cruciadă. Pe de altă parte, schimbarea de optică care accentua frontul dunărean ca principal front cruciat și nu Peninsula Italică, completată și de minime finanțări adesea („comisioane monarhice”), a contribuit la blocarea mării expansiunii europene a *Turcului* pentru peste cinci decenii. Blocajul a permis de fapt Înaltei Porți să devină un partener *european*, ceea ce, pentru Milano, Genova, Veneția, Florența ori Cracovia, *Turcul* fusese deja adesea și înainte de 1464].

În pofida morții lui Pius II și a discuțiilor care i-au urmat, condițiile pentru implicarea antiotomană a lui Ștefan III al Moldovei păreau îndeplinite (parțial) la

sfârșitul anului 1464. Luptele din Bosnia s-au întins până în noiembrie, când atât Matia, cât și Mehmed II, grav bolnav, s-au retras. Ștefan III avea oastea pregătită, probabil pentru a arde târgurile din estul Țării Românești. Dar garnizoana ungară din Chilia a fost alungată de orașeni. Profitul lor depindea tot mai mult de înțelegerea cu *turcii*. Ștefan s-a îndreptat spre Chilia, acum „oraș liber”, asupra căruia mai avea putere locală doar rivalul său Radu III, și l-a cucerit destul de repede (februarie 1465). Deși chinuit de guta care l-a imobilizat la Istanbul aproape tot anul, Mehmed a vrut să-l recupereze imediat. I-a făcut prin Radu o ofertă de pace lui Matia. Regele a refuzat. Credea că poate obține mai mult. Urma să înceapă și ofensiva venețiană în Moreea. Ștefan a fost mai prudent. Până când regele îi venea în ajutor ori venețienii începeau ofensiva, *Turcul* avea destul timp și forță pentru a-l învinge. Ștefan l-a convins pe Mehmed II să accepte stăpânirea sa asupra Chilie în schimbul creșterii cu 50% a tributului său (și probabil a asigurării că nu se va mai asocia cu Matia). Tensiunea a rămas însă mare. În primăvară, hanul tătar, Hadji Ghiray, aliatul lui Ștefan, i-a și promis emisarului papal în Marea Neagră că se va îngriji personal ca Mehmed să nu atace nici Ungaria, nici Moldova. Conflictul la Dunărea de Jos părea inevitabil. Dar ofensiva venetă s-a stins. Matia a realizat că Veneția și Skanderbeg nu-l puteau sprijini ofensiv dacă îl ataca pe Mehmed (venețienii și albanezii îl puteau ajuta doar ținându-l pe sultan în sud), iar pe noul papă îl interesau mai mult *husiții* decât *turcii*. Matia s-a oferit *voluntar* pentru noul proiect roman. Ca și Veneția, a intrat în negocieri cu Mehmed. La sfârșitul lui 1466, Veneția promova o pace trilaterală între ea, Buda și Poartă, prin care *ambele Valahii* treceau în *condominium* ungaro-otoman.

[Pasaje din propunerea aprobată de senatul republicii (25 octombrie 1466) care urma să fie înaintată Budei și Porții (care izbutise, fără prea mult efort totuși, să-i dezbină pe aliații ungari și venețieni, Mehmed putându-se astfel concentra pe supunerea lui Skanderbeg).

[Conform propunerii venețiene de tratat] *recomandati nominandi in sufferentiis nomine Serenissime Regis Hungarie sunt isti, videlicet: Dominus Scanderbegus* [Skanderbeg, lăsat practic singur atât de republică, cât și de Buda, în fața lui Mehmed], *Ragusini* [Raguza, deja vasală oficială atât regelui, cât și sultanului], *Filii Ducis Stefani* [Vlaticho și Ladislau (chinuit de Matia cu pretențiile sale financiare în schimbul protecției regale), fiii defunctului Ștefan Koșarca, ducele de Sfântul Sava, viitoarea Herțegovină (un abil om de afaceri balcanic care-și primise titlul ducal de la împăratul Frederic III de Habsburg în anul 1448)], *Uterque Vajvoda utriusque Valachie* [*ambii voievozi ai ambelor Valahii*: Ștefan III al Moldovei și Radu III al Țării Românești] *et alii siqui sunt qui nunc tam de iure quam de facto pertinent ad Coronam* [*Sfintei Coroane*, referire probabil în primul rând la disputata *Serbie*, membrii familiei Branković împărțindu-se deja de câteva decenii între Veneția, Buda și *turci*].

Matia nu s-a încrezut totuși în această soluție venetă, cunoscând opoziția otomană față de o asemenea rezolvare. Împreună cu Frederic III, pregătea o campanie antiotomană, susținută, în schimbul domeniului Rodnei, și de Ștefan III, dar – în mod surprinzător – și de Radu III, care urma să primească Amlașul și Făgărașul (nu este exclus, din contră, ca Radu III să fi fost „infiltrat” de Mehmed II în aceste aranjamente pentru a afla planurile lui Matia).

[Extrase dintr-o scrisoare trimisă unui prelat (ungar ori croat) nenumit de Janus Pannonius, episcop de Eger, încă sfetnic de încredere al lui Matia și apropiat de cercurile politice și intelectuale ale cardinalului Bessarion, privind planurile regelui ungar (2 ianuarie 1467)].

[Matia decisese] *que in proxima Dieta generale prelatorum, baronum et nobilium regnorum congregatinonem* [din martie-aprilie 1467] *per meliori status regni circa bona regalia et proventiis fisci pro modum et utiliter reformata et disposita sunt; idem etiam*

statum existit ne unius nos vel successoris Reges provincias Fogaras, Amlas et Radna cum pertinentiis earundem quoquod a se alienare seu abstractiere possumus in valeant, sed semper prefatis districtis [!; denumirea regală tipică pentru unitățile administrative valahe din statul ungar] *in manibus Regis prompti et parati ad hoc teneant, ut si quod opportunitatem fuerit Waywodi alicui Transalpinae vel Moldavensis ad parcium sed illarium provinciae recuperatione assignare pro destrensu* [...] [Pentru a evita, ceea ce nu i-a reușit mai deloc, tensiuni transilvane cu părțile interesate de stăpânirea acestor domenii, Matia, în decizia sa luată probabil în preajma Crăciunului anului 1466, și reluată ulterior – practic cuvânt cu cuvânt – în textul hotărârii Dietei din primăvara anului 1467, căutase să ascundă concedarea domeniilor prin trecerea lor într-o „rezervă regală”, care urma să fie pusă la dispoziție domnului Moldovei și Țării Românești, în cazul în care aceștia își pierdeau tronurile luptând pentru regele Matia].

Programată – în final – pentru toamna lui 1467, campania huniado-habsburgă nu a mai avut loc. În locul ei, a venit bătălia de la Baia din decembrie. Sub presiunea și promisiunile lui Mehmed II și în fața politicii tot mai autoritare și a lui Matia, o bună parte din elita ungară și Ștefan III s-au ridicat împotriva fiului lui Iancu, care astfel și-a riscat și coroana și viața⁴.

⁴ Proiectul venețian de pace: ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 23. 1466-1468, c. 12^r (25 octombrie 1466; editat în MDE, II, nr. 23, p. 41 și neglijat, în pofida observațiilor lui F. Pall, *Les relations entre la Hongrie et Skanderbeg*, în *RHSEE*, X (1933), 4-6, p. 111-141, p. 135-139). Relațiile româno-otomane în contextul raporturilor ungaro-veneto-otomane de forță la Mihail Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, în *Revue des Études Islamiques*, Paris, XXXVII (1969), 1, p. 41-80; Mihai Maxim, *Stephen the Great and the Sublime Porte: New Turkish Documents*, în „*Transylvanian Review*”, XIV (2005), 1, p. 13-27; Al. Simon, *King Wladislaw II Jagiello's Walachian Protégées of 1492*, în *RA*, LXXXV (2009), 2, p. 87-94; idem, *Truces and Negotiations between Bayezid II and Matthias Corvinus (1482-1484): Archival Notes*, în *RA*, LXXXVI (2010), 2, p. 39-45. Scrisoarea lui Pannonius: *Biblioteca Capitular Columbiana*, Sevilla, Codices, Cod. 82-4-8, *Joannis Pannonii Vitesii episcopi Quinque Ecclesiarum Silvarum Liber et Epistolae*, f. 94^{r-v} (2 ianuarie 1467; în MOL, DF 290346). Edițiile corecte ale actelor Dietei din anul 1467: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI. 1458-1473, editori Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad Gündisch, București, 1981, nr. 3544, p. 294; nr. 3576, p. 314; *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*, [II]. 1458-1490, editori Ferenc Döry, György Bónis, Géza Erszegi, Zsuzsa Teke, Vera Bácskai, Budapești, 1989, 1467 (începând cu 24 martie), p. 167-171 (pentru cadrul ungar militar și feudal, vezi și 1458 (24 ianuarie), art. 2, p. 84; (8 iunie), art. 2, p. 91; 1468 (29 septembrie), art. 3, p. 173); *Transilvania și Valahiile*: K.G. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin*, în *SUBB, Historia*, VII (1972), 2, p. 21-30; A. Kubinyi, *Erdély a Mohács előtti évtizedekben* [Transilvania în deceniile înainte de Mohács], în *Tanulmányok Erdély történetéről* [Studii asupra Istoriei Transilvaniei], editor István Rácz, Debrecen 1988, p. 65-73; Mária Pakucs, „Și nici vămile nu mai sunt cum au fost, ci ați mărit și vămile...” *Matia Corvin și reforma sa din 1467*, în *SMIM*, XXII (2004), p. 217-220; Al. Simon, *Brancho's Son and the Walachians a Milanese Perspective on the Battle of Baia (I-II)*, în „*Historical Yearbook*”, Bucharest, VII (2009), p. 187-200; VIII (2010), p. 195-220. Proiectul/proiectele regelui Matia și Frederic III (1466-1467) în contextul campaniilor albaneze ale lui Mehmed II (marele perdant al evenimentelor și schimbărilor din 1466 și mai ales din anul 1467 fiind totuși Skanderbeg) și a ciocnirilor de interese din Ungaria și Germania: ASM, ADS, Potenze estere, *Venezia*, cart. 353, fasc. 9. 1467, nn (17 septembrie 1467; situația foarte tulbură din Ungaria); BNF, *Manuscripts Italiens*, 1591, f. 277^r (5 martie 1466; Giovanni Pietro Panigarola, solul milanez în Franța, principala aliată europeană a ducatului, era instruit să-l anunțe pe rege că Matia se plângea că nu i-au venit banii de la Roma și Veneția și astfel nu se mișca, în vreme ce republica căuta să-l învingă pe Mehmed pe mare și în alianță cu *il Caramano*, dar sultanul rezista, mai plauzibil părănd astfel, ca în urmă cu nici un an, conform și datelor circulate pe aceleași canal milanezo-francez pe 8 octombrie 1465, ca Veneția și Matia să caute pacea cu Mehmed II care – în funcție de circumstanțe și auditoriu – părea să-l prefere pe Matia ca interlocutor, pe care altfel îl acuza că este un duplicitar, mai ales când discuta cu emisarii venețieni; pentru evoluția politicii Milanului, al cărui duce Francesco Sforza trăgea să moară la începutul lui martie 1466, vezi și Pietro Ghinzoni, *Galeazzo Maria Sforza e Luigi XI*, în „*Archivio Storico Lombardo*”, Milano, seria a II-a, II (1885), p. 17-32), 363^r (pe 4 august 1466, Ottone de Carretto, vechiul reprezentant al Milanului la Roma, scria că nu se știa în ce direcție o va lua *Turcul*, puternic pregătit, spre Albania sau spre Ungaria, urmând drumul Belgradului; ultima variantă, care confirmă știri venite începând cu aprilie, era probabil o consecință directă atât a planurilor lui Matia și Frederic, cât și a

încercărilor lui Matia, aflat la sfârșitul verii lui 1466 la Zagreb, de a-și extinde puterea în zona viitoare a Hertegovine, spre nemulțumirea nu doar a lui Mehmed II, ci și a ducelui de Sfântul Sava și a Veneției, încă de la începutul anului; vezi aici și MDE, II, nr. 2, p. 4-5, nr. 5, p. 10-11, nr. 7-9, p. 14-18; iar conform lui Domenico Malipiero, cronicarul oficial al republicii, cu care relațiile lui Matia se deteriorau constant, motivul pentru care Mehmed II nu a mai atacat Belgradul era pentru că regele Ungariei era mai bine pregătit decât crezuse sultanul; *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo* (= „Archivio Storico Italiano”, VII), ediție Agostino Sagredo, Firenze, 1843, p. 31; la fel într-o „sursă independentă”: *Cronaca di Anonimo Veronese 1446-1488*, ediție G. Soranzo, Venezia, 1915, p. 235), 1592. 1467-1500, f. 9^{r-v} (25 septembrie 1467; nu numai Matia negocia cu Mehmed II în condițiile rebeliunii ungare, ci și Ferdinand, solul otoman fiind din nou la Napoli; *Codice Aragonese o sia lettere regie, ordinamenti ed altri atti governativi de' sovrani aragonesi in Napoli riguardanti l'amministrazione interna del reame e le relazioni all'estero*, editor Francesco Trinchera, I. [1467-1468], Napoli, 1866, nr. 18, p. 28; nr. 100, p. 139; nr. 271, p. 374); Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Meinzer Erzkanzlerarchiv, *Reichstagakten*, 1a, fasc. 2, f. 53^r-57^v (3 decembrie 1466 – 15 ianuarie 1467; pregătirile campaniei habsburgo-huniade), 97^r-100^r (10-15 iunie 1467; eforturile – parțial reușite – ale lui Frederic de a convinge *Reichstagul* să-l sprijine militar pe Matia care nu mai putea face față presiunii); *Notes et extraits*, IV. 1453-1476, București, 1915, nr. 164-179, p. 251-270. Inițial Veneția nu fusese omisă din planul habsburgo-huniad de la 1466, dar rolul ei în plan – care însă nu prevedea vreo țintă militară majoră în vreuna din versiunile păstrate – era limitat la obligația de a nu încheia o pace separată cu Poarta. Este interesant și că în primă fază, conform variantei planului antiotoman aprobat de *Reichstagul* de la Nürnberg în noiembrie 1466, Matia ar fi trebuit să participe cu doar 5.000 de oșteni, *Germania* putând în schimb trimite 20.000, așezați – ca întreaga acțiune – sub comanda lui Ulrich von Graveneck, care urma să folosească Belgradul și Severinul ca baze expediționare (vezi *Regesten Kaiser Friedrich III. (1440-1493)*. *Nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (=Johannes. F[r]iedrich) Böhmers *Regesta Imperii*, XIII), editori Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig <și Alois Niederstätter>, XV. *Die Urkunden und Briefe aus den Beständen Reichstadt und Hochstift Regensburg des Bayerischen Hauptstaatsarchivs in München sowie aus den Regensburger Archiven und Bibliotheken*, editori Franz Fuchs, Karl Friedrich Krieger, Köln – Wien – Graz, 2002, nr. 196, p. 156; nr. 212, p. 164). Alături de prietenul său Andreas Baumkircher (intrat din slujba lui Frederic III în aceea a regelui Ladislau V Postumul al Ungariei la 1453, în care a rămas până la moartea acestuia, „temnicierul” tânărului Matia, în noiembrie 1457, când a revenit în serviciul împăratului împotriva căruia s-a revoltat însă apoi la 1469, iar un an mai târziu s-a asociat și cu Matia, pierzându-și în cele din urmă capul la 1471), Ulrich von Graveneck/Grafenegg/Grafeneck a fost poate cel mai de încredere căpitan al lui Frederic, luptând contra lui Matia atât între 1458 și 1463, cât și în anii 1470, după care Ulrich a trecut și el de partea regelui și a luptat aparent pentru el și împotriva *turcilor* la 1479, fiind bine răsplătit de acest rege pe care contele austriac îl urmărea și în campaniile huniade din 1466-1467, mai ales în Ungaria Superioară, contra ultimelor centre de putere de tip husit din regiune (*Die Handschriften der Staatsarchive in Baden-Württemberg*, I. *Die Handschriften der Sammlung J1 im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, editor Michael Klein, Stuttgart, 1980, nr. 206. *Traditionsbuch von Bebenhausen*, p. 239/Hauptstaatsarchiv Stuttgart, E 61, Büschel 281, f. 141^r-144^r; scrisorile „renane” ale lui Matia Corvin și Ulrich von Graveneck, din 24 octombrie, respectiv 8 noiembrie 1479, despre luptele cu *turcii* din Ungaria; Brigitte Haller-Reiffenstein, *Ulrich von Grafeneck und seine Nachkommen – Ein Parallelfall?*, în *Andreas Baumkircher. Erben und Nachfolger*, editori Ulrike Döcker, Rudolf Kropf, Eisenstadt, 1992, p. 117-154). Pentru evenimentele din 1466-1467, vezi în continuare Jovan Radonić, *Thyrath Kastriot Skenderbeg i Arbanija y XV beky (istoriska iratha)* [Gheorghe Castrioti Skanderbeg și Albania în secolul XV. Surse istorice] (=„Spomenik” [Cenotaf], XCV), Beograd, 1942, nr. 357-358, p. 198-199; F. Pall, *I rapporti italo-albanesi intorno alla metà del secolo XV*, în „Archivio Storico per le Province Napoletane”, Napoli, LXXXIII (1966), p. 123-266 (aici nr. 67, p. 208; nr. 72, p. 213; nr. 80, p. 219); O.J. Schmitt, *Skanderbegs letzte Jahre. West-östliches Wechselspiel von Diplomatie und Krieg im Zeitalter der osmanischen Eroberung Albanies (1464-1468)*, în *SOF*, LXIV-LXV (2004-2005), p. 56-123; I.-A. Pop, Al. Simon, *The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan*, în *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204-1669* (=„Eastern and Central European Studies”, I), editori I.-M. Damian, I.-A. Pop, M. Popović, Al. Simon, New York – Oxford – Basel – Frankfurt-am-Main – Wien, 2012, p. 181-196. Căderea Chilie și urmările ei: ASG, B.S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1246. 1465, c. 63^r (11 martie 1465; solii lui Ștefan III trimiși după cucerirea fostei colonii genoveze Chilia la Caffa, metropola pontică, amanetată definitiv de republica liguă Băncii San Giorgio la scurt timp după căderea Bizanțului, oraș crimeean care de la 1462 era reticentul „protejat” al lui Cazimir IV, aliatul lui Mehmed II); ELTEK, Codices, *Kaprinai*, A, XV, nr. 50, p. 34-36 (18 februarie 1465; pregătirile lui Matia pentru o nouă confruntare cu *turcii* înainte ca vestea cuceririi Chilie să-i parvină); MDE, I, nr. 186, p. 306; II, nr. 11-12, p. 20-24; IV, [1488-1490, 1458-1490], Budapești, 1878, anexă, nr. 4, p. 290; Vilmos Fraknói, *Mátyás király levelei. Külügyi Osztály* [Scrisorile regelui Matia. Corespondența externă], I, 1458-1479, Budapești, 1893, nr. 59, p. 78 (oferta de pace a lui Mehmed II; nu este imposibil ca decizia de la sfârșitul lunii martie 1465 – nepusă în practică – a puterilor

THE WALACHIANS AND CRUSADING IN THE MID 1460^s
(Summary)

Keywords: Papacy, crusading, Ottoman Empire, Walachians, Matthias Corvinus

Pope Pius II official main goal was the anti-Ottoman crusade. With the – altogether notable – exception of Vlad III (Dracula) the Impaler's Ottoman combats and excesses of 1461-1462, the Walachians did not fit at the time into the framework of potential crusaders. This began to change however towards the end of Pius II's pontificate (in 1463-1464) as the actual crusade drew closer. Yet it was not Walachia, formerly ruled by Vlad III, but Stephen III's Moldavia, previously a strong member of sultan Mehmed II's camp, who caught Western attention and interest. The paper explores this evolution and its (short-term) consequences in context of the anti-Ottoman efforts made by Venice and Matthias Corvinus, even after the death of Pius II and the election of Paul II, whose anti-Ottoman crusader commitment was rapidly decreasing.

italice de a-l finanța pe Matia să fi fost legată strâns de acțiunile de la Gurile Dunării; Iacopo Ammannati Piccolomini, *Lettere (1444-1479)*, ediție Paolo Cherubini, II. *Pontificato di Paolo II*, Roma, 1997, nr. 132, p. 683; [Jan Długosz], *Annales seu cronici incliti regni Poloniae* (= „Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia”, XIII-XIV), editor Alexandr Przewdziecki, II, Kraków, 1887, p. 408-410 (expulzarea garnizoanei ungare și declarația hanului; vezi și R[aimondo]. A[medeo]. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCIII-MCCCCCLXXV)* (= „Atti della Società Ligure di Storia patria”, VI-VII), II. [1460-1472], Genova, 1871-1874, nr. 658, p. 338-339; în mai 1465, Ștefan continua să agite spiritele în zona pontică, împotriva intereselor lui Mehmed și a înțelegerii cu acesta, în mare nevoie de liniște în nord); Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, p. 204-205, 207 (nota 130). Conflictul „de frontieră” dintre Ștefan III și Radu III (și Vlad III) și rolul lui Matia și Mehmed: Ș. Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459-1472)*, în *SMIM*, XXV (2007), p. 13-28; Al. Simon, *Between the Adriatic and the Black Sea: Matthias Corvinus and the Ottoman Empire after the Fall of Negroponte*, în „Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest” [Comunicările Institutului Croat de Istorie], Zagreb, XLII (2010), 2, p. 59-75; Ovidiu Cristea, „Prieten prietenului și dușman dușmanului”: *colaborări militare moldo-otomane în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Putna, ctitorii ei și lumea lor*, [editor O. Cristea], București, 2011, p. 75-84 (p. 78-80). În contextul evenimentelor și planurilor de la 1466 (și 1467), se cuvine amintit că, în primăvara lui 1466, Ștefan III al Moldovei a luat sub patronajul său mănăstirea (de origine bulgară) Zografu de la Muntele Athos (deși erau unite de credință, de ostilitatea față de Roma și de supunerea lor față de *Turc*, în cazul Athosului încă din anii 1420, raporturile dintre patriarhia ecumenică și Athos au rămas tensionate după unirea florentină, situația rezolvându-se definitiv abia spre sfârșitul secolului XV, după denunțarea oficială a unirii de către Sinodul de la Constantinopol la 1484 și – poate mai ales – în ajunul noului război veneto-otoman, izbucnit la 1499 și după evenimentele moldo-polono-habsburgo-ungaro-otomane de la 1498; vezi aici și I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)*, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, editori O. Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 331-406). Zografu, unul din principalele centre ale rezistenței dintru-început la unirea florentină, fusese deja luat sub patronaj la 1442 de Ștefan II al Moldovei, principalul susținător politic al respingerii apropierei de Roma de la nordul Dunării de Jos și un vechi favorit al lui Murad II. Decizia lui Ștefan III din mai 1466, imposibilă fără acordul sultanului Mehmed II (și – totodată – o decizie în care nu se menționează implicarea mitropolitului Teoctist I, „omul” patriarhiei ecumenice și adversar al politicii apasene a lui Ștefan din acea perioadă), poate fi văzută ca un semn al jocului domnului Moldovei la două capete între cruciadă și *Turc*, Ștefan III confirmând ulterior patronajul său asupra Zografului în 1471, când la *Reichstagul* (cruciat) de la Regensburg *valahii* săi apăreau din nou ca potențiali susținători ai cruciadei, iar Ștefan III avea să-l ajute pe Matia Corvin împotriva lui Frederic III și a lui Cazimir IV, ultimul fiind în continuare aliatul sultanului (*DRH*, A, II, nr. 135, p. 193, nr. 176, p. 261 pentru confirmarea domnească din 1471 a patronajului, Teoctist I lipsind din ambele acte domnești, deși la 1471 nu mai exista – cel puțin aparent – contextul politic intern din urmă cu cinci ani; vezi și Antonio Rigo, *La Διύψις sui monaci athoniti martirizzati dai latinfofroni (BHG 2333) e le trazioni athonite successive: alcune osservazioni*, în „Studi Veneziani”, sn, XV (1988), p. 71-106, p. 88).

EMANUEL CONSTANTIN ANTOCHE*

QUELQUES CONSIDÉRATIONS EN MARGE DE L'EXPÉDITION DU ROI JEAN Ier ALBERT EN MOLDAVIE (AOÛT-OCTOBRE 1497)**

Une étude qui porte sur la croisade à l'époque du roi Jean Ier Albert (Jan Olbracht, 1492-1501), publiée en 2004 dans un prestigieux recueil, coordonné par le professeur Norman Housley, fait ressurgir, en quelque sorte, un ancien débat historiographique concernant les *origines obscures* de la guerre polono-moldave de 1497-1499¹. Il est tout à fait évident que nul spécialiste de la période ne doit contourner les travaux de Gheorghe Duzinchevici et de Șerban Papacostea, marqués par une démarche analytique très nuancée des sources relatives au conflit², d'autant qu'une chronique inédite sur l'histoire de la Moldavie, éditée en 2006, apporte de nouveaux éclaircissements qui confirme d'ailleurs leurs conclusions:

... Mais Jean Albert étant ensuite devenu Roi, voulut se rendre maître de la Moldavie. Le projet pour cela avait été forgé à Lublov dans l'Hongrie, dans le Congrès que Vladislav son frère Roi de Bohême et de l'Hongrie eut avec lui. On voulut chasser Etienne de la Moldavie et donner cette province à leur frère Sigismond, pour mieux tromper Etienne, on fit courir le bruit qu'on feroit la Guerre aux Turcs³.

* École des Hautes Études en Sciences Sociales.

** Ce travail de recherche a été effectué dans le cadre du projet « Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale », développé par Academia Română en collaboration avec l'EHESS (contract POSDRU 89/1.5/S/61104).

¹ N. Nowakowska, *Poland and the crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492-1501*, in *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, sous la dir. de N. Housley, Palgrave/Macmillan, 2004, p. 131: « ... The precise genesis of Poland's 1497 campaign – "hoc improspere expeditionis" – is unclear », et plus loin, p. 133-134: « After a century of dispute, Polish and Romanian historians are now generally agreed that Jan Olbracht was probably genuine in his stated desire to reach the Black Sea coast: he had after all drawn up detailed plans for the recapture of the ports and deliberately antagonized Bajezid II. However, it is likely that the conquest or pacification of Moldavia had been a secondary objective ».

² Gh. Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor*, in *SMIM*, t. VII, 1975, p. 9-15, 19-33; Ș. Papacostea, *De la Colomeea la Codrii Cosminului. (Poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)*, in *Rsl*, t. XVII, 1970, p. 525-553; idem, *Țelurile campaniei lui Ion Albert în Moldova (1497). Un nou izvor*, in *Rdl*, n° 2, 1974, p. 261-272.

³ *Cronica Moldovei de la Cracovia. Secolul XIII – începutul secolului XVII. Textul inedit al unui autor polon anonim*, éd. C. Rezachevici, Bucarest, 2006, p. 62, 111, avec les propos de l'éditeur. Il s'agit d'un manuscrit rédigé en français, présent à la Bibliothèque Czartoryski du Musée National de Cracovie. L'objectif primordial du roi était aussi clairement exprimé dans la chronique de M. Bielski, *Kronika Polska*, t. IV, « Zbiór pisarzy polskich XVI », Varsovie, 1830, p. 43: « ... Ten Krol Olbracht iako był z przyrozenia w Ryckerskich rzeczach, starał sie oto pilnie, iakoby był z Turki zwieść bitwę mógł, chcąc sie pomścić śmierci stryia swego: ale pierwey umyślił wygnać Stephana z Wołoch abo poimać, iako byli w Lewoczy miedzy sobą Krolowie oba bracia cicho zamknęli: gdzie chcieli Zygmunta brata na iego mieyscu posadzić. Naprawił tedy niektore poddane swe Krol, aby puscili głos, że Turcy y Wołoszy ciągną, wielka mocą na Podole: y przetoszkie Slachcie wszystkiey ruszyć kazał skoro na Wiosnę, lata Pańskiego 1497 ». Parmi diverses analyses

Il suffit de consulter une carte historique de l'Europe Orientale pour conclure que la route d'accès la plus courte vers Kili (roum. Chilia, aujourd'hui Kiliya en Ukraine) et Aqkerman (roum. Cetatea Albă, aujourd'hui Bilhorod Dnistrovskyy en Ukraine) passait par la principauté moldave⁴. Pour s'emparer des cités-marchandes et affermir sa puissance au Bas-Danube, le monarque jagellon était donc obligé d'assurer ses lignes de communication avec la Pologne en les contrôlant militairement. Voilà comment un objectif jugé secondaire peut devenir primordial par la suite, et ceci dans un plan d'opérations assez complexe qui prévoyait plusieurs étapes.

Pour son accomplissement, Jean Ier Albert avait rassemblé une imposante armée, estimée par les sources, ainsi que par certains chercheurs, à 80.000 hommes de troupe. Qu'il faut ajouter aussi le personnel auxiliaire ou l'inclure à ces effectifs⁵, cet ensemble de forces représentait une masse combattante incapable à manœuvrer de manière cohérente sur un champ de bataille, d'autant que son ravitaillement en nourriture et en fourrages aurait créé des difficultés insurmontables à une époque où la logistique, cet impératif de la guerre moderne, n'était pas encore inventée⁶. Laissons de côté les estimations concernant la cavalerie nobiliaire lourdement armée, données amplifiées considérablement par la mobilisation de la *szlachta* (*pospolite ruszenie*), peu inclinée à

du conflit, voir: Z. Spieralski, *Awantury moldawskie*, Varsovie, 1967, p. 57-67; V. Ciobanu, *Țările Române și Polonia, secolele XIV-XVI*, Bucarest, 1985, p. 85-88; Il. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski. Węgry i Turcja w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996, p. 153-170; J. Smolucha, *Papiestwo a Polska w latach 1484-1526: kontakty dyplomatyczne na tle zagrożenia tureckiego*, Cracovie, 1999, p. 61-69.

⁴ Prises par les Ottomans aux Moldaves en 1484, elles n'ont jamais appartenu au royaume de Pologne, voir notamment l'étude essentiel de N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, in *SOF*, t. XXIII, 1964, p. 49-84. Pour leur importance commerciale, P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen-âge*, in *RIR*, t. III, n° 2-3, 1933, p. 172-193; M. Berindei, *L'emprise ottomane sur la route moldave avant la conquête de Kili et d'Aqkerman*, in « *Journal of Turkish Studies* », mélanges H. Inalcik, 10. Harvard Univ. Press, 1987, p. 47-71.

⁵ B. Wapowski, *Chronica Polonorum, in Scriptores rerum Polonicarum*, t. II, Cracovie, 1874, p. 27: «... Circum Sociavam gentis caput, quadripartito castra fecit et ea carpentorum circumactu aliquot in girum ductis ordinibus communivit, habundante multitudine, octuaginta siquidem bellatorum milia in Poloni regis castris censa sunt, preter aurigas, lixas et calones, quorum dimidio ferme minor erat numerus. Curruum sane, in quibus omnifariam commeatus et impedimenta vehebantur, triginta circiter erant milia. Tanta armorum potentia ab Alberto rege et Polonis Valachia Moldavica tunc petita est ». De même, Bielski, p. 45: «... A tak nie czekawszy Krol Litwy, Mazowszan, Prnsow, wciagnal do Woloch, maiac ludu Polskiego godnego do boiu okolo ośmdziesiąt tysięcy, krom tego motlochu innego, a samych wozow bylo na trzydzieści tysięcy, a to już bylo miesiaca Lipca ». Un document teuton du 16 décembre 1497 provenant des archives de Königsberg estimait que le monarque polonais avait disposé de «... uff hundirt tusint man », N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, Bucarest, 1899, n° XIX, p. 310. Voir aussi les analyses d'A. Borzemski, *Siły zbrojne w włoskiej wojnie Jana Olbrachta*, in « *Archiwum Towarzystwa naukowego we Lwowie* », t. V, n° 1, Lwów, 1928, p. 12-21; Fr. Papée, *Jan Olbracht. Z trzema rycinami i mapą*, Cracovie, 1936, p. 134-138 qui retient l'effectif de 50.000 combattants, avec la critique de Duzinchevici, p. 16-17. Nous renvoyons aussi à l'analyse du capitaine autrichien E. Fischer, *Kozmin. Ein Beitrag zur Geschichte des polnisch-moldauischen Konfliktes im Jahre 1497*, in *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, Cernowitz, 1902, dont avons utilisée la trad. roumaine, *Bătălia din Codrîi Cosminului. Războiul dintre Ștefan cel Mare și Regele polon Ioan Albert în anul 1497*, trad. capitaine I. Strișcă, Bucarest, 1904, p. 21-22. De même, Rezachevici dans *Istoria militară a poporului român*, t. II, Bucarest, 1986, p. 345.

⁶ L'historien qui n'a pas consulté les travaux classiques de H. Delbrück ou de F. Lot sera toujours sans défense face aux estimations exagérées des chroniqueurs. Delbrück lui-même avait montré qu'« un mouvement d'art pour 50.000 et une impossibilité pour 100.000 », *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, t. I, Berlin, 1900, p. 7. A consulter aussi l'étude essentielle du Général R. Rosetti, *Care au fost adevăratele efective ale unor armate din trecut*, in *AARMSI*, IIIe série, t. XXV, 1943, p. 727-746, reproduit par F. Lot dans *L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, t. II, Paris, 1946, p. 450-464, avec la trad. de C. Marinescu, *Considérations sur quelques effectifs d'armées opérant dans le sud-est de l'Europe pendant l'antiquité et le Moyen Age*.

combattre au-delà des frontières du royaume, contingents des vassaux qui, lentement, selon leurs vieilles habitudes, affluèrent vers Lwów ou Halicz. Même les chevaliers teutoniques commandés par le Grand Maître Johann von Tiffen (1489-1497) furent contraints d'y participer. Ils apportèrent leur contribution, estimée à environ 500 chevaliers et écuyers. N'oublions pas que chaque chevalier emmenait avec lui plusieurs montures, dont le valeureux destrier, qu'il allait mettre à l'épreuve le jour du combat. Quant à l'artillerie, arme assez nouvelle et de plus en plus indispensable pour toute armée performante de l'époque, elle réunissait un parc d'environ 200 pièces de divers calibres, dont les deux grosses bombardes mentionnées par les sources: «... Adhibite sunt huic oppugnacioni plurime bombarde, sed due precipue stupende magnitudinis, quarum una equis quadraginta, altera quinquaginta trahebatur »⁷.

Une lettre rédigée par les chevaliers de l'ordre teutonique au mois de décembre 1497, nous livre un détail important concernant la technologie de combat dont était pourvue l'infanterie polonaise:

*... Sa Majesté le roi de Pologne a annoncé une attaque contre les Turcs, pour laquelle il a demandé par plusieurs émissaires au feu Grand Maître de participer, et celui-ci, pensant qu'il s'agissait d'aller contre les Turcs, est parti avec ceux qu'il a pu rassembler, pour secourir Sa Majesté, et en chemin, il est mort ... Cependant, conservant ces idées, il a ordonné que les siens aillent à l'armée. Mais la raison pour laquelle Sa Majesté s'est levée en colère contre le prince et voïévode de la Moldavie et est venue en grande force contre lui, contre ses sujets, contre son pays, avec tant de guerriers, nous ne pouvons pas le communiquer jusqu'ici. Mais nous vous avisons qu'en vérité les commandants et les bons soldats de notre Ordre, qui ont été amenés, ainsi que nous l'avons écrit par notre Grand Maître, avec l'intention mentionnée, ont été pour la plupart tués et se sont perdus. Et on nous a dit en grand effroi ceci... : que Sa Majesté, au départ, après la conclusion de la paix, a été battue par le Voïévode moldave et a perdu jusqu'à 6.000 chars de guerre, à côté d'autres bagages innombrables et, en dehors de cela, beaucoup de commandants et de bons guerriers. Ceux des nôtres qui sont restés n'ont pu rapporter que des chevaux blessés et des cuirasses brisées. Et il y a une grande crainte que les Turcs ne viennent visiter Sa Majesté le roi de Pologne et la Prusse, car, que Dieu ait pitié de nous, ils ont beaucoup gagné sur les Teutons qui, pendant la retraite ont été fixés avec leur carré de chars à l'arrière-garde*⁸.

Faut-il inclure ces six mille chars, vraisemblablement de provenance hussite, aux chariots du train d'équipage et de ravitaillement dont le nombre, selon l'estimation fabuleuse donnée par Wapowski et par Bielski, s'élevait à 30.000 véhicules⁹? De toute

⁷ Wapowski, p. 27; Papée, p. 134: «... dwa olbrzymie dziala burzące, hufnic zaś i tarcznicy blisko 200». Les *houfnice* et les *tarasnice* étaient des pièces d'artillerie d'origine hussite, H. Toman, *Husitské válečnictví za doby Žižkovy a Prokopovy*, Prague, 1898, p. 157-162, 163-166; J. Durdík, *Husitské vojenství*, Prague, 1954, p. 77-82; De *houfnice* les Allemands firent *Haufnitze* et *Haubitze* et les Polonais, *hufnice* ou *hufnicza*, K. Titz, *Ohlasy husitského valčnictví v Evropě*, Prague, 1922, p. 41-49 et pour *tarasnice*, p. 51-53; R. Urbánek, *Husitské válečnictví a cizina*, in *Co dally naše země Evropy a Lidstvu* (sous la dir. de V. Mathesius, Prague, 1939, p. 107.

⁸ Iorga, *Studii istorice*, doc. n° XVIII, p. 308 avec trad. française dans Idem, *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*, t. IV, *Les Chevaliers*, Bucarest, 1937, p. 278-279. Il s'agissait vraisemblablement du contingent ottoman qui participa à la bataille et qui attaqua avec les Moldaves et les troupes ottomanes, le *tábor* du contingent de la *Malopolska*, situé au sud de la forêt de Cosmin.

⁹ Dans le document suivant, Idem, *Studii istorice*, n° XIX, p. 310, il s'agit de seulement 600 chars de guerre perdus par l'armée polonaise! D'après une juste observation de Fischer, p. 22, la marche d'une armée de 80.000 hommes, soutenue par 20.000 chariots s'étirant sur une voie unique aurait formé une colonne longue de 300 km! Lors de l'expédition de 1443 contre les Ottomans, les forces croisées commandées par Jean Hunyadi, qui s'élevaient à un effectif d'environ 30.000 combattants, avaient disposé de 400 chariots de transport et de 600 chars de guerre hussites, E. C. Antoché, *La croisade de 1443 dans les Balkans. Anatomie*

manière, ces chars de guerre confirment la présence au sein des contingents de l'armée royale de plusieurs détachements de mercenaires tchèques. Notons que certains *joldners* s'étaient déjà illustrés dans les rangs d'un corps de cavalerie polonais qui combattit contre les Ottomans à la bataille de Cătlăbuga en 1485. D'autres unités moraves ou silésiennes d'Olomouc s'enrôlèrent à partir de l'hiver 1492-1493, lorsque les débris de la redoutable *Armée noire* (*Cerná rota; Fekete sereg*) du roi Mathias Corvin furent dispersés par Pál Kinizsi à Halaszfalva, non loin de Szeged¹⁰. Même le commandement de l'ensemble des forces mercenaires avait échoué à un Tchèque, Jean Trnka de Racibórz (Jana Trnkę z Raciborza), tandis que Stanislas Chodecki de Chodcza (l'Hetman polny koronny, 1492-1499) dirigeait au combat les troupes podoliennes de la *obroną potoczną*.

Etienne le Grand avait accepté en principe de se joindre à cette expédition qui visait, selon la propagande officielle, la conquête des cités-portuaires ottomanes, mais lorsque le roi lui avait demandé libre passage pour ses troupes à travers la Moldavie, il s'était esquivé en affirmant que son ost allait effectuer la jonction avec les forces expéditionnaires au bord du Danube et que l'armée polonaise devrait suivre la route qui longeait le rivage lithuanien du Dniestr¹¹. Qu'il ait tenu lui-même ces propos devant les ambassades envoyées par Jean Ier Albert, ou qu'il les ait transmis par l'intermédiaire de ses émissaires, emprisonnés sur ordre du monarque – épisode de Coțmani (Kocman, entre le 14 et le 20 août)¹² – cela n'a plus de valeur pour l'historien militaire.

De toute manière, il était dans l'incapacité la plus flagrante de subvenir aux besoins d'une armée si nombreuse. Même si nous réduisions de moitié l'effectif des troupes polonaises ainsi que le nombre des chariots de ravitaillement, nous devrions tenir compte du fait que chaque cavalier disposait d'une ou de plusieurs montures¹³ et qu'un char de guerre hussite était attelé à quatre chevaux¹⁴. Loin de pouvoir établir avec précision le nombre d'équidés qui avaient accompagné l'armée, il aurait pu bien s'agir

d'un échec, in *Italy and Europe's Eastern Border (1204-1669)*, sous la dir. de I. M. Damian, I. A. Pop, M. Popovic, Peter Lang, 2012, p. 18-19.

¹⁰ Papée, p. 133-134. Nous connaissons même les noms de quelques chefs des bandes mercenaires qui participèrent à l'expédition: Lubošvarský, Hýnek, Vrana, Podhala, Záleský, Lukáš, Matěj Polák, Hubatý, Kaňa, Sárobovský etc., cités par M. P. Dan, *Cehi, Slovaci și Români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944, p. 187-188 avec bibliogr. Sur les évolutions tactiques de l'infanterie polonaise à cette époque et les techniques défensives du *tábor*, voir notamment Th. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce*, t. II, Cracovie, 1912, p. 183-203; J. Wimmer, *L'infanterie dans l'armée polonaise aux XVe-XVIIIe siècles*, in *Histoire militaire de la Pologne. Problèmes choisis, Dissertations, Études, Esquisses*, Varsovie, 1970, p. 80-84; Idem, *Historia piechoty polskiej do roku 1860*, Varsovie, 1978, p. 90-97; P. Stawecki, J. Wojtasik, *Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*, Varsovie, 1972, p. 163-170; Antoche, *Le rayonnement de l'art militaire hussite en Europe orientale et le Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)*, in *RI*, t. XIV, n° 5-6, 2003, p. 87-109.

¹¹ Duzinchevici, p. 23-33 avec une analyse comparative des sources.

¹² La *Chronique anonyme de la Moldavie* (*Letopisețul anonim*) nous informe que les forces polonaises demeurèrent sept jours sur place, *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, éd. Panaitescu, Bucarest, 1959, p. 20. Voir aussi Papée, p. 244 avec l'itinéraire des troupes de la *Malopolska*. Le 7-8 août, elles campaient à Mihalcea (Mihalcow, Michalce à côté d'Horodenka sur le Dniestr), le 16-17 août à Coțmani, le 22-27 août à Șepeniț (Szepience) et le 28-31 août sur le Prut à côté de Cernăuți (Czerniowiec, Cernowitz), ainsi que les propos de Duzinchevici, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, in *RA*, t. XLI, n° 1, 1979, p. 67-68. Contrairement à ce qu'affirme Șt. S. Gorovei, *Princeps Omni Laude Maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Monastère de Putna, 2005, p. 324, le roi ne se trouvait plus à Șepeniț le 1er septembre.

¹³ N'oublions pas qu'il s'agissait d'une armée constituée en majeure partie de cavalerie.

¹⁴ Pour les détails techniques concernant le char de guerre hussite voir Toman, p. 196-204 et Durdík, p. 116-117, 122-123, 130-131.

d'au moins 30.000 destriers, coursiers, palefrois et chevaux de bât. Supposant aussi que la traversée de la Moldavie aurait dû se faire durant la première moitié du mois de septembre, après la saison de la fenaison et en pleine moisson, et que l'attaque des cités portuaires aurait dû débiter au plus tard en octobre, cela signifie que le déploiement d'un pareil ensemble de forces n'aurait pu qu'affecter, voir assécher l'économie agricole locale, notamment dans les régions de passage vers le Danube, situées sur les vallées de Siret ou de Prut. Quoique la principauté fût riche en pâturages avec une agriculture prospère, l'avancée des troupes polonaises avait de fortes chances de provoquer, à la suite des réquisitions inévitables, des heurts et des incidents multiples avec la population des villages, dans sa majorité de confession orthodoxe¹⁵. Il est aussi évident que si Jean Ier Albert avait eu la ferme intention de faire la guerre aux Ottomans, il aurait dû commencer la campagne dès le printemps, au mois d'avril ou de mai¹⁶. La marche des contingents de la *Wielkopolska* et de la *Malopolska* à travers les provinces méridionales du royaume, étudiée correctement par Gheorghe Duzinchevici, trahissait aussi les véritables intentions du roi: ils n'avaient pas pris la route de Kamieniek-Podolsk (Kamianets-Podilskyi en Ukraine) pour contourner les frontières de la principauté et avancer à travers le territoire du duché lithuanien¹⁷! Il ne faut plus douter du plan de campagne établi par le monarque de Pologne, qui visait d'abord l'invasion de la Moldavie, ainsi que la transformation du pays dans une base logistique et opérationnelle contre l'ennemi ottoman. En tenant compte du calendrier avancé, il n'est pas exclu qu'il aurait même envisagé de faire hiverner ses troupes sur place, avant de reprendre au printemps les opérations militaires qui visaient la conquête des cités-marchandes.

Les victoires successives remportées par Etienne le Grand contre les armées ottomanes (1475-1476), à la suite desquelles le pape Sixte IV lui avait attribué le titre d'*Athleta Christi* (1477), furent largement commentées dans les Annales de Jean Dlugosz. Son expérience militaire était redoutée, certains personnages très hauts-placés dans l'hierarchie du royaume ayant d'ailleurs conseillé le monarque de ne pas provoquer le voïévode moldave en attaquant son pays¹⁸. Et qui se souvenait encore de la

¹⁵ Ce qui se passa d'ailleurs par la suite. Suivre M. de Miechów (Miechowita), *Chronica Polonorum, in Scriptores rerum Polonicarum*, t. II, Cracovie, 1874, p. 260-261 qui reproduit l'édition publiée en 1519 à Cracovie, interdite dès son apparition à cause des vérités dérangeantes qu'elle contenait à l'égard de la dynastie jagellone. Duzinchevici, *Războiul moldo-polon*, p. 26-27, compare d'ailleurs son récit avec celui de Wapowski, p. 23-24.

¹⁶ Pour la saison du départ en campagne des armées ottomanes, les plus disciplinées et les mieux pourvues de l'époque, voir G. Veinstein, *L'Hivernage en campagne, talon d'Achille du système militaire ottoman classique*, in *État et société dans l'Empire ottoman, XVIe-XVIIIe siècles. La terre, la guerre, les communautés. Variorum Reprints*, Londres, 1994, p. 109-144; R. Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Rutgers Univ. Press, 1999, p. 35-38.

¹⁷ Duzinchevici, p. 29.

¹⁸ Nowakowska, p. 134: «... The Polish campaign of 1497 provides an extremely rare example of a Catholic ruler attacking the Ottomans without a crusade bull. Just as revealing as Jan Olbracht's implicit rejection of the crusade is the total lack of comment which this feature of the campaign provoked among his Polish contemporaries. There is evidence of dissent from the war in the royal council – significantly, leading advisors seem to have objected to the military dangers of the planned campaign, but not to the lack of a crusading bull. Miechowita's chronicle, for example, describes the royal chancellor, Krzeslaw of Kurowazek, travelling to the army camp in Lwow and begging the king not to provoke Stefan, a man of legendary military prowess; in Wapowski's rendition, Krzeslaw does not act on his own initiative, but is instead sent by Cardinal Fryderyk ». La réplique du souverain jagellon nous donne une image assez saisissante de son caractère: «... ale mu Krol tak powiedzial, ze tobie Księze nie przystoi iedno w kościele rządzić a w Rycerskie sprawy sie nie wdawać, bo ty mego umysłu nie wiesz ani żaden iedno ia sam, y ta suknia ktora na mnie iest by wiedziala wrzuciłbych ia w ogień », Bielski, p. 44.

précédente invasion polonaise (1450), à part Etienne le Grand lui-même, entreprise qui se solda par un échec suite à la bataille engagée dans les forêts de la région de Vaslui avec l'ost de son père, le prince Bogdan II (1449-1451)¹⁹?

Jusqu'à l'arrivée tardive de l'armée ennemie devant Suceava (24 septembre 1497), il disposa de tout le temps nécessaire pour mûrir une stratégie défensive qui s'imposait de la sorte. Après avoir renforcé la garnison de la forteresse, le 27 août, le voïevode quitta sa capitale²⁰ pour se retirer plus au sud dans la bourgade de Roman, lieu de concentration de l'armée moldave à environ 230 km distance de la frontière attaquée²¹. Nous ne connaissons pas les effectifs exacts dont il aurait pu disposer durant la campagne. Frédérick Papée avance le chiffre de 18.000 combattants, sans nous donner la source de cette information²². En tenant compte du danger qui menaçait la Moldavie, Etienne dut mobiliser des forces plus importantes. Assez bien informé sur le déroulement des opérations militaires, Wapowski écrivit que le prince s'efforça de réunir une armée formée de boyards et de paysans, forte d'environ 40.000 hommes et qu'il ordonna à chacun de prendre les armes pour défendre ses terres²³. Ceci signifie qu'en dehors de l'ost princier et des contingents fournis par la noblesse (*Oastea cea Mică*), il demanda le rassemblement de l'arrière-ban (*Oastea cea Mare*)²⁴. Une chronique anonyme ottomane sur le règne du sultan Bâyezid II, découverte par Olgierd Górka signale que le voïevode avait disposé d'environ 60.000 combattants²⁵, ce qui n'est pas tout à fait exclu si l'on tient compte du potentiel militaire de la Moldavie à cette époque. Le médecin vénitien Mathieu Muriano, qui se trouvait à Suceava en 1502, afin de soigner une ancienne blessure d'Etienne, écrivit dans un rapport envoyé le 7 décembre au doge Leonardo Loredano (1501-1521): «... Les sujets sont tous de vaillants hommes, agiles, et qui ne sont pas

¹⁹ Bataille à laquelle il avait participé en tant qu'associé au trône, «... in campo qui Krasnepolye appellatur, ad torrentem Krasnipotok, prope oppidum Wasluy », J. Dlugosz, *Historiae Polonicae*, éd. Al. Przezdziecki, t. V, 1878, p. 76-77, ainsi que notre étude, *L'expédition polonaise de 1450 en Moldavie et la bataille de la petite rivière de Crasna (Izvorul Crasnei, 6 septembre 1450)*, in *AIIAI*, t. XLVIII, 2011, p. 63-80.

²⁰ Selon Nowakowska, p. 132-133: «... The army was now faced with a serious dilemma: such a large force could not proceed several hundred miles through enemy territory without secure supply routes, and the fateful decision was made to march on the Moldavian capital of Suceava, to force Ștefan to cooperate. Although Ștefan had escaped from the city, Jan Olbracht laid siege to its citadel on 24 September! » Surtout l'utilisation du verbe *escape* semble tout à fait inappropriée, en sachant que le prince avait quitté Suceava, un mois avant l'arrivée de l'armée polonaise. Voir *Letopisețul anonim*, p. 20. Le même jour, dimanche 27 août, on lui avait apporté six soldats polonais capturés par ses troupes de reconnaissance.

²¹ Sur l'importance stratégique de Roman dans le contexte des opérations militaires voir Fischer, p. 18; Rosetti, *Istoria artei militare a Românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, Bucarest, 1947, p. 258.

²² «... Powołal pod broń swoich Moldawjan w liczbę 18.000, co jest bardzo możliw...», Papée, p. 146.

²³ Wapowski, p. 27. De même l'analyse de Duzinchevici, p. 17-19, qui pense que ces effectifs sont exagérés.

²⁴ Sur l'organisation et les évolutions tactiques l'armée moldave à cette époque, voir notamment: I. I. Bogdan, *Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în sec. XV*, in *AARMSI*, IIe série, t. XXX, 1907-1908, p. 361-413; Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare*, *Memoriul I: Armamentul*, *Memoriul II: Organizarea*, *Memoriul III: Principii tactice ale Moldovenilor și ale vecinilor*, in *AARMSI*, IIIe série, t. IV, 1925, p. 367-444; Idem, *Essais sur l'art militaire des Roumains*, Bucarest, 1935, p. 28-34; I. Focșeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, in *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Bucarest, 1956, p. 113-168; N. Stoicescu, *La structure et l'organisation de l'armée des pays roumains au XIVe-XVIIIe siècles*, in *L'armée et la société roumaine*, sous la dir. d'Al. Gh. Savu, Bucarest, 1980, p. 161-186; Panăitescu, *Cercetări asupra organizației armatei moldovene în evul mediu*, in « *Analele Putnei* », t. II, n° 1-2, Putna, 2006, p. 153-166; Antoche, *Les guerres irrégulières dans les principautés de Moldavie et de Valachie (XIVe-XVe siècles)*, in *Stratégies irrégulières*, sous la dir. d'H. Coutau-Bégarie, Paris, 2010, p. 160-183.

²⁵ *Menakib-i sultan Bayezid-han ibn-i Muhammed-han*, in *Cronici turcești privind țările române*, t. I, éd. M. Guboglu, M. Mehmed, Bucarest, 1966, p. 138.

faits pour rester sur des coussins, mais à la guerre sur le champ de bataille. Ce prince très célèbre peut lever 60.000 braves gens, dont 40.000 cavaliers et 20.000 fantassins »²⁶.

Le 26 septembre, l'artillerie de siège polonaise ouvrit le feu contre les murs de la forteresse de Suceava. Selon Wapowski, les quartiers de l'armée furent divisés en quatre secteurs autour de l'enceinte. Chaque secteur fut entouré et relié à l'autre par plusieurs lignes de chariots en formation de *tábor* qui coupaient toute liaison avec l'extérieur, en assurant aussi la défense du campement contre les incursions de la cavalerie ennemie²⁷. Dès que le blocus du château fut entamé, les troupes moldaves se mirent lentement en mouvement vers le nord.

Eduard Fischer et surtout le Général Rosetti avaient d'ailleurs analysé les lignes directrices de la stratégie utilisée par Etienne le Grand lors de la campagne de 1497²⁸. Dès le déclenchement des hostilités, le prince de Moldavie avait dépêché quelques détachements de couverture vers la frontière menacée, dont un, qui se trouvait à Cernăuți, fut mentionné dans *Letopisețul anonim* et dans la chronique moldave de Grégoire Ureche²⁹. Leur mission était de harceler continuellement les colonnes ennemies, de retarder leur marche vers l'intérieur du pays et de surveiller constamment les mouvements de chaque détachement de cavalerie qui s'éloignait du camp, afin de l'exterminer par la suite. Ayant gardé sa liberté opérationnelle, le gros des forces moldaves attendit l'arrivée de l'armée adverse devant la forteresse de Suceava qui servit d'appât pour la fixer sur place. Ensuite, les troupes d'Etienne exécutèrent une manœuvre d'enveloppement qui conduisit à l'encerclement des forces ennemies, ainsi qu'à l'interception des lignes de communication avec la Pologne³⁰. Le voïévode disposait d'effectifs suffisants pour pouvoir mener à longue terme une telle opération qui visait l'épuisement physique et moral de l'adversaire, tout en évitant de livrer bataille, conscient du fait qu'il pouvait remporter la guerre en employant une stratégie plus appropriée aux circonstances. Il attendait aussi l'arrivée des renforts promis par ses alliés, le royaume de Hongrie, la Valachie, le Khanat de Crimée et l'Empire ottoman.

Le prince de Valachie, Radu IV (1495-1508), cousin germain de la princesse Maria-Voichița, lui envoya un contingent d'environ 2.000 combattants, vraisemblablement

²⁶ Notre trad. d'après C. Esarcu, *Ștefan cel Mare, documente descoperite în arhivele Veneției*, Bucarest, 1874, p. 91-92. Pour ces mêmes effectifs, voir *Relazione copiosissima del Regno di Polonia, riferita dall' abate Ruggiero à Pio V, ritornando nuntio dal rè Sigismondo Augusto*, (1568), in Iorga, *Acte și fragmente cu privire la Istoria Românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, t. I, Paris, Berlin, Varsovie, Cracovie, Bucarest 1895, p. 14: «... Il paese è il più montuoso, et abbondante di bestiami, et assai commodo per li commercij, essendo posto frà due gran fiumi, et havendo il Mar Maggiore a fronte, e di più, trovandosi in mezzo al Regno di Polonia e l'Imperio di Turchi, trà quali continovamente si traffica, et il viaggio si fa per Valacchia, il signore della quale hà titolo di Vaivoda, e potrebbe mettere insieme intorno à 50 m. cavalli, alquanto simili alli Turchi. E sono quelli huomini molto bellicosii...», ainsi que la chorographie du Saxon G. Reicherstorffer, *Moldaviae quae olim Daciae pars Chorographia*, Vienne, 1541, in Al. Papiu-Illarian, *Tesauru de Monumente Istoric pentru România*, t. III, Bucarest, 1864, p. 138-139: «... Poterit autem ipse Waywoda, dum belli necessitas ita postulaverit, non magno negotio, et labore in regno suo generali habito delectu ad sexaginta milia equitum et peditum exercitum conscribere ».

²⁷ Wapowski, p. 27. Voir plus haut, note 5 avec le texte en latin.

²⁸ Fischer, p. 26-31; Rezachevici, p. 348; Rosetti, *Istoria artei militare*, p. 256-258; Idem, *Essais*, p. 70-74. Seul spécialiste occidental ayant étudié cette guerre, Lot, p. 244-245, copie le texte français de Rosetti pour le soumettre à une critique acerbe et inutile dans les notes.

²⁹ *Letopisețul anonim*, p. 20; Gr. Ureche, *Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIVe siècle jusqu'à l'an 1594 par Grégoire Urechi*, éd. É. Picot, Paris, 1885, p. 183, qui s'inspire aussi de Bielski, voir Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, in *AARMSI*, IIIe série, t. IV, 1925, p. 151-155.

³⁰ Miechowita, p. 261. De même, Duzinchevici, p. 35, avec des commentaires sur cette manœuvre.

des troupes montées³¹. Nous ignorons en échange le nombre des Tatars envoyés par le khan de Crimée, Mengli Gheray, effectif qui aurait pu s'élever aussi à quelques milliers de guerriers³². Quant aux troupes ottomanes qui arrivèrent au secours d'Etienne, elles ne dépassèrent pas 2.000 cavaliers, chiffre avancé par *Letopisețul anonim*, le mieux informé des chroniques moldaves sur les événements de 1497³³. Il s'agissait plutôt d'un renfort symbolique dépêché par les *sandjakbeys* de frontière, notamment de Silistre et de Küstendjil. En échange, Bâyezîd II avait ordonné le renforcement des forteresses de Kili et d'Aqkerman, ainsi que la concentration de puissants effectifs à la frontière danubienne, prêts à intervenir pour contrer une éventuelle attaque polonaise³⁴. Selon la chronique de l'abbé Ludovici Tuberonis, *Commetariorum de rebus suo tempore, nimirum ab anno Christi 1490 usque ad annum 1522, in Pannonia et finitimis regionibus gestis*, qui relate aussi l'expédition du roi Jean Ier Albert contre la Moldavie, Etienne le Grand avait recouru à un stratagème en faisant vêtir plusieurs milliers de ses combattants en habits de guerriers turcs et en propageant la nouvelle de l'arrivée à son secours d'une puissante armée ottomane³⁵.

Mais le renfort le plus important fut reçu de la part du royaume hongrois. Le 9 septembre, le voïévode de Transylvanie, Barthélemy Drágffy (1495-1499), descendant d'une ancienne famille de la noblesse roumaine, écrivait aux habitants de Sibiu (Szeben, Hermannstadt) qu'il devait se rendre avec ses troupes en Moldavie pour aider Etienne. Il demandait la livraison urgente des bombardes et de la poudre à canon. Les forces qu'il ressembla pour l'expédition de l'autre côté des Carpates s'élevaient à environ 10-12.000 cavaliers et fantassins parmi lesquels figurait un contingent envoyé par les Szeklers³⁶.

En attendant le renfort transylvain, les Moldaves s'attaquaient, avant tout, aux convois de ravitaillement ennemis. Les unités polonaises, qui essayaient d'assurer leur sécurité ou qui rodaient autour du campement à la recherche de provisions, étaient exterminées sans pitié. Wapowski affirmait que dans la plupart d'affrontements qui opposèrent les cavaliers polonais aux moldaves, les premiers sortaient souvent vainqueurs grâce à la supériorité de leur armement, mais malgré cela, il reconnaissait que la famine commençait à faire sentir ses effets dans le bivouac des troupes royales³⁷. Selon l'édition censurée de la chronique de Miechowita, le moral de l'armée polonaise était au plus bas et les soldats supplièrent à plusieurs reprises le roi à rebrousser chemin pour rentrer au pays³⁸. Quant à Bielski, il écrivait que plusieurs signes envoyés du ciel

³¹ Les Valaques sont mentionnés par Wapowski, p. 26-27 et dans *Cronica moldo-polonă*, in *Cronicile slavo-române*, p. 181.

³² Wapowski, p. 27; Bielski, p. 46-47, ainsi que les propos de Duzinchevici, p. 19.

³³ *Letopisețul anonim*, p. 20. Une analyse des sources chez Duzinchevici, p. 18-19, 35.

³⁴ *Menakib-i sultan Bayezid-han ibn-i Muhammed-han*, p. 137-138; *Der Fromme Sultan Bayezid: die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus*, éd. R. F. Kreutel, Graz-Vienne-Cologne, Ed. Styria, 1978, p. 90-92. D'autres sources ottomanes inédites dans l'article de N. Pienaru, *Izvoare otomane privind Moldova lui Ștefan cel Mare*, in « *Analele Putnei* », t. I, 2009, p. 31-37. On peut consulter aussi avec profit S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey (1481-1512)*, Univ. of Illinois Press, 1948, p. 49-50.

³⁵ Dans *Scriptores Rerum Hungaricarum*, éd. I. G. Schwandtner, t. II, Vienne, 1746, lib. VI, III, p. 210-212, information confirmée par le chroniqueur ottoman Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i* (Les événements merveilleux) dans *Cronici turcești*, p. 465. Selon Kodja Husein, il s'agissait de 5-6.000 combattants moldaves déguisés en habits turcs.

³⁶ E. Hurmuzaki, N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor (1358-1600)*, t. XV/1, Bucarest, 1911, p. 147-148; Iorga, *Histoire des Roumains*, p. 275-276; V. Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, in *Studii de istorie medievală și modernă*, éd. L. Nastasă, Bucarest, 1990, p. 187-193.

³⁷ Wapowski, p. 28.

³⁸ Miechowita, p. 261.

avaient annoncé la fin malheureuse de l'expédition: le destrier blanc du roi se noya dans une petite rivière; un paysan détraqué de Lwów aurait prédit lors du départ des troupes: « Vous allez vers votre mort ! »; un éclair tua sur le coup un noble dans son bivouac ainsi que douze chevaux, etc.³⁹. Le roi lui-même était tombé malade dans des conditions inexplicables, probablement à cause des épidémies qui commencèrent à faire des victimes et provoquèrent des troubles au sein de la troupe⁴⁰. Suceava résistait toujours et les forces polonaises ne pouvaient plus maintenir le siège, faute de provisions. Ainsi, Jean Ier Albert fut obligé d'accepter l'armistice proposé par les parlementaires hongrois, envoyés à son camp par Barthélemy Drágffy. L'arrivée dans les parages de son armée dut représenter une autre source d'inquiétude pour le commandement polonais⁴¹.

Wapowski et Bielski avaient affirmé à tour de rôle que ce fut le prince de Moldavie qui insista auprès du roi de Hongrie Ladislas II Jagellon (1490-1516) pour qu'un armistice soit conclu avec le monarque de Pologne. Selon Wapowski, il redoutait la chute imminente de Suceava dont les murs ne pouvaient plus résister au bombardement de l'artillerie⁴². L'argumentation du chroniqueur polonais n'est pas sans faille, car le voïévode ne se trouvait pas enfermé dans la forteresse. Selon une juste observation du général Rosetti, il avait évité dans toutes ses campagnes défensives cette alternative opérationnelle statique qui l'exposait aux coups de ses adversaires. Comme en 1476 contre les Ottomans, il garda la liberté de ses mouvements. Le rôle stratégique des forteresses était de fixer et d'user l'ennemi le plus longtemps possible, l'empêcher de manœuvrer à sa guise⁴³. Nous ne savons pas si la chute de Suceava en 1476 ou en 1497 aurait pu jouer un rôle significatif dans le déroulement des opérations militaires.

Les belligérants décidèrent d'un commun accord de cesser les hostilités le 18 octobre. Une seule condition fut exigée par Etienne le Grand: les troupes polonaises devaient quitter le territoire du pays par la même route qu'ils avaient empruntée à l'aller, afin de ne pas piller et provoquer d'autres dégâts dans les provinces septentrionales qui avaient échappé à la guerre. Les anciennes chroniques moldaves sont tout à fait formelles sur cette clause, tandis que les sources polonaises nous fournissent une série d'explications vaguement argumentées⁴⁴.

Une étude publiée en 1974 avait tenté de démontrer que l'itinéraire suivi par l'armée polonaise durant l'avance vers Suceava n'était pas celui reconstitué par Fryderyk Papée, les troupes ayant marché par la Bucovine, en suivant *la route de Lwów* ou la *route moldave* qui traversait la vaste forêt de Cosmin (Koźmin). D'après les auteurs, en insérant cette exigence dans l'armistice conclu avec Jean Ier Albert, le prince de Moldavie aurait déjà échafaudé son plan pour attaquer les forces ennemies sur le chemin du retour afin de leur infliger une cuisante défaite⁴⁵. Toutes ces assertions ont

³⁹ Bielski, p. 46.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 47.

⁴¹ Duzinchevici, p. 37-39.

⁴² Wapowski, p. 28. Selon *Cronica moldo-polonă*, p. 181, ce fut le voïévode de Transylvanie qui avait demandé à Etienne le Grand de se réconcilier avec le monarque polonais afin de mettre fin au conflit.

⁴³ Rosetti, *Istoria artei militare*, p. 258.

⁴⁴ *Letopiseșul anonim*, p. 21; *Letopiseșul de la Putna II*, in *Cronicile slavo-române*, p. 65. Sur les pourparlers concernant l'armistice et les conditions dans lesquelles il avait été conclu, voir les propos éclairants de Duzinchevici, p. 39-42.

⁴⁵ Rezachevici, Dan Căpățână, *Campania lui Ștefan cel Mare din 1497 împotriva regelui Ioan Albert. Bătălia din Codrul Cosminului*, in *File din istoria militară a poporului român*, t. 3, Bucurest, 1975, p. 38-70. Le même itinéraire proposé dans *Idem*, *Istoria militară*, p. 347, tandis que la carte publiée à la page précédente nous montre pertinemment que les forces polonaises avaient obliqué vers l'Est. Pour appuyer leur démonstration, les auteurs mettent surtout en évidence l'existence d'un village qui portait le nom de *Hotin* sur

été réfutées d'emblé par Gheorghe Duzinchevici dans une éclairante démonstration basée sur l'ensemble des sources polonaises relatives au conflit⁴⁶. Grâce aux archives de Sedziwoj Czarnecki, le palatin de Kalisz, nous pouvons reconstituer l'itinéraire des troupes de la *Wielkopolska*. Le 12 août, elles bivouaquèrent à Czerwone. Après le passage du Dniestr, elles se dirigèrent vers Snyatin où, vraisemblablement le 20 août, elles reçurent l'ordre de se mettre en mouvement vers la forteresse de Chocim (Hotin) dont il fallait s'emparer pour assurer solidement les lignes de communication, notamment la route Hotin – Cernăuți⁴⁷. Le 3 septembre, les unités campaient à quelques kilomètres de leur objectif, sans toutefois entamer le siège, car deux jours plus tard, suite à un contre-ordre envoyé par les chefs de l'armée, elles durent quitter cette position pour se diriger en toute hâte vers le Sud, afin de rejoindre les forces de la *Malopolska*. Après avoir suivi la rivière de Prut en aval jusqu'à Tărsăuți (Tarassowce, aux environs de 6-7 septembre)⁴⁸, celles-ci bivouaquaient à côté du village de Hadir (aujourd'hui disparu), la jonction étant effectuée entre le 8 et le 12 septembre. Ce fut peut-être à cause de la saison avancée ou des inconvénients d'ordre logistique que Jean Ier Albert décida en effet d'abandonner toute opération contre Hotin afin de concentrer ses forces et prendre l'offensive en direction de Suceava⁴⁹. En prenant, semble-t-il, la route qui passait par Herța et Mihăileni, l'armée avait établi ses quartiers, entre le 18 et le 20 septembre, *prope oppidum Seret* (Siret), endroit où elle franchit cette rivière, dernière étape avant d'atteindre la capitale moldave (24 septembre)⁵⁰.

Étudions à présent la marche du retour, en direction du Dniestr. Le 19 octobre, au lendemain de la signature de l'armistice, les troupes prirent le même chemin qu'à l'aller en remontant vers le Nord jusqu'à la bourgade de Siret. Selon Wapowski, la retraite fut effectuée par échelons (corps d'armée, groupements) espacés par plusieurs kilomètres de distance. Le premier corps était formé par les contingents de la *Wielkopolska* avec ses chariots et ses bagages. Le deuxième comprenait le monarque avec son frère Sigismond, entouré par sa garde, ainsi que l'artillerie et les chariots appartenant aux troupes royales. Il était suivi par la noblesse de la *Malopolska* tandis que le dernier groupement (l'arrière-garde) était constitué du contingent appartenant aux chevaliers teutoniques et des forces mercenaires avec leurs chars de guerre, leurs bagages et leurs pièces d'artillerie⁵¹.

À partir de Siret, où il prit ses quartiers le 22-23 octobre, le roi de Pologne ne respecta plus la direction de retraite imposée par l'armistice. Au lieu d'obliquer à droite

le Prut, à l'est de Cernăuți, voir *Ghidul drumurilor din România*, dir. I. Cămărășescu, « Automobil-Clubul Regal Român », Bucarest, 1928, carte n° 2.

⁴⁶ Duzinchevici, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon*, p. 67-71.

⁴⁷ «... Il était de plus en plus évident qu'il était question de réoccuper les territoires pocutiens et sépéniciens qui avaient été cédés au XIVe siècle au prince de Moldavie », Iorga, p. 275. A ce sujet, C. Cojocariu, *Terra Sepenicensis și hotarul nordic al Moldovei*, in *AIIAI*, t. XXXII, 1995, p. 339-349.

⁴⁸ Les armées nombreuses suivent toujours le cours de grandes rivières. Il fallait aussi flanquer et protéger le corps de la *Wielkopolska* qui se préparait à assiéger la place de Hotin.

⁴⁹ « Liber judiciorum Sandivogii Czarnkowski Palatini Calissiensiens. Tempore expeditionis bellicae in Valachos a. 1497, et Liber registralis militum expeditionum ex Palatinatu Calissiensi in Valachos a. 1497 », *Acta expeditionum bellicarum palatinatus Calissiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a 1497-1498 in archivo regio posnaniensi aservata*, éd. M. Bobrzyński, in « Starodawne Prawa Polskiego Pomniki », t. VII, Cracovie, 1885, p. 4-26; Bielski, p. 45, ainsi que les autres sources citées par Papée, p. 142-145 et par Duzinchevici, p. 68-70.

⁵⁰ Papée, p. 244. L'historien polonais ne mentionne aucune étape entre Tărsăuți et Siret à part Hidir, lieu où s'effectua la jonction entre les deux corps. Voir aussi *Cronica moldo-polonă*, p. 181. L'itinéraire le plus plausible dans *Ghidul drumurilor*, cartes 2 et 7.

⁵¹ Wapowski, p. 28; Borzemski, p. 36.

pour prendre la route jusqu'à Tărăsăuți et remonter ensuite jusqu'à Hotin, ses troupes continuèrent à marcher vers le Nord, à travers une région extrêmement boisée et accidentée, dominée par la forêt de hêtres de Cosmin⁵². Nicolae Iorga est très formel sur ce changement d'itinéraire: «... Mais l'armée polonaise n'avait pas de provisions et dut se diriger du côté où le pays n'avait pas été encore dévasté. Considérant ceci comme une violation de la paix, Etienne accourut défendre ces districts ...»⁵³, conclusion fondée sur les sources moldaves⁵⁴, ainsi que sur les récits de Wapowski et de Bielski⁵⁵.

D'après les chroniques polonaises, le prince de Moldavie aurait conseillé le monarque jagellon d'éviter la route qui traversait la région de Cosmin, car elle était contrôlée par les habitants du pays, par les Tatares et par les Valaques, en somme des contingents de l'armée alliée. Est-ce que nous pourrions accrédi-ter la version donnée par Wapowski, lorsqu'il affirme que Jean Ier Albert se trouvait encore à Suceava au moment où il avait été averti du danger qui guettait ses troupes sur le chemin du retour ? Plus plausible nous semble la narration de Bielski, selon laquelle, Etienne le Grand avait envoyé des émissaires seulement lorsqu'il s'était rendu compte que l'armée royale – en pillant sans retenue les villages traversés et en provoquant de considérables dégâts – continuait à retraiter vers le Nord à travers la Bucovine, au lieu de prendre la direction de l'Est⁵⁶. Dans ce nouvel contexte, le conseil donné par le voïévode moldave au monarque de Pologne peut être interprété comme un avertissement ou comme une menace voilée, afin qu'il respecte l'armistice.

Voici les raisons qui poussèrent Etienne le Grand à reprendre les armes en ordonnant à ses détachements de cavalerie de se lancer à la poursuite de l'ennemi. Il fut forcé de le faire malgré un contexte géostratégique qui avait irrémédiablement évolué en sa faveur. Ayant reçu l'aide militaire de ses alliés, il réussit à repousser l'invasion d'une armée supérieure en effectifs et en technologie de combat qui demeura près de deux mois dans les régions septentrionales du pays, en épuisant les ressources agricoles

⁵² C. C. Giurescu, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, Bucarest, 1976, p. 75.

⁵³ Iorga, p. 277. Pour l'itinéraire de la retraite, voir *Cronica moldo-polonă*, loc. cit.; Papée, p. 245; Duzinchevici, *Războiul moldo-polon*, p. 44.

⁵⁴ *Letopisețul anonim*, loc. cit. ; *Letopisețul de la Putna II*, loc. cit. ; *Cronica moldo-polonă*, loc. cit., de même que la chronique d'Ureche, p. 189: «... Le 19 octobre, le roi quitta Suceava, mais, au lieu de suivre le chemin par lequel il était venu, il prit un autre chemin qui traversait la partie de la Moldavie restée en dehors de l'invasion, et se dirigea vers la forêt de Cozmin. Etienne informé que les Polonais, au lieu de suivre la même route que lors de leur arrivée, marchaient vers la forêt de Cozmin, fit courir après le roi pour le prier de ne pas traverser les bois, mais de reprendre le chemin par lequel il était venu, car les Moldaves, voyant les dégâts que l'armée polonaise faisait dans leur pays, ne seraient pas disposés à les tolérer et voudraient défendre leurs biens ».

⁵⁵ Wapowski, p. 29: « Miserat Stephanus palatinus ante mota a Sociava castra, ut rex agmina Polonorum redeuncia patentibus campis et eodem, quo venerat itinere, ab omni hostili insultu securiore, diriget in dextramque flecteret, itinere etsi aliquando longiore tuciore tamen. Via, que ad sinistram ad montes duceret si brevior, tamen silvis impedita minus secunda esset hostili iniurie obnoxia, quam agrestes Moldavi durum ac infrene hominum genus, insuper Ungari, Turci, Tartari ac Mulctani insedissent, ferocissime gentes, quas si Poloni ea redire pergerent nequaquam ipse ab aliquo damnoso insultu retrahere posset, exercitusque regius gravi aliquo afficeretur incommodo ». De même, Bielski, p. 47: « Także odstąpił od obleżenia Szoczawy, a na pewny dzień odiażdż swoj po wszystkim woysku obwolać kazał. A gdy sie tego dowiedział Stephan że naszym przez Bukowinę mieli ciągnąć na nie tam tedy którędy szli, posłał do Krola, przestrzegając go aby tamtedy nie chodzil, a to dla tego aby na lesie Wolosza iako są zdrayce wielcy ludziom jego złości iakiey nie wyrządzili: ale radził żeby polmi obiechał, powiedaiąc że acz tam daley trochę, ale nie tak gorzysto. Wszakże iż mu w tey mierze Krol wiary dać niecheiał, rozumiejąc że to dla tego czyni aby mu tamtego kraiu (ktory ieszcze był cały) nie napustoszyli, obrocili sie prosto na Bukowinę, gdzie naszym czwartym noclegiem przyszli, a wszędzie gdzie szli szkody niezmiernie Wołochom czynili ».

⁵⁶ Propos confirmés par *Cronica moldo-polonă*, loc. cit. Voir aussi l'analyse de Duzinchevici, p. 40-44.

locales. Il n'est pas exclu qu'en s'attaquant aux troupes royales, le prince de Moldavie eut la ferme intention de leur rendre pareille, en s'appropriant un riche butin qui aurait compensé les pertes subies⁵⁷. Il fallait aussi dédommager une partie de ses combattants, ainsi que les contingents turc, tatar et valaque qui lui apportèrent un précieux concours durant ces dernières semaines. Une autre priorité aurait pu être l'affaiblissement de la puissance militaire polonaise, dont le déploiement durant la campagne l'avait sans doute impressionné, de même que la capture d'une partie du matériel de combat, notamment des pièces d'artillerie, armement qui coûtait très cher à l'époque.

Une lecture attentive de la configuration topographique établie dès 1902, carte à l'appui, par le capitaine autrichien de gendarmes, Eduard Fischer, un des auteurs ayant visité les lieux où se déroula la bataille principale entre les deux belligérants, nous oblige à constater qu'à partir de la bourgade de Siret, l'armée polonaise ne pouvait emprunter, en cheminement vers le Nord, que trois anciennes routes, dont deux traversaient la forêt de Cosmin⁵⁸. La première, la plus longue, la plus sûre et qui longeait en amont sur une bonne partie du trajet la rivière de Siret conduisait à Snyatin par Cerepcăuți – Petriceanca – Iordănești – Storojineț – Broscăuți – gué de Zeleneu sur le Prut⁵⁹. La seconde qui passait par Stârcea – Slobozia – Dimca – Mihuceni – Voloca – Corovia et qui pourrait être identifiée avec *la route de Lwów* ou *la route moldave*, menait à travers la forêt de Cosmin, vers la bourgade de Cernăuți⁶⁰. À environ un kilomètre au Nord de Mihuceni, près du lieu connu sous le nom de *Dumbrava*, une troisième route bifurquait légèrement vers l'Est. Il s'agissait de *Drumul Sârbului* (*la route du Serbe*), qui passait par le village de Cosmin et qui avait l'avantage de raccourcir de quelques bons kilomètres le trajet jusqu'à Cernăuți⁶¹. Il nous semble que

⁵⁷ «... a lua pleanul», expression que nous rencontrons à maintes reprises dans les chroniques moldaves de l'époque. Voir notamment les propos d'Ureche, p. 189: «... Alors Etienne, toujours prêt à combattre, crut que le moment était venu de venger l'injure que lui faisait (ce conquérant), qui foulait aux pieds, non seulement les liens d'amitié existant depuis longtemps entre les princes de Moldavie et les rois de Pologne, mais encore le traité de paix qu'il venait de signer et le serment qu'il avait prêté de reprendre le chemin par lequel il était venu. Il fut encore excité à la vue des secours qui lui étaient arrivés de toute part et de son armée prête à marcher, formée en bon ordre, reposée de ses fatigues; (enfin) il songea au butin qu'il enlèverait à une armée épuisée et affamée ».

⁵⁸ Fischer, p. 5, 16-17, 34, 38-39, ainsi que la carte que nous reproduisons à la fin de notre étude avec une traduction française de la légende. Il s'agit vraisemblablement d'une carte militaire dressée avec précision à une époque où la Bucovine était encore annexée à l'Empire d'Autriche-Hongrie. À comparer, malgré les différences d'échelle, avec *Ghidul drumurilor*, cartes n° 1 et 2, éditées en 1928, notamment pour se rendre compte des changements anthropiques intervenus vingt-cinq ans après. N'en parlons plus pour une période de quatre siècles! Après le compte-rendu très critique signé en 1903 par Pârvan et republié in *Studii de istorie medievală și modernă*, p. 343-344, Iorga, qui pourtant avait attiré l'attention sur cette carte, notait à son tour qu'il s'agissait d'une recherche «... făcută cu muncă și intenții bune, de un diletant ! », *Istoria lui Ștefan cel mare pentru poporul român*, éd. M. Berza, Bucarest 1966, p. 273, n. 309. Cependant, nous ne pouvons pas prendre à la légère le travail d'un officier de carrière qui connaissait fort bien la région et qui avait effectué des recherches de terrain assez minutieuses afin de localiser correctement la zone des combats.

⁵⁹ Nous citons les noms des localités qui figurent sur la carte de Fischer.

⁶⁰ «... vechiul drum către Cernăuți pe care populația îl denumește „Drumul tătarilor” » (*La route ou Le chemin des Tatars*), Fischer, p. 34.

⁶¹ *Ibidem*: «... Atât acest drum (Drumul tătarilor), cât și acel care se bifurcă pe înălțimea „Dumbrava”, ducând spre Cozmin și denumit astăzi de către populație „Drumul Sârbului”, constituiau defileuri de pădure greu de trecut și foarte temute... ». Et plus loin, p. 38-39: «... Astăzi satul „Cozmin” nu mai există și numai numele acesta, dat de către popor unui smârc, indică locul unde odinioară se găsea acest sat. Un drum de pădure, adânc săpat și îngust, ducea pe atunci dela satul Cozmin către înălțimea Dumbrava; astăzi din acel drum n'au rămas de cât urmele unei săpături adânci cu iarbă și tufiș și pe care poporul o numește „Drumul Sârbului”. Pentru a putea ajunge de la înălțimea Dumbrava la satul Cozmin, regele Ioan Albert a trebuit să urmeze acest drum, căci pe atunci nu ducea un altul de la linia de despărțire a apelor către nord-est, în valea pârâului Derehului ». Citons aussi les propos tenus à la n. 2, p. 39: « Aproximativ 500 pași la vest de acest

ce dernier chemin, le plus court et qui correspond d'ailleurs aux descriptions dressées par les sources polonaises fut celui emprunté par l'armée royale.

La version non censurée de la chronique de Miechowita nous livre un détail capital, omis dans les récits de Wapowski et de Bielski. Durant la journée du 25 octobre, entouré par sa garde, le roi Jean Ier Albert avait déjà franchi le bois de Cosmin avec le premier et le second échelon des troupes polonaises qui réunissaient les contingents de la *Wielkopolska*, en établissant son campement à la lisière septentrionale, vraisemblablement entre le village homonyme et Horodiște: «... Itaque dum redirent atque omnia diligenter custodirentur et Majores Poloni sylvam cum rege febricitante et aegrotante primum pertransirent», tandis que «... minores Poloni tanquam magis armati, postrema custodientes subsequerentur»⁶². Ce mouvement avait pourtant sauvé l'élite de l'armée de la nasse dans laquelle les Moldaves et leurs alliés s'efforcèrent de l'enfermer. Plus exposée était cependant la position des troupes de la *Malopolska*, qui avec les chevaliers teutoniques et les bandes mercenaires demeurèrent à la lisière sud vers Dumbrava, où ils bivouaquèrent encore dans la nuit du 25 vers le 26 octobre, en s'apprêtant, dès le lendemain, à reprendre la marche en direction de Cosmin. Une distance allant de 4 à 6 km séparait cette position des avant-postes de la *Wielkopolska*⁶³, l'unique voie de communication étant un chemin accidenté, sinueux et bordé de chaque côté par l'immense et l'impénétrable forêt de hêtres.

Etienne le Grand qui connaissait fort bien la région⁶⁴ et qui était informé à chaque instant par ses escouades de reconnaissance des mouvements de l'armée adverse prit la décision d'engager sans tarder le combat afin de prendre au piège le contingent de la *Malopolska* sur un terrain qui avantageait les pratiques guerrières des Moldaves, si nous nous rappelons les précédentes batailles de Plonini (1359 ou 1368)⁶⁵ et de Crasna (1450)⁶⁶, les deux, livrées contre des armées polonaises.

Selon la chronique moldave de Grégoire Ureche:

... Il envoya en avant (un détachement), qui dut prendre le chemin de la forêt de Cozmin et saper les arbres, afin de pouvoir ensuite les pousser et les faire tomber sur les soldats

drum pe lisierea pădurii se găsește un grup de case, care se numește "Horodisce". Aci se găsește așa-numitul "puț al lui Sobieski" și aci se găsea o cruce pe care era ținută o spadă de cavaler din secolul al 15-lea ce a fost găsită în pădure. Această spadă a dispărut însă acum 6 ani, fără să se fi dat, până acum, de urma răufăcătorilor. Nu este exclus și pare chiar foarte probabil că bivouacul cavalerilor din Polonia majoră să se fi aflat lângă Horodiște ».

⁶² Miechowita, p. 261.

⁶³ Voir la carte de Fischer, ainsi que celle du colonel Gh. Romanescu dans *Istoria militară*, p. 250, qui comporte cependant, quelques erreurs topographiques.

⁶⁴ I. I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, Bucarest, 1925, n. 3, p. 240: « Satul Cosmin fusese ocina lui Ștefan care l-a dăruit mănăstirii Putna », en 1488. Le document publié dans *DRH*, série A, Moldova, t. III, éd. C. Cihodaru, I. Caproșu, N. Ciocan, Bucarest, 1980, n° 36, p. 64, confirme d'ailleurs la topographie de Fischer. A mettre aussi en relation avec le conseil donné par le voïevode, au roi de Pologne.

⁶⁵ Victoire du prince Pierre Ier (1367-1368) sur une armée polonaise envoyée par Casimir III le Grand (1333-1370) contre la Moldavie. Décrite par quatre sources polonaises, *Cronica Moldovei de la Cracovia*, p. 95-96; Dlugosz, *Historiae Polonicae*, dans *Opera Omnia*, éd. Al. Przedziecki, t. III, 1870, p. 277-278; Idem, *Vita Sbignei cardinalis et episcopi Cracoviensis*, in *Ibidem*, t. I, 1867, p. 552-553; Philippi Callimachi Buonacorsi da Gemignano (Callimachus), *Vita et mores Sbignei Cardinalis*, éd. I. Lichonska, Varsovie, 1962, p. 28-30, cette expédition polonaise avait posé de sérieux problèmes de datation. Voir notamment Cihodaru, *Tradiția letopiseșelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, in *AIIAI*, t. V, 1968, p. 11-41; M. Cazacu, *Lucius Apronianus, Roman Ier de Moldavie ?*, in *Buletinul Bibliotecii Române*, Fribourg-en-Brisgau, t. VIII, (XII), 1980-1981, p. 257-272, qui penche pour l'année 1359. L'ensemble de la problématique étudié par Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova I (sec. XIV-XVI)*, Bucarest, 2001, p. 432-442, avec bibliogr.

⁶⁶ Voir plus haut, note 19.

ennemis s'ils entraient dans les bois. Etienne lui-même, avec toute son armée et deux mille Turcs, se mit à la poursuite des Polonais. Le quatrième jour, (qui était) le jeudi 26 octobre, il les atteignit, au moment où ils pénétraient dans la forêt, et, avec l'aide de Dieu, par l'intercession de la sainte Vierge et du saint martyr Démètre, leur infligea une défaite complète, en versant sur eux les arbres qui avaient été entaillés d'avance. Un grand nombre d'hommes périrent sous les coups de (nos) soldats; d'autres furent frappés par les paysans qui leur barraient le passage et les prirent comme dans un filet; d'autres enfin furent écrasés par les arbres. Les Polonais perdirent leurs canons et leurs drapeaux, dont Etienne s'empara⁶⁷.

Le fait qu'Etienne le Grand avait attendu presque une semaine avant de décider la reprise des hostilités contre les forces polonaises (donc il ne s'agissait pas d'un coup prémédité dès la signature de l'armistice, à Suceava) est confirmé aussi par *Letopisețul anonim*, qui relate brièvement la suite des opérations militaires:

... Și la 19 ale lunii octombrie, joi, s-a întors craiul leșesc și nu a pornit pe aceeași cale pe care venise, ci a pornit pe altă cale, pe unde era țara întregă. Deci s-a mâniat Ștefan voievod și a gonit pe urma lor cu oștenii săi și cu două mii de turci. Și i-a ajuns la marginea făgetului Cozminului. Și a luat în ajutor pe Dumnezeu cel prea înalt și i-a lovit, joi, luna octombrie 26. Și din mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile preacuratei Maicii Domnului și cu rugăciunea sfântului și slăvitului mare mucenic și izvorător de mir, Dimitrie, a biruit atunci domnul Ștefan voievod și i-a bătut. Și apoi i-a gonit prin făgetul Cozminului omorându-i și tăindu-i. Și a fost atunci măcel mare între leși de armele moldovenești⁶⁸.

L'embuscade fut probablement aménagée dans la nuit du 25 vers le 26 octobre par plusieurs détachements de l'arrière-ban, qui contournèrent le campement de la *Malopolska*, en occupant des positions de combat de chaque côté du chemin qui menait de Dumbrava à Horodiște. Les paysans moldaves scièrent à moitié les troncs des arbres qui, au moment convenu, furent abattus sur la colonne en marche⁶⁹. Le récit le plus

⁶⁷ Ureche, p. 191. Propos confirmés par la chronique russe du monastère de Gustânsk (*Gustânskaia ou Hustânskaia letopis'*): «... Iar Ștefan s-a luat după ei și i-a ajuns în codrul Bucovinei și a poruncit oamenilor lui să le taie drumurile și trecătorile peste tot, încă a poruncit ca în locurile strâmte să rețeze de la rădăcină copacii. Iar după aceea, sosind acolo polonii, dintr-o parte el singur i-a lovit, iar din cealaltă parte a poruncit să se prăvălească pădurea asupra lor. Și i-a nimicit acolo fără milă și i-a gonit până la graniță, bătându-se », Panaitescu, *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, in *Studii*, t. V, n° 1, București, 1952, p. 143. Une lecture attentive du texte, qu'il faut corriger avec la chronique d'Ureche, nous révèle que le prince de Moldavie avait envisagé de prendre au piège l'ensemble des forces polonaises. Ses dispositions tactiques ne se répercutèrent cependant que sur le contingent de la *Malopolska* et les mercenaires qui s'attardèrent encore une journée à la lisière méridionale de la forêt de Cosmin.

⁶⁸ *Letopisețul anonim*, loc. cit.

⁶⁹ De la même manière qu'à la bataille de Plonini, voir les relations de Dlugosz, *Historiae Polonicae*, p. 277-278 et de Callimachus, p. 28-30, où le grand-père du cardinal Zbigniew Oleśnicki (1389-1455) fut blessé à la jambe par un tronc d'arbre en claudicant pour le restant de ses jours. Pour une analyse des embuscades en forêt chez les Roumains, voir Giurescu, p. 38-47 et Antoche, p. 171-172. Un aperçu des tactiques de combat dans l'histoire européenne qui nous rappelle les batailles de Teutoburger Wald (9 ap. J.-Ch.) et de Morgarten (1315) dans le recueil *Forêt et guerre*, éd. A. Corvol, J.-P. Amat, Paris, 1994. Les paysans utilisèrent des scies (roumain *ferăstrău*, forme populaire *herăstrău*, *fireaz* de l'hongrois *fűrészö*), Giurescu, p. 94, mentionnées d'ailleurs par une chronique russe qui relate brièvement cette bataille, D. P. Bogdan, *Știri despre români în cronici publicate la Moscova*, in *RA*, t. 54, 1977, p. 446. Il s'agissait vraisemblablement des scies *passe-partout* (connues aussi sous le nom de *passant*, en roumain, *beschie*, *ciochie* ou *joagăr* de l'allemand *Säger*). Outil répandu partout en Europe dès l'antiquité tardive, car il était un bon complément à la hache dans l'abattage de gros arbres en permettant des coupures plus précises. Au Moyen-âge, l'abattage s'effectuait généralement, selon un rituel immuable, à la *cognée*, hache lourde au large taillant. D'après certains spécialistes, le *pas-partout* ne fut employé effectivement à l'abattage qu'à partir du XIXe siècle. Voir notamment R. Bechmann, *Des arbres et des hommes: la forêt au Moyen Age*, Paris, 1984, p. 89-93; J. David, *Les sources pour l'histoire de l'outillage médiéval*, dans *L'outillage agricole médiéval et moderne et son histoire*, éd. G. Comet,

objectif et le mieux informé semble appartenir à Bielski, dont la seule erreur imputable est d'avoir mentionné la présence du roi et de sa suite au sein de la troupe qui fut attaquée par les Moldaves sur la route de Cosmin⁷⁰.

Un des moments culminants de la bataille fut la panique qui s'empara des combattants de la *Malopolska*. La plupart rebroussèrent chemin afin de se réfugier à l'intérieur du *tábor* muni de *tarasnice*, qui n'avait pas été encore démantelé. Wapowski décrit un effroyable massacre qui débuta dans cette zone, lorsque les mercenaires furent attaqués à leur tour par surprise, par des unités ennemies ayant encerclé la position de Dumbrava:

... *Ipsa cum ingentibus copiis Turcorum, Tartarorum, Ungarorum, Mulctanorum ac suorum Moldavorum horrendo sublato clamore terribili armorum apparatu magnoque tumultu a tergo et a lateribus, mercenarios primum milites, qui postremi tendebant, invadit ceditque. Poloni ut in re insperata ac subita ad primum insultum ad arma et equos currere, in unum coire, ac hostibus aspre sevientibus resistere ceperunt. Res sine ordine et tumultuose agebatur, non sine pavore et trepidacione, cum et duces et signa deessent, et si qui accurerant, per armorum strepitum et pugnancium ardorem non exaudiebantur. Pugnatum est aliquandiu acriter cum hostium prevalente multitudine et vi. Poloni retrocedere et in castra, que adhuc immota erant curruumque munitionem se recipere ceperunt, in quibus conferti ac conglobati inutiles sese ad defensionem effecerunt, alteri impedimento erat. Hostes undique instare, currus subvertere ceperunt; inclusi in desperationem acti, opem de celo Jesum regem exclamando implorabant*⁷¹.

Le chroniqueur carinthien Jacob Unrest affirmait que 11.000 Polonais furent tués durant les combats⁷², parmi lesquels environ 5.000 cavaliers⁷³ ! Selon *Letopisețul*

Toulouse, Presses Univ. du Mirail 2003, p. 209-211; Ph. Bernardi, *De l'influence de la lune. Note sur l'abattage des arbres à la fin du Moyen Âge*, in *Plantes exploitées, plantes cultivées. Cultures, techniques et discours*, éd. A. Durand, « Cahier d'Histoire des Techniques », n° 6, Aix-en-Provence, 2008, p. 23-32.

⁷⁰ Bielski, p. 47-49: «... Więc bez sprawy szli, iako doma przepiecznie sobie poczyniając, co bacząc Wołochowie zasadkę na nie uczynili na Bukowinie, y drzewa na to podarli. Gdy Krol onego dnia przez on las ze wszystkim wojskiem nie mogli sie przeprawić, bo były lasu na dwie mili wszcz, a ktemu zła droga przezeń była y gorzysto barzo, położył sie tamże w lesie, a wielkie Polaki przed sobą w przod posłał, którzy on las tegoż dnia przepiecznie przeszli, y żadney szkody nie wzięli. Nazaiutrz wysławszy Krol przed sobą wozy y działa, sam na wozie kazał sie wieść że był chor, a dwor wszystkich około niego iechał, za nimi ciągnęli Mali Polacy y Ruś, a naostatku szli służebni. Gdy było w puł lasu zarabawszy drogę oskoczyli wozy Wołochowie, y wylupili ie, działa naszym odieśli. W tym Stephan z wojskiem swym nadiechawszy uderzył na nasze z tyłu okrzyk wielki uczyniwszy. Naszy co nazad szli obroć sie do nich, a owi też na lesie bronią sie iako mogą, iednak że do sprawy przyść nie mogli, ani też ieden do drugiego prześć y wysłuchać go mógł, prze wielki trzask ludzi w oney trwodze y łom drzewa ktore sie na lesie zewszad waliło, y barzo wiele naszych pobilo. Zaczyn nie wiedząc iako inaczey rzucą się nazad naszy wszyscy, tam gdzie oboz pierwszy mieli, y tamże sie Wołochom trochę opra. Ktorem Krol na ratunek dwor wszystkich posłał. Zaczyn wytoczywszy sie naszy z onego lasa, y prędko sprawiwszy, potkali sie z Wołochy, gdzie też iuz Wołosza wszystka usłyszawszy bębny y traby z lasa sie zbiegała. A naszy też także na pomoc swoim szli, y Krol sam za nimi pryiechał. Przeto Wołosza niemogąc naszym wytrzymać wnetże pola ustąpili, ktore odpędziwski precz naszy przez on las przeszli, niemając od nich więcej przenagabania żadnego. Las przeszedwszy położył sie Krol nad samym lasem, y tam dzień odpoczywał dla swych, aby ieśliby sie gdzie obłąkali do swych trafili. Tamże sie obrachowawszy, należeli to, że ich siła między nimi nie dostawało: z których iedni byli pobici, iako dwa Tęczyńscy, Mikołay Woiewoda Ruski, a drugi Gabryel z Morawice, Herbort, Grotowie dwa Rawiczy y Gniewosz, Rafał Humieński Gozdawa, Jerzy Murdelio ...», etc. Il s'en suit la liste des nobles captifs, tombés aux mains des Moldaves. Une analyse des combats chez Duzinchevici, p. 44-49, dont la critique des sources mérite les éloges de tout spécialiste de la période. La bataille semble bien reconstituée aussi par Rezachevici, *Istoria militară*, p. 349-351.

⁷¹ Wapowski, p. 29-30.

⁷² Iacobi Unresti, theologi et sacerdotis Carinthiaci, *Chronicon Austriacum*, in Iorga, *Acte și fragmente*, t. III, p. 101: «... alls man schatzet auf Xi^m Mann ...», ainsi qu'Ureche, p. 192-194, avec la liste des nobles tués ou capturés par l'armée moldave, reprise de la chronique de Bielski.

⁷³ Papée, p. 150. Une évaluation des pertes polonaises chez Duzinchevici, p. 57-59.

anonim, beaucoup de nobles et de soldats perdirent leurs vies et les deux grands canons qui avaient bombardé Suceava, ainsi qu'une multitude de petites pièces furent capturés par les Moldaves⁷⁴. Les restes de l'armée royale demeurèrent dans la journée du 27 octobre dans le village de Cosmin afin d'attendre l'arrivée des fuyards égarés dans la forêt. D'après Wapowski, à première vue, les troupes étaient au complet, mais en réalité beaucoup de combattants de l'arrière-garde furent tués et de nombreux nobles (*illustres viri*) tombèrent prisonniers aux mains des Moldaves. Certains parmi eux furent vendus comme esclaves sur les marchés turcs et tatars⁷⁵.

Les péripéties de la retraite polonaise ne s'arrêtèrent pas là. Jusqu'au franchissement du Dniestr, les détachements montés d'Etienne harcelèrent et attaquèrent sans arrêt les colonnes ennemies. Dans la nuit du 28 vers le 29 octobre, les Moldaves mirent le feu à l'herbe sèche qui entourait le campement de l'armée royale situé aux environs de Cernăuți. La piétaille dû faucher le champ pour empêcher le vent de propager les flammes. La nuit suivante, des bruits concernant une éventuelle fuite du monarque se répandirent au sein de la troupe, et les combattants de la *Wielkopolska* plièrent bagages afin de quitter le bivouac. Seule l'apparition de Jean Ier Albert et de son frère Sigismond, qui se montrèrent à la lumière des torches, put calmer les esprits⁷⁶.

*

* * *

Ayant participé à la bataille d'Obertyn (22 août 1531) – la revanche polonaise survenue trente-quatre années plus tard – Marcin Bielski eut l'opportunité d'esquisser sur le vif, une description de l'armée adverse qu'il n'oublia pas d'insérer, plus tard, dans son traité d'art militaire intitulé *Sprawa rycerska*. Selon lui, les Moldaves

... sont braves, maîtres dans le maniement de la pique et du pavois, même s'ils sont de simples paysans amenés directement des cornes de la charrue. Leur pays est plein de bétail. Leurs chevaux sont petits mais vifs. Auparavant ils employaient une sorte de pique avec deux pointes, l'une droite et aiguë comme un stylet, l'autre tordue comme une faux: en passant vite auprès de leurs adversaires, avec la pointe droite ils les transperçaient tandis qu'avec l'autre tordue ils désarçonnaient en faisant ainsi beaucoup de dégâts. Ils disposent de peu d'armures; leurs pavois sont simples; les piques sans bannières: dans ce sens l'armée a un aspect sombre. À part les hommes de cour (curtenii) presque tous les autres sont des paysans, avec les selles découvertes et avec les étriers de chêne; mais vaillants dans l'attaque avec la pique. L'ordre d'attaque ne diffère pas de celui des Polonais. La nourriture est portée au pommeau de la selle, c'est-à-dire du fromage salé et du pain blanc comme j'ai vu moi-même à la bataille d'Obertyn ... Les Tatars envahissent souvent la Moldavie, mais l'ordre des Moldaves est tellement bon, qu'ils se concentrent dans un instant et les repoussent. Un temps ils se sont défendus contre les Turcs, les Hongrois, les Polonais, les Tatars, contre tous leurs voisins⁷⁷.

En novembre 1563, le magnat polonais Albert Laski (1536-1605), qui à la tête des bandes mercenaires avait pénétré en Moldavie pour sauver le trône et la vie de son

⁷⁴ *Letopisețul anonim*, loc. cit.

⁷⁵ Wapowski, p. 31.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 31-32; Bielski, p. 50, ainsi que les propos de Duzinchevici, p. 55.

⁷⁷ Bielski, *Sprawa rycerska*, Cracovie, 1569, apud B. P. Hajdeu, *Archiva istorică a României*, t. I, Ière partie, Bucarest, 1865, p. 10. Pour la bataille d'Obertyn, voir: Ursu, *Bătăliile de la Gwozdziec și Obertyn (1531)*, in *AARMSI*, IIe série, t. XXXV, 1912-1913, p. 429-441; Spieralski, *Kampanya obertynska 1531 roku*, Varsovie, 1962; Antoché, *La bataille d'Obertyn: le 22 août 1531*, dans *Etudes Roumaines et Aroumaines*, « Sociétés Européennes », t. 10, éd. P. H. Stahl, Paris/EHESS, 1993, p. 9-20; M. Plewczyński, *Obertyn 1531*, Varsovie, Bellona, 1994.

ancien protégé, l'aventurier Jacques Basilicos Héraclide⁷⁸, craignait sur le chemin de retour les embuscades et les attaques brusquées des combattants moldaves lancés à sa poursuite. Le capitaine véronais Ambrogio Guagnini, qui dirigea la retraite à travers la forêt de Cosmin, fit protéger les flancs de la troupe par deux colonnes de chariots, derrière lesquelles les arquebusiers se tenaient prêts à faire feu: «... Hoc modo progressos, nusquam apparente hoste, metus incessit ne quae essent comparatae insidiae; cujus rei curam simul ac suspicionem augebat quod per illam silvam recessus esset, in quae commemorabant patrum memoria Jo. Albertum, Poloniae regem, ingentem cladem a Valachis duce Stephano, feroci atque impigro rege, accepisse »⁷⁹.

Mathias (Maciej) Strykowski (1547-1593), poète et chroniqueur qui en 1574-1575 accompagna l'ambassade d'André Taranowski à la Porte ottomane aurait aperçu dans la forêt de Cosmin un gros monticule et des ossements éparpillés⁸⁰, images qui selon lui, témoignaient de la défaite subie par le roi de Pologne en Bucovine, vaincu contrairement aux atteintes des siens. En route vers Istanbul, l'illustre cortège fut accueilli à Bucarest, lieu de résidence des princes de Valachie. Lors du banquet donné à la cour, Strykowski aurait remarqué sur un mur de la chambre à coucher du prince Alexandre II Mircea (1568-1577) un tableau d'Etienne le Grand, peint sur bois, d'après la mode ancienne⁸¹.

Au-delà du récit émanant d'un de plus prestigieux écrivains polonais du XVIe siècle, le poète Samuel Twardowski (1600-1660) qui s'était arrêté en 1622 devant des tranchées creusées du temps du monarque jagellon vaincu à Cosmin, évoquait ces tombeaux remplis d'armes, symboles de la puissance et de la gloire d'antan du royaume de Pologne⁸².

⁷⁸ Nommé en 1566, voïévode de Sieradz, Laski avait soutenu ultérieurement la candidature d'Henri de Valois au trône de Pologne (1573) qui voulut le récompenser à son tour, en lui offrant le trône de Moldavie et en l'appuyant par voie diplomatique à la Porte ottomane. Laski joua ainsi, un rôle non négligeable dans la disgrâce et la chute du prince Jean le Terrible (1572-1574), Th. Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, in *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, Bucarest, t. XXIII, 1942, p. 62-130. Alchimiste, passionné par la philosophie herméneutique, il fut le protecteur du poète Jean Kochanowski, de l'alchimiste Paracelse, et du mathématicien et astronome John Dee. A son sujet voir notamment R. Zieliński, R. Żelewski, *Olbracht Łaski: od Kieźmarku do Londynu*, Varsovie, 1982.

⁷⁹ Antonio Maria Graziani (1537-1611), cardinal du Saint-Siège, *De Ioanne Heraclide Despota, Valachorum principe, libri tres, editi ex manuscripto*, dans l'édition établie par E. Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos, seigneur de Samos, marquis de Paros, comte Palatin et prince de Moldavie, suivies de pièces rares et inédites*, Paris, 1889, p. 210-214. En ce qui concerne la retraite, voir aussi la relation d'Alessandro Guagnini, (fils d'Ambrogio Guagnini) qui participa aussi à cette expédition en Moldavie, *Călători străini despre țările române*, t. II, éd. M. Holban, P. Cernovodeanu, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Bucarest, 1970, p. 298-299.

⁸⁰ «... I dziś jeszcze na tym miejscu widziałem sam mogiłę bardzo wielką i kości sprochniałe, roku 1574 », in *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiiej Rusi*, éd. M. Malinowski, t. II, Varsovie, 1846, p. 302, 298-302, avec le récit de l'expédition de 1497.

⁸¹ *Ibidem*, p. 320: «... Ten też Tatarzy wiele kroć porażał, też i Polskiego króla Albrichta na Bukowinie nad nadzieję naszych pogromił. Którego może każdy historyk z tą fortuną wielką a małym państwem słusznie wysławiać. O tym Woloszy I Multani śpiewają ustawicznie w każdej biesiedzie na serbskich skrzypicach przygrywając swoim językiem: "Stephan, Stephan, wojewoda! Stephan, Stephan, wojewoda! bijał Turków! Bił Tatarów! bijał Węgrów, Ruś i Polaków!" Gdym jachał do Turek, widziałem w Bukorestu stołecznym mieście i w dworze hospodara Multańskiego, u któregośmy byli na czci, obraz wymalowany z possochem staroświeckim, wzrostu wysokiego, tego Stephana w koronie królewskiej, na murze w świetlicy hospodarskiej pokojowej; zowią go też Woloszy Kara Bochdan, to jest: drogi Bochdan Stephan, a dla jego niewymownej dzielności, mają go za świętego ».

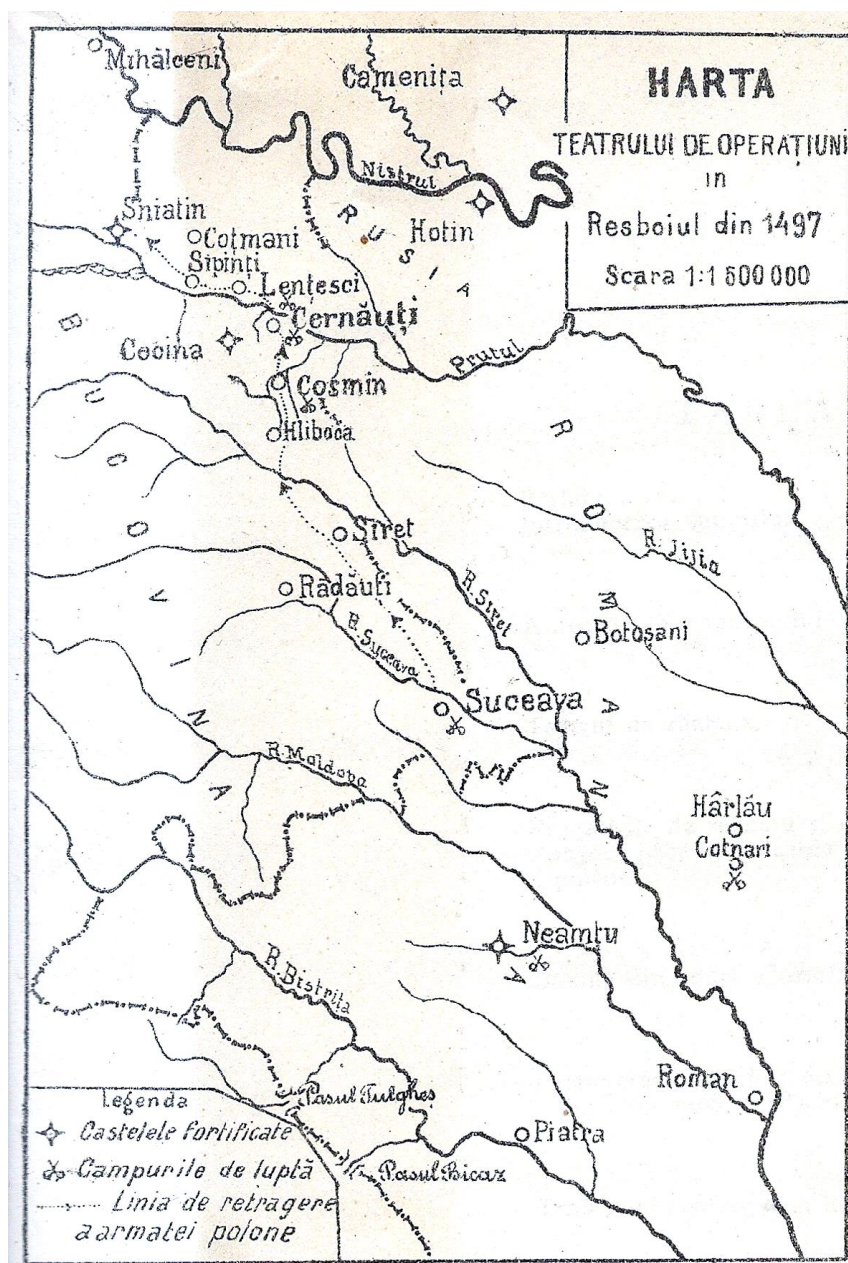
⁸² Twardowski accompagna en 1622, l'ambassade du duc Christophe Zbarazki (1580-1627) à la Porte ottomane, voyage qu'il avait décrit dans « Przeważna Legacya Iaśnie Oświeconego xiążęcia Krysztófa Zbaraskiego... od najaśniejszego Zygmunta III krola Polskiego y Szwedzkiego do naypotężniejszego soltana cesarza tureckiego Mustafy », IIIe édition, Wilno, 1706, texte republié par Panaitescu en trad. roumaine, *Călători poloni în Țările române*, Bucarest, 1930, p. 15-21.

SOME CONSIDERATIONS ON THE EXPEDITION OF KING JOHN ALBERT I
IN MOLDAVIA (AUGUST-OCTOBER 1497)
(Summary)

Keywords: military strategy, topography, ambush, Stephen the Great

The article brings into attention the campaign the Polish King Jan Albert undertook in 1497 in Moldavia ruled at the time by Stephen III, later called “the Great.” Although the result of the clashes between the Moldavian and Polish is known – the latter suffering a defeat at the end of October 1497, in the Battle of Cosmin Woods (Codrii Cosminului) – the author brings further historical and topographical data gathered from documents and chronicles of the time. The above mentioned battle is just a pretext to study medieval military tactics, especially the originality of the strategies used by the Moldavians. The episode analyzed in this article not only highlights the conflict between the two princes but also the specific control strategies confrontation between the West and the East.

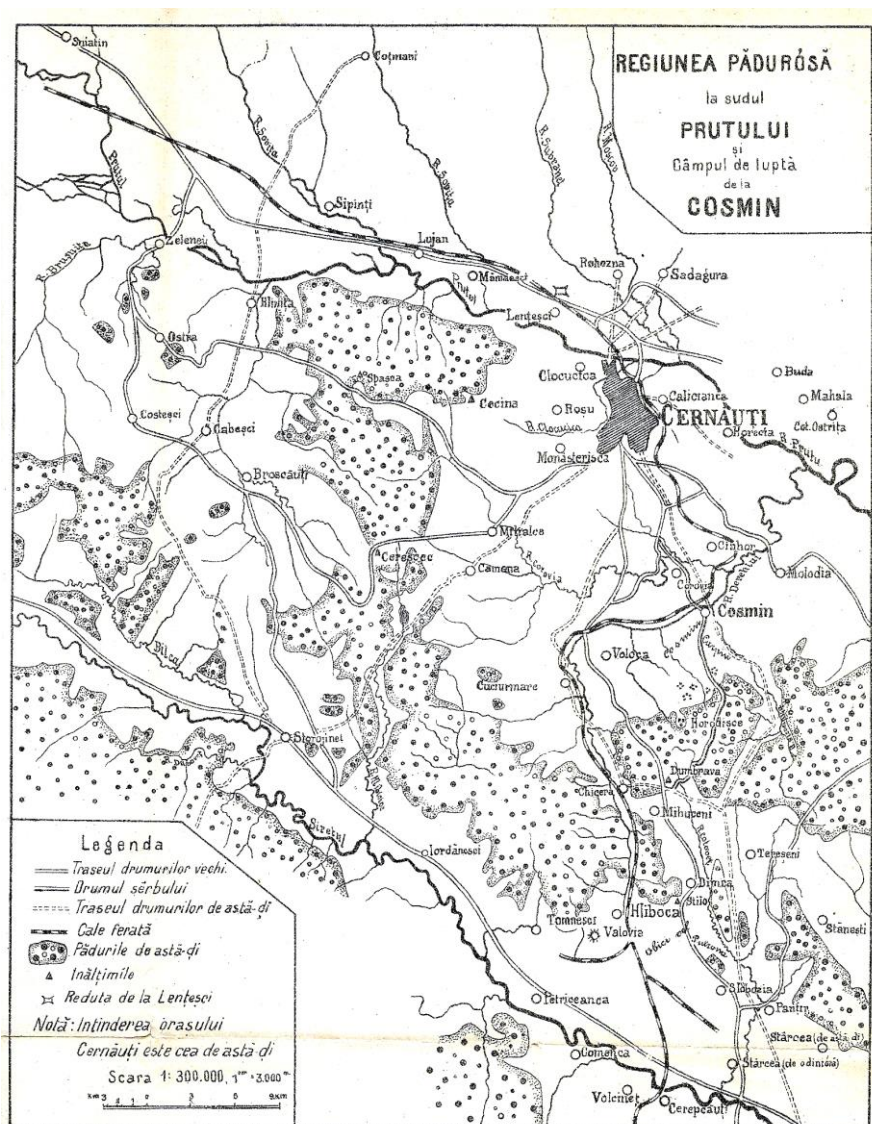
Deux cartes (1903) présentes dans l'étude d'Eduard Fischer

Carte 1. Harta teatrului de operațiuni în Resboiul din 1497

(Carte du théâtre d'opérations dans la guerre du 1497)

Castelele fortificate = Châteaux fortifiés; Câmpurile de luptă = Champs de bataille;
 Linia de retragere a armatei polone = L'itinéraire de retraite de l'armée polonaise.

Carte 2. Regiunea păduroasă la sudul Prutului și câmpul de luptă de la Cosmin
(La région boisée au sud du Prut et le champ de bataille de Cosmin)

Traseul drumurilor vechi = Trajet des routes anciennes; **Drumul sârbului** = La route du Serbe; **Traseul drumurilor de astăzi** = Trajet des routes actuelles; **Cale ferată** = Chemin de fer; **Pădurile de astăzi** = Forêts actuelles; **Înălțimi** = Hauteurs; **Reduta de la Lențești** = Redoute de Lențești; **Notă: Întinderea orașului Cernăuți este cea de astăzi** = Note: La superficie de la ville de Cernăuți est celle d'aujourd'hui.

MARIUS DIACONESCU*

**PEȚITORII NEPOATEI LUI ȘTEFAN CEL MARE ÎN 1517.
DESPRE CĂSĂTORIA LUI ALEXANDRU
CU FIICA LUI BARTOLOMEU DRÁGFÍ****

Cu ocazia relatării campaniei poloneze în Moldova și a sprijinului acordat de Bartolomeu Drágfi lui Ștefan cel Mare, cronicile moldovenești consemnează o relație matrimonială între cei doi, prin desemnarea voievodului ardelean drept cuscru al domnitorului moldovean¹. Această informație este de obicei coroborată de istorici cu o scrisoare din 29 iunie 1489, prin care regele Ungariei, Matia Corvin, îi poruncește lui Martin Tárcazi, comitele cămării ardelene, să îi dea intendentului regelui, Paul Béken, cei 500 de florini de aur, încasați de la orășenii din Cluj, pentru nunta fiului voievodului Moldovei².

Majoritatea istoricilor care au acordat atenție acestor surse au susținut că Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, s-a căsătorit cu o fiică a lui Bartolomeu Drágfi în 1489. Dacă inițial a avut o atitudine nesigură față de încuscrirea dintre Ștefan cel Mare și Bartolomeu Drágfi³, Ioan Ursu preia ca certă informația din cronici în aceeași monografie dedicată domnului Moldovei⁴. Ioan Lupaș, în comentariul său despre *Chronicon Dubnicense*, doar menționează laconic relația matrimonială pe baza cronicilor moldovenești⁵. Peste câțiva ani, într-un articol mărunț despre Bartolomeu Drágfi, printr-un discurs naționalist specific autorului, îi conferă acestei căsătorii valențe mult mai mari decât semnificațiile evenimentului⁶. Ilie Minea, acceptând fără rezerve cronica moldovenească, pune pe seama fiicei lui Bartolomeu Drágfi întemeierea unei mănăstiri catolice la Bacău⁷. Într-o altă notă din același an se confirmă relația matrimonială a lui

* Lector universitar doctor la Facultatea de Istorie, Universitatea din București, www.mariusdiaconescu.ro.

** O primă variantă a acestui studiu am prezentat-o la Congresul de Genealogie și Heraldică organizat la Iași în 10-12 mai 2012. Mulțumim și pe această cale d-lui Ștefan S. Gorovei pentru primirea foarte călduroasă pe care ne-a făcut-o și pentru aprecierea cercetării de față.

¹ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, Editura Academiei, [București], 1959, p. 20 (cuscru – Letopisețul anonim al Moldovei), p. 65 (cuscru – Letopisețul de la Putna nr. II), p. 73 (cumnat – Traducerea românească a letopisețului de la Putna), p. 181 (cuscru – Cronica moldo-polonă).

² A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p. 41-42.

³ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 237, nota 1, pune sub semnul întrebării informația din cronicile moldovenești: „Să fi luat Alexandru, fiul lui Ștefan în căsătorie o fată a Voievodului Ardealului? Altă explicare nu e posibilă”.

⁴ *Ibidem*, p. 283.

⁵ I. Lupaș, „*Chronicon Dubnicense*” despre Ștefan cel Mare, în *AARMSI*, seria III, tom X, 1929, p. 363: „Se știe că între Bartolomeu Dragfy... și între Ștefan ... erau relațiuni de rudenie”.

⁶ Idem, *Cuscrul maramureșean al lui Ștefan cel Mare: voievodul transilvan Bartolomeu Dragfi 1493-1498*, în *CI*, XVIII, 1943, p. 91, 93-94: „înrudirea familiară... constituie o dovadă convingătoare despre neîntreruptele relațiuni strânse de-a lungul veacurilor între Românii de amândouă laturile Carpaților...”.

⁷ I. Minea, *Cine a întemeiat m-rea catolică din Bacău*, în *CI*, VIII-IX, 1932-1933, 2, p. 207.

Alexandru cu fiica lui Drágfi⁸. Pentru Nicolae Iorga, Bartolomeu Drágfi era o rudă a lui Ștefan cel Mare⁹, fără să îi acorde termenului „cuscru” vreo atenție deosebită.

Ceea ce părea a fi un adevăr indubitabil pentru unii istorici a fost contestat în mod repetat în ultimele decenii de către Ștefan S. Gorovei. Discuția a pornit de la un document din 1538, despre campania otomană în Moldova, în care se spune despre domnitorul instalat de sultanul Soliman Magnificul, Ștefan Lăcustă, că era din vechea seminție a voievozilor Moldovei, fiul fostului voievod Alexandru¹⁰. Acesta și-ar fi adus ca soție o femeie de credință greacă din Constantinopol. Când el a murit, văduva, fiind gravidă, s-a retras la Constantinopol din cauza atitudinii răuvoitoare a moldovenilor față de ea, iar fiul născut acolo a fost crescut la curtea sultanilor. Acesta era Ștefan Lăcustă, instalat domn de către Soliman în 1538¹¹. Într-un articol de popularizare din 1974, despre Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, Ștefan S. Gorovei pornește de la acel document din 1538 despre Ștefan Lăcustă, pe care îl consideră fiu al lui Alexandru, și de la o inscripție de pe o icoană de la Muntele Athos despre Maria Asanina Paleologhina, susținând „indiscutabil” că în 1489 cei doi s-au căsătorit la Constantinopol, ceea ce demonta astfel opiniile istoricilor despre relația matrimonială cu fiica lui Bartolomeu Drágfi¹². În același an, istoricul ieșean reia discuția într-un articol științific despre tratatul de pace moldo-otoman din 1489¹³. Apoi, într-un studiu genealogic despre urmașii lui Ștefan cel Mare se pronunță ferm împotriva existenței relației matrimoniale dintre domnul Moldovei și Drágfi: „Trebuie, deci, să renunțăm la alianța dinastică dintre Mușatini și Dragffy-ești și la celelalte considerații pe care le genera”¹⁴, arătând însă necesitatea continuării cercetărilor pentru identitatea soției lui Alexandru. În monografia dedicată Mușatinilor o identifică pe Maria de pe tabloul votiv de la Bistrița cu Maria de pe icoana athonită, pronunțându-se încă o dată, cu fermitate, împotriva ipotezei căsătoriei lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi¹⁵. Cercetările ulterioare l-au determinat pe distinsul istoric să renunțe la ipoteza căsătoriei lui Alexandru cu Maria de pe icoana athonită, personaj căruia i-a găsit o altă identificare¹⁶. Merită reținut că ipoteza anterioară, lansată încă din 1974, a fost preluată de Andrei Pippidi și Matei Cazacu¹⁷.

⁸ Idem, *Cuscrul lui Ștefan cel Mare*, în *CI*, VIII-IX, 1932-1933, 3, p. 250.

⁹ N. Iorga, *Istoria Românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea și V. Neamțu, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 169.

¹⁰ Ștefana Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538 într-un izvor inedit*, în „Studii”, tom 25, nr. 2, p. 233: „qui esset ex vetusto sanguine Voievdorum Valachiae Alexandri olim Vaivodae filius”.

¹¹ *Ibidem*, p. 234. Pornind de la acest izvor, o scrisoare cu caracter privat, istoricii l-au identificat pe acest Alexandru cu fiul lui Ștefan cel Mare, fără ca nimeni să pună în discuție veridicitatea acestei surse. Ridicăm doar următoarea obiecție: autorul scrisorii a consemnat ceea ce s-a vehiculat la curtea poloneză despre originea lui Ștefan Lăcustă, foarte posibil informații primite de la solii acestuia la regele polon și prezintă informații despre evenimente consumate cu peste 40 de ani în urmă. Toată povestea originii lui Ștefan Lăcustă apare frumos construită, cu rol de legitimare. Lipsește însă un element care ar fi putut valida identificarea propusă de istorici: nu este numit Ștefan cel Mare. Este semnalată în schimb originea sa din vechea dinastie a voievozilor Moldovei și este menționat tatăl său, voievodul Alexandru. Oare nu era mai rentabil pentru Ștefan Lăcustă să își clameze originea din „bunicul” său, marele Ștefan, în condițiile în care tocmai îl înlocuia pe un fiu al acestuia, Petru Rareș? Nu îi conferea aceasta o mai mare legitimitate? Dar el a preferat să difuzeze zvonul despre originea sa domnească prin filiera unui fiu de voievod, numit Alexandru. Identificarea lui cu fiul omonim al lui Ștefan cel Mare ar trebui, credem, rediscutată.

¹² Șt. S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în *MI*, VIII, 1974, nr. 2, p. 16-17.

¹³ Idem, *Autour de la pais moldo-turque de 1489*, în „Revue roumaine d'histoire”, 1974, nr. 3, p. 538-540.

¹⁴ Idem, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 190.

¹⁵ Idem, *Mușatinii*, București, Editura Albatros, 1976, p. 69-72.

¹⁶ Idem, *Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*, I, în *SMIM*, XXII, 2004, p. 14 et passim.

¹⁷ Cf. *ibidem*, p. 12, nota 18.

Între timp, C. Cihodaru rediscuta în 1977 izvoarele invocate de Șt. S. Gorovei și lansa ipoteza existenței a două personaje cu numele Alexandru, ambii fii ai lui Ștefan cel Mare. Istoricul încerca astfel să împacă datele oferite de diferitele surse. Unul dintre cei doi Alexandru era cel care în 1489 s-ar fi căsătorit cu fiica lui Bartolomeu Drágfi, ceea ce constituia, potrivit istoricului, singura explicație plauzibilă a relației matrimoniale invocate de letopisețul moldovenesc¹⁸.

În monografia despre Ștefan cel Mare publicată cu ocazia comemorării a cinci secole de la moartea sa, Șt. S. Gorovei regreta „că nu a ajuns până la noi nici o informație despre cea care, în 1489, a devenit soția lui Alexandru” și contesta categoric relația matrimonială dintre domnul Moldovei și familia Drágfi, consemnată de cronică moldovenească: „însă nici un alt izvor nu confirmă o asemenea alianță matrimonială”¹⁹. Ba chiar discută sensul cuvântului „cuscu” folosit de cronicar, care, potrivit lui Șt. S. Gorovei, avea un înțeles mai larg decât cel de azi și cronică putea invoca o altă relație de înrudire „mai depărtată, sau doar ideea generală de înrudire”²⁰. În același curent de contestare a căsătoriei se înscrie și Adrian Andrei Rusu care, în 2005, considera că relațiile de rudenie dintre Bartolomeu Drágfi și Ștefan cel Mare sunt nedovedite și presupuse, lansând ipoteza că ar putea fi vorba doar de formule protocolare de adresare²¹.

Trebuie să mai consemnăm și „contribuția” originală a lui Radu Constantinescu din 1978, care introduce în circuitul istoriografic un text dintr-o cronică secuiască²², din lectura căreia înțelege că, după nuntă, Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, a preluat în posesie cele două domenii din Transilvania²³. Istoricul face două erori grave. Mai întâi, nu ține cont de concluziile exegetului care a editat acea cronică secuiască, Lajos Szádeczky, potrivit căruia aceasta este de fapt un fals de la finele secolului al XVIII-lea și nu o cronică autentică medievală²⁴. Dar mult mai gravă este lectura total greșită a textului latinesc, în care, chiar ca fals de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, nici vorbă de nunta lui Alexandru și de preluarea domeniilor ardeleni după nunta sa: „însă când regele Panoniei sau Ungariei a scos de la ardeleni 60.000 de florini de aur, chiar când era tânăr căsătorit, l-a făcut să se întoarcă la vasalitate pe voievodul Moldovei în 1496, din această cauză îi este dată voievodului cetatea Ciceu, iar el însuși este întărit în țara sa cu cinstea cuvenită”²⁵. De fapt autorul falsului invoca nunta regelui Matia cu Beatrix de Aragonia din 1476, de unde și datarea greșită în 1496, o eroare a copistului.

Noi dovezi despre căsătoria lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi

Câteva documente descoperite recent în Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta contrazic ipotezele istoricului Ștefan S. Gorovei, pentru că memoria surselor ne-a transmis informații certe despre cea care a devenit, în 1489, soția lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare.

¹⁸ C. Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, în *AIIAI*, XIV, 1977, p. 106-109.

¹⁹ Șt. S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 263-264.

²⁰ *Ibidem*, p. 264.

²¹ A. A. Rusu, *Ștefan cel Mare și Transilvania. Un inventar critic, date nevalorificate și interpretări noi*, în „Analele Putnei”, I, 2005, nr. 2, p. 94: „Presupusa înrudire de familie ar putea să fie doar o simplă prelungire a unor formule protocolare de adresare”.

²² L. Szádeczky, *A csiki Székely Krónika*, Budapest, 1905, p. 132.

²³ R. Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527-1546)*, București, 1978, p. 11 și nota 39 de la p. 133.

²⁴ L. Szádeczky, *op. cit.*, p. 73 et passim.

²⁵ *Ibidem*, p. 132: „Dum autem rex Pannon, seu Hungariae a Transylvania 60.000 aureos exigeret, Vajvodam Moldaviae Juvenis adhuc licet uxoratus ad Clientelam redire facit 1496, ob quod factum, Vajvodae datur arx Csikoviensis, ipse autem in terra sua spectabili honore confirmatur”.

În primul rând, este vorba de o scrisoare din 21 septembrie 1517²⁶ a castelanului cetății Semppte (azi Šintava, în Slovacia, în apropiere de Bratislava) către stăpâna sa, Clara, văduva lui Gheorghe Kanizsai, fost ban de Croația și Slavonia, decedat în 1510. Documentul este parțial distrus: lipsesc fragmente scrise din marginea superioară, respectiv din cea inferioară, alte părți din text fiind parțial sau total ilizibile din cauza petelor formate de umezeală. Documentul a fost restaurat recent. Textul este scris pe ambele fețe ale hârtiei, adresa se află într-o parte și probabil scrisoarea a avut un sigiliu de închidere, ale cărui urme sunt invizibile din cauza deteriorării. Starea dezastruoasă a documentului nu ne permite cunoașterea integrală a textului. Din această cauză editarea documentului, pe care o anexăm la finalul acestui studiu, este fragmentară.

În primul paragraf păstrat, castelanul o informează pe stăpâna sa despre o sumă de bani și un preot Matei, probabil probleme administrative legate de cetate. Preotul Matei era un familiar al Clarei, care mai este atestat și altădată în serviciul acesteia²⁷. Cea mai mare parte a documentului se referă la o problemă pentru care castelanul, împreună cu Ștefan Désházi, lucraseră împreună. Exprimarea „pro illo negocio, pro quo...” (*pentru acea problemă, pentru care...*) arată existența unui plan sau a unor sarcini bine definite transmise de stăpâna sa, Clara. Cei doi s-au întâlnit la Bratislava și Ștefan Désházi i-a spus castelanului că a auzit că stăpânul acestuia, Ladislau Kanizsai, s-a însurat cu o fecioară. Castelanul i-a răspuns că el nu a auzit nimic și să nu creadă. Apoi Ștefan Désházi i-a spus că la cardinalul Toma Bakócz au sosit soli, care au zis că o fată, care era fiica surorii lui Ioan Drágfi, adică a soției lui Ștefan, voievodul Moldovei, avea ca zestre toate comorile și bogățiile, precum și cetățile. Aceste bunuri au fost lăsate de voievod prin testament soției sale, dar când era muribund i-a lăsat respectivele averi acelei fete: „au zis că acea fată este fiica surorii lui Ioan Dragfi, soția răposatului Ștefan, voievodul Moldovei *** acel Ștefan voievodul a lăsat ca moștenire soției sale toate bogățiile și tezaurele sale, precum și cetățile ***”, însă acesta în timpul agoniei sale *** le-a lăsat ca moștenire acelei fete²⁸. Cardinalul a spus că, dacă există vreun fiu de magnat în Ungaria care să se căsătorească cu acea fată, despre care se spune că era foarte frumoasă, ar primi ca zestre bogățiile și cetățile amintite.

Desigur că în document este o eroare strecurată din cauza traseului zvonurilor: nu era vorba de fiica lui Ștefan cel Mare, ci de nepoata sa. Se cunosc toate soțiile lui Ștefan cel Mare și nu credem că ar mai fi loc de o supoziție care să le mărească numărul. Însă informațiile oferite de acest fragment de document ne obligă să ne întoarcem la cronica moldovenească ce îl numea cuscru pe Bartolomeu Drágfi în relație cu Ștefan cel Mare. Este evident că cronicarul nu s-a înșelat și nici nu a folosit acest cuvânt într-un sens mai larg. Relația matrimonială dintre familia Drágfi și familia lui Ștefan cel Mare devine incontestabilă datorită acestui document. Iar pentru înțelegerea acestui izvor este necesară mai întâi identificarea personajelor pomenite aici. Abia după aceea vom reuși, credem, să înțelegem substraturile planului la care lucrau castelanul și Ștefan Désházi.

Mihail, castelanul din Šintova, în virtutea funcției sale, era familiarul familiei Rozgonyi, proprietara castelului încă din 1439 și, implicit, o slujea cu credință pe Clara Rozgonyi, văduva lui Gheorghe Kanizsai. Posibil să fie aceeași persoană cu

²⁶ Magyar Országos Levéltár (Arhivele Naționale Maghiare), Budapesta, DL (în continuare, DL) 38738. Editat în anexă sub nr. 2.

²⁷ DL 25566.

²⁸ DL 38738: „quandam puellam dixerunt esse filiam sororis Ioannis Dra<g>ffy consortis condam Stephani wayuode Moldauiensis *** ipse Stephanus wayuoda omnes gazas et thesauros suos necnon *** castra uxoris sue legasset, illa eciam tempore agonis sue *** premissa huic puelle legasset”.

Mihail Szeredi, castelan al cetății respective în 1508²⁹. Ștefan Désházi, cel care a furnizat informațiile, era un apropiat al cardinalului Toma Bakócz, fiind, cel puțin între 1514 și 1519, administratorul veniturilor arhiepiscopiei de Esztergom³⁰. Totodată, se afla în relații apropiate cu Ioan Drágfi, căruia probabil i-a fost familiar înainte să ajungă în serviciile cardinalului Toma Bakócz. Ștefan Désházi a primit de la Ioan Drágfi o moșie în comitatul Solnocul de Mijloc. Această danie a fost confirmată de regele Vladislav II Jagello, care i-a dat în plus, desigur la cererea lui Ioan Drágfi, dreptul regesc din acea posesiune³¹. Nu trebuie să neglijăm nici relația puternică dintre familia Drágfi și cardinalul Toma Bakócz. Acesta provine dintr-o familie de iobagi din Ardud, domeniul familiei Drágfi. Iar în 1493 Toma Bakócz, atunci episcop de Eger, a avut un rol important în obținerea de către Bartolomeu Drágfi a demnității de voievod al Transilvaniei³².

Clara, destinatarul scrisorii, provenea din renumita familie Rozgonyi, care din 1439 stăpânea cetatea Șintova³³. Clara Rozgonyi a fost căsătorită mai întâi cu Ladislau Egervári, cu care a avut un fiu, Ștefan³⁴. Rămânând văduvă, în 1496 s-a recăsătorit cu Gheorghe Kanizsai, care era și el văduv după prima lui soție, Elisabeta Bánfi. Din acest mariaj s-a născut în 1497 un băiat, Ladislau³⁵, care a ocupat diverse demnități la curtea regală în ciuda tinereții sale. Interesul Clarei pentru nepoata lui Ștefan cel Mare este justificat în 1517, când fiul ei era bun de însurat, desigur, cu o mireasă pe măsura rangului său și cu o zestre cât mai mare. Planurile văduvei de a-i aranja o căsătorie cât mai avantajoasă fiului ei sunt anterioare anului 1517 și se bazează pe o relație veche de prietenie dintre cele două familii, Kanizsai și Drágfi. De exemplu, ca dovadă a relației apropiate dintre cele două familii, să amintim aici că, în 1497, Bartolomeu Drágfi făcea un schimb de cetăți situate în Slavonia și Ungaria cu Gheorghe Kanizsai³⁶. Ambii erau baroni importanți la curtea regală. Iar primele informații despre existența unui plan de alianță matrimonială răzbat printre rândurile unor scrisori trimise în vara lui 1515 de Ioan Drágfi văduvei Clara și fiului ei, Ladislau. Ioan Drágfi o asigura pe văduvă de prietenia și dragostea sa față de ea și față de fiul ei, la fel cum a avut-o întotdeauna și față de răposatul ei soț³⁷. Într-o altă scrisoare emisă în aceeași zi, îl asigura de aceeași prietenie, „ca de la frate la frate” și pe Ladislau Kanizsai, angajându-se să îi facă un serviciu la proxima dietă. La prima vedere ar părea un schimb de scrisori amicale, însă limbajul documentelor depășește o simplă urare de sănătate. Ioan Drágfi parcă se scuză sau se apără garantând sentimente frățești și de prietenie față de Ladislau Kanizsai: „astfel vă rugăm pe magnificența voastră să nu ne țină pe noi ca pe un oarecare străin, ci în orice chip ca pe un frate și prieten”³⁸.

În ajunul Crăciunului aceluiași an 1515, Ioan Drágfi îi trimite o altă scrisoare lui Ladislau Kanizsai. De aici rezultă că Ladislau i-ar fi reproșat că l-a așteptat după retragerea sa pe slujitorul trimis de Ioan Drágfi la domnul Moldovei. Surprinde numirea

²⁹ DL 62021.

³⁰ A ocupat această funcție cel puțin între 1514-1519 (DL 89044 și DL 36529).

³¹ DL 28023, DL 82429.

³² St. Katona, *Historia critica regum Hungariae*, tomulus X, ordine XVII, Bvdae, 1793, p. 543.

³³ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, I, Budapest, 1996, p. 409.

³⁴ DL 24629, DL 25507, DL 25518.

³⁵ Genealogia familiei Kanizsai în Pál Engel, *Középkori magyar genealógia*, CD-ROM, Arcanum Digitéka, Budapest, 2001, sub Osli nem, Kanizsai, tabelele genealogice 5 și 6.

³⁶ DL 20524.

³⁷ DL 25567.

³⁸ DL 22568: „rogamus igitur m(agnificentiam) v(estram) non teneat nos tamquam aliquem extraneum, sed quemadmodum fratrem et amicum”.

domnitorului ca frate de către Ioan Drágfi: „slujitorul nostru... pe care l-am trimis la domnul fratele nostru domnul voievod al Moldovei”³⁹. Solul încă nu s-a întors din cauza unor piedici, dar revenirea sa este așteptată. Ioan Drágfi spune mai departe că ar putea „să garanteze despre dorința fratelui nostru domnul voievod” față de Ladislau Kanizsai⁴⁰. În continuare îl informează despre o răzmeriță în mijlocul secuilor, despre care nu știe ce vor și nu se așteaptă la nimic bun de acolo. Îl roagă să nu fie supărat pe el: „rugăm magnificența voastră să nu fie supărată pe noi”⁴¹. Iarăși documentul ne arată, la fel ca în cele din urmă, că era o situație de neîncredere între Ioan Drágfi și Ladislau Kanizsai. Nu putem vorbi de un conflict, ci mai degrabă de o neînțelegere. Ladislau i-a cerut un serviciu lui Ioan Drágfi pe lângă voievodul Moldovei și aștepta nerăbdător întoarcerea slujitorului trimis la acesta. Familiarul lui Ioan Drágfi încă nu se întorsese din Moldova, dar stăpânul său se angaja față de Kanizsai în numele voievodului moldovean. De două ori acesta este numit de Ioan Drágfi „fratele nostru”, ceea ce constituie încă o dovadă a relației de rudenie dintre domnitorul Moldovei, Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan cel Mare și Ioan Drágfi.

Ce trebuia să medieze Ioan Drágfi pe lângă domnul Moldovei? De ce era nerăbdător Ladislau Kanizsai? Ce dorință a voievodului era garantată de Ioan Drágfi față de Ladislau? Acestor întrebări le putem găsi un răspuns doar dacă coroborăm toate informațiile din cele trei documente din 1515 cu scrisoarea din 1517. Sărăcia informațiilor ne permite doar niște supoziții și deducții logice, bazate însă atât pe puținele informații directe, cât și pe cele indirecte ale limbajului scrisorilor. Presupunem că, după planul mamei sale, Ladislau Kanizsai dorea să se căsătorească cu acea fată prea frumoasă, nepoata lui Ștefan cel Mare. După cum arătau zvonurile aduse de Ștefan Dësházi din mediul cardinalului Toma Bakócz, se credea că nepoata domnitorului moldovean aducea ca zestre comorile (*gazas*) și cetățile. Cele din urmă trebuie să fi fost, în imaginarea pretendenților, cele două cetăți cu domenii semnificative în Transilvania: Ciceu și Cetatea de Baltă.

Primele tentative de pețire s-au consumat în 1515, când familia Kanizsai s-a bazat pe medierea lui Ioan Drágfi. Acesta era unchiul fetei și cumnat cu domnitorul Moldovei. Astfel se explică apelativul „fratele nostru”, cu care se raporta Ioan Drágfi față de voievod. Evident că pețirea din 1515 a fost fără succes. Probabil că domnitorul Bogdan al III-lea (1504-1517) nu a răspuns favorabil cererii tânărului magnat din Ungaria. Totuși, o oarecare comunicare între Ioan Drágfi și Bogdan al III-lea a existat, dovadă slujitorul trimis în Moldova și angajamentul de mediere. Nu este exclus ca la primele pețiri să fi existat mesaje încurajatoare din partea voievodului, ceea ce ar explica angajamentul lui Ioan Drágfi. Cert este că nu s-a întâmplat nimic și pețirea din 1515 a rămas fără urmări.

O nouă tentativă s-a consumat în 1517, când a ajuns pe tron un alt domnitor, Ștefăniță (1517-1527). Noul domnitor a trimis o solie în Ungaria, pentru că era stăpân peste cele două domenii din Transilvania și le putea administra numai în condițiile în care îl recunoștea ca suzeran pe regele maghiar. Ținând cont de poziția dominantă a cardinalului Toma Bakócz în viața politică din Ungaria, întâlnirea solilor moldoveni cu acesta apare ca firească. Astfel că văduva Clara Rozgonyi spera din nou să o aibă de noră pe nepoata lui Ștefan cel Mare, conlucrând pentru aceasta cu un personaj foarte

³⁹ DL 25571: „familiarum nostrum... ad dominum fratrem nostrum dominum waywodam Moldaviensem misimus”. Editat în anexă sub nr. 1.

⁴⁰ *Ibidem*: „Ideo ut m(agnificentie) v(estre) de voluntate fratris nostri domini waywode certificare potuissimus”.

⁴¹ *Ibidem*: „Rogamus m(agnificentiam) v(estram) ne nobis succenseat”.

apropiat de cardinal: Ștefan Désházi, administratorul veniturilor arhiepiscopiei din Esztergom, adică mâna dreaptă a lui Toma Bakócz în chestiuni economice.

Nici a doua tentativă de pețire în Moldova nu a avut deznodământul scontat. În cele din urmă, Ladislau Kanizsai s-a căsătorit cu sora mai mică a lui Ioan Drágfi, cu Ana⁴². Ana era ultima fiică a fostului voievod al Transilvaniei, Bartolomeu Drágfi, rezultată din a doua căsătorie a lui cu Dorothea Hedervári. Probabil s-a născut în jur de 1500, înainte de decesul tatălui ei din 1502. A fost crescută de către frații ei vitregi, deoarece mama ei se retrăsese la o mănăstire din Coșeu, probabil forțată de copiii mai mari ai lui Bartolomeu Drágfi din prima căsătorie⁴³. Mariajul cu Ladislau Kanizsai a fost aranjat de către fratele ei mai mare, Ioan Drágfi, care era deja în vârful aristocrației maghiare. Căsătoria s-a angajat probabil prin 1518-1519, căci în august 1520 cei doi aveau o fiică⁴⁴. Peste trei ani aveau mai mulți copii⁴⁵, deja s-a născut băiatul lor, Francisc. Relația dintre cele două familii – Drágfi și Kanizsai – s-a întărit atât de puternic, încât în 1524 între Ioan Drágfi și Ladislau Kanizsai s-a încheiat un contract de înfrățire de moșii⁴⁶. În vara anului 1525, Ladislau Kanizsai s-a îmbolnăvit și peste puțin timp a lăsat-o văduvă pe Ana Drágfi⁴⁷. Aceasta s-a recăsătorit peste câțiva ani cu Cristofor Frangepán.

Documentele prezentate aici ridică o altă serie de întrebări despre miza contractului matrimonial dintre familia Drágfi și cea a lui Ștefan cel Mare și, desigur, despre actorii implicați, adică cei doi miri. Bartolomeu Drágfi a urmărit cu consecvență recuperarea vechilor proprietăți ale strămoșilor săi. De exemplu, după 1478 s-a judecat foarte mulți ani cu familia Perényi pentru a recupera domeniul cetății Vinogradovo (Nyaláb), fiind invocate în proces scrisori de la regele Ludovic de Anjou și dreptul de moștenire după strămoșii săi⁴⁸. În aceeași perioadă a încercat, și parțial a reușit, să recupereze moșiile stăpânite de înaintașii săi, Balc și Drag, la finele secolului al XIV-lea în Maramureș⁴⁹. Aceste acțiuni de revendicare, prelungite și urmărite cu tenacitate pe parcursul mai multor decenii, sugerează existența unei tradiții puternice despre originea familiei și rolul avut în diverse evenimente istorice. Bartolomeu Drágfi a folosit în procesele cu familia Perényi, cu nobilii maramureșeni sau cu orașul Baia Mare documentele vechi de la strămoșii săi, Balc și Drag. Din păcate, arhiva familiei Drágfi a fost distrusă odată cu arderea cetății Ardud de către generalul austriac Schwendi în 1568 și foarte multe documente s-au păstrat doar sub formă de rezumat sau transumpt în actele procesuale păstrate la partea adversă. Dar utilizarea în procese a acestor documente indică o cunoaștere a rolului politic al familiei, nu doar o simplă înșiruire de proprietăți revendicate. Tradiția sau istoria familiei transmisă din generație în generație păstra

⁴² Pál Engel, *Középkori magyar genealógia*, loc. cit.

⁴³ Zs. Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, II (1485-1556), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, nr. 3428, p. 269, nr. 3468, p. 281.

⁴⁴ DL 25617. În salutație este menționată și fiica lor preaiubită „una cum filia nostra charissima”.

⁴⁵ DL 25689. În salutația scrisorii către soția sa folosește pluralul când le dorește sănătate copiilor „una cum charissimis prolibus”. La fel dorește sănătate copiilor lor și în 1524: DL 25708: „simul cum prolis nostris charissimis”.

⁴⁶ Kálmán Géresi, *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára*, III, 1885, Budapest, nr. LXXXV, p. 150-152.

⁴⁷ DL 94392: în 10 iulie 1525, Ana aflase de boala soțului ei, care a murit la scurt timp. În 30 septembrie Ana semna deja documentele ca văduvă a lui Ladislau Kanizsai.

⁴⁸ I. Tringli, *A Perényi család levéltára 1222-1526*, Budapest, 2008, nr. 579, p. 277, nr. 601, p. 288-289, nr. 606, p. 290-291, nr. 611, p. 292-293, nr. 618, p. 295-296, nr. 622, p. 297.

⁴⁹ *Ibidem*, nr. 595, p. 286; I. Mihályi de Apșa, *Diplome maramureșene din sec. XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 548.

amintirea rolului jucat de întemeietorul familiei, Dragoș, și de fiul său Sas în istoria Moldovei. De aceea, aranjamentul căsătoriei fiicei lui Bartolomeu Drágfi cu fiul lui Ștefan cel Mare trebuie înțeles ca o acțiune de recuperare a Moldovei de către urmașii lui Dragoș. Căsătoriile erau aranjate în scopuri politice și patrimoniale, iar strategiile matrimoniale ale familiei Drágfi nu fac excepție de la acest obicei.

Care a fost miza din partea lui Ștefan cel Mare? În anul 1489 Bartolomeu Dragfi se afla în fruntea aristocrației maghiare, fiind foarte apropiat de regele Matia Corvin. Cu ocazia jurământului depus de oligarhi față de rege, prin care se angajau să îl sprijine pe fiul nelegitim al acestuia, Ioan Corvin, pe tronul regatului, Bartolomeu Drágfi ocupă o poziție fruntașă⁵⁰. În același an 1489, Ștefan cel Mare primea de la regele Matia cele două domenii din Transilvania: Ciceu și Cetatea de Baltă. Ținând cont de poziția politică a lui Bartolomeu Drágfi la curtea regelui Matia, credem că acesta a fost intermediar în obținerea de către domnul Moldovei a celor două cetăți, iar căsătoria fiicei sale cu fiul lui Ștefan cel Mare apare ca o parte a unei înțelegeri mai ample între cele două familii. Este o ipoteză de lucru, desigur, dar care, până la descoperirea altor surse, este cea mai plauzibilă. Cele două domenii din Transilvania au ajuns în stăpânirea lui Ștefan cel Mare după desfășurarea nunții lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi. Cel puțin în 26 iulie 1489, cetatea Ciceu se afla încă în administrarea comitelui cămării de sare, Martin Tárcaizai⁵¹. Deci cândva după acest moment, până cel mai târziu înaintea morții regelui Matia, trebuie plasată data daniei și a intrării lui Ștefan cel Mare în stăpânirea domeniilor ardelene.

În momentul nunții, ce este databilă în vara anului 1489, probabil în iulie⁵², domeniul Ciceului se afla în mâinile cămărașului. Același cămăraș, care administra veniturile regale din Transilvania, Martin Tárcaizai, era nemulțumit că regele a cerut de la orășenii din Cluj 500 de florini pentru nunta fiului voievodului Moldovei. Des invocata scrisoare despre cadoul de nuntă este de fapt o intervenție a regelui Matia la cămărașul său. Printr-o altă scrisoare, regele poruncise orășenilor din Cluj să îi dea intendentului său (*dispensatoris nostri*), Paul Béken, suma de 500 florini de aur, bani pe care ei ar fi trebuit să îi plătească până atunci. Clujenii au achitat suma respectivă cămărașului. Nedumerit, cămărașul solicitase probabil o lămurire în plus, el fiind răspunzător pentru strângerea veniturilor regale în Transilvania. Așa se poate înțelege explicația dată de rege: „de altfel trebuie să știi că acei bani îi vom trimite la celebrarea nunții fiului voievodului Moldovei”⁵³. În continuare, regele îi poruncește ferm să îi predea acea sumă de

⁵⁰ Gy. Szerémi, *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484-1543*, közli Gusztáv Wenzel, Monumenta Hungariae Historica, második osztály: Írók, első kötet, Pest, 1857, p. 29. Mulțumim colegului Richárd Horváth, cercetător la Institutul de Istorie al Academiei Maghiare din Budapesta, pentru semnarea acestei informații.

⁵¹ DF 260835 (fotocopie la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta după originalul păstrat la Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale ale României, fond Familia Bánffy, nr. 255), document semnalat de colegul Richárd Horváth, cercetător la Institutul de Istorie al Academiei Maghiare din Budapesta, căruia îi mulțumim călduros. În 26 iulie 1489, cămărașii din Transilvania, care țineau în acel moment cetatea Ciceu în numele regelui, restituiau unui nobil un sat anexat de ei domeniului cetății. Deci abia după acest moment Ștefan putea să primească domeniul. Despre stăpânirea domeniilor ardelene de către Ștefan cel Mare avem în pregătire un alt studiu ce va fi publicat în „Analele Putnei”, unde comentăm și datările propuse de istoriografie până acum. Nu dezbatem aici, nefiind scopul studiului de față, documentul invocat acum fiind suficient de relevant.

⁵² G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse. Din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea*, București, 1962, p. 39, datează nunta în 1490 pe baza unei solii moscovite, presupuse de autor a fi invitată la eveniment. Nu se poate explica astfel prezența intendentului regal în iunie pentru a ridica banii de la orășenii din Cluj, deci trebuie acceptată data 1489.

⁵³ A. Veress, *op. cit.*, nr. 37, p. 41: „Scire autem debes, pecunias illas ad celebrationem nuptiarum filii waivodae Moldaviensis deputavimus”.

bani intendentului regal, care urma să îi cheltuie în chip potrivit, în numele regelui, la petrecerea acelei nunți⁵⁴. Pentru a întări porunca, pe lângă formulele obișnuite în astfel de cazuri, regele a semnat personal scrisoarea: „manu propria”. Aceste detalii, de obicei neobservate de istoricii care au citat scrisoarea, sunt o dovadă indubitabilă a datării nunții în 1489. Paul Béken⁵⁵, intendentul regelui (*dispensator*), o funcție cu atribuții financiare la curtea regală, a fost trimis ca reprezentant al regelui la nunta fiului lui Ștefan cel Mare. El avea libertatea de a cheltui banii la petrecerea nunții în numele regelui.

Fiica lui Bartolomeu Drágfi și fondarea mănăstirii franciscane din Bacău

Realitatea alianței matrimoniale dintre familia lui Ștefan cel Mare și cea a lui Bartolomeu Dragfi este indubitabilă datorită izvoarelor noi aduse în discuție în paginile de față. Pentru a completa biografia fiicei lui Bartolomeu Drágfi măritată în Moldova se cuvine să reluăm discuția mai veche despre tradiția întemeierii mănăstirii catolice din Bacău⁵⁶. Primul ce consemnează această informație este cardinalul Péter Pázmány, care nota în 1629 într-o anexă la lucrările sinodului arhiepiscopiei de Esztergom că mănăstirea franciscană din Bacău a fost fondată de către soția voievodului Moldovei, fiica voievodului Transilvaniei („ab uxore Voivodae Moldavi, filia Voivodae Transilvani”) ⁵⁷. Lucrările sinodului au fost publicate împreună cu trei anexe istorice: despre dioceza de Esztergom, despre ordinele religioase, care s-au dezvoltat cândva în Ungaria și despre unele privilegii ale arhiepiscopilor de Esztergom, primaților și legaților. Volumul tipărit în 1629 la Bratislava a fost trimis fiecărui preot catolic de sub jurisdicția sa⁵⁸. Cele trei anexe de istorie a bisericii au fost realizate după surse de arhivă. Autorul considera documentele drept „comori scumpe”⁵⁹. După cum aprecia un biograf al său, Vilmos Fraknói, cea de-a doua anexă despre mănăstirile din Ungaria a fost realizată pe baza cercetărilor de arhivă⁶⁰. Desigur că trebuie să evaluăm activitatea lui de cercetare la nivelul epocii. Erudiția și formația sa ieșuită sunt un garant suficient, credem, pentru a acorda credibilitate aserțiunilor sale.

Afirmația lui despre întemeierea mănăstirii franciscane din Bacău se baza, probabil, pe documente din arhiva arhiepiscopiei din Esztergom sau pe alte lucrări anterioare la care a avut acces. Am văzut că un predecesor al său în scaunul mitropolitan, Toma Bakócz, se implicase cu peste un secol în urmă în chestiunea căsătoriei fetei rezultată din acel mariaj. Fie au rămas documente, care sunt pierdute sau așteaptă

⁵⁴ *Ibidem*, p. 41-42: „Eam ob rem volumus et tibi committimus, ut absque omni mora et difficultate dictam summam manibus dispensatoris nostri tradere debeas, ut scilicet nuptiarum illarum convivium, nomine nostro bene disponere queat”.

⁵⁵ Paul Béken mai apare în poziția de intendent al curții și în toamna anului 1490, deci sub Vladislav II Jagello (DL 25366), iar după 1492 este un alt nobil în această funcție (DL 102855).

⁵⁶ I. Minea, *Cine a întemeiat m-rea catolică din Bacău*, p. 207. Ipoteza a fost contestată de Șt. S. Gorovei, *Mușatinii*, p. 69. D. Doboș prezintă o parte a surselor și a interpretărilor moderne referitoare la Margareta, fondatoarea mănăstirii din Bacău, inclusiv discuția despre identificarea ei cu soția lui Alexandru sau cu cea a lui Iațcu, autorul optând pentru ipoteza lui I. Minea (D. Doboș, I. Dăscă, I. Gabor, A. Despinescu, A.A. Ilieș, *Catolicii din Bacău*, Sapienția, Iași, 2007, p. 147-152).

⁵⁷ Péter Pázmány, *Acta et Decreta Synodi Diocesanae Strigoniensis*, Autoritate Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Petri Pazmany, Archiepiscopi Strigoniensis celebratae Tirnaviae, Anno Domini MDCXXIX, die 18 octobris et sequentibus. Jussu ejusdem Illustrissimi Archiepiscopi, pro commoditate Parochorum typis edita, Posonii, 1629, Appendix II, p. 116: „Bako, in Moldavia, fundatum [Monasterium PP. Franciscanorum] ab uxore Vaivodae Moldavi, filia Vaivodae Transsilvani”.

⁵⁸ V. Fraknói, *Pázmány Péter és kora*, III, Budapeșt, 1871, p. 312-313.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 313.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 314.

să fie descoperite, fie este o tradiție orală păstrată în mijlocul învățaților din jurul arhiepiscopiei, fie ca o mențiune în altă carte, ce a constituit izvorul pe baza căruia, în 1629, cardinalul Pázmány scria că mănăstirea franciscană din Bacău a fost fondată de soția voievodului Moldovei, care era fiica voievodului Transilvaniei. Această idee a lui Pázmány o putem interpreta doar astfel: fiica lui Bartolomeu Drágfi, voievodul Transilvaniei, a avut un rol în viața mănăstirii franciscane din Bacău, fie în înființare, fie, mai degrabă, în restaurarea sau dotarea ei. Deoarece Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, utilizase titlul de voievod, catalogarea soțului ca voievod al Moldovei nu mai apare ca o eroare. Știm că Alexandru folosea titlul de voievod în documentele emise de el și la Bacău avea o adevărată curte domnească⁶¹.

Cam în aceeași perioadă (1632), într-o descriere a Moldovei și a comunităților catolice de aici, franciscanul Paolo Bonnicio consemna în două rânduri că Ștefan cel Mare a avut o soție catolică unguroaică și îi atribuia ei ridicarea mai multor biserici catolice, printre care reținem biserica împreună cu episcopia la Siret, biserica de la Baia, unde a fost înmormântată, precum și biserica și mănăstirea de la Bacău⁶². Este evident că Bonnicio amestecă trei tradiții diferite și trei personaje în una singură. Despre întemeierea episcopiei de Siret, care este opera Margaretei (Mușata) din timpul lui Lațcu, putea să afle pe filieră poloneză, la fel ca și în cazul soției catolice a lui Alexandru cel Bun înmormântată la Baia, unde putea să îi vadă și piatra tombală. Nu știm în ce măsură o carte tipărită la Bratislava a ajuns în doi-trei ani în Moldova. Dar faptul că Bonnicio nu spune că soția lui Ștefan cel Mare era fiica voievodului Transilvaniei, indică originea informației în tradiția locală și nu în cartea lui Pázmány.

Existența unei tradiții locale la Bacău este dovedită și de următoarea ei consemnare de către episcopul Pietro Deodatus. El spune că niște credincioși din Bacău i-au povestit (*come mi hanno detto questi cristiani de Bachovia*) că mănăstirea franciscană a fost construită de doamna Margareta, care era catolică⁶³, deci nu oferă detaliul lui Petér Pázmány. Bartolomeo Basseti consemna în 1643 tradiția despre construirea bisericii episcopale din Bacău de către o principesă catolică unguroaică. El nu o identifică cu acea Margareta care era îngropată la Baia și care, conform tradiției (*edificata come dicono*), ar fi ridicat biserica din Săbăoani⁶⁴. Peste câțiva ani, prin 1646-1648, Marco Bandini a preluat din memorie informația de la Péter Pázmány, căreia îi adaugă un element cronologic – 1304⁶⁵. Pe lângă cardinal mai citează din memorie un alt autor, Gonzaga⁶⁶. În legătură cu Bacăul, Bandini spune că aici era odinioară reședința principală a voievozilor Moldovei, mai ales pe vremea soției voievodului Ștefan, unguroaica Margareta⁶⁷. De remarcat că Bandini nu pune întemeierea mănăstirii franciscane

⁶¹ Șt. S. Gorovei, *Mușatinii*, p. 69-71.

⁶² G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în *Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, II, 1930, Roma, p. 335, 336, traducere în *Călători străini despre Țările Române* (în continuare, *Călători străini*), V, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și P. Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1975, p. 23, 25.

⁶³ Gh. Vinulescu, *Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia (1641)*, în *Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, IV, 1939, Roma, p. 121, traducere în *Călători străini*, V, p. 246-247.

⁶⁴ G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în loc. cit., p. 343, 347, 349, traducere în *Călători străini*, V, p. 177, 182, 184.

⁶⁵ Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648* (în continuare, Bandini, *Codex*), ediție bilingvă, introducere, text latin stabilit, traducere, glosar Traian Diaconescu, Iași, Editura Presa Bună, 2006, p. 146-149.

⁶⁶ E vorba de Franciscus Gonzaga, însă în lucrarea *De origine Seraphica Religionis Franciscanae, ejusque progressibus...*, Roma, 1587, nu se află nici o informație despre mănăstirea din Bacău (cf. editorilor vol. *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467-1706*, szerk. Benda Kálmán, ed. a II-a, Budapest, 2003, p. 372, nota 31).

⁶⁷ Bandini, *Codex*, p. 146-147.

pe seama Margaretei, ci la el sunt două personaje diferite: una era soția voievodului Moldovei, fiica voievodului Transilvaniei, care a fundat mănăstirea din Bacău, iar alta era principesa unguroaică Margareta, soția lui Ștefan cel Mare, care avea reședința la Bacău și a construit biserica de piatră din Troțuș. Citând din memorie, orice confuzie era posibilă. De remarcat că Bandini nu citează tradiția ca sursă pentru informația sa, însă el insinuează absența arhivelor sau cataloagelor.

O variantă a codexului lui Bandini, păstrată la începutul secolului XIX în Arhiva Franciscanilor din Cluj, ar conține, potrivit unei citări a lui József Kemény, o informație suplimentară: „orașul Bacău a fost odinioară reședința principală a voievozilor moldovenilor, mai ales în acea vreme, în care se distingeau unguroaica Margareta, *fiica voievodului Ștefan, căsătorită cu voievodul Alexandru* (s.n. – M.D.)”⁶⁸. În cazul în care citarea lui József Kemény este corectă și manuscrisul invocat ar mai putea fi găsit în fondul de arhivă franciscan, deocamdată inaccesibil din motive birocratice⁶⁹, această informație a lui Bandini se aseamănă cu o alta, care provine de la un alt misionar, Vlas Koičević. Acesta, într-un raport din 1662, crede că biserica Adormirea Maicii Domnului din Bacău, ce ținea de mănăstirea franciscană, a fost restaurată de doamna Margareta, fiica principelui⁷⁰ Transilvaniei, soția lui Alexandru, domnul Moldovei. Mai spunea că despre această doamnă a țării localnicii povesteau că a ridicat multe biserici în Moldova⁷¹. În relatarea lui Koičević există diferențe majore față de autorii menționați anterior. Nu pune pe seama Margaretei fundarea bisericii, fiind de părere că, inițial, aici a fost o mănăstire a augustinienilor, care au părăsit-o. În schimb, îi atribuie principesei restaurarea bisericii, care fusese înainte devastată. Ba mai mult, invocă o tradiție despre rolul acestei principese în fundarea mai multor biserici catolice în țară. În plus, o identifică pe principesă cu soția domnitorului Alexandru. Vlas Koičević amestecă informații de la Bandini, a cărui amintire foarte bună în comunitatea locală a perceput-o autorul, de la Pázmány și tradiția locală, de la bătrânii din comunitatea catolică din Bacău. Dacă în cazul informației despre principesa Margareta invocă bătrânii, când susține că episcopii catolici ai Moldovei au fost de la început călugări italieni, dalmați, bosniaci, bulgari, face apel la cronicile ungurești. Nu știm la ce opere se raportează și nici dacă le știa din propriile lecturi sau i-au fost doar invocate de franciscanii din mănăstire. Între relatarea lui și a lui Bandini sunt două elemente comune – soția voievodului moldovean era fiica voievodului Transilvaniei și soția lui Alexandru, domnul Moldovei. Tradiția l-a păstrat în memorie pe Alexandru, fiul lui Ștefan, sau face o confuzie cu Alexandru cel Bun, care a avut și el o soție catolică?

În 1670 Petru Parčević, vicar apostolic în Moldova, citează din nou informația lui Péter Pázmány. Într-o scrisoare către Propaganda Fide, din 12 iulie 1670, solicită ca franciscanii observanți din Șumuleu-Ciuc să fie repuși în mănăstirea din Bacău, care a fost construită pentru ei de către Margareta, o fostă prințesă din Transilvania, după cum

⁶⁸ J. Kemény, *Ueber das Bisthum und das Franziskanerkloster zu Bakov in der Moldau*, în „Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens”, II Band, I Heft, Kronstadt, 1846, p. 14: „Civitas Bacoviae olim fuit principalis sedes Moldavorum Wayvodarum, prasertim eo tempore, quo Margaretha Hungara, Stephani Wayvodae filia, nupta vero Wayvodae Alexandro, floruit”.

⁶⁹ Fondul de arhivă al franciscanilor se află la Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, dar este inaccesibil cercetării din cauza neprelucrării arhivistice.

⁷⁰ În perioada în care se redacta această relatare în Transilvania erau principii, ceea ce explică această titulatură. Observațiile editorilor volumului *Călători străini*, VII, p. 138, nota 16, sunt fără sens.

⁷¹ R. Cândea, *Catolicismul în Moldova în secolul al XVII-lea*, Sibiu, 1917, p. 49, traducere în limba română în *Călători străini despre Țările Române*, VII, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și P. Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 138.

arată prea eminentul cardinal Pázmány în descrierea conventurilor ordinului franciscan din Ungaria⁷². Într-un alt document redactat cu 10 zile mai devreme, pe 2 iulie, prin care îi introducea pe franciscanii observanți în mănăstirea din Bacău, invoca rolul prințesei ardeleni fără să facă apel la Pázmány, dar trimite la anale și cărți care dovedeau vechimea franciscanilor observanți acolo încă de la fondarea locașului de cult, alături de mărturiile băcăuanilor: „mănăstirea... a fost ridicată de Margareta, fostă soție catolică a principelui Moldovei, fiica principelui Transilvaniei, și de la fundare întotdeauna a fost stăpânită și locuită de zișii părinți franciscani, după cum nu doar analele și cărțile, ci încă și oamenii în vârstă din Bacău mărturisesc”⁷³.

Parčević a fost secretarul lui Marco Bandini și se poate spune că de la el știa despre Péter Pázmány. Posibil să fi lărgit documentația cu ocazia șederii la Șumuleu-Ciuc, căci Bandini îl citase din memorie pe Pázmány. În plus față de Bandini, Parčević unifică cele două personaje: Margareta fondatoarea mănăstirii era fiica voievodului Transilvaniei și soția voievodului Moldovei. Remarcăm că în relatările lui nu apare numele domnitorului. Petru Parčević a avut însă un rol mai important în difuzarea acestei informații prin mijlocirea mănăstirii de la Șumuleu-Ciuc, deoarece călugării de aici îl citau ca argument de autoritate⁷⁴. Implicarea călugărilor franciscani din secuime în difuzarea informației despre rolul fiicei voievodului Transilvaniei, soție a domnitorului Moldovei, în fundarea mănăstirii din Bacău a alterat definitiv tradiția locală. Călugării erau în primul rând suportul prin care se transmitea memoria colectivă, fiind știut interesul oamenilor bisericii față de istoria locașului lor. Dar în momentul în care informații de la terțe persoane, de origine cultă, scrisă, sunt preluate de acești călugări, involuntar, tradiția este alterată.

Merită să mai prezentăm pe scurt opiniile primilor istorici, în sens modern, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cărora nu le scapă chestiunea întemeierii mănăstirii din Bacău. Ei au avut opinii diferite față de identitatea principesei care a întemeiat mănăstirea. Georgius Pray și Samuel Timon au considerat că Margareta a fost soția lui Ștefan cel Mare și fiica lui Ștefan Losonci, voievodul Transilvaniei. Franz Josef Sulzer vine cu o nouă ipoteză, crezând că Margareta era sora, nu fiica, lui Ștefan Losonci, voievodul Transilvaniei. Ludwig Albrecht Gebhardi îi schimbă numele în Maria, o inițiativă care nu a fost preluată de alți istorici. Ipoteza că Margareta a fost sora lui Losonci, voievodul Transilvaniei, a fost preluată și de Andreas Wolf. Johann Christian Engel intervine cu o nouă soluție: era vorba de sora lui Ladislau Losonci, nu a lui Ștefan Losonci⁷⁵. Chiar dacă aceste contribuții istoriografice sunt perimate, în istoriografia maghiară despre ceangăi se mai susține, deocamdată, că Margareta Losonci a fost soția lui Ștefan cel Mare⁷⁶.

⁷² Julian Grafen Pejacevich, *Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopol*, în *Archiv für österreichische Geschichte*, Wien, LIX, 1880, p. 597-598: „sub qua Custodia erat dictus conventus Bakoviensis a Margaretha quondam Transylvaniae principissa pro dictis Fratribus funditus exstructus (in quo praesenti nos residemus), et eidem consignatus, de quo tractat eminentissimus cardinalis Pazmanus in descriptione conventuum Franciscani Ordinis sub corona Hungariae, et si informatio ab ordine petatur Seraphico, in cathologo antiquae provinciae sancti salvatoris Hungariae dictus conventus Bakoviensis clare reperitur”.

⁷³ *Ibidem*, p. 593: „conventus... a Margaretha quondam conjugis principis Moldaviae catholica, filia principis Transylvaniae funditus erectus et a prefatis Patribus Franciscanis a fundatione semper possessus et inhabitatus, prout non modo annales et scripturae, sed adhuc homines superstites Bakovienses testantur”.

⁷⁴ În 1806, franciscanii din Șumuleu-Ciuc emiteau un act în favoarea mănăstirii băcăuane, în care îl invocau pe Parčević (D. Dobosș ș.a., *Catolicii din Bacău*, p. 148-149).

⁷⁵ Trecerea în revistă a acestor opinii, cu referințele respective, a făcut-o J. Kemény, *op. cit.*, p. 8-12.

⁷⁶ Ca de exemplu, editorii colecției *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467-1706*, ed. cit., p. 371, nota 30.

Misionarii din secolul al XVII-lea care au consemnat informațiile despre întemeierea mănăstirii franciscane din Bacău au preluat și amestecat mai multe tradiții, una păstrată la Esztergom și transmisă prin cartea cardinalului Péter Pázmány, altele înregistrate de misionari pe plan local. La un moment dat, aceste două tradiții s-au amestecat și mixajul a fost transmis prin mijlocirea franciscanilor de la mănăstirea de la Șumuleu-Ciuc. Acea prințesă care avusese reședința la Bacău a fost fiica lui Bartolomeu Drágfi, căsătorită cu Alexandru. Ea a avut un rol important în fundarea sau cel puțin în refacerea mănăstirii franciscane din Bacău. În apropierea reședinței familiei sale, Drágfi, din Ardud, la Coșeu, pe proprietatea rudelor lor din familia Jakcsi, funcționa o mănăstire a franciscanilor observanți⁷⁷. Alta mai era în Sătmar⁷⁸, deci fiica lui Bartolomeu Drágfi era familiarizată cu acest ordin călugăresc.

*
* *

În încheiere, se impune o discuție despre numele fiicei lui Bartolomeu Drágfi, soția lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare. Tradițiile târzii despre mănăstirea catolică din Bacău au reținut numele Margareta. După cum am arătat mai sus, adesea autorii acelor relatări au amestecat mai multe tradiții despre toate prințesele catolice care au sprijinit intens biserica catolică din Moldova. Dintre ele, cel puțin două aveau numele Margareta: Margareta (Mușata) lui Lațcu și Margareta, soția lui Alexandru cel Bun. Probabilitatea ca numele celor două Margarete să fi fost dat de tradiția amestecată și nurorii lui Ștefan cel Mare este ridicată.

Pe un tablou votiv al mănăstirii Bistrița, unde a fost înmormântat Alexandru, după inscripția cu numele acestuia (*Alexandru voevodu fiulu lui Ștefanu V.V., care a murit în oste*) apare numele doamnei Maria (*Maria Doamna*)⁷⁹. Pictura actuală este refăcută la începutul secolului al XIX-lea probabil peste cea veche. Dispunerea doamnei Maria după Alexandru i-a determinat pe unii istorici să considere că este vorba de soția lui, care se numea Maria⁸⁰. Întrebarea care se impune este dacă aici e soția lui Alexandru. Ordinea portretelor ar putea să sugereze această identificare. Însă, în paraclisul „Sf. Ioan cel Nou” mai apare doamna Maria, în succesiunea următoare a imaginilor: Ștefan voievod, Maria doamna, Petru Rareș și Elena⁸¹.

Nu am putut compara imaginile și nici nu pretindem a avea abilitățile unui critic de artă pentru analiza acestor picturi. Credem însă că identificarea acestei doamne Maria cu soția lui Alexandru este greșită. Mai degrabă ar putea fi vorba de una din soțiile lui Ștefan cel Mare care a avut numele Maria, astfel s-ar explica și calitatea de „doamnă”, adică doamnă a țării, soție de domnitor. Mai ales că ea apare în două locuri – în biserică și în paraclis, pe când Alexandru doar în primul tablou. Nu în ultimul rând, trebuie să ținem cont de religia soției lui Alexandru, cea catolică. Dacă documentele puse de noi în circulație sunt o dovadă indubitabilă a căsătoriei lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, cu o fiică a lui Bartolomeu Drágfi, numele acesteia rămâne un mister greu de dezlegat. Documentele familiei Drágfi se referă de obicei la proprietăți, deci implicit la bărbați și

⁷⁷ A. A. Rusu (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 119-120.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 221.

⁷⁹ Gr. G. Tocilescu, *Raporturi asupra câtoru-va mănăstiri, schituri și biserici din țară prezentate Ministeriului Cultelor și alu învețământului publicu*, în AAR, seria II, tom VIII, 1885-1886, secțiunea II, Discursuri, memorii și notițe, București, 1888, p. 234.

⁸⁰ Șt. S. Gorovei, *O biografie nescrisă*, p. 16 și idem, *Note istorice și genealogice*, p. 190 o identifică cu soția adusă din Constantinopol, conform analizelor domniei sale prezentate mai sus.

⁸¹ Gr. G. Tocilescu, *loc. cit.*

orice genealogie s-ar realiza, șansele de a o găsi nominalizată pe această descendentă a lui Dragoș, întemeietorul Moldovei, sunt aproape nule. Cel mult putem accepta, cu rezerva determinată de mixtura informațiilor, numele păstrat de tradiția întemeierii mănăstirii franciscane din Bacău, Margareta.

ANEXE

1. 1515 decembrie 24, Ardud. *Ioan Drágfi îi scrie lui Ladislau Kanizsai că servitorul trimis la fratele său, domnul Moldovei, încă nu s-a întors, însă îi poate garanta despre dorința domnitorului. El rămâne mai departe la Dobrin, pentru că între secui sunt tulburări și nu știe ce vor. Nu se așteaptă la nimic bun de acolo. Îl roagă să nu fie supărat pe el.*

Magnifice domine domine et frater noster honorando post salutem et fraternam comendacionem!

Scribit magnificencia vestra ut ideo ad nos prius scribere ommississet ut familiarum nostrum, secundum, quod nos m(agnificentie) v(estre) dixeramus, expectasset, post recessum m(agnificentie) v(estre), statim ad dominum fratrem nostrum dominum waywodam Moldauensem misimus. Qui propter quoddam impedimentum familiarem nostrum adhuc non remisit, cuius reditum expectavimus, ideo ut m(agnificentie) v(estre) de voluntate fratris nostri domini waywode certificare potuissemus.

Iter autem nostrum ad Debrew ideo relinquimus quin inter Siculos vicinos nostros quedam discordie ac insidie aguntur, qui omnes et per singula capita iurati sunt et quid pretendant nescimus. Tamen nil boni exinde coniecturari possumus. Idcirco nos domi manendo esse duximus ut, si quid mali contingeret, principiis illius obstare possemus. Timemus enim ne novissimum periculum peyor fiat priore.

Rogamus m(agnificentiam) v(estram) ne nobis succenseat, cum eandem videre nunc non possumus.

Certo sciat m(agnificentia) v(estra) ut neminem post salutem in tantum videre optaremus, quam m(agnificentia) v(estra) videre et cum ea vivere, cui totam nostram facultatem et familiam commendemus, quam eciam bene et feliciter valere simul cum domina nostra matre m(agnificentie) v(estre) optamus.

Ex castro nostro Erdewd in vigilia Nativitatis Domini anno eiusdem 1515.

Iohannes Dragfy de Belthek m(anu) p(ropria)

Magyar Országos Levéltár (Arhivele Naționale Maghiare), Budapesta, DL 25571. Original scris pe hârtie, cu urme ale sigiliului de închidere în ceară roșie. Pe spate este scris transversal: *Magnifico domino Ladislao de Kanyza cubiculario regie (maiestatis) domino et fratri nostro charissimo.*

2. 1517 septembrie 21, Șintova. *Castelanul cetății Sempte îi scrie stăpânei sale, Clara, văduva răposatului Gheorghe Kanizsai, despre o chestiune cu vin pe care a rezolvat-o cu preotul Matei. Apoi o informează despre acea problemă pentru care el a conlucrat cu Ștefan Désházi. Acesta i-a spus pe când se afla la Bratislava că i-a găsit înșurătoare lui Ladislau (Kanizsai). Castelanul o sfătuiește pe stăpâna lui să nu îl creadă. Au sosit niște soli la cardinalul (Toma Bakócz), care au spus că este o fată, fiica surorii lui Ioan Drágfi, adică a soției răposatului Ștefan, voievodul Moldovei. Acel*

Ștefan voievodul i-a lăsat prin testament soției sale toate bogățiile și tezaurele și cetățile, însă în perioada agoniei toate acele bunuri le-a lăsat prin testament acelei fete. Cardinalul a zis că, dacă ar fi vreun fiu de magnat în Ungaria [s-ar putea] căsători cu acea fată, despre care se zice că e prea frumoasă, [care ar aduce ca zestre] acele bunuri și cetăți.

*** ma qu *** [presb]iteri capellani sui pro negociis suis i *** quitquid potui iuxta posse meum feci ut ea[dem] *** [M]athei presbiteri aperte intelliget et pro illa summa mittat familiarem cum litteris propriis et crucifixorum obligatoriis quamvis ego in hoc dampnum paciar, quia post illas vivere debuissem, tamen in hac necessitate eiusdem vestre magnificentie potius eidem¹ servire volui, quam proprio comodo et utilitate (!) consuluissem.

Ceterum pro illo negocio, pro quo ego cum Stephano Deshazy laboravi, sic eadem intelligat quod, dum Posonii ego cum domino agerem aliquo casu, cum ipso Stephano Deshazy pariter fuisset constitutus, extunc idem respondit michi: – Bone domine, audivi quod dominus Ladislaus aliquam virginem copullasset. Ego autem eidem respondi, quod: – Non audivi nisi a vestra d(ominatione) et d(ominatio) v(estra) non credat. – Et ibidem pluribus vestris verbis locutus fuit, tandem dixit quod certi oratores venebant ad reverendissimum cardinalem Strigoniensem², cui³ quandam puellam dixerunt esse filiam sororis Ioannis Dra<g>ffy consortis condam Stephani wayvode Moldaviensis *** ipse Stephanus wayvoda omnes gazas et thesauros suos necnon *** castra uxori sue legasset, illa eciam tempore agonis sue *** premissa huic puelle legasset et quod domino reverendissimo dicebant, si esset aliquis filius magnatorum in Hungaria eximie *** illam copulare, quia illam asserunt pulcherrimam f[iliam] et detractari <posse> cum rebus et castris prenominatis. Et quamvis idem St[ephanus] Deshazy michi non dixit, tamen puta hoc e[st] x v[oluntate] domini reverendissimi cardinalis locutum fuisse querebat *** cum vestra magnificencia constitueret d *** tio⁴ tamen quod⁵ *** to cum sua magnificencia constitui e *** dicerem.

Ideo ex volunt[ate] ***⁶ gu *** dam *** is is Matheus presbiter dixit nomi[ne] *** cum ipso Stephano Deshazy constituar de hoc quoque tract *** ergo ad omnia servicia vestre magnificencie paratum se semper exhibeo dumtaxat a presenti exercituacione exemptus reddar et eandem una cum domino meo gratioso, filio suo charissimo valere opto.

Ex castro Sempthe feria 2ª post festum Exaltacionis Sancte Crucis anno Domini millesimo 50017.

E(iusdem) v(estre) m(agnifice) d(ominationis).

Michael castellanus de Sempthe humilis et fidelis

Magyar Országos Levéltár (Arhivele Naționale Maghiare), Budapesta, DL 38738. Original scris pe hârtie ruptă cu părți, inclusiv de text, lipsă în marginile superioară și inferioară, cu pete de umezeală ce fac ilizibil scrisul în mai multe locuri*, lățimea hârtiei este de circa 21 cm, restaurat. Pe spate, în partea dreaptă, este scris transversal: *Magnifice et generose domine Clare [relicte] magnifici condam Georgii de Kan[isa] domine mee.*

¹ Suprascris.

² Tăiat illam.

³ Suprascris.

⁴ Tăiat quando.

⁵ Suprascris tamen sex.

⁶ Câteva rânduri din marginea inferioară lipsesc, la fel și de pe spate din marginea superioară.

* Îi mulțumim călduros colegului Norbert Tóth de la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta pentru amabilitatea cu care a corectat transcrierea de față, prin utilizarea, pentru lectura originalului, a unei lupe speciale cu raze ultraviolete.

THE SUITORS OF STEPHEN THE GREAT'S GRANDDAUGHTER IN 1517.
ON ALEXANDER'S MARRIAGE TO THE DAUGHTER OF BARTHOLOMEW DRÁGFİ
(Summary)

Keywords: Stephen the Great, Bartholomew Drágfi, marriage, Moldavian-Hungarian relationship, Kanizsai, franciscan monastery in Bacău

The Moldavian chronicles mention Bartholomew Drágfi, the voivode of Transylvania, on the occasion of his mediation in the conflict between Moldavia and Poland in 1497 as in-law of Stephen the Great. The historians have read this as signalling that Stephen's son, Alexander, married to a daughter of Bartholomew Drágfi. Starting with 1974, the historian Ștefan S. Gorovei contested this matrimonial relationship in a number of instances.

A hitherto unpublished document from 1517, preserved only fragmentarily, confirms this matrimonial alliance. The Moldavian envoys sent to Thomas Bakócz, Archbishop of Esztergom, narrated about the daughter that had born out of this marriage, a nubile herself, to which Stephen the Great demised wealth and strongholds. The document reports mistakenly about the marriage: John Drágfi's sister married Stephen the Great. The successive transmission of rumours generated the confusion. The one concerned was in fact Stephen the Great's son. Cardinal Thomas Bakócz spread the word about how the sons of the Hungarian magnates were expected to court this lovely and wealthy girl.

Clare Kanizsai was very interested in marrying her son, Ladislaus Kanizsai. Already in 1515 she tried to obtain the girl's hand through the medium of John Drágfi. In the correspondence generated by this courtship, John Drágfi calls "brother" the Moldavian prince (Bogdan III, the son of Stephen the Great), which is another proof of the matrimonial relationship connecting the Drágfi family to that of Stephen the Great. The endeavours of the Kanizsai family were fruitless, and in the end, presumably as compensation, John Drágfi married his younger sister, Anne, to Ladislaus Kanizsai.

We assume that the marriage of Stephen the Great's son to the daughter of Bartholomew Drágfi was a matrimonial arrangement with political ends. Bartholomew Drágfi was well aware of the part played by his ancestors in establishing the Moldavian principality at the middle of the 14th century and so this marriage could have appeared as a recovery of their one-time land. Taking into account the significant political position held by Bartholomew Drágfi at the royal court and his close relations with King Matthias Corvinus, we consider that he was instrumental in the negotiations and subsequent granting of the two Transylvanian castles – Ciceu and Cetatea de Baltă – by the Hungarian monarch to the Moldavian prince. Of course, these are suppositions, but with a high degree of probability.

In another train of thoughts, the analysis of information concerning the foundation of the Franciscan monastery in Bacău by a Moldavian princess, the daughter of a Transylvanian voivode, indicates the existence of two independent traditions. One, preserved in the milieu of the Archbishopric of Esztergom, was recorded by Cardinal Peter Pázmány in 1629. Another tradition was transmitted in the Catholic environments of Bacău and was recorded by Franciscan missionaries at the beginning of the 17th century, mixing different characters and periods. The two traditions converged due to Marco Bandini in the middle of the same century, and, therefore, the subsequent missionary transcriptions are distortions of the oral tradition in Bacău by information originating in the work of Pázmány.

To sum up, we claim that Bartholomew Drágfi's daughter married Alexander, the son of Stephen the Great, and, while having her residence in Bacău, she restored the Franciscan monastery in the city. If these facts are indisputable, the reasons behind this matrimonial relationship remain in the territory of hypothesis.

In Annex, we edit two relevant documents on the subject: the letter by John Drágfi from 1515 concerning his intervention with his "brother", the prince of Moldavia, in favour of Ladislaus Kanizsai and the fragmentarily preserved letter attesting to the courtship of the girl in 1517.

MARIUS CHELCU*

ULIȚE ȘI MAHALALE: SENSURI URBANISTICE (SECOLELE XVII ȘI XVIII)

Cuvântul *uliță* provine din limba slavonă (*улица*)¹, iar *mahala* din limba turcă (*mahalle*)². Cele două cuvinte adoptate în limba română veche din limbi și perioade diferite par, de asemenea, să acopere realități urbanistice distincte. Mai amintim că ambele cuvinte au suferit, în timpurile moderne, modificări ale sensurilor inițiale, mahalaua acumulând multe nuanțe peiorative. Perioada asupra căreia ne îndreptăm atenția corespunde, din perspectivă politică și economică, maximei dominații otomane asupra Moldovei și Țării Românești. Pornind de la acest context, vom pune în prim plan deslușirea înțelesului pe care l-a avut cuvântul *mahala* în orașele moldovenești, cu referire specială asupra Iașilor³.

Înainte de a descoperi realitățile care se ascundeau în spatele cuvântului *mahala* din limba română a secolelor XVII și XVIII, vom aminti câteva din sensurile urbanistice pe care le-a avut *mahalaua* în spațiul de origine, cel otoman și mai ales în cel balcanic. În perioada la care ne referim, în orașele otomane mahalaua desemna o parte a unei localități urbane având ca punct central un edificiu de cult, moscheea în cazul populației musulmane, biserica pentru comunitățile creștine și sinagoga în cazul evreilor, reunind o populație eterogenă din perspectiva averii și a statutului social⁴. Mai nou, analizând viața urbană din teritoriile arabe aflate sub stăpânire otomană, s-a afirmat că nici măcar diferențele etnice și religioase nu ar fi reprezentat bariere foarte rigide în alcătuirea mahalalelor. Așadar, chiar dacă subiectul – în cazul de față este vorba de un teritoriu

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ *Micul dicționar academic, Pr-Z*, București, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, Editura Univers Enciclopedic, 2003, p. 1105, *sub voce*.

² *Ibidem, I-Pr*, p. 441, *sub voce*.

³ Rolul administrativ pe care îl capătă orașul din a doua jumătate a secolului XVI, apoi condițiile prielnice din prima jumătate a veacului XVII, mai cu seamă din timpul domniei lui Vasile Lupu, au stimulat sporul economic și demografic al Iașilor, înmulțirea numărului locuitorilor din Iași fiind atestată atât de relatările unor călători străini, cât și de întinderea pe care o capătă târgul în acea vreme. Orașul cunoaște o extindere geografică prin deschiderea unor ulițe noi unde se așază locuitori din localitățile învecinate și mai cu seamă oameni veniți din afara țării atrași de posibilitățile pe care le oferă acest centru urban. Pentru acest proces de lungă durată și circumstanțele care l-au determinat, vezi Vasile Neamțu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iași*, în *AȘUI*, XIV, 1968, p. 111-123; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, ediția a II-a, Iași, Editura Demiurg, 2007, p. 55-56; V. Neamțu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iași*, în vol. *Istoria orașului Iași*, I, sub redacția lui Constantin Cihodaru și Gheorghe Platon, Iași, Editura Junimea, 1980, p. 82-86.

⁴ Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul. Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap Ilyas Mahalle*, State University of New York Press, 2003, p. 4. Această lucrare este un interesant studiu de caz prin care se încearcă deslușirea, din perspectivă economică, socială și culturală, a ceea ce se află în spatele acestui termen. Fundamentul îl constituie surse documentare din secolul XVII, până la sfârșitul secolului XIX.

aflat sub deplină stăpânire otomană – pare, la prima vedere, ușor de lămurit, există încă numeroase divergențe în găsirea unui enunț cuprinzător pentru acest termen. Se acceptă, în general, că, pe lângă cele câteva trăsături definitorii ale mahalalelor, acestora li s-au adăugat, de la o provincie la alta, suficiente nuanțe, în funcție de influența pe care au avut-o diverși factori locali în evoluția orașelor⁵.

Pentru subiectul analizat de noi, referirile la orașele balcanice ne vor fi de mare folos, acestea având un aspect etnic cosmopolit ce s-a păstrat pe întreaga durată a stăpânirii otomane. Astfel, orașele din această parte a Imperiului otoman au avut un caracter multicultural, condiții în care criteriul esențial în desemnarea identității îl reprezenta apartenența religioasă. De exemplu, Belgradul, în a doua jumătate a secolului XVI, însuma cincisprezece mahalale musulmane, unsprezece creștine și o mahala evreiască⁶. Același caracter amestecat din perspectivă confesională îl avea și Sofia, considerat un oraș cu o înfățișare tipică pentru așezările urbane din partea europeană a Imperiului. Despre acest oraș, capitală a provinciei otomane Rumelia, către mijlocul secolului XVII, călugărul franciscan Pietro Bogdan Bakšić, vicar apostolic în Moldova și Valahia, spunea că era o localitate populată în mare parte de musulmani, dar că tot acolo mai existau însemnate comunități de bulgari și greci ortodocși, evrei, armeni și câțiva catolici, cei din urmă fiind în mare parte negustori raguzani. Același prelat menționa că toate aceste grupuri confesionale locuiau în mahalalele orașului⁷. Organizarea spațiului urban având ca bază mahalaua reprezenta, așa cum au notat unii călători occidentali care au trecut prin orașele din partea europeană a Imperiului otoman, criteriul aproape unic de ordonare într-un ansamblu care părea alcătuit fără a urma o anumită logică⁸. Câteva dintre trăsăturile orașului otoman balcanic le aflăm în descrierea Varnei, oferită de Evlia Çelebi. Negustorul care străbătuse și țările române trecuse prin Varna în anul 1655. La acea vreme, orașul de la malul Mării Negre număra, potrivit estimărilor sale, 15.000 de locuitori⁹ grupați în mahalale, al căror criteriu de coabitare era cel religios. Mai mult, se observă că și în cazul populației musulmane originea etnică nu este evidențiată¹⁰.

În Istanbul, cele mai multe mahalale erau alcătuite din zece, cincisprezece sau mai multe artere, toate grupate în jurul unei căi principale sau, mai precis, în jurul unei mici piețe (*meydan*)¹¹ și a uneia sau a două mici moschei, biserici sau sinagogi, în funcție de

⁵ Kemal H. Karpat, *The Background of Ottoman Concept of City and Urbanity*, în *Structure sociale et développement culturel des villes Sud-Est Européennes et Adriatiques aux XVIIe – XVIIIe siècles. Actes du Colloque interdisciplinaire tenu à Venise, 27–30 Mai 1971*, București, 1975, p. 325.

⁶ Ludá Klusáková, *Between reality and stereotype: town views of the Balkans*, în „Urban History”, 28, nr. 3, 2001, p. 364.

⁷ Elisabetta Borromeo, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600–1644)*, I, Paris-Istanbul, 2007, p. 240. Un tabel în care sunt sintetizate datele referitoare la numărul și apartenența religioasă a gospodăriilor din principale orașe balcanice regăsim în volumul Halil İnalcik and Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. I, 1300–1600, Cambridge University Press, 1994, p. 257.

⁸ Ludá Klusáková, *op. cit.*, p. 375.

⁹ Un comentariu asupra acelor relatări aflăm în studiul lui Kemal H. Karpat, *op. cit.*, p. 335–339.

¹⁰ *Ibidem*, p. 337. În același studiu este întocmit și un tabel care însumează informațiile oferite de Evlia Çelebi privitoare la numărul mahalalelor, al instituțiilor centrale, lăcașurilor de cult, școlilor, hanurilor și caravanseraiurilor, precum și al piețelor și dughenelor sau a cișmelelor și băilor din orașele Bursa, Amasya și Varna, p. 340.

¹¹ Termenul a pătruns și în limba română sub forma sârbească de *medan* și desemna spațiu viran, loc liber. Este atestată o casă având în față loc de medan. Precum și „deal meidian”, fel în care era numit dealul pe care s-a zidit mănăstirea Cetățuia, unde domnii și marii boieri mergeau, pe la mijlocul veacului al XVII-lea, la promenadă „întinzând corturile” (Ștefan S. Gorovei, *Pagini din istoria Iașilor (secolul XVIII) în documente din arhiva Sfântului Mormânt*, în *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericele răsăritene*, volum editat de Petronel Zahariuc, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, p. 148–149 și 154).

apartenența confesională a locuitorilor. Tot acolo existau, pentru folosința orășenilor, o fântână publică și câteva dughene care asigurau necesitățile imediate ale locuitorilor acelei zone; iar, uneori, funcționau în unele mahalale băi publice sau școli elementare cu scopul inițierii în învățăturile Coranului¹². Această alcătuire multicelulară a orașului balcanic a fost surprinsă și în reprezentările sale grafice¹³. Denumirea unor mahalale provenea de la numele ctitorului lăcașului de cult, al băii publice sau al fântânii; alteori de la un personaj considerat întemeietor al mahalalei, adesea unul mitic; iar uneori numele se forma prin indicarea regiunii geografice de origine a primilor locuitori ai mahalalei¹⁴. Oricum, hotarele care despărțeau mahalalele învecinate nu erau strict trasate, motiv pentru care ele s-au modificat adesea¹⁵. Această formă de organizare era percepută, întâi de toate, ca o formă de solidarizare care asigura protecția caselor și familiilor celor care o compuneau, o caracteristică ce dădea naștere unor sentimente durabile de coeziune și identitate locală. Această ultimă trăsătură reiese și din faptul că, cel puțin din a doua jumătate a secolului XVI, în lipsa unor nume de familie, mulți dintre meșterii și locuitorii simpli ai orașelor erau numiți după numele mahalalei din care proveneau.

Recapitulând, putem reține că orașul otoman a existat și a evoluat prin conservarea unui nivel minim de organizare autarhică, coagulată în jurul unui lăcaș de cult ce avea în preajmă o fântână publică, câteva dughene, poate o școală și o baie publică. Mai trebuie să amintim, așa cum am făcut-o dintru început, că acest model nu a fost unul rigid, aplicabil în mod obligatoriu tuturor orașelor din spațiul otoman și că variații pot fi înregistrate ca înfrâuriri ale zestrei culturale din diferitele regiuni aflate sub stăpânirea Porții¹⁶. Așadar, mahalaua reprezenta, mai curând, o entitate socială, desemnând pentru cei care o formau mediul cultural primordial (viața de familie, comunitatea religioasă și vecinii). Nu în ultimul rând, trebuie să evidențiem și rolul de unitate fiscală pe care îl aveau mahalalele din orașele otomane.

Dacă aceasta era înfățișarea și menirea mahalalei urbane din sudul Dunării, vom încerca să deslușim câte ceva din înțelesul termenului folosit în documentele scrise în limba română, pentru a desemna anumite zone ale orașelor din Moldova secolelor XVII și XVIII. Astfel, în urma repertorierii acestui termen în sursele istorice, căutăm să

¹² Cem Behar, *op. cit.*, p. 4.

¹³ Imaginile orașelor Sofia și Edirne, dintr-un manuscris ce se păstrează la Biblioteca Universității din Leida, sunt reproduse la Ludá Klusáková, *op. cit.*, p. 366, fig. 4-5.

¹⁴ Cem Behar, *op. cit.*, p. 4.

¹⁵ O interpretare diferită aflăm în studiul lui Traian Stoianovich, *Model and Mirror of the Premodern Balkan City*, în „Studia Balcanica”, III. *La Ville Balkanique, XVe-XIXe siècles*, Sofia, 1970, p. 96, unde autorul susține că ar fi existat mai curând o alcătuire rigidă a orașelor balcanice. Părțile ce compuneau orașul, mahalalele și târgurile erau, în opinia acestui autor, precis marcate și dificil de modificat. Se mai afirmă că, în comparație cu orașul în ansamblu, care are tendința de a se deschide prin demantelarea sau lăsarea în părăsire a zidurilor, mahalalele reprezintă entități care tind să delimiteze precis hotarele, fiecare dintre acestea gravitând în jurul propriei moschei, biserici sau sinagogi, a propriilor băi sau piețe. Fiecare mahala, mai spune Stoianovich, era administrată de către propriul *seyh* or *muhtar* și era populată în mare măsură de practicanți ai aceluiași cult, de oameni cu ocupații sau categorii de ocupații asemănătoare, ori erau rezultatul grupării locuitorilor în funcție de originea lor etnică sau de aceea geografică. Din perspectiva factorilor coagulanti ai acestor entități urbane autorul nu greșeste, dar insistă prea mult asupra aspectelor de factură confesională, dorind prin aceasta să puncteze slăbiciunile sistemului otoman pe care credem că îl pune prea abrupt în oglindă cu cel european, occidental. În cele din urmă, afirmațiile prea categorice au făcut ca studiul să fie considerat în totalitate ca plin de erori ivite din necunoașterea realităților și surselor istorice otomane (Kemal H. Karpat, *op. cit.*, p. 335).

¹⁶ Cem Behar, *op. cit.*, p. 10-11. O analiză a aceluiași fenomen, dar pentru sfârșitul secolului XIX și prima jumătate a secolului XX o regăsim și în lucrarea *Istanbul households. Marriage, family and fertility, 1880-1940*, Alan Duben and Cem Behar, Cambridge University Press, 1991, p. 29-35, unde se observă păstrarea unor caracteristici din veacurile trecute, mai cu seamă existența anumitor forme de solidarizare.

deslușim înțelesul pe care îl avea acesta în perioada de început a vehiculării sale. Urmărim să surprindem în ce măsură putem distinge vreo formă de organizare și solidarizare a orașenilor și a spațiului urban, înainte ca termenul să capete înțelesul peiorativ din timpurile moderne¹⁷.

Înainte de a ne îndrepta atenția asupra mărturiilor, iată o definiție dată mahalalei într-un dicționar de instituții feudale din țările române. În această lucrare se menționează că mahalaua reprezenta o grupare de case din orașe, denumire receptată în a doua jumătate a secolului XVI. În București, în secolele XVII-XIX, mahalalele purtau fie numele unei categorii de meșteșugari și de negustori grupați pe acel loc (șelari, zlatari, precupeți etc.), fie pe acela al unei biserici (Dintr-o zi, Doamnei, Sfântul Gheorghe etc.), fie pe acela al unui personaj mai cunoscut (aga Niță, ceauș Radu). Mai târziu, mahalaua a căpătat sensul de periferie a orașului¹⁸. Observăm că, printre puținele trăsături ale mahalalelor din București secolelor al XVII-lea și al XIX-lea, surprinse de autorul acestui enunț, doar felul în care ele primeau nume se aseamănă cu mahalaua orașului otoman. Totuși, ne întrebăm dacă analogia s-a limitat doar la toponimia urbană.

Calea de pătrundere a cuvântului în limba română este ușor de identificat. Cuvântul dat unei părți a orașului a sosit odată cu populația de origine sud-dunăreană stabilită în Moldova, o populație în mare parte citadină, pe care o regăsim în orașele noastre îndeletnicindu-se cu negoțul și meșteșugurile. Mai mult, logica ne îndeamnă să presupunem că au numit cu acest cuvânt o realitate cel puțin apropiată de aceea familiară lor în spațiul cultural de origine. Pentru Iași, prima menționare a acestui termen o aflăm într-un zapis de vânzare a unui loc de casă, din 1641, unde Uliței Trăpezezești i se mai spune și „mahalaoa Trăpăzăniască”¹⁹. Din cuprinsul aceluiași act mai putem constata că acest cuvânt denumea o zonă locuită de categorii de populație cu statut și îndeletniciri diferite, așa cum reiese din menționarea câtorva dintre „oamenii bătrâni, răzăși și mahalagii” ce au participat la acea vânzare²⁰.

Frecvența cuvântului va spori în documentele din a doua jumătate a secolului XVII. O multiplicare care poate fi pusă atât pe seama numărului mai mare de acte emise și păstrate, cât și a impunerii, în limba vorbită, a acestui termen, odată cu creșterea numărului populației statornicite sau aflate doar în trecere, care provenea din orașele balcanice ale Imperiului otoman, acolo unde cuvântul era uzual.

Din șirul mărturiilor vom aminti câteva dintre cele pe care le-am considerat sugestive în încercarea de a desluși înțelesul practic pe care îl avea cuvântul *mahala* în acea vreme. Din această perspectivă, dovezi interesante s-au ivit cu ocazia daniei unui loc de dugheană de lângă Vracniță în Târgul Vechi²¹, în zona în care Ulița

¹⁷ Georgiana Sârbu, *Istoriile periferiei. Mahalaua în romanul românesc de la G.M. Zamfirescu la Radu Aldulescu*, București, Cartea Românească, 2009, 240 p. Monografia analizează trei romane din trei perioade istorice diferite ale secolului XX, cea interbelică, din deceniul cinci și al nouălea. Mahalaua secolului XX păstrează câteva dintre însușirile originare, fiind, întâi de toate, un „topos al contrastelor”, un organism independent și bine definit față de centrul orașului, căruia parcă încearcă în permanență să-i reziste, alcătuindu-și legile și solidaritățile proprii. Variantele cuvântului sunt enumerate și explicate și în *Micul dicționar academic*, I-Pr, p. 441, *sub voce*, unde înțelesurile de periferie și comportament vulgar predomină.

¹⁸ *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, volum coordonat de Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, Editura Academiei, 1988, p. 281, *sub voce*.

¹⁹ Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, volumul I, *Acte interne (1408-1660)*, Iași, Editura „Dosoftei”, 1999, p. 384, nr. 301 (în continuare, Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente Iași*, I). Acest act nu s-a păstrat în forma originală, ci în copie.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Este o zonă comercială foarte activă aflată în capătul Podului Vechi la întâlnirea acesteia cu Ulița Mare, acolo unde, peste drum, s-a înălțat mănăstirea Trei Ierarhi. Funcționarea Târgului Vechi este atestată de

Podului Vechi se întâlnea cu Ulița Mare²². Acest loc va fi dăruit, împreună cu altele învecinate, mănăstirii ctitorite lângă Iași de Iane Hadâmbu postelnic²³. Cuprinsul celor trei acte în care se menționează felul în care donatorul a intrat în stăpânirea locurilor respective ne dezvăluie, în primul rând, locuirea, la mijlocul secolului XVII, în acea zonă, a unei populații urbane amestecate, atât în privința originii etnice, cât și în privința ocupațiilor. Numele purtate de târgoveți ne arată că ei s-au strâns acolo din diferite zări. Întâlnim în acea mahala un negustor numit Zamfir de Bursa, o Cercheza sau o Anghelușa care s-a „botezat în legea creștinească”. Tot acolo a locuit și un Vasile strelariul, a cărui îndeletnicire ostășească ne duce cu gândul la Moscova, iar numele și ocupația lui Hristodor cămănarul și ale fratelui său, Canila, binefăcătorul mănăstirii de la Dealul Mare, ne fac să le bănuim originea grecească. În privința ocupațiilor, diversitatea este la fel de mare. Cei care își spun mahalagii sunt săbieri, potcovari, bărbieri, croitori și bacali²⁴.

Acel perimetru în care se află locurile amintite orășenii îl numesc „măhălaoa noastră”²⁵, o formulă care indică, dincolo de amestecul etnic și social de care aminteam, asumarea unei anumite identități²⁶. Pentru o identificare mai clară a spațiului pe care acei oameni îl desemnează astfel trebuie să ne uităm către mănăstirea Trei Ierarhi pe care Vasile Lupu a ridicat-o peste drum de Ulița Mare. Încadrându-se în tradiția mai veche, a completării actului ctitoricesc cu stimularea vieții economice din preajma mănăstirii²⁷, credem că printre prefacerile urbanistice făptuite de Vasile vodă în acea parte a orașului se numără și reorganizarea acestui nucleu comercial.

Spre sfârșitul secolului XVII și alte zone ale Iașilor vor fi numite mahalale. Astfel, în partea mai nouă a orașului, în Târgul de Sus²⁸, vor fi menționate mahalalele Brăhăriei²⁹ și cea a Curelarilor³⁰, pentru aceleași realități fiind folosit și numele de Ulița Brăhăriei³¹ și, mai rar, Ulița Curelarilor³². Observăm, iarăși, un paralelism între cuvintele *uliță* și *mahala* care se va păstra și în prima parte a secolului XVIII. Pentru ca tot în prima parte a secolului XVIII să fie amintite adesea mahalalele Tălpălărească și Muntenimii,

numeroase documente începând din timpul domniei lui Vasile Lupu (Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente Iași*, I, p. 397-398, nr. 319; p. 403-404, nr. 327; p. 406-407, nr. 332; p. 419-420, nr. 348; p. 451-452, nr. 388). Denumirea de Târgul Vechi o va păstra acea zonă și în a doua jumătate a secolului XVII (*ibidem*, p. 481, nr. 420; p. 482-483, nr. 422; p. 500-501, nr. 442; p. 508-509, nr. 453).

²² Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, II, *Acte interne (1661-1690)*, Iași, 2000, p. 178, nr. 203 (în continuare, Ioan Caproșu, *Documente Iași*, II).

²³ Mărturia marilor boieri din 1668 august 18 pentru stăpânirea de către mănăstirea Dealul Mare a locurilor de case de pe Ulița Mare dăruite de Canila, fratele lui Hristodor, fost cămănar. Actul este urmat de întărirea domnească pentru confirmarea stăpânirii acelor locuri. Caproșu, *Documente Iași*, II, p. 178, nr. 179-180, nr. 204-205. Pentru istoricul mănăstirii, vezi: Petronel Zahariuc, *Istoria mănăstirii Dealul Mare (Hadâmbul) – de la întemeiere la începutul veacului al XVIII-lea*, în *Mănăstirea Hadâmbu – 350 de ani de istorie și spiritualitate*, Iași, Editura Doxologia, 2009, p. 17-112.

²⁴ Ioan Caproșu, *Documente Iași*, II, p. 178-180, nr. 203-205.

²⁵ *Ibidem*, p. 178, nr. 203.

²⁶ Încă înainte de reorganizarea aceluși perimetru în timpul domniei lui Vasile Lupu, în acea parte a orașului exista o zonă comercială activă a cărei alcătuire socială a fost zugrăvită de Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, 1993, p. 437.

²⁷ Același lucru s-a petrecut și după ctitorirea mănăstirii Adormirea Maicii Domnului de către Miron Barnovschi voievod.

²⁸ Pentru extinderea teritorială a orașului în secolul XVII, vezi *Istoria orașului Iași*, I, Iași, Junimea, 1980, p. 91-104.

²⁹ Ioan Caproșu, *Documente Iași*, II, p. 472, nr. 528.

³⁰ *Ibidem*, p. 506, nr. 570.

³¹ *Ibidem*, p. 348, nr. 375.

³² *Ibidem*, p. 550, nr. 624; p. 530, nr. 603.

aceasta din urmă, odată cu sporul demografic și extinderea teritorială, divizându-se în Muntenimea de Jos, de Mijloc și de Sus³³.

În această discuție legată de mahalale și de rolul pe l-a avut prezența unui edificiu de cult pentru crearea unei anumite identități urbane trebuie să zăbovim și asupra altui termen ce se regăsește în actele vremii, acela de *popor*: de origine latină, folosit în paralel cu cele de uliță și mahala. Vechimea și semnificația cuvântului *popor* sunt indicate prin prezența acestuia și în documentele scrise în limba slavonă. Într-un act din 1617 de închinare către mănăstirea Sfântul Sava din Iași a bisericii Sfântul Nicolae din Cotnari, se regăsește formula: „ЛЮДІ КОТОРІН БУДУТ ЗА ПОПОР ЧТО ПРИСЛУХАЛИ ДО СЕГО ЧАСУ КЪ ТОИ С(ВЛ)ТЪН ЦР(Ъ)К(О)ВН, УТ СЛАВЪ ТИЖ(Е) ДА ИМАЮТ СЛУХАТИ И НЕ ВОЛИСАТИ СЪ ВЪСЕМ ЧТО БУДУТ ИМАТИ ПРИЛЕЖ ТАА С(ВЛ)ТАА ЦР(Ъ)К(О)В(Ь)”.³⁴ Aceeași expresie o reîntâlnim, un an mai târziu, în textul care confirmă închinarea către aceeași mănăstire a bisericii Sfântul Dimitrie din Galați³⁵. Poporeni sunt numiți într-un zapis enoriașii de la biserica Sfinții Petru și Pavel din Iași, construită din lemn de Buzuca și Sava. În cuprinsul zapisului a fost prevăzută obligația credincioșilor de a întreține lăcașul de cult³⁶. De asemenea, la începutul secolului XVIII, preoții de la biserica Sfântul Ilie fiind martori la întocmirea unui testament erau numiți „preuți de popor”³⁷, iar astfel de trimiteri sunt numeroase.

Rolul bisericilor ca puncte de reper ale vieții orașenilor se evidențiază cu ușurință. De aceea, prin comparație cu orașele din spațiul otoman unde am văzut că lăcașul de cult – moschee, biserică sau sinagogă – reprezenta punctul central al mahalalei, credem că suprapunerea termenilor popor-poporeni cu cei de mahala-mahalagii este în parte valabilă, dar nu într-un totu identică. Ca nepotrivire a sinonimiei depline a celor doi termeni dovadă stau actele ivite în urma unor tranzacții imobiliare din preajma Bisericii Curelari din Iași. În acele documente se amintește atât de „poporul Curelarilor”³⁸, cât și de „mahalaua Curelarilor”³⁹. În acel șir de acte se află și unul scris în 1731, o mărturie privitoare la hotarele unui loc de casă, întocmită din porunca marelui logofăt, în urma reclamației unui negustor care se plângea că drumul de acces al casei sale „s-au închis despre toate părțile neavând nici dintr-o parte să aibă cale la uliță sau la mahala”⁴⁰. Mai departe se spune că „fiind multă pricină și gâlceavă, cu porunca dumisale lui vel logofăt, am mersu acolo la mahala și am chemat preoți mahalagii de popor de la besereca de la Curălari și neguțători mahalagii care sunt iscăliți mai gios și așa am socotit cu toți mahalagii și poporării împreună”⁴¹. Iată că întâlnim într-un singur text trei termeni:

³³ *Ibidem*, III, *Acte interne (1691-1725)*, Iași, 2000, p. 530, nr. 603; *ibidem*, V, *Acte interne (1741-1755)*, Iași, 2001, p. 788, consistența vocilor *mahalagii* și *mahalale* dându-ne măsura în care termenii erau folosiți la mijlocul secolului XVIII.

³⁴ „[...] oamenii care vor fi din *popor*, ce au ascultat până în ceasul acesta de acea sfântă biserică, de acum, de asemenea, să aibă a asculta și să se nevoiască pentru tot ce va avea nevoie acea sfântă biserică” (Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente Iași*, I, p. 163-164, nr. 119).

³⁵ *Ibidem*, p. 171-172, nr. 122. Alte două prezențe ale termenului în actele din acea perioadă sunt semnalate indirect prin două acte care s-au păstrat doar în traducerea lor germană. În contextul amintirii întâmpinării de către Alexandru cel Bun cu boierii „und ganzen Volke” a moaștelor Sfântului Ioan cel Nou, lângă Iași, în locul numit Poiana Vlădiciei, credem că traducătorul a păstrat întru totul forma cuprinsă în documentul original, acela de popor cu sensul de credincioși (*ibidem*, I, p. 207 și 225, nr. 156 și 170).

³⁶ *Ibidem*, p. 293, nr. 215. În textul slavon al actului domnesc de confirmare a acestei schimbări de stăpânire, cuvântul poporeni apare sub forma „попорѣном” (*ibidem*, I, p. 307, nr. 228).

³⁷ Ioan Caproșu, *Documente Iași*, III, p. 263, nr. 194.

³⁸ *Ibidem*, p. 503, nr. 567; p. 83, nr. 102.

³⁹ Pentru situațiile în care apare formula mahalaua Curelarilor.

⁴⁰ Ioan Caproșu, *Documente Iași*, IV, *Acte interne (1756-1770)*, Iași, 2004, p. 94, nr. 129.

⁴¹ *Ibidem*, p. 94, nr. 129.

uliță, popor și mahala. Pornind de la formula prezentă în acest act, **ulița**, în acest context, are sensul de arteră de circulație, **popor** pe acela de enoriași ai Bisericii Curelari, al cărei preot a fost de față la întocmirea mărturie, iar cel de **mahalagii** este mai cuprinzător, fiindcă pare să acopere o realitate mai complexă decât aceea a locuitorilor de pe artera respectivă și din preajma bisericii⁴².

În urma acestor observații care în viitor vor putea fi îmbogățite și nuanțate, constatăm o suprapunere a cuvântului **mahala** peste acela, mai vechi, de **uliță**, dar cu sensul mai larg de zonă a spațiului urban formată dintr-o arteră principală pe care se află un lăcaș de cult sau chiar mai multe, precum în cazul mahalalei Curelarilor prezentat mai sus, și în jurul căreia gravitau mai multe artere secundare. Așadar, o zonă rezidențială căreia i se poate distinge o anumită identitate. O identitate asumată de locuitorii acelei părți a orașului și recunoscută de cei din spațiile învecinate. Punctele de sprijin ale unei asemenea identități le reprezentau un lăcaș de cult sau mai multe, situate pe o arteră de circulație principală; apoi, o uliță principală către care se îndreptau căi de acces secundare și care avea și o anumită funcție economică prin existența acolo a unor dughene și a unor ateliere meșteșugărești⁴³. La toate acestea se mai adaugă un punct esențial, de natură administrativă, fiscală. Aceste nuclee de locuire și activitate urbană, odată constituite, reprezentau, din perspectiva autorităților, repere ale organizării colectării dărilor de la populație. Și în acest caz, dublarea înțelesului termenului de uliță de acela de mahala este explicită. Chiar dacă, pentru perioada studiată, s-au păstrat puține mărturii statistice, în privința subiectului care ne interesează, ele sunt lămuritoare. Astfel, în catastiful reînnoit al breslei blănarilor, orașenii din Suceava apar grupați pe ulițe, fiecare paragraf astfel constituit reunind oameni cu ocupații diferite⁴⁴. La mijlocul secolului următor, la Iași, locuitorii orașului erau distribuiți, într-un document asemănător, în funcție de ulițele unde locuiau, ulițe în acel sens larg de care aminteam⁴⁵, pentru ca, în recensământul populației Moldovei din anii 1772-1774, această sinonimie să ni se dezvăluie deplin⁴⁶. Amintim doar că, în catagrafia întocmită din inițiativa autorităților rusești, populația târgurilor a fost grupată pe mahalale. Din același document mai putem observa că, în cazul Botoșanilor⁴⁷, armenii și evreii au fost înregistrați separat, în schimb, la Iași, în cuprinsul mahalalelor erau înregistrați atât ortodocșii, cât și armenii sau evreii⁴⁸, fapt ce dovedește că în a doua jumătate a secolului XVIII,

⁴² Trebuie să ținem seama că orașele moldovenești au cuprins în cea mai mare parte o populație creștină, ortodoxă, catolică și armenească și doar într-o mai mică măsură comunități musulmane și evreiești. Din această perspectivă, bisericile au reprezentat puncte centrale de coagulare ale vieții urbane, repere ale locuirii, motiv pentru care solidaritățile dintre orașeni se raportau la lăcașurile de cult din preajmă. Un studiu recent care, în tentativa de a reconstitui o topografie istorică a Iașilor, are ca punct de pornire tocmai rolul de coagulare a vieții urbane pe care l-au avut bisericile este cel al lui Cătălin Hriban, *Bisericile și relieful urban medieval al Iașilor. O încercare de topografie istorică*, în *România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studiu în onoarea Profesorului Victor Spinei*, volum îngrijit de Dumitru Țicu, Ionel Cădea, Brăila, Editura Istros, 2008, p. 769-800.

⁴³ Reamintim aici felul în care, la Istanbul, mahalalele erau formate din zece, cincisprezece sau mai multe artere, toate grupate în jurul unei căi principale sau, mai precis, în jurul unei mici piețe și a uneia sau a două mici moschei, biserici sau sinagogi, în funcție de apartenența confesională a locuitorilor (Cem Behar, *op. cit.*, 2003, p. 4).

⁴⁴ *Suceava. Documente privitoare la istoria orașului. 1399-1918*, volumul I, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Ioan Caproșu și Gavril Irimescu, București, 1989, p. 325-344, nr. 198.

⁴⁵ Ioan Caproșu, Mihai-Răzvan Ungureanu, *Documente statistice privitoare la orașul Iași, I (1755-1820)*, nr. 1, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 16-73.

⁴⁶ *Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774*, în *Moldova în epoca feudalismului*, VII, partea I-II, Chișinău, 1975.

⁴⁷ *Ibidem*, partea II, p. 203-209.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 357-399.

așa cum se întâmplă și în unele provincii ale Imperiului otoman, mahalaua nu reprezenta o entitate foarte rigidă, nici măcar din punct de vedere confesional⁴⁹. Cu cât ne îndreptăm către secolul XIX, cu atât ne apare mai clar faptul că autoritățile interesate în colectarea dărilor percepe mahalaua ca entitate fiscală⁵⁰.

În concluzie, putem afirma că, în secolele XVII și XVIII, au fost folosiți în paralel termenii de origine slavă **uliță-uliceni**⁵¹ și cei de **mahala-mahalagii**, iar cu cât urcăm spre mijlocul secolului XVIII înregistrăm o sporire a frecvenței folosirii celor din urmă. Mai mult, cel puțin așa cum ni se dezvăluie organizarea din interiorul orașelor în secolul XVII, de când sursele devin mai numeroase, se pot identifica similitudini cu înțelesul pe care termenul îl avea în orașele de la sud de Dunăre, de unde acesta provenea.

Așadar, revenind la enunțul din *Dicționarul de instituții feudale*, mahalaua din orașele moldovenești nu a reprezentat doar un împrumut lingvistic datorat statornicirii, aici, a unei populații sosite din Imperiul otoman așa cum se înțelege din definiția propusă, ci o formă de locuire în care o populație de origine balcanică urbană putea identifica elemente similare sensului originar. Am văzut că și în orașele moldovenești, dincolo de amestecul etnic și social, locuirea în mahala duce la conturarea unei identități, iar existența măcar a unui locaș de cult sporește sentimentul de solidaritate între locuitorii acelei zone, dincolo de ocupații sau apartenență socială. De asemenea, mahalaua prezintă o anumită configurație urbanistică datorată existenței unei artere principale și a mai multor artere secundare, dobândind și funcția de unitate fiscală.

Sensul urbanistic al mahalalei otomane și al celei din orașele moldovenești se va apropia și mai mult pe măsură ce pătrundem în perioada fanariotă, atunci când influența orientală asupra vieții urbane se va accentua, dar păstrând, așa cum s-a întâmplat și în alte teritorii ale vastului spațiu aflat sub dominație otomană, suficiente trăsături ce țin de specificul local al evoluției urbane.

ULIȚE AND MAHALALE: URBAN MEANINGS (17th AND 18th CENTURIES) (Summary)

Keywords: urbanism, urban planning, Ottoman civilization, cultural influences

The author tries to find out, based upon the 17th and 18th century documentary testimonies, whether the *mahalale* in the cities of Moldavia represented a simple linguistic borrowing or a habitation possibility, where population of Balkan origin could identify elements that were similar to those of their original areas. Even if the research of the topic has just started, we could already see some urban resemblances between the slum of the Moldavian cities and that of the Ottoman cities.

⁴⁹ Pentru mahalalele din Botoșani, menționarea lor în sursele documentare și originea numelor unora dintre acestea, vezi Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Fălticeni, 1936, p. 55-56.

⁵⁰ Într-un act de judecată, din a doua jumătate a secolului XVIII, dintre stăpânul unei părți din moșia târgului Piatra și orașenii ce refuză să plătească acestuia bezmenul și taxele pentru vânzarea băuturilor, se amintește că, în urma judecății, se urmărește strângerea banilor de la „mahalale” (ANI, Documente, CCC/37).

⁵¹ La întocmirea unor acte, martorii sunt denumiți adesea uliceni cu sensul de mahalagii (vezi Ioan Caproșu, *Documente Iași*, II, p. 553, nr. 628).

SORIN GRIGORUȚĂ*

DOCTORUL EUSTATHIUS ATHANASIOS ROLLA ȘI ACTIVITATEA SA ÎN MOLDOVA ÎNCEPUTULUI DE SECOL XIX

Cea dintâi încercare de conturare a unui portret biografic al doctorului Eustathius Rolla aparține lui Costandin Sion, care, în *Arhondologia Moldovei*, nota în dreptul numelui Rola: „[...] încă pe la anul 1802 au venit un doctor grec cu numele Evstati, cu bună știință de medicină. S-au însurat, au luat o fată a unui dascăl Theodosie, iarăși grec, dar și acela însurat aice cu o moldovancă de la ținutul Dorohoi; au făcut mai multe fete și un ficior, Costache; pe la 1832 au murit doctorul Evstati și femeia lui, după ce ș-au măritat fetele cu ruși ș-au vândut casele ce ave în Iași, în ulița Păcurari, au vândut și o moșioară ce ave la ținutul Dorohoi”¹.

Imaginea înfățișată de paharnicul Sion a fost cu timpul nuanțată de autorii câtorva studii, care analizează în detaliu, în cadrul unor lucrări dedicate activității medicilor ieșeni², sau doar tangențial, în contribuții generale de istorie a medicinei românești³, activitatea doctorului Eustathius Rolla în Iași în începutul de veac XIX. Dintre acestea merită a fi amintit mai ales studiul în care Gh. Sibechi înfățișează imaginea *Unui doctor ieșean de prestigiu. Evstatie Rola*⁴.

Dat fiind însă faptul că autorii la care facem referire nu au valorificat toate sursele existente la acea vreme, iar între timp au fost editate noi izvoare documentare, la care se adaugă surse rămase încă inedite, considerăm oportună prezentarea câtorva aspecte privitoare la viața și activitatea doctorului Eustathius Rolla, unul dintre cei mai longevivi medici ai orașului Iași de la începutul secolului XIX.

Potrivit lui Costandin Sion, momentul venirii doctorului Rolla la Iași ar trebui plasat „pe la 1802”, numai că nesiguranța ce se poate citi în exprimarea paharnicului, coroborată cu o serie de alte mărturii documentare, ne face să credem că la 1802

* Asistent cercetare, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotariu, prefață de Mircea Angheliescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, București, Ed. Minerva, 1973, p. 225-226.

² V. Gomoiu, Gh. Gomoiu, Maria V. Gomoiu, *Repertoriul medicilor, farmaciștilor, veterinarilor din ținuturile românești (înainte de anul 1870)*, București, 1938, p. 381; Paul Pruteanu, *Medici în Moldova înainte de Regulamentul Organic*, în *Din istoria medicinei românești și universale*, sub îngrijirea V. L. Bologa, București, Ed. Academiei, 1962, p. 244-245.

³ Pompei Gh. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. I-III, Călărași, 1935-1938; V. Rășcanu, Gh. Gh. Năstase, Șt. Bîrsan, Gh. Băileanu, *Istoricul spitalului orășenesc clinic de adulți din Iași în cadrul evolutiv al fostelor așezăminte Sf. Spiridon*, vol. I, București, Ed. Medicală, 1956.

⁴ Gh. Sibechi, *Un doctor ieșean de prestigiu. Evstatie Rola*, extras din „Revista Medico-Chirurgicală”, Iași, LXXXVI, 1982 (în continuare, *RevMedChir*).

doctorul Eustathius se afla deja în Iași de ceva vreme. Una dintre aceste mărturii, în care apare numele unui Eustati, doctor grec, este o notă a consulatului rus din Iași, din 9 iunie 1799⁵, în care sunt enumerați adepții ideilor Revoluției Franceze⁶, apropiați ai medicului Polizo⁷, conducătorul grupului „republicanilor” din Iași. Se pare că prin intermediul unchiului acestuia din urmă, influentul negustor grec Andrei Pavli, dar și pe fondul instabilității determinată de epidemia de ciumă activă atunci la Iași, doctorul Eustathius și ceilalți apropiați ai lui Polizo au scăpat de urmărire⁸.

Conștientizând probabil că eliberarea propriei patrii de sub dominația străină era un deziderat încă greu de îndeplinit, doctorul Eustathius Rolla avea să aleagă o altă cale, găsind în Moldova o patrie adoptivă⁹, unde avea să-și întemeieze o familie și să se împlinească pe plan profesional. S-a căsătorit în anul 1804¹⁰, cu Mărioara, fiica dascălului grec Theodosie¹¹, împreună cu care a avut un băiat, Constantin¹², și trei fete¹³. Căsătoria pare să-i fi adus doctorului Rolla o zestre însemnată: un loc de casă pe Ulița Bărboiului¹⁴, „un han cu locul lui ci iaste aice în Iași la Cizmărie”¹⁵, moșia Mitoc de la ținutul Dorohoi¹⁶, 12 pogoane de vie la Odobești și 10 la Miroslava¹⁷. Deloc de neglijat au fost însă și veniturile obținute de-a lungul timpului de Eustathius Rolla în calitate sa de doctor al orașului¹⁸,

⁵ *DIR* (serie nouă), IV, *Rapoarte diplomatice ruse (1797-1806)*, editate de Andrei Oțetea, București, Ed. Științifică, 1974, p. 267; *Istoria Românilor*, VI, *România între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, București, Ed. Enciclopedică, 2002, p. 439-440.

⁶ Leonid Boicu, *La France de la Révolution et les Principautés Roumaines: idéologie et pratique politique*, în *La Révolution française et les roumains. Impact, images, interprétations*, publicată de Al. Zub, Iași, Ed. Junimea, 1989, p. 20; Cristian Ploscaru, *Politica Franței în Principatele Române la începutul secolului al XIX-lea din perspectiva elitei locale*, în Ionuț Nistor, Paul Nistor (coordonatori), *Relații internaționale. Lumea diplomației. Lumea conflictului*, Iași, 2009, p. 42.

⁷ Alexandru Elian, *Conspiratori greci în Principate și un favorit mavroghenesc: Turnavitu*, extras din *RI*, XXI, nr. 10-12, 1935, p. 10; Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775-1800)*, Iași, Ed. Junimea, 1980, p. 162.

⁸ *DIR*, IV, p. 271.

⁹ Despre integrarea străinilor în cadrul structurilor boierimii autohtone a se vedea: Cristian Ploscaru, *Identități etnice și reprezentări sociale în Moldova la începutul secolului XIX*, în Andi Mihalache, Silvia Marin-Barutchieff (coordonatori), *De la fictiv la real. Imaginea. Imaginarul. Imagologia*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 637-648.

¹⁰ ANI, Divanul de Apelație al Țării de Jos, 182/1833. Într-o înșiruire de acte în virtutea cărora Mărioara Rolla stăpânea câteva pogoane de vie la Odobești, se amintește și de foaia de zestre a acesteia, din anul 1804, semnată de dascălul Theodosie.

¹¹ Informațiile privitoare la acest dascăl Theodosie sunt prea puține și nesigure pentru a putea contura un portret biografic. Potrivit lui Nicolae Iorga și lui Gh. Bezviconi, Theodosie Savici, originar din Trapezunt, ar fi venit în Moldova în anturajul lui Constantin Mavrocordat. S-a căsătorit cu Măriuța, fiica lui Lupu aga, apoi cu Anastasia, fiica medelnicerului Ioan Philipovici. A stăpânit în Iași casele socrului său, Lupu aga, aflate în vecinătatea mănăstirii Sf. Sava, un han cu locul lui în Cizmărie și vii la Odobești și Miroslava (N. Iorga, *Généalogies de boiars et officiers romaines de Bessarabie*, în *RHSEE*, XVII, nr. 7-9, 1940, p. 210; Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, II, București, 1943, p. 72; *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VII, *Acte interne (1771-1780)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Ed. Dosoftei, 2005, p. 66, 67, 465, 468; ANI, Documente, DCCXIX/1; idem, Divanul de Apelație al Țării de Jos, 183/1833, f. 3r.-7v.).

¹² ANI, Secretariatul de Stat, 189/1833, f. 14 r.; Mihai-Răzvan Ungureanu, *Genealogia ca expresie a definiției sociale*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, nr. 3-4, p. 123.

¹³ Gh. Bezviconi, *Din vremea lui Alexandru Sturdza (1791-1854)*, în „Din trecutul nostru”, IV, nr. 36-39, 1936, p. 8, n. 1; idem, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, II, p. 72; Paul Cernovodeanu, *Români și ruși. Politică și încuscări*, în *MI*, 30, 3/1996, p. 39; ANI, Documente, CDXXIX/178.

¹⁴ ANI, Documente, XXXVI/33.

¹⁵ *Ibidem*, DCCXIX/1.

¹⁶ ANI, Manuscrise, mss. 1646, f. 18 r.

¹⁷ Idem, Divanul de Apelație al Țării de Jos, 183/1833, f. 14 r.

¹⁸ Chiar dacă în unele centre urbane mari din vecinătatea occidentală a Principatelor Române astfel de medici sau chirurghi ai orașelor puteau fi întâlniți încă din secolul XV, abia din a doua jumătate a secolului XVIII

funcție pe care o deținuse probabil de la sfârșitul secolului XVIII, dar pe care o avem atestată documentar abia din anul 1805, când, la 1 martie, „dumnealui Efstathie doftorul politiei” schimba „locul de zăstre ce are pe Ulița Bărboiului” cu un loc de casă în mahalaua Muntenimii de Sus, în apropierea drumului Păcurarilor, plătind pe deasupra și 600 de lei¹⁹. Informații mai precise aflăm abia la finalul primului deceniu al secolului XIX când, la 1 mai 1809, doctorul Eustathius Rolla încheia un nou contract în calitate de doctor al orașului Iași²⁰. Prin acesta doctorul se angaja să meargă „în toate casele unde sunt bolnavi în diferite stări, la cerere, ziua și noaptea fără nici o vorbă”, străduindu-se, după priceperea sa, să le restabilească sănătatea, fără a pretinde în schimbul serviciilor sale nici o plată, ci dimpotrivă, în cazul în care suferindul era nevoiaș, doctorul se obliga să cheltuiască din propria avuție în folosul bolnavului²¹. Printre atribuțiile doctorului se regăsea și tratarea boierilor din apropierea Iașilor, acest fapt fiind însă permis doar cu știința episcopilor²². De asemenea, tot în sarcina doctorului Rolla reveneau și unele controale pe care le efectua, alături de alți medici, în vederea deschiderii unor noi farmacii la Iași sau în orașele Moldovei²³, precum și „cercetarea” și certificarea competenței anumitor „spîteri”²⁴ și moașe²⁵. Pentru toate acestea și mai ales fiindcă era „doftor cu ipolipsis”, doctorul Eustathius urma să primească un salariu anual de 5.400 lei, la care se adăugau 500 lei pentru „chiria casei lui”²⁶.

Cu toate că primea o sumă importantă pentru chirie, doctorul Eustathius nu renunță la gândul de a-și spori stăpânirea în jurul locului de lângă drumul Păcurarilor²⁷, unde își ridicase case impunătoare „zidite de piatră cu două rânduri”²⁸, fără a mai ține seama că ajunsese cu „îngrăditura-i pînă în streșina casei” Nastasiei Haruțoaia, femeie săracă²⁹, ce

această practică se generalizează, pătrunzând și la răsărit de Carpați (Ljuben Berov, *The material status of the free-lanced professions in south-eastern Europe (18th-19th century)*, în *ÉtBalk*, nr. 1/1984, p. 4; Stela Mărieș, *Medici germani în Iași (prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în *AIIAI*, XXXIV, 1997, p. 190-191).

¹⁹ ANI, Documente, XXXVI/33.

²⁰ T. G. Bulat, *Farmacisti și medici la începutul veacului al XIX-lea în Țările Române*, în *AB*, IV, nr. 1, 1932, p. 12.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ Idem, „Spîteri și doftori” la Iași, în 1811, în *AB*, X, nr. 1-4, 1938, p. 141; N. Iorga, *Documente privitoare la istoria familiei Callimachi*, I, București, 1902, p. 509.

²⁴ ANB, Documente moldovenești, II/32. Documentul este important deoarece el păstrează, alături de semnătura doctorului Rolla și amprenta sigiliului său. Doctorul folosea un sigiliu oval ce avea în centru toiagul lui Esculap, iar în partea superioară inițiala E.

²⁵ ANI, Colecția Litere, D/395, f. 30.

²⁶ T. G. Bulat, *Farmacisti și medici...*, p. 12; Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească de la 1806-1812*, vol. III, *Amănunte asupra Moldovei de la 1808-1812*, extras din *AARMSI*, s. II, tom XXXII, București, 1909, p. 60. Pentru pregătirea și experiența sa, doctorul Eustathius era cel mai bine remunerat dintre doctorii orașului (G.Z. Petrescu, *Lefuri și onorarii medicale în trecutul țării noastre*, extras din „Revista de Medicină Legală”, București, II, 3-4, 1938, p. 13 – în continuare, *RML*).

²⁷ La 8 ianuarie 1808, doctorul mai cumpără un loc de casă în mahalaua Muntenimii de Mijloc, „cari loc se megieșești cu casăle dum(i)sale”, plătind pentru acesta 500 de lei lui Toader, fiul lui Ioniță vel clucer din Bârlad (ANI, Documente, XXVI/47); în vara aceluiași an, la 21 iunie, Eustathius Rolla mai cumpără o casă cu locul ei în mahalaua Muntenimii de Sus cu 700 de lei, alături de locul ce tocmai îl cumpărase de la Toader, fiul lui Ioniță vel clucer, de această dată vânzător fiind căpitanul Toader Borș (*ibidem*, XXXVI/53); la 18 noiembrie 1808, doctorul Eustathius adăuga stăpânirii sale încă o casă cu locul ei, „în mahalaua din vale de bisărica Pripadoamna Paraschiva”, învecinată de asemenea cu locul său, casă pe care dorește în repetate rânduri să o cumpere (*ibidem*, XXXVI/57).

²⁸ *Ibidem*, XXXVI/68.

²⁹ Despre discrepanțele sociale și invocarea puterii de către cei săraci în judecățile cu vecinii lor mai înstăriți, vezi Constanța Vintilă Ghițulescu, *Vecini, reputații și control social în societatea românească (secolul al XVIII-lea)*, în „Revista de istorie socială”, VIII-IX, 2003-2004, p. 154.

înainta jalbă după jalbă Divanului pentru a-și găsi dreptatea³⁰. Hotărârea Divanului din 20 august 1807 dădea însă câștig de cauză doctorului, deoarece Nastasia Haruțoia nu avea dovezile necesare atestării stăpânirii locului respectiv³¹. Cu toate că jalbele Nastasiei către Divan au continuat, doctorul Eustathius a stăpânit nestingherit locul său, care se pare că îi era însă insuficient, doctorul mai cumpărând la 6 iunie 1811 „o casă cu puțin loc, țărănească, proastă, aici în Iași, în mahalaua Muntenimii de Sus, în vale de casăle” sale, pentru a avea loc să-și țină lemnele și altele³². Doctorul Eustathius ajunsese astfel să stăpânească, la finele anului 1811, 28 de stânjani în Ulița spre Păcurari, cărora li se adăugau 10 stânjani și două palme pe ulița Sf. Vineri și alți trei stânjani și două palme de loc și încă două clădiri pe ulița Cizmăriei³³.

Pe lângă îndeplinirea sarcinilor pe care le avea ca medic al orașului, sarcini de care se achita cu „dragoste și plecare”, dacă e să dăm crezare fraților Dumitrache și Costin Neculce, pe care i-a căutat „la boalele ce au avut în cumpăna vieții”³⁴, doctorul Eustathius nu și-a uitat originile și, cu atât mai mult, unul din posibilele scopuri ale venirii sale în Moldova: sprijinirea mișcării grecești de emancipare. În acest sens, el pare să joace un rol important în apariția și desfășurarea activității tipografiei grecești ce a luat ființă la Iași în anul 1812. În cererea înaintată Divanului Principatului Moldovei, la 23 ianuarie 1812, pentru a obține aprobarea înființării unei tipografii grecești, cei 10 negustori greci și români din Iași menționează că dețin suma de bani necesară, singura lor dorință fiind ca pentru supravegherea activității tipografiei să poată însărcina pe beizadeaua Scarlat Ghica și pe „domnul doctor Eustathie”³⁵, considerați de Emanuel Vernardos, directorul acestei tipografii, „iubitori ai muzelor”³⁶. Calitatea de efor pe care a deținut-o doctorul Eustathius este confirmată și de menționarea sa în lista prenumeraților primelor cărți apărute de sub teascurile tipografiei ieșene³⁷, unde este pomenit Ὁ ἐξοχώτατος ἰατρος καὶ φυσικὸς Εὐστάθιος ἔφορος αὐτῆς³⁸ (eminentul doctor și naturalist Eustathios, efor al acesteia) și sugerată poate de tipărirea la această tipografie a unei lucrări de factură medicală, *Manual pentru conservarea sănătății stomahului*, autor al acesteia fiind creditat doctorul Constantin Darvari din București³⁹.

Fiind un bărbat cult, cu studii de medicină, interesat de filosofie⁴⁰ și cunoscător al mai multor limbi, doctorul Eustathius a făcut parte, alături de Ștefan Dungas, Constantin Cantacuzino Pașcanu și Iancu Ghica, din comisia de examinare a elevilor Academiei din

³⁰ ANI, Documente, XXXVI/41, 44, 45, 46.

³¹ *Ibidem*, XXXVI/42, 43.

³² *Ibidem*, CDXXIX/71, 72 și CDLXII/44; Gh. Ghibănescu, *Documente*, în *IN*, 8, 1930, p. 117.

³³ *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, editate de Ioan Caproșu și Mihai-Răzvan Ungureanu, vol. I, 1755-1820, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 285, 287, 316.

³⁴ ANI, Documente, XXXVI/57.

³⁵ Constantin N. Tomescu, *Tipografia grecească în Moldova la 1812*, în *AB*, I, nr. 4, 1929, p. 42; Nestor Camariano, *Nouvelles informations sur la création et l'activité de la typographie grecque de Yassy (1812-1821)*, extras din *BS*, 7, 1966, p. 62; Alexandru Papadopol-Calimah, *Din istoria legislațiunei Moldovei*, în „Arhiva”, VII, nr. 3-4, 1896, p. 155.

³⁶ Nestor Camariano, *op. cit.*, p. 65.

³⁷ *Ibidem*, p. 69; I. Antonovici, Gr. Crețu, *Tipografiile, xilografiile, librăriile și legătoriile de cărți din Bârlad. Cu o privire asupra tipografiilor din România de la 1801 până astăzi*, București, 1910, p. 27.

³⁸ Nestor Camariano, *op. cit.*, p. 75.

³⁹ Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005, p. 296.

⁴⁰ Între cărțile din biblioteca doctorului Eustathius se regăsesc și titlurile câtorva lucrări ce stau mărturie pentru interesul său față de acest domeniu (Nicos Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”*, vol. 3.1, secolul XIX <1801-1820>, Iași, 1978, p. 70, 489).

Iași la examenele din septembrie 1814, în fruntea elevilor examinați fiind chiar Alexandru Callimachi, fiul domnului⁴¹. Pornind de la aceleași caracteristici ale doctorului Eustathius Rolla putem înțelege apropierea sa de Nicolae Rosetti-Roznovanu, pe care-l însoțește la Paris, pe parcursul anului 1818⁴², pentru ca în ianuarie 1819 să-i aflăm pe amândoi la Viena, ca invitați la un bal dat de contesa Revay⁴³, soția scriitorului și istoricului maghiar János Mailáth. Legătura dintre cei doi e posibil să depășească tărâmul cultural, ea fiind probabil determinată de problemele de sănătate ce l-au silit pe tânărul Nicolae Rosetti, la acea vreme în vârstă de 24 de ani, să ajungă în Franța⁴⁴, doctorul Eustathius Rolla asistându-l poate în calitatea sa de doctor al Roznovăneștilor⁴⁵. Dintre contactele pe care aga Nicolae Rosetti le stabilește la Paris, ne vom opri doar asupra unuia care îl implică în mod direct și pe doctorul Eustathius; mai precis, ca urmare a recomandării celor doi, Societatea pentru Învățământul Elementar din Paris l-a numit, în ședința din 18 noiembrie 1818, pe mitropolitul Moldovei, Veniamin Costachi, membru corespondent al societății⁴⁶. Același titlu s-a acordat și episcopului de Roman, Gherasim, precum și episcopului de Huși, Meletie⁴⁷. Aproximarea de membrii familiei Roznovanu poate fi explicată și prin pasiunea pentru cărți și pentru lectură ce pare să-i fi caracterizat, păstrând proporțiile⁴⁸, atât pe cei dintâi, cât și pe doctorul Rolla, acesta găsimd poate uneori răgazul de a răsfoi, la finalul vreunei consultații, câteva pagini din „Journal de Pharmacie”, „La Gazette de Santé”, *Description de l'hôpital royal*: gazete și cărți primite de Nicolae Rosetti Roznovanu de la Paris și așezate printre celelalte cărți în rafturile bibliotecii de la Stâncă⁴⁹.

Revenind la activitatea medicală a doctorului Eustathius Rolla, acesta pare să fi fost unul din pilonii pe care s-a bazat domnul Moldovei, Scarlat Ghica, în anul 1813, când a încercat să reorganizeze „Casa doftorilor”, în fruntea căreia aveau să se afle „doi doftori aleși profesori, în care rânduială acum se află dumnealor doftorul Plusk și Efstathie”. Pentru serviciile lor, cei doi urmau să fie remunerați cu câte 9.840 de lei pe an, „pentru leafă și pentru chiria caselor lor”⁵⁰ la care se adăugau și 15 scutelnici⁵¹. Iar

⁴¹ Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Ed. Academiei, 1971, p. 84.

⁴² N. Isar, *Principatele române în epoca luminilor 1770-1830*, București, Ed. Universității din București, 2005, p. 37, n. 27.

⁴³ Vlad Georgescu, *Préoccupations culturelles chez Nicolae Rosetti-Roznovanu 1818-1821*, în *RESEE*, VII, 1970, p. 234.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 232.

⁴⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. X, 1763-1844, București, 1897, p. 556, n. 4; o diagnostică a lui Iordachi Roset Roznovanu, din 11 mai 1829, este iscălită de doctorul Eustathius Rolla.

⁴⁶ Nicolae Ciachir, *Mitropolitul Veniamin Costachi membru corespondent al învățământului elementar din Paris*, în *BOR*, LXXXVI, nr. 1-2, 1968, p. 182-183.

⁴⁷ N. Isar, *op. cit.*, p. 44.

⁴⁸ Despre biblioteca doctorului Eustathius știm că număra în jur de 1.450 de lucrări, acestea fiind scoase la vânzare după moartea doctorului de moștenitorii săi („Albina românească”, 28 feb. 1835, p. 69), în timp ce în biblioteca Rosetti-Roznovanu de la Stâncă se găseau aproximativ 7.000 de volume (Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Catalogul bibliotecii de la Stâncă*, extras din „Studii și cercetări de bibliologie” (SCB), XIII, 1974, p. 155); câteva din titlurile lucrărilor din biblioteca doctorului Rolla pot fi identificate, numele acestuia regăsindu-se în listele de prenumeranți ale unor cărți ce se află astăzi la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” Iași (Nicos Gaidagis, *op. cit.*, p. 70, 104, 274, 293, 469, 49, 508, 568, 601, 609).

⁴⁹ Cornelia Teofana Papacostea, *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Biblioteca de la Stâncă*, extras din SCB, V, 1963.

⁵⁰ Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, X, p. 556; Nicolae I. Angelescu, *Acte și documente din trecutul farmaciei în Țările Românești*, București, 1904, p. 49.

⁵¹ Doctorul Rolla a beneficiat de acești scutelnici până la sfârșitul vieții, numărul lor sporind (Corneliu Istrati, *Condica visteriei Moldovei din anul 1816*, în *AIIAI*, Supliment I, 1979, p. 79; idem, *Catagrafia fiscală a*

pentru „mai multă îndemnare a doftorilor la sânguină cuviincioasă cu împlinirea datorilor” se garanta că aceia dintre ei care vor sluji vreme de 20 de ani, iar apoi dacă din pricina neputințelor trupești nu-și vor mai putea „urma lucrarea meșteșugului”, vor primi „o leafă cuviincioasă și agiutor după trebuință, spre înlesnirea vieții, ca o răsplătire pentru osârdia ce au arătat în slujba lor”⁵². Epidemia de ciumă ce a bântuit în Moldova de-a lungul celui de-al doilea deceniu al secolului XIX⁵³ a reprezentat un factor esențial în desfășurarea activității medicilor orașului, atribuțiile lor sporind, iar odată cu acestea și riscurile pe care ei și le asumau.

Teama de contaminare și nevoia de asistență medicală îi determină pe supușii prusieni din Iași ca, la 4 iulie 1819, să solicite un medic, ce urma să fie ales după o prealabilă examinare făcută de doctorii Eustathius și Plusk, cererea lor privind și posibilitatea de a închiria o casă pentru cei bolnavi⁵⁴. Temerea suspușilor prusieni se dovedește întemeiată, la 15 iulie, doctorul Eustathius, împreună cu același Plusk, confirmând existența ciumei în Tătărași, Păcurari, pe drumul Socolei și în satul Tomești⁵⁵. Vizitele făcute în zilele următoare de o comisie formată din hatman, agă, doctorii orașului: Eustathius, Plusk, Lorentz, Samurcaș⁵⁶ și Romantzay, însoțiți de numeroși boieri, în mai multe case suspectate de ciumă, îi determină și pe cei din urmă doi doctori să accepte existența epidemiei⁵⁷.

Eforturile depuse de doctorii ieșeni în identificarea și combaterea cazurilor de ciumă, la care se adăuga, fără îndoială, tămăduirea de-a lungul timpului a numeroși bolnavi, aveau să fie răsplătite, întocmai după cum se prevedea în noul statut al Casei Doftorilor emis de Scarlat Callimachi în august 1813. Astfel, la 22 octombrie 1820, domnul Moldovei, Mihail Grigorie Suțu, acorda un privilegiu pentru vrednică împlinire a atribuțiilor de doctor al orașului⁵⁸. Înainte de a insista asupra acestui privilegiu se impune o analiză judicioasă a documentului în sine, deoarece numele doctorului căruia îi este oferit, Efstathie Athanasie, pare să ridice semne de întrebare. Primul autor care a valorificat documentul, Paul Pruteanu, considera ca „Efstatie Atanasie” ar fi fost medic al orașului Iași încă din 1795, deoarece în 1820 „a căpătat pentru cei 25 de ani de slujbă un hrisov de pensionare, prima pensionare a unui medic român în țările române”⁵⁹. În cele câteva rânduri dedicate doctorului Eustathius Rolla, același Paul Pruteanu exprimă posibilitatea identității dintre doctorul „Efstatie Atanasie” și „Eustratie Rolla”, însă nu depășește acest stadiu al presupunerii. Revenind la documentul din 22 octombrie 1820

Moldovei din anul 1820, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, p. 263, 265, 416, 464, 465; *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845)*, III. *Ținutul Cărligăturii*, partea 1 (1820), volum editat de Marius Adumitroaei și Mircea Ciubotaru, *Introducere* de Mircea Ciubotaru, Iași, Ed. StudIS, 2011, p. 10, 77).

⁵² Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, X, p. 556; Nicolae I. Angelescu, *op. cit.*, p. 50.

⁵³ Pompei Gh. Samarian, *Ciuma. Din epidemiologia trecutului românesc*, București, 1932, *passim*.

⁵⁴ Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, X, p. 57, nota 1.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 58.

⁵⁶ Activitatea doctorului Dimitrie Samurcaș și descendența sa au fost analizate de Vlad Zirra în articolul *Medici din Moldova veacului trecut: Dimitrie Samurcaș și descendența sa (I-III)*, în *AIIAI*, 1989, 1, p. 719-732; *AIIIX*, II, 1990, 1-2, p. 259-268; *AIIIX*, III, 1991, p. 391-408.

⁵⁷ Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, X, p. 57.

⁵⁸ ANI, Documente, CDLXII/81. Actul este de format mare, cu titlatura, majusculele și formula de încheiere scrise cu cerneală roșie, frumos redactat. La sfârșitul documentului, la mijlocul paginii, este imprimat în chinovar sigiliul domnesc mijlociu al lui Mihail Suțu Voievod (1819-1821), prevăzut în mijloc cu stema Moldovei, înconjurată de stemele celor 16 ținuturi. Între două cercuri simple este scrisă legenda cu caractere chirilice: „† 181<9> Ioanu Mihai Grigori Suțul v(oe)v(od) cu mila lui Dumnezeu Domnu al toată Țara Moldovei”.

⁵⁹ Paul Pruteanu, *op. cit.*, p. 240.

și încercând a vedea dincolo de titulatura și majusculele frumos colorate și de impunătorul sigiliu, o privire atentă asupra numelui Efstathie Athanasiu poate întări astăzi o ipoteză doar sugerată acum mai bine de jumătate de secol: în comparație cu numele Efstathie și celelalte cuvinte din text, numele Athanasiu pare scris pe un loc lăsat inițial liber și adăugat ulterior, de același scriitor al actului, însă fără a mai da dovadă de cursivitatea caracteristică întregului document. Singura diferență notabilă în maniera de redactare a literelor se observă în cazul literei θ, care este scrisă diferit în numele Efstathie și Athanasiu.

Aceste argumente nu se dovedesc însă suficiente pentru a demonstra că doctorul care primește acest privilegiu în 1820 este Eustathius Rolla și pentru a combate în același timp existența unui alt doctor, Efstathie Athanasiu. Mai mult decât atât, Arhivele ieșene păstrează o altă mărturie ce face referire la acest din urmă nume. Este vorba de o copie a diplomei care conferea lui „Eustathius Athanasius, grecul”⁶⁰, titlul de doctor în medicină, diplomă eliberată, la 24 septembrie 1794, de Facultatea de Medicină din Halle, în urma unui riguros examen și a susținerii tezei de licență cu titlul: *Historiae radicis scillae marinae physico-medicae specimen I*. O nouă lumină asupra problemei aduc alte două documente. Pe de o parte, este vorba de un atestat emis de „ocârmuire Prințipatului Moldaviei” la 31 decembrie 1831, prin care se acordă Mărioarei Rolla, văduva răposatului doctor Eustathius Rolla, o pensie de 700 de lei pe lună pentru „cele în curgere aproape de 40 ani slujbe a trecutului din viață, întâiul doftor al orașului Eșii, Efstathie Rola, săvârșite cu cele mai necruțate și trudnice ostenele, a căror laude și cunoștință va rămâne pentru totdeauna nemuritoare în inimile și simțirile tuturor”⁶¹. Pe de altă parte, ne referim la menționarea, la 1831, a supusului rus, paharnicul Athanasiu Rolla, căsătorit cu o Ecaterina Racoviță⁶², despre care s-ar putea crede că este un frate al doctorului Eustathius Rolla⁶³. La acestea se adaugă și faptul că, pentru sfârșitul secolului XVIII și primul sfert al secolului XIX, nu mai avem nici o mărturie care să ateste existența unui doctor cu numele Eustathius Athanasiu și care să nu poată fi asociat cu doctorul Eustathius Rolla.

Considerăm astfel că doctorul care absolvea, în septembrie 1794, Facultatea de medicină a Universității din Halle este același cu doctorul care dobânda la 1820 privilegiul pentru cei mai bine de 25 de ani de activitate în Moldova, dar și cu doctorul a cărui soție primea în 1831 o pensie pentru cei aproape 40 de ani în care răposatul său soț fusese medic al orașului Iași, anume: Eustathius Athanasius Rolla. În sprijinul presupunerii invocăm exemplul unui alt medic grec ce a practicat și în Moldova – licențiat tot la Halle, numai că în 1800 –, pe a cărui diplomă găsim înscris numele „Stavri Polisu Moschu”⁶⁴, el fiind însă cunoscut printre contemporani și regăsit ulterior în documente și în istoriografie, cel mai adesea, doar sub numele Stavri Moscu⁶⁵.

Se poate astfel ca la redactarea actului din 1820 să se fi petrecut o confuzie, mai mult ca sigur involuntară. Cunoscut îndeobște ca „doftorul Eustatie”, după cum afirma chiar Alexandru Papadopol Calimah la mai bine de jumătate de veac de la moartea

⁶⁰ ANI, Colecția Litere, D/395, f. 34 r.

⁶¹ Idem, Documente, CDLXII/81.

⁶² Idem, Epitropia Sf. Spiridon, dosar 37/1831-1838, f. 5, 9; același nume, Athanasiu Rolla, apare și în lista prenumeranților unei lucrări publicate de Dimitrie Panaghiotatu Govdelas, la Viena, în 1816 (Nicos Gaidagis, *op. cit.*, p. 415).

⁶³ V. Rășcanu, Gh. Gh. Năstase, Șt. Bîrsan, Gh. Băileanu, *op. cit.*, p. 111.

⁶⁴ ANI, Colecția Litere, D/395, f. 26 v.

⁶⁵ T. G. Bulat, *Farmaciiști și medici...*, p. 11.

doctorului⁶⁶, în momentul în care a fost redactat un act oficial, cu o însemnătate deosebită pentru destinatar, s-a dorit scrierea numelui complet al acestuia, numai că utilizarea numelui de familie nefiind încă o practică curentă, cei care s-au ocupat de redactarea actului au întâmpinat dificultăți, fapt pentru care au lăsat un spațiu liber după numele Efstathie, completat ulterior doar cu numele Athanasie.

Având perspectiva bătrâneților asigurată de privilegiul acordat de Mihail Suțu, privilegiu care nu e în nici un caz un act de pensionare, așa cum credea Paul Pruteanu, doctorul Eustathius Rolla continuă să-și desfășoare activitățile presupuse de funcția pe care o deținea, el fiind cel dintâi dintre doctorii Iașilor și ai Moldovei în lista doctorilor desemnați să lupte împotriva epidemiei de ciumă din Moldova anului 1829⁶⁷. La acestea avea să se adauge numirea sa în „sfatul doftoricesc”, instituit la 15 iunie 1829, în cadrul căruia, alături de Eustathius Rolla, se mai regăseau doctorii Iosif Viola, M. Zotta, A. Huber și chirurgul Iacob Czihak⁶⁸, urmând ca mai apoi, odată cu venirea generalului Pavel Kiselev la conducerea celor două țări române⁶⁹, în contextul organizării administrației sanitare la Iași, doctorul Eustathius Rolla să fie numit „protomedic”⁷⁰ al Moldovei⁷¹.

Atât de greu încercați de groaznică epidemie, dar animați de dorința de a completa activitatea practică cu îndeletnicirile științifice, câțiva medici ieșeni, îndemnați poate de bogata experiență a doctorului Rolla și de exuberanța specifică tinereții doctorilor M. Zotta și Iacob Czihak, găsesc puterea și răgazul de a se organiza într-un „Cerc de lectură a scrierilor medicale”, cerc care avea să ia ființă la 11 ianuarie 1830⁷². Printre numele întemeietorilor, undeva spre finalul listei, poate după o scurtă privire spre trecut, la cei mai bine de 35 de ani de activitate medicală la Iași, avea să-și așeze numele și doctorul Eustathius Rolla⁷³. Același nume îl vom regăsi, la 29 noiembrie 1830, în fruntea listei prenumeraților pentru lista periodicelor străine la care urma să se aboneze Cercul de lectură ieșean pentru anul 1831⁷⁴.

La nici un an de la stingerea epidemiei de ciumă, Moldova avea să fie afectată de un nou flagel: holera. Experiența dobândită pe parcursul anilor îl recomandă pe doctorul Eustathius să facă parte din comisia de carantină întemeiată pentru „disrădăcinarea boalei epidemice holera morbus”⁷⁵. Necunoașterea caracteristicilor noii epidemii avea să-i fie fatală, doctorul murind în vara anului 1831, în apropierea datei de 9 august, când, în paginile „Albinei Românești”, se „plângea vrednicul nostru protomedic, aga”⁷⁶

⁶⁶ Alexandru Papadopol Calimah, *op. cit.*, p. 155.

⁶⁷ ANI, Comitetul sănătății, 6/1829, f. 4.

⁶⁸ V. Rășcanu, Gh. Gh. Năstase, Șt. Bîrsan, Gh. Băileanu, *op. cit.*, p. 124.

⁶⁹ D. Vițcu, *Pavel D. Kiselev în Principatele Române (1829-1834): virtuțile și frustrările unui ocupant atipic*, în *AIIX*, t. XLII, 2005, p. 118; Al. Papadopol Calimah, *Generalul Pavel Kiselev în Moldova și Țara Românească (1829-1834). După documente rusești*, în *AARMSI*, s. II, tom IX, 1886-1887, p. 83.

⁷⁰ Medic șef era o funcție introdusă în Moldova de administrația rusă. Rolul și atribuțiile acestuia au fost precizate în mod clar prin Regulamentul Organic (Paul Pruteanu, *Cercetări cu privire la protomedicii Moldovei. Cronologia protomedicilor Moldovei*, în *SRdI*, XI, nr. 2, 1958, p. 134).

⁷¹ Paul Pruteanu, *op. cit.*, 1962, p. 244; „Albina românească”, 9 august 1831, p. 98.

⁷² N. A. Bogdan, *Societatea medico-naturalistă și muzeul istorico-natural din Iași. 1830-1919*, Iași, 1919, p. 4-5; V. Rășcanu, Gh. Gh. Năstase, Șt. Bîrsan, Gh. Băileanu, *op. cit.*, p. 125-126; V. Rășcanu, Gh. Năstase, D. Ciurea, E. Ciurea, *Istoricul „Societății de medici și naturaliști din Iași” (1830-1960)*, București, 1961, p. 14.

⁷³ ANI, Societatea de medici și naturaliști, mapa I, dosar 1/1830.

⁷⁴ *Ibidem*, mapa I, dos. 2/1830.

⁷⁵ „Albina românească”, 4 iunie 1831, p. 72.

⁷⁶ La 1 iunie 1829, pe lista cu „numele binevoitorilor prenumerați” ai primului număr al „Albinei Românești”, doctorul Eustathius Rolla apare prima dată purtând titlul de aga (*Uricarul*, VIII, p. 111); fără îndoială titlul era onorific fiind obținut prin „pitac gospod” (*Analele Parlamentare ale României*, tomul III, partea a II-a, 1832-1833, București, 1893, p. 20).

Evstatie Rola, carele plinind aice în curs aproape de 40 de ani vindecătoare meserie au lăsat între toți acea mai mulțămitoare aducere aminte⁷⁷. Se pare că a murit la vârsta de 65 de ani, răpus de holeră, încercând să se trateze cu remediile știute în epocă⁷⁸, dar fără a reuși. Își păstrează însă luciditatea până în ultimele clipe, susținând că nu există remediu contra bolii care tocmai îi curma existența⁷⁹.

Cu toate că mai rămân multe necunoscute și incertitudini cu privire la biografia doctorului Eustathius Rolla, dintre care amintim doar locul și data precisă a nașterii sau momentul venirii în Moldova, în finalul acestor rânduri considerăm că o încercare de sintetizare se impune. Considerăm astfel că Eustathius Athanasius Rolla, medic de origine greacă, născut pe la 1766, a absolvit Facultatea de Medicină la Halle. A venit în jurul anului 1795 în Moldova, unde s-a căsătorit în 1804 cu Mărioara, fiica dascălului grec Theodosie. Cunoscut sub numele de doftorul Efstathi, Evstati, Eustati sau Stati, doctorul Eustathius Rolla a fost vreme de mai bine de 35 de ani medic al orașului Iași, pentru ca la finalul carierei să fie protomedic al Moldovei. A fost printre primii doctori despre care avem mărturii mai numeroase cu privire la tratarea și vindecarea suferinșilor, putând schița și o scurtă listă a pacienților săi, pe care se regăsesc până acum vistiernicul Sandu Sturdza⁸⁰, Iordache și Nicolae Rosetti-Roznovanu⁸¹ și frații Dumitrache și Costin Neculce⁸². Pe lângă activitatea medicală, doctorul Rolla a fost un sprijinitor al culturii în general și al culturii și cauzei grecești în special, fiind unul dintre efortii tipografiei grecești din Iași. S-a sfârșit în slujba semenilor săi, „urmând sfințenia jurământului de a da omenirii, cu a sa primejdie, cerutul ajutor întru plinirea datoriilor sale”⁸³.

1. 1820 octombrie 22, Iași

Cu mila lui Dumnezeu, noi Mihail Grigoriu Suțul voievod, domn țării Moldaviei. Acele de folos și de trebuință, cu vrednice și folositoare mulțămiri, vo(i)ește, nu numai rânduiala firii, dar și aceia al așăzământurilor Legii, de a fi răsplătit celor de la care le dobândim și le avem, căci prin această răsplătire, câștigând aceia rodul dreptăților, aceasta slujește și ca cea mai întâi și mai puternică din mijlociri, prin care să însufleț(e)ază și râvna altora spre cele de priință pentru fericirea obștei.

Cu cât dar mai mult și mai cu deosebire să cuvine o asămine folositoare mulțămire celor ce, prin grele ostenele și prin jărtvire de ani și de cheltue, să nevoesc a câștiga știință de învățături și meșteșuguri din cele mai cu de-adinsul trebuincioasă viețuirii și cu asămine jărtvire și a științii și a odihnii lor slujăsc, străduindu-să iarăși întru îndelungare de vreme spre binele și folosul cel de obște al norodului.

Domnia mea, râvnitori fiind de a urma aceștii priincioasă mijlociri și, dorind în tot chipul de a adăogi folosânțele cele privitoare către obștească fericirea pământului

⁷⁷ „Albina românească”, 9 august 1831, p. 98.

⁷⁸ Dr. Sophianopoulo, *Relation des épidémies du cholera-morbus observées en Hongrie, Moldavie, Gallicie et a Vienne en Autriche dans les années 1831 et 1832*, Paris, 1832, p. 63; doctorul Rolla administra bolnavilor holerici camfor, mosc, castoreum, șerpariță, ulei de melisă și de mușetel, nitrat de bismut, laudanum, calomel.

⁷⁹ *Ibidem*; Pompei Gh. Samarian, *op. cit.*, II, p. 122; V. Rășcanu, Gh. Gh. Năstase, Șt. Birsan, Gh. Băileanu, *op. cit.*, p. 126.

⁸⁰ ANI, Divanul de Apelație al Țării de Jos, 182/1833, f. 3.

⁸¹ Iorga-Hurmuzaki, *op. cit.*, X, p. 556, n. 4.

⁸² ANI, Documente, XXXVI/57.

⁸³ „Albina românească”, 9 august 1831, p. 98.

acestuia, unde Înalta Pronie ne-au orânduit și pre noi cu oblăduirea, între alte prilejuri ce ni s-au dat spre a vădi plecarea râvnii noastre aceștie, luat-am în socotință și slujbile cele întru tot vrednice de laudă ce au arătat cătră această politie a Eșului, cinstitul și alesul între doftori, dumis(a)le Efsthie Athanasiu, carele, în curgere de doaâzăci și cinci ani și mai bine, aflându-să doftor politiei aceștie, au urmat pururea cu cea mai sânguitoare râvnă și cu cea mai cinstită purtare datorie slujbei sale, alergând fără cruțare și în zi și în noapte, oriunde au fost chiebat spre căutarea bolnavilor, fără a osăbi pre săracul bolnav de cel mai în stare și săvârșind cu vrednicie științei sale nu puține vindecări din grele boale și din pătimirile cele mai deznădăjduite, pentru care toată obșteie aceștii politie, fiind cunoscătoare, mărturisăște întru o glăsuire acea din partea sa datornică mulțămire.

Așadar, după socotința acestor săvârșiri de slujbă obștească cu laudă mărturisite, cunoscând domnie mea deopotrivă și cuviința dreptăților dumisale celor vrednice de răsplătire și mai vârtos de un agiutor după tot cuvântul cuviincios pentru vârsta bătrâneților sale, am găsit a fi nu numai cu cale, dar și ca o datorie din partea pământului, de a i să face, pe lângă alte domnești cuprinderi ce le are mai dinainte câștigate și în lucrare, și un agiutor oarișcare de leafă hotărâtă, care să o aibă pururea statornică și ca un privilegiu nesmintit în vremea când slăbăciunea bătrâneților nu-l va erta a urma mai mult dohtoriceasca epangalmă¹.

Drept aceia, prin acest al nostru domnesc hrisov, cu totul că după dreptățile slujbelor dumisale să căde a i să face un privilegiu de agiutor mai vrednic și mai de mulțamitoare răsplătire, dar prilejurile neertând, ce prin cât s-au putut și după înlesnirea ce s-au găsit, hotărâm și cu legiuire așăzăm, ca în vremea ce dumis(a)li, numitul doftor, ar contini din sjujba politiii, lăsând locul ce-l țâne între doftorii aceștii politiei, pe giunărate din leafa ce o are din venitul casii doftorilor după izvodul lefilor hotărâte a doftorilor politii, să o aibă dumis(a)li nestrămutată, adecă câte 675 lei pe lună, care bani să să de dumisale deplin pe fiștecăre lună și această plată de leafă să o aibă dumis(a)li pururea privilegiu statornic și neclintit pentru toată viața dumisale.

Poruncim dar domnie mea, dum(itale) epitope al casii doftorilor, ca în vremea ce ar arăta dumis(a)li doftorul neputința de a mai ține locul între doftorii politiii, slobod fiind din slujbă, leafa sa în giunărate, precum mai sus să arată, să rămâie neclintită din izvodul lefilor doftorilor politiii și să i să de în toată vremea, fără strămutari, după hotărârea hrisovului acestuia al domnii mele.

Și spre aceasta poftim și pe luminații domni, cei ce Pronie îi va orândui în urma noastră oblăduitori pământului acestuia, cunoscând dreptate aceștii cuviincioasă dar micșurat(e) răsplătiri, nu numai să nu o strămute sau să o înpuținezi, ci mai vârtos să o întărească și să o adaogă, pentru a domniilor sale pururea lăudată pomenire, nu mai puțin și spre păstrare unui sămn de mulțămire către dumis(a)le numitul doftor din partea politiei aceștiea.

S-au scris la scaonul domnii mele, în orașul Eșii, întru cea dintâi domniia noastră la Moldavie, în anul al doile, la let 1820 octo(m)vr(ie) 22.

Noi Mihail Grigorie Suțul voievoda <m.p.>².

Иордаки Росет вел вист(арник) прочит <m.p.>.

ANI, Documente, CDLXII/81, Orig., hârtie, cerneală neagră, intitulația, inițiala, litere și cuvinte în text și paragraful final în chinovar, sigiliul domnesc mijlociu, aplicat în chinovar, având în câmp un scut, încărcat cu capul de bour, înconjurat de un mare număr de trofee și de stemele ținuturilor și timbrat cu un glob cruciger; scutul este așezat pe un mantou, timbrat cu o coroană deschisă; de jur-împrejur, între două cercuri simple, este scrisă legenda cu caractere

chirilice: † 181<9> Ioanu Mihai Grigoriu Suțul v(oe)v(od) cu mila lui Dumnezeu domnu al toată Țara Moldov(e)i.

¹ Profesie.

² Semnătură cu litere grecești.

2. 1831 decembrie 31, Iași

Atestat

Ocârmuire Prințipatului Moldaviei, după a sa datornică îngrijiri, având purure în priință a răsplăti, pre cât împregiurările și puțința țării îndemânează, acelor ce cu sirguință au slujit și au jărtvit spre agiutoriu patriei a lor folositoare ostenele, au luat în băgare de samă și cele în curgere aproape de 40 ani slujbe a trecutului din viață, întâiul doftor al orașului Eșii, Efstathie Rola, săvârșite cu cele mai necruțate și trudnice ostenele, a cărora laude și cunoștință va rămâne pentru totdeauna nemuritoare în inimile și simțirile tuturor patrioților privitori și martori unor asămine. Spre recunoscință și răsplătire dar, a patriei, către rămasa văduva ră(posa)tului, dum(nea)ei Marghioala Rola, obșteasca adunare a Prințipatului Moldaviei, după închipuirile făcute împregiurărilor de față a statului, mărginindu-și(mă) mărime proerisului¹ asupra aceștii răsplătiri în singură puțința și îndemănare țării, lucru ce sigurepsăști cu statornicie pe viitorime, la 31 a curgătoarei luni decemvr(ie), prin jurnal au închiet hotărâre ca pe toată viața dum(i)s(ale) văduvei să i să dei pensie, câte șapte sute lei pe lună, din banii Casăi pensiilor, hotărâte prin așăzământul Reglementului.

Pentru care spre a să urma nesmintit dare aceștii hotărâte pensii, pe toată luna, supt adevărința dum(i)s(ale) văduvei, prin Departamentul finansului, s-au dat acest atestat supt iscăliturile plenurilor obșteștii adunări.

În Iași, anul 1831 decemvr(ie), în 31 zile.

Veniamin mitropolit Moldaviei <m.p.>; Meletie episcop Romanului <m.p.>; Grigoraș Sturza logof(ă)t <m.p.>; Iordachi Roset vist(iernic) <m.p.>; Teodor Balș logof(ă)t <m.p.>; Grigori Ghica vor(ni)c <m.p.>; Constantin Catargiu logof(ăt) <m.p.>; Alecu Mavrocordat post(elnic) <m.p.>; Ioan Luca vor(ni)c <m.p.>; Nicolai Canta post(elnic) <m.p.>; Mihail Sturza (vornic) <m.p.>; Ioan Racoviță post(elnic); Ștefan Catargiu vor(nic) <m.p.>; Sandu Crupenschi vor(ni)c <m.p.>; Alecu Roset agă <m.p.>; Vasile Beldiman spat(ar) <m.p.>; Ioan Cantacuzino post(elnic) <m.p.>; Vasile Veisa spatar <m.p.>; Costache Conachi vor(ni)c <m.p.>.

ANI, Documente, CCCCXVIII/159, Orig., hârtie, difolio, cerneală neagră.

¹ Milostivire, generozitate.

DOCTOR EUSTATHIUS ATHANASIIUS ROLLA AND HIS WORK IN MOLDAVIA
AT THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY
(Summary)

Keywords: physician, naturalist, Iași, plague, cholera

The study presents some aspects regarding the life and activity of Eustathius Athanasius Rolla, a physician of Greek origin, who practice medicine in Moldavia. Born around 1766, he graduated the Faculty of Medicine in Halle, in 1794. He came to Iași around 1795, where he got married, in 1804, to Marioara. Known as doctor Efstathi, Evstati, Eustati or Stati, Eustathius Rolla had been one of the physicians of Iași city for more than 35 years, and towards the end of his career, he became the protomedic of Moldavia. He was one of the first physicians about whom we have several records of treating and curing the suffering – we could even write a short list of his patients. Besides his medical activity, Rolla was a supporter of culture in general and of Greek cause in particular, being one of the vestrymen of the Greek publishing house of Iași. He guided the physicians of Iași in their attempt to limit the effects of the plague and cholera epidemics that stroke Moldavia at the beginning of the 19th century. He died helping his peers during the cholera epidemics, in the summer of 1831.

MIHAI COJOCARIU*

UN CANDIDAT LA TRONUL MOLDOVEI, SPRE 1859: LASCĂR CANTACUZINO PAȘCANU

Despre Lascăr Cantacuzino Pașcanu, un pofitor cert al tronului Moldovei, spre 1859, hârtiile de epocă nu ne spun mare lucru. Dar, pentru această situație, pot fi formulate unele explicații, pe care le vom presăra pe parcursul prezentării de față. Să spunem doar, dintru început, că personajul nostru „tace”, necunoscându-se decât un text subsemnat de el, și anume cererea adresată Adunării Elective a Moldovei, din penultima zi a anului 1858, prin care solicita înscrierea pe lista oficială a candidaților la tron. Preferând, din motive „tactice” sau, pur și simplu, pentru că așa îi era firea, să acționeze în umbră, uneori prin interpuși și utilizând „argumente” „metalurgice”, după vorba ironică a unui contemporan: mită, trafic de influență etc. Este posibil – dar aceasta este o simplă supoziție – ca puțină lui instrucție și anumite „tare” caracteriale (fudulia vădită, dublată de un dispreț profund față de semenii cu o condiție socială sau/și materială inferioară), incriminate ca atare de către puținii „observatori” care ne-au lăsat relații despre dânsul, să-l fi determinat să evite „publicitatea”, „profesiile de credință”; adică, implicarea în confruntarea internă pe muchie de cuțit în perspectiva unirii Principatelor, în cei trei ani de „lungi lupte intestinale” (expresia îi aparține beizadelei Nicolae Al. Suțu) ce au precedat actul din 1859.

De altfel, dintr-un anumit punct de vedere, fudulia lui Lascăr Cantacuzino Pașcanu părea justificată. Aparținea unei familii istorice și, mai mult, celei mai bogate ramuri, el însuși fiind considerat cel mai avut om din Moldova, după fostul domnitor Mihail Sturdza. Cel puțin așa aprecia, ca să dăm doar un singur exemplu, Louis Castaing, gerantul, în mai multe rânduri, consulatului francez din Iași¹. Era fiul unui boier foarte influent în anii '20-'30 ai secolului XIX, Constantin Cantacuzino Pașcanu, mare vornic, și al Pulheriei (Pulheriei, Profirei), fiica lui Lascarache Rosetti Bălănescu și a Ecaterinei Iancoleu² (vezi anexa nr. 1). Prin mamă, el era nepot de vară primară al lui Petrache Gh. și Petrache I. Rosetti Bălănescu, doi bărbați politici importanți, încă activi în jurul anului 1859. Ambii erau separatiști notorii, mihăileni, apropiați de Rusia, dacă nu chiar agenții ei³, ultimul fiind și primul prezident al Adunării Elective a Moldovei, la

* Conf. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași.

¹ Louis Castaing c. Édouard Drouyn de Lhuys, Iași, 9 febr. 1853, în ANI, fond *Microfilme Franța*, rola 41, dosar 3, f. 75-77, apud Codrin Murariu, *Domnia lui Grigore Alexandru Ghica (1849-1856)*, teză de doctorat, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 2010, p. 369, n. 787. Vom folosi, în câteva note, informații din teza mai tânărului coleg, referitoare exclusiv la tentativa de adjudecare a tronului din 1853 a lui Lascăr Cantacuzino Pașcanu.

² Vezi Generalul R. Rosetti, *Familia Rosetti, I, Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 110.

³ *Ibidem*, p. 114, respectiv p. 115-118. Petrache Gh. Rosetti Bălănescu, zis Lungu, a fost sigur agent rus, după mărturia unui complice de aceeași teapă, paharnicul Costache Sion (a nu fi confundat cu fratele omonim, paharnicul Costandin, arhondologul; vezi extrasele din „memorialul” lui Costache Sion, în Gh. Ungureanu,

deschiderea lucrărilor acesteia, în decembrie 1858, ca decan de vârstă. Tot prin mamă, era nepot de vară primară al Săftiței Rosetti⁴ și, firește, prin alianță, al primului ei bărbat, Mihail Sturdza, de care a fost legat, cum vom vedea, și într-un alt chip. Beizadea Grigorie M. Sturdza, alt competitor la tronul Moldovei, era văr de-al doilea cu „eroul” nostru. Din familia Rosetti, a mamei, au mai fost doi redutabili râvnitori de tron: vistiericul Neculai Roznovanu (cel Tânăr, dar murise în 1857) și Lascăr Răducanu⁵; acesta din urmă era un „național”, participant la ultimele tururi de scrutin din sala „Elefant” a Muzeului de istorie naturală, pentru desemnarea candidatului Partidei naționale la domnie, în noaptea de 3/4 ianuarie (stil vechi) 1859, ulterior fiind desemnat ministru de finanțe în primul guvern Cuza (la 15 ianuarie 1859, tot pe stil vechi).

Dintre frații tatălui, de un respect deosebit s-au bucurat Mihail (Mihalache) și Dimitrie. Primul a fost un stâlp al Partidei naționale, în casele sale (actualul Muzeu al Unirii din Iași)⁶ constituindu-se Comitetul Unirii, la 30 mai/11 iunie 1856. A fost și publicist – și chiar polemist de forță! –, de o bună primire având parte „refutația” (= combaterea) broșurii lui Neculai Istrati, *Despre cvestia zilei în Moldova* (principalul „manifest” separatist), publicată în coloanele „Stelei Dunării” în iulie 1856⁷. Ar fi putut să fie un temut candidat „național” la domnie (de altfel, tronul îl ademenea încă de pe la 1840!)⁸, dar moartea l-a ridicat pe neașteptate la 1 ianuarie 1857. Mihalache a avut două soții: Eufrosina Greceanu și Maria Ghica Trifești. Cu prima femeie a avut două fete, care i-au adus în casă gineri redutabili: Iancu Văcărescu și Panait (Panaioti) Balș.

Familia Sion. Studii și documente, Iași, 1936, p. 61-62). Cel de-al doilea fusese desemnat, de către caimacamul Nicolae Conachi Vogoride, în calitate de comisar extraordinar, să preia, în 1857, teritoriul din sudul Basarabiei retrocedat Moldovei, pe care l-a și administrat temporar; iar activitatea lui acolo are tinte ciudate de filorusism. A lăsat, totuși, urme interesante și utile pentru situația din zonă – vezi C.D. Anghel, *Retrocedarea Basarabiei. Două manuscrise inedite ale unui mare logofăt*, în *VR*, anul VIII, iunie, nr. 6, 1913, p. 346-365.

⁴ Generalul R. Rosetti, *op. cit.*, I, p. 111. După divorțul de Mihail, femeia s-a recăsătorit cu hatmanul Constantină Palade – și el un posibil domn, decedat însă la holera din 1831.

⁵ Intenția noastră este să lămurim, într-un sfârșit, cum de s-a ales Alexandru Ioan Cuza domn al Moldovei la 5/17 ian. 1859. Este motivul pentru care ne-am propus, în prealabil, să-i urmărim pe cei care au avut o șansă – reală sau iluzorie – să acceadă la domnie spre 1859. Până în momentul de față, am izbutit să ne referim la Mihail Sturdza (Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 1995, p. 187-200 – „Partida conservatoare” și candidatura lui Mihail Sturdza la tronul Moldovei), beizadea Grigorie M. Sturdza (*ibidem*, p. 200-217), Nicolae Conachi Vogoride (*ibidem*, p. 160-187) și Petre P. Mavrogheni (*idem*, *Zimbrul și Vulturul. Cercetări privitoare la unirea Principatelor*, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2010, p. 109-130: *Un candidat la tronul Moldovei (1858-1859): Petre P. Mavrogheni*).

⁶ Vezi Ion Mitican, *Palatul din Iași al marilor uniri*, Iași, Tehnopress, 2007; *idem*, *Strada Lăpușneanu de altădată. Plimbare nostalgică*, ediția a II-a, Iași, Tehnopress, f.a., p. 104 și urm. Din păcate, autorul, de curând trecut între cei drepti, poate omul cu cele mai întinse cunoștințe despre istoria din ultimele două veacuri a orașului (avea și o emisiune la o televiziune locală: *Iașul lui Mitican!*), nu arată, decât ca excepție, sursele pe care se sprijină.

⁷ Câteva întâmpinări asupra „Chestiei zilei” a d-lui Neculae Istrati, de d-l Mihalachi Cantacuzin, în „Steaua Dunării”, nr. 41, din 3/15 iulie 1856; *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, III, publicate de Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, București, 1889, p. 657-660. A fost și unul dintre principalii susținători ai „L'Étoile du Danube”, când foaia a trebuit să apară la Bruxelles: mai întâi a dat 150 galbeni, apoi 110. Vezi *Subscriere pentru apariția ediției franceze a „Stelei Dunării” în străinătate*, [iulie 1857], în *Documente privind unirea Principatelor*, III, *Correspondență politică (1855-1859)*, culegerea documentelor, studiul introductiv, rezumatele, notele și indicii de Cornelia C. Bodea, București, 1963, p. 196 (în continuare, *DUP*).

⁸ Și în 1856, este privit de mulți drept un posibil candidat la tronul Moldovei. De exemplu, Rudolf Oskar cavalier de Gödel Lannoy, agentul Austriei la Iași, în depeșa către Buol von Schauenstein, ministrul de externe al acelei puteri, Iași, 31 dec. 1856, în *DUP*, II, *Rapoartele consulatului Austriei din Iași (1856-1859)*, editate de Dan Berindei, București, 1959, p. 76.

Primul, poet muntean, desființase, întrucât îl privea, Milcovul, dar nu mai era un „activist” politic, preferând să-și exercite, cu grație, înclinația spre „mecanat” cultural⁹. Panait Balș, în schimb, castelanul de la Ivești¹⁰, fiu al lui Iordache „Bălsucă” și al Anicăi Costache Filipescu (tot o munteancă, destul de cunoscută datorită posturii de amantă a generalului Miloradovici), a fost un lider separatist de forță, „turbatul separatist” – dacă e să folosim o sintagmă curentă utilizată de adversarii politici unioniști, rămas pe baricade chiar și atunci când totul părea pierdut pentru „partida” sa. Mai mult, a fost amestecat, tot în sens separatist, în mai toate comploturile urzite contra lui Cuza Vodă.

Personajul, de departe cel mai instruit și capabil dintre Bălșești, a fost, și el, un bun publicist (a lucrat chiar în redacția „Propășirii”!). S-a implicat în mișcarea de la 1848 (ale cărei limite le înfățișează magistral într-o scrisoare către Ion Ghica¹¹), s-a ilustrat ca un remarcabil bărbat politic în vremea lui Grigorie Al. Ghica, pentru a deveni, intermediev, un fervent antiunionist. În această din urmă situație, Panait Balș a fost ministru la Culte și Instrucțiune în ultimul guvern interimar Toderiță Balș, secretar de stat în primul guvern Vogoride și ulterior ministru de finanțe¹². Pentru cine cunoaște hârtiile de epocă, greu de înțeles este legătura lui strânsă cu agentul Austriei la Iași, Gödel Lannoy (după Victor Place, consulul francez în exercițiu, Balș era „un suflet vândut Austriei”¹³), ca și cea – la fel de suspectă – cu Ion Fotiade, capuchehaia Moldovei la Istanbul¹⁴. În ce ne privește, suntem convinși că Panait Balș a vizat, în secret și cu îndărătnicia ce-l caracteriza, tronul, pe care s-a iluzionat că l-ar putea obține, cu sprijin austriac, *direct la Poartă*. Dar, trebuie să recunoaștem, o demonstrație convingătoare, în stadiul actual al cunoștințelor, este dificil de realizat. Să mai notăm, în fine, că ginerele Balș pare responsabil de orientarea bruscă spre separatism a soacrei, Maria Ghica Trifești, după moartea lui Mihalache Pașcanu¹⁵.

Dimitrie Cantacuzino Pașcanu, singurul unchi dinspre tată în viață al lui Lascăr, spre 1859 (moare în 1862), trăia, doar cu soția, Pulcheria Al. Beldiman, în impozantul palat de la începutura Podului Verde¹⁶, astăzi palat al copiilor. Era de o bunătate sufle-

⁹ După moartea socrului, a trebuit să facă mai multe drumuri la Iași, pentru „regularea” moștenirii, având și „vechilimea”, cu depline puteri, din partea soției. Cf. *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, II (1851-1858), partea a III-a, întocmită de Ioan Lupu, Dan Berindei, Nestor Camariano și Ovidiu Papadima, București, Ed. Academiei, 1972, p. 1272 (nr. 23.928 și 23.929).

¹⁰ Cf. Ion T. Sion, *Stăpânii, sătenii și moara din Torcești*, în Mihai Dim. Sturdza (coordonator și coautor), *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, I, Abaza-Bogdan, [București], Simetria, 2004, p. 323-327 (un extras din Ion T. Sion, *Umbrărești, vatră milenară de istorie*, Focșani, 1999, p. 159-169). Pentru activitatea separatistă a lui Panait Balș, referințe împrăștiute (să se folosească, eventual, indicele) la Mihai Cojocariu, *Partida națională..., passim*.

¹¹ Panait Balș c. Ion Ghica, Forcești (sic!; corect: Torcești), 2/14 mai 1850, în Cornelia C. Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 371-374.

¹² În această din urmă postură, a scos și o broșură destul de cumpănită – *Starea financiară a Principatului Moldovei, 18 către 19 oct., anul 1858, în raport cu datoriile anterioare*, Iași, 1858.

¹³ V. Place c. Ed. Thouvenel, Iași, 29 iulie 1858, în DUP, VI, *Correspondență diplomatică franceză (1856-1859)*, culegerea documentelor, introducere, regeste și note de: Grigore Chiriță, Valentina Costake, Emilia Poștăriță, București, 1980, p. 158.

¹⁴ De văzut M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 164.

¹⁵ Cucoana „Marghiolița Canta născută Ghica” se află printre „prenumeranții” din urmă ai „cronicii” lui Manolachi Drăghici, un „monument” separatist, așa cum am arătat într-un studiu special (*O lansare de carte în 1857: Manolachi Drăghici, Istoria Moldovei pe timp de 500 ani*, în M. Cojocariu, *Zimbrul și Vulturul*, p. 31-45; numele cu pricina la p. 45). Imediat după Marghiolița, pe listă apare logofătul „Dimitrie Canta Pașcanu”, cumnat cu femeia.

¹⁶ Ion Mitican, *Urcând Copoul cu gândul la Podul Verde*, Iași, Tehnopress, f.a., p. 88 și urm. De văzut și evocarea lui G. Sion din *Suvenire contemporane*, București, Tipografia Academiei Române, 1888, p. 18 și urm.

tească rar întâlnită, fiind gratulat de contemporani cu supranumele „Omul lui Dumnezeu”. De numele lui și al cucoanei se leagă fondarea Spitalului Pașcanu, ca și alte opere filantropice – dar posteritatea, atât de nedreaptă în judecăți, i-a uitat cu totul. În sfârșit, nu cunoaștem ca septuagenarul (era născut în 1789) să se fi amestecat vizibil în gâlceava politică. Alți doi unchi dinspre tată, morți de multă vreme, Grigore și Alexandru, au o anumită semnificație pentru prezentarea noastră prin urmașii lor, veri primari cu Lascăr Cantacuzino Pașcanu. Grigore a avut două fete, făcute cu Elena Brâncoveanu, Zoe și Elisabeta. Cea din urmă a fost căsătorită, posibil și datorită ascendenței materne, cu Barbu Știrbei, domn al Țării Românești între 1849-1856 și candidat declarat la tron spre 1859. Alexandru, celălalt frate, era tatăl luminosului Ioan Cantacuzino Zizin, cu siguranță cel mai cult dintre Cantacuzinii moldoveni (opera sa de căpetenie – prima traducere, una remarcabilă, a lui Schopenhauer în franceză). Ca om politic, în perioada ce ne interesează, a fost un fruntaș „național”, membru al Căimăcâmiei de trei (în locul demisionarului Ștefan Catargiu), numele său apărând pe lista oficială a candidaților la tron, din care a fost radiat la cerere¹⁷.

La fel de interesantă este și galeria cumnaților lui Lascăr Cantacuzino Pașcanu. Cei doi frați ai săi au murit tineri: George, neînsurat, la holera din 1831, iar Niculae, mezinul, de „aprinde”, în 1840. Cel din urmă se însurase, în 1838, cu vestita Lucia (Luțica) Palade, fata hatmanului Constantinică, din prima căsătorie a acestuia cu domnița Ralu Callimachi¹⁸. Relativ tinere au murit și surorile mari, Caterina și Casandra, pe când Eufrosina s-a stins în același an cu Lascăr (1875). Mezina Palcheria a trăit cel mai mult dintre cei șapte frați, murind octogenară, în 1902. Dar, fapt cu o anumită semnificație pentru expunerea de față, toate au contractat căsătorii strălucite. Astfel, Caterina s-a măritat cu beizadea Nicolae Al. Suțu, nimeni altul decât ministrul perpetuu al domnitorilor Mihail Sturdza și Grigorie Al. Ghica, economistul, cel mai bun memorialist al nostru din secolul XIX; „Nestorul” mișcării unioniste și cel care, după cum pretindea el, fusese primul care propunea unirea *cu prinț străin*. Că Nicolae Suțu a dorit să fie domn, chiar și spre 1859, nu încapă îndoială. Totuși, beizadea nu și-a făcut publice veleitățile, preferând culisele, cu atât mai mult după Convenția de la Paris din august 1858, care, formal, îl excludea de la tron, întrucât nu era născut în țară¹⁹. Deși soția, Caterina, murise tocmai în 1844, N. Suțu, om de familie, a menținut legăturile cu rudele Cantacuzinești; nu știm însă dacă și cu Lascăr. În plus, un frate al beizadelei, Gheorghe (Iorgu), ținea pe Maria Al. Cantacuzino Pașcanu, soră cu Ioan Zizin și vară primară cu Lascăr. Dar Iorgu era cu mult inferior lui Nicolae: deși a fost și el ministriabil, nu avea nici capacitatea și nici puterea de muncă a fratelui mai mare.

Casandra, a doua soră, a fost dată după Alecu Balș („Cocoșu”), fecior al vestitului Constantin Balș „Ciuntu” și frate cu Iordache „Bălșucă”, deja pomenit, și hatmanul Toderaș. Acesta din urmă și Alecu, singurii fii în viață ai Ciuntului spre 1859, au fost amatori de domnie, pe care au sperat să o capete la Constantinopol. Alecu, rămas văduv din 1851 (când i-a murit a doua soție, domnița Elenco Sturdza, fosta primă femeie a

¹⁷ Cererea, din 29 dec. 1858/10 ian. 1859, în Dimitrie A. Sturdza, *Însemnătatea divanurilor ad-hoc din Iași și București în istoria renașterii României*, București, 1912, p. 673 („vin a declara că, lămurindu-mă, din mitrica ce păstrez, că-mi lipsește vârsta cerută de Convenție, această a mea înscriere este o scăpare de vedere”). Lista „candidaților la tron” era, la rigoare, una a *eligibililor*.

¹⁸ Cf. Zamfira Pungă, *Familia Palade în istoria modernă a românilor*, teză de doctorat, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 2006, p. 71. Luxița, foarte „ră de muscă”, după Constandin Sion, s-a recăsătorit cu marchizul de Bedmar, grande de Spania.

¹⁹ Deși bibliografia referitoare la N. Suțu este bogată, trimitem la analiza noastră a veleităților de domnie (*Partida națională...*, p. 220-222).

viitorului domn Gr. Al. Ghica), a lucrat la Istanbul prin interpuși, în timp ce Toderaș a trimis-o, drept „impresar”, pe propria soție, Maria (născută Bogdan). Am pomenit-o pe aceasta din urmă în special datorită confuziei, datorate numelui de botez al bărbatilor, cu văduva fostului caimacam Toderiță (nepot de văr fraților amintiți), Catinca Balș, și ea „emisară” la Istanbul, dar nu pentru rudele Bălșești, ci pentru Costin Catargiu și Al. Sturdza „Coco”²⁰.

A treia soră, Eufrosina, a fost ținută de beizadea Alexandru Callimachi, fiul lui Scarlat Vodă și al domniței Smaranda N. Mavrogheni. A fost candidat la tronul Moldovei în 1822, după care a intrat în diplomația turcească: consilier al lui Reșid Pașa la ambasada din Paris; ambasador la Londra (1848) și Paris (1849); la 17 decembrie 1855, același Reșid Pașa îl numește ambasador la Viena, unde a stat câțiva ani²¹. Între 1850-1854, a fost bei de Samos²² (îi succede Ion Ghica), dar nu-și onorează postul, fiind mai tot timpul plecat în Occident. Nu putem ști dacă l-a sprijinit pe cumnatul Lascăr Cantacuzino Pașcanu pe lângă autoritățile austriece. Poate că da, acesta din urmă devenind, după consulul francez Victor Place, *adevăratul candidat al Austriei* (asupra acestui aspect vom reveni); poate că nu, dacă ținem cont de faptul că tronul putea fi obținut *doar la Istanbul* (iar după Convenția din august 1858, *doar în țară*, dar iluziile multora la *numire directă* nu s-au destrămat cu totul, dovadă fiind numărul mare de amatori de domnie buluciți la Poartă în toamna anului 1858): iar acolo, beizadea nu-l mai avea pe Reșid Pașa, care murise în 1857.

În fine, Pulcheria l-a avut ca soț pe Emmanuel Argyropoulo, fiul lui George, caimacam al Țării Românești, în 1805, și mare ban al Craiovei, în 1809, și al domniței Ralu Caragea (a nu fi confundat cu vărul omonim, dragomanul ambasadei Rusiei la Istanbul și, în subsidiar, agent al lui Mihail Sturdza)²³. Așadar, trei dintre surorile lui Lascăr Cantacuzino Pașcanu au fost măritate cu „fanarioți” importanți și doar cea mare a fost luată de un boier pământean, însă mariajul s-a desfășurat repede²⁴.

Totuși, la Istanbul, norocul lui Lascăr Pașcanu s-a sprijinit pe formidabila influență ocultă (mai eficientă, după opinia noastră, decât cea exercitată de teribilul ambasador britanic, lordul Stratford Canning!) a socrului său, Ștefan Vogoride, cel puțin atâta vreme cât a durat căsnicia cu fiica acestuia, Hariclea (vezi anexa nr. 2). Ștefanachi Bei, bulgar la origine (numele adevărat era Saros). Grecizat, venise în Moldova în anturajul lui Scarlat Callimachi, fiind, pe rând, pârălab de Galați, „vornic de spre doamna”, agă, mare postelnic, mare hatman²⁵. Între februarie 1821 și iunie 1822, a

²⁰ Vezi Mihai Dim. Sturdza (coordonator și coautor), *op. cit.*, I, vocea Balș, p. 251 și urm. Un exemplu al confuziei între cele două femei în indicele de la *DUP*, VI, unde vedem o singură persoană: Balș, Maria Elena, soția caimacamului T. Balș (vezi p. 581). Maria Balș apare doar la p. 132-133, în restul pozițiilor fiind vorba de Catinca Balș, soția caimacamului!

²¹ A. D. Xenopol, *Istoria și genealogia casei Callimachi*, București, 1897, p. 178-180.

²² Théodore Blancard, *Les Mavroyéni. Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)*, II, Paris, 1909, p. 565. Alte amănunte despre Al. Callimachi în vol. I, p. 607.

²³ Vezi Mihai Dim. Sturdza (coordonator și coautor), *op. cit.*, I, arborele Argyropoulo, p. 117.

²⁴ „[...] din patru fete ce au avut [logofătul Costache Pașcanu] numai pe cea mai mare o dădese după moldovan, logofătul Aleco Balș, dar fiind o ră, au lepădat-o, și pe celelalte trei fete le-au dat tot după greci.” Paharnicul Constantin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefață de Mircea Angelescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, București, Ed. Minerva, 1973, p. 12.

²⁵ I. C. Filitti, *Notice sur les Vogoridi*, în I. C. Filitti, *Contribuții la istoria diplomatică a României în secolul XIX-lea (sic!)*, București, 1935, p. 15. Studiul, bazat aproape exclusiv pe mărturiile „prințului” Emanuel Vogoride, a fost publicat inițial în „Revue historique”, IV, 1927, p. 314-320. Recent, a fost reeditat: vezi volumul I. C. Filitti, *omul prin operă*, antologie și studiu introductiv de Georgeta Filitti, București, Ed. Pegasus Press, 2004, p. 145-152.

fost caimacam al Moldovei, grație „protecției” lui Selim Mehmet Pașa, guvernatorul Silistrei, ajungând să considere această țară un soi de *fief* personal, pământul făgăduit. În perioada 1834-1850 a fost guvernator și prinț de Samos, lăsând acolo amintirea unui crunt spoliator. Moare la Istanbul, în ziua de 1/13 august 1859²⁶.

Din căsătoria cu Ralu Scanavi, Ștefan Vogoride a avut șapte copii; dintre ei, doar primul născut, Ioan, debil mintal, a rămas holtei. Smaranda, fata cea mare (n. 1816), a devenit soția lui Mihail Gr. Sturdza, ca „parte” a „tranzacției” tronului Moldovei. De altfel, este în afară de orice îndoială că Sturdza îi datorează domnia socrului, recunoscând faptul în mai multe rânduri. A doua fată, Ana, a fost soția lui Constantin Mussurus Pașa, *ambasadorul Turciei la Londra* în perioada ce ne interesează pe noi. O fiică a acestui cuplu, Ralu, s-a măritat cu Grigore Bibescu Basarab Brâncoveanu, iar nepoata, Ana, e binecunoscuta contesă de Noilles. Hariclea s-a căsătorit cu Lascăr Cantacuzino Pașcanu, dar se pare că mariajul nu a fost tocmai fericit. Cei doi au avut o singură fată, venită târziu, în 1848. Probabil în 1855 se produce ceea ce francezii numesc „coup de foudre”: după informațiile lui Victor Place, care nu a apucat să-l cunoască personal decât în toamna anului 1858, Lascarachi fuge, efectiv, în Belgia, cu bona fețiței, lăsându-și baltă toate interesele. Deși numele femeii – Lucia de Gand – părea a fi vag nobiliar, Place știa sigur că era fiica unui lăcătuș. În plus, ar fi fost de „joasă extracție”, întrucât i-a cerut amozului – care s-a conformat! – să fie stipulat în contract „că ea nu va putea niciodată să vină să locuiască în Moldova”²⁷! Episodul – lăsând la o parte aspectele de ordin moral –, ce a înveselit întreaga Moldovă, nu putea avea decât un singur deznodământ: ruperea legăturilor cu familia Vogoride. În consecință, spre 1859, Pașcanul a trebuit să bată la alte uși în Istanbul, să se expună el însuși sau să folosească alți interpuși.

Ultima fată, Maria, a fost luată de Ioan Fotiade, succesorul socrului în funcția de capuchehaie a Moldovei (a fost destituit de către Căimăcămia de trei, spre sfârșitul lunii octombrie 1858). S-a amestecat din plin, în sens separatist, în disputele interne dintre 1856-1859.

Alexandru, mezinul (n. 1823), a fost guvernator general al Rumeliei Orientale, sub numele de Aleco Pașa. Spre 1859, era atașat militar al ambasadei Turciei la Londra (titularul: cumnatul, Mussurus Pașa). În fine, Nicolae (n. 1821)²⁸ și-a căutat norocul în Moldova sau, mai bine spus, norocul a venit peste el: bogatul boier Costache Conachi i-a dat-o pe Ecaterina (Cocuța), unica lui fată, făcută cu Smaranda Donici, văduva lui Petrache Negri. Tranzacția a fost realizată exclusiv de cuscari, singura condiție pusă de Conachi fiind ca ginerele să-și adauge și numele de familie al soției²⁹. Nicolae Conachi Vogoride a fost, precum se știe, caimacam separatist al Moldovei la 1857-1858 și numai subtilizarea și darea în vileag a *corespondenței lui secrete* au făcut posibilă repetarea alegerilor pentru Adunarea ad-hoc și formarea unei majorități separatiste. Stipulațiile electorale ale Convenției de la Paris și instituirea Căimăcămiei de trei i-au spulberat ultimele iluzii că ar mai putea accede pe tronul Moldovei: în consecință, începând cu noiembrie 1858, „Vogorizii” l-au sprijinit din răspuțeri pe ginerele și cumnatul Mihail Gr. Sturdza.

²⁶ Théodore Blancard, *op. cit.*, II, p. 559, 560, 563.

²⁷ *Acte și documente relative la istoria renascerei României* (în continuare, AD), VII, publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, București, 1892, p. 178.

²⁸ I. C. Filitti, *Notice...*, p. 17.

²⁹ Pentru căsătoria Cocuței cu Niculache Vogoride, vezi Paul Păltănea, *Neamul logofătului Costache Conachi*, București, Ed. Albatros, 2001, p. 314 și urm.

Revenind la „episodul guvernanta”³⁰, faptul în sine a atras atenția unor contemporani asupra tarelor de caracter de care suferea Lascăr Cantacuzino Pașcanu. Victor Place, cel puțin, este necruțător, de exemplu în amplul raport din 15 mai 1858, în care cântărește – cam pasionat, după opinia noastră – șansele diferiților candidați la tron. Fără frații Toderăș și Alecu Balș, conchide consulul, „reprezentanți” ai „vechiului regim al boierilor”, de „o închidere de spirit” evidentă, Lascăr Pașcanu ar fi fost „cea mai notorie incapacitate a țării”. În vârstă de 55 ani, „singurele funcții pe care le-a exercitat sunt rezultatul unui târg petrecut între el și fostul domn Mihail Sturdza”, care l-a protejat numindu-l, într-un sfârșit, ministru de finanțe și menținându-l în post cât timp acesta trăise cu „frumoasa sa cumnată” (Hariclea Vogoride, firește)³¹. Dar, la puțin timp după încheierea ministeriatului, și-a ridicat în cap „toate spiritele”, întrucât „violența sa brutală nu are egal decât în profunda sa incapacitate”. „Posesor al unei mari averi”, n-a știut să facă din ea decât „un deplorabil uzaj” – dovadă sumele pe care le-a trimis deja la Constantinopol. A fost concurentul prințului Gr. Al. Ghica, în timpul „aceselor de nebunie” ale aceluia, trimițând și atunci la turci foarte mulți bani și folosindu-l pe „bătrânul Vogoride”, „intermediarul obișnuit al acestor soiuri de târguri”. „Astăzi” e de mirare că Austria poate ține un asemenea specimen sub „patronajul” ei³²!

Deși, în linii mari, „fiziognomia” înfățișată de consul corespunde „originalului”, sunt și câteva mici erori, datorate, credem noi, unor lacune de informație. Întregul *cursus honorum* se întinde doar în perioada administrației rusești prezidate de Kiselev și a domniei lui Mihail Sturdza: membru al Departamentului Trebilor din Afară, președinte al Tribunalului Iași, membru al Divanului de Apel, apoi al Divanului Princiar, în fine, „timp de mai mulți ani”, ministru de finanțe. A fost și deputat în Adunarea Obștească, sesiunea ce a început la 12 decembrie 1841³³. De altfel, „Lascarachi Cantacuzino Pașcanu” a rămas douăzeci de ani (foarte mult, dacă luăm în seamă ambiția personajului!) în rangul acordat de *cumnatul său*, în 1838, acela de vornic³⁴. Altfel spus, nu a mai fost băgat în seamă de Grigorie Al. Ghica, nici de caimacamul Toderiță Balș, devenind logofăt sub Vogoride, fără îndoială datorită adoptării unei poziții separatiste și în condițiile inflației nemaivăzute a pieței titlurilor de boierie! Semnificativ ni se pare, pentru orientarea lui politică, faptul că, la venirea în Iași, comisarii Turciei și Rusiei (Safvet Effendi, respectiv Constantin Mihailovici Basily) au fost găzduiți în „palatul” lui Lascăr (actualul oficiu de stare civilă, la intersecția dintre Ulița Goliei cu Ulița Sf. Ilie), pe când reprezentantul Franței, principala sprijinitoare a mișcării unioniste, baronul de Talleyrand-Périgord, în casele răposatului unchi Mihalache³⁵.

³⁰ Și Dimitrie Bolintineanu știe de aventura amoroasă a Pașcanului cu „guvernanta”. Mai știe că acesta are o „imensă avere”. În speranța că va fi susținut, la Istanbul, de „prințul Vogoride”, „el s-a căsătorit cu fiica ultimului”. A încercat să preia tronul, pe bani, în timpul bolii lui Ghica. Cf. Dimitrie Bolintineanu, *L'Autriche, la Turquie et les Moldo-Valaques*, Paris, 1856, văzută de noi în reproducerea din Dim. Bolintineanu, *Opere*, XII, *Varia. Bibliografie*, ediție îngrijită, note și comentarii de Teodor Vârgolici, București, Ed. Minerva, 1992, p. 144-145.

³¹ Ca ministru de finanțe, a știut să-și sporească averea – și așa considerabilă, cum sugerează o strofă dintr-un pamflet anonim versificat, ce a circulat spre 1848: „Pășcănașul cel potcit / Dinadins visternicit / Cu gândul de cumnățit / Și cu drept de jefuit!” *Vezi Mihai și guvernul său*, în *Satire și pamflete din preajma lui 1848*, culegere, cu un studiu introductiv de Gh. I. Georgescu Buzău, [București], Ed. pentru Literatură și Artă a Uniunii Scriitorilor din R.P.R., [1951], p. 145.

³² V. Place c. Al. Walewski, 15 mai 1858, în *AD*, VII, p. 178.

³³ *Vezi Petiția logofătului Lascăr Cantacuzino Pașcanu c. Adunarea Electivă a Moldovei*, 30 dec. 1858 / 11 ian. 1859, în *AD*, VIII, publicate de Dimitrie A. Sturdza și J.J. Skupiewski, București, 1900, p. 292-293.

³⁴ Cf. *Marea arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, întocmită de Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, [1997], p. 50. Rangul anterior, cel de agă, îl căpătase la 1 ian. 1835.

³⁵ „Gazeta de Moldavia”, nr. 28, 11/23 apr. 1857; *AD*, IV, publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, București, 1889, p. 405 (Safvet); „Gazeta de Moldavia”, nr. 73, 16/28 sept. 1857;

Așadar, rețeaua „nemurelilor” lui Lascăr Pașcanu, la nivelul elitei sociale și politice, nu doar în țară, ci și în străinătate, era realmente spectaculoasă. Dar, precum se va vedea, nu a fost un „argument” suficient pentru „adjudecarea” tronului Moldovei.

*

* *

Un prim „episod” al „împresurării” tronului Moldovei de către Lascăr Cantacuzino Pașcanu s-a derulat în primele luni ale anului 1853. Într-adevăr, după cum semnală din București consulul general al Franței, Eugène Poujade, încă la 23 ianuarie, pe fondul căderii nervoase a domnitorului Grigorie Al. Ghica, mai mulți amatori de tron au început să se miște. Între ei, cel mai insistent părea a fi Pașcanu, „ginelele prințului Vogoride, care are trecerea unei foarte mari averi și *care se găsește acum la Constantinopol*”³⁶. Spre sfârșitul lunii, Louis Castaing, gerantul de la Iași, observa coagularea „grupurilor de interese din jurul pretendenților”, apreciind că același personaj „avea cele mai multe șanse să izbândească”³⁷. În februarie, în capitala Moldovei se vorbea deja de mazilirea domnului, iar Castaing întârea impresia anterioară: succesorul avea să fie Lascăr Cantacuzino Pașcanu, care deținea, față de alți „competitori”, atuul unei averi considerabile³⁸; din care era dispus să „investească” *cât și unde trebuie* – aspect, desigur, hotărâtor pentru succesul unei asemenea întreprinderi *la Istanbul*. La 17 februarie 1853, la București se știa deja că Pașcanu „își desfăcuse punga la Constantinopol”, Poujade grăbindu-se să-i transmită vestea ministrului său de externe, precizându-i și sursa: potrivit informațiilor „agentului” lui Barbu Știrbei la Poartă³⁹ (desigur, capuchehaiaua, Miltiade Aristarchi, dar „transmițătorul” către consul trebuie să fi fost Știrbei!).

Dar se vede că banii, oricât de mulți, nu pot rezolva automat toate problemele: și în cazul nostru au apărut complicații. Deși se zvonea că turcii l-ar fi numit, în locul lui Ghica, pe Lascăr Cantacuzino Pașcanu (zvon interceptat, de exemplu, de comisarul imperial austriac Stokera, *însă consemnat în 1855*), puterea protectoare s-ar fi opus, iar „cuplul” Pașcanu – Ștefan Vogoride, în disperare de cauză (*banii au fost dați!*), a recurs la un subterfugiu: l-au convins pe Aali Pașa să solicite ambasadei ruse trimiterea medicului ei la Iași, pentru a-l „consulta” pe Grigorie Al. Ghica (în vederea depunerii, firește). Rușii, însă, refuză net; mai mult, consulul lor din Moldova, Nikolai de Giers (cumnat cu frații cneji Cantacuzino, dar aceia erau din ramura Deleanu), ar fi primit permisiunea să fie de acord cu „exilarea” în Basarabia a „boierilor recalcitranti”, între care și Lascăr Cantacuzino⁴⁰. Așadar, „operațiunea” s-a soldat cu un eșec complet. Abia la începutul lunii aprilie, o sursă englezească (Samuel Gardner, consulul de la Iași, dar *informația vine de la domnitorul Ghica*) ne dezvăluie și costurile ei: Pașcanu trimisese la Istanbul 45.000 galbeni prin poșta rusă și 20.000 prin cea austriacă⁴¹!

AD, V, publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, București, 1890, p. 649 (Basily); „Gazeta de Moldavia”, nr. 28, 11/23 apr. 1857; AD, IV, p. 404 (Talleyrand-Périgord).

³⁶ E. Poujade c. Éd. Drouyn de Lhuys, 23 ian. 1853, ANI, fond *Microfilme Franța*, rola 4, dosar 11, filele 26-28, subl. ns.; Codrin Murariu, *op. cit.*, p. 365, n. 776.

³⁷ L. Castaing c. Éd. Drouyn de Lhuys, 31 ian. 1853, ANI, fond *Microfilme Franța*, rola 41, dosar 3, fila 72; Codrin Murariu, *op. cit.*, p. 370, n. 788.

³⁸ L. Castaing c. Éd. Drouyn de Lhuys, 9 febr. 1853, ANI, fond *Microfilme Franța*, rola 41, dosar 3, filele 75-77; Codrin Murariu, *op. cit.*, p. 369, n. 787.

³⁹ E. Poujade c. Éd. Drouyn de Lhuys, 17 febr. 1850, ANI, fond *Microfilme Franța*, rola 4, dosar 11, fila 45; Codrin Murariu, *op. cit.*, p. 370, n. 788.

⁴⁰ L. Castaing c. Éd. Drouyn de Lhuys, 26 febr. 1853, ANI, fond *Microfilme Franța*, rola 41, dosar 3, filele 78-80; Codrin Murariu, *op. cit.*, p. 372, n. 791.

⁴¹ S. Gardner c. Stratford Canning, 4 apr. 1853, ANI, fond *Microfilme Anglia*, rola 28, dosar 947, filele 27-28; Codrin Murariu, *op. cit.*, p. 381, n. 820.

Aserțiunea lui Ion Heliade Rădulescu, de la începutul anului 1856 – conform căreia, declarând Grigorie Ghica Vodă că nu mai vrea domnie după „soroc” (cei șapte ani rânduiți prin Convenția de la Balta Liman), „s-ar fi hotărât *a i se da de succesor Pașcanul, cumnatul lui Calimachi*”⁴² –, neconfirmată fiind de alte surse, nu poate sugera decât faptul că personajul era, în continuare, amator de tron și dispus la noi sacrificii materiale.

*
* *

Al doilea „episod” al adulmecării tronului Moldovei de către Lascăr Cantacuzino Pașcanu debutează cam la începutul primăverii anului 1858, conform „rețetei” cunoscute: banii și drumul Constantinopolului. Situația era însă diferită față de cea din 1853: Pașcanu nu mai putea conta, la Poartă, pe sprijinul clanului Vogoride; mai mult, el însuși nu se mai putea expune și trata direct cu turcii, așa încât a trebuit să găsească interpuși. Se afla, să nu uităm, într-o situație delicată: căsătorit cu o femeie tânără, dar de o condiție socială modestă, de care era efectiv îndrăgostit, evita „publicitatea” de orice natură ar fi fost ea. Trăia în Belgia de aproape trei ani de zile și abia în 1858, spre toamnă, a revenit în Iași, cel mai probabil singur.

Aproximativ la jumătatea lunii aprilie, consulul Victor Place ne dezvăluie numele noului „negociator” al tronului pentru Lascăr Cantacuzino la Istanbul: nimeni altul decât Costin Catargiu („alias Constantin de Catardji”, notează, cu ironie, Place, într-o paranteză). Catargiu era un separatist militant, fusese un teribil ministru de interne în primul guvern Vogoride (l-a înlocuit pe Neculai Canta), trecea drept un om decis, fără scrupule, impunându-și punctul de vedere cu o violență ieșită din comun. Într-o întrevvedere cu agentul francez, i-a spus direct acestuia că dispune de 60.000 galbeni pentru a-i folosi „după necesități”, în vederea obținerii tronului Moldovei pentru Lascăr Cantacuzino Pașcanu, la Istanbul, unde va pleca în câteva zile⁴³. La mai bine de o săptămână, Catargiu îi solicită lui Place o scrisoare de recomandare către Édouard Thouvenel, ambasadorul Franței în capitala otomană, pe care consulul i-o remite, dar cu toate „rezervele” pe care le are asupra „personajului”⁴⁴.

La jumătatea lunii mai 1858, Place înainta lui Alexandre Walewski un raport extins, în care încerca să „cântărească” șansele candidaților la domnie. Între amatorii de tron, este trecut și Costin Catargiu, care, insinuează consulul, *n-ar fi exclus să folosească banii Pașcanului pentru sprijinirea propriei candidaturi*; aserțiune cu care noi suntem de acord, dar, evident, nu avem probe pe care să o sprijinim. Catargiu, își dezvoltă Place ideea, om cam la 60 de ani, are, în antecedentele sale „patru procese criminale” (= penale), fapt ce nu l-a împiedicat de a fi de mai multe ori ministru, „chiar al justiției”, și de a comite „abuzurile cele mai scandaloase”. El a început „războiul de violențe și de fraude contra unioniștilor”, el a falsificat listele electorale: iată „titlurile sale” în fața Turciei și Austriei⁴⁵! Acesta era omul pe care Lascăr Pașcanu l-a desemnat să-i caute interesele la Istanbul, într-o perioadă în care Conferința de la Paris (încheiată prin adoptarea cunoscutei Convenții din 7/19 august 1858) stabilea că domnii urmau a fi

⁴² Ion Heliade Rădulescu către Grigore Grădișteanu, Constantinopol, 23 ian./5 febr. (sic!) 1856, în Ion Heliade Rădulescu, *Scrisori din exil*, publicate de N. B. Locusteanu, București, 1891, p. 459, subl. ns.

⁴³ V. Place c. Ed. Thouvenel, Iași, 12/24 apr. 1858, *DUP*, VI, p. 133. Prin aceeași misivă, Place îl anunța pe Thouvenel că i-a dat o recomandare „doamnei Maria Balș”, care va lucra, la turci, pentru bărbatul ei, Toderăș Balș.

⁴⁴ V. Place c. Ed. Thouvenel, Iași, 23 apr./5 mai 1858, *DUP*, VI, p. 134.

⁴⁵ V. Place c. Al. Walewski, 15 mai 1858, *AD*, VII, p. 178-179.

aleși de către Adunările Elective interne. Evident, din „misiunea Catargiu”, Lascăr Pașcanu s-a ales cu nimic!

*
* *

În toamnă, așa cum s-a mai spus, el descinde în Iași, alăturându-se îndată grupării „conservatorilor progresiști”, în fapt foștii separatiști deveniți „mihăileni” – partizani ai alegerii ca domnitor a lui Mihail Sturdza. O relatare a lui H.S. Ongley, gerantul consulatului englez din Iași, către H.L. Bulwer (fostul reprezentant britanic în Comisia Europeană, acum ambasador la Constantinopol), din 28 octombrie/9 noiembrie 1858, ne poate sugera ce brumă de speranță i-a mai rămas eroului nostru pentru a fi ales pe tronul Moldovei. „Prințul” Lascăr Cantacuzino „of Paskano” „va fi propus drept candidat [al „mihăilenilor”] în cazul când Mihail Sturdza vede că nu putea reuși, situație în care acesta din urmă va acorda sprijinul său primului”⁴⁶. Nu este o întâmplare, credem noi, că, într-un sfârșit, s-au aflat în aceeași barcă doi oameni, cei mai bogați din țară, foști cumnați – dar, mai presus de orice, *oameni ai trecutului*!

În continuare, numele lui Lascăr Pașcanu apare rar în avalanșa de hârtii de epocă. La 18/30 noiembrie 1858, semnează, împreună cu alți 36 „mihăileni”, o jalbă către marele vizir în contra caimacamilor Vasile Sturdza și Anastasie Panu, acuzându-i pe cei doi de manipularea listelor electorale pentru Adunarea Electivă⁴⁷. La 30 decembrie (stil vechi) 1858, cum s-a mai spus, cere Adunării Elective să fie înscris pe lista candidaților la tron, invocând, între altele, faptul că, dacă este vorba de avere, i-ar fi fost *suficient să să prezinte doar un contract de arendare* a „unuia dintre pământurile lui”, „contract timbrat” dinaintea Convenției⁴⁸. Era, evident, o aluzie – trebuie să recunoaștem, spirituală – la faptul că multe dosare de avere s-au „fabricat” *ad-hoc*, după aflarea stipulațiilor electorale ale Convenției de la Paris, și mai cu seamă de către „naționali”.

Acesta a fost momentul în care Lascăr Cantacuzino Pașcanu părăsea scena istoriei ca un pensionar obosit, aflat în evident contratimp cu petrecerile repezi din țară, de care părea să fie copleșit. Nu puteai să devii domn numai pentru că voiai sau dispuneai de suficientă avere pentru a cumpăra, la uși străine, tronul Moldovei. Pe de altă parte, exemplul Pașcanului ne confirmă – dacă mai era nevoie – că nu au fost posibile, spre 1859, *strategii de familie*, ce ar fi propulsat pe un membru al lor la domnie. Ștefan Vogoride l-a făcut domn pe Mihail Sturdza, în 1834, dar a eșuat lamentabil în 1853 (cu Lascăr Cantacuzino), 1857-1858 (cu Nicolae Conachi Vogoride) sau 1858-1859 (cu Mihail Sturdza), în pofida înfiorătoarei încrengături de relații pe care o clădise în timp. Lui Mihail Sturdza i-au fost anulate șansele nu de către „naționali”, ci de fiul Grigorie – dar, de fapt, și le-au minat reciproc.

⁴⁶ H. S. Ongley c. H. L. Bulwer, Iași, 28 oct./9 nov. 1858, *DUP*, VII, *Correspondență diplomatică engleză (1856-1859)*, culegerea documentelor, introducere, regeste, note și indice de Valentina Costake, Beatrice Marinescu, Valeriu Stan, București, 1984, p. 782.

⁴⁷ Constantin C. Angelescu, *Despre ultima fază a luptei pentru unire în Moldova*, în C.C. Angelescu, *Scrieri alese. Drept, istorie, cultură*, ediție și studiu introductiv de Dumitru Vitcu, Iași, Ed. Junimea, 2005, p. 164 și urm.

⁴⁸ *AD*, VIII, p. 293. Petiția a fost citită în Adunarea Electivă la 3/15 ianuarie 1859; se hotărăște trecerea lui Lascăr Cantacuzino pe lista candidaților (vezi D. A. Sturdza, *op. cit.*, p. 665). Dintre multele sale moșii, doar cele din ținutul Botoșani (Vorona, Tudora, Salcea și Plopenii) îi aduceau un venit de 3.500 galbeni, iar cele din ținutul Iași („Totoești, Erbicenii, Pod Iloai, Popești cu cotuna Mădărjucu și Doroșcanii”) 6.500! Vezi Dumitru Vitcu, *Valoarea istorică a unui document statistic din anul 1858*, în *AIIX*, XLVII, 2010 (*Lista proprietarilor și [a] moșiilor lor cu venitul lor anual*), p. 400, respectiv 393. Lui Lascăr, mare acaparator de moșii, i se potrivește pe deplin o remarcă a paharnicului Constandin Sion la adresa babacăi, logofătul Costachi: „Pașcanul, ca Pașcan, au cuprins toți Rogojenii”! Vezi Paharnicul Constandin Sion, *op. cit.*, p. 140.

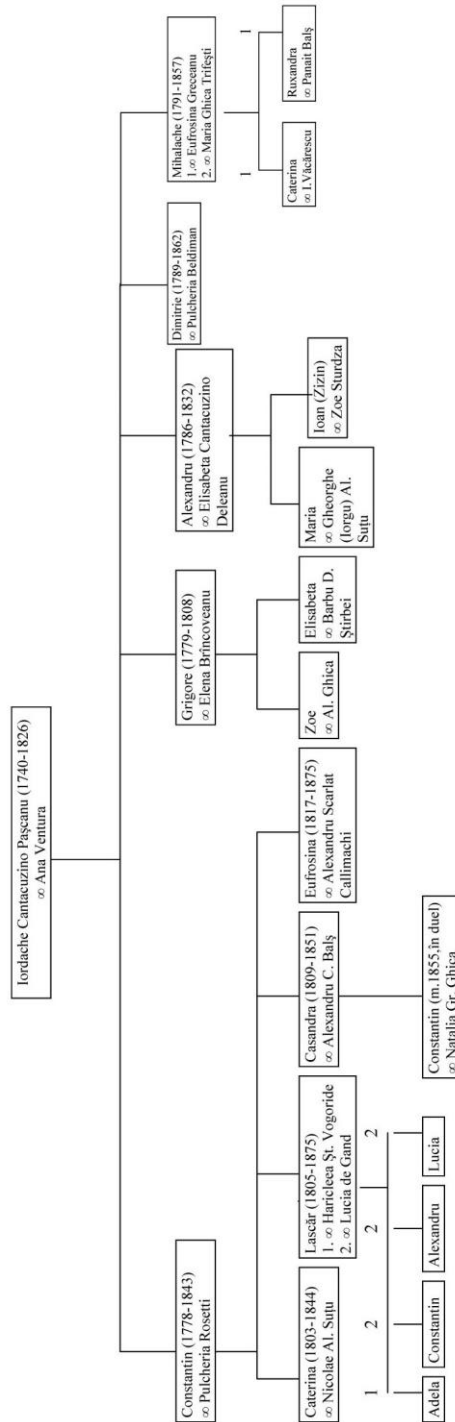
A CONTESTANT TO THE MOLDAVIAN THRONE TOWARDS 1859:
LASCĂR CANTACUZINO PAȘCANU
(Summary)

Keywords: Moldavia's throne, suzerain power, Romanian national state, Lascăr Cantacuzino Pașcanu

The present study is a part of the author's older preoccupations concerning the extremely complex issues which preceded and determined the formation of the Romanian national state (1859). A special segment of these preoccupations is represented by the presentation of the candidates to the thrones of the two Principalities, Moldavia and Wallachia. Among them was Lascăr Cantacuzino Pașcanu, who made significant efforts, through money and personal connections at Istanbul, the capital of the suzerain power, to obtain Moldavia's throne. The study illustrates the story of a lamentable failure of a man who found himself in obvious disagreement with the spirit of the epoch and with the Romanian national aspirations.

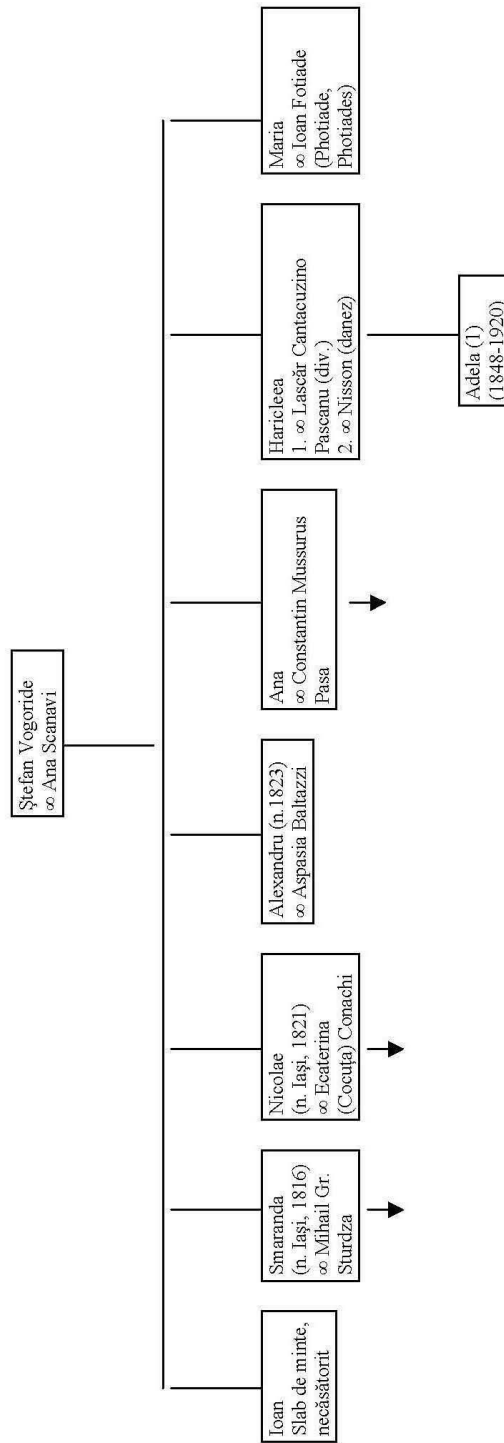
ANEXE

Anexa nr. 1

Extras, cu unele adăugiri ale noastre, din Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor*, traducere de Maria Șerbănescu și Sabina Drăgoi, București, Editura Albatros, 1996, *Arborele genealogic*, planșele VI-VII.

Anexa nr. 2

COSMIN MIHUȚ*

RECUNOAȘTEREA INTERNAȚIONALĂ A SECULARIZĂRII AVERILOR MĂNĂSTIREȘTI – CHESTIUNEA DESPĂGUBIRILOR

De-a lungul timpului, problema mănăstirilor închinatelor a fost abordată în moduri diferite, existând perspective și ipoteze care se completează sau sunt diametral opuse; însă, în ceea ce privește despăgubirea Locurilor Sfinte s-au exprimat foarte puține opinii, chestiunea rămânând în scrierile istoricilor mai degrabă un subiect marginal, în primul rând datorită faptului că indemnizația stabilită oficial în 1866 nu a mai fost plătită de statul român. Totuși, pe parcursul anilor 1864 și 1865, stabilirea unei sume potrivite a fost de o importanță vitală în discuțiile diplomatice, vizându-se ajungerea la un comun acord între reprezentanții Puterilor garante, pentru a se oferi o soluționare justă înverșunatului conflict dintre stat și egumenii greci.

În studiul de față ne-am propus să analizăm principalele etape din evoluția negocierilor diplomatice purtate pentru recunoașterea internațională a secularizării averilor mănăstirești, din perspectiva despăgubirilor propuse pentru Locurile Sfinte; un aspect care, în opinia noastră, aduce lămuriri esențiale asupra modului în care această complexă problemă a fost soluționată. Demersul nostru vizează perioada cuprinsă între 1863, când se produce o schimbare de direcție în îndelungatele încercări de rezolvare a chestiunii mănăstirilor închinatelor, și 1866, când comisia formată prin decizia Conferinței ambasadurilor din Constantinopol redacta raportul final asupra averilor mănăstirilor închinatelor, stabilind suma de 150 de milioane piaștri ca fiind o indemnizație îndestulătoare.

1. Evoluția negocierilor diplomatice cu privire la despăgubirea Locurilor Sfinte, după votarea legii secularizării

Secularizarea averilor mănăstirești, prin care se urmărea soluționarea unei „daravere seculare”, a fost una dintre cele mai importante măsuri ale domniei lui Alexandru Ioan Cuza, adoptată în segmentul temporar cuprins între ianuarie 1862 și mai 1864, caracterizat de unii istorici ca fiind „perioada de luptă constituțională” a domnitorului¹. La 13/25 decembrie 1863, în ședința Adunării, Mihail Kogălniceanu citea *Mesagiul Domnesc*² prin care se înainta Camerei proiectul de lege pentru secularizarea

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași.

¹ Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Științifică, 1970, p. 144.

² Mesagiul Domnesc, nr. 1247, din 12 decembrie 1863 („Monitorul. Jurnal Oficial al Principatelor Unite”, nr. 27, supl., p. 207 și urm.).

averilor mănăstirești³, însoțit de o expunere de motive, în care guvernul prezenta pe scurt situația din ultimii 40 de ani a acestei considerabile averi⁴. Cele 9 articole ale proiectului de lege hotărâu „trecerea averilor mănăstirești din România în mâna statului, veniturile lor urmând a fi încorporate în bugetul general”, oferind pentru Locurile Sfinte, cu „titlu de ajutor”, o indemnizație de 82 milioane lei, din care se scădeau 31 milioane lei datorati de comunitățile religioase statului român⁵. Cele 51 de milioane urmau să fie puse sub garanția colectivă a Imperiului Otoman, a Puterilor garante și a Principatelor Unite, constituind un fond intangibil ale cărui venituri erau destinate întreținerii bisericilor ortodoxe din Orient și așezămintelor de binefacere legate de ele. Statul român se mai obliga să ofere suma de 10 milioane lei pentru fondarea, la Constantinopol, unei școli laice și a unui spital, unde să fie primiți creștini de toate riturile. Adunarea a dezbătut proiectul, aducând mici modificări articolului 4 (referitor la garanția marilor Puteri) și schimbându-se cuvântul „indemnitate” cu „o sumă de ajutor”, la propunerea lui G. Costaforu⁶. Proiectul a fost votat cu 97 de voturi pentru și 3 împotriva⁷, secularizarea averilor mănăstirești devenind astfel oficială⁸. Din acest moment, domnitorul și primul său ministru, Mihail Kogălniceanu, se vor angaja, prin reprezentanții diplomați de la Constantinopol, în negocieri ce se vor întinde pe toată durata anului 1864. Textul nostru urmărește evoluția discuțiilor referitoare la despăgubirile propuse Locurilor Sfinte, un aspect deosebit de important în recunoașterea internațională a actului de la 13/25 decembrie.

Bineînțeles că reacțiile la votarea legii din 13/25 decembrie nu au întârziat să apară, o furtună de critici s-a ridicat împotriva măsurii prin care călugării greci erau deposezați oficial de veniturile mănăstirești. Riposta a venit mai întâi din partea administrațiilor Locurilor Sfinte, iar apoi din partea unor reprezentanți ai Puterilor garante care au cerut Porții să intervină pentru „restabilirea ordinii și legalității”. Prințul Gorceakov îi telegrafia din Petersburg lui Novikov, sfătuindu-l să se înțeleagă cu Aali pașa, Prokesch-Osten⁹ și Erskine¹⁰, pentru a protesta „în termenii cei mai energici”¹¹. Chiar și ministrul de externe al Franței, Putere favorabilă cauzei românești, Drouyn de Lhuys,

³ În studiul de față ne ocupăm de eforturile diplomatice românești pentru recunoașterea internațională a secularizării averilor mănăstirești, adică cele neînchinat și cele închinat, însă miza discuțiilor diplomatice era averea celor din urmă.

⁴ Deși proiectul era semnat de întregul Consiliu de Miniștri, nu încapă îndoială, judecând după forma literară în care se înfățișa o gândire politică cu valențe patriotice, că fusese redactat de Mihail Kogălniceanu.

⁵ În primăvara anului 1859, în Țara Românească s-a aprobat un impozit direct, a patra parte din veniturile mănăstirilor în vederea îndeplinirii îndatoririlor lor (T. W. Riker, D. Litt Oxon, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale 1856-1866*, traducere de Alice L. Bădescu, cu un cuvânt înainte de Generalul R. Rosetti, Iași, Editura Alfa, 2000, p. 340).

⁶ O prezentare pe scurt a dinamicii dezbaterilor din Adunare la Victor Slăvescu, *Finanțele României sub Cuza-Vodă*, vol. II, București, Editura Fundației Culturale Magazin Istoric, 2003, p. 504-506.

⁷ *MOF*, nr. 251, din 17/29 decembrie 1863, p. 1058.

⁸ În seara votului, străzile capitalei au fost iluminate din ordinul poliției, care a dirijat manifestația populară către hotelul în care rezida consulul francez, Tillos, pentru a-i mulțumi pentru simpatia pe care guvernul împăratului o arătase întotdeauna Principatelor în această chestiune (*ANIC*, colecția Microfilme Franța, *Ministère des Affaires Étrangères. Archives diplomatiques*, rola 10, vol. 24, Turquie (Bucharest), 1863-1864 (août à avril), f. 185v.).

⁹ Internunțul austriac la Constantinopol.

¹⁰ Însărcinatul cu afaceri al Marii Britanii la Constantinopol (ambasadorul Sir Henry Bulwer nu era la post).

¹¹ R. V. Bossy, *Agenția diplomatică a României în Paris și legăturile politice franco-române sub Cuza Vodă*, București, Cartea Românească, 1931, anexa CLX, p. 311 (27 decembrie 1863 – stil nou, Baligot de Beyne către Ioan Alecsandri).

a fost „péniblement impresioné” de această măsură, neputând să-i spună lui Ioan Alecsandri, agent diplomatic la Paris, dacă țara sa se va separa sau nu de celelalte Puteri garante¹².

La 30 decembrie (stil nou)¹³, Baligot de Beyne îl informa pe Ioan Alecsandri¹⁴ asupra faptului că Novikov, Prokesch-Osten și Erskine au propus celorlalți reprezentanți ai Puterilor garante la Constantinopol să-i însărcineze pe agenții lor de la București cu misiunea de a prezenta un protest colectiv¹⁵. Aali pașa se pune de acord cu aceștia, acceptând să-și amâne protestul oficial până când instrucțiunile pentru consulii din București aveau să fie redactate¹⁶; iar reprezentantul diplomatic al Prusiei la Constantinopol¹⁷, cu toate că inițial expediase la Berlin o depeșă favorabilă secularizării¹⁸, a primit instrucțiuni de la Bismarck să se asocieze cu reprezentanții Marii Britanii și Austriei dacă aceștia vor protesta¹⁹. În urma consultărilor dintre reprezentanții Austriei, Marii Britanii, Prusiei și Rusiei, la 2 ianuarie s-au redactat o serie de instrucțiuni comune, stabilind punctele asupra cărora consulii acestor Puteri de la București trebuiau să protesteze înaintea domnitorului Alexandru Ioan. Adunării moldo-valahe nu-i era recunoscut dreptul de a legifera în prejudiciul stipulațiilor internaționale existente, astfel că legea din 13/25 decembrie era declarată nulă și neavenită, chestiunea trebuind să rămână pe terenul legal al prevederilor Protocolului XIII al Conferinței de la Paris, din 1858²⁰.

Având toate instrucțiunile necesare, o delegație a agenților diplomatici la București²¹, condusă de decanul corpului diplomatic, baronul Eder²², s-a prezentat în audiență la domnitor pe 11 ianuarie, însă, invocându-se diverse pretexte, a fost primită abia pe 15²³. Întârzierea de nouă zile de la primirea instrucțiunilor până la protest se explica prin faptul că, în această perioadă, s-a încercat aducerea ambadorului Franței de partea celorlalți reprezentanți ai Puterilor garante²⁴. Astfel că, așa cum am mai menționat, delegația a fost primită pe 15 ianuarie, baronul Eder citind în fața domnitorului instrucțiunile comune²⁵. Demersul, de fapt lectura unor instrucțiuni identice cu nota vizirială trimisă de Fuad pașa²⁶, era de natură să creeze confuzii, însuși domnitorul întrebându-i pe membrii delegației în legătură cu sensul intervenției lor. Era „une protestation”, „une mise en demeure”²⁷? Nu trebuia luat ca niciuna din aceste variante,

¹² *Ibidem*, anexa CLXI, p. 311 (28 decembrie 1863 – stil nou, Ioan Alecsandri către Baligot de Beyne).

¹³ Deoarece pentru perioada avută în vedere am folosit documente diplomatice care sunt datate după stilul nou, pentru a evita repetarea supărătoare a precizării stilului, vom folosi în continuare datarea din documente urmând, acolo unde este cazul, să precizăm data după ambele stiluri.

¹⁴ Colonelul Ioan Alecsandri, primul agent diplomatic al Principatelor la Paris între anii 1859-1866.

¹⁵ R. V. Bossy, *op. cit.*, anexa CLXIII, p. 314.

¹⁶ *Ibidem*, anexa CLXIV, p. 314 (2 ianuarie 1864, Baligot de Beyne către Ioan Alecsandri).

¹⁷ Brassier de Saint Simon, trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al Prusiei la Constantinopol.

¹⁸ ANIC, colecția Microfilme RDG, Acta des „Königl. Geheimen Staats-Archivs”, rola 33, Couvents dédiés 1863(I), f. 19 (27 decembrie 1863, Brassier de Saint Simon către Bismarck).

¹⁹ *Ibidem*, f. 22 (28 decembrie 1863, Bismarck către Brassier de Saint Simon).

²⁰ I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Étrangères depuis le premier traité conclu, en 1536, entre Suléyman Ier et François Ier jusqu'à nos jours*, tome cinquième – France, Paris, MDCCCLXXXII, doc. XXXI, p. 384-385 (în continuare, I. de Testa, *Recueil des traités*).

²¹ Delegația era formată din reprezentanții Marii Britanii, Austriei, Prusiei și Rusiei.

²² Consulul austriac la București.

²³ ANIC, colecția Microfilme Anglia, Foreign Office 78/1810, rola 38, f. 11.

²⁴ Într-o telegramă din 6 ianuarie 1864, Baligot de Beyne îl informa pe Ioan Alecsandri că marchizul de Moustier a refuzat invitația ambadorului austriac, Prokesch-Osten, de a se alătura protestului, ministrul italian adoptând aceeași atitudine (R. V. Bossy, *op. cit.*, anexa CLXV, p. 315).

²⁵ ANIC, colecția Microfilme Anglia, Foreign Office 78/1810, rola 38, f. 11v.

²⁶ Textul notei viziriale la Victor Slăvescu, *op. cit.*, anexa 69, p. 452-453.

²⁷ R. V. Bossy, *op. cit.*, anexa CLXVIII, p. 316 (17 ianuarie 1864, Baligot de Beyne către Ioan Alecsandri).

„en résumé, a dit S.A.S. (Alexandru Ioan Cuza – n.n.), c'est un mineur qui reçoit une semonce des tuteurs bienveillants! On a rit et tout a été dit!”²⁸ Dar ca să-și afirme voința fermă, domnitorul a scris ministrului de externe turc „dans cette question, je ne suis pas le Prince-Régnant des Roumains, je suis la Roumanie”²⁹; „je pense comme vous”, replica Aali pașa lui N. Bordeanu, „mais nous remplissons un devoir”. Poarta privea cu o explicabilă resemnare suprimarea veniturilor prin care adesea călugării greci alimentau intrigile rusești. Cât despre Italia – după Franța cea mai binevoitoare dintre Puterile garante – nu putem spune decât că agentul ei, contele Greppi, se limita la a dezaproba, în mod oficios, „din punctul de vedere strict al dreptului internațional” acțiunea „minorului”, declarând că nu vrea să stânjenească propășirea Principatelor³⁰.

Ținând cont că Franța nu permitea folosirea măsurilor coercitive împotriva Principatelor Unite, faptul că Poarta declarase actul secularizării nul, nu îl afecta prea mult pe domnitor³¹. În Adunare se prezentase deja la 30 decembrie 1863 (stil vechi) un proiect pentru acordarea unui împrumut de 70.814.030 lei, „spre a se plăti suma ce țara dăruiește Locurilor Sfinte, spre a se cumpăra materialul necesar oștirii și spre a acoperi în anul următor neajunsurile bugetului rămas din exercițiul anului trecut”³². Din suma împrumutată, 38.430.000 de lei, erau destinați acoperirii capitalului votat de Adunare ca ajutor pentru Locurile Sfinte³³. Guvernul român era grăbit să dispună de fondurile financiare care i-ar fi permis să își respecte angajamentele luate prin legea secularizării, dificultățile politice internaționale putând fi mult mai ușor depășite dacă se oferea Locurilor Sfinte ajutorul bănesc promis. Împrumutul avea să fie obținut abia în august 1864, după lungi și penibile tratative³⁴, de pe piața Londrei, și a rămas cunoscut sub numele de împrumutul Stern. Între timp, evoluția negocierilor diplomatice a făcut ca situația despăgubirilor să fie diferită în momentul obținerii creditului, astfel că suma a fost utilizată pentru alte scopuri decât cele stabilite prin legea de autorizare a împrumutului³⁵. Oricum, datorită eșecului lui Sir Henry Bulwer de a-l convinge pe ministrul afacerilor străine din Franța să adopte o poziție similară cu a sa³⁶, în politica celui dintâi

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ În această privință, observațiile consulului britanic la București, I. Green, confirmă faptul că domnitorul privea problema secularizării averilor mănăstirilor închinat ca pe un fapt istoric similar dublei sale alegeri (colecția Microfilme Anglia, Foreign Office 78/1810, rola 38, f. 10).

³⁰ R. V. Bossy, *op. cit.*, anexa CLXVIII, p. 317.

³¹ Colecția Microfilme Anglia, Foreign Office 78/1810, rola 38, f. 28v.

³² Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 510.

³³ Articolul 3 al proiectului stabilea ca suma afectată pentru Locurile Sfinte să fie depusă de-a dreptul de împrumutător la o bancă din Europa ce urma să ofere toate garanțiile, unde trebuia să stea până la definitivă așezare a chestiunii (textul întreg al proiectului de lege aparținând ministrului de finanțe, L. Steege, în *ibidem*, p. 511).

³⁴ Din cauza faptului că ministrul de finanțe nu reușea să obțină împrumutul, domnitorul intervine, la 27 aprilie 1864, pe lângă miniștrii francezi ai afacerilor străine și de finanțe, prin scrisori separate, cerându-le sprijinul pentru contractarea unui împrumut în vederea despăgubirilor datorate în urma secularizării; totodată, îi anunță că îl trimite pe L. Steege la Paris cu această misiune (ANIC, colecția Microfilme Franța, *Ministère des Affaires Étrangères. Archives diplomatiques*, rola 10, vol. 24, f. 380-381). Ministrul român a negociat cu frații Stern și cu Banca Otomană, din informațiile pe care acesta le comunica domnitorului, la 22 august, rezultând că bancherii au făcut dificultăți până în ultimul moment, obiectând printre altele că bugetul Principatelor Unite nu era echilibrat și că lovitura de stat ar fi influențat defavorabil piața străină. Cu toate acestea, împrumutul a fost acordat (G. Zane, *Probleme de economie financiară în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, în *Cuza Vodă. In memoriam*, coord. L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 289).

³⁵ Victor Slăvescu, *op. cit.*, vol. III, p. 107.

³⁶ Întâlnirea dintre Sir Henry Bulwer și Drouyn de Lhuys a fost raportată de reprezentantul diplomatic al Porții la Londra, ministrului său, la 21 ianuarie 1864 (ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 114).

se produce o ușoară schimbare de atitudine, în sensul plierii pe soluția franceză, care propunea „o anchetă asupra fondului chestiunii”³⁷.

În primele luni ale anului 1864, chestiunea secularizării averilor mănăstirești era încă departe de a fi în vreun fel rezolvată. În plan intern, situația acestor importante resurse financiare era aceeași, în sensul că se aflau sub sechestrul statului; în plan internațional însă, lucrurile erau deosebit de complicate, diplomația românească nereușind să obțină din partea Puterilor garante și a Porții recunoașterea dreptului Principatelor Unite Române de a și le însuși.

La București, consulul francez arăta domnitorului că guvernul său, deși nu agreea maniera în care s-a făcut secularizarea, aproba refuzul ambasadorului său din Istanbul de a se asocia demersului colegilor săi și că, pus în fața imposibilității de a aplica prevederile Protocolului XIII, marchizul de Moustier a fost autorizat să participe la o conferință care să dezbată suma ce trebuia acordată patriarhiilor, luându-se ca bază despăgubirea oferită de guvernul român³⁸. Însărcinatul cu afaceri al Italiei în capitala Imperiului Otoman primea, de asemenea, ordinul de a începe tratative în această direcție, împreună cu ambasada Franței, pe lângă celelalte ambasade³⁹. În același timp, politica pe care guvernul francez hotărâse să o urmeze în această chestiune îi era prezentată, în linii mari, de același consul francez omologului său britanic, I. Green⁴⁰: Franța nu era de acord cu maniera în care se făcuse secularizarea, însă considera inoportună întoarcerea la Protocolul XIII, singurul lucru care rămânea reprezentanților diplomatici de la Constantinopol era să stabilească cuantumul indemnizației⁴¹; indemnizație despre care I. Green credea, ținând cont de atitudinea Franței, că nu va fi plătită niciodată⁴².

Într-o scrisoare datată 4 februarie 1864, Musurus pașa, reprezentantul diplomatic otoman în capitala Marii Britanii, îl anunța pe Aali pașa că era mulțumit de eforturile sale, al căror principal scop era să evite o înțelegere între Franța și celelalte Puteri garante în defavoarea guvernului imperial ori vreun angajament, din a cărui acceptare sau respingere Poarta ar fi avut de pierdut⁴³. Rezolvarea definitivă a problemei trebuia să fie rezervată unei conferințe care să aibă loc la Constantinopol; până atunci, sfatul lui Musurus pașa era să se susțină prevederile Protocolului XIII și să se reitereze declarațiile precedente ale Sublimei Porți în legătură cu anularea sechestrului și nulitatea votului Adunării⁴⁴. Diplomatul turc avea încredere în dorința ambasadorului Sir Henry Bulwer de a sprijini drepturile Înaltei Porți în această chestiune, chiar dacă, în timpul întâlnirii pe care o avusese, în ianuarie, la Paris, cu ministrul francez de externe, Drouyn de Lhuys, nu acordase importanța cuvenită intervenției Porții și a celor patru Puteri garante pe lângă domnitorul Alexandru Ioan Cuza⁴⁵.

Într-adevăr, politica guvernului britanic susținea rezolvarea chestiunii printr-un acord internațional între Puterile garante, implicând bineînțeles și Poarta, în calitatea ei

³⁷ R. V. Bossy, *op. cit.*, anexa CLXXIV, p. 323 (30 ianuarie 1864, Ioan Alecsandri către Baligot de Beyne).

³⁸ *Ibidem*, anexa CLXXI, p. 321 (25 ianuarie 1864, Baligot de Beyne către Ioan Alecsandri).

³⁹ Pentru acest fapt, Drouyn de Lhuys exprima mulțumiri lui Nigra, reprezentantul diplomatic al regelui Victor Emanuel II la Paris; cf. *ibidem*, anexa CLXXII, p. 322 (27 ianuarie 1864, N. Bordeanu către Nicolae Rosetti-Bălănescu, ministru al Afacerilor Străine).

⁴⁰ ANIC, colecția Microfilme Anglia, Foreign Office 78/1810, rola 38, f. 28 (București, 21 ianuarie 1864; I Green către H. Erskine).

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, f. 28v.

⁴³ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 108.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, c. 113.

de Putere suzerană și neacceptând în nici un caz soluția votată de Adunare. Bulwer primise de la ministrul său instrucțiuni clare în acest sens, trebuia să ofere două soluții: ori comunitățile religioase reintrau în posesia bunurilor lor – lucru de neimaginat în Principate, ori i se lua „guvernului moldo-valah” administrarea lor, pentru a se încredința chestiunea și veniturile unei Comisii ad-hoc, în componența căreia să intre reprezentanții Sublimei Porți și ai Puterilor garante⁴⁶. Green, un atent observator al stării de spirit din Principate, sublinia, la 7 martie 1864, că opinia generală aici era că Puterile garante vor accepta o indemnizație pecuniară⁴⁷. Și pentru ca acea indemnizație să nu fie mai mare decât „suma nesemnificativă” votată de adunare, se făceau mari eforturi pentru a induce în eroare Puterile în legătură cu veniturilor moșiilor ce ajunseseră la comunitățile religioase din Orient, atâta vreme cât le fuseseră dedicate⁴⁸.

Așteptându-se la intensificarea eforturilor românești pentru a obține din partea Puterilor garante menținerea sechestrului care forța Locurile Sfinte să accepte „renunțarea la mănăstirile lor contra unei sume anuale”, șefii Bisericii din Orient au trimis un memoriu ministrului de externe turc, la 20 martie 1864⁴⁹. Acești înalți ierarhi se declarau extrem de afectați de felul cum guvernul Principatelor Unite lupta fără odihnă nu doar împotriva „proprietăților” Locurilor Sfinte, dar și contra egumenilor greci pe care îi scosese din mănăstiri în urmă cu opt luni și le refuzase pașapoartele, punându-i sub observație și cerându-le să prezinte titlurile de proprietate⁵⁰. Subliniind severitatea tratamentului aplicat egumenilor greci, șefii Bisericii din Răsărit apelau la bunăvoința Sublimei Porți pentru rezolvarea acestor probleme.

Revenirea la situația anterioară măsurilor luate în Principate nu mai părea posibilă. De aceea, politica dusă de ambasadorul francez la Constantinopol a fost poate decisivă în evoluția problemei în favoarea părții române, fapt pentru care domnitorul mulțumea ministrului Afacerilor Străine al Franței pentru „sprijinul atât de energic și constant în chestiunea mănăstirilor închinat” oferit lui și agenților săi, Ioan Alecsandri și Costache Negri⁵¹. Treptat, Franța avea să convingă celelalte Puteri că soluția pe care ea o propusese, cea a unei indemnizații juste pentru Locurile Sfinte, nu jignește demnitatea lor. Însă, pentru moment, se hotărâse ținerea unei conferințe a ambasadorilor la Constantinopol, tratativele în această privință fiind deja demarate. La 24 aprilie, marchizul de Moustier nu răspunsese încă notei circulare trimise de Aali pașa – prin care invita reprezentanții Puterilor să se reunească pentru o conferință relativă la chestiunea mănăstirilor închinat⁵² –, francezul aflându-se în discuții cu cabinetul de la Viena, în vederea acceptării în prealabil a principiului indemnizației⁵³. De altfel, ambasadorul lui Napoleon III a aplicat strategia aceasta a tergiversării pe toată durata negocierilor diplomatice, solicitând uneori superiorului său de la Paris să nu-i trimită instrucțiuni, pentru a ține lucrurile în loc și a influența evoluția discuțiilor în sensul dorit de el⁵⁴.

⁴⁶ *Ibidem*, c. 109.

⁴⁷ ANIC, colecția Microfilme Anglia, Foreign Office 78/1810, rola 38, f. 103v (București, 7 martie 1864, I. Green către H. Erskine).

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 106.

⁵⁰ *Ibidem*, c. 107.

⁵¹ R. V. Bossy, *op. cit.*, anexa CLXXVI, p. 326 (10 februarie 1864, Alexandru Ioan Cuza către Drouyn de Lhuys).

⁵² ANIC, colecția Microfilme Belgia, rola 1, c. 405 (Constantinopol, 24 aprilie 1864; George Forgeur, reprezentantul diplomatic al Belgiei către ministrul Afacerilor Străine, Charles Roger).

⁵³ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 95 (Londra, 21 aprilie 1864; Musurus pașa către Aali pașa).

⁵⁴ R. V. Bossy, *op. cit.*, p. 92.

Existau încă multe obstacole în calea rezolvării complicatei chestiuni: în primul rând, atitudinea Rusiei și Austriei, care rămăneau constante, într-o manieră absolută, în punctele lor de vedere, încetinind negocierile diplomatice. Guvernul rus declarase deja că nu va participa la nicio conferință care ar avea la bază principiul secularizării în reglementarea problemei bunurilor mănăstirilor închinată⁵⁵. Baronul Brunnov refuza secularizarea, susținând că este contrară Protocolului XIII și că nicăieri Puterile semnatare ale Tratatului din 1856 nu au pronunțat cuvântul secularizare, nici în timpul Congresului de la Paris, nici în timpul Conferințelor următoare⁵⁶. Mai mult, Rusia făcuse eforturi încă din februarie 1864 pentru a convinge Poarta să adopte o poziție similară cu a sa⁵⁷; iar două luni mai târziu, își concentrase lângă Tatarbuniar, în Basarabia, un corp de armată de aproximativ 20.000 de oameni, sub conducerea generalului Kotzebue⁵⁸. O posibilă ocupare a Principatelor era luată în calcul și la Londra, unde, șeful Foreign Office-ului mărturisea lui Musurus pașa că era necesar ca Poarta să aibă rolul principal într-o astfel de acțiune⁵⁹, pentru a evita o implicare a Austriei și Rusiei.

2. Activitatea Conferinței ambasadurilor din Constantinopol (9 mai – 8 iunie 1864)

Fiind invitate oficial de ministrul Afacerilor Străine al Imperiului Otoman, prin circulara din 3 aprilie⁶⁰, Puterile semnatare ale Tratatului de la Paris s-au reunit într-o conferință pentru a oferi o soluție echitabilă chestiunii bunurilor mănăstirești din Principatele Unite. Conferința s-a desfășurat pe durata mai multor ședințe, din 9 mai până la 8 iunie 1864.

După ce au obținut aprobarea de a răspunde acestei invitații de la guvernele lor, reprezentanții Puterilor garante s-au reunit, la 9 mai, la reședința ministrului de externe otoman⁶¹. Discuțiile au avut ca punct de plecare Protocolul XIII al Conferinței de la Paris din 30 iulie 1858. La finalul ședinței s-a redactat un protocol prin care se recunoștea că unele prevederi ale Protocolului XIII nu s-au realizat, iar guvernul „moldo-valah”, printr-o serie de măsuri succesive, a tranșat în favoarea sa o chestiune asupra căreia Puterile se pronunțaseră printr-un act obligatoriu pentru guvernul din Principate, stabilind modalitatea prin care se putea soluționa. Astfel că, la finalul celor patru ore ale întâlnirii⁶², s-a hotărât că era de datoria Conferinței să considere ca nule și neavenite toate măsurile cu caracter arbitrar și să dea blam manierei prin care guvernul din Principate „și-a depășit competența” și a hotărât unilateral în această chestiune⁶³.

Totuși, chiar dacă la nivel oficial reprezentanții Puterilor garante nu recunoșteau dreptul guvernului condus de Mihail Kogălniceanu de a soluționa problema mănăstirilor închinată prin secularizare, printr-o serie de negocieri pe care marchizul de Moustier le

⁵⁵ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 114 (Londra, 3 martie 1864; Musurus pașa către Aali pașa).

⁵⁶ *Ibidem*, c. 122.

⁵⁷ ANIC, colecția Microfilme Belgia, rola 1, c. 406.

⁵⁸ Aproximarea cu privire la numărul soldaților ruși aparține reprezentantului diplomatic belgian din Constantinopol, care obținuse informația din surse pe care nu le dezvăluie (*ibidem*).

⁵⁹ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 58 (Londra, 28 aprilie 1864; Musurus pașa către Aali pașa).

⁶⁰ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 213.

⁶¹ Participanții la această ședință a conferinței au fost: ministrul de externe otoman Aali pașa, Sir Henry Bulwer, marchizul de Moustier, ambasadorul austriac Prokesch-Osten, ambasadorul prusian Brassier de Saint-Simon, ambasadorul rus Novikov și reprezentantul diplomatic italian contele Greppi (I. de Testa, *Recueil des traités*, p. 386).

⁶² ANIC, colecția Microfilme RDG, rola 33, Couvents dédiés 1863 (IV), f. 6.

⁶³ *Ibidem*.

purtase cu Sir Henry Bulwer, prin intermediul reprezentantului diplomatic italian, contele Greppi, reușise să-l convingă să adere la principiul despăgubirii ca soluție finală⁶⁴. Agentul diplomatic italian la București îl înștiințase pe domnitor de acest lucru încă din martie⁶⁵. Este adevărat că ulterior guvernul de la Londra avea să pună două condiții: intrarea veniturilor sechestrate de guvernul Principatelor sub controlul Puterilor garante până la stabilirea despăgubirii, și convocarea, la București, a unei constituante chemate a da un vot de blam domnitorului în chestiunea secularizării. Chiar și așa, se făcuse un pas important înspre recunoașterea internațională a actului de la 13/25 decembrie 1863.

Astfel sunt întărite afirmațiile unor istorici, precum T.W. Riker, R.V. Bossy sau Constantin C. Giurescu, care susțineau că întâlnirile diplomatice din cadrul Conferinței de la Constantinopol s-au demarat pentru a salva aparențele și „amorul propriu” al acestor Puteri ce fuseseră puse în fața unui fapt împlinit⁶⁶. Având nevoie de mai multe informații pentru a-și duce la capăt misiunea, participanții la Conferință decid, în timpul celei de-a doua ședințe, din 14 mai⁶⁷, numirea unei comisii care să întocmească un raport general asupra proprietăților, bazat pe analiza titlurilor de proprietate, care făceau obiectul litigiului dintre guvernul Principatelor și comunitățile grecești din Imperiul Otoman, urmând să claseze natura și originea lor și să evidențieze importanța veniturilor lor⁶⁸. Informat de această decizie, trimisul turc la Londra, Musurus pașa, adresa felicitările sale pentru „succesul care a încoronat până acum eforturile abile și perseverente ale Alteței Voastre (Aali pașa – n.n.) și pentru marile rezultate obținute până acum și care asigură, din punct de vedere diplomatic, soluționarea satisfăcătoare a acestei importante chestiuni”⁶⁹.

Datorită politicii duse de ambasadorul francez, care mărturisea lui N. Bordeanu că singura concesie pe care guvernul său o putea face Marii Britanii era să accepte un examen superficial al titlurilor de proprietate⁷⁰, s-a produs, treptat, o schimbare a obiectului

⁶⁴ O ușoară schimbare în atitudinea lui Sir Henry Bulwer, despre care încă ezita să-i înștiințeze pe reprezentanții Locurilor Sfinte, s-a produs după călătoria pe care a făcut-o în luna martie la Paris, ocazie cu care a avut mai multe întâlniri cu ministrul Afacerilor Străine și cu împăratul, discutând, printre altele, și despre chestiunea mănăstirilor închinat (R. V. Bossy, *op. cit.*, doc. CLXXXIII, p. 335). În anul precedent, în septembrie, ambasadorul britanic întreprinse o călătorie la muntele Athos pentru a discuta cu prelații greci. C. Negri aflate „indirect” că îi sfătuisese să renunțe la ideea de a fi proprietari în aceeași manieră ca înainte, dar să ceară să le fie lăsate trei categorii de bunuri mănăstirești: pământurile date direct Locurilor Sfinte de către vechii domni indigeni, acelea dăruite de domnii fanarioți și acelea cumpărate de călugării greci, și apoi să ceară în compensație sume echivalente cu valoarea lor (Costache Negri, *Scrieri social-politice*, doc. XCVI, p. 229). Iată deci că H. Bulwer avansa ideea unei despăgubiri, fiind conștient că clerul grec nu avea să recâștige controlul asupra tuturor proprietăților mănăstirești din Principate.

⁶⁵ La 12 martie 1864, Baligot de Beyne îl anunța pe Ioan Alecsandri că „la France a agi sur l'Angleterre, par l'intermédiaire de l'Italie, pour la question des monastères dédiés. M. l'agent d'Italie a communiqué au Prince-Régnant une dépêche de Turin qui annonce que l'Angleterre admet définitivement l'indemnité et la sécularisation...” (R. V. Bossy, *op. cit.*, doc. CLXXXI, p. 332).

⁶⁶ Cf. T. W. Riker, D. Litt Oxon, *op. cit.*, p. 353; R. V. Bossy, *op. cit.*, p. 92-93; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 212.

⁶⁷ ANIC, colecția Microfilme RDG, rola 33, Couvents dédiés 1863 (IV), f. 8.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 9.

⁶⁹ *Independența României. Documente. Corespondență diplomatică străină 1853-1877 mai*, vol. II, partea I, București, Editura Academiei RSR, 1977, doc. 11, p. 32 (Londra, 2 iunie 1964; Musurus pașa către Aali pașa).

⁷⁰ Marchizul de Moustier spera că, până la fixarea de către Conferință a cuantumului despăgubirii, guvernul Principatelor să ajungă la o înțelegere cu reprezentanții Locurilor Sfinte. Despre această soluție, N. Bordeanu, girantul Agenției diplomatice din Constantinopol în lipsa lui C. Negri, scria domnitorului, la 20 martie, că „c'est précisément le résultat que la France voudrait atteindre, car un arrangement direct entre vous et les prêtres concilierait tous les intérêts. Votre autonomie serait ainsi sauvegardée, et la dignité des puissances, dont on a tant parlé dans ces derniers temps, serait à l'abri de toute atteinte” (R. V. Bossy, *op. cit.*, doc. CLXXXIII, p. 334).

arbitrajului. Puterilor protectoare nu le rămânea decât să stabilească cuantumul despăgubirilor, chiar dacă acest lucru nu era deocamdată discutat la nivel oficial. Activitatea comisiei nu afecta opiniile membrilor participanți la Conferință, deoarece raportul reprezenta doar punctul de plecare al discuțiilor viitoare. Evident că și părțile direct implicate în diferend erau invitate să desemneze un reprezentant, care să furnizeze comisiei, de fiecare dată când le erau solicitate, lămuriri suplimentare⁷¹.

Ședința din 21 mai nu a adus nimic nou cu privire la activitatea pe care comisia urma să o desfășoare⁷², însă a patra, din 28 mai, a stabilit modelul instrucțiunilor adresate comisarilor care trebuiau să examineze documentele relative la bunurile mănăstirești⁷³. Cu această ocazie s-a hotărât ca protocoalele primelor trei ședințe să fie reunite într-un act, pentru a fi adresat prințului Cuza, stabilindu-se totodată termenii scrisorii viziriale ce urma să-l însoțească. În cele din urmă, s-a căzut de acord că prevederile Protocolul XIII nu mai erau realizabile⁷⁴, în calea rezolvării întregii chestiuni nerămânând decât stabilirea cuantumului despăgubirilor. Practic, prin protocolul acestei ședințe se recunoștea oficial secularizarea de către guvernul român a averilor mănăstirești, nota ce urma a fi trimisă lui Cuza reprezentând doar avertizarea, nu foarte convingătoare de altfel, că această recunoaștere nu trebuia privită ca „un precedent diplomatic, cu ajutorul căruia să se creadă îndreptățit să desfacă îndatoririle impuse prin Convenția de la Paris, luând în chip abuziv măsuri ce ar atinge statutele organice ale Principatelor”⁷⁵. Era de asemenea stabilit un aspect asupra căruia reprezentanții Marii Britanii și Rusiei insistaseră îndelung: se interzicea guvernului Principatelor să înstrăineze bunurile confiscate, iar veniturile, până la rezolvarea definitivă a chestiunii, trebuiau să fie vărsate într-o casă specială plasată sub supravegherea Puterilor⁷⁶.

Până când comisia avea să producă raportul privitor la veniturile mănăstirești, Conferința își încheia oficial lucrările la 8 iunie 1864⁷⁷. Lucrările comisiei au mers destul de greu, strângerea tuturor actelor privind aceste bunuri – originalele erau împărțite, o parte aflându-se în posesia autorităților române, altele fiind luate de egumenii greci – și traducerea lor în limba franceză necesitând timp, dar și din cauza faptului că partea românească nu avea niciun interes să grăbească redactarea raportului pe baza căruia Conferința ar fi stabilit cuantumul indemnizației, asupra căruia voia să hotărască singură⁷⁸. Destul de surprinzătoare este atitudinea înverșunată a ierarhilor greci care nu au înțeles să colaboreze; din contră, au făcut tot ce le-a stat în putință să amâne lucrările comisiei și, până la urmă, să le zădărnicească, în speranța că astfel își apărau mai bine drepturile.

⁷¹ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 43.

⁷² În timpul acestei ședințe, problema loviturii de stat nu a fost ridicată în mod oficial; dar în cadrul discuțiilor informale Novikov a atacat drastic conduita prințului Cuza care a fost apărat de marchizul de Moustier (ANIC, colecția Microfilme Belgia, rola 1, c. 415).

⁷³ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 40.

⁷⁴ *Ibidem*, c. 41.

⁷⁵ *Ibidem*, c. 46.

⁷⁶ ANIC, colecția Microfilme Belgia, rola 1, c. 417.

⁷⁷ ANIC, colecția Microfilme Turcia, rola 47, c. 48.

⁷⁸ Abia în iunie 1865 Costache Negri prezenta comisiei Memoriul bazat pe documentele ce se aflau în posesia autorităților românești (*Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. Corespondența*, doc. 186, p. 409-410). Acesta avea să fie tipărit sub titlul *Mémoire avec pièces justificatives présenté à la commission internationale pour les couvents dédiés – et supplément*, Constantinople, 1865. Memoriul cuprindea, într-o broșură de aproximativ 300 de pagini, o expunere a „celor trei perioade pe care chestiunea a parcurs-o de la începuturile ei până astăzi”, urmată de „piesele justificative” prin care se argumenta dreptul guvernului din Principate de a hotărî asupra acestor proprietăți.

3. Ultima etapă a negocierilor diplomatice – stabilirea sumei de 150.000.000 de piaștri ca despăgubire

Cu puțin timp înainte de începerea lucrărilor Conferinței, Moustier îl sfătuia pe Bordeanu să sugereze domnitorului o călătorie la Constantinopol, prezența sa printre ambasadori, în ajunul conferinței, putând netezi multe „asperități”⁷⁹. Această călătorie a avut loc în iunie și s-a datorat loviturii de stat de la 2/14 mai, a cărei recunoaștere internațională era vizată de Cuza. Cu această ocazie, domnitorul o întâlnește pe doamna Elena Aristarchi⁸⁰, care avea mare influență asupra ambasadorului britanic, și încearcă să o câștige de partea sa, anunțând-o că restabilește renta pe care obișnuia să o primească pentru serviciile pe care soțul ei le adusese Domnului Țării Românești în calitatea sa de capuchehaie⁸¹. Este evident că suma nu era atât de însemnată încât să o convingă pe „frumoasa grecoaică” să susțină interesele românești în fața lui Bulwer, însă era un gest de curtoazie ce făcea posibile discuții ulterioare. Datorită intervenției unor intermediari din apropierea ambasadorului britanic și acționând, bineînțeles, din proprie inițiativă, N. Bordeanu fusese înștiințat că suma ce ar trebui oferită prietenei lui Bulwer se ridica la 40.000 de lire (aproximativ 80.000 de galbeni)⁸². Pentru acest dar, respectivul intermediar se angaja să convingă pe călugării greci, prin toate mijloacele de care dispune, să accepte suma de 102 milioane piaștri, evitând astfel, pentru guvernul român, necesitatea de a se supune unei hotărâri a Conferinței. În cele din urmă menționează că Sir Henry ignora complet această propunere, dar că doamna Aristarchi se angaja, în schimbul sumei de 40 000 de lire, „să uzeze de întreaga sa influență pe lângă Excelența sa și pe lângă patriarhi, pentru a-i face să accepte acest angajament”⁸³.

Într-adevăr, atitudinea lui Bulwer se schimbă în cursul lunilor iunie-iulie, fapt dovedit de o serie de declarații și demersuri, atent observate de N. Bordeanu, care la 15/27 iunie scria lui Baligot de Beyne că „Sir Henry i-a spus că scopul final al Conferinței pentru bunurile mănăstirilor închinat nu va putea fi altul decât consacrarea pur și simplu a principiului secularizării și că prin urmare el va stăruie pe lângă călugării greci să accepte suma oferită de guvernul român”⁸⁴.

Suma propusă inițial pentru despăgubirea Locurilor Sfinte (cele aproximativ 50 de milioane de piaștri) nu fusese admisă de niciun reprezentant al Puterilor garante; în iunie 1864 se avansase suma de 102.000.000 piaștri, însă nici aceasta nu era în măsură să pună capăt diferendului. În cele din urmă, domnitorul, care nu mai avea nevoie acum de aprobarea Camerei – dizolvată în 2/14 mai –, hotărăște, de comun acord cu Mihail Kogălniceanu și Costache Negri, să ridice suma despăgubirilor la 150.000.000 piaștri⁸⁵, așa cum propusese, la începutul lunii august, Sir Henry Bulwer⁸⁶, și cu care fusese de

⁷⁹ R. V. Bossy, *op. cit.*, p. 93.

⁸⁰ Încă din 8/20 martie 1864, N. Bordeanu scria lui Baligot de Beyne că niște amici privilegiați, cu acces pe lângă Sir Henry Bulwer „în orice oră a zilei”, i-au spus – bineînțeles din proprie inițiativă – că acesta din urmă ar fi foarte flexibil în problema indemnizației dacă din aceasta o parte ar fi revenit prietenei sale, doamna Aristarchi (Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 215).

⁸¹ ANIC, colecția Microfilme Belgia, rola 1, c. 423.

⁸² Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 216.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 218.

⁸⁵ C. Negri îl înștiințea pe domnitor, la 10/22 august 1864, că Sublima Poartă și toate ambasadere sunt de acord cu o despăgubire în bani urcând până la suma de 150 de milioane, de unde ar urma, ca o consecință implicită, că principiul secularizării era admis și recunoscut (*Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. Corespondența*, doc. 106, p. 362).

⁸⁶ ANIC, colecția Microfilme RDG, rola 33, Couvents dédiés 1863 (V), f. 26.

acord și Conferința ambasadurilor. Reîntors la post, Costache Negri atrăgea atenția asupra celor două opțiuni pe care la avea acum guvernul Principatelor: să accepte suma care i se propune sau să suporte decizia Conferinței, mărturisind că el optează pentru cea dintâi, deoarece urmările celei de-a doua erau mai greu de anticipat⁸⁷. Nici această propunere nu era pe placul reprezentanților Locurilor Sfinte, așa cum reiese dintr-o convorbire pe care Aali pașa o avusese la 22 septembrie cu diplomatul prusian⁸⁸. Întrebat despre cum vede rezolvarea chestiunii, ministrul otoman răspundea: „nu știu ce vom putea face cu adevărat, dacă clerul persistă în a refuza suma de 150 de milioane oferită de prințul Cuza. Ce mai rămâne de făcut?”⁸⁹

Între timp, ședințele comisiei însărcinate cu analizarea titlurilor de proprietate nu înregistrau progrese, pe 28 septembrie 1864, președintele, Kiamil bei cerând ca egumenii să prezinte documentele lor, pentru a se putea stabili dacă pretențiile sunt sau nu întemeiate⁹⁰. La rândul lor, egumenii au declarat că nu vor putea arăta nimic înainte de a li se restitui documentele care le-au fost ridicate de către autoritățile române⁹¹, astfel că totul se învârttea într-un cerc vicios, care nu făcea decât să treacă timpul și să prelungească afacerea. Primind o listă generală a averilor mănăstirilor închinat din Principate, comisia își reia activitatea la 23 octombrie 1864, invitând din nou pe ierarhii greci să prezinte documentele aflate în posesia lor⁹². După amânarea de trei zile ce le fusese permisă pentru prezentarea documentelor, văzând că grecii nu au depus nimic, li s-a mai oferit un răgaz de opt zile⁹³. Păstrându-și opțiunea de a nu aduce niciun document important în fața comisiei până când reprezentantul Principatelor nu va face la fel⁹⁴, în reuniunea pe care comisia a avut-o la sfârșitul lunii octombrie ierarhii greci s-au eschivat din nou. Abia la începutul lui noiembrie, trei din cei șase reprezentanți greci consimt să prezinte documente, fapt ce a pus comisia într-o situație neprevăzută, motiv pentru care comisarii au cerut timp pentru a primi instrucțiuni de la guvernele lor⁹⁵. Evoluția discuțiilor, la care egumenii greci refuzaseră, din noiembrie 1864, să mai participe⁹⁶, nu cunoscuse schimbări considerabile până la 18 ianuarie 1865, când comisia își sistase activitatea⁹⁷. Toate semnele indicau guvernului din Principate că trebuie să acționeze prompt și să obțină cele 150 de milioane necesare pentru rezolvarea chestiunii. La 3 februarie 1865, ministrul Finanțelor, Ion Strat, depune „proiectul de lege relativ la contractarea unui împrumut de 150 de milioane, spre definitivă solu-

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 27.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 28.

⁹⁰ Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. *Correspondența*, doc. 166, p. 376 (30 septembrie/12 octombrie 1864, C. Negri către Al. I. Cuza).

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² ANIC, colecția Microfilme Belgia, rola 1, c. 436.

⁹³ Costache Negri, *Scrieri social-politice*, doc. CI, p. 235-236 (15/27 octombrie 1864, C. Negri către Al. I. Cuza).

⁹⁴ C. Negri evita să apară în fața comisiei, susținând că urmează o linie de conduită trasată de „poziția noastră” și de Tratatul de la Paris (*ibidem*, doc. CII, p. 237).

⁹⁵ *Ibidem*, p. 236.

⁹⁶ Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. *Correspondența*, doc. 175, p. 389 (17/29 noiembrie 1864; C. Negri către Al. I. Cuza).

⁹⁷ Analizând atitudinea Puterilor reprezentate în comisie, ministrul rezident belgian, Grimberg, transmitea șefului său de la Bruxelles următoarele informații: Rusia, care ținuse mereu *d'avoir un pied* în Principate prin intermediul clerului ortodox, susținea cu toată forța pretențiile grecilor, Austria privea cu plăcere încurcăturile tot mai mari, Prusia era încă nehotărâtă, iar Anglia, contrar a tot ceea ce s-ar putea crede, nu a luat o poziție prea hotărâtă, mai ales că Bulwer era plecat din motive de sănătate, în Egipt (ANIC, colecția Microfilme Belgia, rola 1, c. 438).

ționare a chestiei averilor zise închinat⁹⁸. Propunerea a stârnit întinse dezbateri atât în Adunare, cât și în Senat.

Când proiectul de lege pentru autorizarea împrumutului era adus în fața Corpurilor Legiuitoare, negocierile cu cercurile financiare din Constantinopol erau deja destul de înaintate⁹⁹. Definitivarea împrumutului a avut loc la 19/31 martie 1865, semnarea actului realizându-se la Constantinopol; mai precis, convenția era semnată cu Societatea Generală a Imperiului Otoman, reprezentată de G. Zarifi, Cristache Effendi Zografos și Martin Alberti¹⁰⁰. De fapt, nu era vorba de un împrumut propriu-zis constând în suma de 150.000.000 piaștri pe care Societatea ar fi pus-o la dispoziția statului român, ci doar de un angajament prin care Societatea se obliga să ofere acei bani Locurilor Sfinte, pentru operele lor cu caracter cultural, religios și de binefacere această sumă. În loc să plătească deodată cele 150 de milioane, statul român se obliga să constituie un fond cu această valoare, printr-o anuitate de 8%, din care 6% dobânda și 2% amortismentul, după la instituția din Constantinopol, îndatorată să facă următoarea operație: să primească din partea guvernului român vărsămintele aferente și apoi să plătească comunităților religioase din Imperiul Otoman indicate de guvernul român¹⁰¹. Societatea se angaja, printr-o declarație, că la nevoie va pune la dispoziția guvernului român și suma întreagă de 150 de milioane piaștri, pe care acesta o va achita prin amortizare, conform celor arătate mai sus, însă această clauză nu avea să fie utilizată niciodată.

Așadar, nu putem vorbi despre un împrumut, ci mai degrabă despre o operațiune de comision, pentru care Societatea primea 2% din valoarea totală. Pentru această simplă operațiune de pură intermediere a unei plăți, care aducea un comision foarte mare, guvernul român se mai îndatora să acorde Societății Generale „o garanție proporțională asupra averilor mănăstirilor închinat⁹⁸” și în plus „să afecteze prin privilegiu veniturile acestor averi până la concurența plății anuale integrale a dobânzilor, amortismentului, comisionului asupra sumei de 150 milioane piaștri”¹⁰²; cam apăsătoare această „convenție de împrumut”, care, mai mult decât atât, avea să ridice suspiciuni și să stârnească nemulțumiri printre ambasadori.

Încă de la început, acest „împrumut” a creat dificultăți: întrebat despre modalitatea prin care va dovedi lui Aali pașa că au fost puse la dispoziția comunităților suma de 150 de milioane, C. Negri răspundea marchizului de Moustier că îl va înștiința pe ministrul turc printr-o notă. Ambasadorul francez considera că ar fi fost mai folositor dacă domnitorul ar fi trimis o scrisoare lui Aali pașa, prin care să-i comunice că „făcând toate eforturile sale pentru a înlesni căile de soluționare a chestiunii mănăstirești, El, după a Sa părere, n-a găsit alt mijloc mai potrivit decât a impune țării sacrificiul celor 150 de milioane cu care să se plătească ziselor comunități, după aranjamentul pe care

⁹⁸ *MO*, nr. 28 din 7/19 februarie 1865, p. 137.

⁹⁹ Încă din septembrie se purtau discuții cu reprezentantul Societății Generale a Imperiului Otoman, G. Zarifi (Costache Negri, *Scrisori social-politice*, doc. C, p. 235). Iată ce îi scria C. Negri, la 7 decembrie 1864 stil nou, domnitorului: „Dans la dernière entrevue que j'ai eue avec messieurs Zariffy et A. Baltagi au sujet de l'emprunt des 150 millions, j'ai posé quelques questions par écrit à ces messieurs qui sont les chefs de la Société générale de l'Empire Ottoman [...] dès que j'aurai cette réponse, je m'empresserai de l'envoyer au Ministère par un courrier exprès. Si elle agréée à Votre Altesse et à son gouvernement et si besoin est, je viendrai moi-même pour une vingtaine de jours à Bucarest accompagné soit de monsieur Zariffy, soit de monsieur Baltagi, pour régler l'affaire définitivement” (*Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. Corespondența*, doc. 176, p. 390).

¹⁰⁰ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 167.

¹⁰¹ G. Zane, *op. cit.*, p. 292-294.

¹⁰² Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 168.

agentul său are poruncă să-l prezinte și să-l explice la Constantinopol¹⁰³. O lună mai târziu, agentul român la Constantinopol avea încă mari greutate în chestiunea mănăstirilor, care întâmpina, la acel moment, mai multe piedici ca oricând¹⁰⁴. Totuși, la 5 iunie 1865, C. Negri face prima plată, în valoare de șase milioane de piaștri către Societatea Generală, respectând înțelegerea încheiată¹⁰⁵.

Aflând de scrisoarea domnitorului, care anunța că suma de 150 de milioane de piaștri fusese depusă la Societatea Generală ca indemnizație pentru mănăstiri, dar și de nota prin care C. Negri prezenta declarația instituției financiare otomane conform căreia deținea întreaga sumă, Sir Henry Bulwer a demarat o investigație care l-a dus la concluzia că afirmațiile părții române erau false¹⁰⁶. La acea dată depozitul nu exista, toată afacerea constând într-un angajament de a plăti respectiva sumă în 22 de ani, guvernul Principatelor obligându-se să facă plăți anuale către Societate¹⁰⁷. Informat, ambasadorul francez îndeamnă la o atitudine conciliantă, declarând că, înainte de a adera la o astfel de opinie, trebuie să obțină mai multe informații; în realitate, nu avea nevoie de lămuriri suplimentare pentru că era la curent cu detaliile angajamentului parafat cu Societatea Generală; mai mult, mărturisea colegului său că plata întinsă pe două decenii, cu o dobândă de 6%, era preferabilă într-o țară în care dobânda obișnuită era de 10%¹⁰⁸.

Deoarece neclaritățile în jurul modalității prin care guvernul român avea să plătească indemnizația încă persistau, la 15 iunie s-a ținut o întâlnire, în reședința ambasadorului britanic, la care a participat și Aali pașa¹⁰⁹. Trebuia judecată propunerea lui Cuza, punându-se problema ca angajamentul cu Societatea Generală să fie considerat o casă în care veniturile urmau să fie depuse până când chestiunea avea să fie definitiv rezolvată, mai ales din cauza faptului că Societatea nu dispunea decât de 60.000 de lire sterline¹¹⁰. Or, în asemenea condiții nu se putea vorbi despre existența unui depozit potrivit valoarea veniturilor mănăstirești nici chiar pentru un singur an.

Domnitorul dorea, ca prin sancționarea de către reprezentanții Puterilor a acestui depozit, să obțină o recunoaștere a faptului că este o indemnizație potrivită pentru proprietățile mănăstirești, cu toate că fondurile nu erau garantate. Sir Henry propunea să se obiecteze la acest aranjament pentru o indemnizație al cărui quantum nu fusese încă stabilit oficial și care ar fi trebuit să fie plătit integral, dar să se accepte ca o soluție temporară acest înlocuitor al Casei¹¹¹. Marchizul de Moustier a fost împotriva acestei propuneri, pentru că era de părere că o plată graduală era de dorit pentru comunitățile religioase¹¹²; iar Ignatiev – noul reprezentant al Rusiei la Constantinopol – nu a vrut nici măcar să admită faptul că ar trebui purtată o discuție despre o indemnizație din moment ce guvernul lui nu acceptase asemenea idee¹¹³. Neajungându-se la nici un acord între

¹⁰³ Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. *Correspondența*, doc. 182, p. 401 (12/24 aprilie 1865; C. Negri către Al. I. Cuza).

¹⁰⁴ *Ibidem*, doc. 183, p. 402 (2/14 mai 1865; C. Negri către Al. I. Cuza).

¹⁰⁵ *Ibidem*, doc. 186, p. 411 (26 mai/7 iunie 1865).

¹⁰⁶ ANIC, colecția Microfilme Anglia, Foreign Office, 195/823, rola 361, f. 49 (6 iunie 1865; Sir Henry Bulwer către lordul Russel).

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 49v.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 50.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 141v (20 iunie 1865; Sir Henry Bulwer către lordul Russel).

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 142.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 143v.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*, f. 144.

ambasadori, s-a hotărât, în cele din urmă, că cel mai bun lucru era să se recunoască propunerea lui Cuza ca un act de deferență, fără însă a se emite vreo opinie despre ea. Toate părțile au fost de acord și au considerat acest lucru ca o măsură conciliatorie și nu de compromis¹¹⁴.

Pentru a putea fi în totalitate de acord cu propunerea domnitorului, ambasadorii aveau nevoie de raportul comisiei, care își reîncepuse în forță activitatea din aprilie¹¹⁵, raport care era așteptat să apară cât mai curând¹¹⁶. Abia atunci s-ar fi putut stabili dacă acest aranjament era posibil sau nu. Chiar dacă grecii nu acceptau decât reîntrarea în proprietatea moșiilor din Principate, iar guvernul român nu oferea altceva decât o indemnizație, Sir Henry credea că cele două părți vor fi rezonabile în cazul unei înțelegeri corecte¹¹⁷. În calea propunerii lui Bulwer erau mai multe impedimente, provocate de opoziția marchizului de Moustier și a lui Ignatiev, fiecare din motive diferite. Adevăratele intenții ale lui Ignatiev sunt greu de stabilit; dorea ca această chestiune să rămână nerezolvată sau urmărea să obțină o recompensare corectă pentru Locurile Sfinte? Rusia putea avea motive să susțină ambele variante. Această poziție este comentată de Internunțul austriac, care afirma că Petersburgul nu se opunea unei rezolvări, dar că lucrurile erau foarte nesigure în Principate, astfel că era mai bine să se aștepte pentru a vedea dacă o posibilă înlăturare a prințului Cuza nu ar facilita-o¹¹⁸. Bineînțeles că susținerea pe care marchizul de Moustier o arătase pentru o plată gradată a indemnizației era conformă cu directivele date de Drouyn de Lhuys, cu care Henry Bulwer nu era de acord pentru că, presupunând că Societății Generale i se înmânau banii pentru a-i plăti, dacă Principatele eșuau în aceste plăți, nu era sigur cine ar fi răspuns pentru solvabilitatea indemnizației pentru o perioadă de 22 de ani¹¹⁹.

În acest timp, C. Negri prezenta în fața comisiei memoriul¹²⁰ pentru întocmirea căruia trăsese timp de 20 de zile¹²¹. Invitat în mai multe rânduri în fața comisiei, diplomatul mărturisea domnitorului, la 5 iulie, că, în afară de memoriul pe care l-a înfățișat, în care susținea pur și simplu faptele cu dovezi, a prezentat și un supliment pentru a-și susține concluziile, mai ales în cifre, pe care comisia i le ceruse¹²². Guvernul român avea să mai plătească o rată de 9 milioane, ambele fiind achitate din depozitul de 20 de milioane pe care-l avea la Constantinopol din împrumutul Stern (așadar aproape jumătate din valoarea totală); însă a treia rată a fost anulată, iar Societatea nu a transferat aceste sume beneficiarilor, pentru că problema despăgubirii nu era încă definitiv rezolvată¹²³.

De când își reîncepuse activitatea, la 3 aprilie, comisia nu făcuse mari progrese și din cauza atitudinii reprezentantului român, C. Negri (la anumite ședințe va fi înlocuit de N. Bordeanu), care evita să intre direct în subiect prezentând doar aspecte generale

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 144v.

¹¹⁵ „Comisia lucrează de zor, iar eu, de când mă aflu aici, sunt atât de ocupat să traduc capitole întregi din Regulament, să dau la tipar piesele care ne sunt necesare și să iau parte la conferințele comisiei, încât abia mai prindim, eu și domnul Bordeanu, cu această muncă, despre care vom face în curând un raport amănunțit Alteței Voastre” (*Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. Corespondența*, doc. 181, p. 397).

¹¹⁶ ANIC, colecția Microfilme Anglia, Foreign Office, 195/823, rola 361, f. 146.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 146v.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 148.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 227v. (17 iulie 1865; Sir Henry Bulwer către lordul Russel).

¹²⁰ Vezi și nota 78.

¹²¹ *Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri. Corespondența*, doc. 185, p. 407.

¹²² *Ibidem*, doc. 188, p. 415.

¹²³ G. Zane, *op. cit.*, p. 293.

ale problemei¹²⁴. Tracasă de tergiversările și eschivările la care se dedau atât reprezentantul Principatelor, cât și cel al Locurilor Sfinte, arhimandritul Ghermanos, comisarii hotărâsc, în ședința din 12 iulie, că dacă unul din cei doi delegați se va mai retrage de la discuții, se va considera că este o retragere definitivă¹²⁵. În aceste circumstanțe, arhimandritul Ghermanos a cerut o amânare de șase săptămâni pentru a putea întocmi un memoriu prin care să răspundă celui prezentat de Negri, pentru aceasta, comisia hotărând să se reunească din nou pe 2 septembrie¹²⁶.

Abia la 21 octombrie, delegatul Locurilor Sfinte aduce în fața comisiei un memoriu care, conform afirmațiilor delegatului francez din comisie¹²⁷, fusese redactat de doi avocați din Constantinopol, Karatheodori și Rota, după indicațiile arhimandritului Ghermanos¹²⁸. Dar aceștia trei nu au fost singurii care au contribuit la întocmirea memoriului, Ch. Tissot aflând că generalul Ignatiev introdusese, zi de zi, „de sa main”, toate corecturile, adăugirile și modificările pe care le considerase necesare¹²⁹. Acest ultim detaliu face mai ușor de înțeles agitația pe care a produs-o legația rusă printre comisari, în primele zile după prezentarea memoriului. Potrivit afirmațiilor comisarului francez, memoriul, cu toate contribuțiile și sprijinul rus care i se acordase și deși avea o formă bine pusă la punct, nu ar fi rezistat unei analize aprofundate. Astfel că, în timpul celei de-a treizecea ședințe, s-a decis să fie invitați cei doi delegați ai părților aflate în conflict, pentru a aduce fiecare, verbal, lămuriri suplimentare și argumente în favoarea cauzei lor¹³⁰.

Se părea că discuțiile se apropiau de final din moment ce ambele tabere își prezentaseră argumentele în scris, rămânând doar partea în care fiecare delegat aducea lămuriri suplimentare comisarilor, însă în practică nu era atât de simplu. Convinși de faptul că, tergiversând redactarea raportului final al comisiei, ar putea obține ceva peste ceea ce oferea guvernul Principatelor sau poate chiar reîntrarea în posesia averilor mănăstirești, arhimandritul Ghermanos refuza să ofere explicații verbale, pe motiv că îi era interzis de Patriarhi să facă acest lucru¹³¹. În aceste condiții, comisarii s-au văzut nevoiți să-și înceteze activitatea, pentru ca Aali pașa să poată interveni pe lângă patriarhul de Constantinopol și să obțină participarea arhimandritului Ghermanos la discuții.

La 7 decembrie s-au reluat lucrările – era deja a treizeci și șasea ședință – pentru a oferi o nouă amânare delegatului grec, ultima, după expirarea căreia, absența urma să fie considerată retragere definitivă¹³². Cu toate insistențele și opoziția comisarului rus – s-au purtat discuții pe această temă între 27 ianuarie și 10 martie 1866; hotărârea a rămas în picioare, în cele din urmă permițându-i-se arhimandritului să se retragă de fiecare dată când delegatul Principatelor lua cuvântul¹³³. Nici prin această măsură nu s-a reușit foarte multe, deoarece, în timp ce N. Bordeanu a dat dovadă de „bonne grace”, oferind

¹²⁴ ANIC, colecția Microfilme Franța, *Ministère des Affaires Étrangères. Archives diplomatiques*, rola 44, vol. 11, Turquie (Iasi), 1863, 1864, 1865, 1866 (janvier à décembre), f. 362v.

¹²⁵ *Ibidem*, f. 363.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 363v.

¹²⁷ Ch. Tissot, consulul Franței la Iași.

¹²⁸ ANIC, colecția Microfilme Franța, *Ministère des Affaires Étrangères. Archives diplomatiques*, rola 44, vol. 11, f. 364.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*, f. 364v.

¹³¹ *Ibidem*, f. 366v.

¹³² *Ibidem*, f. 368.

¹³³ *Ibidem*, f. 370.

lămuririle ce i-au fost cerute, delegatul grec a adoptat o atitudine acerbă și ofensatoare, nevenind cu nimic nou față de ce era consemnat în memoriu, așa cum probabil fusese instruit de superiorii săi.

La scurt timp după abdicarea lui Cuza, comisia și-a întrerupt activitatea, membrii săi fiind convinși că atât Ghermanos, cât și Bordeanu spusese ce aveau de spus și aduseseră toate explicațiile pe care le puteau da. Comisia își considera ancheta epuizată, la 15 martie 1865 prezentând „Rapport général sur les travaux de la Commission des Couvents dédiés” care concluziona că, dacă ambasadorul Marii Britanii, bun cunoscător al problemei, ce nu poate fi bănuț de părtinire în favoarea Principatelor, socotea suficientă suma de 150 de milioane piaștri ca despăgubire pentru Locurile Sfinte, atunci, comisia o consideră o indemnizație foarte generoasă¹³⁴. Comisia se pronunțase asupra tuturor punctelor stabilite în ședința din 28 mai 1864 a Conferinței, realizând o statistică a proprietăților mănăstirești, evaluând importanța veniturilor moșiilor lor și taxele ce se impuneau; valoarea totală a averilor celor 110 mănăstiri (de fapt 111, mănăstirea Codreni fusese omisă în raport¹³⁵) se ridica suma de 26.023.673 piaștri¹³⁶.

În condițiile în care reprezentanții Locurilor Sfinte refuzau să accepte suma de 150 de milioane de piaștri ca despăgubire, sperând încă să reintre în posesia averilor mănăstirești din Principate, parlamentul român a declarat chestiunea închisă pentru totdeauna, în 1867¹³⁷. Nerecunoscând hotărârea parlamentului român, reprezentanții principalelor comunități religioase afectate de secularizare¹³⁸ au întocmit un protest, la 25 septembrie 1868, nemulțumiți de decizia guvernului prințului Carol, care anunțase în „Monitorul Oficial” vânzarea unui număr mare de terenuri, vii și edificii aparținând fostelor mănăstiri închinate. Declarând nule vânzarea și cumpărarea acestor proprietăți, în virtutea protocolului ședinței din 28 mai 1864, care interzicea Principatelor să înstrăineze bunurile mănăstirești până la rezolvarea definitivă a problemei, ierarhii greci sperau să obțină sprijinul Sublimei Porți și al ambasadorilor Puterilor garante pentru a readuce în discuție chestiunea¹³⁹. Fără succes însă, pentru că autoritățile române nu s-au lăsat impresionate, iar ambasadorii de la Constantinopol, tracasați de manevrele perpetue ale ierarhilor greci, începuseră să-și piardă interesul pentru apărarea cauzei Locurilor Sfinte.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 403.

¹³⁵ *Ibidem*, f. 372.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 404v.

¹³⁷ R. V. Bossy, *op. cit.*, p. 96.

¹³⁸ Patriarhul de Constantinopol Grigorie, reprezentantul patriarhilor Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului, arhimandritul Iacob, reprezentanții Muntelui Athos, Ghenadiu și Arseniu, reprezentantul Muntelui Sinai, Partenie (I. de Testa, *Recueil des traités*, doc. XXXIX, p. 392).

¹³⁹ *Ibidem*, p. 391.

THE INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE SECULARIZATION
OF THE MONASTIC ESTATES – THE ISSUE OF COMPENSATIONS
(Summary)

Keywords: secularization, compensations, monastic estates, diplomatic negotiations, conference

The question of the dedicated convents was approached in different manners, there are perspectives and hypotheses that complete themselves or are opposed, but, concerning the issue of compensations very few opinions have been expressed, this problem remaining a marginal topic in the works of the historians. This is because the indemnity, officially settled in 1866, was never paid by the Romanian state. However, during 1864 and 1865, the settling of a suitable amount was crucial in the negotiations held in Constantinople, for the recognition of the secularization.

This study analyses the main stages in the evolution of the diplomatic negotiations for the recognition of the secularization of the monastic estates, through the perspective of the compensations that the Romanian state had to pay to the Holy Places. This is an aspect that, in our opinion, is revealing for the better understanding of how this very complicated problem was solved. Although the secularization of the monastic estates was officially recognised by the representatives of the guarantor Powers on May 28th, in the protocol of a session of the Conference of Ambassadors, the problem was not considered solved until they reached an agreement on the amount of compensation for the Holy Places.

It was clear that, after the Ambassador of Great Britain, Sir Henry Bulwer, agreed with the idea of a compensation for the Holy Places, even proposing a suitable sum, the activity of the Conference was channelled to that solution. In this time, the representatives of the Holy Places adopted a rigid attitude, denying the right of the Romanian state to decide over the estates that they considered their own, rejecting the idea of compensation.

DANIEL PAVĂL*

PAUPERITATEA URBANĂ ÎN ROMÂNIA MODERNĂ. CAUZE ȘI CONSECINȚE

Studiul de față pune în discuție una din problemele importante ale vieții sociale din România celei de a doua jumătăți a secolului XIX, anume aceea a pauperității din lumea urbană în epoca de după Unirea Principatelor și până la Primul Război Mondial. De la bun început, ne-am conceput abordarea acestui subiect într-un dublu registru interogativ, încercând să conturăm un răspuns la două probleme fundamentale: care au fost factorii majori, responsabili de generarea și dezvoltarea acestui fenomen social, pe de o parte, iar pe de altă parte, ce impact a avut perpetuarea acestui flagel asupra factorilor decidenți ai epocii?

Întrucât o problematică de o asemenea complexitate nu ar putea fi epuizată în cadrul limitat al unui studiu, punctăm doar câteva aspecte care ar putea face mai inteligibilă mecanica socială a acestui fenomen. În lipsa unor achiziții istoriografice interne solide pe această temă, ne-am sprijinit în demersul nostru pe anumite date statistice publicate în epocă de diverse autorități; sunt date ce nu priveau direct această chestiune; le-am coroborat însă cu informații culese din fonduri arhivistice aparținând unor instituții care, prin natura activității lor, interferau, direct sau indirect, cu această problemă.

Inexistența unor statistici valide sau a unor anchete sociale – efectuate la nivelul întregii țări – privind sărăcia în mediul urban, precum și dorința de a da mai multă coerență analizei și a deține un control permanent asupra informațiilor, ne-au determinat să restrângem cadrul investigației la un oraș anume. Am optat în acest sens pentru analizarea situației existente în Piatra Neamț, un oraș de dimensiuni medii care s-a bucurat în epocă de o creștere economică apreciabilă, și care în preajma izbucnirii războiului număra o populație de 20.000 de locuitori.

Cercetarea mărturiilor din epocă ne-a determinat să circumscriem cauzele sărăciei urbane la patru factori care ni s-au părut mai importanți, aceștia nefiind singurii responsabili în această privință: *subdezvoltarea economică, crizele economice, noua legislație sanitară și calamitățile naturale*.

Subdezvoltarea economică

Într-un anumit sens, subdezvoltarea economică a orașului românesc este ea însăși efectul unor cauze diverse care-și au rădăcinile într-o perioadă anterioară. O considerăm totuși o cauză în sine, întrucât ea a continuat să-și producă efectele chiar și după diminuarea factorilor care au generat-o inițial. Drept urmare, analiza și compararea unor cifre ne va fi de un real folos.

* Arhivist, Arhivele Naționale Piatra Neamț.

În perioada 1860-1910, se înregistrează o creștere demografică semnificativă, de la 3.864.848 la 6.966.002 locuitori, deci cu 80,23%¹; rezultă că, în jumătate de secol, Vechiul Regat aproape și-a dublat populația. Aceasta înseamnă că, în 1910, în cele 71 de orașe ale României trăiau 1.195.235 de locuitori². Din totalul populației, în același an de referință, în comunele urbane reședință de județ, care erau și cele mai dens populate, trăiau 1.005.389 locuitori, adică 14,43%; în vreme ce, în comunele urbane nereședință de județ trăiau doar 189.846 de locuitori, adică 2,73%³. În concluzie, din totalul populației României în anul 1910, doar 17,16% se afla în mediul urban, iar majoritatea covârșitoare trăia în mediul rural.

Revenind la datele statistice inițiale, se poate observa că, procentual vorbind, în comparație cu anii 1859-1860, când doar 17,60% din totalul populației Principatelor Unite trăia în mediul urban, jumătate de secol mai târziu situația nu diferă aproape deloc; ba chiar constatăm o ușoară scădere la 17,16%, dacă avem în vedere creșterea populației pe ansamblul țării. Acest lucru ne indică faptul că nu sporul demografic ar fi responsabil de existența unui segment consistent de populație cu o stare socială precară. Diferența fundamentală rezidă însă în altă parte: cei 17,16% din 1910 erau mai „urbanizați”, prin ocupații și mod de viață, decât cei 17,60% din 1860⁴.

Vom încerca să schițăm evoluția structurii ocupaționale a populației urbane în acești 50 de ani și, întrucât acest lucru este imposibil de surprins pentru toată țara, din cauza inexistenței unor statistici pertinente, ne vom restrânge la Piatra Neamț: un oraș de dimensiuni medii, pentru care am reușit să culegem câteva date seriale mai relevante. Într-o situație din anul 1865, ce cuprindea taxele plătite de negustorii și meseriașii din această localitate, numărul total al celor ce plăteau impozit era de 951⁵. Majoritatea covârșitoare, mai bine de 80%, era alcătuită din plutași, restul fiind agricultori, comercianți, cojocari, croitori, funcționari; deoarece Piatra Neamț este un oraș de munte, plutăritul va juca aici un rol esențial timp de câteva decenii.

Aproape o jumătate de secol mai târziu, în 1913, într-o statistică cuprinzând numărul bărbaților majori, cetățeni români, grupați pe profesii, situația era următoarea: din totalul de 1.705 de persoane recensate, pe locul întâi se situau funcționarii și magistrații (342), urmați de plutași (305), meseriași (202), lucrători industriali și muncitori zilieri (fiecare cu câte 152 de reprezentanți), cărăuși (134), reprezentanți ai profesiunilor liberale (76), comercianți și antreprenori (66)⁶. Comparația este evidentă în privința diversificării structurii profesionale, acest fapt datorându-se în mare măsură impactului acțiunii conjugate a doi factori specifici modernizării României: industrializarea și birocratizarea. Iar dacă statistica ar fi recensat și populația israelită – care era implicată majoritar în comerț și profesii liberale și care depășea cu mult populația românească –, diversificarea ocupațională ar fi fost și mai evidentă.

Această statistică, chiar dacă incompletă, ne dă o imagine și despre gradul de ocupare a forței de muncă. Conform datelor publicate de Ministerul Agriculturii și Domeniilor, la recensământul general al populației din 19 decembrie 1912, orașul Piatra Neamț

¹ „Anuarul statistic al României”, București, 1912, p. 15.

² *Ibidem*, p. 18.

³ *Ibidem*, p. 17.

⁴ Dan Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, ed. a II-a, Editura Elion, 2002, p. 76.

⁵ Arhivele Naționale Neamț (în continuare, AN Neamț), fond Primăria orașului Piatra Neamț, dosar 5/1865, f. 13.

⁶ Idem, dosar 7/1913, f. 253.

avea 18.965 de locuitori, din care 9.563 populație de sex masculin și 9.402 de sex feminin⁷. Și cum populația era alcătuită jumătate din etnici români și jumătate din etnici evrei, putem presupune că numărul bărbaților majori de etnie israelită, care desfășurau o activitate lucrativă și plăteau impozit, era egal cu cel al populației românești, deci tot în jur de 1.700 de persoane. Ceea ce înseamnă că aproximativ o treime din totalul populației masculine era angajată în activități aducătoare de venituri. Conta mult faptul că majoritatea copleșitoare a populației feminine adulte, indiferent de etnie, era casnică, ceea ce conducea, pe ansamblu, la un grad foarte scăzut de ocupare a forței de muncă. Acest neajuns poate fi pus pe seama slabei dezvoltări a sectorului industrial și cel al serviciilor, singurele în măsură să absoarbă în mod semnificativ această forță de muncă excedentară.

Consecințele erau însă dramatice, în primul rând pentru veniturile familiale, care reprezintă un indicator important în estimarea nivelului de viață al unei colectivități. Practic, se poate constata că, în majoritatea menajelor din spațiul urban românesc, bărbații erau singurii aducători de venit, ceea ce vulnerabiliza extrem de mult familia atunci când intervenea fenomenul invalidității soțului. De altfel, survenirea incapacității de muncă pentru unicul întreținător al gospodăriei, atrăgea după sine decăderea întregii familii în starea de mizerie extremă.

Structura ocupațională redată de statistica din 1913 ne dă o idee despre veniturile pe care le aveau locuitorii urbei Piatra, cu puțin înainte de începerea războiului. Se observă îndeosebi ponderea foarte mare ocupată de sectorul bugetar față de sectorul privat, fapt explicabil prin sarcinile administrative tot mai numeroase pe care statul modern înțelege să și le asume, inclusiv la nivelul autorităților publice locale. Dar care erau veniturile dobândite de acești funcționari ai statului? Pentru exemplificare, vom prezenta situația angajaților din cadrul primăriei, adăugând și pe cei ai Tribunalului Județean Neamț, pentru care avem date certe. De asemenea, vom opera o distincție pe trei paliere, între cei care aveau un venit lunar de la 300 de lei în sus, cei cu un venit lunar între 100 și 300 de lei și cei cu un venit sub 100 de lei pe lună. Astfel, din totalul de 187 de angajați ai primăriei la nivelul anului 1914, distingem trei grupe de salarizare:

- 10 funcționari aveau un venit lunar de cel puțin 300 de lei;
- 28 de angajați aveau un venit lunar cuprins între 100 și 299 de lei;
- 149 de angajați aveau un venit lunar sub 100 de lei⁸.

Cifrele sunt deci revelatoare pentru veniturile mici existente în administrație.

În cadrul Tribunalului Județean Neamț, la nivelul anului 1913, situația este ceva mai bună: din cei 25 de angajați, 6 dintre ei primeau salarii de peste 300 de lei pe lună, restul de 19 angajați având salariile cuprinse între 100 și 299 de lei lunar. Tot în domeniul justiției, dar separat de angajații Tribunalului, intră și personalul corpului portăreilor, unde, din cei 9 angajați, nici unul nu câștigă 300 de lei pe lună, salariile variind aici între 110 și 250 lei lunar⁹.

În domeniul industriei mari, încurajată de stat, deși nu avem știri certe asupra salariilor muncitorilor din cauză că mulți patroni țineau secrete aceste informații, ne vom servi de datele publicate în anul 1909, într-un studiu întocmit de Ministerul Industriei și Comerțului¹⁰. În această anchetă au fost recenzate 26 de tipuri de industrii, personalul fiind împărțit în patru categorii: maeștri, lucrători speciali, lucrători

⁷ Idem, dosar 37/ 1912, f. 83.

⁸ Idem, dosar 1/1914, f. 98-99.

⁹ AN Neamț, fond Tribunalul Județean Neamț, dosar 235/1913, f. 45.

¹⁰ *Studiu și rapoarte asupra industriei mari încurajată de stat*, București, Tipografia „Voința Națională”, 1909.

nespeciali și ucenici. Raportul întocmit de minister redă salariile câștigate pe zi de aceste categorii, dar pentru studiul nostru am convertit aceste salarii în venituri lunare, luând ca unitate de calcul pe lună câte 25 de zile lucrătoare.

Situația rezultată indică aspecte extrem de interesante în privința stării materiale a angajaților în acest sector economic. În primul rând, nici una din cele patru categorii profesionale nu primea un salariu lunar de 300 de lei. În al doilea rând, se constată diferențe sensibile în privința veniturilor acestor categorii.

Astfel, maeștrii câștigau în medie între 100 și 200 de lei pe lună în 21 din totalul de 26 de tipuri de industrie și sub 100 de lei în restul de 5 industrii. Lucrătorii speciali primeau între 100 și 200 de lei lunar în doar 3 din cele 26 de tipuri de industrie și sub 100 de lei pe lună în restul de 23 de ramuri industriale; în vreme ce un muncitor calificat nu câștiga peste 100 de lei pe lună, în nici una din cele 26 de ramuri industriale, iar ucenicii practic nu erau plătiți pentru munca prestată. Maeștrii din doar 5 ramuri industriale din 26 câștigau între 50 și 99 de lei, în vreme ce lucrătorilor speciali din 23 de ramuri li se dădea în medie 75 de lei pe lună; nici un lucrător necalificat din nici una din cele 26 de ramuri nu reușea să câștige măcar 50 de lei pe lună¹¹.

În fine, în domeniul meseriilor liberale, un profesor de liceu era plătit cu 300 de lei pe lună, din care i se reținea 10% pentru fondul de pensii, primind efectiv 270 de lei. Un preot paroh era plătit cu 100 de lei pe lună, în vreme ce preoții supranumerari, diaconii și cântăreții erau remunerați cu 50-60 de lei pe lună, la fel ca învățătorii¹². Se constată din aceste evaluări că majoritatea covârșitoare a populației active – funcționărima, muncitorimea industrială și cei cu profesii liberale – avea venituri reduse, intrând mai degrabă în partea inferioară a clasei de mijloc urbane. Veniturile mici ale populației active constituie așadar o cauză importantă a sărăciei.

Crizele economice

Alături de slaba dezvoltare economică a orașelor – determinată, pe de o parte, de sporirea constantă a ponderii elementului funcționăresc, în detrimentul elementului din zona economiei productive, iar pe de altă parte de lipsa de capital pentru investiții în sectoare industriale importante –, degradarea nivelului de viață al populației urbane se datora și crizelor economice care afectau tot mai frecvent România, începând cu sfârșitul secolului XIX. Cum la noi sectorul industrial era abia la început, efectele crizei s-au resimțit mai puțin în acest domeniu; deși proprietarii de mici ateliere aveau de făcut față puternicei concurențe a importurilor străine și, începând cu sfârșitul secolului, și producției industriale autohtone, încurajată de stat.

Sectorul în care crizele economice au provocat adevărate dezastre a fost domeniul comercial, implicațiile sociale fiind dramatice. Acest lucru se explică prin faptul că orașele României erau, în principal, centre axate pe acest gen de activități. Dar, până în deceniul 8 al secolului XIX, este aproape imposibil să ne facem o idee exactă asupra ponderii deținute de comerț în ansamblul economiei urbane. Lipsindu-ne statisticile exacte, putem doar aproxima, spunând că era o activitate de bază. Bunăoară, înscrierea firmelor comerciale în registre speciale ținute la tribunal a început abia cu legea din 18 martie 1884, completată apoi printr-un regulament din 8 aprilie același an¹³.

¹¹ Clasamentul a fost întocmit de noi pe baza datelor publicate în *Studiul* din 1909.

¹² AN Neamț, fond Primăria orașului Piatra Neamț, dosar 27/1913, f. 14.

¹³ Ministerul Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor, *Buletin statistic general al României. Anul II, 1893*, București, Imprimeria Statului, 1893, p. 138.

Numărul firmelor înscrise în perioada 1884-1889 la nivelul întregii țări a fost de 43.610, din care 1.755 și-au încetat activitatea¹⁴. Important de menționat este faptul că din cele 1.755 de firme dispărute până la 31 decembrie 1889, doar 575 (adică 32,77%) au dat faliment, restul de 67,23% desființându-se din alte cauze: decese, schimbări de domiciliu etc. Rezultă că pentru această perioadă s-au înregistrat cam 2-3 falimente la 1.000 de firme pe întreaga țară¹⁵: un număr foarte mic, care ne îndeamnă să credem că a fost o perioadă foarte bună pentru comercianți.

Din totalul de 41.855 de firme, 22.681 (54,18%) erau în comunele urbane reședință de județ, 3.062 (7,32%) în cele nereședință de județ și 16.112 (38,50%) în comunele rurale¹⁶. Raportat la numărul de locuitori din cadrul fiecărui tip de comună, pentru anul 1889 ar rezulta că în comunele urbane reședință de județ exista o firmă la 37 de locuitori, în orașele mai mici raportul era de o firmă la 52 de locuitori, iar în comunele rurale o firmă revenea la 291 de locuitori¹⁷. Această statistică arată clar că orașele mari, în special capitalele de județ, erau zonele cu cea mai mare concentrare a firmelor comerciale, ele fiind și cele mai prielnice pentru desfășurarea acestui tip de activitate.

Dacă am urmări o clasificare a județelor după numărul firmelor, din cele 32 de județe existente în România, cele din Moldova s-ar situa astfel: județul Iași se situează pe locul 3 cu 2.650 de firme, pe locul 4 – județul Bacău cu 1.920 de firme, pe locul 5 – județul Covurlui cu 1.877 de firme, pe locul 10 – județul Botoșani cu 1.450 de firme, pe locul 12 – județul Neamț cu 1.227 de firme, pe locul 25 – județul Roman cu 687 de firme¹⁸. Referindu-ne la repartizarea firmelor în orașul reședință, comparativ cu firmele existente în restul județului, constatăm următoarele: în județul Covurlui – 85% din firme sunt în orașul Galați, în județul Iași – 63% sunt în capitală, în județul Botoșani – 56,83%, în județul Roman – 54,15%, iar în județul Neamț – 43%¹⁹. În fine, să mai spunem că în orașele din Moldova, proporția firmelor românești este neînsemnată: 12% în Bacău, 5,75% în Botoșani, 29% în Galați, 14,9% în Iași, 16% în Piatra Neamț, 9,7% în Roman, restul aparținând populației israelite²⁰.

Sfârșitul secolului nu mai este însă la fel de favorabil comerțului ca perioada anterioară. Chiar în anul 1893, când Ministerul Comerțului își publica ancheta privind firmele comerciale din România se instalează o acută criză economică, ce se va întinde pe o durată de 10 ani, cu urmări catastrofale asupra nivelului de trai al populației și, implicit, asupra volumului vânzărilor. Consecința cea mai dramatică va fi că foarte multe firme vor fi nevoite să-și înceteze activitatea, mulți dintre patroni intrând în stare de faliment. Doar la nivelul orașului Piatra Neamț, în intervalul 1893-1899 intrau în stare de faliment peste 155 de firme²¹, majoritatea covârșitoare aparținând populației evreiești. Falimentul reprezenta nu doar sfârșitul lipsit de glorie al unei activități, însoțit de o degradare socială specifică unui asemenea accident, ci și prăbușirea rapidă a comerțului, din situația relativ prosperă de care se bucurase până atunci, pe treptele cele mai de jos ale sărăciei, mergând până la experiența traumatizantă a condamnării penale

¹⁴ *Ibidem*, p. 141.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 147.

¹⁷ *Ibidem*, p. 148.

¹⁸ *Ibidem*, p. 149. Nu am luat în calcul decât județele ale căror capitale aveau o populație mai numeroasă.

¹⁹ *Ibidem*, p. 152.

²⁰ *Ibidem*, p. 162.

²¹ Estimarea este făcută de noi conform datelor din inventarul arhivistic al fondului Tribunalului Județean Neamț.

și a închisorii. Nu este deci de mirare că, prinși în vârtejul inexorabil al luptei pentru supraviețuire, comercianții făceau eforturi disperate pentru evitarea acestui dezastru.

Iată un caz între atâtea altele²²: pe 30 noiembrie 1894, un creditor cere Tribunalului Județean Neamț să declare în stare de faliment un comerciant de haine din Piatra Neamț, pentru neplata unei datorii de 2.000 de lei, care avusese scadența pe data de 15 noiembrie. În ședința din 1 decembrie 1894, avocatul pârâtului susține în fața instanței că, în realitate, clientul său era o persoană de bună-credință, că plătitese și alte polițe, dar din cauza crizei nu putuse vinde nimic, el însuși având de încasat bani de la debitorii săi care întârziu să-și achite datoriile. În concluzie, cerea un termen de 15 zile, promițând că lucrurile se vor rezolva. Neînduplecat, președintele completului de judecată declară pe pârât în stare de faliment, apoi numește provizoriu un judecător comisar și un judecător sindic ce urmau să se ocupe de administrarea falimentului. Ordonă sigilarea averii mobile a falitului și fixează pe data de 17 decembrie convocarea creditorilor ce trebuiau să-și prezinte creanțele.

Conform bilanțului contabil prezentat de falit și inventarului efectuat la sediul firmei de judecătorul sindic, situația nu părea disperată: marfa găsită în magazie se ridica la valoarea de 25.877,90 lei, totalul datoriilor de încasat se cifra la 17.950 de lei, salariile pentru cele 7 calfe fiind plătite la zi. Una peste alta, totalul activelor era de 69.329,32 lei, iar al pasivului la 59.850,32 lei. Nivelul afacerilor derulate indica clar că era vorba de un comerciant important, aflat într-un impas financiar neimputabil lui.

Pe 15 decembrie 1894, în baza celor constatate personal și după ce culesese informații și de la alți comercianți importanți din oraș, sindicul putea să-i comunice judeului comisar cauzele falimentului: concurența acerbă din această branșă, lipsa cererii, datorată crizei, enormele datorii pe care falitul le avea de încasat și restrângerea creditului, care și-l pusese în imposibilitatea de a mai continua comerțul. Remarcabil era faptul că persoana în cauză practica acest comerț de 25 de ani și că întotdeauna fusese de bună credință, plătindu-și onest datoriile contractate.

Situația falitului ajunge în curând disperată deoarece, pe 23 decembrie, acesta face o cerere judeului comisar prin care solicită să-i acorde o pensie de 250 de lei pe lună din activul falimentului, pentru a-și putea întreține familia de zece persoane, fiind complet lipsit de mijloace de subzistență. În plus, pe 28 ianuarie 1895 se definitivează și tabloul creditorilor, în număr de 32, care îi acordaseră 61 de împrumuturi, în valoare de 48.190 de lei. Într-o ultimă tentativă de a evita catastrofa, falitul solicită judeului comisar convocarea creditorilor săi pentru a le propune încheierea unui concordat. Acțiunea are succes, căci un unchi de-al său, împreună cu o altă rudă, ambii mari comercianți, reușesc să convingă creditorii să accepte încheierea acelei înțelegeri. În baza ei, apreciind și circumstanțele falimentului, admit anularea în proporție de 80% din capitalul creanțelor, restul de 20% trebuind plătit de cele două rude ale falitului, în două tranșe, într-un interval de un an și nouă luni de la data omologării concordatului, tot activul falimentului împreună cu datoriile de încasat urmând a intra în proprietatea celor doi giranți. Încheierea acestei înțelegeri, care era în final acceptată de tribunal, salvează *in extremis* o situație ce putea deveni tragică.

Am ales cazul de față întrucât el cuprinde scenariul tipic pentru problema analizată, mai puțin finalul pozitiv care reprezintă mai degrabă o excepție și nu regula. Cauzele falimentelor înregistrate în epocă sunt chiar cele relatate de sindic judeului comisar: slaba

²² Cazul face obiectul dosarului 60/1894 din fondul Tribunalului Județean Neamț, deținut de AN Neamț.

putere de cumpărare a populației, diminuată până la aneantizare în vremurile de criză economică, scumpetea creditului și cercul vicios al datoriilor de încasat și de achitat.

Noua legislație sanitară

Ar putea părea cel puțin ciudată includerea legislației sanitare pe lista factorilor generatori ai sărăciei urbane. Totuși, problema sănătății și a igienei publice constituie unul din cele mai importante criterii de evaluare a gradului de dezvoltare și civilizație a unei colectivități; iar adoptarea unei legislații cuprinzătoare, menită să răspundă cât mai eficient acestei provocări, nu ar putea fi decât un demers salutar. Și atunci de ce am optat totuși pentru această alegere? Ne aflăm în fața unei situații în care o inițiativă în esența ei profund pozitivă, ce-și propune îmbunătățirea stărilor de lucruri dintr-un domeniu, produce cu timpul efecte negative importante în alte domenii ale sferei sociale.

Despre ce anume este vorba? Prima lege sanitară românească, cu caracter unitar la nivelul întregii țări, este cea apărută în anul 1874²³. Cuprinzând 5 capitole și 141 de articole, ea se ocupa pe larg de organizarea serviciului sanitar și de atribuțiile acestuia (capitolul I), de profesiunea de medic, de arta farmaceutică și cea a moșitului (capitolele II și III), de igiena publică (capitolul IV) și de igiena așezămintelor publice și private (capitolul V). Prin caracterul său cuprinzător, legea constituia, indiscutabil, un veritabil progres față de reglementările anterioare din perioada regulamentară, având o concepție modernă prin accentul deosebit acordat igienei și profilaxiei.

O instituție-cheie în cadrul sistemului sanitar era Consiliul de Igienă și Salubritate Publică, ce funcționa pe lângă prefecturile județene. În componența sa intrau pe lângă prefectul județului, în calitate de președinte de drept, medicul primar al județului, medicul spitalului județean, primarul capitalei județului, doi membri ai consiliului județean, un arhitect, un farmacist și un medic veterinar. Una din atribuțiile esențiale ale acestei instituții era acordarea avizelor de funcționare din punct de vedere sanitar și igienic tuturor așezămintelor publice și private, după ce acestea erau inspectate în prealabil de medicii sanitari. Înmănat cu asemenea prerogative, Consiliul a devenit treptat responsabil de dinamica economică la nivelul întregului județ, de vreme ce putea dispune, în mod discreționar, închiderea temporară sau definitivă a oricărui agent economic, pe motivul nerespectării normelor sanitare în vigoare. Și nu trebuie pierdut din vedere că, tocmai datorită autorității extrem de mari de care se bucura la nivelul întregului județ, o serie de actori din mediul de afaceri au încercat să folosească acest organism ca pe un veritabil instrument de eliminare a concurenților incomozi. Mai grav a fost faptul că, în dorința de a-și îndeplini cât mai conștiincios atribuțiile conferite de lege, membrii consiliului au derapat uneori în direcția unui soi de absolutism al legii, aplicată în mod rigid, fără a ține seama de implicațiile economice și sociale ale deciziilor luate. Consecința cea mai dramatică a acestei atitudini a fost închiderea a numeroase stabilimente industriale, ce a generat efecte catastrofale pentru starea materială a lucrătorilor angajați. Acesta este efectul pervers al modernizării de care vorbeam mai sus și motivul pentru care am inclus legislația sanitară printre factorii de producere a sărăciei.

În vederea motivării acestei aserțiuni, vom lua exemplul orașului Târgu Neamț. Principala ramură economică a acestui oraș, la începutul secolului XX, era industria textilă, în special industria de fabricare a sumanelor, a căror calitate era recunoscută în

²³ Publicată în *MOF*, nr. 116/1874.

toată Moldova. Proprietarii fabricilor erau evrei, dar mâna de lucru era formată exclusiv din români. În cursul anului 1911, Consiliul de Igienă al Județului Neamț controlează toate fabricile de sumane din oraș și, în ședința din 15 decembrie același an, decide să le închidă provizoriu – pe motiv că nu îndeplineau condițiile de igienă –, solicitând patronilor să facă investiții în îmbunătățirea condițiilor de muncă ale lucrătorilor²⁴. Urmările acestei hotărâri sunt dramatice, stârnind indignarea proprietarilor și nu numai. De pildă, proprietarul caselor în care era instalată una din fabricile de sumane – și care nu era implicat deloc în această activitate – scria președintelui Consiliului de Igienă că el închiriasse acele imobile tocmai în scopul de a fi folosite ca fabrică de sumane; iar proprietarul fabricii îi plătise chiria în avans pe doi ani, contractul neputând fi reziliat. În plus, trebuia ca să i se comunice lui, ca proprietar al imobilului, condițiile pe care trebuia să le îndeplinească clădirea, lucru ce ar fi fost stipulat și în contractul de închiriere. Apoi, pe lângă pierderea celor 1.500 de lei plătiți cu titlu de chirie, fabricantul era păgubit și de un mare depozit de materiale care, prin nefolosire, începeau să se degradeze. De aceea, el solicita președintelui să i se dea fabricii un răgaz de un an pentru a-și recupera măcar datoriile și abia apoi să i se comunice îmbunătățirile ce urmau a fi aduse imobilului. Consiliul rămâne însă intransigent²⁵.

Un alt fabricant scrie prefectului că, în ciuda faptului că din 1902 adusesese periodic îmbunătățiri fabricii sale, poliția locală i-a închis-o, rămânând împreună cu familia sa fără mijloace de subzistență, sub amenințarea creditorilor. Cerea și el păsuire un an de zile, pentru a face îmbunătățirile cerute, dar decizia era aceeași²⁶. Mai mult, unui alt proprietar, Consiliul îi respingea planul de îmbunătățire a fabricii, punându-i condiții greu de îndeplinit sub raportul dotării cu utilaje și al modificării spațiului de lucru²⁷.

Chiar și atunci când o fabrică era în stare bună de funcționare și relativ bine dotată, iar raportul medicului orașului Târgu Neamț către medicul primar al județului era favorabil, decizia venită de la centru era inflexibilă: fabrica trebuia închisă imediat și nu i se permitea funcționarea până nu va fi cercetată din nou de o comisie specială, după care membrii Consiliului urmau să se pronunțe²⁸.

Odată închise, Consiliul amâna *sine die* reluarea controalelor la aceste fabrici, în ciuda apelurilor disperate ale proprietarilor, care investiseră sume importante în renovarea clădirilor și achiziționarea utilajelor moderne, iar în lipsa avizului de funcționare se vedeau în imposibilitate de a reporni producția. Un proprietar aflat într-o asemenea situație solicita președintelui Consiliului să i se inspecteze îmbunătățirile făcute: „După ce din cauza crizei din anul trecut, precum și a cheltuielilor mari (7.500 lei) ce le-am făcut pentru a aduce la îndeplinire cerințele onor Consiliului de Igienă, după ce am încheiat bilanțul pe anul trecut cu un deficit destul de însemnat, mă văd din nou periclitat în existența mea și a familiei mele, prin ținerea închisă a fabricii mele de aproape două luni și în sezonul cel mai important pentru lucru. Această stare tinde a lovi atât în existența familiei mele și a creditului meu, cât și în existența celor 20 lucrători ai mei, care din cauza lipsei de lucru sunt reduși la cea mai neagră mizerie”²⁹. Ultima afirmație ne atrage atenția asupra fondului real al problemei. Amenințați cu spectrul șomajului, în condițiile în care piața muncii, slab dezvoltată, nu oferea alternative, iar criza economică

²⁴ AN Neamț, fond Serviciul Sanitar al Județului Neamț, dosar 4/1912, f. 1.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, f. 2.

²⁷ *Ibidem*, f. 4.

²⁸ *Ibidem*, f. 10.

²⁹ *Ibidem*, f. 14.

menținea produsele de bază la prețuri exorbitante, angajații acestor fabrici, ale căror condiții de locuit în propriile case nu difereau prea mult de cele de la locul de muncă, ies din muțenia specifică oamenilor simpli și se adresează și ei președintelui Consiliului, cerând redeschiderea fabricilor. „Tocmai acum, înaintea sărbătorilor [de Paști – n.n.] – se lamentau 30 de muncitori de la o fabrică proaspăt închisă –, când fiecare părinte dorește a face bucuria copiilor, noi ne vedem rămași pe drumuri fără lucru, din care cauză nu numai că nu ne putem egala cu oamenii de categoria noastră, dar nu putem avea nici cel puțin un codru de mămligă pentru liniștea stomacului. Căci nelucrând, nu putem câștiga spre a ne agonisi cele necesare și de înșelat (a lua pe datorie) earăși nu vom putea, pentru că știindu-se în general că nu avem de lucru și prin urmare nu vom avea puțința de plată, nimene nu ne va credita, astfel că împreună cu familiile vom fi expuși a suferi zile negre tocmai în timpul când întreaga lume se va desfăta.”³⁰

Apelurile repetate ale patronilor și muncitorilor de la fabricile de sumane din Târgu Neamț au rămas însă fără efect. Din scaunele comode ale funcționarilor de la sediul prefecturii județului, drama câtorva sute de oameni rămași pe drumuri și al unor proprietari intrați în faliment nu părea o problemă demnă de atenție. Din punctul lor de vedere, important era că principiile moderne ale igienei muncii câștigaseră o mare victorie, fiind solid implantate în orașul de lângă străvechea cetate a lui Ștefan cel Mare.

Calamitățile naturale

Până foarte târziu, în secolul XX, orașele românești au fost extrem de vulnerabile în fața calamităților naturale. Fie că era vorba de inundații catastrofale, care îngropau sub ape cartiere întregi, fie că era vorba de incendii mistuitoare, a căror acțiune distructivă era favorizată de utilizarea aproape exclusivă a lemnului ca material în construcțiile de locuințe, aceste dezvăltări ale elementelor naturii lăsau în mizerie mii de oameni, lipsiți de asistența unui sistem oarecare de asigurări contra dezastrelor.

În perioada de care ne ocupăm, orașul Piatra Neamț a suferit nu mai puțin de trei mari inundații provocate de revărsările râului Bistrița sau ale afluenților săi. În urma primei inundații, produsă în zilele de 21-22 iulie 1878, după datele culese de poliția orașului, 108 persoane au rămas complet lipsite de mijloace de subzistență, valoarea totală a pagubelor ridicându-se la 45.696 de lei³¹. Furia apelor a lovit persoane de condiții sociale diverse: de la locuitorii de pe malul Bistriței, care se plâneau primăriei că li s-au inundat casele și înnămolit grădinile, li s-au înecat păsările și mascarii [porcii – n.n.] pe care îi aveau, rămânând „săraci lipiți”, până la plutașii care și-au văzut pierdute cele 3.000 de plute luate de apele umflate ale Bistriței³².

Inundațiile din 24-25 iunie 1911 ale râului Bistrița și a pârâului Cuejdi, care traversa practic orașul de la est la vest, au fost mult mai dure decât cele din 1878. În telegrama trimisă ministrului de interne chiar în noaptea dezastrului, primarul anunța că cea mai mare parte din oraș era inundată, populația era dezolată, solicitând totodată sprijinul armatei din județele Roman și Bacău pentru apărare și salvare, întrucât forțele locale erau complet insuficiente³³. Totalul stricăciunilor provocate doar în spațiul public (poduri, terasamente, străzi, trotuare) se ridica la 50.000 de lei³⁴. Se

³⁰ Idem, dosar 3/1912, f. 4.

³¹ AN Neamț, fond Primăria orașului Piatra Neamț, dosar 7/1878, f. 16.

³² *Ibidem*, f. 3.

³³ Idem, dosar 44/1911, f. 1.

³⁴ *Ibidem*, f. 20 v.

adăugau cele 280 de persoane complet calamitate, ale căror pagube au fost evaluate la suma de 24.520 de lei³⁵. Ministrul de interne, Alexandru Marghiloman, s-a deplasat imediat la Piatra Neamț, care a fost declarat oraș calamitat. El oferea 500 de lei pentru sinistrați și 2.500 de lei pentru acoperirea cheltuielilor cerute de curățarea nămolului și asanarea străzilor, curților și locuințelor locuitorilor din cartierele cele mai afectate³⁶.

Spre deosebire de inundațiile din 1878, autoritățile locale s-au mobilizat mult mai bine pentru a veni în ajutorul sinistraților. S-au organizat reprezentații teatrale, atletice și cinematografice, precum și serate în scop filantropic; s-au deschis credite extraordinare pentru achitarea materialelor și diurnelor rămase restante din anul anterior din lipsă de fonduri; s-au întocmit liste de subscripții pentru ajutorarea sinistraților, distribuite la 64 de autorități publice și persoane înstărite, însoțite de un apel al primarului orașului, pentru sprijinirea celor peste 1.000 de capi de familie care sărăciseră, fiind complet lipsiți de mijloace materiale. Astfel, până pe data de 18 octombrie 1911, se strânseseră 7.082,40 de lei³⁷. Dar în ciuda acestei mobilizări generale, precum și a sprijinului generos venit de la instituții publice și persoane particulare, problemele provocate de inundații nu au putut fi pe deplin rezolvate. Astfel, 26 de locuitori evacuați din cauză că proprietățile lor fuseseră complet inundate au fost nevoiți să cumpere de la primărie, pe speze proprii, noi terenuri în alte zone ale orașului, în condițiile în care aceștia nu putuseră salva nimic din bunuri. În plus, au fost aduse acuze că de ajutoarele strânse prin donații au beneficiat cei bogați, care nu au avut de suferit deloc de pe urma inundațiilor.

Nici nu își revenise bine orașul din această catastrofă, că doi ani mai târziu, în seara zilei de 25 iunie și apoi în dimineața zilei de 26, cei doi afluenți ai râului Bistrița, pârâurile Cuejdi și Borzoghean, au ieșit din matcă în urma ploilor abundente și au inundat tot orașul. Pe 16 iulie 1914, Leon Pșepelinschi, ajutorul de primar, descria ministrului de interne proporțiile dezastrului: în urma unei rupe de nori, cele două pâraie s-au umflat, „au rupt malurile, au desființat digurile de piatră și alte întărituri de lemn, podurile le-au mânat la vale, au distrus case și garduri, au înecat vite și păsări, au nimicit sămănături, grădini de zarzavat, ogoare și livezi, au surpat terenuri, au stricat străzi și drumuri, au luat la vale lemnării și diferite materiale de construcții noi, au stricat mobilierul și hainele de prin case, precum și mărfurile din prăvălii. În sfârșit, cine a fost martor ocular la venirea acestor torente de apă n-a văzut în viața lui un tablou mai înfiorător și mai dureros. Au mai fost marile inundații ale Bistriței din 24 iunie 1911, dar n-au pricinuit atâtea pagube și nici apele n-au crescut în oraș la un nivel așa de mare cum au fost acum: 1,50-2,00 metri înălțime”³⁸. Canalul de piatră al pârâului Cuejdi, care era de 3-4 metri înălțime și 12-20 de metri lărgime, a fost depășit de volumul imens al debitului. Era o ironie a sorții, pentru că, în condiții normale, cele două pâraie puteau fi trecute cu piciorul.

Ca și în cazul celorlalte inundații, zonele cele mai afectate au fost cartierele cu populație săracă, ce au fost practic ruinate. Dar de data aceasta consecințele au fost mult mai severe. Măsurile luate de primărie pentru a limita proporțiile dezastrului i-au epuizat capacitatea financiară, toate apelurile făcute la Guvern și la caritatea publică neavând nici un efect. Pierderile suferite de locuitorii orașului, care s-au ridicat la uriașă

³⁵ *Ibidem*, f. 257.

³⁶ *Ibidem*, f. 115.

³⁷ *Idem*, dosar 110/1911, f. 153.

³⁸ *Idem*, dosar 49/1914, f. 71.

sumă de 136.690 de lei³⁹, nu au mai putut fi compensate de nimeni. Neputincioase, autoritățile îi vor abandona în voia sorții pe cei cărora furia apelor nu le mai lăsase ca acoperiș decât cerul.

Consecințe ale pauperității

În lumina celor înfățișate mai sus, se poate observa că sărăcia era o stare cvasi-generalizată în lumea urbană românească și aceasta în ciuda unei creșteri economice evidente. Care au fost reacțiile publice în fața unei asemenea provocări? Fiind, cum spuneam, o prezență familiară în peisajul social cotidian, am fi tentați să mizăm mai degrabă pe o stare de pasivitate din partea forurilor diriguitoare decât pe o atitudine reactivă de combatere a ei sau, cu atât mai puțin, de una proactivă, de prevenire a extinderii unor factori de risc.

Cu toate acestea, realitățile istorice infirmă o asemenea opinie, iar dovezi privind conștientizarea acestui flagel social de către clasa politică a perioadei respective, precum și măsurile luate pentru combaterea acestuia sunt de domeniul evidenței. Dincolo de aspectele mai mult sau mai puțin punctuale pe care le-au luat diverse inițiative locale, două au fost consecințele majore și de lungă durată pe care le-au generat în societatea românească problema sărăciei urbane.

Prima consecință a fost responsabilizarea autorităților publice locale în lupta împotriva efectelor sărăciei și avem în vedere aici, în primul rând, cazul primăriilor orașenești. Încă de la înființarea primăriilor ca instituții publice cu personalitate juridică proprie, prin legea comunală din 1864⁴⁰, între datoriile comunei era prevăzută și grija față de categoriile sociale defavorizate. Conform acestei legi capitale, fiecare primărie era dator să îngrijească de copiii găsiți și de neputincioși, să întrețină un spital pentru bolnavi sau scăpați – în caz că nu exista un spital județean – precum și ospicii pentru invalizi, pe cheltuială proprie.

Treizeci de ani mai târziu, în anul 1894, noua lege pentru organizarea comunelor urbane⁴¹ extindea categoriile de defavorizați cărora primăriile trebuiau să le acorde asistență socială: alături de copiii abandonați, și copiii săraci beneficiau de ajutor material pentru absolvirea cursului școlar primar. De asemenea, persoanele sărace din oraș primeau ajutoare pentru înmormântări, erau îngrijite în stabilimente întreținute de primărie, asigurându-le și medicamente gratuite. Toate aceste cheltuieli își vor găsi locul de acum înainte în bugetele anuale de venituri și cheltuieli ale fiecărei primării urbane, demonstrând ajutorarea celor nevoiași. Alături de aceste forme de ajutorare cu caracter permanent, primăriile urbane au purces, atunci când încasările la buget permiteau acest lucru, și la alte forme de asistare publică a celor fără nici un fel de venit: acordarea de ajutoare în bani și lemne de foc la Paști și la Crăciun, acordarea unor sume de bani pentru persoane care aduseseră în trecut diverse servicii orașului și care aveau o stare materială precară sau se îmbolnăviseră și necesitau îngrijiri medicale costisitoare, mergând uneori până la acordarea unor pensii viagere.

A doua consecință majoră provocată de problema pauperității urbane, a fost stimularea de către stat a înființării asociațiilor și societăților de binefacere, care aveau ca scop preluarea unor grupuri-țintă de defavorizați, pentru care primăriile comunale nu

³⁹ *Ibidem*, f. 72.

⁴⁰ Publicată în „Monitorul Jurnalului Oficial al Principatelor Unite – Române”, nr. 75, din 1/13 aprilie 1864.

⁴¹ Publicată în *MOF*, nr. 96 din 31 iulie 1894.

aveau suficiente mijloace materiale. Trebuie spus că perioada de până la Primul Război Mondial a constituit epoca de glorie a acestor instituții. Pe de o parte, ele secondau statul în opera sa socială, iar pe de altă parte încercau să compenseze rolul jucat până atunci de Biserică; după secularizarea averilor din 1863, aceasta s-a transformat din cea mai mare instituție de binefacere a țării într-o instituție asistată.

Inițiative caritabile individuale erau cunoscute demult în spațiul românesc, dar ceea ce caracterizează această perioadă este că aceste inițiative încep să se coaguleze în organizații cu un cadru juridic bine stabilit. Funcționează pe baza unor statute aprobate de instituțiile statului și au bugete proprii, fapt ce le asigură eficiență sporită și durabilitate în timp, multe asociații și societăți de asemenea factură fiind până la instaurarea regimului comunist, care le suprimă, sub pretext că sunt creații „burgheze”.

Dar măsura care a dat un impuls considerabil în activitatea de stimulare și sprijinire din partea autorităților locale a așezămintelor filantropice a fost Ordinul nr. 25430/7 decembrie 1879 al ministrului de interne, Mihai Kogălniceanu, adresat tuturor prefecților din țară⁴². Începând prin a afirma că prima datorie a administrației reprezintă „ajutorarea celor ce tremură de ger și suferă de foame”, ministrul recunoștea puținătatea mijloacelor de care dispunea statul în combaterea acestui flagel. Era totodată convins că ceea ce bugetul public nu reușea, putea fi compensat, în mare parte, de filantropia cetățenilor. Mizând pe sentimentul milei, ministrul considera că acesta trebuia doar instituționalizat, această sarcină revenind în special autorităților locale; evident, mijlocul cel mai bun în acest caz era înființarea societăților de binefacere în toate orașele.

Spirit practic, ministrul trasa și căile ce trebuiau urmate de autoritățile competente în vederea aducerii la îndeplinire a acestui deziderat. Dacă inițiativa înființării acestor așezăminte de binefacere revenea primarilor, patronarea lor trebuia încredințată în schimb locuitorilor ce se bucurau de cel mai mare respect din partea concetățenilor. Un loc important revenea femeilor celor mai onorabile. Din punct de vedere al activității, aceste instituții trebuiau să se axeze pe trei ramuri principale: cumpărarea de lemne pentru familiile sărace; înființarea de case încălzite pentru refugiarea pe timpul nopții a celor fără adăpost, pentru a nu îngheța pe străzi și în piețe, distribuindu-li-se băuturi calde; organizarea de bucătării și brutării economice, unde se servea hrană la preț scăzut, plata urmând a se face prin bonuri distribuite săracilor de către societățile organizatoare, altele fiind cumpărate de particulari care le distribuiau ulterior gratuit celor nevoiași, evitându-se astfel utilizarea efectivă a banilor, care puteau fi cheltuiți pe băuturi alcoolice.

În fine, pentru adunarea resurselor financiare necesare susținerii unor asemenea activități filantropice, ministrul recomanda cinci mijloace de care aceste asociații puteau face uz:

- subscrieri și colecte, făcute de patroanele acestora, la biserici, teatru, baluri, instituții publice, hoteluri, case particulare;
- așezarea în locurile publice de cutii cu inscripția „pentru cei săraci”, purtând sigiliul societății de binefacere;
- apel la toate ziarele pentru deschiderea de subscripțiuni pentru săraci;
- organizarea de baluri, concerte, loterii și reprezentații teatrale în scopuri umanitare.
- înlocuirea vizitelor de sărbători și de Anul Nou cu o sumă minimală subscrisă în folosul săracilor, urmând ca numele donatorilor să fie publicate în ziarele locale sau în foi volante, afișate la primărie⁴³.

⁴² Noi l-am preluat din fondul Primăria orașului Piatra Neamț, dosar 17/1879-1881, f. 4.

⁴³ *Ibidem*.

Acest ordin este de o importanță capitală pentru activitatea tuturor instituțiilor de binefacere din România. El asigură de acum înainte atât temeiul legal de înființare, cât și cadrul organizatoric și conceptual, principiile și metodele schițate aici regăsindu-se în toate statutele de organizare ale viitoarelor societăți și asociații filantropice, indiferent de grupul-țintă căruia i se adresau.

Concluzii

Este evident că sărăcia generalizată constituie probabil realitatea socială cea mai pregnantă în lumea orașului românesc, până la Primul Război Mondial. Această concluzie, bazată pe date empirice și statistice incontestabile, este într-un fel paradoxală de vreme ce dinamica economică pozitivă a României în perioada domniei lui Carol I și-a revărsat efectele pozitive în primul rând, ca să nu spunem exclusiv, asupra mediului urban. Și cu toate acestea, orașul românesc este asediat de pericolul pauperizării continue a locuitorilor săi, pericol căruia pare să nu-i poată face față. Iar cauzele care concureau la permanentizarea acestei stări de fapt erau prea numeroase pentru a se putea spera că ele ar fi putut fi eradicate cu mijloacele modeste de care dispuneau autoritățile locale.

Orașul românesc suferea de un handicap major încă din perioada renașterii sale, petrecută în timpul Regulamentelor Organice de la începutul deceniului IV al secolului XIX: suprapopularea. În condițiile în care orașele noastre, care atunci, cu excepția capitalelor celor două Principate, erau niște simple târguri, s-au văzut invadate de valuri succesive de imigranți proveniți din mediul rural, lipsiți de mijloace materiale și fără să cunoască meserii specific urbane, cadrele sociale și așa extrem de fragile au sfârșit prin a sucumba din cauză că nu existau mijloacele necesare pentru asimilarea noilor veniți. Doar acest aspect este suficient pentru a ne explica de ce sărăcia a cunoscut forme cronice de manifestare în acest spațiu și de ce, încă din momentul în care comuna urbană căpăta personalitate juridică prin legea din 1864, administrației locale i s-a distribuit din start responsabilitatea asistării celor nevoiași, fapt ce constituia o recunoaștere explicită a gravității fenomenului.

Dacă la acest factor major, moștenire nefericită a perioadei anterioare, adăugăm factorii care au acționat în perioada ulterioară – subdezvoltarea economică, subutilizarea forței de muncă active, dezechilibrarea structurii ocupaționale a populației, crizele economice –, vom avea imaginea completă a gravității și complexității acestui flagel social. În ciuda acestei situații critice, inițiativele de remediere a problemelor sociale își fac tot mai limpede simțită prezența: politicile de asistență publică încep să se articuleze tot mai coerent și să devină practici curente în activitatea administrațiilor locale; actele de caritate ale persoanelor cu dare de mână se înmulțesc; asociațiile și societățile filantropice, care cunosc acum perioada cea mai fastă din existența lor, secondează prin inițiativele lor autoritățile statului. Toți acești factori încearcă să diminueze, prin inițiativele lor, impactul social negativ produs de pauperizarea populației, menținând în opinia publică speranța că sărăcia putea fi remediată.

URBAN PAUPERISM IN MODERN ROMANIA.
CAUSES AND CONSEQUENCES
(Summary)

Keywords: pauperism, underdevelopment, economical crisis, sanitary legislation, natural calamities, public services

The time between 1866 and 1916, which almost completely overlaps the reign of Carol I, was an era of intense development of urban life in Romania. Basically, the benefits of the modernization in which the Romanian society was involved in this half a century were almost exclusively reflected in the rising standard of life of urban dwellers, which represented less than 20% of the population of Romania. Despite this positive evolution, the poverty phenomenon in the urban world constituted an obvious reality of Romanian social life. The study analyses a few causes responsible for the generation and perpetuation of this flagellum, as well as the measures taken by local and central authorities in order to diminish the negative effects of this phenomenon.

MIHAI CHIOVEANU*

THE GENERATION OF MODERN ARMAGEDDON. PREMISES OF THE BIRTH OF EUROPEAN FASCISM

The present article is but a huge “frog-leap” into a world humans not even dreamed of a century ago, an époque when Europeans have conquered time and space, and were for the first time in possession of the telegraph and telephone, airplane, automobile and submarine, electric lightning and cinema. Furthermore it is a quest for, and an attempt to portray the European youth of that period of mass communications, mass-transportation, mass education and soon, nonetheless, and once more for the first time, mass politics.

While thinking in terms of huge technical potential, extraordinarily vibrant and expansive economy, rapid and tremendous social changes in an industrialized society and industrial economy, with large populations moving from the countryside to the city, historians might be tempted to conclude that the young generation of Europeans at the turn of the centuries was a privileged one. Whereas the life of their fathers and grandfathers was a matter of necessity, theirs, and more importantly, their children's life was to be a matter of choice. At least many of them hoped at that time it will be so. Expansion of education, expansion of entertainment, media, social mobility; all this brought to the masses of young people living in Europe at the beginning of the 20th century visions of a world of immense and unlimited possibilities that became available to everyone. However, that vision brought not only hope but also an intense frustration because the new, secular, “promised land” was not that accessible to all. Some, not few, soon felt that they were excluded and came up with obsessions and obsessive questions: Why not me? Why not my class? Why not women? Why not my nation?

A closer look into the turn of the century Europe shows us that the civilized, modern, urban, industrialized world was not the peaceful land captured in the photos of our grandfathers and grand-grandfathers, but a land of restless and wrestling actors, whether empires or young nations, social groups, individuals, and so on that were trying to foster change or control it, preserve their position, wealth and status, or improve it at the costs of others. It was a land of permanent battle for resources and markets, of large-scale imperialism and liberation movements, of colonialism and anti-colonialism, nonetheless of class-struggle¹. It was at the same time the land that experienced the advent of radical socialism, feminism, anarchism, and neo-conservatism, ideologies generated by deep frustrations on one hand, and the menace of being contested, even dethroned, on the

* Professor at the Faculty of Political Science, University of Bucharest.

¹ See Eric Hobsbawm, *The Age of Empires*, London, 1994.

other hand. Lastly, it was a land in which the idea of “Changing the existing order” or at least “adjusting the inequalities” became the slogan of all “latecomers”, at all levels, a demand that could no longer be disregarded by the “well established”. The real problem was but to come, as the later where attempting to solve the conflicts by means of reforms, diplomacy, and negotiation, as part of a long term processes, while the former envisaged the set of the many-folded clash as a result of an over-night process, of a revolution and/or war².

To wrap up, the onset of the 20th century with its revolutionary strides made in science and technology but not society and politics inspired huge hopes of which many become true, ushering tremendous changes in all spheres of life. Nevertheless, the deadly combination of the two lead the world (that was still unaware of this) to the tragic tribulations of the New Century: the Great War and, in its aftermath, the radical ideologies of communism and fascism.

Yet, all the above tells us nothing about the European youth of that time. Who were they? What were they? How can we possibly encapsulate in one statement their place and role in their own tragic saga? Who are the ones we should look for? George Orwell, Marlene Dietrich, Robert Oppenheimer, Salvador Dali, Greta Garbo, Ronald Reagan, Wernher von Braun, Willy Brandt, Albert Camus, and many, many others were born in between 1900 and 1914, at a time when Churchill was a young officer fighting the Boer war in south Africa, while Lenin, then in his early 30s, published his fundamental work “What Is To Be Done?” Moreover, should we look for individuals, groups, or an entire generation?

Historians brought to our attention some prominent figures of the urban youth, mainly students and workers that were if not educated than at least socialized in an environment dominated by the idea of revolution and revolutionary youth, an idea that had behind a century long invented tradition - I say invented because this image was not that much based on historical reality but fictional representations in paintings by Delacroix and novels by Hugo and Dostoyevsky. Though powerful and appealing since 1789, this stereotypical image of a biological and/or spiritually young generation, revolutionary, rebellious, contesting and even denouncing the authority of their parents and state institutions, the existing order and the moral values of their world, is at risk to tell us nothing specific about the young people of Europe at the turn of the century, of those that were born between 1880 and 1890. Being revolutionary, young, male, and martial, even violent for a short while, was at the time something fashionable, an identification mark but not necessarily a must. Ever since the dawns of modernity young people of the West and East were thinking in terms of conflict and revolution, which meant change and progress, but rather acted in terms of consensus. The idea of a generational conflict was natural and traditional, though a social and educational product. The revolutionary game was predictable, and even encouraged to a certain extend by the officials, and so were its final outcomes. By 1900 there was no one to foresee the birth of revolutionary radical ideologies of the 1920^s and 1930^s, the paramilitary formations of the new, secular political religions of communism and fascism³. The revolutionary thinkers of the 1880 and 1890 were unable to predict the emergence of a generation of revolutionary doers, true believers and grand symplificateurs

² François Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1995, p. 13-41.

³ Michael Burleigh, *National-Socialism as a Political Religion*, in *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 1, n. 2 (2000), p. 7-8.

that aimed to destroy a world as to create another, no matter the price they or others were to pay for these goals. Nevertheless they were also unable to foresee the cataclysm of the Great War of 1914-1918⁴.

“Close your eyes and a host of images leaps to mind: of students packing off to war with flowers in their rifles and patriotic songs on their lips, too young, too innocent to suspect what bloody rites of passage awaited them: of trench fighters whose twisted smiles and evasive glances revealed their close companionship with death”⁵. Historian Robert Wohl dedicated a magnificent piece of work to this generation of 1914, the lost generation of the Great War, a generation missing, sacrificed, decimated, destroyed only to be brought back to life by artists, film makers, novelists, poets, memorians, nonetheless politicians. This generation holds a privileged place in our conception of the early 20th century and not only because of the heroes of Remarque and Hemingway but also because of some of the veterans who were to enter politics after the war, only to head humanity to another catastrophe. Mussolini and Hitler were part of this generation, and so were many others: Drieu la Rochelle, Ernst Junger, Oswald Mosley, Giovanni Papini, Giuseppe Prezzolini, Antonio Gramsci. To come to Romania I would only mention Stefan Zeletin, Nae Ionescu, Nichifor Crainic, although, there were many others. Who were they, what were they before and after the war?

What we do know today is that they were members of a cultural construct, of a generational unit, the Generation of 1914, an idea shaped between 1910 and 1933 that imply a unity of experience, feeling and fate, and not only a date of birth and a 30 years interval. They were the generation of the First World War, a unique, in many respects, generation though not because they were young, sacrificed, and lost – all generations live with this idea. This is only how we remember them because through out people such as Henry Masis they were the first to state it more clearly and assume this social, mental, cultural, political, and historical condition⁶. Moreover, they were the first to spread and cultivate the idea outside the small group of intellectuals obsessed with generational thinking while sharing it with the masses. Being not only thinkers, but also doers, and leaders of a youth that started to organize itself as to challenge collectively adult authority, they were only more radical and went that far as to declare war on their elders. In this sense they indirectly benefited from the support of the educational system (secondary school, military service, university) and media that both helped them reach a critical mass of young people who, in the maelstrom of modernity, realized that they should no longer rely on their “fathers” skills but simply follow up other pattern of behavior that imposed by a fiercely competitive society.

If the Renaissance made humanity aware of the existence of childhood, late 19th century made manhood discovered youth, an uncompensated moratorium between child and adulthood. By 1880 the father-son conflict looked outdated to many and was replaced by a generational conflict that only became more visible and pregnant, with regional, religious, and other conflicts falling apart, and with the social barriers assaulted. Age, mentality, and experience became the antithesis of income, class, and ethnicity. The new revolution was to be a spiritual one aiming to regenerate everything: man, culture, society, politics. The existing state of mind of the European youth was favorable, and backed by a revolutionary wave. All over Europe a wide range of

⁴ Piers Brendon, *The Dark Valley, A Panorama of the 1930s*, New York, Alfred Knopf, 2000, p. 3-50.

⁵ Robert Wohl, *The Generation of 1914*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1979, p. 1.

⁶ *Ibidem*, p. 203-204.

movements allowed masses to demand political and social change, to contest and even attack the old elites, order, arrangements. Empires were under attack, with national minorities claiming for statehood, workers were struggling for better wages, peasant for land. Socialism and nationalism were the great ideologies and movements of that moment, and for many it seemed that the first was to play the role liberalism played in the 19th century. However, most leaders of the above mentioned movements were committed to the idea of democracy and peace, and the non-violent transition to a new society. War did not represent a solution for many, but rather a threat from above, and not a major one. Thought inevitable, it was also imagined as to be narrowly circumscribed: short period, outside Europe, on sea, or in the colonies, involving armies without effecting civilians, anything but a short display of military and economic power.

By 1900 Europeans were still dreaming of future prosperity, were optimistic, and never expected the Armageddon of the Great War. Most of the European youth group also accepted this horizon and official bourgeois culture. However, some, not that many, did not. They came up with critical interpretations of world and society, and proposed radical visions of the future. Within years they were to shape a new culture of “anti-necessity”, reject the materialistic outlook of the world, impose the idea of Man as a creator of life, and not an executor of natural and historical laws. Moreover, they replaced science with intuition, contemplation with action, regarded civilization as a precarious achievement of human spirit that has to be constantly renewed through destruction and recreation. Yet, what is most terrible is not the fact they broke with the tradition of European rationalism but their new attitude. Unlike the previous generations they were optimistic not pessimistic. They freed themselves from the illusion of progress and the mystique of science, only to remain prisoners of biology, geography, race, history, a trap from which they thought man could escape living life with passion and vitality. When it came to politics, these promoters of the new culture that was not taught in schools proved to be quite simplistic. They despised democracy and socialism for being founded on false premises, never really cared about the masses and their egalitarian ideals, and rejected the idea of peace – an unbearable price for humanity since life was struggle, and war the seedbed of culture, the foundation of morality, and the only form of social interaction that brings men together⁷.

As it can be easily observed, there is nothing new and original in the way of thinking of this generation, of this elite, of this aristocracy of the spirit that simply took for granted the ideas of their mentors, of Barres, Peguy, Sorel, Nietzsche, Gentile, Pareto and many others. They were elitist, neo-idealists, anti-democratic and yet, this time, without being pessimistic and while refusing to be only thinkers. Thus, they took (at least they thought so) a step forward and declared themselves optimistic while choosing to play the role of doers. Unlike the weak and indecisive generation that preceded them, they were strong and vital, imagining that, one way or the other, they were to stop the decline of the world, no matter the means and the costs.

When War broke out in 1914 many Europeans were enthusiastic. Moreover, some of the members of the generation that were born between 1880-1890 thought that their time had come. As they thought that they had the misfortune to be born into a dying world that lacked energy, vitality and moral fiber, they only perceived the war as a solution for everything. War became the best and long awaited experience of their life, inspired action, brought spiritual renewal within nations, eliminated conflicts and crisis,

⁷ See Enzo Traverso, *The Origins of Nazi Violence*, New York-London, The New Press, 2003.

and created a New Man. Was it War that they were praying or only the idea of change, rapid and radical? Was it death and violence that they were looking for? Or were they perceiving the experience of war as a site of purification, a way out of the pettiness and mediocrity of their lives? We might never know for sure. All we know is that many, unlike Remark's heroes, never came to be disappointed by their personal and collective experience, that somehow they realized that the shock of the Great War will change the world and History. If for nothing else, War was the time when they ceased to be wonderers between two words.

After the war, many Europeans, many more, became also unsatisfied. War did not really changed the world they were living in. Young people thought they were sacrificed only for the benefit of the elders who where still in place, proletarians only to make the bourgeoisie even more prosperous, young nations only to strengthen the world domination by Western demo plutocracies. Thinking of the young veterans Erick Hobsbawm described them as Rambo's of the 1920s, militarized in spirit, small reservoirs of frustrations, aggressiveness, and violence, totality indifferent to the idea of individual freedom as comradeship became the supreme value during the years of war. Not only were they even more unsatisfied with the existing order, authorities, values than they were before the war. By 1919 they were thousands, not only few rebellious intellectuals scattered all over Europe and therefore, no wonder that many of them refused the proposed political consensus and preferred to join the rank and file of fascists and communists only as to push Europe into the Valley of Darkness.

With the late 1930^s and 1940 many intellectuals that shaped, promoted and internationalized the radical ideologies of the 20th century became disappointed with the ruthless fascist and communist politicians and the political practice of the respective regimes that promised change only to control and limit it. Too late I would say, as in history and to our memory they will rest forever as men who put their quills at the service of totalitarianisms, created a cultural and hence political climate favorable for the radical ideologies, nonetheless turned the generational idea into one of the most negative items in European modern history⁸.

In 1934 R.W. Seton-Watson was still to believe that "Two generations of peace and clean government might make of Romania an earthly paradise"⁹. In the 1980^s, when looking back across Romania's twentieth century history, Emil Cioran said: "Some countries are blessed with a sort of grace: everything works for them, even their misfortunes and their catastrophes. There are others for whom nothing succeeds and whose very triumphs are but failures. When they try to assert themselves and take a step forward, some external fate intervenes to break their momentum and return them to their starting point"¹⁰.

Watson was referring to "generations" in terms of 19th century French positivist paradigm. In contrast, Cioran, who in 1934 was in his early 30's and one of the "mystical revolutionaries of Romania", was "addicted" to the idea of a generation defined by internal time and experiences, less quantifiable, and confined to the phenomenology of "togetherness" that deter mine in advance the individual existence. He was one of the most representative intellectuals of the "generation" who leave us the

⁸ Juan Linz, *Some notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical perspective*, in Walter Laqueur (ed.), *Fascism: A reader Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography*, Berkeley and Los Angeles, 1976, p. 43-47.

⁹ R.W. Seton-Watson, *A History of the Romanians*, Cambridge Cambridge University Press, 1934, p. 554.

¹⁰ Emil Cioran, *Petite Théorie du Destin* (from *La Tentation d'Exister*), *Oeuvres*, p. 850.

impression that it was aware of Marx's judgment that "The tradition of all dead generations weight like a nightmare on the brain of the living" – restricting their freedom to project social change. A "generation" who brought to Romania the break with the tradition of European rationalism¹¹, and who, without being the exact Romanian counterpart of the West European "generation of 1914", nevertheless turned the generational idea, exactly as the former did, into one of the most negative items of the century. However, apart from their ambition and intellectual inadequacy as well as the way they tried to escape a failing, stalemated society, elements that were to bring them close to the Iron Guard, their "symbolic geography", the manner in which they blamed or on contrary praised history and geography is rather to differentiate them from the former. Codreanu's, a young "borderland" teenager, not purely Romanian according to the ontology he was to plead in the 1920s, and by contagion Iron Guardists' symbolic love, fears, obsessions and paranoia, has nothing in common with the idea of recreation of a universal, more simple but united form of society with a fresh ethos, fanatical and non-materialist, and the quasi-religious "New Man" some fascist leaders, and intellectuals, were striving for in the 1930's, and were to impress Julius Evola¹².

Romanian Fascists always described themselves as the epitome of the "young generation" of interwar Romania, while confiscating the idea – so did Ioan Moța in 1934 talking about the "1922 young generation of nationalists students", and Horia Sima after the second world war. Yet no clear continuity between the generation of 1922, fighting the internal political enemy who was too easy to forget the sacrifice of thousand soldiers that fought in the trenches against the external enemy and for the accomplishment of the political union of the nation, and the fascist of the 1930, can be traced. Moreover, the "Green shirts" were not the only to identify themselves with, and claim the "paternity" of the idea of a new and distinct young generation. Instead, they were the only to back this idea while deliberately creating a political-paramilitary organization with a specific purpose and consciously willed ties, at the same time adopting an inter-class position, and looking at a social whole. Between the Guardists and the other "young generation", the intellectuals of the *Kriterion Group*, stressing for distinction and different goals, nonetheless disregarding fascism, there was nothing but mutual contempt. While comparing the latest with the "green youth", Radu Gyr described them as a dispersed, anarchic, disoriented group of young writers and intellectuals, liberals in politics, indifferent to the fate of the peasant and the idea of a revolutionary national state as the promise for "The Day After Tomorrow", nonetheless accusing them for preaching Marxism, homosexuality, pornography, and labeling some as trashed moralist and decadents¹³. They were striving for Romanianism but not xenophobia, from whom they dissociated, creativity and integration, Western European traditionalism, but without being addicted to the past, for a new culture and sociology, nonetheless sovereignty and non-dependency from foreign ideologies. Non-materialists and romantics, paying equal attention to Freud, Gide, Lenin, Mussolini, Chaplin, and Picasso, modern Romania and America, war and world crisis, they were not politically oriented. In fact the only uniformity in options was their hate for the dirty flags of electoral assertion in the absence of a missing passion to sacrifice in the name of one faith. As Lovinescu put it at

¹¹ See Karl Manheim, *The Problem of Generations*, in Paul Kecskemeti (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*, London, Routledge & Kegan Paul LTD, p. 280-288.

¹² See Roger Eatwell, *Fascism. A History*, London, Vintage Press, 1995, p. 270.

¹³ Zigu Ornea, *The Romanian Extreme Right. The Nineteen Thirties*, New York, Columbia University Press, 1999, p. 139-150.

the time they were suffering from a too much belated spiritual anxiety and mysticism, from contagion with the intellectual snobbery of the West: non-historicism, fatalist irrational spenglerianism, decadence. They were in 1930^s Romania “the generation of doing nothing (except) preserve youth and moral purity”.

In the early 1920^s Fascism emerged as a new contagious political phenomenon all over Europe. Yet it was not successful everywhere and definitely not at the same time. In Romania, the obsession of permanent synchronization with Europe on the part of the intelligentsia included its mimetic importation. It was not just a fashion as long as the impact of Italian fascism on Romanian politics was large and the well-known Iron Guard was not the only and definitely not the first fascist party in Romania. If it was only for them to succeed in the 1930^s, it is not only the international context, the preference of the Romanian intellectuals, with their permanent emphasis on ‘national specificity’, for the indigenous version of fascism, the charismatic nature of its leader, the existence of a peasant question, and the social rejuvenation and stratification of experiences of young city students, workers, peasants, sucked up in the vortex of social change, to explain it.

A regional, marginal student organization in its eve, Iron Guard has become a popular movement and than mass-party only after it sacrificed its romantic, traditionalist, and rural orientation, and also its purely Romanian conception. ‘Late comers’ into Romanian politics they were successful only when they managed to fill in the gap between traditional political parties and masses while addressing not only the nationalistic and evil-minded but also the desperate. The convulsions produced by the rapid urbanization and industrialization, and the failure of both socialization process and modernizing project were to create the perfect mood. In rest, and apart from other cases, it was for Codreanu’s constant refuse toward a conciliator attitude in relation to the traditional elites, and the shift to an increasingly revolutionary, radical program of no clear form – that was only to lead them to disaster – to explain the “success”, and failure, of fascism in Romania. However what was to work in a specific way in the case of Romanian fascism as to make the idea of “generational unit” valid, shape mental data with specific socializing effect, and nonetheless offer it a distinct character and direction it is still unclear. The same is to be stated with regard the road from casual slogan and isolated gesture to formative tendencies and integrative attitudes, and the way they expand successfully over a wider area.

Romania did not have a 1914 generation of intellectuals. A discussion on this issue would seem a non-sense if one takes into consideration the tremendous positive impact of the 1918 political Union and the social reforms that were to follow in the aftermath of World War I. Nae Ionescu, the “binder” of the young generation of intellectuals who were drawn to the revivalist mysticism of Romania’s fascists, and the most influential of the many interwar thinkers, was among the few who did not consider themselves as members of the “generation of the Great Union”. Instead a “generation” that resembles in its main features the Western “generation of 1914” came into existence in 1927, and by contagion. This generation grew into the shadow of a great historical event that was supposed to stress a perfect cohesion, benefit from a “grace of late birth” as they were unconditioned by the obsession of political geography and national ideal. Yet the influence of the swell of European generationism that reached its peak between 1928-1933 was decisive in their case. After 1933, when the intellectuals of the European “Generation of 1914”, now in their 40^s, were already disappointed by fascism, which proved to be a colossal failure, checking rather than

advancing social change, the Romanian young Generation of 1927 was only to discover it as the great temptation, and unlike Ortega y Gasset, they were unable to reject its demagoguery, plebeian leadership, violence of method, vulgarity of propaganda. Their openness to radical political ideologies and skepticism toward 19th century, as well as their search for a party able to offer, "... civic pride, social justice, and defend liberty..." (Mircea Eliade), their critique of society and their culture of anti-necessity, as well as the idea of "recreation through destruction" was only to push them – not all – into the position of thinkers, not doers, "officers" not soldiers of Romanian fascism. Their permanent emphasis with the unhistorical sense of time as well as their anti-geography was, paradoxically, not to put them apart from Codreanu and his vision of a future Christian, spiritualized and mystical Romania. On contrary, their works were to feed and reshape the fascist ideology and utopia, legitimate Iron Guards' actions and bring new members within the organization.

THE GENERATION OF MODERN ARMAGEDDON.
PREMISES OF THE BIRTH OF EUROPEAN FASCISM
(Summary)

Keywords: generationalism, mass politics, fascism, communism, war, revolution

The onset of the 20th century with its revolutionary strides made in science and technology but not society and politics inspired huge hopes of which many become true, ushering tremendous changes in all spheres of life. Nevertheless, the deadly combination of the two lead the world (that was still unaware of this) to the tragic tribulations of the New Century: the Great War and, in its aftermath, the radical ideologies of communism and fascism. This article is but a huge "frog-leap" into a world humans had not even dreamed of a century ago, and an attempt to portray the European youth of that period of mass communications, mass-transportation, mass education and soon, nonetheless, and once more for the first time, mass politics.

OVIDIU BURUIANĂ*

„GEORGISMUL”. ÎNFIINȚAREA PARTIDULUI NAȚIONAL LIBERAL GHEORGHE BRĂȚIANU (IUNIE 1930)**

„Ca de atâtea ori în istorie, când copii distrug ceea ce au zidit părinții, Gheorghe Brătianu a săpat la temelia Partidului Liberal, a slăbit Partidul Liberal, divizându-l, dezorientându-l, paralizându-i efectiv posibilitatea de mișcare și de manevră. Prin aceasta, consolidând pe dușmanul ireconciliabil al partidului creat și mărit de înaintașii săi...” (Amedeu Bădescu)¹.

Introducere. Precizări metodologice

Ca subiect al istoriei politice, Gheorghe Brătianu ridică dificultăți de abordare. În primul rând, de natură subiectivă. Demersul reconstitativ și analitic al activității în plan politic al celui care era fiul lui Ionel Brătianu și, totodată, marele istoric, membru al Academiei Române la 30 de ani și profesor la cea mai veche instituție de învățământ superior din țară, Universitatea de la Iași (ulterior, și la cea din București), este marcat de empatia istoricilor cu personajul în discuție. Plasat mult timp la indexul istoriografiei ca reprezentant al burgheziei liberale și al orientării germanofile a unei părți a oamenilor politici în preajma celui de-al Doilea Război Mondial, Gheorghe Brătianu a fost recuperat în ultima parte a perioadei comuniste, într-un efort mai general al regimului de integrare a elitelor interbelice în eposul național-ceaușist²; după 1990, studiile despre Gheorghe Brătianu s-au înscris, în mare măsură, aceluiași trend, sfârșitul tragic în închisoarea comunistă de la Sighet impietând asupra abordării neutre a activității politicianului liberal și determinând tonul apologetic al textelor³. Există, în același timp, o

* Lector univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași.

** Acest studiu a fost finanțat de către CNCSIS-UEFISCDI, prin proiectul PD_449/2010.

¹ Amedeu Bădescu, *Scurt istoric al Partidului Național Liberal Român*, vol. I, 1928-1934, în BAR, Arhiva Istorică, fond XV, ds. 1053, f. 9, apud Narcis Dorin Ion, *Gheorghe Tătărescu și Partidul Național Liberal (1944-1948)*, București, Editura Tritonic, 2003, p. 15.

² Studiile serioase și oneste nu au lipsit, mai ales venite din partea istoricului ieșean Victor Spinei, *Gheorghe I. Brătianu între vocația istoriei și tentațiile vieții politice*, în volumul pe care l-a coordonat, dedicat lui Gheorghe Brătianu (*Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1988, p. 241-356), dar și de I. Ciupercă, *Gheorghe I. Brătianu și succesiunea uriașului. Repere*, în *ibidem*, p. 221-240. De asemenea, V. Râpeanu, *Gheorghe I. Brătianu*, studiu introductiv, în Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ediție Valeriu Râpeanu, București, 1980, p. V-LXXVI.

³ Vezi studiul lui Șerban Papacostea, *Gheorghe I. Brătianu: istoricul și omul politic*, în *RI*, serie nouă, tom 4, 1993, nr. 1-2, ianuarie-februarie (număr dedicat memoriei lui Gheorghe I. Brătianu, „marele istoric

fragilitate metodologică a discutării cazului reprezentat de Gheorghe Brătianu și de Partidul Național Liberal georgist, cum a fost cunoscută formațiunea sa încă din perioada interbelică. Acțiunea lui interbelică depășește clasică istorie politică orientată spre biografic, spre evoluția particulară, autonomă, a marilor personalități. Poate mai mult decât în cazul lui Nicolae Iorga, un alt mare istoric al perioadei, capitalul simbolic științific al profesorului ieșean, potențat de cel al numelui, a fost investit în spațiul public, cu efecte însemnate asupra actorilor puterii. Din această perspectivă, a unei istorii mai curând culturale a politicului, analiza asupra lui Gheorghe Brătianu ca om politic trimite la societatea românească dintre cele două războaie mondiale, văzută în ansamblul ei, cu întârzierea de dezvoltare a vieții publice, cu mecanismele adeseori premoderne de recunoaștere socială și de plasare a intelectualului în câmpul puterii⁴. Prin urmare, propun în acest studiu, dincolo de descrierea „pozitivistă” a faptelor ce semnifică constituirea primei dizidențe liberale importante de după 1918 și a nașterii *georgismului*, o abordare a modalității în care „savantul” Gheorghe Brătianu este proiectat în prim-planul politicii în perioada interbelică, în condițiile apetenței lui reduse, până atunci, pentru manifestarea publică de acest tip.

1. Realitatea unui nou partid liberal. Faptele

Revenirea surprinzătoare în România a prințului Carol și încoronarea lui sub numele de Carol al II-lea (iunie 1930) au determinat ruptura de Partidul Național Liberal a celui care era fiul lui Ionel Brătianu, personajul central al politicii românești în deceniul al treilea al secolului XX⁵. Chemat de Carol, tânărul profesor universitar a venit în mare

român căzut la datorie în anii represiunii comuniste” de către Institutul de istorie „N. Iorga”, București), p. 19-32; așa cum indică încă de pe copertă, numărul era unul omagial, Gheorghe Brătianu fiind prezentat din perspectiva tragicului sfârșit. Perspectiva „savantului-soldat” a fost îmbrățișată și de Ion Toderașcu în studiul introductiv *Gheorghe I. Brătianu. Un savant și un soldat*, în Gheorghe I. Brătianu, *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, ediție, studiu introductiv, note și indice de Ion Toderașcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1996, p. I-LXII. La rândul lor, Petre Otu și Aurel Pentelescu, în *Gheorghe I. Brătianu. Istorie și politică*, București, Editura Corint, 2003 sau Aurel Pentelescu, *În fața istoriei. Gheorghe I. Brătianu (1898-1998). La 50 de ani de la moartea sa*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003 construiesc un mesaj asemănător, recuperator-moral al marelui istoric; o perspectivă serioasă, dar referitoare, mai mult, la perioada anilor 1945-1949, care a putut fi surprinsă prin documentele aflate în fondul Gh. Brătianu din Arhiva SRI (ulterior Arhiva CNSAS), ne-o oferă Claudiu Secașiu, în *Contribuții privind biografia istoricului Gheorghe I. Brătianu (anii 1945-1953)*, în *RI*, serie nouă, tom IX, 1998, nr. 5-6, mai-decembrie, București, Editura Academiei Române, p. 321-341. Bazându-se pe același fond documentar al Arhivelor CNSAS, dar preocupați de a reda calvarul savantului din anii instaurării regimului de „democrație populară”, cercetătorii Aurel Pentelescu și Liviu Țăranu oferă un studiu introductiv asupra lui Gheorghe Brătianu, dominat însă de subiectivitate (*Martiriul și moartea unui mare savant – Gheorghe I. Brătianu (1898-1953)*, în *Gheorghe I. Brătianu în dosarele Securității. Documente. Perioada domiciliului obligatoriu. Arestarea. Detenția. Moartea (1947-1953)*, selecția documentelor, studiu introductiv, note și addenda Aurel Pentelescu, Liviu Țăranu, prefată Acad. Dinu Giurescu, București, Editura Enciclopedică, 2006, p. 11-46).

⁴ Există o bibliografie occidentală importantă în această direcție, venită mai curând din domeniul sociologiei și care trimite la responsabilitățile intelectualului în secolul XX. Vezi Gyorgy Konrad, Ivan Szelenyi, *The Intellectuals on the Road to Class Power. A Sociological Study of the Role of the Intellectuals in Socialism*, Yale University, 1978; Andras Bozoki (ed.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, Budapest and New York, Central European University Press, 1999; Mark Lilla, *The Reckless Mind: Intellectuals in Politics*, New York, 2001 etc.; vezi și Catherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, traducere de Mona și Sorin Antohi, București, Humanitas, 1994 sau Mihai Dinu Gheorghiu, *Intellectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Iași, Polirom, 2007.

⁵ Ion I. C. Brătianu, refondatorul formațiunii liberale în anii premergători Primului Război Mondial, a fost omul politic care a gestionat atât crearea României Mari în 1918, cât și, ulterior, construirea noului stat prin reforme și politici de integrare (perioada este cunoscută în istoriografie drept „decada brătienistă”). De

grabă la București pentru a se întâlni cu prințul exilat, manifestându-și devotamentul față de acesta și de acțiunea sa. Întâlnirile pe care Gheorghe Brătianu le-a avut cu liderii propriei formațiuni, Vintilă Brătianu sau Ion Inculeț, au exprimat mai curând diferendul decât preocuparea de a se ajunge la o poziție negociată⁶.

1.1. Congresul de la „Frascati” și înființarea unui nou partid național liberal.

Urmare a acestei atitudini, de recunoaștere și de sprijinire simbolică a Restaurației, Gheorghe Brătianu a fost exclus din partidul liberal la 9 iunie 1930, fermitatea etică a lui Vintilă Brătianu prevalând, în comitetul de direcție al partidului reunit de urgență, asupra oricăror calcule politice privind unitatea partidului sau asocierea dintre liberalismul românesc și numele de *Brătianu*. Or, eliminarea dintr-o structură din care faci parte în mod voluntar induce ca atare marginalitatea într-un spațiu de manifestare până atunci familiar. Și cu toate că se subsuma discursului majoritar al momentului, dar situându-se în afara poziției oficiale a partidului liberal, radical anti-Carol, situația politică a lui Gheorghe Brătianu devenise foarte fragilă în zilele Restaurației. Din perspectiva noului rege, nu existase o conspirație internă (așa cum au revendicat mulți contemporani) vizând aducerea lui pe tron, mișcare care să-l plaseze favorabil pe tânărul profesor universitar într-o acțiune de durată după iunie 1930⁷. Guvernul de concentrare dorit de Carol pentru a sugera unanimitatea schimbării în ordinea monarhică era o întreprindere mai curând punctuală și a eșuat în fața jocului politic practicat cu abilitate de Iuliu Maniu și Partidul Național-Țărănesc. Sub raport simbolic, fiul lui Ionel Brătianu nu putea fi legat decât de partidul liberal, orice altă apartenență reducându-i capitalul politic. Momentul de cumpănă al propriei evoluții a fost depășit prin întâlnirea pe care a avut-o imediat după eliminarea din partid cu o serie de lideri liberali de rangul al doilea (Istrate Micescu, Jean Th. Florescu, Ion Sân-Georgiu, Ștefan Tătărescu, Al. G. Donescu, Athanasie Constantinescu, Costin Sturdza și George Slama), deoarece a permis articularea unui demers coerent cu privire la ruptură. Dezacordul față de impunerea conducerii centrale liberale nu mai era individual, ci colectiv. El exprima o frustrare mai generală și putea constitui o platformă pentru reunirea nemulțumiților din partid. Tot în ziua de 9 iunie acel an, întrunirea organizației Partidul Național Liberal din culoare de Albastru a Bucureștilor, structură aflată sub conducerea lui Al. Vasilescu-Valjean, a protestat oficial împotriva hotărârii Comitetului Executiv liberal de a nu recunoaște

asemenea, el este cel care a determinat și excluderea lui Carol în ordinea succesiunii la tronul României (actul din 4 ianuarie 1926). Moartea liderului liberal în noiembrie 1927 a creat un vid de putere și a declanșat criza regală, încheiată cu actul Restaurației carliste. Vezi studiul meu, Ovidiu Buruiană, *Partidul Național Liberal la sfârșitul anului 1927*, în *Istorie și conștiință*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2001, Supliment al *AȘUI*, seria *Istorie*, tom XLVI-XLVII, 2000-2001, p. 330-344.

⁶ Atitudinea lui Gheorghe Brătianu din acele zile cunoaște mai multe momente confuze, chiar la nivelul propriului discurs justificator, ținut ulterior la Iași: contactarea sa de către A.S.R. Principele Regent Nicolae; mijlocul de transport pentru a ajunge la București (cu automobilul, așa cum menționează Victor Slăvescu, în *Note și însemnări zilnice*, vol. I, ediție îngrijită, cuvânt înainte și indice de Georgeta Penelea-Filitti, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 51, sau cu aeroplanul, așa cum precizează Constantin Argetoianu, în *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. X, partea a VIII-a (1932-1934), ediție și indice de Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 1997, p. 39, în al doilea caz punându-i-se la dispoziție un avion al armatei); faptul că nu a stabilit o legătură telefonică directă cu Vintilă Brătianu, aducându-l pe acesta în fața faptului împlinit, la București întâlnindu-se mai întâi cu un agent devotat al Regelui, Gavrilă Marinescu (cf. Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei I. C. Brătianu*, vol. II, îngrijire de ediție, studiu introductiv și note dr. Elisabeta Simon, București, Editura Albatros, 1996, p. 246), și după aceea cu unchiul și cu șeful său de partid etc. Evident, întrebarea majoră era reprezentată de motivația ascunsă a convocării, aici interpretările fiind multiple.

⁷ Vezi studiul meu, Ovidiu Buruiană, *Partidul Național Liberal și actul Restaurației (iunie 1930). Problema puterii sub regele Carol al II-lea* (I), în *AIIX*, tom XLII, 2005, p. 271-294.

noua regalitate instituită în persoana lui Carol al II-lea. În context, *Moțiunea* adoptată cu acest prilej considera excluderea lui Gheorghe Brătianu ca fiind „nedreaptă și nulă”⁸. Evident, organizația liberală din Iași (și, se pare, cea din Covurlui, deși aici lucrurile sunt mai curând confuze) a avut o poziție similară, membrii comitetului județean ieșean considerând că Gheorghe Brătianu exprimase poziția majorității membrilor organizației⁹.

Apelul lansat de Gheorghe Brătianu în ziua de 11 iunie 1930 către membrii Partidului Național Liberal semnifica conturarea poziției sale după ruptură. Restabilirea „raporturilor firești cu Coroana”, care domina mesajul, era justificată de tradiție, amintirea rolului jucat de bunic și de tată (Ion C. Brătianu și Ion I. C. Brătianu) pe lângă Carol I și Ferdinand I ipostaziind Partidul Național Liberal ca „cel mai statornic apărător al Coroanei și al Dinastiei” și delegitimând astfel atitudinea lui Vintilă Brătianu sau I.G. Duca. Argumentului conjunctural i se adăuga unul structural, nevoia de a impune o înnoire profundă de metode și de concepții în cadrul partidului. „Reîntoarcerea la un liberalism sincer și sănătos, care să însemne mai multă libertate de conștiință și o descătușare a energiilor individuale comprimate în anii din urmă”, suplinea gestul singular din momentul Restaurației și era menit să ofere explicația internă revoluției dorite în partid¹⁰.

Momentul oficial al rupturii și al nașterii unei noi structuri politice s-a consumat câteva zile mai târziu, pe 15 iunie 1930, deși poziția conducerii centrale a liberalilor români se nuanțase declarativ în raport cu noul Rege. Însă, din perspectiva celor care o contestaseră pentru atitudinea adoptată în zilele Restaurației, întoarcerea în partid nu mai era posibilă. Pentru Gheorghe Brătianu, o asemenea acțiune, chiar trecând peste elementele de orgoliu personal, alimentate de anturajul lui, putea compromite cariera sa politică¹¹. Din rațiuni de legitimitate, el a convocat adunarea la București a apropiaților săi, rămasă în memoria contemporanilor drept „congresul de la Frascati”. În afara vorbitorilor, participanții sunt greu de identificat, ca nume și ca număr. Ca supoziție, în condițiile unei manifestații organizată într-un timp foarte scurt, ei erau mai ales prietenii politici ai lui Gheorghe Brătianu, intelectuali care au considerat că se pot individualiza în plan politic și, finalmente, membri liberali din București, în special din structurile conduse de Al. Vasilescu-Valjean. De altfel, confuzia a fost majoră, la nivel simbolic încercându-se inducerea ideii de regăsire a Partidului Național Liberal. În sala „Frascati” se desfășurase și adunarea finală a delegaților reuniți în congresul liberal din luna mai a acelui an¹²; în plus, Gheorghe Brătianu revendica partidul ca atare, desemnând întrunirea din iunie drept congres în dorința de a conferi legitimitate formațiunii politice născândă prin actul rupturii sale. „Cucerirea” Partidului Național Liberal printr-o acțiune „de jos” a fost miza enunțată a manifestării, proiectată ca o reacție a membrilor formațiunii față

⁸ „Dreptatea”, anul IV, nr. 798, miercuri, 11 iunie 1930, p. 4.

⁹ La întrunirea organizației din Covurlui, Gheorghe Brătianu lansa un apel prin care chema partidul să restabilească raporturi firești cu purtătorul Coroanei; în moțiunea adoptată, membrii delegației permanente dezaprobau lupta dusă împotriva Regelui și subliniau necesitatea ca partidul să revină la tradiția monarhică, mai ales după actul încoronării, realizat „cu forme legale” (apud „Dreptatea”, anul IV, nr. 800, din 13 iunie 1930, p. 1; nr. 801, 14 iunie 1930, p. 1).

¹⁰ Partidul Național Liberal, *Apelul D-lui Gheorghe Brătianu lansat în ziua de 11 iunie 1930 către membrii Partidului Național Liberal*, Cluj, f.a. [1933], p. 3-4.

¹¹ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 269.

¹² Vezi studiul meu, Ovidiu Buruiană, *Ritualul puterii în România interbelică. Congresul Partidului Național Liberal din mai 1930*, în *Ideologii politice și reprezentări ale puterii în Europa*, studii reunite de Alexandru-Florin Platon, Bogdan-Petru Maleon, Liviu Pilat, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2009, p. 329-362.

de criza de conducere creată în partid prin politica liderilor „vechi” față de restaurație. În contextul adunării, unii liberali au acuzat „eclipsa de conducere a partidului condus de Vintilă Brătianu”, „voința unei vieți publice noi” și adeziunea la formațiunea născândă a unor întregi filiale ale partidului liberal sau a unor profesori universitari (declarația ultimă fiind citită de C.C. Giurescu)¹³. Întrunirea nu avea un program de ruptură, altul decât problema Restaurației. Apelul semnat de vicepreședintele organizației liberale din culoarea de Negru, Vasile Pană Buescu, pentru întrunirea de duminică, 15 iunie 1930, trimitea la conducătorii organizațiilor liberale din țară și capitală „care urmau să-și rostească cuvântul lor de dragoste și devotament către M. S. Regele Carol II”¹⁴. Entuziasmul febril față de noul rege, în pofida ploii de vară din acea zi, a caracterizat discursurile lui I. Al. Vasilescu-Valjean, cel care a deschis întrunirea, colonelului Ștefan Tătărescu (fratele lui Gheorghe Tătărescu), Ion Sân-Georgiu, Horia Furtună, V. Ispir, Constantin Ifrim de la Iași, Șaban Făgețel din Dolj, preotului Vasilescu (din Prahova) sau istoricului C.C. Giurescu. Alegerea noului șef nu a surprins pe nimeni. Gheorghe Brătianu aducea cu sine numele care să confere legitimitate noii formațiuni, dar și un capital simbolic important care, investit în politică, putea produce adeziuni semnificative. Ideea de continuitate cu vechea tradiție liberală a fost, de asemenea, esențială pentru noua conducere¹⁵. Într-o forțare istorică și ideologică evidentă, Constantin Ifrim considera că, dacă ar fi trăit, Ionel Brătianu ar fi făcut gestul fiului, pentru că nu socotea actul de la 4 ianuarie intangibil.

Invocarea tatălui a fost făcută și de Gheorghe Brătianu în discursul său ca președinte al noii formațiuni, întrucât el reprezenta sursa majoră de legitimitate și de proiectare a puterii. Noul lider asocia două simboluri ale discursului liberal, Ionel Brătianu și Monarhia, investite ca „tradiție profund monarhică a tatălui”, drept o condiție a existenței politice a Partidului Național Liberal și o modalitate de devalorizare a celorlalți. Gheorghe Brătianu a încercat să-și motiveze gestul de ruptură prin inadaparea formațiunii conduse de Vintilă Brătianu la noile realități. Exacerbarea luptei politice și criza economică din societatea românească făcuseră din revenirea lui Carol, în perspectiva lui, o soluție cvasi-mesianică, intransigența liberalilor semnificând, după marele istoric, „o acțiune de învrăjpire națională”. Justificatori, termenii discursului lui Gheorghe Brătianu sunt totodată cei ai ordinii instituite prin Restaurație. În registrul acelei „histoire-bataille” naționale, a luptei arhetipale dintre bine și rău, imaginile creionate textual erau menite să-i marginalizeze pe vechii liberali, prezentați drept adepți ai „războiului civil” și ai conspirației antinaționale. Expectativa față de Rege preconizată de comitetul central din 9 iunie 1930 al Partidului Național Liberal însemna „rămânerea în umbră”, ca o forță a răului ce pândește „cu neîncredere și cu ură” greutățile posibile ale viitorului. Regele ca simbol tangibil și poporul, prezentat mai curând în termeni medievali și nu de voință națională, erau sursele puterii în societate. Inadecvat în raport cu această realitate politică, Partidul Național Liberal trebuia reformat, reconstruit în fapt.

¹³ Nunucă Protopopescu (Satu Mare), Manolescu (Dâmbovița), Jima Niculescu (Ialomița), Cămărășescu (Gorj), M. Băileanu (Mehedinți), Popescu-Ilența (Putna), Dumitrescu Agraru (Fălticeni), Zamfirescu (Râmnicu-Sărat), Marin Popescu (Olt), N. Zigre (Bihor), D. Blaga (Cluj), Aurel Milea (Someș), C. Zaharescu (Durostor), Cioc (Teleorman), Athanasie (Cerna-Vodă), Al. Crihan, V. Pană-Buescu și dr. Atanasie (sectoarele Capitalei).

¹⁴ Cf. Direcției Generale a Poliției Capitalei, nota din 14 iunie 1930 (ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, ds. 60/1930, f. 8).

¹⁵ *Congresul de la Frascati (București)*, în „Mișcarea Liberală. Buletinul Săptămânal de Propagandă și Informații al Partidului Național-Liberal de sub șefia D-lui Gheorghe Brătianu” (în continuare, „Mișcarea Liberală...”), anul I, nr. 1, joi, 21 august 1930, p. 3.

Asumându-și partidul, Gheorghe Brătianu preconiza că acțiunea sa se desfășura în cadrul organizațiilor oficiale ale liberalismului românesc. Din perspectiva culturii politice liberale, dominată de ideea disciplinei și unității partidului în jurul familiei Brătianu, fiul liderilor fondatori nu putea fi exclus printr-un vot convențional, „smuls în pripă”, „sub presiune și teroare”. El încerca să sublinieze că mișcarea pe care o structura nu putea fi socotită o disidență, ci înnoirea organismului politic liberal, restaurarea integrală a valorilor morale și a libertății de gândire. Noul lider se proiecta ca salvatorul liberalilor români, cel care ridică steagului secular al partidului în numele tineretului și al adaptării la spiritul democratic al vremii¹⁶.

Așa cum iterează discursiv Gheorghe Brătianu, liberalii care se găseau la Frascati pe 15 iunie 1930 aveau credința că erau încă în partid, discutând de restaurarea prestigiului tradițional al acestuia sub o nouă orientare și conducere; ideea de salvare a formațiunii liberale din greul impas în care fusese aruncată de conducătorii tradiționali, prin conflictul deschis cu Regele și cu sentimentul unanim al Națiunii, conferea actului de ruptură un statut generos, de impuls refondator al grupului liberal. Marginalitatea politică și dificultățile de exprimare publică în care se găsea Partidul Național Liberal condus de Vintilă Brătianu și I. G. Duca, precum și anumite presiuni dinspre organizațiile județene liberale, l-au îndemnat pe fiul lui Ionel Brătianu să încerce substituirea în fapt a vechii formațiuni cu promisiunea noului început. El dădea numele de „partid național liberal” adunării pe care a organizat-o, mizând și forțând dezagregarea vechiului partid.

1.2. Consolidarea în teritoriu. După adunarea de la Frascati, conotată drept moment inaugural, o serie de întâlniri publice ale susținătorilor noii atitudini liberale au avut loc în orașele României, în vara anului 1930, mai ales acolo unde existaseră nemulțumiri în perioada anterioară față de conducerea centrală, manifestându-se chiar veleități de autonomizare. Constanța, Ploiești, Cluj, Bălți, Craiova, București, sectorul de Galben, Tecuci, Găești (în Dâmbovița), Galați etc. au fost bornele organizării noii formațiuni¹⁷. Tendința de instituționalizare a unui alt partid era evidențiată prin statutul de „congrese de înființare” conferit unor adunări locale relative ca semnificație. Călătoria întreprinsă în Transilvania, în iulie 1930, de Gheorghe Brătianu cu un grup de prieteni politici (arhitectul G. M. Cantacuzino, Alexandru Rosetti, Victor Papacostea și

¹⁶ „Discursul d-lui Gheorghe Brătianu (Frascati)”, în *Ibidem*, p. 3-4.

¹⁷ Întrunirea de la Constanța a fost prima organizată (pe 29 iunie 1930), întrucât aici existau nemulțumiri semnificative și personalități vizibile care s-au împotrivit conducerii centrale: Istrate Micescu, marele orator și jurisconsult, Virgil Andronescu, fostul primar al orașului, Ion N. Roman, V. Ispir; la Ploiești (pe 6 iulie), ființase de asemenea o puternică disidență constituită în jurul lui I. Ionescu-Quintus, care a refuzat însă să participe la noua mișcare; Ștefan Tătărescu, Ion Verzea, Ion Papazol, Ion Sân Giorgiu, Constantinescu-Bordeni, C. C. Giurescu, George Valentin Bibescu au exprimat însă noua orientare; la Cluj (în 13 iulie 1930), s-au întâlnit cu Gheorghe Brătianu liderii noii orientări a PNL din Transilvania, Ștefan Fabius, Amos Frâncu, Petre Meteș, N. Plopșor, N. Zigre, Octav Boeriu. Primul congres regional al noului partid a fost considerat cel de la Bălți, din 27 iulie, la el participând Eusebiu Popovici (Bălți), avocat Cerescu (Hotin), Vasile Secară (Soroca), Vidrașcu (Tighina), dr. Sârbulescu (Lăpușna), Sărățeanu (Ismail), Popovici (Cahul), protoereul Bălțeanu, și ca invitați Eraclide (Iași), prof. Tafrali, Sterie Diamandi, Flondor, Ifrim, Damian Bogdan, Constantin Toma. Întrunirea din 3 august de la Craiova a reprezentat una din marile manifestații ale noului partid, cu impact public, la ea ținând discursuri Dem. Stoenescu, Făgețel, Popescu, Cămarășescu, V. Papacostea, prof. Matei, Horia Furtună, Sân Georgiu, Plopșor, Vasilescu-Valjean, Istrate Micescu, C. Toma, arhitect Cantacuzino, C. Ifrim, Radu Budișteanu, Gheorghe Brătianu. Întruniri de o amploare redusă au fost organizate și în Sectorul de Galben (miercuri 6 august), la Tecuci (10 august, considerat drept congres), cu Valeriu Bulgaru sau Găești (Dâmbovița, 17 august), cu avocat Ionescu-Pătroaia (în „Mișcarea Liberală...”, anul I, nr. 1, joi, 21 august 1930, p. 4-15). O altă întrunire importantă a avut la Galați, marți 26 august, cu fostul deputat C. Ignat, inginerul Deleanu, dr. Răutu.

C. Hențescu) mărturisea nevoia de manifestare națională a noii mișcări. Dinamica deosebită a acestor acțiuni de organizare reprezenta încercarea de valorificare a momentului favorabil din plan politic, dominat de confuzia ce domnea în teritoriu în cadrul Partidului Național Liberal, de sprijinul simbolic interesat al Regelui și de suportul logistic oferit de autoritățile administrative¹⁸. Din acest motiv, congresele de înființare s-au precipitat în lunile acelui an, având loc chiar mai multe adunări într-o zi. Modul în care se constituiau organizațiile județene ale noului partid este ilustrat de procesul-verbal de la Dorohoi: partizanii noului lider formau un comitet de acțiune, care începea o mișcare energetică în interiorul vechii organizații liberale pentru a-i atrage pe membrii săi la mișcarea georgistă¹⁹. La Iași și în Covurlui s-a renunțat la organizarea congreselor, deoarece georgiștilor le-a plăcut să creadă că „toată masa liberală” a trecut de partea d-lui Gh. Brătianu²⁰. Întrunirile nu au fost lipsite de incidente, precum cazul menționat de Inspectoratul Regional de Poliție București, cu privire la întrunirea din 6 iulie de la Ploiești, unde indivizii care strigaseră „Trăiască dl Vintilă Brătianu” au fost maltratați; de cealaltă parte, un grup de „liberali-vintiliști” îl bătuseră pe directorul ziarului local „Acțiunea Prahovei”, care se declarase georgist²¹.

Substituirea conducerii liberale a partidului nu a fost un succes în cadrul filialelor județene pentru grupul din jurul lui Gheorghe Brătianu. Destul de curând, alături de începutul organizării nemijlocite, luările de cuvânt au desemnat realitatea unei noi formațiuni, distincte de cea a vechilor liberali. Vorbitorii sunt aceeași, Valjean, Horia Furtună, Istrate Micescu și Gheorghe Brătianu – un semn al dorinței de a controla mesajul mișcării. Tradiția și succesiunea, plecând de la familia Brătianu, atitudinea față de Restaurație a conducerii, nevoia de înnoire a partidului liberal, ca idei și metode, rezumă noua identitate și lupta politică în această primă fază de existență a formațiunii conduse de Gheorghe Brătianu. Nu a existat un program, ci mai mult o atitudine. De asemenea, discursul nu precizează lupta pentru guvernare ca fiind esențială, cabinetul Maniu și național-țărăniștii nefiind obiect al criticii georgiștilor. Prezentarea lui Gheorghe Brătianu ca un „Făt Frumos așteptat de Țară – Ileana Cosânzeana ca să fie mântuită” era metaforică și, mai curând, abstractă²². Programul s-a structurat pe parcurs, în această fază a coagulării tendințele fiind multiple și adeseori contradictorii, în funcție de modul în care noii liberali înțelegeau liberalismul și propria lor menire publică. Deși mulți au acuzat sărăcia ideilor, realitatea unui nou Partid Național Liberal era însă dificil de contestat, mișcarea condusă de Gheorghe Brătianu reunind notorietatea și experiența politică a unor lideri și electori liberali (Constantin Toma, Constantin Ifrim, de la Iași, I. Vasilescu-Valjean la București, C. Ignat, inginerul Deleanu de la Galați, N. Zigre la Oradea, Virgil Andronescu la Constanța, N. Constantinescu-Bordeni în Prahova, Iuliu Coste la Timișoara etc.), cu capitalul simbolic al unor tineri intelectuali de valoare (C.C. Giurescu, Alexandru Rosetti, Victor Papacostea ș.a.). Alegerile care au urmat în anul 1931 au oferit legitimitate electorală noii formațiuni.

¹⁸ Călătoria, având ca țel final regiunea munților Apuseni, se făcuse cu două mașini, un Rolls Royce al lui Gheorghe Brătianu (deși fusese accidentat la Pașcani) și o alta americană, a arhitectului G.M. Cantacuzino (Constantin C. Giurescu, *Amintiri / I*, București, Editura Sport-Turism, 1976, p. 195 și 255-258).

¹⁹ „Mișcarea Liberală...”, anul I, nr. 2, joi, 28 august 1930, p. 15.

²⁰ „Mișcarea Liberală...”, anul I, nr. 4, sâmbătă, 20 septembrie 1930, p. 3; Victor Iamandi, rememorând ruptura produsă în 1930, afirma că în organizația vechilor liberali rămăseseră abia zece sau cincisprezece tovarăși (în „Viitorul”, anul XXIV, nr. 7356, sâmbătă, 6 august 1932, p. 2).

²¹ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, vol. I, ds. 60 / 1930, f. 11.

²² D. Ștefan Anastasiu la congresul din Tighina (26 august 1930), în „Mișcarea Liberală...”, anul I, nr. 3, joi, 4 septembrie 1930, p. 8.

Hotărârea cu care Gheorghe Brătianu s-a pronunțat pentru noul rege, în conflict cu atitudinea partidului, a condus la excluderea sa. Dar „a tăia craca putredă”, după cum s-a exprimat Vintilă Brătianu, nu a fost un lucru simplu, în condițiile în care Partidul Național Liberal era măcinat de nemulțumirile mai multor organizații, determinate de ambiții și resentimente locale; pe de altă parte, discursul public dominat de cerința înnoirii conducerii cu caracter „autocrat” și de acuzele la adresa influenței exercitate de cercurile bancare, grupate în jurul Băncii Naționale, și-a pus amprenta și asupra membrilor de partid ca atare, mai cu seamă asupra tineretului liberal. Gheorghe Brătianu a reușit astfel să-i adune în jurul său pe nemulțumiții organizațiilor județene. Foarte importantă a fost mobilizarea celor care se plasau în zona liberalismului politic în mod pasiv, mai curând civic, dar care nu agreau forma „bancară” a partidului. Intelectualii (mulți din ei universitari) care au aderat la inițiativa lui Gheorghe Brătianu în urma apelului lui C. C. Giurescu și care nu participaseră până atunci la lupta politică²³, subliniau necesitatea reînnoirii ideologiei și a programului Partidului Național Liberal, revenindu-se la ideile generoase care-i marcaseră începutul și la lupta împotriva inerției („sclerozei bancare”) care îl amenința. Implicarea lor evidenția dorința de schimbare a vieții politice, în ideea de a face să predomine talentul, energia și moralitatea, considerându-se că intelectualii erau purtătorii ideilor dezirabile în societate.

2. Rațiunile unui gest de ruptură

Momentul rupturii intervenite în PNL a fost disputat și reinterpretat, ca orice eveniment inaugural ce oferă maximum de legitimitate. Preambul al acestei discuții și al lecturilor diferite și divergente purtate de liberali ca elemente de discurs public în anii '30, excursul asupra lui Gheorghe Brătianu, gândit ca scurtă incursiune biografică, este o necesitate metodologică, deoarece trimite, adesea, la eșafodajul argumentativ al părților („vechii” și „noi” liberali) aflate, foarte curând, într-un conflict total.

2.1. Gheorghe I. C. Brătianu. Scurtă perspectivă biografică. Gheorghe Brătianu s-a născut la 3 februarie 1898 (21 ianuarie după stilul vechi), la Ruginoasa, ca fiu al lui Ion I. C. Brătianu și al Mariei Moruzi-Cuza, căsătoriți legal în scopul legitimării

²³ Apelul, larg răspândit prin ziare, era iscălit de 32 de persoane: C.C. Giurescu, profesor la Universitatea din București, Alexandru Rosetti, conferențiar la Universitatea din București, Scarlat Lambrino, profesor la Universitatea din București, Vintilă Mihăilescu, docent la Universitatea din București, Petre P. Panaitescu, conferențiar la Universitatea din București, Radu Vulpe, docent la Universitatea din București, Iosif Gabrea, docent la Universitatea din București, Grigore Florescu, doctor în litere, asistent universitar, Victor Papacostea, profesor la Seminarul Central, Gheorghe Lazăr, profesor la Seminarul Pedagogic Universitar, Grigore Niculescu, profesor la Liceul Gh. Lazăr, dr. N. Colfescu, ing. Șt. Gheorghiu, C. Sassu, doctor în Litere, Paul Nicorescu, profesor la Universitatea din Iași, preotul Vasile Radu – viitor traducător, împreună cu Gala Galaction, al Bibliei –, profesor la Universitatea din Chișinău, Constant Grecescu, asistent universitar, Dim. Mazilu, asistent universitar, Marin Popescu-Spineni, profesor secundar, Radu Perianu, profesor secundar, Vasile Cristescu, profesor secundar, membru al Școlii Române din Roma, Emil Vărtosu, profesor secundar, Traian Cristescu, doctor în Litere, profesor secundar, Ion G. Berceanu, inginer-agronom, Aurelian Sacerdoțeanu, doctor în Litere, profesor la Școala superioară de arhivistică și paleografie, Ion C. Băcilă, profesor secundar, Const. Preda, institutor, licențiat în Litere, Dan M. Iliescu, învățător, licențiat în Litere, D. Bodin, Ion Vărtosu, Victor Dumitriu, Ștefan Popescu etc. Restaurarea integrală a valorilor morale și a libertății de gândire, neafectate de preocupări exclusiv personale sau materiale, erau idei care se structurau intelectual în jurul lui Gheorghe Brătianu, văzută ca „noul stegar al liberalismului”; reprezentând garanția cea mai sigură că idealul etic profesat se va împlini. „Odată cu Gheorghe Brătianu începe o nouă eră în viața politică a țării, cu primarea intereselor statului, moralitate în viața publică, ceea ce conferea un mare rol intelectualilor ca purtătorii cuvântului bun în păturile largi ale poporului. Ideea de implicare în făurirea unei lumi noi mai bună și mai luminoasă”, menționa C.C. Giurescu în *Apel (Manifestul profesorilor către intelectuali din întreaga țară, în „Mișcarea Liberală...”, anul I, nr. 2, joi, 28 august 1930, p. 13-14; Constantin C. Giurescu, op. cit., p. 253-254).*

copilului. Deși începutul ar putea indica o astfel de abordare, nu am să insist pe biografia, cunoscută de altfel, a marelui istoric²⁴. Din perspectiva evenimentelor care interesează aici, două serii de fapte merită, cred, menționate în legătură cu viața lui Gheorghe Brătianu. În primul rând, faptul că a fost crescut de mama lui și de familia acesteia, tatăl recăsătorindu-se cu Eliza Știrbei. Nu a întreținut relații cu tatăl său în mod constant decât după decembrie 1909, moment în care, după o tentativă de asasinat, Ionel Brătianu a cerut să-și vadă fiul. Raporturile stabilite cu Brătienii au fost în general bune, mai ales Sabina Cantacuzino fiind percepută drept protectoarea tânărului²⁵. Se adaugă și capitalul simbolic dobândit de Gheorghe Brătianu prin participarea sa voluntar la războiul mondial și, mai ales, prin formarea sa intelectuală sau poziția academică. Gheorghe Brătianu a făcut studii strălucite de istorie, după cele de drept, finalizate la Universitatea din Iași. Cursurile urmate la Paris (la Sorbona, École Pratique des Hautes Études și École des Chartes), care i-au permis obținerea licenței în Litere, teza de doctorat în istorie susținută la Cernăuți și, ulterior, în capitala Franței, cercetarea academică de valoare indiscutabilă și cariera universitară pe care a început-o la Iași, la 25 de ani, i-au conferit o anvergură de tânăr savant, ales ca membru corespondent al Academiei încă din 1928, la propunerea lui Nicolae Iorga²⁶.

În 1926, imensul prestigiu al tânărului de 28 de ani a fost convertit în capital politic, Gheorghe Brătianu devenind membru al organizației ieșene a Partidului Național Liberal. Un an mai târziu, la 12 octombrie 1927, deși tânărul profesor universitar se afla la Paris, comitetul județean al PNL Iași îl desemna drept președinte al organizației locale, înlocuindu-l pe Constantin Crupenski, numirea fiind validată în decembrie același an, de Vintilă Brătianu, în contextul morții lui Ionel Brătianu și a necesității de a menține unitatea partidului²⁷.

2.2. Lectura „georgistă” asupra rupturii. Decelabilă încă din momentul Frascati, motivația gestului lui Gheorghe Brătianu apare cantonată, dinspre georgiști, în limitele raționalității politice și ea poate fi descrisă pe cel puțin două paliere: a acțiunii din zilele de 6-8 iunie 1930 și a atitudinii față de partid în ansamblu.

În 18 iunie 1930, la clubul liberal din Iași, Gheorghe Brătianu prezenta în fața propriilor susținători versiunea sa asupra despărțirii de partidul liberal. În momentul reîntoarcerii lui Carol, el se afla la Iași, pregătind Congresul profesorilor de istorie, în calitate de președinte al Comitetului de organizare. Chemat la București, la ora 5 dimineața de A.S.R. Principele Regent Nicolae, la solicitarea Principelui Carol abia sosit în țară, i

²⁴ Deși unele amănunte sunt discutabile (căsătoria de conveniență dintre părinții lui Gheorghe Brătianu la presiunea lui Sebastian Moruzi etc.), vezi cea mai completă biografie a istoricului în Victor Spinei, *op. cit.*, p. 242-263. Vezi și Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 236-246.

²⁵ Nu comentez aici diferitele afirmații care se pot face în legătură cu acest aspect, faptul că Gheorghe Brătianu, crescut între femei, „era moale” (după cum îl caracterizase Ionel Brătianu într-o discuție cu Sabina Cantacuzino, nemulțumit că fiul său nu fusese dat la o școală publică) și timid, fiind împins la acțiune politică de soția sa, Elena Sturdza, cu care se căsătorise la sfatul mamei sale, fără ca Ionel Brătianu să fie întru totul de acord, dar nici neputându-se opune. Plecând de la notațiile Sabine Cantacuzino, Petre Otu afirmă chiar că acțiunea lui din 6-8 iunie 1930 i-a fost inspirată în totalitate de soția ambițioasă și voluntară (*Cuvânt înainte*, în Petre Otu, Aurel Pentelescu, *op. cit.*, p. 7). Asupra raporturilor din familie, cu relația intimă dintre Elena Brătianu și generalul Mihail Racoviță, chiar în anii comunismului, în timpul domiciliului forțat pe care l-a cunoscut Gheorghe Brătianu între 1947 și 1950, vezi și *Gheorghe I. Brătianu în dosarele Securității...*

²⁶ Vezi, Lucian Nastasă, *G. I. Brătianu – drumul spre împlinirea unei vocații*, în Victor Spinei (coord.), *op. cit.*, p. 195-206; I. Ciupercă, *op. cit.*, în *ibidem*, p. 221-240; Anișoara Popa, *Gh. I. Brătianu, profesor la Universitatea din Iași*, în *ibidem*, p. 207-220; Victor Spinei, *op. cit.*, în *ibidem*, p. 244-263.

²⁷ Pentru mai multe detalii, vezi Ovidiu Buruiană, *Partidul Național Liberal la sfârșitul anului 1927*, p. 340.

s-a pus la dispoziție avionul (prin grupul de aviație de la Iași) sau automobilul ca mijloace de transport. Loial partinic, el l-ar fi anunțat telefonic, prin Ion Inculeț, pe Vintilă Brătianu că seara urma să ajungă la București. Întâlnirea cu unchiul său nu a fost calmă, deși Gheorghe Brătianu l-a informat mai curând doar despre chemarea Prințului Regent, considerând că *ar fi fost o necuviință să nu răspundă* (subliniere în text); el își justifica gestul și prin interesul pe care partidul îl avea într-o legătură cu Carol, în cunoașterea intențiilor acestuia. Replica lui Vintilă Brătianu arată însă tensiunea momentului, el spunându-i fiului lui Ionel Brătianu că „te voi vedea mâine și te voi judeca după faptele tale!” Potrivit lui Gheorghe Brătianu, întâlnirea de la Cotroceni, cu Regentul Nicolae și cu Principele Carol, s-a înscris în limitele normalității politice, prin ideea formării unui guvern de concentrare, din care tânărul profesor universitar urma să facă parte. Faptul că Gheorghe Brătianu îl prezintă pe principele Carol ca fiind fără resentimente la adresa liberalilor – pentru atitudinea acestora în timpul crizei regale – constituia justificarea *à posteriori* a propriei acțiuni. Consultările liderului de la Iași de a doua zi dimineața cu Dinu Brătianu și Constantin (Bébé) Brătianu, cu scopul de a transmite lui Vintilă Brătianu mesajul princiar de conlucrare non-partizană, trecând peste vechea adversitate, au trezit bănuielele liderului liberal cu privire la adevărata miză a întâlnirii. El nu a mai acceptat să-și reîntâlnească nepotul, convins de abilitatea lui Carol care, conștient de puterea și importanța Partidului Liberal, realizase prin Gheorghe Brătianu o manevră de poziționare publică, arătându-și dorința de unitate politică și generozitatea regală față de adversari. Pe 9 iunie, în Comitetul Central al partidului, liderului de la Iași i s-a cerut (singurul căruia i se solicita o asemenea afirmare) solidarizarea cu actul de la 4 ianuarie 1926. Declarația trimisă comitetului, prin care și-a exprimat solidaritatea cu Partidul Național Liberal, dar se împotriva „acțiunii de învrăjbire națională”, a constituit premisa și, totodată, justificarea excluderii²⁸. Autosituarea în postura victimei politice – în sensul că acțiunea lui ar fi fost cea corectă în formă și în fond –, iar conducerea liberală comițând abuzul moral, anunța a doua parte a explicației. Gheorghe Brătianu se prezenta drept cel care dorea reformarea unui partid liberal, anacronic și depășit de evenimente. Această a doua parte a explicației se structurează treptat, pe măsură ce lupta politică împotriva „vechilor liberali” s-a radicalizat.

2.3. Gheorghe I. Brătianu, „Succesorul”. Lectura „tradițională” asupra rupturii, în sensul că ar proveni dinspre liberalii din jurul lui Vintilă Brătianu, a fost mult mai elaborată. Scopul ei era de a delegitima acțiunea lui Gheorghe Brătianu, prezentând-o ca „trădare”, „împostură” și „veleitarism”. În subtext, acuzele la adresa celui plecat din partid s-au structurat până la nivelul invectivelor, ziarul „Ordinea” condus de Dimitrie Burrileanu, dar având suportul financiar de culise al lui Tancred Constantinescu²⁹, fiind purtătorul unui mesaj extrem de radical la adresa „georgiștilor”.

Din rațiuni ce țin de subiect, nu mă opresc asupra textului de presă care-l demonizează pe Gheorghe Brătianu (într-o manieră trivială cel mai adesea), ci asupra unei broșuri apărută în preajma alegerilor generale din iulie 1932, moment de apogeu al tensiunii și competiției dintre cele două partide liberale. *Acte, explicațiuni și precizări asupra cazului Gheorghe Brătianu. Demascarea impostorului*, tipărită la Iași, era menită să invalideze pretențiile competitorului liberal chiar în locul în care recunoaș-

²⁸ *Partidul Național-Liberal și regele Carol al II-lea. Impresionanta expunere a d-lui prof. Gheorghe I. Brătianu*, în „Mișcarea”, anul XXIV, nr. 136, vineri, 20 iunie 1930; vezi și „Mișcarea Liberală...”, anul I, nr. 4, sâmbătă, 13 septembrie 1930, p. 16.

²⁹ Asupra ziarului „Ordinea” vezi studiul meu, Ovidiu Buruiană, *Presa liberalilor români între cele două războaie mondiale. Căzul ziarului „Ordinea”*, în *AȘUI, Istorie*, tom LIV-LV, 2008-2009, p. 267-285.

terea sa publică, profesională și politică, era maximă. Dincolo de calomnierea lui Gheorghe Brătianu, considerat „impostor” pentru că pretindea denumirea de Partid Național Liberal pentru mișcarea pe care o conducea și pentru revendicarea tradiției, broșura exprima cel mai concentrat punctul de vedere al vechilor liberali cu privire la evenimentele din iunie 1930. Nu știm cine este autorul broșurii. Unele amănunte din text și faptul că ea apărea la Iași ne duc cu gândul la Victor Iamandi, noul lider local. El își asumase lupta împotriva predecesorului său, fiind mandatat în acest sens de conducerea centrală a partidului³⁰. După autorul / autorii materialului, acțiunea „trădătorului” din vremea Restaurației își avea geneza în 1927. În pofida reticențelor majore ale lui Ionel Brătianu, Gheorghe Brătianu solicitase – conform textului acuzator – poziția de șef al organizației liberale de la Iași numai pe considerentul numelui și al relației filiale cu președintele partidului³¹. Rechizitoriul pus pe seama lui Ionel Brătianu structura textul de condamnare a fiului. El concentra toate temele dezvoltate cu violență de ziarele liberale: punerea sub semnul întrebării a prestigiului profesional, ambiția politică nejustificată prin merite personale, ci doar prin numele de „Brătianu”, slăbiciunea sa de caracter de care profitau cei care îl înconjurau („oculta bizantină” care dorea să facă din el, cu orice preț, o „personalitate cărmuitoare a partidului”). Ambiției nejustificate a lui Gheorghe Brătianu de a ajunge conducătorul partidului național liberal doar pe baza eredității, liberalii îi opuneau incompetența, mediocritatea fostului lider de la Iași, dovedită cu ocazia Congresului din mai 1930, favoritismul de care se bucurase la obținerea catedrei universitare și, mai ales, faptul că atenta la tradițiile partidului, premisă a succeselor politice din istoria modernă a românilor³². Pentru a-l denigra și mai

³⁰ Unele argumente (mai ales cele privitoare la obținerea „fără merite” a catedrei universitare, natura raporturilor dintre tată și fiu etc.) apăruseră anterior sub semnătura lui Victor Iamandi în ziarul bucureștean „Ordinea” (vezi Victor Iamandi, *Cum a ajuns G. Brătianu la Universitate. Fapte și constatări*, în „Ordinea”, anul III, nr. 534, 11 septembrie 1930, p. 1-2; idem, *Spulberarea unei legende*, în „Ordinea”, anul III, nr. 529, 10 septembrie 1930, p. 4).

³¹ PNL, *Partidul Național Liberal. Acte, explicațiuni și precizări asupra cazului Gh. Brătianu. Demascarea impostorului*, Iași, Institutul de Arte Grafice Brawo, 1932, p. 5-6. Cuvintele lui Ionel Brătianu adresate lui Victor Iamandi cu privire la Gheorghe Brătianu sunt discutabile (ele sunt asumate la cinci ani după rostirea lor), dar se încadrau ca formă și fond în maniera de gândire a liderului liberal: „Ceiace ați făcut la Iași este nu numai o neîngăduită greșeală, este o adevărată provocare față de mine: întâi ca șef de partid care nu pot accepta asemenea procedee și apoi ca părinte care, cunoscându-l bine pe Gheorghe, nu-i voi permite niciodată să-și înceapă cariera politică în asemenea împrejurări necorecte și nedemne. Dvs. nu-l cunoașteți pe Gheorghe. Eu l-am consiliat, încă din anul trecut, să nu se amestece în politică, ci să rămână la catedra care i s-a dat numai ca o obligație pentru dânsul de a dovedi ulterior prin muncă și lucrări serioase că o merită. I-am spus că, totuși dacă vrea să facă politică, aceasta trebuie să se întâmple mai târziu, când va dovedi că reprezintă ceva prin propriile lui străduințe, când maturitatea îi va defini și personalitatea și capacitatea sa în această direcție, iar ca o primă ucenicie l-am sfătuit să se înscrie în organizația de la Fălticeni și nu la Iași unde situația e cu desăvârșire anevoioasă. Nu-i era permis tocmai lui Gheorghe Brătianu să încalce drepturile și meritele altora, atunci când prin nimic nu făcuse dovada că are aptitudini pentru politică și locuri de răspundere. Numele pe care-l poartă nu poate constitui, nici într-un caz, titlul necesar, pentru a obține situațiile politice care se cuceresc treptat prin acțiune, merite reale și sacrificii (...), șefia sa de astăzi, smulsă prin mijloace incalificabile, nu voi admite-o nicio dată! E bine să luați la cunoștință că atâta timp cât eu voi trăi, nu-i voi tolera să ia prin uzurpație o situație de președinte de organizație pentru care nu are nici chemarea, nici pregătirea și nici meritele corespunzătoare. Dacă veți persista în această chestiune, voi face să apară o scrisoare a mea, prin care, public, în calitate de șef de partid și de părinte îl voi dezavua cu toată hotărârea...” (*ibidem*, p. 31-32).

³² *Ibidem*, p. 36-37. Conform vechilor liberali, în cadrul Congresului din mai 1930 Gheorghe Brătianu fusese însărcinat să alcătuiască raportul pentru învățământ; însă acesta a fost respins de Vintilă Brătianu (și de dr. C. Angelescu) ca fiind o „compoziție puerilă”; datorită numelui, i s-a menținut calitatea de raportor, dar era pus să refacă raportul; în comisie, textul rezoluției a fost citit însă de Ion Pillat; Gheorghe Brătianu s-a considerat vexat și s-a plâns unor prieteni că este „maltratat” de conducere; invalidarea științifică a lui

mult, liberalii „vechi” au menționat, în culise și neoficial, influența „femeilor” în acțiunea publică a lui Gheorghe Brătianu, deteriorarea raporturilor acestuia cu *familia*, potențarea ambițiilor de mărire și instigarea împotriva partidului fiind cauzate de preocupările soției istoricului și de anturajul feminin de la Iași³³.

Plecarea din partid a lui Gheorghe Brătianu a constituit, în mod evident, un șoc pentru liberali, în condițiile numelui pe care îl purta cel plecat și a sfârșimării mitului disciplinei și unității formațiunii. Liberalii nu au uitat această „trădare” chiar peste ani, Petre I. Ghiață, un apropiat al lui Gheorghe Tătărescu, considerând că Gheorghe Brătianu debutase în viața publică în calitate sa de descendent al omului care, alături de regele Ferdinand, fusese ctitorul României întregite. Pe acest temei unic, ajunsese fără examene și fără lucrări, profesor universitar la 30 de ani, iar liberalii ieșeni, ca omagiu, îl aleseseră șef de organizație; adoratorii îl numeau deja „Delfinul”, iar el asumase veleități de conducător. Dar, observa acidul memorialist, „Succesorul” nu rostise nici un mare discurs, nu făurise nici un program, nu slujise partidul în împrejurări grele. Faptul că, în afara numelui ilustru, Gheorghe Brătianu n-adusese nimic care să justifice ascensiunea și ambițiile politice, era chintesența contestării lui publice³⁴.

3. Posibila explicație a unei rupturi. Concluzii

Limitele interpretării istorice sunt evidente în condițiile în care evenimentul în sine se supune unor lecturi atât de antagonice, iar orgoliile sau vanitățile personajelor pot fi doar bănuite. Din perspectiva partidului liberal, excluderea lui Gheorghe Brătianu poartă, pentru mine, semnul conjuncturalului, al tensiunii acelor zile. Prin îndepărtarea nepotului său, fiul celui care în mare măsură patronase actul din 4 ianuarie 1926, Vintilă Brătianu a dorit să dea în momentul Restaurației exemplul suprem, care să marcheze atitudinea partidului față de un act pe care-l considera o mare greșală pentru

Gheorghe Brătianu făcea mai puțin recurs la opera istoricului (deși se vorbește de o pregătire limitată în momentul obținerii catedrei universitare, la o discutabilă teză de doctorat susținută la Cernăuți și la câteva broșuri fără vreo importanță deosebită, *ibidem*, p. 38). Pe de altă parte, la Congresul din mai 1930, partidul lăsase opiniei publice impresia de monolit, proiectul lui Ionel Brătianu referitor la Carol al II-lea fiind însoțit de urmașii săi; chiar și liderul organizației de la Iași, Gheorghe Brătianu, se exprimase, așa cum a susținut ulterior Victor Iamandi, nefavorabil oricărei schimbări în ordinea constituțională (Victor Iamandi, *Discurs rostit în numele guvernului, la discuția adresei de răspuns la Mesajul Tronului în Ședința Camerei de la 17 Decembrie 1934. După note stenografice, în Politica națională de stat. Politica naționalizării orașelor, minoritățile etnice și alte chestiuni*, București, Imprimeriile Independența, 1935, p. 71).

³³ De altfel, Sabina Cantacuzino i-a dedicat un capitol, în *Memoriile sale*. Prezentarea este, cel mai adesea, negativă, influențată de poziția publică a fiului lui Ionel Brătianu. Sora mai mare a Brătienilor considera ca fiind rea influența femeilor asupra timidului George Brătianu (soția acestuia, Elena Sturdza, mătușa acesteia Olga Sturdza), prin preocuparea de a-l propulsa pe istoric în poziții importante în stat; convingerea că Gheorghe Brătianu era mai mare decât tatăl și bunicul lui; de aici decurgând și actele de răzvrătire din iunie 1930 față de Vintilă Brătianu și față de partid (Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 243). Problema „femeilor” ca *factotum* în acțiunea lui Gheorghe Brătianu din acele zile nu era prezentă doar la nivelul presei de scandal: Vintilă Brătianu afirma, la 7 iunie 1930, în întâlnirea cu nepotul său, că era „o lichea, un ambițios, rău sfătuit de nevastă-sa”, că acceptase șefia de la Iași în pofida sfatului lui Ionel Brătianu, finalmente că nu se putea conta pe el (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 51; asupra acestui din urmă aspect, vezi și Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 245; prea tânăr, prea nou intrat în politică; el a profitat de moartea tatălui și, fără a mai consulta pe noul șef, s-a proclamat singur, împins de nevastă și de câțiva amici; având greutatea la guvern, Vintilă Brătianu i-a cedat). Constantin Argetoianu îl prezenta în acele zile pe Gheorghe Brătianu dezorientat ca un copil, „luat de valuri”; soția sa, Elena Sturdza, se învârtă la Iași în mediul „cuconetului carlist”, condus de „prințesa Cănanău” (căsătorită a treia oară cu Dimitrie Suțu, colonel în rezervă, prieten devotat al Prințului), cu prințesa Valentina Suțu, prințesa Alice Sturdza, născută Cantacuzino, prințesa Olga Sturdza, născută Mavrocordat etc. (Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 38-39).

³⁴ Petre I. Ghiață, *Oameni și fapte*, București, „Ideia”, f.a., p. 91-93.

că arunca țara într-o aventură. Nu știu în ce măsură președintele liberal avea informații certe despre o afiliere a lui Gheorghe Brătianu la mișcarea carlistă, că ar fi complotat direct pentru aducerea prințului Carol sau, mai mult, că fusese în străinătate pentru a se întâlni cu cel exilat. Sabina Cantacuzino dă, în *Memoriile* sale, drept convingere acest fapt, plecând de la evitarea *familiei* de către Gheorghe Brătianu atunci când acesta venea la București în perioada premergătoare actului din iunie 1930³⁵. Nu am găsit nici o informație care să confirme o astfel de supoziție. În mod cert însă, chemarea lui Gheorghe Brătianu la București de către Carol, chiar în seara Restaurației, trezise suspiciunile liderului liberal în legătură cu participarea „Delfinului” la aducerea rebelului prinț pe tronul tatălui său. Ulterior, s-a mers pe suprainterpretarea gesturilor și declarațiilor făcute de personajul în discuție, în radicalitatea ce a dominat discursurile cu privire la evenimentele în curs.

Rămâne însă un element al discuției care necesită o explicație, poziția lui Gheorghe Brătianu în cadrul formațiunii liberale. Rațiunile gestului făcut de Gheorghe Brătianu în 1926, de intrare în organizația județeană Iași, sunt greu de precizat, ele găsindu-se după mine la intersectarea mai multor interogații: dacă inițiativa a fost a sa în întregime sau presiunile au venit și din alte direcții, din mediul în care se formase tânărul istoric sau de la interesații puterii din partid. Deși textul-acuză pe care liberalii „vechi” i l-au atribuit lui Ionel Brătianu este dificil de susținut, ideea-cheie era aceea că marele om politic se opusese intrării fiului său în politica activă și fusese dezamăgit de modalitatea prin care Gheorghe Brătianu devenise șeful organizației ieșene³⁶. În același timp, în pofida contestației ulterioare, Gheorghe Brătianu era fiul celei mai distinse figuri politice din țară, ridicându-se totodată prin însușirile lui intelectuale și morale la o poziție publică care-i aducea recunoașterea socială imediată³⁷. Cultura politică dominată de mitul „dinastiei Brătianu” și de ereditate politică pe care o susținea a conturat credința tuturor că Gheorghe Brătianu era destinat să devină șeful partidului și a determinat, cred, atât acțiunea lui, cât și a celor care l-au urmat.

Faptul că fiul lui Ionel Brătianu era șeful predestinat al Partidul Național Liberal era un loc comun al discursului politic al anilor ’20³⁸. În aceste condiții, Gheorghe Brătianu fusese propulsat în fruntea organizației liberale ieșene, cu o miză internă privind forța

³⁵ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 246.

³⁶ În 1920, exprimând în fața lui Ionel Brătianu temerea că *istoricul* Gheorghe Brătianu va fi prins în mrejele politicii, fiind răpit astfel istoriografiei române, marele om politic a răspuns că nu-l va lăsa pe fiul său să facă politică atâta timp cât va trăi el (*Academia Română, Discursuri de recepțiune, LXXXI. Nicolae Iorga istoric al românilor*, discurs rostit la 26 mai 1943 în ședința publică solemnă de Gheorghe I. Brătianu. Cu răspunsul d-lui Alex. Lapadatu, apud I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 224-225); Victor Spinei, *op. cit.*, p. 264; Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 246.

³⁷ Ioan Dafin, *Figuri ieșene*, ediția a II-a revăzută și complectată, Iași, Viața Românească, f.a. [1926], p. 359. Ștefan Zeletin îi scria lui Gheorghe Brătianu, într-o epistolă neexpediată (și publicată după moartea sa în 1934), că „ești vlăstarul, căruia în ordin de descendență îi cade pe umeri marea sarcină istorică de a continua o operă începută. Nu te lăsa ispitit de cei ce vâslesc împotriva istoriei, strânge cohorte de răzlețe ale acestei admirabile armate politice, care nu are azi nevoie, pentru a fi la înălțimea trecutului, decât de un comandant (...). Înțelege-vei că în tradiția familiei Brătianu nu este de a scrie istorie, ci de a crea istorie?” (Cezar Papacostea, *Ștefan Zeletin. Viața și opera lui*, București, 1935, p. 18-19, apud Victor Spinei, *op. cit.*, p. 275).

³⁸ În noiembrie 1927, un redactor de la revista „Parlamentul” îl vedea pe Gheorghe Brătianu încă prea tânăr pentru a fi uns cu atribuțiile șefiei; dar el se pregătea pentru a călca pe drumul moale pe care tatăl său îl așterne; era destinat să devină într-o zi șeful partidului, șeful țării; I. G. Duca avea, din perspectiva acestui redactor, rolul de a prelungi interregnumul prezumtiv („Parlamentul”, anul I, nr. 2, miercuri 9 noiembrie 1927, p. 10). După iunie 1930, această idee de predestinare a fost preluată de adepții lui ca formă de legitimare a propriei acțiuni (Partidul Național Liberal, *Apelul D-lui Gheorghe Brătianu lansat în ziua de 11 iunie 1930 către membrii Partidului Național Liberal*, Cluj, f.a. [1933], p. 5).

organizației ieșene, poziționarea ei în cadrul partidului și, probabil, ca o miză personală pentru unii liberali locali. Victor Spinei afirma, în urma unei discuții cu profesorul Const. C. Angelescu, că principalul susținător al alegerii lui Gheorghe Brătianu ca președinte al organizației fusese, în octombrie 1927, Constantin Toma, unul din cei mai importanți electori ieșeni³⁹. Dar și Victor Iamandi, unul din criticii violenți ai liderului ieșean după iunie 1930 și care, retrospectiv, considera drept greșeală aducerea lui Gh. Brătianu la conducerea organizației numai pe baza descendenței, se regăsea în 1927 în tabăra susținătorilor istoricului. Peste ani, el recunoștea credința pe care o avea atunci că fiul lui Ionel Brătianu era moștenitorul firesc al conducerii partidului⁴⁰.

Ca personaj politic merită să joace un rol important în evoluția României, Gheorghe Brătianu a fost astfel proiecția celorlalți, dar și consecința profundului său proiect de responsabilitate socială. Așa cum scrie Pamfil Șeicaru, Gheorghe Brătianu „credea în misiunea Partidului Liberal, al cărui trecut îl cercetase cu pasiunea iubitoare a celui care caută blazoanele politice ale familiei”⁴¹. Ceea ce explică acțiunea sa din 1928-1930, dar și acceptarea unui adevărat cult al personalității în anii următori, în discrepanță cu modestia și timiditatea comportamentală de care dăduse dovadă până atunci în spațiul politic⁴². Totodată, poziția lui Gheorghe Brătianu fusese mai curând periferică în deciziile partidului până în 1930, din motive care țin, cred, de reticențele lui Vintilă Brătianu asupra sa, privitoare la tinerețea sau la lipsa lui de experiență politică. După ce era felicitat de președintele partidului pentru rezultatul din alegerile din decembrie 1928, când Partidul Național Liberal câștigase la Iași aproape 18% din totalul voturilor⁴³ și după ce obținuse unul din cele mai bune rezultate ale liberalilor în alegerile locale din martie 1930 (Gheorghe Brătianu fusese ales în Consiliul Municipal, alături de Orest Tafrali și Emil Diaconescu)⁴⁴, Gheorghe Brătianu s-a văzut în cadrul congresului PNL din mai 1930 într-o postură umilitoare pentru el: era obligat de unchiul său, pe motive de superficialitate, să refacă raportul Comisiei pentru învățământ⁴⁵.

Deși Vintilă Brătianu a acceptat în noiembrie 1929 să fie nașul gemenilor lui Gheorghe Brătianu, Ion și Ioana⁴⁶, fiul lui Ionel Brătianu a acuzat animozitatea *familiei* față de dânsul, ceea ce este dificil de acceptat, dar și de contestat. La această supoziție genealogică s-a adăugat rivalitatea reală sau imaginară pe care tânărul istoric de la Iași o resimțea în raport cu I.G. Duca, concurând cu el pentru succesiunea lui Vintilă Brătianu. În prezența lui Constantin Argetoianu, Gheorghe Brătianu explica îndepărtarea sa din

³⁹ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 264.

⁴⁰ Înscriș în Partidul Național Liberal, Gheorghe Brătianu „izbutea în scurtă vreme, prin numele pe care îl avea, să fie înconjurat de încredere și de simpatie”; ceea ce arată scopul propulsării lui Gheorghe Brătianu în fruntea organizației (Victor Iamandi, *op. cit.*, p. 69).

⁴¹ Pamfil Șeicaru, *Istoria partidelor naționale, țărănist și național țărănist*, ediția a II-a, îngrijire, note, postfață de Victor Frunză, București, Editura Victor Frunză, 2000, p. 329. Într-o constatare din 17 septembrie 1931, Gheorghe Brătianu preluase cuvintele tatălui său, rostite de acesta la 7 septembrie 1913, precum că „misiunea istorică a partidului național liberal îi dictează o muncă mare și stăruitoare” (ANIC, fond Brătianu, ds. 540, 1931, f. 6). Era în primul rând o formă de legitimare, prin situarea în posteritatea politică a lui Ionel Brătianu; dar, totodată, era o substituție a tatălui său; Ionel Brătianu a trăit acut faptul că era succesorul celui care fondase România modernă, simțindu-se obligat să activeze politic și fiind mereu preocupat de menirea sa și a partidului pe care l-a condus.

⁴² Acest tip de adulare a conducătorului de partid era înscriș însă în tiparul epocii, fiind un rezultat al inapetenței românilor pentru idei și a personalizării excesive a vieții politice.

⁴³ „Mișcarea”, anul XXII, nr. 286, duminică, 16 decembrie 1928.

⁴⁴ „Mișcarea”, anul XXIV, nr. 61, duminică, 16 martie 1930.

⁴⁵ Informația nu apare decât în mod polemic și ofensator în *Acte și explicațiuni...*, p. 36-37. Dar, Gheorghe Brătianu nu apare, într-adevăr, între raportorii comisiei pentru cultură, deși inițial rolul lui era important.

⁴⁶ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 245; Victor Spinei, *op. cit.*, p. 267.

partid prin jocul politic al lui Duca; acesta nu căutase, în fața unchilor care nu-l puteau suferi, decât pretextul pentru excludere⁴⁷. Justificarea „Duca” era extinsă, în războiul total dintre formațiunile liberale din anii 1931-1932, și la ezitarea tatălui său, din octombrie 1927, de a aproba desemnarea fiului ca șef al liberalilor ieșeni, prin aceea că „se temea de intrigile pe care încă de pe atunci d. I. G. Duca le pregătea împotriva sa”, prevăzând în el „o piedică la șefia lui viitoare”⁴⁸. Generalul Arthur Văitoianu, fost apropiat al lui Ionel Brătianu, trecut în 1930 în tabăra lui Gheorghe Brătianu, făcea și el în fața lui Radu Rosetti un lung rechizitoriu împotriva lui I. G. Duca, pe care îl acuza că îl îndepărtase pe G. Brătianu de partidul liberal, ca să fie el mai sigur de șefie; mai mult, Duca l-ar fi „montat” în acest scop pe Vintilă Brătianu, punându-l în conflict cu nepotul său⁴⁹. De altfel, Gheorghe Brătianu a dezvoltat o adevărată obsesie Duca, duritatea replicilor și imprecățiilor aducându-i în pragul duelului; refuzat însă de șeful vechiului partid liberal. Ulterior, acuzațiile grave contra lui I. G. Duca, devenit premier, l-au transformat pe Gheorghe Brătianu într-unul dintre vinovații morali ai asasinatului din 29 decembrie 1933⁵⁰.

Convins că avea de îndeplinit o datorie, în tradiția familiei, lucru ce revine mereu în cuvântările sale, nemulțumit pe de altă parte de rolul marginal pe care îl deținea în conducerea partidului, deși era superior prin inteligență și cultură multor fruntași liberali, Gheorghe Brătianu a fost atras, prin familia soției sale, în proiectul readucerii principelui Carol în România. Rolul de intermediar jucat de colonelul Paul Teodorescu, comandantul regimentului 6 „Mihai Viteazul”, a fost vehiculat de mulți, deși este dificil de precizat amploarea raporturilor dintre fiul lui Ionel Brătianu și cel al lui Ferdinand în anii Regenței⁵¹. Pamfil Șeicaru sau Constantin Argetoianu insistă pe abilitatea regelui care a speculat, pentru a lovi în puternicul partid liberal, nemulțumirea lui Gheorghe Brătianu. În anturajul prințului se conta pe Gheorghe Brătianu și se puneau preț pe numele lui⁵². S-a adăugat, și elementul nu este de neglijat, deoarece el a deținut o mare amploare în dezvoltarea ulterioară a mișcării georgiste, percepția diferită a liberalismului.

⁴⁷ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 39.

⁴⁸ Gh. I. Brătianu, *Pentru dl I. G. Duca*, în „Mișcarea”, XXIV, 182 (s.n.), 5 iulie 1931, p. 1; Victor Spinei, *op. cit.*, 264.

⁴⁹ Radu Rosetti, *Pagini de jurnal* (selecția textului, introducere și note de Cristian Popișteanu, Marian Ștefan, Ioana Ursu), în *MI*, serie nouă, anul XX, nr. 11 (236), noiembrie 1986, p. 42.

⁵⁰ Incidentul se petrecuse în ședința Camerei Deputaților din 30 ianuarie 1931. Procesul verbal fusese încheiat de generalul Gh. Mărdărescu și Gh. Tătărescu, din partea lui I.G. Duca, și generalul Soutzo și colonelul D. Sturdza, martorii lui Gheorghe Brătianu (*D.I.G. Duca a fost descalificat*, în „Mișcarea”, XXIV (s.n.), nr. 182, 5 iulie 1931, p. 4). Vezi și Victor Spinei, *op. cit.*, p. 274.

⁵¹ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 246; Pamfil Șeicaru, *op. cit.*, p. 329.

⁵² Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 39. Jocul politic făcut de Carol era plastic redat de cunoscutul memorialist politic: „[...] în caz de luptă, un Brătianu alături de Pretendent ar fi făcut bine în străinătate. Cu nițică bunăvoință și cu obișnuita confuzie a francezilor în afacerile orientale, Parisul ar fi putut chiar crede că Ion Brătianu redivivus era alături de Carol, împăcat și mulțumit”.

„GEORGISM”. THE FOUNDATION
OF THE NATIONAL LIBERAL PARTY – GHEORGHE BRĂȚIANU (JUNE 1930)
(Summary)

Keywords: Romanian Liberalism, Political faction, Symbolic capital, Georgism

In this approach the author proposes an analysis of the „georgism”, the most important political faction in the Romania interwar period, created around Gheorghe Brătianu, a great Romanian historian. The time of failure in the Liberal Party, with the establishment of a new National Liberal Party, is one little discussed in Romanian historiography. Historians believe that the movement of Gheorghe Brătianu was an attempt by the new King, Charles II, and the structure of its own political power through destabilization of the mighty National Liberal Party. The foundation of the new political faction cannot be placed in the rational explanations of political history. A such of history does not take into account the symbolic position of Gheorghe Brătianu, high intellectual and historian, Professor at Iași, but at the same time the son of the most important politician on the first decades of the twentieth century. In June 1930, with the return of Charles, Gheorghe Brătianu found the opportunity for his own action that aimed at restoring National Liberal Party around it. There are many reasons for his gesture: circumstances favourable to such action, political isolation in which was the party led by Vintilă Brătianu and I.G. Duca, the main group that inspired the removal of Charles in the succession to the Romanian throne in 1926; role of the family, especially to his wife, in promoting the succession to the leadership of the Liberals; the desire of the group around him who thought in terms of influence in the party; his own aspiration to have a national political position in a society in which assets rather intellectual prestige play an important role.

MIHAELA TEODOR*

**ASTRA, FUNDAȚIILE CULTURALE REGALE
ȘI CONSTITUIREA CONSILIULUI NAȚIONAL
AL LICHIDĂRII NEȘTIINȚEI DE CARTE (IUNIE 1946).
IMPLICAȚII POLITICE**

Încă de la începutul activității sale, Asociațiunea ASTRA și-a organizat instituții proprii, asigurându-și instrumentele prin care să acționeze în mod sistematic și continuu în spiritul susținerii și al răspândirii culturii poporului român. În ansamblul mijloacelor de propagandă culturală folosite pentru atingerea obiectivelor sale (conferințe, publicații, calendare, cinematografe, radiofonie, muzee, biblioteci), un rol important l-au jucat căminele sau cercurile culturale. Menirea acestora era stabilirea unei „mai bune legături cu poporul” și răspândirea culturii¹. Între activitățile întreprinse în cadrul cercurilor culturale era și organizarea de școli țărănești și cursuri de alfabetizare. În Vechiul Regat, activitatea culturală a ASTRA a fost dublată de rețeaua de cămine culturale (județene, orășenești, comunale) organizate sub egida Fundațiilor Culturale Regale². Scopul acestor cămine era organizarea de „case de citire”, biblioteci, muzee locale, șezători, conferințe pentru ridicarea culturală a poporului. Astfel suntem îndreptățiți să afirmăm că „lichidarea neștiinței de carte” a fost o preocupare constantă a acestor instituții.

În ciuda eforturilor depuse în perioada interbelică pentru eradicarea analfabetismului, atât de către stat cât și de instituții și asociații culturale, precum ASTRA sau Fundațiile Regale, neștiința de carte a rămas o problemă a societății românești. În situațiile statistice ale recensământului din 1930, datele privind știința de carte în rândul populației României erau următoarele: exista un total de 57,0% de știutori de carte din populația cu vârsta de peste 7 ani, deci 43% neștiutori de carte. Cu alte cuvinte, doi din cinci locuitori ai României, de peste 7 ani, erau analfabeți³.

* Asistent cercetare, Facultatea de Istorie, Departamentul de Cercetare, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași.

¹ Adunarea Generală de la Șomcuta Mare din 10-11 august 1869 hotărâ organizarea în despărțăminte și agenții comunale și satești (cercuri culturale). Pentru detalii despre organizarea internă a Asociațiunii ASTRA, vezi Pamfil Matei, *Asociațiunea Transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (ASTRA) și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Cluj, Ed. Dacia, 1986, p. 38-39.

² Vezi legile de organizare ale Fundațiilor Regale în *Codul Hamangiu, Colecția de legi și decrete*, vol. XIII-XIV (1922-1926), vol. XV-XVI (1926-1929), vol. XVII (1930), vol. XX (1933). În aprilie 1933 a fost adoptată legea privind organizarea Fundațiilor Culturale Regale ale României, acestea reuniau toate fundațiile existente: Fundația Universitară „Regele Carol I”, Fundația „Principele Carol” din București, Fundația „Ferdinand I” din Iași, Fundația Culturală Regală „Mihai I” devenită Fundația Culturală „Voievodul Mihai”, Fundația Culturală „Regele Carol al II-lea”. După 1940 a funcționat Fundația Culturală Regală „Regele Mihai I” după un program amplu elaborat de Ministerul Propagandei Naționale.

³ *Enciclopedia de istorie a României*, coord. Ioan Scurtu, Ion Alexandrescu, Ion Bulei, Ion Mamina, ediția a III-a, București, Ed. Meronia, 2002, p. 339-345.

Potențialul propagandistic al acestei probleme reale a fost înțeles, după 23 august 1944, atât de către Partidul Comunist, cât și de cel Social-Democrat. Acestea și-au revendicat rolul conducător în lupta pentru lichidarea analfabetismului din țară, considerat ca fiind una dintre „racilele regimului burghezo-moșieresc”. Încă din toamna anului 1944, presa comunistă evalua la 49% analfabetismul din mediul rural⁴. Astfel lupta împotriva „neștiinței de carte” a devenit una dintre temele principale de propagandă politică, dar și o temă de dispută între cele două partide, deși teoretic acestea conlucrau în cadrul Frontului Unic Muncitoresc și al Frontului Național Democrat. Cele două partide, lipsite fiind de instrumentele necesare propagandei la sate, au înțeles importanța căminelor și cercurilor culturale și au întreprins diverse acțiuni de cucerire a acestora. G. Spina – cel care va deveni după 6 martie 1945, secretar în cadrul Direcției Propagandei din Ministerul de resort – scria la 19 septembrie 1944, în „Libertatea” social-democrată: „Educația maselor țărănești nu poate fi încredințată culturalilor huligani de la cămine care – dacă e vorba să mai fie menținute – trebuie transformate radical și personalul lor actual înlocuit cu oameni pătrunși de spiritul vremurilor noi”⁵.

În același timp, Secția de Educație Politică a Comitetului Central al PCR transmitea organizațiilor locale, la începutul anului 1945, instrucțiuni clare pentru cucerirea căminelor culturale⁶. Această sarcină de partid revenea resorturilor culturale și responsabililor de educație politică din organizațiile județene și regionale. Importanța căminelor culturale era subliniată astfel: „În preocuparea noastră (a PCR-ului – n.n. M.T.) permanentă de a ne afla prezenți în sânul maselor și a le îndruma nu ne poate scăpa ocazia de a deveni noi (comuniștii – n.n. M.T.) factori îndrumători, mobilizatori în nici una din organismele care strâng în jurul lor masele fie ele orășenești, fie ele sătești. Ba chiar mai mult, în vederea acestui scop noi nu am ezitat de a crea organizații de masă de unde, după o perioadă mai scurtă sau mai lungă de educație politică, să recrutăm elemente pentru încadrare. Cu atât mai clară apare pentru noi importanța problemei căminelor culturale, cu cât acestea sunt unități de organizații de masă gata întocmite, având posibilitatea să-și desfășoare munca pe un teren dinainte pregătit și cu o aparatură care și-a creat în decursul anilor elemente rutinate și care, bine utilizate astăzi, pot constitui pentru noi factori pozitivi în munca ce avem de desfășurat. [...] Se pune deci pentru noi problema nu atât de a crea cămine culturale (ele existând în cele mai multe cazuri), ci de a le cuceri, de a fi asigurați că noi (comuniștii – n.n. M.T.) avem posibilitatea să le îndrumăm, că noi avem primul cuvânt de spus, că noi avem posibilitatea să le orientăm activitatea într-un astfel de sens încât ele să servească liniei noastre, să devină un puternic instrument de ridicare politică și culturală a satelor, un puternic instrument de adâncă democratizare a maselor țărănești”⁷.

Astfel, s-a încercat, încă din 1945, sub semnul luptei împotriva analfabetismului, atragerea ASTRA și a Fundațiilor Regale într-o „colaborare”. Cele două partide politice au acționat, separat, prin intermediul a două ministere: Ministerul Educației Naționale, controlat de PSD prin Ștefan Voitec, și Ministerul Propagandei, controlat de PCR prin P. Constantinescu-Iași. Ideea de conlucrare în cadrul unui program cultural oficial nu era o noutate, existând în acest sens o înțelegere între ASTRA, Fundațiile Regale și

⁴ *Problemele culturii poporului român. Analfabetismul în date statistice*, în „Scânteia”, 1 decembrie 1944, nr. 71, p. 2.

⁵ G. Spina, *Căminele Culturale*, în „Libertatea”, 19 septembrie 1944, nr. 23, p. 2.

⁶ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Iași (în continuare, DJAN Iași), fond Comitetul Județean al PCR, dosar 14/1945, f. 85-86. Instrucțiuni pentru cucerirea căminelor culturale.

⁷ *Ibidem*, f. 85.

Ministerul Propagandei, încă din 1938⁸. În perioada 1938-1944, pentru directorii celor două instituții, Iuliu Moldovan și Octavian Neamțu, la fel ca și pentru ceilalți membri ai conducerii Asociațiunii și ai Fundațiilor Regale, colaborarea a însemnat păstrarea identității și libertății de acțiune, chiar dacă beneficiau de sprijin financiar din partea statului⁹.

După 23 august 1944, liderii celor două asociații culturale și-au manifestat încrederea în posibilitatea revenirii la normalitate și a reluării întregii activități. Pentru aceștia, normalitatea însemna, așa cum am subliniat, primirea unui sprijin financiar din partea statului, dar păstrarea libertății de acțiune în îndeplinirea programului cultural. După 6 martie 1945, aceste condiții nu au mai fost satisfăcute, așa-zisa „colaborare” cu cele două ministere fiind de fapt un prim pas spre impunerea controlului politic asupra instrumentelor de propagandă ale celor două instituții de cultură. După acest moment au început presiunile politice și manevrele menite a submina propaganda culturală a celor două organizații și cucerirea căminelor culturale.

În 1945, Ministerul Propagandei stabilea noile condiții de „colaborare” și de continuare a subvenționării activităților ASTRA și ale Fundațiilor Regale. Conducerea Asociațiunii primea sugestii privind necesitatea colaborării tuturor instituțiilor în cadrul proiectului de strângere a legăturilor româno-sovietice și româno-maghiare¹⁰. Noua politică națională promovată de guvernul P. Groza se baza pe principiul egalității între popoare, fapt care impunea – în opinia propagandiștilor comuniști – depășirea „atitudinii șoviniste și de neînțeles a cercurilor politiciene (sic!) române din trecut” și susținerea ideii „colaborării popoarelor democratice contra fascismului și reacționarismului”¹¹. Aceste sugestii ascundeau, de fapt, intenția subordonării activității ASTRA și, mai ales, a mijloacelor sale de propagandă culturală (publicații, cămine culturale, biblioteci) intereselor politice ale guvernului P. Groza și ale Partidului Comunist. Sistarea subvențiilor Ministerului Propagandei poate fi înțeleasă în contextul refuzului ASTRA de a face propagandă culturală în condițiile impuse. Pentru Asociațiune, colaborarea trebuia să-i asigure posibilitatea continuării activității sale, dar fără încălcarea scopului fundamental al acesteia: „apărarea intereselor românilor”. Orice acțiune care ar fi venit în contradicție cu acest scop nu era acceptată, deși nu era refuzată ideea promovării respectului reciproc între cele două popoare. Cu toate acestea, în anul 1946, conducerea ASTRA a încercat să recâștige sprijinul financiar al Ministerului Propagandei, dată fiind situația grea a oricărei inițiative culturale în perioada postbelică. La 29 mai 1946, a avut loc o înțelegere de colaborare în domeniul cultural, între reprezentanții Ministerului, G. Ivașcu și G. C. Nicolescu, și reprezentantul ASTRA, vice-președintele Silviu Țeposu¹². ASTRA se obliga să publice în revista „Transilvania” „informații de interes general, cu conținut economic, sanitar, social și cetățenesc”¹³. G. Ivașcu promitea, în schimbul „colaborării”, rezolvarea situației publicațiilor ASTRA și sprijin financiar. Înțelegerea nu a funcționat, promisiunea reprezentanților Ministerului Propagandei nefiind onorată.

⁸ Pamfil Matei, *ASTRA și rolul ei în cultura națională...*, p. 80. Înțelegerea dintre Ministerul Propagandei Naționale, Fundațiile Culturale Regale și ASTRA a funcționat între 1938 și 1945, vizând împărțirea subvențiilor de stat și a zonelor de acțiune între cele două asociații culturale, sub egida ministerului, dar cu păstrarea libertății de acțiune.

⁹ Idem, *Asociațiunea în lumina documentelor (1861-1950). Noi contribuții*, Sibiu, Ed. Universității „Lucian Blaga” Sibiu, 2005, p. 8.

¹⁰ Idem, *ASTRA și rolul ei în cultura națională...*, p. 194.

¹¹ ANIC, fond CC al PCR, Secția Organizatorică, dosar 81/1945, f. 1-5. Notă privind necesitatea înțelegerii și apropierei româno-maghiare.

¹² Idem, fond MPN, Presă Internă, dosar 1150, f. 229. Adresa din 12 august 1946 către Direcția Presei.

¹³ *Ibidem*, f. 230.

În aceste condiții, liderii Asociațiunii au încercat, în iunie 1946, să câștige sprijinul financiar al Ministerului Educației Naționale, condus de Ștefan Voitec, care propunea crearea unui *Consiliu Național al lichidării neștiinței de carte*. Despre momentul creării acestui Consiliu aflăm dintr-o notă informativă cu caracter „urgent și strict intern”, a lui Ion Berca¹⁴. Acesta, în calitate de director al Școlilor Țărănești din cadrul Fundației Culturale „Regele Mihai I” și inspector în cadrul Ministerului Educației Naționale, cunoștea situația și informa, la 20 iunie 1946, Comitetul Central al PCR, atrăgând atenția asupra acțiunii social-democraților și a celor două instituții culturale¹⁵. Acest document atestă faptul că, prin diverse manevre, se dorea echilibrarea raportului între posibilitățile de propagandă ale Partidului Comunist și cele ale Partidului Social-Democrat și chiar înclinarea balanței în favoarea primului, fapt subliniat în instrucțiunile amintite: „în general învățătorii de la sate (care constituie o mare parte din directorii de cămine) sunt înregimentați în PSD”¹⁶. Sub pretextul întăririi posibilităților de propagandă ale Frontului Unic Muncitoresc și ale Blocului Național Democrat, în această perioadă, PCR a urmărit impunerea controlului asupra oricărui instrument de propagandă pe care PSD l-ar fi putut folosi, fapt remarcat în instrucțiunile pentru cucerirea căminelor culturale: „Nu trebuie să se cadă în greșeala de a da în sarcina social-democraților rezolvarea acestor probleme. Partidul prin elementele sale cele mai active trebuie să se plaseze în fruntea acestei munci și nu în coada ei. Conlucrarea cu PSD trebuie desăvârșită în această direcție, fără însă a scăpa din vedere că noi trebuie să rămânem în fruntea acțiunii”¹⁷. În același timp se urmărea și subordonarea instrumentelor de propagandă ale ASTRA și ale Fundațiilor Regale direct Partidului Comunist.

În acest context a fost trimisă, de către Ion Berca, nota informativă privind crearea Consiliului¹⁸. Acesta semnala că, în cursul lunii iunie 1946, profesorul Silviu Țeposu, vice-președintele ASTRA Sibiu, profesorul I. Moga și Octavian Neamțu, directorul general al Fundației Regele Mihai I, s-au prezentat la ministrul Ștefan Voitec, unde au

¹⁴ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției (DGP), dosar 78/1947, f. 187-189. Informațiile privind activitatea din perioada 1944-1947, a reputatului pedagog Ion Berca, le avem dintr-un dosar de urmărire a membrilor Frontului Plugarilor, unde este inclusă și fișa lui biografică: s-a născut în comuna Arcani, județul Gorj la 11 septembrie 1914, era necăsătorit, cu domiciliul în București. A făcut parte din învățământul primar, fiind până în 1945 inspector general. A funcționat ca inspector la Fundațiile Regale „Regele Mihai I” și ca director de studii la școala de la Dioști-Romanați. Înainte de 1944 a primit fonduri prin Consiliul de Patronaj „Maria Antonescu”, fiind menționat un dosar al celor scrise de Ion Berca în 1943, în cinstea vizitei Mariei Antonescu la școala respectivă. Astfel era șantajabil. S-a bucurat de prietenia lui Stanciu Stoian, director al Fundației în timpul lui Antonescu. După 23 august a făcut parte din Partidul Socialist Țărănesc al lui M. Ralea. De la 1 decembrie 1944 a devenit membru al Frontului Plugarilor, prin fuziunea partidului lui M. Ralea cu Frontul. În perioada 1945-1946 a deținut o catedră de pedagogie la Academia de Cooperatie. În noiembrie 1946 a candidat pe lista BPD din partea FP și a fost ales deputat de Baia. Din septembrie 1947 a fost numit secretar general la Ministerul Agriculturii și Domeniilor, ocupându-se cu organizarea învățământului agricol. Era socotit între colegi „ca lipsit de convingeri politice și animat doar de ambiția personală de a parveni”. Credem că este utilă publicarea informațiilor cuprinse în această fișă biografică, pentru a putea explica atitudinea lui Ion Berca în perioada de tranziție spre regimul comunist. Nu punem la îndoială activitatea sa ulterioară.

¹⁵ ANIC, fond CC al PCR, Propagandă și Agitație, dosar 30/1946, f. 1-3. Notă informativă privind crearea unui Consiliu Național al lichidării neștiinței de carte, 20 iunie 1946, către Comitetul Central.

¹⁶ DJAN Iași, fond Comitetul Județean al PCR, dosar 14/1945, f. 86.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ ANIC, fond CC al PCR, Propagandă și Agitație, dosar 30/1946, f. 2. Ion Berca sublinia caracterul secret al activității sale: „Am informat pe linia «Școlii noi» partidul, prin tov. Stănescu, responsabilul partidului pentru școala nouă, despre ceea ce se hotărâse, subsemnatul urmând să plece a doua zi la Paris pentru Congresul Mondial al Învățământului. Discreția totală a acestei note informative, în special față de tovi. social-democrați este absolut necesară, întrucât descoperirea subsemnatului ar însemna imposibilitatea în viitor de a mai putea urmări acțiunile acestui Consiliu”.

hotărât înființarea unui Consiliu al lichidării neștiinței de carte. În același timp sublinia faptul că, deși i se oferise funcția de secretar general sau de consilier, refuzase. Componenta acestui Consiliu, după aprecierile lui I. Berca, era „deficientă” pentru că număra „numai tovarăși social-democrați și elemente neînscrise în partidele democratice”. Președinte era Ștefan Voitec sau delegatul său Petre Mironescu-Mera, secretar General al Învățământului primar în cadrul Ministerului Educației Naționale; iar consilieri Octavian Neamțu, din partea Fundațiilor Regale, prof. univ. I. Moga și prof. secundar Silviu Țeposu, din partea ASTRA. Alți consilieri urmau să fie cooptați ulterior. Mai mult, Consiliul avea chiar un caracter „periculos”, deoarece instituțiile reprezentate, ASTRA și Fundațiile Regale, cuprindeau și „elemente profund reacționare”. Ion Berca se referea la unii dintre directorii și inspectorii căminelor culturale și chiar la învățătorii care ar fi putut contribui la desfășurarea unor acțiuni care nu s-ar fi înscris pe linia „justă a democratizării țării”, adică pe linia Partidului Comunist.

Activitatea Consiliului începuse imediat. Aflăm că la 2 august 1946 deja se semnase decizia de constituire și se ținuseră două ședințe în care se luaseră hotărâri concrete pentru începerea luptei împotriva neștiinței de carte:

- redactarea instrucțiunilor necesare pentru trecerea la acțiune, la care a contribuit însuși Ion Berca, în ciuda neimplicării sale declarate în conducerea Consiliului;
- întocmirea și editarea a trei abecedare pentru adulți, cu caracter de experiențe;
- organizarea unor școli de cadre pentru pregătirea celor ce vor lucra în acțiunea de alfabetizare.

După constituirea acestui Consiliu, ASTRA primea pentru anul 1946 o subvenție de 1 milion de lei pentru susținerea acțiunii de alfabetizare, dar și pentru alte acțiuni de propagandă culturală la sate¹⁹. Această subvenție nu va mai fi acordată pentru anul școlar următor, dovadă a piedicilor puse în calea activității Consiliului. În același timp, Ministerul Educației demarase acțiunea de finanțare a activității Consiliului și de detașare a învățătorilor la căminele culturale ale ASTRA și ale Fundațiilor Regale. Dintr-o adresă a directorului Învățământului primar din cadrul Ministerului Educației, P. Mironescu-Mera, către corpul didactic primar (învățători, maeștri, agronomi), aflăm că se luase decizia ca activitatea învățătorilor să se încadreze în căminele culturale fiind recunoscută pentru înaintări și gradații: „Ministerul Educației Naționale apreciind lăudabil activitatea în domeniul culturii poporului, pe care o poartă de ani de zile pe întreg cuprinsul țării Fundația Regele Mihai I și ASTRA, prin organizarea Căminelor Culturale, Școlilor și cursurilor Țărănești, școlilor de cadre etc. recunoaște munca pe care au depus-o până în prezent învățătorii în cadrul Fundației și o socoate (sic!) ca valabilă pentru înaintări, gradații etc.”²⁰. Se recomanda continuarea activității și organizarea de cursuri de alfabetizare, considerându-se că „acțiunea de lichidare a analfabetismului trebuie să constituie pentru membrii corpului didactic primar, încadrați în Căminele Culturale, o preocupare de competență”²¹. Pentru satele unde nu erau încă organizate cămine culturale sau unde acestea nu aveau localul propriu se recomanda organizarea de cursuri în școli și sedii de biblioteci. Ministerul aprobase ca școlile primare să pună la dispoziția cursurilor țărănești câte o sală de clasă, încă din 1945²². Aflăm dintr-un alt document că se făcuse chiar o înțelegere

¹⁹ Idem, dosar 30/1947, f. 14. Subvenții acordate în tot timpul 1944-1947 din bugetul Ministerului.

²⁰ DJAN Iași, fond Comitetul Județean al PCR, dosar 14/1945, f. 89. Copie a adresei ministrului educației și directorului învățământului primar, P. Mironescu-Mera către corpul didactic primar.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, f. 80. Copie a adresei din 29 octombrie 1945 a Fundației Regele Mihai I, semnată de directorul general și directorul Școlilor țărănești, Ion Berca.

între Fundația Culturală Regele Mihai I și minister pentru finanțarea unora dintre lucrările de refacere a căminelor culturale distruse de război. Cazul clădirii Fundației din Iași este reprezentativ²³.

Ion Berca făcea, în nota informativă din iunie 1946, unele propuneri pentru rezolvarea problemei conducerii Consiliului, în sensul implicării unor membri ai PCR sau ai organizațiilor subordonate acestui partid în așa fel încât majoritatea decisivă să revină Partidului. Astfel, se poate surprinde strategia politică a PCR de infiltrare a membrilor de partid în comitetele de conducere a acestor cămine culturale și de preluare a puterii de decizie cu scopul de a controla activitatea lor. La început era acceptată colaborarea strânsă, dar sub supraveghere, cu social-democrații. Treptat s-a reușit cooptarea acestora sau înlocuirea lor sub aceeași formulă propagandistică a „frontului unic muncitoresc”. Se dorea preluarea conducerii Consiliului și prin aceasta subordonarea acțiunii lichidării neștiinței de carte în interesul politic al PCR. Miza politică era atragerea țăranimii în sprijinul Partidului și al noului regim, în defavoarea partidelor istorice și a PSD. Astfel se recomanda „să se facă toate demersurile necesare spre a fi coopțați în calitate de consilieri, delegați ai PCR împreună cu câte un delegat al Confederației Generale a Muncii, a F.D.F.R., A.P., Ministerul Armatei (E.C.P.), Ministerul Muncii, Școala Nouă etc. În acest chip – sublinia Ion Berca –, componența Consiliului „ne va da garanția desfășurării unei acțiuni pe *linii juste*, ea trebuind să fie desfășurată sub auspiciile B.P.D.-ului”²⁴. Acest lucru nu a fost posibil datorită refuzului conducerii celor două asociații de a-și pune la dispoziția Partidului Comunist instrumentele de propagandă culturală. În aceste condiții rămânea ca Ion Berca, apropiat al lui Octavian Neamțu, să monitorizeze din interior activitatea Consiliului și să informeze partidul asupra acesteia și asupra programului acelor cursuri țărănești.

Notele informative trimise de Ion Berca au continuat și pe parcursul anului 1947, când Consiliul încă funcționa. În acest ultim an al perioadei de tranziție spre instaurarea regimului comunist, în condițiile în care PSD controla prin sindicate corpul didactic, PCR a urmărit creșterea influenței sale asupra corpului profesoral, reușind acest lucru doar prin preluarea controlului asupra Ministerului Educației. Într-un raport intitulat *Haosul și debandada din Minister și din învățământ* era reclamat faptul că în învățământul primar „s-au făcut câteva mii de detașări de învățători titulari la Căminele Culturale și Fundațiile Culturale Regele Mihai I” (cca 4.000-6.000), fapt care însemna că „venise timpul ca în minister să se facă curățenie radicală”²⁵.

Implicit s-a preluat controlul și asupra *Consiliului lichidării neștiinței de carte*. Activitatea Consiliului a continuat până la demiterea ministrului Șt. Voitec din funcție, la 30 decembrie 1947, înlocuirea sa cu Lothar Rădăceanu, un social-democrat „de încredere”²⁶, și până la subordonarea și apoi dizolvarea celor două instituții culturale de prestigiu, ASTRA și Fundațiile Regale. Acestea, la fel ca majoritatea societăților și a fundațiilor culturale din perioada interbelică care au refuzat renunțarea la identitatea și autonomia lor, au fost desființate, patrimoniul lor fiind naționalizat. La 30 noiembrie 1947, Adunarea Generală a ASTRA de la Sibiu, alegea o nouă conducere a Asociațiunii, compusă „din personalități demne de toată încrederea”, majoritatea membri ai PCR și ai

²³ *Ibidem*, f. 78. Copie a adresei directorului Fundației din Iași, G. Sion, din 23 noiembrie 1945, către directorul general al Fundației Regele Mihai I, Octavian Neamțu.

²⁴ ANIC, fond CC al PCR, Propagandă și Agitație, dosar 30/1946, f. 1-3.

²⁵ *Idem*, dosar 30/1947, f. 8-19. Raport informativ.

²⁶ La 30 decembrie 1947, Ștefan Voitec, ministrul Educației, era înlocuit de Lothar Rădăceanu, ad-interim. Din aprilie 1948, la Ministerul Învățământului Public a fost numit Gh. Vasilichi.

Frontului Plugarilor. Aceștia erau numiți cu un singur scop, realizat în perioada 1948-1950: asigurarea transferului patrimoniului Asociațiunii în proprietatea statului și apoi autodizolvarea acesteia.

Importanța activității acestui Consiliu nu putea fi contestată, dar existența sa în afara programului oficial de eradicare a analfabetismului coordonat de PCR constituia totuși o problemă. Consiliul propus de social-democrați dubla și chiar submina programul PCR pentru eradicarea analfabetismului, demarat la începutul anului 1946. Campania națională de lichidare a analfabetismului promovată de PCR, în contextul mai larg al programului de democratizare a învățământului numit „Școala Nouă”, viza alfabetizarea populației active, între 16 și 56 ani, neștiutoare de carte²⁷. În cadrul programului, căminele și cercurile culturale ale celor două asociații jucau rolul central, singura dificultate în cucerirea lor fiind anihilarea acțiunii social-democraților. Lupta împotriva analfabetismului a devenit monopolul Partidului unic, reformarea învățământului din 1948 stând sub semnul acesteia²⁸.

Statul comunist a făcut, după 1948, o prioritate din alfabetizarea adulților și după câțiva ani, în 1956, Partidul avea să raporteze, ca pe un mare succes al său, lichidarea completă a analfabetismului din țară, negând orice acțiune anterioară. Erau trecute sub tăcere atât contribuția ASTRA și a Fundațiilor Regale din perioada interbelică, cât și existența *Consiliului Național al lichidării neștiinței de carte*.

ASTRA, ROYAL CULTURAL FOUNDATIONS
AND THE CONSTITUTION OF NATIONAL COUNCIL
FOR ILLITERACY ERADICATION (JUNE 1946). POLITICAL IMPLICATIONS
(Summary)

Keywords: illiteracy, cultural centres, propaganda, political confrontation, National Council

Illiteracy was – and I believe it tends to become again – a real problem of Romanian society. Propaganda potential of this problem was understood, immediately after 23 August 1944, by both communists and social democrats. Those two political parties have claimed a monopoly on full eradication of illiteracy in Romania, regarded as a “vestige of bourgeois-landlord political regime”. Thus the fight against illiteracy has become one of the main themes of both parties political propaganda. Although, in theory, communists and social democrats worked together in the Workers Front, this issue became a topic of dispute between them. Because they had no rural propaganda tools they understood the importance of existing cultural centres, therefore they tried to involve the Royal Cultural Foundations and ASTRA in a so-called “collaboration”. This action was achieved through two ministries: Ministry of Education controlled by Social Democratic Party (SDP) and Ministry of Propaganda controlled by Romanian Communist Party (RCP). Gradually, the “fight against illiteracy” has become the monopoly of Communist Party. Both the interwar period contribution of ASTRA Association and Royal Foundations and the existence of National Council for illiteracy eradication, organized in June 1946, have been denied.

²⁷ Dan Constantin Rădulescu, *Învățământul românesc 1948-1989 – între derivă și recuperare instituțional-funcțională*, în „Calitatea Vieții”, XVII, nr. 3-4, 2006, p. 307-318.

²⁸ *Enciclopedia de istorie a României...*, p. 376-379. Recensământul din 1948 indică faptul că a existat o scădere a ponderii numărului de analfabeți față de 1930, de la 43% la 23,1% din totalul populației de peste 7 ani (cca 3,1 milioane, cu precădere în mediul rural). Vezi pe larg Dinu C. Giurescu, *Învățământul în România între anii 1948 și 1989*, disertație susținută cu ocazia ceremoniei de acordare a titlului de Doctor Honoris Causa al Universității din Craiova, 22 noiembrie 2001; Dănuț Doboș, *Reforma învățământului. Decretul 175/1948*, în *AT*, III, nr. 3/1995, p. 200-209.

ANDREI FLORIN SORA*

ORGANIZAREA ADMINISTRATIV-TERITORIALĂ A REPUBLICII POPULARE ROMÂNE: ÎNFIINȚAREA RAIOANELOR ȘI REGIUNILOR**

După proclamarea Republicii Populare Române la 30 decembrie 1947, drumul era deschis spre comunizarea totală a societății românești. În aceste împrejurări, reorganizarea administrativ-teritorială era o etapă logică, care ar fi facilitat punerea în practică a noilor politici de Stat și prin care s-ar fi realizat o distincție mai clară față de România „burgheză”. Mai mult, urmând tiparul sovietic, în perioada 1948-1950 a avut loc și reorganizarea Partidului Muncitoresc Român (PMR), creat prin fuziunea Partidului Comunist Român (PCR) cu Partidul Social Democrat¹. Contextul politic de la sfârșitul anilor '40 recomanda sau mai degrabă impunea aclimatizarea modelului sovietic și în administrația publică, prin adoptarea unor instituții ca Sfaturile Populare și printr-o nouă împărțire administrativ-teritorială. Funcționarea unor unități administrative superioare județelor nu era o idee nouă, fiind discutată în numeroase rânduri, încă de la începutul organizării statale a României moderne². Istoriografia occidentală, dar și cea românească recentă au evidențiat caracterul străin al schimbărilor survenite prin înființarea Sfaturilor Populare și raioanelor. În perioada 1948-1950 nu numai modificările instituționale au fost radicale, ci și vocabularul administrativ. Au dispărut termeni cu o vechime de cel puțin opt decenii (județ, plasă, consiliu comunal, primar, prefect, subprefect, pretor, notar), înlocuiți cu denumiri care nu aveau legătură cu tradițiile românești (Sfat Popular, raion). Spre deosebire de reformele administrative din 1948-1950, cu excepția criticilor la adresa desființării Regiunii Autonome Maghiare, reforma administrativă din 1968 beneficiază de aprecieri pozitive în istoriografie și în rândul populației.

Acest studiu își propune să analizeze cum a fost construită și apoi reconstruită harta administrativ-teritorială a României în primele decenii ale regimului comunist, până la mijlocul anilor '60, importanța acestor schimbări din punct de vedere politic,

* Cercetător postdoctoral, Universitatea din București.

** Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU/89/1.5/S/62259, proiect strategic „Științe socio-umane și politice aplicative. Program de pregătire postdoctorală și burse postdoctorale de cercetare în domeniul științelor socio-umane și politice”, cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Pentru mai multe informații, vezi Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României. Republica Populară Română 1948-1950: transformări instituționale*, București, Editura ALL, 2005, p. 225-232.

² Ioan Silviu Nistor, *Comuna și județul. Factori ai civilizației românești unitare. Evoluția istorică*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2000, p. 123; Melinda Szasz, *Câteva considerații istorice privind regionalizarea în România, în Lucrările științifice ale simpozionului internațional multidisciplinar „Universitaria Simpro” 2008. 60 de ani de învățământ superior, 1948-2008*, Petroșani, Editura Universitas, 2008, p. 152-154.

economic și social și dimensiunea lor propagandistică. De altfel, și în alte țări comuniste reformele administrative au avut o frecvență ridicată³. Remarcabil este faptul că în România aceste schimbări succesive, până la legea administrativă din 1968, au fost realizate în timpul unui singur regim politic, dominat de aceeași persoană: Gheorghe Gheorghiu-Dej. Vom analiza mai puțin instituțiile locale și angrenajul administrativ și ne vom concentra atenția mai mult asupra modului în care puterea centrală (Partidul și Guvernul) elaborează o nouă hartă administrativ-teritorială care să îi servească interesele. Cum s-a ajuns la *regionalizare* și *raionare*⁴ și care au fost etapele elaborării legislației în materie? În interiorul PMR au existat divergențe și tensiuni privind acest subiect? Intenționăm să stabilim dacă *raionarea* înseamnă o aclimatizare responsabilă a modelului sovietic sau o copiere a acestuia, fără să se fi avut în vedere evoluția anterioară a României. În perioada 1948-1968 este evidentă instabilitatea hărții administrativ-teritoriale a țării, situație diferită față de echilibrul relativ din perioada interbelică. Subiectul este unul actual. În România, o nouă reconfigurare administrativ-teritorială care să determine o descentralizare efectivă și o corelare cu modelul regiunilor de dezvoltare ale Uniunii Europene, dar și eliminarea decalajelor dintre diferitele zone ale țării este dezbătută în ultimii ani.

Înainte de 1944, în România nu au lipsit proiectele care urmăreau crearea unor unități administrativ-teritoriale mai mari, superioare județelor. Încă din 1862, prim-ministrul Barbu Catargiu a propus gruparea județelor în *regiuni/prefecturi generale*⁵. Alte proiecte din sfera guvernamentală au fost inițiate de către Theodor Rosetti în 1888 (*căpităniile generale*), Petre P. Carp în 1907 și 1912 (*dregătorii* și *regiuni* și respectiv *circumscripții regionale*). În perioada interbelică, în condițiile în care și noile provincii veneau cu o tradiție puternică privind autonomia locală, ideea înființării unor suprastructuri regionale a fost formulată nu numai în presă sau de către juriști, ci și în mediile politice. Printre inițiativele din această perioadă amintim: proiectele din 1919-1920, proiectele lui Constantin Argetoianu din 1921 și 1931 sau propunerile din 1931 ale lui Romul Boilă⁶, un membru influent al Partidului Național Țărănesc. Prin legea de unificare administrativă din 3 august 1929 au fost făcuți primii pași spre o administrație locală autonomă și spre crearea unor unități administrative superioare județelor, care să permită descentralizarea administrației. Au fost înființate șapte directorate ministeriale, care erau doar organisme de coordonare a serviciilor publice centrale și de inspecție la nivel local. Deși organele locale comunele (urbane și rurale) și județene au câștigat mai multă autonomie administrativă, iar agenții guvernului (în special prefectii) au pierdut o parte din atribuțiile lor, legea din 1929 nu a produs descentralizarea administrativă și, în forma sa inițială, nu a rămas în vigoare decât doi ani. În august 1938, Carol al II-lea a adăugat la comune, plăși⁷ și județe un nou nivel administrativ, *ținuturile*, care au funcționat până în

³ Albania (1949, 1953, 1958), Bulgaria (1947, 1949, 1959, 1977, 1988), Ungaria (1949, 1984, 1990), Cehoslovacia (1949, 1960, 1968), Polonia (1946, 1950, 1972, 1975, 1999), Iugoslavia (1950, 1952, 1955, 1967, 1974, 1989). Dănuț-Radu Săgeată, *Deciziile politico-administrative și organizarea teritoriului: studiu geografic cu aplicare la teritoriul României*, București, Editura Top Form, Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”, 2006, p. 110.

⁴ Acest termen a fost folosit mai ales în anii '50 și este traducerea în limba română a cuvântului *raionirovanie*, din limba rusă. Comuniștii români au împrumutat termenul de raion din limba rusă, care la rândul său provine din limba franceză: *rayon* (rază, periferie, cuprins).

⁵ I. S. Nistor, *op. cit.*, p. 123. Vezi și Mihai T. Oroveanu, *Organizarea administrativă și sistematizarea teritoriului R. S. România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 156.

⁶ M. Szasz, *op. cit.*, p. 153.

⁷ În ceea ce privește pluralul cuvântului *plasă*, ambele termene de *plăși* și *plase* sunt utilizate în epocă.

septembrie 1940. Toate aceste încercări valabile pentru o scurtă perioadă sau rămase doar în stadiu de proiect urmăreau mai degrabă realizarea deconcentrării administrative și nu o descentralizare efectivă.

Inconstanța legislativă și inconsecvența autorităților comuniste privind administrația publică locală constituie o trăsătură specifică primilor ani de după abolirea Monarhiei. Constituția din 13 aprilie 1948 menționa împărțirea teritoriului Republicii Populare Române în comune, plăși, județe și regiuni⁸, ceea ce însemna că se avea în vedere o reorganizare administrativ-teritorială. Se poate observa dacă nu o neconcordanță, cel puțin o tensiune: plășile și județele nu erau desființate, iar *regiunea* nu exista în acel moment și nici nu era amintită în Raportul politic de la Congresul PMR din februarie 1948 sau în viitoarea lege a Consiliilor Populare din 1949. În administrația locală, pe teren legislativ, preluarea totală a puterii de către comuniști este vizibilă prin adoptarea legii Consiliilor Populare din 13 ianuarie 1949, care a realizat ruptura cu vechea organizare administrativă. Modificarea hărții administrativ-teritoriale din septembrie 1950, cât și o aservire mai mare a comuniștilor români față de Moscova au angrenat înlocuirea legii din 13 ianuarie 1949 cu o alta, adoptată în data de 28 decembrie 1950. Deși limbajul și forma articolelor erau diferite, legea din 1950 nu a introdus schimbări majore față de legislația anterioară.

Legea Sfatului Populare din 13 ianuarie 1949 a prevăzut ca viitoarele modificări administrativ-teritoriale (art. 76) să fie analizate în prealabil de către Comisia de Stat pentru aplicarea legii Sfatului Populare (CSALSP)⁹, structură înființată în jurul datei de 4 februarie 1949¹⁰. Aceeași lege a acordat Marii Adunări Naționale (MAN) dreptul de a înființa, desființa județe sau de a schimba limitele teritoriale și denumirea acestora (art. 14)¹¹. În cazul plășilor și comunelor rurale, decizii asemănătoare puteau fi luate tot prin decret al MAN, dar pe baza raportului motivat al Consiliului/Sfatului Popular Județean (art. 14)¹². În vederea împărțirii administrative, încă de la înființarea sa în 1949, CSALSP a avut misiunea să studieze reducerea numărului județelor și „modificarea limitelor județelor, plășilor și comunelor pe baze economice”, care să conducă la „formarea unor unități administrative viabile din punct de vedere economic și eficace din punct de vedere operativ”¹³.

Președinte al CSALSP a fost numit Teohari Georgescu, ministrul Afacerilor Interne, numit la propunerea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej¹⁴. Principalul for decizional

⁸ Constituția din 1948, art. 75, în Ioan Muraru, Gheorghe Iancu, Mona-Lisa Pucleanu, Corneliu-Liviu Popescu, *Constituțiile române – Texte. Note. Prezentare comparativă*, București, Regia Autonomă „Monitorul Oficial”, 1993, p. 133.

⁹ *Legea Consiliilor Populare*, București, 1949, p. 45-46.

¹⁰ Pentru organizarea acestei Comisii și instituțiile reprezentate, vezi ședințele Secretariatului CC al PMR din 17 ianuarie, 4 februarie și din 10 mai 1949, în *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al PMR (1949)*, vol. II, București, Arhivele Naționale ale României, 2003, p. 20-22, 44, 259.

¹¹ *Legea Consiliilor Populare*, p. 28.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Programul de lucru*, în SANIC, CC al PCR – Cancelarie, ds. 219/1949, f. 8-9.

¹⁴ Ședința Secretariatului CC al PMR din 17 ianuarie 1949, în *Stenogramele...*, vol. II, p. 21. Ceilalți membri ai CSALSP erau: Gheorghe Apostol (președinte al Confederației Generale a Muncii), Vasile Luca (ministrul de Finanțe), Vasile Mârza (ministrul Sănătății), Eduard Mezincescu (ministrul Artelor), Traian Săvulescu (președintele Academiei), Gheorghe Vasilichi (ministrul Învățământului Public). Vezi: Copie după decizia Președinției Consiliului de Miniștri, publicată în *MOF*, nr. 34 din 10 februarie 1949, în SANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri (PCM) – Comisia de Stat pentru Aplicarea Legii Sfatului Populare (CSALSP), inventar 2240, ds. 2121 (din 1949), f. 71.

al reformei administrative era Comitetul Central (CC) al PMR (Biroul Politic și Secretariatul), însă pregătirea primelor proiecte și a bazei inițiale de discuții a aparținut nu numai CSALSP, ci și Comitetului de Stat al Planificării¹⁵, instituție înființată în iunie 1948 și redenumită în 1949 Comisia de Stat a Planificării (CSP). Modelul acesteia a fost Gosplanul sovietic. Primul președinte al CSP a fost Gheorghe Gheorghiu-Dej, căruia i-a urmat în 1949 Miron Constantinescu (1949-1955). Alături de Ministerul de Interne și CSALSP, CSP a avut, cel puțin în 1949, un rol important în reforma administrativ-teritorială. Atât CSP, cât și CSALSP au fost organizate urmând îndeaproape modelul instituțional sovietic și recomandările consilierilor sovietici¹⁶.

În 1949-1950, concurența dintre CSP și CSALP este ușor observabilă, mai ales în elaborarea documentației și planurilor pentru reorganizarea administrativă¹⁷, rivalitate identificabilă și în cazul conducătorilor acestora: Miron Constantinescu, raportorul proiectului la Plenara CC din 15-17 mai 1950¹⁸, și Teohari Georgescu. În cadrul CSP, responsabilitatea redactării planului de reorganizare teritorială a revenit secției („diviziunii”) Dezvoltării Economice a Teritoriului. Menționăm că Miron Constantinescu a participat și la următoarele modificări importante ale hărții administrativ-teritoriale: cele din 1952 și respectiv din 1968¹⁹. În CSALP, realizarea proiectului pentru împărțirea administrativă a revenit Subcomisiunii Teritoriale (condusă de Popescu-Doreanu, delegat al Ministerului Învățământului Public), și începând cu iunie 1949 Direcției de Îndrumare și Coordonare, „organul de executare a sarcinilor” CSALSP²⁰. Subliniem faptul că Direcția de Îndrumare și Coordonare a CSALSP nu avea numai misiunea elaborării hărții administrative, ci mai ales „organizarea, îndrumarea, coordonarea și controlul activității Comitetelor Provizorii”, aplicarea corectă a legii Sfatului Popular sau pregătirea „politică și profesională” a agenților administrației locale²¹.

După Plenara din 15-17 mai 1950, rolul lui Miron Constantinescu în pregătirea reformei administrative a scăzut, această misiune revenind în special lui Teohari Georgescu, în calitate sa de președinte al unei comisii desemnate de CC al PCR în acest scop. „Comisia pentru reorganizarea administrativ-economică” a fost formată din reprezentanți desemnați de CC al PMR, CSP, CSALSP, Ministerul Forțelor Armate și Ministerul Învățământului Public²². De asemenea, au fost consultate și au participat la

¹⁵ Până în momentul publicării acestui articol, arhivele create de CSP nu au fost încă date în cercetare de către Arhivele Naționale. Acest fond de arhivă ne va lămuri poate mai mult despre metodologia urmată în realizarea împărțirii administrativ-teritoriale a României comuniste și, în special, asupra implicării factorilor politici interni și externi (Moscova prin consilierii săi în România).

¹⁶ Cu ocazia discutării structurii CSALSP în Comitetul Central al PMR, Teohari Georgescu amintea că proiectul de lege pentru înființarea acestei comisii „a fost discutat cu consilierii sovietici și s-au adus unele modificări”. Vezi: Ședința Secretariatului din 4 februarie 1949, SANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, ds. 10/1949, f. 8.

¹⁷ Vezi criticile reciproce aduse de cele două organisme, în *Referat*, SANIC, fond PCM – CSALSP, ds. 2134 (din 1949), f. 1-8.

¹⁸ *Raport asupra organizării administrativ-economice a teritoriului RPR*, în SANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, ds. 181/1950, f. 10-14. Acest text este apropiat cu *Principiile generale și programul de lucru privind reorganizarea politică administrativă a teritoriului Republicii Populare Române*, în *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al PMR (1950-1951)*, vol. III, București, Arhivele Naționale ale României, 2004, p. 298-301.

¹⁹ Vezi afirmația lui Miron Constantinescu că face parte din „subcolectivul” comisiei pentru studierea reformei administrative, în *Stenograma Ședinței de lucru în legătură cu împărțirea administrativ teritorială a R. S. România*, 27 decembrie 1967, SANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, ds. 190/1967, f. 16.

²⁰ Proces verbal nr. 14 al ședinței CSALSP din 1 iunie 1949, în SANIC, fond PCM – CSALSP, ds. 2121 (din 1949), f. 1.

²¹ *Referat* [nedatat, redactat în 1949, nesemnat de directorul Petre Belle, ci doar de un instructor], în *ibidem*, f. 48.

²² SANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, ds. 116/1949, f. 15.

lucrările acestui organism reprezentanți ai Ministerului Agriculturii, Ministerului Comunicațiilor, Ministerului Construcțiilor, Departamentului Gospodăriei Locale²³. Dintre membrii acestei comisii amintim pe Mihai Roller (din partea CC), Petre Năvodaru și Petre Belle (ambii din partea CSALSP). Documentele redactate de diversele instituții implicate în procesul de redesenare a hărții administrativ-teritoriale ne arată că s-a ținut cont de obiectivele economice și de legăturile de comunicație din interiorul viitoarelor unități administrative sau între diferitele localități și reședințele de raion sau de regiune. Alături de instituțiile menționate mai sus a participat și Academia Română, fiind consultați specialiști de la Institutul de Științe Geografice²⁴.

Într-un text intitulat „Proiectul raportului asupra împărțirii teritoriale a RPR”, nedat și nesemnă²⁵, dar redactat probabil la sfârșitul anului 1949 sau la începutul anului 1950, sunt prezentate planurile conducerii comuniste privind acest subiect. Documentul, care se regăsește în mare parte în raportul prezentat la Plenara CC din 15-17 mai 1950, critică împărțirea administrativă încă în vigoare („instrument al consolidării puterii clasei exploatatoare”²⁶, „supraviețuire a structurii administrativ-teritoriale feudale”²⁷) și stabilește direcțiile și principiile care să stea la baza noii organizări. Oportunitatea schimbării era motivată prin: progresul civilizației (comunicațiile etc.), dimensiunile mici ale unor comune și plăși, numărul mare de circumscripții administrative care antrenau un număr prea mare de „cadre de Partid, sindicale, administrative, tehnice și de organizații de masă”²⁸. Se sublinia importanța pe care reconfigurarea teritorială trebuia să o aibă în dezvoltarea economică, culturală și agricolă a țării. În opinia autorului/autorilor acestui proiect, trebuia înlăturat „caracterul de plasă” al administrației românești, ceea ce constituia o falsă problemă. Plasa era doar o unitate teritorială a guvernului, prin care ministerele și alte instituții centrale aveau reprezentanți la nivel local, ea nu avea personalitate juridică, buget și nici aleși locali. În schimb, județul ar fi devenit o „puternică unitate politico-administrativă teritorială, pe care să se sprijine direct CC al PMR și guvernul RPR în aplicarea politicii partidului și statului”²⁹. La un nivel inferior, raionul era menit să fie o „unitate administrativă și organizatorică operativă din punct de vedere economic, politic, administrativ”³⁰. Termenul de *regiune* nu era menționat în niciunul din cele două documente amintite.

Un moment decisiv în stabilirea liniilor generale de urmat și a limitelor teritoriale ale regiunilor a fost Plenara a VI-a a CC al PMR din 15-17 mai 1950. În procesul de redactare, dar și în dezbaterile din CC din perioada 1949-1952 observăm creșterea progresivă a gradului de receptare a modelului sovietic și sublinierea excesivă a acestuia³¹. „Împrumutul” legislativ s-a realizat prin utilizarea literaturii de

²³ *Raport asupra organizării administrativ-economice a teritoriului RPR*, f. 12.

²⁴ *Referat semnat de A. Sava*, 26 iulie 1949, Direcția de Îndrumare și Coordonare a CSALSP, în SANIC, fond PCM – CSALSP, ds. 2134 (din 1949), f. 55.

²⁵ *Proiectul raportului asupra împărțirii teritoriale a RPR*, în SANIC, CC al PCR – Cămară, ds. 116/1949, *passim*. Textul a fost redactat în 1949 de către Miron Constantinescu sau sub stricta supraveghere a acestuia și este apropiat atât raportului final (*Raport asupra organizării administrativ-economice a teritoriului RPR*), cât și expunerii făcute de M. Constantinescu în ședința CC al PMR din 16 mai 1950.

²⁶ *Proiectul raportului asupra împărțirii teritoriale a RPR*, f. 1.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, f. 2.

²⁹ *Raport asupra organizării administrativ-economice a teritoriului RPR*, f. 11.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ În 1951, când a fost dezbătut în CC proiectul pentru viitoarea Constituție, se ajunge ca Vasile Luca să ceară, după modelul constituțiilor unor republici sovietice, să fie menționate în actul fundamental al țării nu numai regiunile, ci și raioanele. Vezi *Stenograma ședinței Comisiei însărcinată cu redactarea Proiectului noii Constituții*, 22 noiembrie 1951, în *Stenograme...*, vol. III, p. 600.

specialitate³² și prin intervenția directă a consilierilor sovietici³³. În discursurile liderilor comuniști români, în diversele proiecte de lege și rapoarte nu lipsesc referințele la conducătorii sovietici (Lenin și în special Stalin). Probabil nu întâmplător, în aceeași direcție a menținerii bunăvoinței factorilor decizionali sovietici, dar și a unei legitimări interne a fost utilizată lucrarea *Dreptul de stat sovietic*³⁴, de Andrei I. Vișinski, în acel moment ministru al Afacerilor Externe al URSS și, în calitate sa de trimis al Moscovei în România, unul dintre artizanii instalării guvernului Petru Groza (1945). Proiectele de lege sau informările privind mersul lucrărilor de reorganizare administrativă au fost traduse și în limba rusă³⁵. Printre atribuțiile din 1949-1959 ale Direcției de Îndrumare și Coordonare a CSALSP se număra și „studierea experienței sovietelor, a legislației, a sistemului organizatoric și a funcționării organelor locale ale puterii de Stat în URSS în scopul însușirii și transpunerii acestora în viața noastră de Stat”, ținând seama de condițiile specifice de dezvoltare ale României³⁶. În acest scop, acest organism avea responsabilitatea de a redacta, traduce, edita și difuza lucrările de specialitate³⁷. Uniunea Sovietică a devenit referința exclusivă sau cel puțin singurul model administrativ perceptibil al legislatorilor români, apogeul acestui curent fiind atins în 1952, în timpul discutării proiectului pentru o nouă Constituție. Mai mult, consilierii sovietici s-au implicat direct în reorganizarea administrativ-teritorială din 1952 și mai ales în crearea Regiunii Autonome Maghiare (RAM)³⁸.

Până la Plenara CC al PMR din mai 1950, atât CSP cât și CSALSP au prezentat propuneri diferite de proiecte privind împărțirea administrativ-teritorială a României. Astfel, în 1949 CSP a propus crearea a 26 de noi unități administrative, numite tot județe, pe când CSALSP a întocmit mai multe proiecte care prevedeau 42 de județe³⁹, 40 de județe⁴⁰ și în cele din urmă 28 de județe (regiuni)⁴¹. Deși a fost analizată oportunitatea înființării și altor regiuni, în arhivele Cancelariei CC al PMR din 1950 nu am găsit decât o singură variantă luată în considerare pentru regiuni și anume aceea de 28⁴². Conform conducerii CSALSP, instituția concurentă, CSP, a susținut faptul că „împărțirea administrativă trebuie să plece de la unitățile mari către cele mici” și că întâi era necesar să fie „trase județele și de abia după aceea plășile și comunele”⁴³. Dimpotrivă, Direcția de Îndrumare și Coordonare a CSALSP a realizat proiectul de reorganizare administrativă pornind de la comune, grupate în plăși, ultimul palier fiind județele și urmărindu-se principiul comunității de interese economice⁴⁴. De altfel, într-un alt

³² *Raport asupra organizării administrativ-economice a teritoriului RPR*, f. 10; *Principiile generale și programul de lucru privind reorganizarea politică administrativă a teritoriului Republicii Populare Române*, p. 299.

³³ Ședința din 16 mai 1950 a Plenei CC al PMR, în SANIC, CC al PCR – Cancelarie, ds. 32/1950, f. 55.

³⁴ *Proiectul raportului asupra împărțirii teritoriale a RPR*, f. 4.

³⁵ Vezi, de exemplu, *Referat privind lucrările în vederea proiectului de raionare al RPR*, în SANIC, fond PCM, cabinet Petre Costache, ds. 23/1950, în limba română f. 1-7, în limba rusă f. 8-17.

³⁶ *Referat...*, în SANIC, fond PCM – CSALSP, ds. 2121 (din 1949), f. 48.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Note cu privire la înființarea unei regiuni autonome maghiare în Transilvania*, document (varianta în limba română) adresat lui Gheorghe Gheorghiu-Dej de către consilierii sovietici Arhipov și Tumanov în ziua de 7 septembrie 1951, în SANIC, fond PCM, ds. 72/1951, f. 1-7. Același text se regăsește și în SANIC, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, ds. 39/1951, *passim*.

³⁹ *Referat* semnat de A. Sava, 26 iulie 1949, f. 56.

⁴⁰ *Referat* [nedat, redactat probabil de Direcția de Îndrumare și Coordonare din CSALSP], în SANIC, fond PCM – CSALSP, ds. 2134, f. 2.

⁴¹ *Ibidem*, f. 1.

⁴² SANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, ds. 181/1950, f. 17-33.

⁴³ *Referat*, în SANIC, fond PCM – CSALSP, ds. 2134 (din 1949), f. 1.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 1-2.

document, CSALSP a subliniat faptul că luând ca model organizarea Uniunii Sovietice („experiența” și dezbaterile congreselor Partidului Comunist bolșevic din 1922 și 1930) a creionat o împărțire administrativ-teritorială care „să se întemeieze pe date economice și geografice obiective și anume pe acei factori care determină regiuni economice naturale”⁴⁵. Un alt principiu al CSALSP a fost acela ca unitatea administrativă de bază să fie plasa, „corespunzătoare raionului sovietic”⁴⁶, și cu o populație și o suprafață mai mică decât aveau în acel moment plășile. Credem că atât CSP, cât și CSALSP s-au inspirat în special din organizarea administrativ-teritorială a Republicii Socialiste Sovietice Ucraina.

După Plenara din 15-17 mai 1950 și constituirea unei alte comisii căreia i-a revenit sarcina redactării proiectului, se observă cristalizarea de către factorii decizionali a direcției de urmat în reorganizarea administrativ-teritorială. Criteriile avute în vedere pentru această reformă erau de ordin politic, economic, geografic, strategic, istoric, dar și raportul etnic local⁴⁷. Obiectivul oficial principal urmărit era accelerarea dezvoltării economice, care urma să fie obținută prin reducerea decalajelor economice dintre diversele zone ale țării, prin eficientizarea planificării teritoriale⁴⁸ și prin „transformarea socialistă a agriculturii”⁴⁹. Nu întâmplător, în proiectele și în stenogramele ședințelor Secretariatului și Biroului Politic al CC al PMR sau ale celorlalte organisme responsabile este utilizată expresia „organizare administrativ-economică”, în paralel cu aceea de „organizare politico-administrativă”. De altfel, modificarea granițelor circumscripțiilor administrative pleca de la premisa adaptării acestora la noile cerințe economice ale țării. Documentele oficiale și propaganda comunistă au subliniat caracterul retrograd al împărțirii administrative în vigoare, care permitea o separare artificială și dăunătoare a regiunilor industriale de cele agricole⁵⁰. Se urmărea ca regiunile să fie „un organism armonios”, adică să aibă centre industriale, suprafețe agricole și „baze proprii de aprovizionare”⁵¹. Noile structuri teritoriale urmau „să corespundă organizării statului de tip nou, regimului de democrație populară”, „să oglindească rolul politic conducător al clasei muncitoare în Stat” și să creeze legături mai strânse între putere și „poporul muncitor”. Schimbarea la nivel local era legitimată și prin necesitatea cuceririi și păstrării puterii de către proletariat: „lupta de clasă se ascute, se ascute foarte serios din zi în zi la sate și această raionare va trebui să însemne pentru noi un instrument puternic în mâna dictaturii proletariatului, în lupta împotriva chiaburimii, în lupta împotriva acelor care se opun și se vor opune cu toată puterea împotriva socializării, a colectivizării agriculturii”⁵². De altfel, și în Uniunea Sovietică, reforma administrativ-teritorială din 1930, în urma căreia s-au înființat 3.012 de raioane, a avut loc în timpul procesului de colectivizare⁵³. De asemenea, conform lui Vasile Luca, reforma administrativă

⁴⁵ Referat semnat de A. Sava, 26 iulie 1949, f. 54.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ședința din 16 mai 1950 a Plenarei CC al PMR, în SANIC, fond CC al PCR, ds. 32/1950, f. 49. Vezi și *Principiile generale și programul de lucru privind reorganizarea politică administrativă a teritoriului Republicii Populare Române*, vol. III, p. 299.

⁴⁸ Proiectul raportului asupra împărțirii teritoriale a RPR, f. 5.

⁴⁹ Raport asupra organizării administrativ-economice a teritoriului RPR, f. 10.

⁵⁰ Acest obiectiv a rămas neschimbat și în modificarea din 1952. Vezi Referat, etapa I-a, în SANIC, fond CC al PCR – Cămară, ds. 49/1952, f. 69.

⁵¹ D. Răducanu, *O împărțire administrativă care nu mai putea dăinui*, în „Scânteia”, an XIX, nr. 1796, 27 iulie 1950, p. 2.

⁵² Ședința din 16 mai 1950 a Plenarei CC al PMR, în SANIC, fond CC al PCR – Cămară, ds. 32/1950, f. 53-54.

⁵³ Z. Mieczkowski, *The 1962-1963 Reforms in Soviet Economic Regionalization*, în „Slavic Review”, vol. 24, nr. 3 (septembrie 1965), p. 480.

ducea „la o apropiere a organelor de Partid, de Stat, economice și cooperatiste de populația muncitoare”. Pe de altă parte, „dacă este vorba de descentralizare operativă, descentralizarea sarcinilor, totuși centralismul democratic rămâne în vigoare în toată puterea lui, adică organele inferioare se supun față de cele superioare”⁵⁴.

Conform calendarului stabilit în mai 1950, lucrările de reorganizare administrativ-teritorială urmau să se încheie în perioada 11-15 octombrie 1950⁵⁵, însă la prima ședință a comisiei responsabile de această reformă s-a decis ca activitatea acestora să dureze până la 1 septembrie 1950⁵⁶. La scurt timp, a fost adoptat un alt calendar, cu termene mai scurte și care presupunea o activitate de muncă mai mare pe teren, data limită fixată pentru prezentarea lucrărilor fiind 16 august 1950⁵⁷. Pregătirea proiectului de reorganizare administrativ-teritorială s-a desfășurat în trei etape distincte, pentru cele trei tipuri de structuri administrative propuse: regiunile, raioanele și respectiv orașele și comunele⁵⁸. În cazul orașelor s-a introdus ierarhizarea pe principii socio-economice în orașe de subordonare republicană, regională și respectiv raională. În interiorul CC al PMR au existat tensiuni, discuții și nemulțumiri în legătură cu delimitările noilor circumscripții administrative, alegerea reședințelor de regiune și de raion, gradul de subordonare al acestora. Un punct de dezbatere a fost raportul de subordonare al orașului București și al altor orașe mari ale României față de regiune⁵⁹.

În proiectele de reorganizare administrativă din perioada interbelică denumirea de *regiune* a fost propusă de mai multe ori, de exemplu în 1920, în proiectele Comisiei de Unificare (condusă de Simion Mehedinți) sau în proiectele comisiei Argetoianu din 1921 și 1931. În ședința din 16 mai 1950 a Plenarei CC al PMR, Leontin Sălăjan a fost primul care a susținut promovarea denumirii de *regiune*: „... raionul reprezintă unitatea de bază economică, iar ceea ce ar face de acum înainte județul ar fi munca de coordonare, de conducere, care e de fapt munca regiunii. [alinia] În Uniunea Sovietică nu există județe, ci numai raioane și regiuni”⁶⁰. Alți vorbitori au întărit această sugestie, o parte dintre ei încercând să separe mai clar cele două niveluri administrative (regiunile și raioanele). Astfel, pentru Vasile Luca trebuia urmată „linia regiunilor așa cum arată și experiența Uniunii Sovietice”⁶¹.

În special în 1950, plasa a fost percepută de către comuniști ca o reminiscență a vechiului regim. Pentru înlocuirea sa, în condițiile funcționării deja a Sfaturilor Populare, soluția cea mai facilă părea adoptarea instituției *raionului* din Uniunea Sovietică. În proiectele inițiale (proiectul de raport deja amintit) și în textul final de lege, accentul a căzut pe noțiunea de *raionare*, menționată și în titlu, deși, așa cum au remarcat unii lideri comuniști, tematica era mult mai largă⁶². În ședința din 16 mai 1950, Gheorghe Vasilichi l-a întrebat pe raportorul Miron Constantinescu: „de ce se spune *raionare* acestei operații de reorganizare, când raionul face o delimitare mai mică decât

⁵⁴ Ședința Biroului Organizatoric din 1 septembrie 1950, în SANIC, fond CC al PCR – Cămarie, ds. 55/1950, f. 13.

⁵⁵ *Calendarul lucrărilor de raionare a teritoriului RPR*, în idem, ds. 93/1950, f. 5.

⁵⁶ Ședința din 31 mai 1950 a Comisiei pentru reorganizarea administrativ-economică, în idem, ds. 181/1950, f. 16.

⁵⁷ Același plan de lucrări există în două versiuni, în *ibidem*, f. 59-62 și f. 63-64.

⁵⁸ Anterior, printr-un decret al Prezidiului MAN din 7 aprilie 1949, un număr de 15 localități au fost declarate comune urbane asimilate cu județul. Vezi N. Ionescu-Gură, *op. cit.*, p. 170, nota 372.

⁵⁹ Ședința Biroului Organizatoric din 1 septembrie 1950 (al CC al PMR), f. 13.

⁶⁰ Ședința din 16 mai 1950 a Plenarei CC al PMR, în SANIC, fond CC al PCR – Cămarie, ds. 32/1950, f. 51.

⁶¹ *Ibidem*, f. 56.

⁶² *Ibidem*, f. 48.

județul? Să se spună reorganizare administrativă”⁶³. Răspunsul lui Miron Constantinescu arată încă o dată conștientizarea rolului major al legitimării schimbării prin apelul la Uniunea Sovietică și la conducătorul acesteia: „Când spunem reorganizare [administrativ-economică a teritoriului] se pot înțelege multe lucruri, pe când raionare explică caracteristicile acestei reorganizări, că intenția Partidului și guvernului este de a pune accentul pe unitatea de la bază... Expresia folosită în citatul dat din Stalin e raionare”⁶⁴. Pentru Teohari Georgescu: „Raionul este cu totul diferit de vechea plasă... bine conturat din punct de vedere economic, al perspectivelor sale imediate de dezvoltare, al căilor de comunicație care leagă în cele mai bune condiții posibile centrul de raion cu toate comunele dependente. Raioanele sunt mult mai mari decât plășile”⁶⁵. Și totuși, termenul de raion nu s-a impus imediat: în ședința din 15 iunie 1950 de la CC al PMR cu secretarii județeni (viitorii prim-secretari)⁶⁶, termenul de plasă era încă utilizat, propunându-se chiar o clasificare a plășilor în funcție de importanța lor⁶⁷. În 1949-1950, numărul și componența raioanelor a suferit modificări succesive: de la 213 plăși⁶⁸, care să înlocuiască cele 424 de plăși, s-a ajuns la 217 raioane⁶⁹, iar în proiectul final aprobat 177 de raioane. Cel puțin la nivel declarativ, încă din faza de proiect „în problema arondării teritoriale” au fost consultate comunitățile locale: organizațiile județene de Partid, administrația județeană⁷⁰ și populația.

Termenii de *regiune* și *raion* introduși pentru a defini noile unități administrative erau relativ cunoscuți activiștilor comuniști. În Statutele PCR din 1945, organizațiile locale erau organizate la nivel regional, județean, de plasă, raional și de sector⁷¹. Statutul adoptat în 1948 nu mai conținea nici o referință la regiune și la raion. Organizațiile PMR erau cele de bază, de sector⁷², de plasă și de județ⁷³. Această schimbare echivala cu o suprapunere a organizațiilor PMR⁷⁴ pe structura administrativ-teritorială a României. În scurt timp, raportul s-a inversat: vechile denumiri de regiuni și raioane specifice structurii teritoriale a PCR au înlocuit denumirile „burgheze” de județ și de plasă. Pentru organizația PMR București, termenul de raion a fost introdus înainte de intrarea în vigoare a noului decupaj administrativ-teritorial. Statutul PCR din 1965, mult

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Teohari Georgescu, *Expunere asupra proiectului de lege pentru raionarea teritoriului RPR*, [București], Editura Partidului Muncitoresc Român, 1950, p. 18.

⁶⁶ SANIC, CC al PCR – fond Cămară, ds. 44/1950, *passim*. Celălalt punct pe ordinea de zi al ședinței a fost „îmbunătățirea muncii de Partid în organizarea GAC [Gospodăriile Agricole Colective]”. Vezi și *Propunerile făcute asupra delimitării regiunilor de către secretarii județenilor de partid la Conferința CC din 16 iunie 1950*, în *idem*, ds. 181/1950, f. 73-78.

⁶⁷ *Idem*, ds. 44/1950, f. 25.

⁶⁸ *Referat* semnat de A. Sava, 26 iulie 1949, f. 54.

⁶⁹ SANIC, fond CC al PCR – Cămară, ds. 181/1950, f. 36.

⁷⁰ În acest scop, au fost convocați „cu caracter consultativ” la București secretarii organizațiilor județene de partid sau președinții Comitetelor Provizorii, ca de exemplu la ședințele din 15 și 16 iunie 1950.

⁷¹ *Statutul Partidului Comunist Român*, [1945]: „Organele de conducere ale organizațiilor regionale, raionale, județene, de plasă și de sector sunt conferințele acestor organizații, care aleg comitetele respective”, art. 8, lit. a, p. 19.

⁷² Acest termen nu se referea doar la sectoarele Bucureștiului, ci și la o altă formă de organizare locală: „la întreprinderile sau instituțiile cu un număr de membri de Partid și candidați mai mare de 500, organizația de Partid a întreprinderii sau instituției poate fi echivalată cu o organizație de sector”, *Statutul Partidului Muncitoresc Român*, [1948], art. 25, p. 30-31.

⁷³ *Ibidem*, art. 24, p. 29.

⁷⁴ Același Statut din 1948 preciza că: „Partidul Muncitoresc Român este organizat pe baza principiului teritorial și al locului de producție”, în *ibidem*, art. 23, p. 28-29, principiu menținut și în Statutul din 1965 (art. 14, p. 35).

mai explicit decât cele anterioare, conținea capitole separate pentru prezentarea organizațiilor de bază, orășenești, raionale și regionale.

La doar o lună de la Plenara din 15-17 mai 1950, în ziua de 20 iunie 1950, proiectul planului de raionare a țării a fost prezentat Secretariatului CC al PMR de către Teohari Georgescu⁷⁵. Obiectivele finale ale acestui proiect, făcute publice, au fost stabilite prin Hotărârea ședinței plenare a CC al PMR și a Consiliului de Miniștri din 20 iulie 1950⁷⁶. Proiectul, inclusiv structura și delimitarea noilor unități administrative, a fost readus în discuție în ședința Biroului Politic și a Biroului Organizatoric din 30 august 1950⁷⁷. Rolul MAN în redactarea și discutarea proiectului de lege a fost redus, acest for rezumându-se la votarea acestuia cu unanimitate de voturi în data de 6 septembrie 1950, legea fiind publicată două zile mai târziu⁷⁸.

Prin legea „raionării” administrativ-teritoriale⁷⁹ au fost desființate cele 58 de județe și 424 plăși. Locul acestora a fost luat de 28 de regiuni și 177 de raioane⁸⁰. În linii mari, regiunile aveau o suprafață medie dublă față de fostele județe. Numărul orașelor era de 148, iar al comunelor de 4.052. Funcționau opt orașe de subordonare republicană, inclusiv capitala București⁸¹, orașe considerate de importanță economică națională, subordonate direct organelor centrale ale Statului (art. 5)⁸². Granițele tradiționale între județe nu au fost păstrate pentru regiuni decât în puține cazuri, ca de exemplu crestele Carpaților sau culmile masivului Bihor⁸³.

În alegerea capitalei regiunii au fost luate în calcul mărimea localității, localizarea geografică, importanța ca nod de comunicații și forța sa economică. S-a urmărit ca regiunile să aibă un centru industrial principal (capitala regională), înconjurat de o zonă rurală și să beneficieze de o rețea de transport care să lege zona industrială de cea agricolă, dar și cu regiunile vecine. Aceste cerințe erau valabile și pentru București. Până în 1968, raioanele Bucureștiului au avut în cuprinsul lor zonele rurale adiacente, care după această dată au primit statutul de comune suburbane, iar începând cu 1981 au fost reunite în Sectorul Agricol Ilfov. Reorganizarea administrativă din 1950 a realizat subordonarea zonelor agricole față de centrele urbane, ceea ce însemna din punct de vedere simbolic și chiar politic subordonarea țărănimii față de muncitorime⁸⁴.

Multe din orașele și comunele capitale/reședințe de regiune și de raion au avut un avantaj semnificativ în fața altor localități învecinate, statut care a însemnat o concentrare mai mare a autorităților administrative, a Justiției, a unităților medicale, de învățământ,

⁷⁵ *Stenogramele...*, vol. III, p. 292-301.

⁷⁶ Despre acest subiect vezi pe larg în articolul *Hotărârea C.C. al P.M.R. și a Consiliului de Miniștri cu privire la raionarea administrativ-economică a R.P.R.*, în „Scnteia”, an XIX, nr. 1793, 23 iulie 1950, p. 1.

⁷⁷ *Stenogramele...*, vol. III, p. 306.

⁷⁸ „Buletinul Oficial al Republicii Populare Române” (BO), nr. 77, 8 septembrie 1950, p. 857-859. Începând cu 1952, „Buletinul Oficial al Republicii Populare Române” a devenit „Buletinul Oficial al Marii Adunări Naționale”.

⁷⁹ Vezi și *Anexă la legea nr. 5/1950, în Împărțirea administrativă a teritoriului Republicii Populare Române*, [București], [1950], p. 7-436.

⁸⁰ Legea nominaliza cele 28 de regiuni și capitalele lor. Existau mai multe reședințe de regiune care nu deținuseră anterior statutul de reședință de județ: Caransebeș (regiunea Severin, în dauna Lugojului sau a Oraviței), Roșiorii de Vede (regiunea Teleorman, în locul orașului Turnu Măgurele), Baia-Mare (regiunea Baia-Mare în locul Sighetului).

⁸¹ Celelalte orașe cu statut de „subordonare republicană” erau: Cluj, Constanța, Galați, Iași, Ploiești, „Orașul Stalin” și Timișoara.

⁸² BO, nr. 77, 8 septembrie 1950, p. 857.

⁸³ R. A. Helin, *The Volative Administrative Map of Rumania*, în „Annals of the Association of American Geographers”, vol. 57, no. 3 (septembrie, 1967), p. 495.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 496.

culturale și a serviciilor. Acest privilegiu a generat investiții, creșterea populației și a gradului de urbanizare. Unele dintre comunele reședințe de raion au devenit orașe și au cunoscut o dezvoltare a industriei și a sectorului serviciilor. Danuț-Radu Săgeată remarcă cu temei faptul că înființarea „unor diviziuni administrative de mari dimensiuni în locul celor 58 de județe a condus la diminuarea considerabilă a investițiilor” către fostele reședințe de județ, în consecință, „exceptând orașele reședință de regiune care s-au caracterizat prin creșteri medii superioare valorii de 50% (cu excepția orașului București), celelalte orașe au fost situate în majoritate sub aceste creșteri”⁸⁵. Printre abaterile de la această regulă, același autor menționează trei foste reședințe de județ (Blaj, Făgăraș și Turnu-Măgurele)⁸⁶.

Reforma administrativ-teritorială din 1950 a angrenat, încă o dată, reorganizarea în teritoriu a PMR⁸⁷. Numele conducătorilor de la nivel local ai PMR, dar și ai administrației locale (președinții Comitetelor Executive ale Sfatului Popular) au fost hotărâte înainte de punerea în aplicare a noii organizări administrative. Mai mult, încă din 14 august 1950 au început să funcționeze consiliile regionale de partid și 27 din cele 28 de Comitete Provizorii, care asigurau coordonarea administrației locale până la alegerile pentru Sfatul Popular⁸⁸. În cazul organizațiilor politice și administrative la nivel de raion situația era mai puțin avansată: la mijlocul lunii august 1950, fuseseră propuși cea mai mare parte a prim-secretarilor raionali, însă numai 43 dintre aceștia fuseseră acceptați de către conducerea superioară de partid⁸⁹. La Ședința Secretariatului CC din 20 iunie 1950, atunci când a prezentat proiectul de *raionare*, Teohari Georgescu a subliniat că acest proces trebuia să fie însoțit de reorganizarea „pe linie de partid, pe liniile organizațiilor de masă, pe linie de Stat”⁹⁰. Raionarea trebuia să conducă spre progresul general și „comuniștii trebuie să arate că interesele generale ale construirii socialismului cer ca toate satele, comunele și orașele cuprinse într-un raion sau într-o regiune să se ridice laolaltă, deodată, în pas cu celelalte localități și regiuni din țară”⁹¹. Raionarea devenea o nouă etapă în lupta imperiaștilor⁹², o „bătălie, în care trebuie să demascăm cu tărie dușmanii poporului muncitor pentru uneltirile lor mârșave, o bătălie care pregătește condiții mai bune pentru îndeplinirea cu succes a primului nostru plan cincinal de stat, care grăbește construirea orânduirii socialiste sub conducerea PMR”⁹³. Dubla subordonare a administrației locale către Stat și Partid era observabilă și prin definiția dată în lege regiunii ca „unitate administrativ-economică delimitată teritorial,

⁸⁵ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 50.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 51.

⁸⁷ Anterior, în preajma reformei administrativ-teritoriale, plenara CC din 23-24 ianuarie 1950 a modificat organizarea la nivel central a PMR, aducând noi precizări în privința secțiilor care formau aparatul CC și a structurii și secțiilor Comitetelor de Partid județene („județ, plasă, sector sau raion orășenesc”). Câteva luni mai târziu, a fost luată decizia măririi numărului de înalți responsabili județeni de partid, fiind introdusă și titlatura de prim-secretar. În funcție de importanța lor, a fost stabilită o ierarhie a județelor: grupa I-a (un prim-secretar și patru secretari), grupa a II-a (un prim-secretar și trei secretari), grupa a III-a (un prim-secretar și doi secretari) și au fost precizate responsabilitățile conducerii locale. Vezi: Stenograma Ședinței Plenare a CC al PMR din 23-24 ianuarie 1950, în *Stenogramele...*, vol. III, p. 56-79; Dumitru Petrescu, Proces-verbal al ședinței cu tovarășii secretari ai Comitetelor de Partid Județene și instructorii CC ai PMR, 15 iunie 1950, în SANIC, CC al PCR – Cancelarie, ds. 44/1950, f. 22.

⁸⁸ SANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, ds. 181/1950, f. 42.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Stenograme...*, vol. III, p. 293.

⁹¹ *Despre raionarea teritoriului Republicii Populare Române. 8 întrebări – 8 răspunsuri*, [București], Editura Partidului Muncitoresc Român, [1950], p. 30-31.

⁹² *Ibidem*, p. 31.

⁹³ *Ibidem*, p. 32.

pe care se sprijină direct organele centrale de Stat în înfăptuirea politicii Partidului și Guvernului” (art. 3)⁹⁴. Deși nu era clar precizat, această dublă dependență se subînțelegea și pentru palierele inferioare ale administrației locale (raion, comună și oraș)⁹⁵. În noile unități administrative în septembrie 1950 au fost numite alte Comitete Provizorii, ceea ce a prilejuit o nouă verificare politică a reprezentanților locali⁹⁶. În data de 3 decembrie 1950 au avut loc alegeri pentru Sfaturile Populare regionale, raionale, comunale.

Alegerea denumirilor noilor circumscripții administrative s-a realizat de către conducerea PMR în urma unor propuneri venite din partea unui „colectiv” creat în acest scop⁹⁷. În 1952, mai mult ca în 1950, s-a susținut ca regiunile să primească denumirea orașelor de reședință care, de regulă, erau și principalele centre industriale și urbane ale acestora. A existat o singură excepție de la această regulă și anume Hunedoara⁹⁸. Orașul Deva, reședință de județ, mai bine situat din punct de vedere al căilor de comunicație, a fost preferat în continuare să fie capitală de regiune⁹⁹, chiar dacă orașul Hunedoara cunoștea o industrializare și o urbanizare mult mai accentuată. Pentru raioanele orașului București s-a discutat ca să existe o concordanță între denumire și trăsăturile sociale și economice ale zonei respective. Astfel, Iosif Rangheț a susținut fără succes ca numele de I. V. Stalin să fie purtat de un cartier proletar¹⁰⁰, însă decizia finală a fost aceea de a da acest nume celei mai exclusiviste zone din București, înainte și după 1948, delimitată de Pădurea Băneasa la nord, bulevardele 1 Mai și Banu Manta, Calea Griviței și Calea Victoriei la vest, Bulevardul Republicii la sud, strada Alexandru Sahia și Calea Floreasca la est. Cartierele sărace Ghencea, Rahova și Ferentari au fost grupate în raionul V. I. Lenin. Zona de est până la calea ferată București-Pitești a devenit raionul Gh. Gheorghiu-Dej. Istoria mișcării comuniste din România era omagiată prin denumirea dată unor raioane bucureștene¹⁰¹: „1 Mai” (ziua Muncii), „23 August”, („ziua eliberării naționale”),¹⁰² și „Grivița Roșie”¹⁰³. Alte două raioane din București au primit numele de Tudor Vladimirescu și respectiv Nicolae Bălcescu. I. V. Stalin a fost pus pe un pedestal superior lui Lenin, prin faptul că nu numai un raion, dar și orașul Brașov (din 22 august 1950) și implicit o regiune au primit acest nume. În 1950 nu este încă uzual ca raioanele și orașele să fie numite după lideri comuniști, pe lângă cazurile amintite mai sus mai exista doar orașul de subordonare raională Vasile Roaită (nume dat anterior, în 1948, și menținut până în 1962). Ulterior, în București au dispărut

⁹⁴ BO, nr. 77, 8 septembrie 1950, p. 857.

⁹⁵ „Comitetele de partid” îndrumau, controlau, sprijineau Sfaturile Populare și aveau autoritatea „să tragă la răspundere pe comuniștii din aceste organe atunci când nu-și îndeplinesc treaba.” Vezi Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Raport de activitate al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, în *Congresul al II-lea al Partidului Muncitoresc Român*, 23-28 decembrie 1955, București, Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1956, p. 150.

⁹⁶ N. Ionescu-Gură, *op. cit.*, p. 181.

⁹⁷ SANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, ds. 181/1950, f. 61.

⁹⁸ *Referat*, etapa I-a, în idem, ds. 49/1952, f. 68.

⁹⁹ De altfel, în timpul monarhiei austro-ungare sau în perioada interbelică, orașul Deva a fost reședință de comitat/de județ.

¹⁰⁰ Ședința Biroului Politic și a Biroului Organizatoric din 30 august 1950, în *Stenogramele...*, vol. III, p. 309.

¹⁰¹ Harta împărțirii administrative a orașului București, în „Scânteia” (an XIX, nr. 1832, 8 septembrie 1950, p. 2) și în *Împărțirea administrativă a teritoriului Republicii Populare Române*, [București], [1950].

¹⁰² Se referă la 23 august 1944 când a avut loc arestarea mareșalului Antonescu și întoarcerea armelor împotriva Germaniei.

¹⁰³ Această denumire a fost dată zonei din jurul atelierelor Căilor Ferate Române, amintind de grevele din 1933.

denumirile raioanelor I. V. Stalin (devenit „30 Decembrie”) și Gheorghiu-Dej (devenit „16 Februarie”¹⁰⁴).

Raionarea a beneficiat de o intensă campanie de popularizare. De altfel, una dintre sarcinile CSALSP (prin Direcția de Îndrumare și Coordonare) a fost „promovarea realizărilor organelor locale ale puterii de Stat, prin presă, radio, film și alte mijloace de difuzare”¹⁰⁵. Autoritățile au publicat o broșură cu titlul: *Despre raionarea teritoriului Republicii Populare Române. 8 întrebări – 8 răspunsuri*¹⁰⁶. Propaganda din jurul raionării amplifică încă o dată „lupta de clasă” și antagonismul între cei răi și cei buni. Broșura amintită conținea și întrebarea: „Cine sunt dușmanii raionării și cum trebuie demascați?”, în această categorie fiind trecuți: „foștii moșieri și fabricanți expropriați, împreună cu cozile lor de topor”, „chiaburii”, „epurații din aparatul de stat și deblocații – pripășiți mai ales prin sate”, „agenții imperialismului anglo-american”, „bandiții și spionii, dușmani ai Republicii Populare Române”¹⁰⁷.

În anii '50 observăm o continuă căutare a autorităților române pentru retușuri ale organizării administrativ-teritoriale, în scopul declarat al progresului economic și pentru o mai eficientă planificare economică. Reforma din 1950 nu a suferit numai modificări succesive la nivel regional și raional, dar și în ceea ce privește orașele, comunele și satele. În teorie, nu doar autoritățile administrative locale (Sfaturile Populare) puteau propune eventuale modificări ale hărții administrative, ci și organizațiile de partid locale, prin intermediul conducerii acestora, dar și prin „acei activiști care muncesc pe teren”¹⁰⁸. Și în acest caz, Partidul subordona administrația locală, „pentru a evita propuneri nereale și care nu ar fi în interesul majorității populației”¹⁰⁹. Se observă preocuparea autorităților române pentru ierarhizarea circumscripțiilor administrative, care să reflecte importanța acestora și cărora să le corespundă o anumită schemă administrativă. Astfel, în 1954 a fost introdusă o clasificare pe categorii a administrației de partid a regiunilor, raioanelor, orașelor, comunelor și întreprinderilor.

Constituția din 27 septembrie 1952 a realizat ruptura deplină cu vechiul regim. Pentru Eleodor Focșăneanu și alți cercetători ai acestei perioade, actul fundamental din 1952 marchează totala aservire a statului român față de Uniunea Sovietică și punerea în practică a intereselor politice ale PMR, mult mai evidentă și mai pregnantă decât în 1948¹¹⁰. Inclusiv forma capitolelor din proiectul românesc urma fidel modelul Constituției sovietice¹¹¹. În ceea ce privește administrația locală, Constituția din 1952 preciza că: „organele puterii de stat în regiuni, raioane, orașe și comune sunt Sfaturile Populare ale oamenilor muncii de la orașe și sate” (art. 51)¹¹².

¹⁰⁴ Ziua de 16 februarie 1933 a constituit apogeul grevelor de la Grivița. Unul din cei șapte muncitori uciși de forțele de ordine a fost Vasile Roaită.

¹⁰⁵ *Referat*, 1949, SANIC, fond PCM – CSALSP, ds. 2121, f. 48.

¹⁰⁶ Întrebările erau: „Cum era făcută vechea împărțire teritorial-administrativă a țării noastre și care erau țelurile ei?”, „În ce împrejurări a devenit cu puțință desființarea vechii împărțiri teritorial-administrative a țării noastre?”, „Ce este și cum va fi condusă regiunea?”, „Ce este și cum va fi condus raionul?”, „Cum era înainte orașul și cum va fi el după raionare?”, „Ce este raionul orășenesc?”, „De ce este necesară o nouă împărțire (regrupare) a comunelor?”, „Cine sunt dușmanii raionării și cum trebuie demascați?”. Vezi *Despre raionarea teritoriului Republicii Populare Române. 8 întrebări – 8 răspunsuri*...

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 27-28.

¹⁰⁸ SANIC, fond CC al PCR – Cămară, ds. 116/1955, f. 1.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 1.

¹¹⁰ Eleodor Focșăneanu, *Istoria constituțională a României (1859-1991)*, București, Editura Humanitas, 1992, p. 113.

¹¹¹ Ședința Secretariatului CC al PMR din 10 octombrie 1951, în *Stenogramele...*, vol. III, p. 596.

¹¹² *Constituțiile române...*, p. 151.

În paralel cu procesul de elaborare a Constituției a fost adoptat decretul nr. 331 din 19 septembrie 1952 privind modificarea „împărțirii administrativ-economice” a teritoriului României, mai precis articolele 9 și 10 ale legii nr. 5/1950. În actul fundamental din 1952 (art. 57-58)¹¹³ și în decretul nr. 331/1952 era menționată înființarea Regiunii Autonome Maghiare (RAM)¹¹⁴. József Gagyí subliniază faptul că „în România, una din cele mai importante intervenții ale centrului moscovit era definirea politicii naționale prin reorganizarea teritorial-administrativă a țării”¹¹⁵. Minorității maghiare nu i se acordau numai drepturi naționale, regiunea autonomă devenea un instrument politic și social al integrării acestei comunități în statul comunist¹¹⁶. Această regiune autonomă din România avea un statut asemănător cu acela al *oblastelor* autonome din URSS¹¹⁷. Nu se poate vorbi de slăbirea controlului puterii centrale (Partidul și Guvernul), însă statutul particular și special de regiune autonomă a asigurat maghiarilor o prezență mai mare în administrația locală, folosirea limbii naționale în instituțiile culturale și de învățământ, în administrație și în justiție.

În 1952 au existat mai multe proiecte privind organizarea administrativ-teritorială și care urmăreau reducerea numărului de regiuni: unul dintre acestea introducea 20 de regiuni, 180 de raioane și 4.073 de comune¹¹⁸, iar al doilea (cel adoptat) 18 regiuni, 183 raioane și 4.096 comune. A doua opțiune viza coordonarea organizării administrativ-teritoriale cu textul proiectului noii constituții, care prevedea înființarea Regiunii Autonome-Maghiare¹¹⁹. În momentul discutării reorganizării administrative se observă schimbări substanțiale la nivelul CC al PMR, prin dispariția politică a lui Teohari Georgescu, Vasile Luca și Ana Pauker. Într-un prim „referat” cu modificările propuse pentru raionarea administrativă, au fost criticați autorii proiectului de lege precedent, persoana vizată fiind Teohari Georgescu. Totuși, în ceea ce privește noua reconfigurare teritorială, anumite puncte de vedere ale conducerii României au rămas aceleași: rolul economic al regiunilor, decupajul raional, funcțiile centrului regional etc. Ca și în 1950, în Biroul Politic al CC al PMR a fost pusă din nou în discuție oportunitatea includerii județului Tulcea și Deltei Dunării la regiunea Galați și nu la regiunea Constanța¹²⁰. Totuși, dacă în 1952, această cerere nu s-a realizat, patru ani mai târziu, cea mai mare parte a județului interbelic Tulcea (fără raionul Măcin) a fost integrat regiunii Constanța.

Decretul nr. 331 din 19 septembrie 1952 a redus numărul regiunilor de la 28 la 18. De asemenea, funcționau 183 raioane, 157 de orașe (din care 27 de subordonare regională și 129 de subordonare raională) și 4.096 comune¹²¹. Cinci din regiunile

¹¹³ În unele studii publicate după 1989, menționarea Regiunii Autonome Maghiare în Constituție este considerată o copiere a structurii de stat a Uniunii Sovietice și un semn al pierderii calității de stat unitar a României. Vezi, spre exemplificare, E. Focșăneanu, *op. cit.*, p. 114.

¹¹⁴ Privind acest subiect, vezi Stefano Bottoni, *The creation of the Hungarian Autonomous Region in Romania (1952): Premises and Consequences*, în „Regio – Minorities, Politics, Society”, English edition, 1/2003, p. 71-93 sau idem, *Înființarea Regiunii Autonome Maghiare în anul 1952. Dictat sovietic sau strategie de consolidare?*, în Ágoston Olti, Attila Gidó (editori), *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Editura Kriterion, 2009, p. 259-289.

¹¹⁵ József Gagyí, *Construcția mecanismelor relaționale centru-periferie în România primilor ani ai epocii comuniste. Cazul Regiunii Stalin*, în Á. Olti, A. Gidó, *op. cit.*, p. 230.

¹¹⁶ S. Bottoni, *The creation of the Hungarian Autonomous Region...*, p. 71.

¹¹⁷ R. A. Helin, *op. cit.*, p. 496.

¹¹⁸ *Referat*, etapa I-a, în SANIC, fond CC al PCR – Cămară, ds. 49/1952, f. 70.

¹¹⁹ *Referat*, etapa a II-a, în *ibidem*, f. 84.

¹²⁰ Idem, ds. 53/1950, f. 4; ds. 49/1952, f. 6.

¹²¹ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 51.

desființate în 1952 (Vâlcea, Ialomița, Putna, Botoșani și Rodna) fuseseră în momentul elaborării reformei administrative din 1950 subiectul unor dezbateri privind oportunitatea înființării lor¹²². Pe lângă acestea, au dispărut și regiunile: Severin, Gorj, Teleorman, Buzău și Sibiu. Legea din 1952 a trecut toate orașele republicane, cu excepția Bucureștiului¹²³, în categoria orașelor regionale, numărul acestora crescând de la 14 în 1950, la 27 în 1952 și la 46 în 1961¹²⁴. O altă modificare realizată prin decretul nr. 331/1952 a constatat în înlocuirea noțiunii de capitală (de regiune sau de raion), cu aceea de reședință (de regiune sau raion). Reorganizarea administrativă din 1952 a fost legitimată prin necesitatea creșterii eficienței economice și instituționale, fiind considerată oportună și datorită acumulării de experiență de către structurile de stat și de partid, centrale și locale. Reducerea numărului de regiuni era explicată prin faptul că acestea nu erau „suficient de puternice pentru a-și îndeplini în condițiuni satisfăcătoare rolul lor de centre de sprijin ale Partidului și Guvernului”¹²⁵. Explicația că reședințele regiunilor propuse spre desființare nu erau centre industriale și că aveau o populație redusă¹²⁶ se regăsește și în a doua variantă de proiect, deși în acest caz una dintre regiunile avute în vedere a fost Sibiu¹²⁷, cu un oraș reședință, Sibiu, dezvoltat din punct de vedere economic.

Următoarea organizare administrativă importantă a avut loc în 1956¹²⁸, prin decretul nr. 12 al Prezidiului MAN adoptat în data de 7 ianuarie 1956 și publicat în ziua de 10 ianuarie 1956¹²⁹, prin care se aduceau modificări legii nr. 5/1950. În 1956, regiunile desființate au fost: Arad (împărțită între regiunea Timișoara – căreia i-a fost atribuit orașul Arad – și regiunea Oradea) și Bârlad (împărțită între regiunile Galați, Bacău și Iași). Alte modificări ale limitelor regiunilor au vizat trecerea raionului Tulcea de la Galați la Constanța și a raionului Drăgănești-Olt de la regiunea București la regiunea Pitești. Raionul Urziceni a trecut de la regiunea Ploiești la regiunea București, după ce anterior (între 1950 și 1952) făcuse parte din regiunea Ialomița. De asemenea, în 1956 s-a revenit asupra deciziei din 1952 de a include raionul Roman în regiunea Iași. Astfel, raionul și orașul Roman au fost integrate regiunii Bacău, în scopul creșterii forței economice a acesteia. Prin decretul din ianuarie 1956, în aproape toate regiunile s-au produs modificări la nivelul raioanelor, numărul lor atingând un maxim de 192, în care erau grupate 4.313 de comune¹³⁰. În plus, mai multe orașe raionale au devenit orașe regionale (Botoșani, Techirghiol, Târgoviște) și altele au trecut de la statutul de comune la cel de orașe raionale. Modificări punctuale în interiorul granițelor regionale și care au constatat în desființări de raioane sau transferări de comune dintre raioane au avut loc și prin decretul nr. 548 din 9 octombrie 1956 (desființarea raionului Vlădeni din regiunea Iași), nr. 652/1956, nr. 413 din 3 octombrie 1958 (desființarea raionului Ceahlău din regiunea Bacău), nr. 431/1958, nr. 164/1959, nr. 423 din 5 noiembrie 1959 (trecerea

¹²² SANIC, fond CC al PCR – Cămară, ds. 181/1950, 44, f. 46, 49, 57.

¹²³ Acest statut l-a primit în 1959 și orașul Constanța (și zona limitrofă), creându-se atât o zonă de interes industrial, cât și turistic, prin includerea sub o singură subordonare a stațiunilor turistice de la malul Mării Negre.

¹²⁴ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 50.

¹²⁵ Referat, etapa I-a, 1952, f. 67.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 68.

¹²⁷ Referat, etapa a II-a, 1952, f. 86.

¹²⁸ În anul 1955 au avut loc câteva modificări care au constatat în redistribuirea de sate între comune, în desființarea unor comune, în trecerea unor comune la un alt raion, schimbarea unor denumiri de circumscriptii administrative.

¹²⁹ BO, nr. 1, 10 ianuarie 1956, p. 3-4.

¹³⁰ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 51.

raionului Măcin și a comunelor Pisica și 23 August de la regiunea Galați la regiunea Constanța), nr. 431 din 7 noiembrie 1959 (raionul Reșița din regiunea Timișoara a fost desființat), nr. 297/1960, nr. 299/1960 și nr. 310/1960¹³¹. Prin decretul nr. 310 din 5 septembrie 1960, raionul Fetești, care includea și Balta Ialomiței, a trecut de la regiunea Constanța la regiunea București, după ce anterior, între 1950-1952, aparținuse regiunii Ialomița¹³².

Legea nr. 2 din 24 decembrie 1960 a constituit o nouă acțiune legislativă de modificare a Constituției. Se sublinia încă o dată faptul că „împărțirea administrativă a teritoriului Republicii Populare Române se face prin lege, ținându-se seama de condițiile economice, social-politice, geografice, istorice și naționale locale, în vederea asigurării dezvoltării multilaterale a societății socialiste și pentru apropierea aparatului de stat de mase și asigurarea participării tot mai largi a acestora la activitatea de stat și obștească” (art. 18)¹³³. Se realiza o modificare a compoziției regiunilor, care și de această dată erau menționate în textul legii (art. 19). De altfel, MAN a adoptat, în aceeași zi, legea nr. 3/1960 „pentru îmbunătățirea împărțirii administrative a teritoriului RPR”¹³⁴. Au fost schimbate denumirile a opt din cele 16 regiuni și au fost realizate redistribuirii teritoriale între regiuni și comasări de raioane. Orașul și regiunea Stalin au primit vechiul nume de Brașov, regiunea Pitești a devenit Argeș, iar RAM a devenit Regiunea Mureș-Autonomă Maghiară (RMAM). Mai mult, au reapărut vechile denumiri de regiuni istorice: Maramureș (în loc de Baia-Mare), Crișana (în loc de Oradea), Banat (în loc de Timișoara), Oltenia (în loc de Craiova) și Dobrogea (în loc de Constanța). După cum remarcă și cercetătorul american Ronald A. Helin, aceste schimbări în denumire și în structura teritorială a RMAM „reflectau trecerea graduală a României de la un stalinism uniform la un național comunism, de la ignorarea trecutului datorită moștenirii burgheze, la recunoașterea trecutului pentru a amplifica conotațiile naționale”¹³⁵. În ceea ce privește decupajul administrativ-teritorial, localități din regiunea Suceava au trecut la regiunea Maramureș și Cluj, localități din Brașov au fost incluse tot în regiunea Cluj, localități din Banat au fost integrate regiunilor Hunedoara și Oltenia, Hunedoara a primit câteva localități din regiunea Oltenia, care la rândul ei a integrat câteva comune din regiunea Argeș. Schimbările cele mai importante au vizat RMAM, care a cedat raioanele Sfântu Gheorghe și Târgu Secuiesc, regiunii Brașov și care a primit în schimb o parte a raionului Târnăveni, anterior în regiunea Stalin și raionul Luduș, care îngloba fostele raioane Luduș și Sărmaș din regiunea Cluj. Aceste modificări teritoriale au antrenat scăderea procentuală a populației maghiare din RMAM, prin faptul că raioanele care au trecut la regiunile Cluj și Brașov erau locuite în proporție de peste 85% de maghiari, iar raioanele Luduș și Târnăveni numărau o populație mai mică de etnie maghiară (77% din populația raionului, respectiv 63%)¹³⁶. Dacă înainte de legea administrativ-teritorială din 1960, din punct de vedere etnic în RAM erau 77% maghiari, după această dată numărul lor a scăzut la 62% din ansamblul

¹³¹ Vezi Cristina Monica Loșonți (Mitrăn), *The „rayon” – administrative subunit of the region between 1950 and 1968 – was it a territorial-administrative unit serving development?*, în *Lucrările Seminarului Geografic „D. Cantemir”*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, nr. 28/2007, p. 190, și la adresa http://www.seminarcantemir.uaic.ro/doc/PGSDC_No_28_p_189.pdf, accesat în data de 1 iunie 2012.

¹³² *Ibidem*, p. 191.

¹³³ *BO*, nr. 27, 27 dec. 1960, p. 183.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 183-184.

¹³⁵ R. A. Helin, *op. cit.*, p. 500.

¹³⁶ József Gagy, *Începuturile modernizării într-o regiune înapoiată din România. Putere, profesionalism, transformare*, în A. Olti, A. Gidó, *op. cit.*, nota 9, p. 330.

populației¹³⁷. Populația maghiară nu mai era concentrată într-o singură regiune. În 1960, suprafața acestei regiuni a scăzut de la 13.500 kmp la 12.250 kmp¹³⁸.

În anii '60 până la legea din 1968 care a înlocuit sistemul administrativ pe trei niveluri într-unul pe două niveluri (județe, respectiv orașe și comune) au mai fost realizate câteva modificări care au constat în desființarea unor comune și raioane, înființarea unor comune, orașe, inclusiv ridicarea statutului unor localități la rang de orașe regionale sau de orașe raionale. Astfel, prin decretul nr. 799 din 17 decembrie 1964 au fost desființate raioanele Vedea (regiunea Argeș), Buhuși (regiunea Bacău), Baia de Aramă și Segarcea (regiunea Oltenia) și mai multe orașe au primit un statut administrativ superior¹³⁹. Prin aceeași lege au fost redenumite mai multe circumscripții administrative: un raion (Târgu Jiu, schimbat în Gorj), un oraș (Sighet, devenit Sighetul Marmăției), 155 de comune și 734 de sate¹⁴⁰. În 1960 numărul raioanelor era de 142¹⁴¹.

Evoluția administrativ-teritorială a României

	Județe				Regiuni				Județe		
An	1920	1925	1938	1949	1950	1952	1956	1960	1968	1981	1991
Nr.	76	71	71	58	28	18	16	16	39	40	41

	Plăși			Raioane				
An	1925	1938	1949	1950	1952	1956 (ian.)	1959 (nov.)	1960
Nr.	407	429	424	177	183	192	189	142

În perioada 1965-1968 a existat o „Comisie centrală de Partid și de Stat” care a elaborat documentația pentru o nouă delimitare administrativ-teritorială a țării. În vederea pregătirii legii din februarie 1968 s-au realizat și cercetări asupra organizărilor administrative anterioare. De exemplu, un dosar al direcției Cămarilor a CC al PMR conține principalele materiale întocmite pentru raionarea administrativă din 1950¹⁴². Între proiectele din 1949-1950 și planurile pentru reconfigurarea administrativ-teritorială dezbătute sau puse în practică după 1966 există mai multe similitudini. Într-un referat din iulie 1949 al CSASLP se preciza că: „județele care în toate ipotezele noastre sunt sortite desființării sunt: Rădăuți, Dorohoi, Baia, Vaslui, Fălciu, Tecuci, R[âmnicu] Sărat, Muscel, Odorhei, Târnava-Mică, Făgăraș”¹⁴³. Cu excepția județului Vaslui, celelalte nu vor fi înființate nici în 1968. În data de 16 februarie 1968, MAN a adoptat legea nr. 1/1968, privind organizarea administrativ-teritorială („Buletinul Oficial”, nr. 17-18, 17 februarie 1968), prin care se modifica Constituția în vigoare. Regiunile au fost înlocuite cu 39 de județe. Printr-un decret al Consiliului de Miniștri din 23 ianuarie 1981, județul Ialomița a fost divizat în două județe (Ialomița și Călărași), iar din județul Ilfov s-au format județul Giurgiu și Sectorul Agricol Ilfov, ultimul aflându-se în subordinea Consiliului Popular al municipiului București.

După cel de-al Doilea Război Mondial, în centrul și estul Europei, în statele intrate sub control sovietic, au fost adoptate reforme administrative (Polonia – 1946,

¹³⁷ R. A. Helin, *op. cit.*, p. 499.

¹³⁸ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 53.

¹³⁹ Au devenit orașe regionale: Făgăraș, Sighișoara, Călărași, Tulcea, etc.

¹⁴⁰ Valeriu Ureche, *Organizarea administrativ-teritorială a României, 1918-2006*, Timișoara, Editura Eurostampa, 2006, p. 212-231.

¹⁴¹ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 51.

¹⁴² SANIC, fond CC al PCR – Cămarilor, ds. 93/1950, *passim*.

¹⁴³ Referat semnat de A. Sava, 26 iulie 1949, f. 56.

Bulgaria – 1947, Ungaria, Cehoslovacia și Albania – 1949, Iugoslavia – 1950)¹⁴⁴, care introduceau schimbări substanțiale față de perioada antebelică și care reflectau un alt context politic intern și internațional. Influența sovietică și cucerirea puterii de către comuniști în aceste țări a însemnat, în grade diferite de la un stat la altul, ruptura cu tradițiile administrative anterioare și adaptarea modelului sovietic. Conform memoriilor lui Milovan Djilas, pentru Stalin cel de-al Doilea Război Mondial avea consecințe diferite față de conflagrațiile precedente: cine ocupa un teritoriu trebuia să impună și propriul său sistem social, până acolo unde armatele sale se aflau cantonate¹⁴⁵. Dacă Sfaturile Populare au fost introduse în statele comuniste din Europa Centrală și de Est, această schimbare nu s-a produs decât în puține cazuri în ceea ce privește copierea sau cel puțin adaptarea diviziunilor teritoriale sovietice. De exemplu, în Bulgaria termenul de raion a fost folosit doar pentru subdiviziunile administrative ale marilor orașe (Sofia, Plovdiv și Varna).

În România, gradul de penetrare al modelului administrativ sovietic a fost mai puternic decât cel din alte state din centrul și estul Europei, comuniștii români adoptând o organizare administrativ-teritorială apropiată republicilor sovietice. Noii identități statale se adăugau identități regionale și locale de sorginte sovietică. Nivelul maxim al acestui model administrativ a fost atins în 1952, atunci când a fost înființată Regiunea Autonomă Maghiară. Crearea regiunilor și raioanelor, acțiuni sugerate probabil de sovietici, sunt semne evidente atât a comunizării totale a societății românești, cât și a servilismului clasei politice. În 1950, discuțiile din Comitetul Central și diversele proiecte privind reorganizarea administrativ-teritorială urmăresc în special să adapteze cât mai mult modelul sovietic sau cel puțin să dea această impresie. Argumentul suprem pentru susținerea unor idei, concepte sau propuneri era referirea la „opiniile” lui Stalin despre acest subiect. Cel puțin în 1950 considerăm că poate fi aplicat conceptul de auto-sovietizare (*self-Sovietization*)¹⁴⁶. Noua putere politică din România avea nevoie de un aparat administrativ care să îi consolideze pozițiile și de o nouă formă administrativă, prin care să se detașeze de regimurile politice anterioare. Mai mult, întreaga populație a României urma să aibă în certificatul de naștere și în cartea de identitate semnele acestei noi ordini: raionul, regiunea, Republica Populară Română. Comuniștii români au înlocuit un sistem administrativ pe care îl cunoșteau foarte puțin cu un altul diferit, pe care l-au adaptat, atât cât s-a putut, nevoilor lor și care le-a facilitat consolidarea puterii, îndepărtarea elementelor vechiului regim (atât funcționarii, cât și sistemul administrativ) și prin care s-a transmis încă o dată Moscovei fidelitatea Bucureștiului. Pentru guvernarea comunistă, avantajul acestei reforme nu a fost doar politic, ci și economic și social. Dacă la nivel macro, crearea unor unități administrative superioare județelor putea conduce spre un mai mare grad de implementare a politicilor economice, în schimb înființarea raioanelor și dotarea lor cu organisme administrative, politice și de control (Miliția, Securitatea etc.) a însemnat străpungerea mediului rural de către puterea centrală. Amintim faptul că procesul de colectivizare a început în martie 1949. Reforma administrativ-teritorială din 1950 nu a fost realizată fără discernământ și nu a fost chiar atât de rapidă pe cât pare la prima vedere.

¹⁴⁴ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 108.

¹⁴⁵ Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1962, p. 114.

¹⁴⁶ Norman Naimark, *The Sovietization of Eastern Europe*, în Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, *The Cambridge History of the Cold War*, Volume I, *Origins*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, p. 195-196.

În 1949-1950 s-a susținut înființarea unor unități administrativ-teritoriale mai mari, pentru a spori eficiența planificării economice. După punerea în practică a unor planuri anuale (în 1949 și în 1950), trebuia creat un cadru propice pentru elaborarea și implementarea, ca și în URSS, a planului cincinal, primul fiind cel din 1951-1956. De altfel, există un raport de cauzalitate între inițierea planurilor economice de cinci/șase ani (1951-1955, 1956-1960, 1960-1965¹⁴⁷, plan de șase ani, 1966-1970, 1971-1975, 1976-1980, 1981-1985) și reorganizările administrativ-teritoriale. În 1967, Ronald A. Helin considera că, cel puțin în teorie, regiunile din 1950 erau entități economice echilibrate și auto-suficiente, dar în care predomina o ramură economică ce trebuia să se dezvolte și mai mult în viitor¹⁴⁸. Dănuț Radu Săgeată subliniază că: „integrate în ansamblul schimbărilor economico-sociale, reformele administrative trebuiau să creeze decupaje care să servească eficientizării controlului și punerii în practică a sarcinilor de plan și a reformelor economice”¹⁴⁹.

Între 1950 și 1968, în România s-au produs nu mai puțin de 15 modificări ale hărții administrativ-teritoriale¹⁵⁰. Cele trei paliere ale administrației locale din această perioadă au cunoscut schimbări substanțiale. Dacă la nivel regional tendința a fost spre o centralizare progresivă (de la 58 de județe, la 28 de regiuni și în final la 16 regiuni), în cazul nivelului administrativ intermediar (*raioanele*), între 1950 și 1956 procesul a fost unul de fragmentare, care, în special după 1959, va tinde spre o „aglomerare”, adică spre scăderea accentuată a numărului de raioane. Această tendință corespunde evoluției din Uniunea Sovietică, unde începând cu 1930 numărul raioanelor a crescut progresiv până la un maxim de 4.368 de raioane în 1956, urmând apoi o scădere în cinci ani la 3.433 de raioane (în iulie 1962)¹⁵¹.

ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF THE 'ROMANIAN DEMOCRATIC REPUBLIC' (Summary)

Keywords: Romania, Communism, Sovietization, local government, territorial-administrative organization, State Planning Commission, State Committee for the Application of People's Councils Law

The Communization of the Romanian society in the late 40's and early 50's has not meant only political, economic and social changes, but also a new administrative system, including a different territorial-administrative framework. By the establishment of a three-tier system of local government – regions, districts (*raioane*) and communes – the communist government made a very clear distinction compared to the previous policy and demonstrated once again the dependence and loyalty to the Soviet Union. The new administrative division of the country facilitated an easier implementation of the five-year plan of Soviet economic model, and a more intensive control of rural areas. The study explores the evolution of the territorial-administrative map of Romania in the first decades of communist rule until the mid-60's, especially how and why, the region and district divisions replaced the old *județe*.

¹⁴⁷ Pentru perioada 1951-1965, această particularitate este observată și de R. A. Helin, *op. cit.*, p. 500.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 495.

¹⁴⁹ D. R. Săgeată, *op. cit.*, p. 108.

¹⁵⁰ C. M. Loșonți, *op. cit.*, p. 190.

¹⁵¹ Z. Mieczkowski, *op. cit.*, p. 480.

GABRIEL ASANDULUI*

**ÎNVĂȚĂMÂNTUL DE PARTID ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ.
DE LA UNIVERSITATEA MUNCITOREASCĂ
LA ȘCOALA SUPERIOARĂ DE PARTID „ȘTEFAN GHEORGHIU”
(1945-1966)**

Introducere

După 23 august 1944, Partidul Comunist Român (PCR), impus la conducerea statului de tancurile sovietice, s-a văzut în imposibilitatea de a gestiona posturile primite, la nivel central și local, din cauza inexistenței unui aparat birocratic care să poată face față noii realități politice. De aceea, conducerea centrală a partidului, cu sprijinul consilierilor sovietici, a declanșat un amplu proces de recrutare, selecționare și pregătire a cadrelor. La elaborarea strategiilor de recrutare a cadrelor, la remodelarea profilului socio-profesional al membrilor de partid și la impunerea supremației partidului comunist au contribuit trei factori: poziția partidului comunist în cadrul spectrului politic antebelic și configurația internă a partidului înainte de preluarea puterii; apropierea de „aria de securitate” a URSS; cultura politică antebelică care a generat, inițial, o atitudine de respingere a regimului comunist¹. Construirea și consolidarea aparatului de partid s-au desfășurat concomitent cu finalizarea procesului de cucerire a puterii politice de către comuniști. În această fază, conducerea PCR a adoptat strategia „porților deschise”. Această politică s-a concretizat în creșterea exponențială a numărului de membri de partid, de la mai puțin de 1.000 de membri, la începutul anului 1944, la circa 710.000, în 1947, din care numai 40% aveau origine muncitorească². În perioada 1944-1949, acțiunea de primire în Partid s-a transformat într-o competiție, fiecare organizație de partid căutând să-și sporească numărul membrilor, accentul punându-se mai mult pe cantitate și mai puțin pe calitatea acestora.

La sugestia consilierilor sovietici, conducerea superioară de partid a căutat și a reușit să creeze un sistem unitar de recrutare și pregătire politico-ideologică a cadrelor. Un rol important în cadrul acestui proces amplu și complex l-a avut învățământul de partid, conceput și organizat ca parte integrantă a sistemului de educație politico-ideologică desfășurată de conducerea PCR, în scopul formării și dezvoltării conștiinței socialiste,

* Lector univ. dr., Universitatea Tehnică „Gh. Asachi”, Iași.

¹ Cf. Anna Grzymala-Busse, *The Organizational strategies of Communist Parties in East Central Europe*, în „East European Politics and Societies”, vol. 15, nr. 2, 2001, p. 422-424; Alina Tudor-Pavelescu, *Studiu introductiv*, în *Politica de cadre a PMR (1948-1955)*, București, Arhivele Naționale ale României, 2006, p. IV-V.

² Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, ediția a IV-a, București, Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1955, p. 116.

militant revoluționare a maselor³. Sistemul învățământului de partid, de inspirație sovietică⁴, a contribuit la crearea aparatului comunist de comandă și control⁵. El avea să fie structurat și organizat în timp, ajungând să cuprindă o adevărată rețea de instituții de pregătire și perfecționare a cadrelor de partid, ierarhizate pe mai multe nivele. În interiorul sistemului au intervenit, în decursul timpului, o serie de modificări determinate de schimbarea contextului politic și a actorilor politici.

Clasificarea învățământului de partid se poate face după mai multe criterii, unele folosite în activitatea de propagandă. În decursul timpului, conducerea partidului a căutat și a reușit să stabilească o ierarhizare a instituțiilor de învățământ de partid. Astfel, în funcție de nivelul de pregătire asigurat cursanților, a funcționat un învățământ de partid elementar, mediu și superior⁶. Forma elementară a învățământului de partid cuprindea: cercurile și cursurile de politică curentă⁷, cursurile de partid serale⁸, cursurile serale de la sate⁹, cursurile pentru activul de la sate¹⁰. În decursul timpului multe din aceste forme ale învățământului de partid vor fi abandonate. În perioada 1945-1946 au funcționat și alte forme ale învățământului de partid elementar: școlile de cadre cu o durată de câteva zile, care erau constituite pe lângă comitetele raionale, județene și regionale de partid, școlile de îndrumători¹¹ care funcționau pe lângă secțiile de educație politică ale comitetelor județene de partid și a căror durată de pregătire era cuprinsă între o săptămână și zece zile, școlile de agitație¹². În cadrul învățământului mediu de partid regăsim următoarele forme: cercurile de studiere a istoriei PC (b) al URSS¹³ și

³ ANIC, fond Comitetul Central (CC)-Cancelarie, dosar 200/1975, f. 70.

⁴ Mihai Dinu Gheorghiu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 83.

⁵ Eugen Denize, *Propaganda comunistă în România (1948-1953)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009, p. 59.

⁶ Această clasificare a fost făcută de către Secția de Propagandă și Agitație a Comitetului Central al Partidului Comunist din România și a fost preluată și de Nicoleta Ionescu-Gură, *Nomenclatura Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, București, Editura Humanitas, 2006, p. 102; eadem, *Stalinizarea României*, București, Editura Bic ALL, 2005, p. 249.

⁷ *Cercurile și cursurile de politică curentă* au fost înființate în anul școlar 1949-1950, pe lângă organizațiile de bază ale partidului, erau destinate pregătirii masei membrilor de partid și celor care nu erau membri de partid, fiind forma cea mai largă a învățământului de partid. Activitatea cercurilor și cursurilor de partid era condusă de propagandiști și se desfășura săptămânal, câte două ore, pe parcursul a doi ani. La sfârșitul anului școlar aveau loc 2-3 convorbiri de încheiere, în cadrul cărora erau discutate problemele principale din materialul studiat în cursul anului (pe larg, *Hotărârea CC al PMR cu privire la pregătirea noului an școlar (1953-1954) în sistemul învățământului de partid*, în *Rezoluții și hotărâri ale CC al PMR (1951-1953)*, vol. II, București, Editura pentru Literatură Politică, 1954, p. 443).

⁸ *Cursurile de partid serale*, treapta următoare în învățământul de partid, erau organizate în întreprinderi și instituții pentru membrii de partid care îndeplineau funcții de răspundere în organizațiile de bază, fără a fi scoși din producție. Aveau o durată de cinci luni și cuprindeau un număr de 21 de lecții. Absolvenții acestor cursuri erau repartizați în posturi de răspundere ale organizațiilor de partid din întreprinderi și instituții, dar și din cadrul aparatului de stat.

⁹ *Cursurile serale de la sate* aveau un program deosebit de cel din întreprinderi și instituții. Programul acestora se desfășura pe parcursul a zece lecții, ținute în decursul unei săptămâni. Ulterior, aceste cercuri aveau să fie transferate în cadrul școlilor medii de partid.

¹⁰ *Cursurile pentru activul de la sate* se organizau în lunile de iarnă cu scopul de a pregăti, din punct de vedere ideologic, cadrele pentru organizațiile de partid sătești și pentru aparatul de stat din mediul rural.

¹¹ Școlile de îndrumători au avut drept scop pregătirea cadrelor pentru campania electorală din toamna anului 1946. În cadrul acestora au fost mobilizați peste 20.000 de îndrumători care trecuseră prin aceste școli de scurtă durată (Gh. Gheorghiu-Dej, *op. cit.*, p. 109).

¹² Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale (DJIAN), Comitetul regional PMR Iași, dosar 21/1946, f. 1.

¹³ *Cercurile de studiere a istoriei PC (b) al URSS* au fost organizate cu scopul de a-i familiariza pe activiștii de partid cu celebrul *Curs scurt de istorie a Partidului Comunist (bolșevic) al URSS*. În realitate, era o creație a lui I.V. Stalin, publicat în 1938, și nu era decât o sumă de considerații simpliste cu privire la istoria

școlile medii de partid¹⁴. Forma superioară a învățământului de partid cuprindea: școlile serale de marxism-leninism¹⁵, universitățile serale de marxism-leninism¹⁶, Universitatea de partid „Ștefan Gheorghiu” și Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov”¹⁷. Această clasificare poate genera, în opinia noastră, discuții, interpretări, controverse dar mai presus de toate stă faptul că instituția-simbol a învățământului de partid românesc, sub diversele ei denumiri, a fost „Ștefan Gheorghiu”, entitate longevivă care a asigurat pregătirea și perfecționarea a zeci de mii de membri de partid. A fost instituția care a

mișcării revoluționare ruse și o prezentare primitivă a dialecticii marxiste. *Cercurile de studiere a istoriei PC (b) al URSS* funcționau în reședințele de raion și centrele de comună, unde nivelul politic și cultural al membrilor de partid permitea acest lucru și unde partidul putea trimite propagandiștii corespunzători. Era o formă superioară a învățământului elementar de partid, fiind frecventată de președinții și secretarii de sfaturi populare, învățători, profesori, agronomi și de alți membri de partid cu un „nivel politic și cultural corespunzător”. Odată cu introducerea anului școlar în învățământul de partid, 1949-1950, studiul *Cursului scurt de istorie a Partidului Comunist (bolșevic) al URSS* avea să fie eșalonat pe durata a doi ani. Ulterior, această formă a învățământului de partid avea să fie abandonată (ANIC, fond CC al PCR, dosar 59/1955, f. 19; Nicoleta Ionescu-Gură, *Nomenclatura Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român...*, p. 104).

¹⁴ Școli medii de partid au început să funcționeze, din 1947-1948, în principalele orașe ale țării: București, Cluj (una în limba română și una în limba maghiară), Timișoara, Iași, Craiova, Galați, Brașov, Constanța, Ploiești și Târgu-Mureș (în limba maghiară). Pot fi incluse în această categorie a învățământului de partid cursurile de trei luni și școlile de șase luni, care funcționau pe lângă comitetele raionale de partid, cât și pe lângă cele județene. În cursul anului 1948 au funcționat 34 de școli medii, 21 pe lângă comitetele județene de partid, 11 pe lângă diferitele comitete de partid existente la nivelul Capitalei și două pe lângă organizațiile de partid din Ministere. În conformitate cu prevederile Hotărârii CC al PCR, din 8 septembrie 1953, în anii următori au fost desființate atât cursurile de partid de trei luni, cât și școlile de partid de șase luni și s-au generalizat școlile regionale de partid cu durata de un an, numărul lor crescând de la trei în anul școlar 1951-1952, la 13, în anul școlar 1956-1957. Școlile de partid de un an erau organizate pe lângă comitetele regionale de partid care dispuneau de un local corespunzător și de cadre calificate pentru munca de predare. Pe scheletul lor aveau să se dezvolte și să se consolideze viitoarele școli interjudețene de partid. În decembrie 1989, în România funcționau 10 școli interjudețene de partid (Bacău, București, Brașov, Cluj, Constanța, Craiova, Galați, Iași, Oradea, Timișoara. Domeniile de pregătire s-au diversificat în decursul timpului, iar din 1976 s-a trecut și la organizarea unor cursuri de perfecționare a cadrelor. Aceste școli au fost principalele rezervoare de cadre pentru aparatul din teritoriu al partidului, fiind în același timp și pepiniere pentru recrutarea candidaților pentru instituțiile superioare de învățământ ale partidului.

¹⁵ Școlile serale de marxism-leninism, ca de altfel și Universitățile serale de marxism-leninism, au fost înființate în anul de învățământ 1949-1950, în vederea ridicării nivelului ideologic al cadrelor medii și superioare ale partidului, fără scoaterea lor din producție, având o durată de școlarizare de doi ani. Școli serale de marxism-leninism au fost înființate la Galați, Ploiești, Craiova, Constanța, Brașov, Arad, Oradea. În cursul anului școlar 1949-1950, universitățile și școlile serale de marxism-leninism au fost frecventate de 3.105 cursanți, cadre de conducere a partidului și a aparatului de stat, reprezentanți ai activului de bază a comitetelor județene și a organelor de stat județene. În anul școlar 1950-1951, numărul școlilor serale de marxism-leninism a crescut la 13 prin înființarea unor noi școli la Baia-Mare, Bacău, Târgoviște, Sibiu, Buzău și Deva. Numărul elevilor care au frecventat aceste școli avea să crească astfel, ajungând la 1941.

¹⁶ În anul școlar 1949-1950 au fost înființate următoarele universități serale de marxism-leninism: Universitatea serală de marxism-leninism de pe lângă CC al PMR, Universitatea serală de marxism-leninism de pe lângă organizația de București a PMR, Universitățile serale de marxism-leninism de pe lângă comitetele județene Cluj, Iași, Timișoara, Târgu-Mureș, cea din urmă numai în limba maghiară. Anul școlar 1949-1950 a început pentru universitățile și școlile serale de marxism-leninism la 29 decembrie și a avut o durată de doar un an și jumătate și nu de doi cum stabilise CC al PMR. În noiembrie 1976, universitățile de marxism-leninism aveau să fie organizate, pe baza *Programului de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al PCR*, fiind redenumite Universități Politice și de Conducere (UPC). Dacă inițial durata de studii era de doi ani, după 1976, ea avea să crească la trei ani.

¹⁷ Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov” a fost înființată în octombrie 1948, la câteva luni după Congresul de unificare a PCR cu Partidul Social-Democrat (februarie 1948), ca Școală de lectori, cu scopul de a pregăti cadre superioare pentru munca ideologică (conducători și profesori ai școlilor de partid, redactori ai presei de partid și ai revistelor ideologice, profesori și conferențieri ai catedrelor de științe sociale din instituțiile de învățământ superior, lectori ai instituțiilor științifice). În iulie 1949, Biroul Politic al CC al PCR a hotărât transformarea Școlii de lectori în Școala Superioară de Științe Sociale, cu două secții, una de propagandă și cealaltă de presă (ANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 49/1950, f. 22).

asigurat celor care o alegeau un capital politic și cultural care putea fi valorificat în cadrul societății. Activiștii care terminau formele superioare ale învățământului de partid aveau să fie asimilați cu absolvenții școlilor superioare de stat, dând doar niște diferențe înainte de a susține examenul de stat¹⁸.

În funcție de modul de desfășurare a învățământului de partid, pentru perioada de constituire a sistemului distingem două forme de pregătire: permanente și nepermanente. În prima categorie putem include: cercurile de politică curentă, cursurile serale din întreprinderi și instituții, cursurile serale de la sate, cursurile cu activul de partid de la sate, cercurile de studiere a Istoriei Partidului bolșevic, cursurile de partid de trei luni¹⁹, școlile medii de partid, școlile serale de marxism-leninism, universitățile serale de marxism-leninism, cabinetele de partid și punctele de consultații, Universitatea „Ștefan Gheorghiu”, Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov”²⁰. În cadrul formelor nepermanente regăsim: cursurile de calificare pentru gazetari, școlile pentru cadre de partid din rândurile naționalităților conlocuitoare²¹, diverse seminarii pentru cadrele de partid care se ocupau de organizarea gospodăriilor colective, cursuri scurte de pregătire a propagandiștilor²². Era un sistem complex de pregătire și perfecționare ideologică a cursanților, care a contribuit, în primii ani postbelici, la legitimarea și, nu în ultimul rând, la reproducerea sistemului comunist²³.

Sistemul învățământului de partid, pilon al aparatului de îndoctrinare și ideologizare a populației, a fost constituit și perfecționat, în decursul timpului, urmând modelul sovietic²⁴. Formele învățământului de partid s-au modificat în timp, dar scopul lor a rămas același, cu unele nuanțări ideologice: au avut menirea de a asigura un capital cultural și politic minimal celor care le urmau, facilitându-le ascensiunea socială într-o țară în care politicul prima în detrimentul culturii. Corpul didactic și elevii acestor „școli speciale” aveau să devină „privilegiații” unui sistem care avea să integreze, ulterior, aceste instituții în sistemul național de educație. Putem spune că învățământul de partid a reprezentat un substitut pentru învățământul de stat, facilitând stabilirea unor echivalențe între capitalul politic și cel cultural. Studiile pe care membrii privilegiați ai partidului le frecventau trebuiau să asigure „trecerea de la etapa revoluționară a luptei de clasă la violența simbolică, blândă, în gestionarea și reproducerea elitelor comuniste”²⁵. Școlile de partid aveau să se transforme, treptat, din instituții de alfabetizare politică și ideologică a cursanților în entități de pregătire, perfecționare și promovare a noii elite, de formare a unei noi „nobilimi de stat”²⁶.

¹⁸ Nicoleta Ionescu-Gură, *Reorganizarea PMR-ului după modelul PC (b) al URSS și crearea nomenclaturii CC al PMR în Republica Populară Română*, în *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă*, Editura Academia Civică, 2001, p. 247.

¹⁹ Activitatea acestora era coordonată de comitetele raionale de partid.

²⁰ ANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 49/1950, f. 31.

²¹ Este vorba școala de partid de trei luni în limba sârbă și școala de partid de trei luni în limba germană, ambele organizate la București.

²² ANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 49/1950, f. 31-33.

²³ Mihăiță Lupu, *Funcționarea Academiei „Ștefan Gheorghiu” sau ce putem recupera în folosul mobilității elitelor actuale din România*, în „Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România”, vol. II, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 269.

²⁴ Delegații alcătuite din cadre didactice ale diverselor școli de partid au fost trimise în URSS pentru a studia experiența acumulată de sistemul învățământului de partid sovietic. De asemenea, numeroși profesori sovietici au activat în cadrul școlilor de partid românești. După cum remarca Mihai Dinu Gheorghiu, istoria școlilor de partid din Republica Democrată Germană (RDG), Uniunea Sovietică, România, Bulgaria, Cehoslovacia prezintă numeroase asemănări.

²⁵ Mihai Dinu Gheorghiu, *op. cit.*, p. 15.

²⁶ *Ibidem*.

Acest sistem al învățământului de partid, cu funcția de auxiliar al Partidului, îl regăsim, după cel de-al Doilea Război Mondial, în toate statele intrate în sfera de influență sovietică, dar și într-o serie de țări occidentale, precum Franța și Italia, unde Partidele Comuniste au fost puternice și influente²⁷. România s-a numărat printre țările care, intrând în sfera de influență sovietică, au implementat „cu celeritate” modelul sovietic al școlilor de pregătire și perfecționare a propriilor cadre. Iar pentru atragerea cursanților, partidul a oferit celor care frecventau respectivele instituții o serie de avantaje sociale și materiale, care aveau să se transforme, în timp, în adevărate „privilegii de partid”.

În interiorul sistemului școlilor de partid s-a produs, treptat, o ierarhizare similară cu cea existentă în cadrul învățământului de stat. Dacă în primii ani postbelici diferențierea nu a fost atât de evidentă, începând cu anii '50 ai secolului trecut, ea va deveni tot mai clară. Și devenea tot mai vizibilă prin chiar termenii folosiți în documentele de partid pentru a-i nominaliza pe cursanții acestor școli. Astfel, pentru cei care urmau cursurile Universității „Ștefan Gheorghiu”, ale Școlii Superioare de Științe Sociale „A.A. Jdanov” sau ale universităților de marxism-leninism, se folosea sintagma de „studenți”, în timp ce pentru cei care frecventau alte forme ale învățământului de partid se utiliza denumirea de elevi, cursanți. În vârful acestei ierarhii a învățământului de partid s-au aflat Universitatea „Ștefan Gheorghiu” (1945-1989) și Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov” (1948-1958), instituții care au reprezentat vârful de lance al îndoctrînării ideologice. În același timp, ele au fost adevărate focare de propagandă comunistă²⁸, mecanisme de reproducere a regimului comunist, dispozitive de înregimentare a intelectualității și, nu în ultimul rând, adevărate instrumente de cenzură²⁹.

De la Universitatea muncitorească la Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu”

La 11 martie 1945, la câteva zile după instalarea la cârma țării a guvernului comunist condus de Petru Groza, și-a deschis porțile, sub directă conducere și îndrumare a Comitetului Central al PCR, prima școală centrală de partid. Ea a purtat numele de *Universitatea muncitorească* a partidului³⁰. Instituția funcționa ca o școală serală a cărei cursanți nu erau scoși din câmpul muncii. Programul de studii al acesteia prevedea parcurgerea unui număr restrâns de discipline: *Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, Filosofie marxistă, Istoria patriei*, precum și a unui ciclu de expuneri cu privire la problema națională, la problema agrară și alte probleme importante ale politicii partidului.

Un pas hotărâtor în procesul consolidării sale avea să fie făcut în octombrie 1945, la Conferința Națională a PCR, moment care a „legitimă” mișcarea comunistă³¹ din România. Cu acest prilej, s-a decis reorganizarea Universității partidului prin creșterea duratei de școlarizare la șase luni și permanentizarea auditorului³². Sub impulsul

²⁷ *Ibidem*, p. 83.

²⁸ Vladimir Tismăneanu, *Arheologia terorii*, București, Editura Allfa, 1996, p. 134.

²⁹ Mihai Dinu Gheorghiu, *Școlile de cadre ale partidului comunist, instituții totale și instituții bastarde*, în Mihai Dinu Gheorghiu, Mihăiță Lupu (coord.), *Mobilitatea elitelor în România secolului XX*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008, p. 217-231.

³⁰ Zina Brincu, *Zece ani de la înființarea Școlii superioare de partid „Ștefan Gheorghiu”*, în „Analele Institutului de Istorie a partidului de pe lângă CC al PMR”, nr. 1/1956, p. 20-28.

³¹ Stephen Fischer-Galați, *The Socialist Republic of Rumania*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1969, p. 33.

³² Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Conferința națională a PCR. Raportul politic al Comitetului Central*, București, Editura PCR, 1945, p. 96.

hotărârilor adoptate, reînăunurarea școlii avea să fie făcută cu fast la 10 februarie 1946, în prezența fruntașilor comuniști Chivu Stoica, Gheorghe Apostol, Iosif Chișinevski. Cursanții, în număr de o sută, selectați de organizațiile de partid din toate regiunile țării, erau scoși din câmpul muncii pentru a se putea dedica întru totul pregătirii ideologice. Comitetul Central al partidului a hotărât ca Universitatea să poarte numele „luptătorului revoluționar” Ștefan Gheorghiu³³. La scurt timp de la acest eveniment, CC al PCR a informat printr-o adresă, din data de 30 mai 1946, comitetele regionale de partid că studenții Universității de partid „Ștefan Gheorghiu” au luat vacanța până după alegerile parlamentare, din 19 noiembrie 1946³⁴. Întreruperea intempestivă a cursurilor a fost cauzată de declanșarea luptei electorale, de nevoia de cadre care trebuiau să participe la campania pentru alegerile legislative. Pauza forțată avea să se prelungească, astfel că activitatea didactică a fost reluată la un an de la momentul întreruperii, la 10 februarie 1947³⁵. Data de 11 martie 1945 a rămas totuși, la nivelul propagandei comuniste, ca moment al înființării Universității „Ștefan Gheorghiu”, fiind „celebrată” an de an de către conducerea partidului³⁶.

Conducerea superioară de partid a preluat experiența sovietică și a încercat să pună bazele unei instituții de învățământ de partid cu caracter elitist, la care să aibă acces doar membrii de partid ce dovedeau atașament față de politica Partidului. Scopul ei declarat era de a contribui la formarea „cadrelor de conducere pentru organizațiile de partid, pentru administrația de stat, pentru posturile de conducere din economie”, adică a pune bazele unei „aristocrații de partid”³⁷. În timp ce vechea aristocrație era supusă unui amplu proces de epurare și exterminare, se construia o „nouă nobilime” care trebuia să și participe la instalarea și legitimarea noii puteri politice.

CC al PCR, prin intermediul secțiilor sale³⁸, a coordonat activitatea de recrutare și selecționare a cursanților. Sarcina propriu-zisă a recrutării a fost transferată de la nivel central entităților subordonate din fiecare regiune³⁹. Membrii secțiilor de educație

³³ Zina Brincu, *op. cit.*, p. 22.

³⁴ ANIC, CC al PCR – Propagandă, dosar 28/1946, f. 1.

³⁵ Pentru detalii a se vedea Mihăiță Lupu, *op. cit.*, p. 267; Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României*, p. 251; Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România: o cronologie politică (1945-1989)*, București, Editura Tritonic, 2002, p. 36.

³⁶ Vezi, în acest sens, Nicolae Ceaușescu, *Cuvântare la adunarea Academiei „Ștefan Gheorghiu”*, 28 mai 1975, București, Editura Politică, 1975, p. 5-15.

³⁷ Zina Brincu, *Din experiența școlilor centrale de partid*, în „Lupta de clasă”, nr. 2, octombrie-decembrie 1948, p. 112.

³⁸ Activitatea din domeniul învățământului de partid a fost coordonată, în perioada 1945-1948, de către Secția Centrală de Educație Politică (SCEP) din cadrul CC. După Congresul de unificare a PCR cu PSD, în 1948, această secție avea să fie redenumită Direcția de Propagandă a CC al PMR. Plenara CC al PMR, din ianuarie 1950, a stabilit o nouă reorganizare și redenumire a structurilor Comitetului Central. Astfel, s-a ajuns ca de învățământul de partid să răspundă atât Secția de Propagandă și Agitație, cât și Secția Organelor conducătoare de partid, sindicale și Uniunii Tineretului Muncitoresc (UTM). În timp ce Secția de Propagandă și Agitație a fost mandatată să răspundă de formele învățământului de partid care nu presupuneau scoaterea cursanților din producție (cercurile de politică curentă, cercurile de lectură, cursurile serale de la orașe și sate, cercurile de studiere a istoriei Partidului, universitățile și școlile serale de marxism-leninism, Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov”, cabinetele de partid și punctele de consultație, școlile de gazetari, cursurile și seminariile pentru propagandiști, asistenți, lectori și profesori ai școlilor de partid), Secția Organelor conducătoare de partid, sindicale și UTM a preluat, prin Sectorul pregătirii și perfecționării cadrelor, acele forme ale învățământului care aveau „drept scop nemijlocit pregătirea și calificarea cadrelor de partid” (Universitatea „Ștefan Gheorghiu”, școlile medii de șase luni, cursurile de trei luni, seminariile cu activul de partid, cursurile de partid de la sate).

³⁹ După 23 august 1944, PCR s-a reorganizat în cadrul a 12 organizații regionale de partid: București, Oltenia, Târgoviște, Prahova, Dobrogea, Dunărea de Jos, Moldova, Oradea, Cluj, Brașov, Valea Jiului și Banat. Plenara CC al PCR din 8-9 ianuarie 1947 a hotărât desființarea acestor structuri organizatorice ale partidului și

politică din cadrul activului regional de partid au avut, în primii ani postbelici, obligația de a recruta candidați, cu origine sănătoasă, muncitorească, din rândul membrilor aparatului de partid. În anul școlar 1948-1949, comisiile însărcinate cu selecția candidaților aveau să verifice și să trimită la Universitatea „Ștefan Gheorghiu” un număr de 106 membri de partid, dintre care 84 proveneau din rândul clasei muncitoare, 5 erau țărani, 3 meseriași, 5 intelectuali, 8 funcționari și o persoană care nu era inclusă în nici o categorie socială⁴⁰. Cei recrutați nu dețineau funcții importante în cadrul aparatului de partid înainte de a fi trimiși la „Ștefan Gheorghiu”, ceea ce ne permite să considerăm că, în această primă fază a organizării învățământului de partid, instituția s-a concentrat doar pe pregătirea cadrelor necesare partidului la nivelul organizațiilor de bază, din administrație și economie. Componenta „ideologică” avea să rămână, pentru perioada 1948-1958, în sarcina unei alte instituții de învățământ de partid, Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov”⁴¹.

Procesul de recrutare, de selecție a candidaților pentru această instituție de elită a PCR a fost unul extrem exigent. Cei care doreau să urmeze cursurile Universității de partid trebuiau să îndeplinească, potrivit unei circulare a CC⁴², o serie de condiții pentru a fi selectați: să fie membri de partid dintr-o perioadă anterioară datei de 6 martie 1945; să fie „oameni bine controlați, care nu lasă nici o îndoială în ceea ce privește cinstea lor”; să aibă un minim de cultură generală, un nivel politic ridicat și o anumită perspectivă în ceea ce privește activitatea pe care urmau a o desfășura pe linie de partid. Circulara conținea recomandarea ca, printre candidații propuși, să se regăsească și reprezentante ale organizațiilor de femei din cadrul partidului. Această preocupare pentru reprezentativitatea femeilor în cadrul școlilor de partid avea să devină o constantă a politicii partidului în anii care au urmat.

Membrii comisiilor însărcinate cu recrutarea candidaților trebuiau să întocmească, pentru fiecare candidat în parte, un dosar de cadre. Dosarul trebuia să cuprindă: autobiografia candidatului; caracterizarea redactată de secretarul celei sau a comitetului din care acesta făcea parte candidatul; caracterizarea redactată de secretarul regional; caracterizarea întocmită de secția de cadre a regiunii, precum și cea a Secției regionale de Educație Politică. Nevoia de cadre i-a determinat pe membrii CC să recomande comitetelor regionale de partid să-i sprijine, în limitele posibilităților, pe candidații care aveau „sarcini familiale”, pentru ca acestea să nu constituie o piedică în frecventarea cursurilor Universității de partid.

O altă condiție impusă candidaților, cel puțin în primii ani postbelici, a fost legată de vârstă, ei trebuind să aibă între 18-36 de ani. În cazul în care cei care erau propuși proveneau din rândurile intelectualilor, se accepta o derogare, însă candidatul nu trebuia să depășească vârsta de 40 de ani. În anul școlar 1948-1949, din cei 106 candidați admiși, 89 dintre ei au avut vârsta cuprinsă între 25-35 de ani, în timp ce doar 17 aveau între 35-45 de ani⁴³. Se acorda deci mai mult credit tinerilor, în detrimentul persoanelor mai mature, pornindu-se de la ideea preconcepută că tinerii ar fi fost mai puțin compromiși politic. Mai mult, se împiedica accesul în Partid al carliștilor, legionarilor și al

sprijinirea comitetelor județene pentru a „spori eficiența muncii de partid” (a se vedea William Marin, Ioan Lucan, *Două secole de luptă revoluționară în sud-vestul României (1733-1948)*, Timișoara, Editura Facla, 1984, p. 249; Eugen Mioc, *Comunismul în Banat*, vol. II, Editura Excelsior Art, 2010, p. 186).

⁴⁰ ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 7/1948, f. 15-16.

⁴¹ *Ibidem*, f. 17-21; Robert King, *History of the Romanian Communist Party*, Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 1980, p. 75.

⁴² DJIAN, Comitetul regional Moldova PCR, dosar 8/1945, f. 9.

⁴³ ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 7/1948, f. 16.

celor compromiși în timpul dictaturii antonesciene. Această discriminare a generat discuții aprinse în interiorul partidului, lideri importanți pronunțându-se pentru eliminarea barierei. Astfel, în ședința Biroului Organizatoric al CC al PMR, din 29 iunie 1950, Liuba Chișinevschi⁴⁴ a susținut necesitatea ridicării acestei interdicții, susținând ideea că există destui comuniști, mai vârstnici, care au un trecut curat și care puteau fi trimiși la școlile de partid. Aceeași atitudine a adoptat-o și Vasile Luca⁴⁵, el considerând că este „un pericol ridicarea imediată la posturile de comandă a elementelor tinere” și care susținea ideea că la școlile superioare de partid trebuie să fie trimiși comuniști cu „experiența muncii practice, devotament față de mișcare”⁴⁶.

Din anul 1947, sarcina recrutării „studenților” pentru Universitatea de Partid „Ștefan Gheorghiu” a fost transferată către comitetele de partid județene⁴⁷. În acest sens, la nivelul județenelor de partid s-au constituit comisii speciale, conduse de un secretar adjunct al Comitetului județean de partid, din care mai făceau parte: un reprezentant al Secției organelor conducătoare de partid, sindicat și UTM și un reprezentant al Sectorului de verificare a cadrelor. În noile condiții, procesul de recrutare a cursanților a devenit mult mai complex și de durată. El consta în analizarea, cu deosebită atenție, a dosarului fiecărui candidat, a cărui viață trebuia cercetată în amănunt. Astfel, membrii comisiei trebuiau să se ocupe de culegerea de informații despre activitatea candidatului încă din perioada școlii primare și până la încadrarea în partid trebuind, în același timp, să refacă traseul profesional și politic al acestuia. Aprecierea colectivului din care provenea candidatul „atârna”, de asemenea, extrem de greu la dosarul candidatului. Nu era ignorată nici situația socială și politică, trecută și prezentă, a părinților și rudelor apropiate ale candidatului. Informațiile despre atitudinea candidatului din perioada legionară, a rebeliunii legionare și a războiului antisovietic⁴⁸ aveau, de asemenea, o importanță deosebită la „construirea” dosarului. Se cerea ca fiecare candidat să aibă la dosar un referat din partea Comisiei județene de recrutare, aprobat de Biroul Comitetului de partid județean și semnat de secretarul acestuia, care trebuia să cuprindă motivarea propunerii făcute.

⁴⁴ Liuba Chișinevschi (Kișinevskaia Liube) (1911-1981), soția mult mai cunoscutului lider comunist Iosif Chișinevschi, a deținut funcții mai puțin importante decât soțul ei, pe linie de partid. A fost membru supleant al CC al PCR (1945-1948), membru al CC al PCR (1948-1955); membru al Biroului Organizatoric al CC al PMR (1952-1954); vicepreședinte al Comisiei Controlului de partid (1955-1960). A se vedea Florica Dobre (coord.), *Membrii CC al PCR (1945-1989)*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 150.

⁴⁵ Luca Vasile (Luka Laszlo) (1898-1963) a deținut funcții importante pe linie de partid și de stat. A fost membru al CC al PCR/PMR (1945-1952); membru al Biroului Politic al CC al PCR/PMR (1945-1952); membru al Biroului Organizatoric al CC al PMR (1950-1952); membru al Secretariatului CC al PCR/PMR (1945-1952). Pe linie de stat a fost ministru al Finanțelor (1949-1952); președinte al Comisiei pentru simplificarea și raționalizarea aparatului de stat (1948); vicepreședinte al Consiliului de Miniștri (1949-1952). Acuzat de „deviere” de dreapta, în 1952, avea să fie arestat și condamnat, în 1954, pentru activitate împotriva clasei muncitoare, la moarte. Pedepsa avea să-i fie comutată în muncă silnică pe viață. A murit, în 1963, în penitenciarul de la Aiud. Avea să fie reabilitat juridic la Plenara CC al PCR din aprilie 1968. A se vedea Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 365.

⁴⁶ ANIC, CC al PCR – Cancelarie, dosar 49/1950, f. 1-15.

⁴⁷ Plenara CC al PCR din 8-9 ianuarie 1947 a adoptat o serie de măsuri organizatorice menite să asigure o mai mare operativitate în munca de partid, apropierea organelor de partid de mase populare. În acest sens, s-a hotărât desființarea comitetelor regionale de partid și consolidarea comitetelor județene. Ulterior, după reforma administrativă din 1950, aveau să fie reînființate comitetele regionale de partid, până în 1968, când prin o nouă reformă administrativă se revenea la vechile forme de organizare administrativ-teritorială, județele. Vezi Eugen Mioc, *op. cit.*, p. 186; *Lecții în ajutorul celor care studiază istoria PMR*, București, Editura Politică, 1960, p. 551.

⁴⁸ ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 16/1950, f. 9.

Pe lângă aceste condiții speciale, solicitate doar candidaților de la Universitatea de partid, cei care doreau să studieze la „Ștefan Gheorghiu” trebuiau să îndeplinească și o serie de condiții comune atât pentru cei care doreau să urmeze Universitatea de partid, cât și pentru cei care erau recrutați pentru Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov” sau Institutul politico-administrativ. Criteriile de dosar necesare celor care doreau să fie admiși în respectivele instituții erau: trecut politic „curat”; simț partinic; devotament față de clasa muncitoare; vechime în partid de cel puțin trei ani; absolvent al școlii de partid de trei sau șase luni sau a unei forme echivalente școlii medii de partid; studii de cultură generală; vârsta cuprinsă între 23-26 de ani; să fi deținut o funcție de răspundere la nivelul comitetului județean de partid; să aibă o „origine sănătoasă”, adică să provină din rândurile țăranilor și muncitorilor, în special a celor din industria grea⁴⁹.

Mediul de unde erau recrutați candidații pentru cele trei instituții diferea de la o școală la alta. Astfel, pentru Universitatea de partid „Ștefan Gheorghiu” candidații trebuiau selectați din rândurile următoarelor categorii de activiști: secretari, secretari adjuncți, membrii comitetelor județene de partid; șefii secțiilor județene; instructorii comitetelor județene de partid; membrii comitetelor județene de partid care se evidențiaseră în muncă și care aveau perspectiva de a deveni cadre de conducere ale comitetului județean; secretarii comitetelor de plasă; membrii din conducerea comitetelor județene ale organizațiilor de masă. După mediul de unde erau selectați, ne dăm seama că „Ștefan Gheorghiu” avea ca scop școlarizarea cadrelor necesare organizațiilor județene de partid, paralel cu legitimarea numirii acestora în funcții.

Prin intermediul Secției de Propagandă și Agitație a CC al PCR/PMR, a stabilit programa de învățământ pentru Universitatea „Ștefan Gheorghiu”, care avea să fie revăzută și îmbunătățită, aproape cu regularitate, la începutul fiecărui an de învățământ, după fiecare Congres, după fiecare plenară a CC, după fiecare cuvântare a unui lider marcant. Dacă la început programa conținea mai mult subiecte (lecții) și mai puțin discipline de studiu, cu timpul, la recomandarea consilierilor sovietici, s-au stabilit o serie de discipline care să fie studiate cu regularitate la „Ștefan Gheorghiu”. Scopul acestor schimbări era acela de a pune bazele unei instituții de învățământ propriu-zise, în cadrul căreia cursanții să studieze pe baza unei programe dinainte stabilită. Considerăm că astfel s-a făcut un prim pas în procesul de academizare a învățământului de partid, în stabilirea unei echivalențe între învățământul de stat și cel de partid. Potrivit proiectului de program pentru anul școlar 1948-1949, la Universitatea „Ștefan Gheorghiu” urmau a se studia următoarele „obiecte”⁵⁰: *Istoria României* (20 de lecții); *Probleme actuale ale politicii de partid* (24 de lecții); *Viața de partid* (13 lecții); *Politica mondială* (15 lecții); *Istoria PC(b) al Uniunii Sovietice* (20 de lecții); *Materialismul dialectic și istoric* (20 de lecții); *Economie politică* (23 de lecții), *Limba rusă* (70 de lecții). După cum se poate observa, componenta ideologică era dominantă.

Lipsa de cadre bine pregătite s-a repercutat negativ asupra nivelului de pregătire al cursanților. Analizând rezultatele anului școlar 1949-1950, CC al PMR a constatat nivelul scăzut în cadrul învățământului de partid. Prin urmare, la nivelul forurilor centrale ale Partidului s-a hotărât adoptarea și implementarea unor măsuri de înlăturare a neajunsurilor constate, unele vizând aspecte cu caracter administrativ, în timp ce altele se refereau direct la activitatea didactică. S-a hotărât ca, din anul școlar 1950-1951, activitatea în cadrul învățământului de partid de toate gradele să înceapă la 15 septembrie 1950,

⁴⁹ *Ibidem*, f. 11.

⁵⁰ ANIC, CC al PCR – Cămară, dosar 49/1950, f. 22; dosar 36/1948, f. 1.

pentru a se asigura uniformizarea desfășurării acestuia. De asemenea, s-a stabilit ca, în cursul anului școlar, să se realizeze o creștere calitativă și cantitativă atât la nivelul școlilor de pregătire și perfecționare a cadrelor de partid, cât și în cadrul formelor de masă ale învățământului de partid. Numărul membrilor de partid cuprinși în una din aceste forme trebuia să crească cu 40-50%, de la 249.125 la 360-390.000 de membri. Dintre aceștia, 6.500 trebuiau cuprinși în școlile medii și superioare, cu scoatere din producție, 4.000 în universități și școli serale de marxism-leninism, 20.000 în cursuri cu activul de la sate, 40.000 în cercuri de studiu al Istoriei PC(b) al URSS, 300.000 în cursuri serale și cercuri de politică curentă⁵¹.

De asemenea, CC al PMR a solicitat comitetelor județene de partid ca, până la 1 septembrie 1950, să finalizeze activitatea de recrutare a studenților și cursanților pentru toate formele de învățământ. În munca de recrutare trebuia să se acorde atenție muncitorilor din întreprinderile mari, pentru a se putea asigura majoritatea muncitorească (de 80-85%) în școlile de partid superioare, medii și în toate formele învățământului de partid de la orașe⁵². Procesul de recrutare trebuia realizat cu multă atenție pentru a împiedica pătrunderea în școlile de partid „a unor elemente dușmane și străine”. Comitetul Central recomanda să fie trimiși la școlile de partid doar acei membri ai partidului care se bucurau de prestigiu în ochii maselor, care aveau experiența muncii de partid, al căror trecut era verificat și care aveau „perspective de creștere” în activitatea desfășurată pe linie de partid⁵³. Pentru o repartizare judicioasă, corespunzătoare a absolvenților școlilor superioare și medii de partid, din anul școlar 1949-1950, CC a hotărât înființarea unei comisii speciale care să facă propuneri Biroului Organizatoric. În funcție de nivelul de pregătire, absolvenții urmau a fi repartizați în diferite structuri ale aparatului de partid, trimiși să lucreze în posturile pe care le deținuseră anterior sau promovați în structurile superioare ale aparatului de partid.

Totodată, nevoia de cadre bine pregătite a determinat conducerea partidului ca, începând cu anul școlar 1950-1951, să acorde un număr mai mare de locuri Universității „Ștefan Gheorghiu”. Astfel, numărul cursanților a crescut la 200 pentru fiecare an de studiu⁵⁴, cu scoaterea lor din producție⁵⁵. Structura preponderent muncitorească a studenților care urmau această instituție era evidentă, peste 80% din totalul studenților provenind din acest mediu. Prin comparație, la Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov” doar 50% dintre cursanți proveneau din mediul muncitoresc, în timp ce 34% dintre cei care frecventau cursurile acestei instituții erau intelectuali⁵⁶.

La începutul anilor '50 ai secolului trecut, conducerea superioară de partid a hotărât renunțarea la titlul pretențios de „Universitate” și adoptarea unei titulaturi mai apropiate de realitate, Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu”. Măsurile luate de conducerea superioară de partid nu au dat rezultatele scontate și nu au condus la remedierea lipsurilor semnalate. Acest lucru a fost scos în evidență de un raport al unei brigăzi a Secției de Propagandă și Agitație a CC al PMR care, între 23 ianuarie și 10 februarie 1953, a efectuat un control la „Ștefan Gheorghiu”. Membrii comisiei au luat în considerare indicatori, cum ar fi: calitatea învățământului; activitatea didactică cu studenții; activitatea conducerii școlii; munca organizației de partid; modul cum s-a exercitat

⁵¹ *Ibidem*, f. 18.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Robert King, *op. cit.*, p. 76.

⁵⁵ În anul 1950/1951 au urmat cursurile Universității „Ștefan Gheorghiu” un număr de doar 152 de studenți, cu toate că cifra de școlarizare fusese stabilită la 200 de studenți.

⁵⁶ ANIC, CC al PCR – Cămară, dosar 49/1950, f. 30.

controlul Secției de Propagandă și Agitație asupra activității Școlii Superioare „Ștefan Gheorghiu”⁵⁷. În ceea ce privește calitatea învățământului de partid, comisia a constatat o serie de deficiențe grave: nivelul ideologic scăzut al lecțiilor predate; greșeli în predarea lecțiilor cauzate de controlul superficial exercitat de unele colective de catedră; incapacitatea cadrelor de predare de a realiza o legătură strânsă între tezele teoretice și problemele practice; pregătirea ideologică scăzută a profesorilor și asistenților; caracterul formal al preocupărilor pentru îmbunătățirea metodelor pedagogice⁵⁸. Comisia a făcut o serie de recomandări pentru îmbunătățirea activității și remedierea deficiențelor semnalate. Multe dintre acestea se vor regăsi în cuprinsul Hotărârii CC al PMR din 8 septembrie 1953 care a reformat din temelii întregul învățământ de partid pe baza „experienței PCUS” și a experienței PMR⁵⁹.

Hotărârea CC al PMR, cu privire la pregătirea și perfecționarea activiștilor de partid și a activiștilor de stat cu munci de conducere, din 8 septembrie 1953, a adus schimbări importante, *Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu”* fiind și ea cuprinsă în acest amplu proces de reorganizare și restructurare. Astfel, a crescut durata de școlarizare la trei ani, iar numărul studenților a fost stabilit la 150 pentru fiecare an de studiu. A fost redefinit scopul principal al instituției, acela de a „pregăti activiști de partid și de stat pentru organele centrale și regionale, cât și cadre pentru presa de partid”⁶⁰. Pentru înfăptuirea acestui din urmă deziderat, în cadrul Școlii „Ștefan Gheorghiu” s-a înființat o secție de ziaristică.

Procesul de admitere a candidaților la Școala Superioară de Partid a suferit și el modificări importante. Candidații trebuiau să îndeplinească următoarele cerințe pentru a putea fi selectați pentru această „citadelă” a învățământului de partid românesc: să fie membrii PMR; să aibă vârsta până în 40 de ani; o pregătire corespunzătoare școlii medii; să fie activiști cu munci de răspundere în aparatul central de partid și de stat, secretarii, șefi și șefi adjuncți ai secțiilor comitetelor regionale de partid, primi secretari ai comitetelor orașenești și raionale de partid, președinți, vicepreședinți și șefi de secții ai comitetelor executive ale Sfaturilor Populare regionale și orașenești, redactori și redactori adjuncți ai ziarelor centrale și regionale, secretari ai CC și ai comitetelor regionale ale UTM-ului⁶¹. Erau acceptați și membri de partid care nu figurau în nomenclatura de mai sus, dar care aveau o pregătire corespunzătoare și se evidențiaseră în „munca de partid și munca pe țărâm social”⁶².

Selecția finală a candidaților o făcea o comisie a CC al PMR, care verifica cererile și recomandările candidaților⁶³ și își dădea sau nu acordul pentru ca dosarul să meargă mai departe. Cei care obțineau girul comisiei participau la un examen de admitere care se susținea la următoarele discipline: *Limba română, Geografie, Constituția R.P.R. și Bazele marxism-leninismului*. Controlul partidului asupra școlii și implicit a procesului de admitere era total. Înmatricularea candidaților admiși se făcea doar în baza unei hotărâri a CC al PMR. De asemenea, tot CC putea aproba transferul studenților de la secția fără frecvență la cea cu frecvență.

⁵⁷ Idem, dosar 98/1953, f. 12.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 12-16.

⁵⁹ *Rezoluții și Hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român (1951-1953)*, vol. II, București, Editura pentru Literatură Politică, 1954, p. 527; ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 9/1953, f. 74.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 528.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Primirea candidaților la examenul de admitere se făcea de către o comisie a CC pe baza unei recomandări din partea secțiilor CC sau a comitetelor regionale de partid.

Programa de învățământ a Școlii Superioare de Partid a fost adaptată scopului urmărit de conducerea de partid, adică de pregătire a activiștilor de partid și de stat, din cadrul aparatelor regionale și centrale, precum și a cadrelor pentru presa de partid. Astfel, în cei trei ani de studiu urmau a se studia următoarele obiecte: *Istoria PCUS; Istoria RPR; Istoria universală; Economia politică; Materialismul dialectic și materialismul istoric; Politica externă a URSS, a RPR, a celorlalte țări de democrație populară și relațiile internaționale contemporane; Geografia economică și politică; Politica economică a partidului și a statului democrat-popular; Construcția de partid; Dreptul și construcția de stat a RPR; Limba și literatura română; Limba rusă*. Evident, studenții de la Secția de ziaristică urmau în plus un curs de ziaristică⁶⁴. Această structură a programei de învățământ avea să subziste doar până în 1955, când a fost introdus un nou plan de învățământ care, potrivit opiniei conducerii Școlii Superioare „Ștefan Gheorghiu”, era îmbunătățit „atât ca structură, cât și din punct de vedere al locului acordat problemelor construcției economice și de stat din țara noastră”, plecând de la experiența proprie, dar și de la cea a Școlii Superioare de Partid de pe lângă CC al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS)⁶⁵. Astfel, au apărut o serie de modificări ale programei de învățământ, unele obiecte fiind scoase din programă, în locul lor fiind introduse altele, dar acordându-se o mai mare atenție problemelor concrete de economie. Disciplinele prevăzute în noua programă aprobată de CC erau următoarele: *Istoria PCUS; Economia politică; Materialismul dialectic și materialismul istoric; Istoria PMR; Problemele construcției economice și practica conducerii ramurilor economiei naționale; Construcția de partid; Bazele dreptului și construcția de stat în RPR; Istoria RPR; Istoria universală; Politica externă a RPR și relațiile internaționale contemporane; Geografia economică și politică; Literatura; Logica; Limba română; Limba rusă; Pregătirea specială; Ziaristică* (doar pentru studenții Secției de ziaristică). Unele discipline au obținut un număr mai mare de ore de predare și aplicații, în detrimentul altor obiecte de studiu. Scopul acestor modificări era de a lega mai strâns învățământul de partid de problemele muncii de partid, de stat și economice⁶⁶. Schimbările survenite au vizat și modificarea structurii anului școlar. Astfel, anul școlar începea la 1 septembrie, în loc de 15 septembrie, cursurile finalizându-se la 15 iulie. Promoția 1955-1958 a fost prima serie de cursanți care a absolvit pe baza noilor planuri de învățământ.

Reorganizarea învățământului de partid a fost un proces continuu și a urmărit, printre altele, îmbunătățirea actului didactic. În acest sens, a fost sporit numărul de membri ai corpului profesoral, prin cooptarea unor elemente bine pregătite și s-a trecut la organizarea catedrelor⁶⁷. S-a încercat construirea unei structuri organizatorice similare cu cea a instituțiilor de învățământ superior de stat⁶⁸. Dar mulți dintre profesorii Școlii, cu precădere cei de la disciplinele ideologice, nu aveau studii superioare, fiind obligați să-și completeze pregătirea școlară. În acest sens, ei au urmat diverse specializări din cadrul învățământului superior de stat. În ceea ce privește remunerarea acestor cadre putem spune că erau plătiți cu salariul mediu pentru funcția pe care o îndeplineau

⁶⁴ *Rezoluții și Hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român...*, p. 528; ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 9/1953, f. 74.

⁶⁵ ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 97/1955, f. 2.

⁶⁶ ANIC, CC al PCR – Cancelarie, dosar 77/1956, f. 55.

⁶⁷ Au existat nu mai puțin de unsprezece catedre: Istoria PCUS, Istoria, Economia politică, Geografia economică și politică, Materialismul dialectic și materialismul istoric, Politica economică a partidului și statului democrat-popular, Relații internaționale, Construcția de partid, Ziaristica, Limba și literatura română, Limba rusă.

⁶⁸ ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 96/1955, f. 2-9.

și nu cu un coeficient minim cum ar fi fost normal. Salarizarea cadrelor didactice de la Școala Superioară „Ștefan Gheorghiu” a urmat o pantă ascendentă, superioară funcțiilor didactice din învățământul de stat. Diferențieri salariale se regăseau chiar în cadrul școlilor de partid, unde membrii corpului didactic care erau titularii unor discipline mai puțin impregnate de ideologie, precum Limba română, Limba străină, Geografie și Educație Fizică, aveau salarii mult mai mici decât colegii lor de la disciplinele ideologice⁶⁹.

Pentru o mai bună organizare și centralizare a învățământului superior de partid, CC al PMR a hotărât ca Școala Superioară „Ștefan Gheorghiu” să preia, începând din anul 1953, și studenții Școlii Superioare de Științe Sociale „A.A. Jdanov”, secția fără frecvență. Pentru a veni în sprijinul celor care urmau cursurile acesteia, conducerea centrală a decis ca Școala Superioară de Partid să organizeze puncte de învățământ și consultație la București, Cluj, Iași, Timișoara și Târgu-Mureș. La conducerea acestora urma a fi numit un activist al comitetului regional și un lector salariat⁷⁰. În timp ce școala trebuia să organizeze aceste „puncte de învățământ și consultație”, comitetele regionale trebuiau să asigure funcționarea lor.

Cei care studiau la „Ștefan Gheorghiu” trebuiau să promoveze toate examenele, în cei trei ani de studiu. Pentru a-și finaliza studiile, studenții susțineau un examen de stat la următoarele discipline: *Istoria PCUS*, *Economia politică*, *Materialismul dialectic și Materialismul istoric*. Cei care promovau acest examen primeau o diplomă de absolvire a Școlii Superioare de Partid care era echivalentă cu diploma obținută în sistemul învățământului superior de stat⁷¹. Se făcea, astfel, încă un pas în procesul de „academizare” a învățământului de partid din România, în stabilirea unei echivalențe între învățământul de partid și cel de stat.

Pe lângă activitatea de pregătire a cadrelor, Școala Superioară de Partid a preluat și activitatea de perfecționare a acestora. Astfel, a fost înființat, pe lângă Școala Superioară de Partid, un *curs de perfecționare* pentru secretarii comitetelor raionale și orășenești, cu durata de un an. Numărul locurilor a fost stabilit la 100. De asemenea, activitatea de pregătire în cadrul școlii s-a diversificat odată cu introducerea unui curs pentru pregătirea ziariștilor, cu durata de doi ani. Acesta a funcționat în perioada 1957-1963. Erau trimiși să urmeze acest curs, în special, muncitorii care erau corespondenți de presă în unitățile industriale sau redactori stagiați, care aveau o pregătire medie și aptitudini pentru munca de ziarist. În cei șase ani de activitate, au absolvit acest curs 451 de membri de partid care au fost repartizați să lucreze în presă⁷².

Pentru a se asigura unitatea învățământului superior de partid și pentru a se elimina suprapunerile care puteau surveni în procesul de pregătire, în 1958, cele două școli superioare de partid, Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu” și Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov”, erau unificate, prin Hotărârea nr. 585/III din 26 august a Secretariatului CC al PMR, sub denumirea de Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu”. Totodată, s-au adus modificări duratei și programei unor cursuri predate în cadrul școlii. A sporit numărul orelor acordate disciplinelor economice, în detrimentul altor discipline, în special a celor de istorie și cultură generală. Schimbările survenite la nivelul învățământului de partid, în anul 1958, au fost adoptate sub impulsul hotărârilor Congresului al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, din 1956. Cu acest prilej, conducerea superioară a PCUS a hotărât reorganizarea

⁶⁹ ANIC, CC al PCR – Cancelarie, dosar 47/1956, f. 67-69.

⁷⁰ *Rezoluții și Hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român...*, p. 532.

⁷¹ *Ibidem*, p. 530; ANIC, CC al PCR – Propagandă și Agitație, dosar 9/1953, f. 75.

⁷² ANIC, CC al PCR – Cancelarie, dosar 33/1962, vol. I, f. 110.

învățământului de partid, pentru a asigura o mai bună legătură între învățământul de partid și sarcinile construcției comuniste⁷³.

La începutul anului școlar 1962-1963, la Școala Superioară de partid funcționau următoarele cursuri de pregătire și perfecționare a cadrelor:

- Aspirantura⁷⁴ (cu și fără scoaterea de la locul de muncă), cu o durată de patru ani și 100 de aspiranți;
- Curs la nivelul minimului de candidat în științe, cu o durată de doi ani și 100 de cursanți;
- Curs superior de partid, cu durată de trei ani și 400 de studenți;
- Curs superior de partid fără scoaterea de la locul de muncă, cu durată de patru ani și 400 de studenți;
- Curs de perfecționare a propagandiștilor, cu durată de un an și 100 de cursanți;
- Curs de perfecționare a cadrelor Uniunii Tineretului Muncitoresc (UTM), cu durată de un an și 100 de cursanți;
- Curs de perfecționare a cadrelor sindicale, cu durată de un an și 100 de cursanți;
- Curs cu străinii (irakieni, columbieni, libanezi), cu 12 cursanți⁷⁵.

În perioada 1953-1966, durata de școlarizare la Școala Superioară de partid a rămas de trei ani⁷⁶, la forma de zi, echivalentă cu durata învățământului pedagogic din sistemul de stat, iar numărul celor admiși s-a menținut relativ constant. În 1962, au fost admiși în anul I al Școlii Superioare de Partid „Ștefan Gheorghiu” un număr de 135 de studenți la cursul cu frecvență (seria 1962-1965), 130 de studenți la cursul fără frecvență (seria 1962-1966), 14 candidați la secția aspirantură cu frecvență și 22 la secția aspirantură fără frecvență⁷⁷. În același an, au absolvit Școala Superioară de Partid 188 de studenți, în timp ce alți 382 au terminat cursurile pentru cadrele sindicale, UTM, de propagandiști și ziariști, cu durată de 1-2 ani, care funcționau pe lângă această școală⁷⁸.

Treptat, procesul de admitere la „Ștefan Gheorghiu” a devenit mai exigent. Astfel, potrivit unui referat înaintat de Secția de Cadre și Secția de Propagandă și Agitație a CC al PMR cu privire la selecționarea studenților, aspiranților și cursanților pentru Școala Superioară de Partid, se sublinia faptul că cei care doreau să candideze pentru un loc la această instituție trebuiau să aibă cel puțin studii medii. Liberalizarea politică⁷⁹ începută de Gheorghe Gheorghiu-Dej avea să fie continuată de Nicolae Ceaușescu. Preluarea conducerii partidului de către „geniul Carpaților” aducea schimbări profunde în domeniul învățământului de partid. Un prim pas avea să fie făcut odată cu adoptarea Hotărârii Comitetului Executiv al CC al PCR, din 3 iunie 1966, prin care a fost desăvârșit procesul de „academizare” a învățământului superior de partid. Școala Superioară de partid a devenit Academia de științe social-politice „Ștefan Gheorghiu”⁸⁰.

⁷³ *Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice*, București, Editura Politică, 1960, p. 704-705; Nicoleta Ionescu-Gură, *Nomenclatura Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, p. 115.

⁷⁴ Sistemul de doctorat sovietic.

⁷⁵ ANIC, CC al PCR – Cancelarie, dosar 33/1962, vol. II, f. 50.

⁷⁶ În timp ce la secția fără frecvență durata de școlarizare a fost de patru ani.

⁷⁷ ANIC, CC al PCR – Cancelarie, dosar 33/1962, vol. I, f. 2.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 9.

⁷⁹ Pentru schimbările survenite în această perioadă, a se vedea J.F. Brown, *Eastern Europe and Communist Rule*, Durham and London, Duke University Press, 1988, p. 276-277; Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, București, Fundația Academia Civică, 2010, p. 158-159.

⁸⁰ *Epoca Nicolae Ceaușescu. Partidul Comunist Român centru vital al întregii națiuni. Documente ale plenarelor Comitetului Central și ale Comitetului Politic Executiv al Comitetului Central al Partidului Comunist Român (1965-1985)*, vol. I, București, Editura Politică, 1986, p. 37-38.

Concluzii

Regimul comunist, în primii săi ani de după ieșirea din ilegalitate, a căutat, copiind modelul sovietic, să-și creeze un aparat de propagandiști și activiști devotați Partidului, care să sprijine consolidarea regimului înscăunat într-un mod ilegal și care să contribuie periodic la reafirmarea legitimității ideologice a acestuia⁸¹. Era deci nevoie de un sistem de pregătire a cadrelor, diferit de învățământul de stat, care să servească la construirea aparatului de partid și de stat de care Partidul Comunist avea nevoie pentru a-și consolida puterea obținută cu ajutorul tancurilor sovietice. Astfel, a apărut învățământul de partid, un „instrument” folosit de comuniști pentru pregătirea noii elite.

Procesul constituirii învățământului de partid a fost unul complex, anevoios și continuu, deși comuniștii români au beneficiat de sprijinul și experiența instituțiilor similare din URSS. Atenția pe care i-au acordat-o comuniștii românii este mai mult decât evidentă. Menționăm în acest sens poziția lui Gheorghe Gheorghiu-Dej care, la Congresul de unificare a PCR cu Partidul Socialist Democrat, din 21-23 februarie 1948, s-a pronunțat pentru sprijinirea învățământului de partid, văzut atât ca un instrument de pregătire ideologică a cadrelor, cât și ca unul de verificare a acestora. În cadrul învățământului de partid un statut special l-au avut Academia „Ștefan Gheorghiu” (1945-1989) și Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov” (1948-1958), adevărate focare ale propagandei comuniste, care au pregătit generații de activiști devotați partidului dar, în același timp, au contribuit la formarea de „specialiști”, „tehnocrați” de care Partidul avea nevoie pentru construirea societății socialiste multilateral dezvoltate. Istoria acestor școli, diferită atât din punct de vedere al duratei de existență, cât și din punct de vedere al obiectivelor urmărite, este strâns legată de cea a comunismului. Începându-și activitatea mai mult ca instituții de culturalizare și alfabetizare politică și ideologică a cursanților, ele aveau să se transforme în „citadele” ale prozelitismului ideologic, în locuri în care cursanții, recrutați după celebrele criterii de dosar, își desăvârșeau pregătirea ideologică.

În primii ani de funcționare, calitatea procesului didactic de la „Ștefan Gheorghiu” a fost nesatisfăcătoare, din cauza numărului redus al cadrelor didactice și a existenței unor cursanți cu nivele de pregătire extrem de eterogene. Aceștia din urmă erau recrutați cu precădere din mediul muncitoresc, cu scopul evident de a menține baza muncitorească a Partidului. Venirea la conducere a lui Nicolae Ceaușescu și relativa liberalizare a regimului aveau să conducă și la o schimbare de optică în ceea ce privește rolul acestei instituții a învățământului de partid. Astfel, începând cu sfârșitul anilor '60, strategia de recrutare și pregătire a muncitorilor needucați avea să fie abandonată în favoarea unei politici care pune accentul pe îmbunătățirea calității actului didactic, concretizată în profesionalizarea cadrelor de predare, sporirea exigenței la admitere și creșterea nivelului de pregătire al cursanților. De asemenea, „Ștefan Gheorghiu” avea să dobândească, începând din anii '50 ai secolului trecut, un statut universitar, ceea ce a transformat-o într-o instituție concurentă pentru instituțiile de învățământ superior de stat. Ea avea să-și conserve acest avantaj, în competiția cu entitățile similare din cadrul învățământului superior de stat, prin monopolizarea informațiilor, cel puțin în domeniul științelor sociale.

Școlile superioare de partid și, cu deosebire, Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu” au asigurat absolvenților o recunoaștere politică ce garanta, în acei ani, ascensiunea socială și profesională. Cei care nu reușeau să se încadreze în acest tipar

⁸¹ Vladimir Tismăneanu, *Mizeria utopiei*, Iași, Editura Polirom, 1997, p. 112.

erau marginalizați și îndepărtați din posturile pe care eventual le ocupaseră în cadrul ierarhiei de partid sau de stat. Este adevărat că mulți membri de partid care au deținut diverse funcții în cadrul unor entități economice au fost nevoiți, pentru a-și păstra funcțiile de pozițiile din cadrul unei instituții, să parcurgă diverse programe de pregătire și perfecționare ideologică. Finalitatea acestora era, în opinia noastră, de „spălare a creierelor” și de formare a unor „cohorte” de activiști care trebuiau să transpună în practică politica Partidului și indicațiile secretarului general.

Sub diversele denumiri pe care le-a purtat de-a lungul timpului, Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu” a fost un adevărat „simbol” al învățământului de partid românesc. Deși a sucombat oficial în decembrie 1989, „produsele” acestei instituții le regăsim în toată societatea românească. Mulți dintre ei s-au transformat în „mari capitaliști”, în politologi sau specialiști de succes care, din păcate, împânzesc universitățile românești. Mulți dintre cei care au activat în cadrul acestei instituții de învățământ superior de partid s-au regăsit în organigrama Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative din București. De asemenea, absolvenți de la „Ștefan Gheorghiu” s-au „metamorfozat” și au devenit brusc membri ai noii elite politice și economice a României postdecembriste, capitaliști cu acte în regulă, după ce, în perioada comunistă, îmbrățișaseră, unii cu mult entuziasm, învățăturile marxist-leniniste. Recuperarea istoriei Universității „Ștefan Gheorghiu” este mai mult decât necesară pentru cunoașterea acestei perioade a comunismului care a îndepărtat România de principiile și valorile trecutului. Dacă trecerea la societatea socialistă s-a făcut relativ ușor, apelând la întregul arsenal de tehnici dezvoltate de URSS, revenirea la valorile și tradițiile anterioare instaurării „terorii roșii” se dovedește grea și anevoioasă.

PARTY STUDIES IN COMMUNIST ROMANIA. FROM THE WORKERS' PARTY
UNIVERSITY TO THE "ȘTEFAN GHEORGHIU" SUPERIOR PARTY SCHOOL
(1945-1989)
(Summary)

Keywords: nomenklatura, party cadres, party schools, Romania, the "Ștefan Gheorghiu" Superior Party School.

As the Romanian Communist Party could abandon clandestinity and acceded to power, its lack of cadres became more obvious, since it had less than 1,000 members on 23rd of August 1944. In order to compensate for this shortfall, the Communist Party's leadership decided to found a party studies system based on the Soviet model, whose aim was to train the group of cadres that would later be known as the nomenklatura. In Romania, as in other countries of the Eastern block, the party studies system lead to a process of "academic elevation" and the ranking of party schools. At the top of this system was the "Ștefan Gheorghiu" Academy of Social and Political Sciences, a genuine symbol of the Romanian party studies system. Established in 1945 as the workers' party university, following the model set by the Superior School of Social Sciences of the Communist Party of the Soviet Union (PCUS), it was repeatedly subjected to extended reorganization and change of name. Thus, from 1945 to the early 50's, it was known as the "Ștefan Gheorghiu" Party University, subsequently re-named the Superior Party School and then the Academy of Social and Political Sciences in 1966. This institution trained generations of cadres who contributed to consolidating and legitimating the communist regime. As an institution, the "Ștefan Gheorghiu" Superior Party School enabled the social and political elevation of the trainees, contributed to the formation of that "state aristocracy" which was to take over economic and political power in Romania after 1989.

SORIN D. IVĂNESCU*

REȚEAUA INFORMATIVĂ A SECURITĂȚII ÎN ROMÂNIA DEMOCRAT-POPULARĂ

Agentura secretă (rețeaua informativă) a constituit principalul mijloc al Securității pentru culegerea și verificarea informațiilor ce prezentau interes. Încă de la înființare au fost emise ordine interne, ce au reglementat modul de lucru cu informatorii, atât pentru cunoașterea profundă a situației din țară, cât și pentru prevenirea și descurajarea oricărei acțiuni ostile regimului comunist. Agentura a reprezentat cel mai important instrument de control al Securității asupra populației, gradul ei de extindere și modul de dirijare evoluând și reflectând traseul ideologic stabilit de partid.

În lucrarea Katherinei Verdery, *Ce a fost socialismul și de ce s-a prăbușit el?*, se face o interesantă evaluare asupra rolului rețelei de informatori create de organele de represiune din spațiul sovietic: „În fiecare țară, instituții similare K.G.B.-ului au servit la perpetuarea supravegherii cu grade diferite de intensitate și succes. Deosebit de eficiente au fost polițiile secrete din Uniunea Sovietică, Germania de Est și România, dar rețele de informatori și colaboratori au funcționat, într-o anumită măsură, în toate țările. Acestea au format un sistem de «producție» foarte bine pus la punct, paralel cu sistemul de producție a bunurilor, un sistem care producea hârtii ce conțineau povești reale sau falsificate despre oamenii peste care stăpânea partidul”¹. Agentura funcționa ca o rețea în care informatorii dețineau roluri și sarcini strict delimitate, în privința culegerii de informații și supraveghere a obiectivelor aflate în atenția organelor de securitate, orice „eveniment” care avea loc în cadrul acestora repercutându-se atât asupra sistemului de legătură, ofițer – colaborator – urmărit, cât și la nivelul ierarhiilor decizionale ale aparatului. Activitatea agenturii se baza pe conspirativitate și era influențată de schimbările structurale și funcționale ce surveneau la nivelul aparatului de partid, dar obiectivul esențial a rămas mereu același, culegerea de informații cu valoare operativă privind atitudinea cetățenilor față de regim. Rețeaua informativă, sau „arma de bază a instituțiilor informativ-operative”, cum o numește generalul (r) Neagu Cosma², era formată din mai multe categorii de surse, diferențiate în funcție de nivelul la care puteau acționa și de valoarea informațiilor pe care le puteau furniza, astfel:

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ Katherine Verdery, *Ce a fost socialismul și de ce s-a prăbușit el?*, în *Revoluțiile din 1989. Între trecut și viitor*, volum coordonat de Vladimir Tismăneanu, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 81.

² General (r) Neagu Cosma, *Securitatea, poliția politică, dosare, informatori*, București, Editura Globus, 1998, p. 50. În documentele Securității, agentura mai era definită astfel: „arma de bază și hotărâtoare a organelor Securității Statului, în lupta împotriva activității de subminare dusă de serviciile de informații imperialiste și de reacțiunea internă” (*Directiva despre munca cu agentura*, M.A.I., 1951, Broșură de uz intern); principala „sursă și metodă de obținere a datelor” (*Directiva privind munca informativă de investigații a organelor Ministerului Securității Statului*, M.S.S., 1953, Broșură de uz intern).

a. *Informatorii necalificați* erau persoane atrase la colaborarea cu Securitatea, pe durată limitată de timp, instruirea lor fiind realizată în mod sumar, iar în cele mai multe cazuri nu li se luau un angajament scris. Erau recrutați pe bază de „sentimente patriotice”, având sarcini precum: identificarea persoanelor suspectate de „activitate dușmănoasă”, „clarificarea stării de spirit și a conduitei persoanei urmărite”, „identificarea și transmiterea informațiilor cu privire la evenimentele deosebite din cadrul obiectivelor urmărite”³. Fiind considerați lipsiți de aptitudini și posibilități contrainformative, nu primeau misiuni de pătrundere în rândul „elementelor subversive”. Printre informatorii necalificați erau și persoane care se ofereau din proprie inițiativă să dea informații Securității, ei fiind în fapt delatori și oportuniști, care prin această colaborare urmăreau un anumit scop sau chiar să plătească polițe, lucruri sesizate și de ofițerii operativi⁴. Cei ce dovedeau calități și obțineau informații ce prezentau interes erau trecuți ulterior în categoria informatorilor calificați, urmând procedura de rigoare. Locurile de recrutare erau la domiciliul persoanei, la locul de muncă, la sediile diferitelor instituții sau la cele ale organelor de Miliție.

b. *Informatorii calificați* erau persoane recrutate în mod special pentru un anumit caz sau problemă, fiind dirijați pentru culegerea sistematică de date și care beneficiau de o instruire concretă și în detaliu din partea ofițerului recrutor. Pe baza informațiilor ce le obținea, agentul primea instrucțiuni asupra modului în care trebuia să acționeze, să se comporte, era sfătuit în privința felului de a purta dialogul cu persoana sau persoanele vizate. Atât ofițerul recrutor, cât și cel ce îl avea în legătură se recomandau cu nume conspirative. La recrutare, informatorii calificați primeau și ei nume conspirative, li se fixau parole de intrare în contact cu ofițerii de legătură, erau instruiți în privința legendarilor (acoperirilor) folosite pentru casele de întâlnire. De asemenea, semnau un angajament privind necesitatea păstrării secretului și conspirativității depline asupra colaborării. Conținutul angajamentului a variat ca formulare în funcție de perioada regimului comunist⁵.

În funcție de caz, informatorii calificați puteau fi predați în legătură temporară altor ofițeri din structurile informative, fiind aplicat principiul utilității acestora. Informatorii calificați, în perioada anilor '50, erau recrutați din „mijlocul elementelor străine de clasa muncitoare sau compromise prin legăturile sau activitatea lor criminală dusă împotriva Republicii Populare Române”, care prin „aptitudinile, trecutul și legăturile lor au posibilitatea să pătrundă în mijlocul elementelor subversive și să ducă acțiuni informative împotriva acestora”, dar și din rândul „elementelor patriotice ce se găsesc în mijlocul persoanelor ce au legături cu elementele subversive”⁶.

³ *Directiva despre munca cu agentura...*, p. 8.

⁴ Vezi Serviciul Român de Informații, *Cartea Albă a Securității, 1948-1958*, vol. II, București, 1995, p. 288-289.

⁵ Astfel, în 1953, angajamentul avea următorul cuprins:

Angajament
Subsemnatul născut la în comuna raionul îmi iau în mod voluntar angajamentul să comunic la timp, organelor Ministerului Securității Statului, tot ceea ce voi cunoaște despre munca de subminare dusă de elementele dușmănoase împotriva RPR, nefăcând nici o excepție, nici pentru rudele îndepărtate sau apropiate, și voi executa diferite însărcinări date de organele de Securitate. Informațiile pe care le voi furniza le voi semna cu numele conspirativ în locul numelui meu adevărat. Îmi iau angajamentul să păstrez în secret absolut legătura și munca mea cu organele Securității Statului. Pentru divulgarea acestor legături și a informațiilor ce le voi furniza, port răspunderea penală conform legilor Republicii Populare Române.

Semnătura mea cu numele adevărat Data

(*Directiva privind munca informativă...*, p. 10)

⁶ *Directiva despre munca cu agentura...*, p. 8-9.

În conformitate cu directivele Ministerului Afacerilor Interne, referitoare la „munca cu agentura”, informatorul ideal ar fi trebuit să aibă următoarele calități: „adept convins al noii orânduiri, cu un spirit patriotic dezvoltat, cel puțin absolvent de liceu, cu o cultură generală bogată care să-i dea posibilitatea să înțeleagă dezideratele muncii de Securitate, bine pregătit profesional, cu largi posibilități informative pe lângă obiectivul urmărit, sincer, discret”⁷.

c. *Colaboratorii* erau persoane folosite ocazional de către ofițerii de Securitate, în special pentru verificarea unor informații dintr-un anumit loc, mediu sau despre o problemă de interes. Contactele cu ofițerii de legătură erau ocazionale, în funcție de cazurile la care se lucra. În această calitate erau recrutați acei funcționari care puteau servi cu date Securitatea, precum cei de la oficiile poștale și telefonice, recepționerii de la hoteluri și chelnerii, ultimii folosiți pentru plasarea tehnicii operative la mesele din localuri, precum și cei ce lucrau la serviciile de cadre din întreprinderi. Erau recompenșați în bani sau obiecte și li se făcea o instruire specială.

d. *Gazdele caselor de întâlnire* erau persoanele care, în mod conștient și conspirat, puneau la dispoziție, din proprie inițiativă sau la solicitarea ofițerilor de Securitate, anumite spații, încăperi sau locuințe pentru realizarea de către aceștia a întâlnirilor cu agentura (în vederea unei depline discreții a contactelor ofițer-informator⁸, întâlnirile nu au loc la sediile organelor de informații sau în locuri publice). Gazda casei de întâlnire

⁷ S.R.I., *Cartea Albă...*, vol. II, p. 141. Un portret al informatorului ideal îl face Alexandru Drăghici la ședința cu directorii din aparatul central și regional al M.A.I., din 2 decembrie 1957: „Un agent trebuie să fie cult, să posede o experiență a vieții alături de un nivel corespunzător al cunoștințelor generale și politice. Un agent analfabet și nepregătit nu va putea desfășura în mod temeinic munca de urmărire informativă a dușmanului și nici nu va fi în stare să-i influențeze pe aceștia în direcția dorită de noi. În cazul cel mai bun, un astfel de agent va putea numai să observe și să asculte”. C.N.S.A.S., *Securitatea. Structuri-cadre. Obiective și metode*, vol. I, 1948-1967, documente editate de Florica Dobre (coordonator), Florian Banu, Camelia Ivan Duică, Theodor Bărbulescu, Liviu Țăranu, București, Editura Enciclopedică, 2006, p. 440.

⁸ În practică lucrurile nu stăteau de multe ori așa. Documentele prezentate cu ocazia ședințelor anuale de analiză a muncii, de conducerea Securității, surprind deconspirări cu ocazia întâlnirii ofițerilor cu agentura: „Afară de aceasta, multe dintre întâlniri se efectuează în așa-zisele «locuri dosnice», sau chiar atunci când se fac în case de întâlniri, uneori nu se iau măsurile necesare pentru asigurarea corespunzătoare a păstrării conspirativității” (C.N.S.A.S., *Securitatea. Structuri-cadre...*, vol. I, p. 481). „Lipsurile arătate în procesul studierii, verificării și recrutării informatorilor sunt la fel de valabile și pentru casele de întâlniri și gazdele lor, care în multe cazuri nu corespund scopului propus și totuși sunt folosite cu toate riscurile pe care le prezintă, fiind abandonate de multe ori abia după deconspirarea lor. Astfel: Lt. Sicrieriu Marin de la o unitate militară din Călărași a introdus în casa de întâlniri nou înființată agentura lui, fără să verifice în prealabil vecinii, fapt ce a determinat ca, în timpul unei întâlniri, un vecin să se uite pe geam și să aducă apoi miliția sub pretextul că în casa respectivă se fac întâlniri suspecte” (*ibidem*, p. 416). „Multe dintre casele de întâlniri, fiind folosite vreme îndelungată, devin cunoscute de agentura exclusă din rețea. De aceea se impune să se procedeze sistematic la verificarea acestor case și, după caz, înlocuirea lor” (*ibidem*, p. 439). „Cu ocazia recrutării agentei «Ionescu Natalia» din raionul Brănești, aceasta a cerut: «Sub nici un motiv să nu veniți la mine în incinta mănăstirii, ca să nu simtă celelalte călugărițe. Insist asupra acestui lucru, deoarece la noi aici mai aveți o femeie în aceeași situație ca mine, despre care atât eu, cât și celelalte călugărițe știm că din 1949 lucrează ca informatoare, deoarece a fost deseori văzută întâlnindu-se la mănăstire cu diferiți ofițeri de securitate». Controlul a arătat că, într-adevăr, călugărița respectivă era agenta «Pop Viorica», recrutată în 1949 și care, în decursul colaborării cu organele noastre, a ținut legătura cu 12 lucrători operativi” (*ibidem*, p. 481). „Lipsuri serioase se constată și în asigurarea condițiilor de lucru cu agentura. Astfel, datorită nerespectării de către lucrătorii operativi a celor mai elementare reguli de conspirativitate, au fost semnalate cazuri de deconspirare a informatorilor și caselor de întâlniri. De exemplu: La serviciul 5 din aparatul central, Lt. maj. Drăguț Ioan și Lt. Teodorescu Constantin se întâlneau cu agentura personală în aceeași casă de întâlniri. Datorită lipsei de instructaj și unei insuficiente munci educative, informatorul „Mircea”, cu care ținea legătura Lt. Teodorescu Constantin, a venit cu o întârziere de o oră față de timpul fixat, când în casă se găsea Lt. maj. Drăguț Ioan cu informatorul „Beny”. Găsind ușa descuiată, informatorul „Mircea” a intrat în odaie. Ambii informatori fiind din aceeași unitate, s-au deconspirat unul față de celălalt” (*ibidem*, p. 415).

era recrutată respectându-se regula de studiere și verificare a acesteia, apoi de comun acord ofițerul și gazda stabileau acoperirea (justificarea, mai ales față de vecini, a vizitelor în lipsa gazdei). Se recrutau mai ales persoane fără familie sau care prin natura profesiei lipseau perioade mai lungi de la domiciliu. Întâlnirile cu agentura erau anunțate din timp gazdei. În casele de întâlniri erau introduși cel mult cinci-șase informatori, iar în cazul trădării unuia dintre ei locuința era abandonată. Gazdei i se întocmea dosar personal, ce cuprindea angajamentul, schița locuinței, vecinii, legenda, evidența recompenselor acordate și a agenților introduși. Casa de întâlnire era un apartament, proprietatea unei persoane particulare, dar putea să aparțină și unei întreprinderi sau instituții care, în baza unei convenții, era folosită de Securitate⁹. Spre deosebire de casele de întâlnire, poliția politică deținea case conspirative care aparțineau organelor de Securitate¹⁰.

În multe cazuri, casele conspirative funcționau în mici vile din cartiere rezidențiale sau în locuri de agrement, sub acoperire de case de oaspeți, personalul fiind încadrat în serviciul de informații și legendat în mod corespunzător. Acestea erau folosite în general de cadrele superioare pentru întâlniri, instructaje mai importante cu agentura sau convocări limitate de cadre. Atât casele conspirative, cât și cele de întâlnire erau create cu aprobarea șefilor Regiunilor de Securitate și locuitorilor lor, precum și a șefului Direcției și locuitorilor săi din aparatul central¹¹.

e. *Rezidenții* erau persoane ce proveneau din rândul informatorilor calificați cu rezultate și calități deosebite în munca de informații, fiind colaboratori acoperiți (neîncadrați în state), cărora ofițerul de Securitate le încredința conducerea rețelei de informatori necalificați (4-5, maxim 10) în problemele și obiectivele ce prezentau interes. Erau recrutați din rândul membrilor de partid verificați, membrilor U.T.M. și doar în cazuri excepționale din rândul informatorilor fără de partid, „aparținând categoriei sociale mai apropiate de clasa muncitoare, care au fost verificați în munca practică și și-au dovedit devotamentul”¹², neputând fi selecționați din rândul persoanelor cu antecedente politice sau penale. Rezidentului nu i se preda întreaga rețea de informatori din sectorul respectiv, cei mai capabili continuând a se afla în legătura ofițerului operativ. Predarea se realiza într-o casă conspirativă sau de întâlnire, pentru a avea garanția că oamenii nu vor fi deconspirați.

Rezidentul nu putea fi folosit pentru recrutarea de informatori, ci numai pentru studierea și pregătirea unor anumite persoane în vederea recrutării. Era instruit în mod amănunțit asupra sarcinilor ce le are de îndeplinit, precum și asupra modului în care trebuia să folosească informatorul. Se întocmea un plan de întâlniri cu informatorii, fixându-se locurile și parolele de recunoaștere, zilele și orele întâlnirilor, în așa mod încât să se păstreze conspirativitatea legăturilor dintre ei, la realizarea acestuia rezidentul fiind ajutat de investigator. De comun acord, aceștia stabileau termenele în care vor fi prezentate informațiile culese, precum și felul în care se puteau întâlni dacă apăreau chestiuni neprevăzute în plan.

În *Directiva despre munca informativă de investigații a organelor Ministerului Securității Statului*, din 1953, se menționează ca potențiale surse de informare persoanele nerecrutate¹³. Acestea erau utilizate doar în cazul în care pentru „obiectivul” vizat nu exista rețea informativă sau o altă modalitate de acoperire a investigațiilor. Mai

⁹ *Directiva despre munca cu agentura...*, p. 16.

¹⁰ *Directiva privind munca informativă...*, p. 15.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Directiva despre munca cu agentura...*, p. 9.

¹³ *Directiva privind munca informativă...*, p. 15.

întâi se culegeau materiale de caracterizare a celor care domiciliau în jurul celui vizat (în special paznici, administratori de imobile, responsabili de străzi, sectoriști de Miliție), ofițerul operativ stabilind persoanele care prezintă interes, precum și un motiv plauzibil pentru a începe discuția cu ele (legenda)¹⁴. Investigatorul trebuia să organizeze discuția în așa fel încât, pe lângă datele ce-i erau necesare despre persoana urmărită, să vorbească și de alți inși, care în fapt nu-l interesau, acoperind astfel adevăratul său scop. În acest fel se realiza o „exploatare în orb”, sintagmă folosită de serviciile secrete pentru a desemna obținerea de informații de la diferiți indivizi, fără ca aceștia să-și dea seama. Securitatea obținea informații și de la persoanele cu funcții de conducere în obiectivul pe care îl supravegheau, în mod direct și neconspirat, dar legendat, ascunzându-li-se adevăratul scop al culegerii de date, sub motivul prevenirii unor acțiuni de spionaj, a unor infracțiuni economice, al asigurării bunului mers al instituției. Aceste oficialități nu erau recrutate în rețeaua informativă. Se aflau în acest mod date utile pentru completarea cunoașterii unor persoane care interesau Securitatea, mai ales în privința programului de lucru, situației familiale, veniturilor, viciilor, relațiilor etc.

Toate aceste categorii de surse erau înregistrate în evidențe, primeau nume conspirative și puteau trece dintr-o categorie în alta, în funcție de sarcinile mai mult sau mai puțin dificile pe care le puteau rezolva la un moment dat, sau ca rezultat al unor schimbări în activitatea lor profesională¹⁵. Dirijarea, verificarea și evaluarea activității tuturor informatorilor se făcea periodic, la intervale și după criterii bine stabilite. În funcție de rezultate, persoanele din rețea erau menținute perioade mai lungi sau mai scurte de timp și puteau fi predate în legătura altei unități a Securității, odată cu schimbarea domiciliului sau a locului de muncă, dacă se considera util sau necesar.

Motivul recrutării informatorilor coincide cu rațiunea existenței Securității, și anume, supravegherea populației, a contactelor avute de aceasta, precum și a tuturor activităților desfășurate pe teritoriul României, astfel încât stabilitatea regimului să fie asigurată. Modul de recrutare și metoda de lucru cu agentura secretă sunt rezultatul direct al acestui scop, constituit pe criterii ideologice și nu funcționale¹⁶. Atât în formele incipiente de urmărire, cât și în cele avansate, recrutarea și utilizarea surselor a fost decisivă.

Recrutarea agenților e un proces considerat ca foarte important pentru un serviciu secret, ei neputând fi înlocuiți de celelalte mijloace de culegere a informațiilor, respectiv cele tehnice. Securitatea a încercat să creeze o agentură de masă, având în vedere rolul său de poliție politică. Încă de la formare, Direcția Generală a Securității Poporului a renunțat la practicile utilizate de serviciile secrete românești din perioada interbelică, privind atragerea la colaborare a informatorilor, simplificând lucrurile, ceea ce s-a dovedit păgubos pentru activitatea de informații. Astfel, s-a renunțat la folosirea ofițerilor analiști

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Un informator necalificat, ce dovedea cu timpul calități în culegerea de informații, putea fi trecut în categoria superioară, cu aprobarea șefilor ierarhici ai ofițerului de legătură. De asemenea, o sursă care „nu dispunea de posibilități” pe lângă obiectiv, putea fi retrogradată sau trecută direct în evidența pasivă.

¹⁶ Uneori, agentura era dirijată plecând de la aceste criterii ideologice. Într-un document, din 11 februarie 1953, ce cuprinde expunerea lui Alexandru Drăghici, făcută la ședința cu directorii direcțiilor regionale de Securitate, acesta afirma și în același timp trasa următoarea linie: „Oriunde există o manifestare dușmănoasă, oriunde există un caz de sabotaj, oriunde există un incendiu, un act de diversiune, acolo trebuie să fie mâna organizațiilor legionare, mâna organizațiilor sioniste, mâna elementelor sectante și de tot soiul acestora, care aparțin agenturii americane din țara noastră, care se ascund sub așa-zisa libertate a cultului, desfășurând astfel, începând cu zvonurile și până la activitatea de spionaj, acțiuni dușmănoase împotriva noastră” (C.N.S.A.S., *Securitatea, structuri-cadre...*, vol. I, p. 310).

și recrutori¹⁷, precum și a agenților indicatori¹⁸ utilizați de Serviciul Special de Informații, după modelul occidental, ceea ce înseamnă o strictă specializare pentru buna desfășurare a activității de analiză, recrutare, instruire și dirijare a agenturii. Ofițerului de securitate i-au revenit toate aceste sarcini legate de modul de lucru cu agentura, pe lângă alte responsabilități privind instrumentarea cazurilor și întocmirea dosarelor pentru „dușmanii poporului”. Recrutarea¹⁹ era precedată de „punctarea” (alegerea) candidatului și de un studiu detaliat care avansa de la informații biografice obișnuite, obținute de la vecini, colegi de școală sau de serviciu, ce erau consemnate în rapoarte de investigații și până la evaluări psihologice, în care erau analizate gradul de instruire a celui vizat, aptitudinile în culegerea de informații, capacitatea de disimulare și riscul de a fi deconspirat, precum și gradul de apropiere față de persoana vizată. Se trecea apoi la analiza materialelor de arhivă și se continua cu interceptarea corespondenței și a telefonului, filaj și investigații. De asemenea, era verificat și prin celelalte surse din rețea, sub impresia că se culeg informații despre o persoană urmărită și nu despre un potențial informator, în felul acesta păstrându-se regula conspirativității²⁰.

¹⁷ Erau ofițeri specializați în inițierea întâlnirilor și dialogurilor cu persoanele ce le fuseseră indicate, pentru a le atrage treptat la colaborarea cu serviciul din care făceau parte. Aceștia își studiau foarte bine „ținta” după care întocmeau un plan de recrutare, unde consemnau modul în care acesta se va desfășura și pe ce bază se va realiza.

¹⁸ Agentul indicator avea ca sarcină identificarea și selectarea persoanelor dispuse să colaboreze cu serviciul de informații, ținându-se cont de calitățile și posibilitățile pentru o astfel de activitate.

¹⁹ Redăm mai jos, *in extenso*, modul în care trebuia să se realizeze recrutarea unui agent. Afirmațiile aparțin lui Alexandru Drăghici și au fost formulate într-o ședință de analiză a muncii informative a organelor de Securitate, în fața directorilor și locuitorilor acestora din regiuni și centrală, la data de 2 decembrie 1957: „Cum se efectuează la noi alegerea și studierea candidatului la recrutare? Se procedează la alegerea unui individ cu trecut politic, după care se verifică în evidențele operative. Câteodată lucrătorul operativ se rezumă numai la studierea materialului de arhivă existent asupra candidatului, trimite o sarcină de investigații în scopul culegerii de date «la fața locului», iar după aceea întocmește referatul cu propunerea de recrutare. De multe ori se întâmplă ca lucrătorul operativ să nu poată da un răspuns satisfăcător cu privire la necesitatea recrutării candidatului propus și la posibilitatea acestei recrutări. Cu toate că studierea candidaților constituie unul din mijloacele importante în vederea stabilirii calităților și perspectivelor în muncă ale viitorului agent, această studiere se efectuează de cele mai multe ori formal. Se comit uneori și astfel de greșeli, când pentru alegerea candidatului la recrutare lucrătorii operativi nu se orientează după însușirile personale, legăturile și posibilitățile celui vizat pentru recrutare, ci se călăuzesc după semnalările existente asupra activității dușmănoase din trecut sau prezent a candidatului, propunându-și să efectueze recrutarea numai pe baza materialului compromițător. Din această cauză, în rețeaua informativă pătrund elemente dușmănoase active, care de fapt necesită să fie ele însele lucrate. Ca urmare, rețeaua informativă se aglomerează cu provocatori, agenți dubli și dezinformatori, care adesea, la adăpostul colaborării cu organele Ministerului Afacerilor Interne, desfășoară ei înșiși o activitate criminală. Trebuie să înțelegem că, fără o minuțioasă studiere prealabilă a agentului, nu este admis să trecem la recrutarea lui. Pentru aceasta trebuie să-l cunoaștem pe candidatul ales pentru recrutare cât mai temeinic și sub toate aspectele, atât din punct de vedere al dezvoltării sale intelectuale, fizice, politice, al relațiilor sociale, a caracterului și slăbiciunilor sale în prezent, pentru a avea toată garanția că acest candidat posedă aptitudini necesare și poate să devină un bun agent. Lucrătorul operativ trebuie să stabilească cu toată claritatea scopul pentru care este recrutat agentul și posibilitățile sale de infiltrare pe lângă obiectiv, în ce măsură va putea acesta să îndreptățească așteptările noastre. În legătură cu aceasta, este necesar ca tovarășii din conducerea regiunii, înainte de a da aprobarea pentru efectuarea unei recrutări, să se convingă personal de utilitatea recrutării candidatului respectiv. În multe cazuri, în procesul recrutării nu se ține seama de rezultatul studiului făcut asupra candidatului, iar la întocmirea planului de recrutare propriu-zis, materialele obținute despre viitorul agent sunt neglijate. Datorită faptului că operațiunea recrutării, care în multe privințe determină comportarea ulterioară și activitatea viitorului agent, se efectuează uneori în mod nejust, elementele recrutate consimt să colaboreze cu organele Ministerului Afacerilor Interne, fiind dinainte hotărâte să dezinformeze organele noastre. Cu ocazia recrutărilor, unii dintre lucrătorii operativi obișnuiesc să făgăduiască agenturii tot felul de privilegii, înaintări în funcții, sprijinirea rudelor, recompense bănești etc. Asemenea cazuri nu trebuie să se mai repete pe viitor” (C.N.S.A.S., *Securitatea, structuri-cadre...*, vol. I, p. 437-438).

²⁰ Această regulă era de multe ori încălcată în primul deceniu de funcționare a Securității, următoarele exemple, surprinse în ședințele de analiză a activității desfășurate de agentura informativă, credem că sunt

Pe căi oficiale se obțineau informații de la Evidența Populației, postul de miliție, serviciul de pașapoarte, de la conducerea P.C.R., respectiv a organizației din care făcea parte persoana (în cazul membrilor) și de la biroul de personal al instituției în care lucra. După finalizarea și centralizarea datelor obținute în urma verificării, edificatoare era cunoașterea personală, realizată de ofițer sub acoperire sau sub un pretext oarecare. Discuțiile trebuiau dirijate cu mare subtilitate, abordându-se cu totul alte subiecte decât cel al recrutării și fără a crea impresia unui interogatoriu. Astfel se completau datele rezultate din studiul întreprins și se aflau calitățile și defectele candidatului, concluziile permițând trecerea la faza de atragere la colaborare, pe baza acordului dat de ofițerul superior celui ce urma să realizeze recrutarea.

Se pot distinge două metode fundamentale aplicate de Securitate pentru recrutare: prin constrângere sau șantaj și prin convingere sau „pe baza sentimentelor patriotice”.

Recrutarea prin constrângere a fost folosită pe scară largă în deceniul 1948-1958. Ea se aplica frecvent persoanelor cu antecedente politice: foști legionari, ofițeri deblocați etc. Metoda s-a extins treptat asupra celor avertizați de Securitate la finalul unei acțiuni de urmărire, a celor sancționați la locul de muncă pe linie profesională și a condamnaților de drept comun, în special a celor pentru tentativă de evaziune. Elementele de constrângere erau identificate de ofițer în perioada studiului pentru recrutare, orice amănunt din biografia persoanei putând deveni un element de șantaj²¹. Din studiul dosarelor se constată că aceste elemente erau: originea socială „nesănătoasă” ce nu fusese declarată în documentele de cadre, rude sau prieteni apropiați emigrați în străinătate sau cu un trecut politic „ostil clasei muncitoare”, solicitarea unui transfer de serviciu, a unei locuințe din fondul locativ de stat, existența unei sancțiuni la locul de muncă, nevoia unui tratament medical greu accesibil, intenția unei rude apropiate de a urma o facultate controlată ideologic etc. De asemenea, se utiliza și așa-zisul material compromițător ce putea fi un document din dosarul de cadre (un detaliu biografic

edificatoare. „Aceeși importanță o constituie în munca cu agentura și problema conspirativității. Începând chiar din momentul studierii candidatului la recrutare, trebuie luate toate măsurile pentru asigurarea unei stricte conspirativități. Adeseori recrutările sunt efectuate de către 2, 3 sau chiar mai mulți lucrători operativi, lucru care în nici un caz nu-l poate convinge pe candidat despre o bună conspirativitate în muncă. După aceea, la întâlniri participă o altă serie de lucrători, iar ca urmare agentul devine cunoscut unui cerc larg de persoane începând de la șofer. La o întâlnire, unul dintre agenți l-a întrebat pe un lucrător de răspundere din aparatul central: «Până când va mai continua această situație? Dvs. sunteți a 14-a persoană care mă cunoaște». Este normal ca o asemenea atitudine a noastră să-l pună în gardă pe agent și să determine rezerve din partea lui.” *Ibidem*. „La un Grup de Pază Contra Incendiilor din teritoriu, lt. maj. Bănățeanu Marcel – ofițer de contrainformații – a deconspirat pe informatoarea «Gica Popescu» căreia i-a fixat întâlnire la o oră nepotrivită pentru ea. La stăruințele soțului, informatoarea i-a destăinuit că are întâlniri cu organele de securitate de la care a primit unele sarcini, după care soțul a venit împreună cu ea la locul întâlnirii.” *Ibidem*, p. 416. „Ușurința de a trata aceste probleme în munca cu agentura, ne deconspiră informatorii și ca rezultat vă reamintesc că am avut cazuri când bandiții au ciopârțit informatorii deconspirați de noi, așa cum a fost cazul la Caransebeș când o informatoare a fost ciopârțită de bandiți pentru că ea a fost deconspirată de însăși organele M.S.S.” *Ibidem*, p. 319.

²¹ Prezentăm un caz pe care îl considerăm relevant pentru a demonstra afirmația de mai sus. Într-un referat cu propunerea de cunoaștere personală a candidaților la recrutare, se precizează că din „studiul efectuat prin agentură și alte mijloace ale muncii informativ-operative nu au rezultat date compromițătoare capabile de a aduce pe... în stare de dependență față de organele securității statului. Precizăm însă că în ultimul timp ea se teme de a nu fie anchetată de organele de stat în legătură cu fuga lui... (fostul soț ce a părăsit ilegal țara), fapt ce ar influența negativ asupra activității ei scriitoricești în care caută cu orice preț să se lanseze”. ACNSAS, fond Rețea, dosar 1196, f. 79, apud Cristina Anisescu, *Dosarul informatorului: informatorul atipic*, în *DI*, nr. 6, decembrie 2003, p. 56. Securitatea exploatează la maxim informația cu privire la teama de anchetă și nevoia de recunoaștere publică a operei și o arestează pentru „complicitate la trădare de patrie”. Timp de un an, scriitoarea face eforturi uriașe de a rezista fizic și psihic anchetelor. Motivul arestării este acela de a o recruta în rețeaua informativă, deoarece dispunea de legături cu confrăți din exil.

suspect), o semnalare scrisă (notă informativă, corespondență interceptată, denunț trimis Securității), înregistrarea unei convorbiri telefonice, o percheziție la domiciliu în care se ridicau obiecte sau cărți considerate suspecte. Dacă astfel de materiale nu existau, ele urmau a fi confecționate de Securitate și apoi „plantate”.

Recrutarea propriu-zisă era un moment decisiv atât pentru candidat, cât și pentru ofițer. Pe baza informațiilor culese în etapele anterioare, securistul fixa locul și data unde va avea loc includerea în rețea (sediul Securității, secția de Miliție, domiciliul sau locul de muncă al candidatului, case de întâlniri sau conspirative). Analiza dosarelor indică faptul că, pentru perioada ce o studiem, ponderea cea mai mare au avut-o sediile Securității și posturile de Miliție, ofițerii încercând să dispună de toate atuurile ce le aveau pentru a constrânge sau convinge o persoană să accepte colaborarea.

Alegerea și evaluarea prealabilă a elementului de șantaj era decisivă pentru procesul de recrutare, materialul compromițător era invocat în mod deschis de către ofițer pentru a-l convinge pe candidat, fiind consemnat explicit în raportul pe care îl întocmea cu privire la modul în care a decurs recrutarea. Această consemnare, fără nici o reținere a utilizării „mijloacelor compromițătoare”, a fost practică în anii de debut ai Securității, lucru ce nu s-a mai întâmplat ulterior, nu din motive de jenă, ci pentru faptul că un astfel de detaliu scădea valoarea muncii ofițerilor în ochii superiorilor, etalonul poliției politice fiind recrutarea pe „bază de sentimente patriotice”. Metoda șantajului era folosită în mediile în care o colaborare benevolă era puțin probabilă, precum cea a deținuților politici, reprezentanților cultelor religioase, opozanților declarați ai regimului. Recrutarea prin constrângere era folosită și pentru introducerea în rețea a deținuților, în închisori elementele de constrângere fiind chiar drepturile acestora la hrană, asistență medicală, precum și amenințarea cu represalii (pedepse fizice, privare de somn, carcera, tortura). În cazul deținuților politici, șantajul mergea până la recrutarea în ultimele zile de detenție, după emiterea decretului de eliberare, dar într-un moment în care persoana nu știa că e deja liberă. Amenințarea cu prelungirea detenției într-un moment de maximă tensiune psihologică a funcționat în cazul unor deținuți care rezistaseră la presiuni mult mai dure de-a lungul executării pedepsei, inclusiv la torturi. Semnarea angajamentului de colaborare promitea neprelungirea discreționară a privării de libertate.

Recrutarea informatorilor pe bază de „sentimente patriotice” reprezenta metoda recomandată pentru munca de securitate, indicând atât priceperea ofițerului, cât și spiritul civic al viitoarei surse. Regulile generale de introducere a viitoarei surse în rețea pe baza atașamentului lui față de regim respectau aceleași proceduri privind „punctarea” (alegerea) candidatului, studiul în vederea recrutării, verificarea prin alte surse și prin rapoarte de investigații, obținerea aprobării ofițerului superior și asigurarea conspirativității. Chiar și în cazul recrutării pe bază de sentimente patriotice pot fi sesizate elemente de constrângere ce rezultă chiar din textul angajamentului, prin invocarea unei pretense obligații legale de a colabora, cât și a unei așa-zise răspunderi penale privind divulgarea legăturilor cu Securitatea, în condițiile în care nici o lege, promulgată în timpul regimului comunist din România, nu stipula obligația cetățenilor de a furniza informații poliției politice²². Elemente de constrângere mai pot fi sesizate și în durata

²² Elementul de constrângere în recrutarea pe bază de „sentimente patriotice” e mult mai ușor sesizabil în cazul militarilor în termen, recrutați de biroul de contrainformații al unității. Aceștia se aflau în prezența unui ofițer superior și a unui text care invoca obligația legală de a colabora în scopul de a furniza informații pentru apărarea patriei. Soldații își dădeau consimțământul fără a fi preveniți că relația va continua și după eliberare, vizând alte scopuri.

mare a întâlnirii cu ofițerul, care în multe cazuri depășea 24 de ore, lucru ce era prevăzut chiar în directivele interne ale Securității²³.

Ordinele și directivele vremii menționează o anumită conduită a ofițerului în momentul recrutării: „Primirea și întâlnirea cu candidatul care urmează a deveni informator se desfășoară într-o atmosferă tovarășească, simplă, pentru ca acesta să-și dea seama că problemele care se vor discuta nu-i vor produce neplăceri. În discuția pe care o va angaja, investigatorul va arăta la început cauzele pentru care l-a chemat, căutând să-i dea de înțeles că discuția are scopul unei cunoașteri reciproce, a unui interes față de modul de muncă și felul de trai al persoanelor de la domiciliul sau locul de producție. Investigatorul va pune întrebări tot mai variate și apropiate de discuție pe măsură ce candidatul va da explicații la cele anterioare, ferindu-se a păstra o ordine cronologică și strictă a întrebărilor, pentru a nu crea impresia unei anchete, ci a unei convorbiri de la om la om”²⁴. Toate legăturile apropiate ale informatorului erau luate în evidență, iar informațiile pe care le furniza erau verificate pentru a se constata loialitatea și gradul său de obiectivitate. Ofițerul nu trebuia să-i facă promisiuni în această etapă a recrutării, iar în timpul discuțiilor nu avea voie să folosească termeni neînțeleși de acesta.

De cele mai multe ori, metodele și tehnicile menționate în diversele directive M.A.I. nu au fost respectate, recrutările realizându-se fără o supervizare directă, neselectiv²⁵, majoritatea prin constrângere, șantaj și compromitere. Informatorii recrutați din rândul persoanelor cu un trecut „pătat” (membrii partidelor istorice, condamnații politic) erau amenințați, șantajați, brutalizați pentru a colabora, angajamentul luat în fața organelor de securitate fiind de multe ori ultima soluție pentru a-și salva viața sau proteja familia. Au existat recrutări, din categoriile mai sus-menționate, când „sub pretextul că nu trebuie să recunoască locul de întâlnire... erau aduși cu ochelari mași și trântiți într-o cameră”²⁶, obligați să declare fapte ireale, pentru a fi ulterior compromiși.

Studiul rapoartelor și notelor de analiză întocmite de ofițeri, ce se găsesc în dosarele Securității, arată numeroase disfuncționalități în structura și coordonarea agenturii în primii ani de la înființarea instituției. Lucru datorat în mare parte nivelului scăzut de cultură generală și profesională a cadrelor, la care se adăuga, deloc neglijabil, faptul că din „indicațiile conducerii superioare” de partid se inițiasă, încă de la început, o adevărată „întrecere socialistă” între securiști, în sensul că „munca” devenise normată, aprecierile făcându-se în funcție de numărul informatorilor aflați în legătură și cazurile deschise și nu după criterii calitative. Recrutările se făceau „cu toptanul”, mai ales pe bază de constrângere, ținându-se cont de numărul informatorilor și nu de posibilitatea acestora de a obține informații. Așa se explică cifrele foarte mari comunicate Serviciului „C” de către direcțiile centrale și regionale; spre exemplu, în 1951, Direcția de contrasabotaj raporta un efectiv de 30.585 de informatori, iar Direcția de Informații interne, 10.698 informatori²⁷.

Nu de puține ori, ofițerii recrutori făceau promisiuni fără acoperire privind obținerea de avantaje materiale foarte tentante sau intervenții pentru ca persoanele

²³ *Directiva despre munca cu agentura...*, p. 9.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Edificator este următorul exemplu surprins în raportul Direcției a V-a din 14 martie 1956, cu privire la lipsurile principale în organizarea rețelei informative. „De cele mai multe ori, lucrătorii organelor informative nu analizează temeinic și nu țin seama de scopul pentru care-și propun recrutarea informatorilor, de calitățile personale ale candidaților la recrutare și posibilitățile reale ale acestora de a lucra pe un anumit suspect, a duce acțiunea informativă într-un anumit caz concret”. C.N.S.A.S., *Securitatea, structuri-cadre...*, vol. I, p. 412.

²⁶ S.R.I., *Cartea Albă a Securității...*, vol. II, p. 47.

²⁷ ASRI, fond Documentar, dosar 10.136, f. 133.

atrase la colaborare să fie avansate sau promovate la locul de muncă. Se pare că, încă de la început, ofițerii de Securitate au avut unele restricții în ceea ce privește recrutarea agenților din rândul membrilor de partid. Secretarul general al partidului, Gheorghiu-Dej, s-a pronunțat cu claritate în acest sens: „De aceea se recomandă ca regulă generală a nu se face recrutări de membri de partid decât numai în cazuri speciale și cu aprobarea secretarului de partid regional. Să se admită recrutarea din rândul membrilor de partid și a utemiștilor, a rezidenților, însă aceasta cu aprobarea primului secretar al comitetului regional”²⁸. Probabil că acest regim special pentru folosirea membrilor de partid se datora suspiciunilor ce existau în rândul cadrelor de conducere ale P.M.R. ca nu cumva să se scurgă informații care să-i compromită, să-i pună în situații incomode sau, mai ales, de teama că agenții Securității ar putea influența deciziile partidului.

De multe ori, ofițerii, pentru a convinge candidații la recrutare, apelau la manipulare și înșelătorie. Bazându-se pe studiu preliminar, speculau detalii biografice ale persoanei, astfel încât să poată susține că, prin colaborarea cu Securitatea, cel vizat urma să îndeplinească o misiune civică. Acest procedeu, numit recrutare legendată (o ficțiune construită de securist pentru a disimula adevăratul scop al includerii în rețea), era folosit asupra celor care nu puteau fi constrânși sau convingși prin argumentele obișnuite. În caz că acțiunea eșua, era folosită varianta de retragere, un pretext, de obicei profesional, care motiva aparent contactarea persoanei respective. Această retragere era pregătită din timp, adaptată profilului candidatului și supusă examinării superiorilor, în raportul cu propunerea de recrutare. Practic, era vorba de o renunțare, adesea temporară, a încercării de includere în rețea, lucru ce dovedește încă o dată inexistența unei obligații legale de a colabora, invocată în textul angajamentului, precum și faptul că recrutarea nu se făcea printr-un consimțământ liber asumat nici în cazul apelării la „sentimentele patriotice”. Se poate afirma că informatori recrutați cu adevărat din convingere au fost cei care s-au oferit voluntari să furnizeze informații.

Discutând despre recrutare, trebuie să amintim faptul că această metodă se aplica și în situații care nu aveau ca scop obținerea de informații, ci compromiterea și izolarea unei persoane sau destrămarea unui grup și la care se recurgea în acțiunile complexe de urmărire dacă alte măsuri de intimidare eșuau. Avem de a face în fapt cu o falsă recrutare în care se încălca voit regula conspirativității; persoana era adusă la sediul Securității în văzul lumii, o perioadă de timp insuficientă pentru a trece drept anchetă și fără consecințe vizibile asupra celui în cauză, astfel acreditându-se ideea că persoana a fost recrutată, urmarea fiind izolarea de anturaj²⁹.

Datorită faptului că întrecerea socialistă s-a manifestat din plin în domeniul „muncii de Securitate”, iar planurile de recrutări trebuiau proiectate și realizate în așa fel

²⁸ ANIC, fond C.C. al P.C.R.-Cancelarie, dosar 61/1954, Stenograma ședinței Biroului Politic al C.C. al P.M.R. din 1 iunie 1954, f. 63.

²⁹ În detenție se simula recrutarea prin acordarea unor „favoruri” nesolicitate, dar refuzate altora, sau prin lansarea zvonului că o persoană a devenit informatoare a Securității. Rezultatul era izolarea de ceilalți deținuți. Redăm mai jos un paragraf ce aparține Germiniei Nagâț, care a fost publicat în lucrarea *Informatorul de lângă noi*, p. 136, în volumul coordonat de Adrian Neculau, *Viața cotidiană în comunism*, Iași, Editura Polirom, 2004, și care descrie acest procedeu: „Și mai tragică este situația titularilor de dosare de rețea care s-au aflat o vreme în «studiu pentru recrutare», n-au fost nici măcar contactați de ofițer, dar sunt înregistrați ca informatori de dragul statisticilor interne ale Securității. O simplă declarație semnată în nume propriu la locul de muncă, document predat Securității prin bunăvoința șefilor și prelucrat apoi de ofițer astfel încât să semene cu o notă informativă, justifica formal o astfel de înregistrare. Nu de puține ori, asemenea declarații, date cu cele mai oneste intenții, fie la serviciu, fie la miliție (mai ales după instituirea restricțiilor privind relațiile cu străinii), au primit un antet, un număr de înregistrare, un indicativ de ofițer și un nume conspirativ despre care semnatarul nu avea habar, devenind astfel false note informative”.

încât să le depășească pe cele din anul anterior³⁰, s-a ajuns la o situație aberantă și anume la simularea includerii în rețea de noi informatori. Prin prelucrarea unor documente cu caracter oficial, utilizate în instituțiile de stat, precum rapoarte de activitate, note de serviciu, dări de seamă, caracterizări, recomandări pentru dosarele de cadre sau pentru accesul la documente secrete, avize de plecare în delegații externe, se lasă impresia că ofițerul a primit informațiile de la surse din rețea. Astfel au fost mistificate documente procurate de la persoane cu funcții oficiale, de la serviciile de protocol și personal, înscrisurilor adăugându-li-se un antet al Ministerului de Interne, semnăturile cu numele real au fost transformate în nume conspirative, atribuindu-li-se unor surse ce nu au existat în realitate. Chiar dacă regulamentele interne interziceau acest lucru, manipularea acestor înscrisuri și simularea recrutării unor noi informatori, practic în detrimentul unor persoane, s-a făcut fără nici o sancțiune.

În *Directiva despre munca cu agentura* din 1951 se atrăgea atenția că purtarea și acțiunile informatorului trebuiau supravegheate cu multă atenție după recrutare, deoarece în cele mai multe cazuri acesta trecea printr-o criză psihică³¹, ofițerul având obligația să-l aducă la starea normală, așa încât primele întâlniri urmau să aibă loc la intervale scurte de timp, la 2-4 zile sau chiar mai des. Această formulă ne dovedește faptul că recrutările se făceau prin vicierea liberului consimțământ și în același timp explică de ce multe dosare de rețea nu conțin nici o dovadă care să probeze acțiuni de poliție politică, consumarea „crizei psihice” ducând la refuzul direct privind colaborarea sau la redactarea unor note informative absolut anodine. Existența acestei „reacții psihice” fusese observată de timpuriu de ofițerii de securitate și era explicată acestora de Alexandru Drăghici prin faptul că „se ivește la el acea cinste mic-burgheză, deoarece venind din mediul respectiv și fiind legat de bandiți, el are impresia că face un act de trădare față de ei, privește rău acest lucru și începe să se frământă”³².

Refuzul colaborării înainte sau după recrutare nu putea fi sancționat legal, așa cum se invoca în textul angajamentului, dar putea avea consecințe grave, precum deschiderea unui dosar de urmărire care să clarifice motivele reale ale necolaborării, șicane profesionale sistematice, avizul negativ pentru promovarea în anumite funcții, pentru transferul de serviciu etc. De multe ori, cei recrutați încercau să scape de colaborarea cu Securitatea susținând că au probleme de sănătate, obligații de serviciu, probleme de familie și chiar de conștiință. În cazuri limită se forța abandonarea prin simularea unei boli de nervi sau deconspirând relația cu poliția politică. În privința deținuților politici, urmărilor deveneau cu adevărat dramatice și aveau drept efect prelungirea abuzivă a privării de libertate în afara sentinței judecătorești, înăsprirea condițiilor de detenție, tortură etc.

Foștii ofițeri ai poliției politice nu doresc să facă destăinuiți cu privire la tehnicile și subtilitățile prin care o persoană era determinată să colaboreze. „Trebuie să spun că pe lângă metoda aberantă cu folosirea ochelarilor negri, care era și ea inserată în lecție, erau altele de-a dreptul ingenioase prin subtilitățile pe care se sprijineau. Nu-mi permit să fac divulgări, metodele fiind valabile și astăzi pentru cei care se ocupă cu recrutarea de persoane în scop informativ și contrainformativ. Voi arăta doar că se insista, până la

³⁰ Această situație era încurajată de cele mai înalte foruri de conducere a Securității. Alexandru Drăghici afirma într-o ședință de analiză, ce a avut loc la 2 decembrie 1957, că în comparație cu anul 1956, numărul acțiunilor informative (de urmărire) crescuseră cu 180%. Acest lucru nu se putea realiza decât în condițiile înmulțirii numărului de agenți din rețea.

³¹ *Directiva despre munca cu agentura*..., p. 13-14.

³² ACNSAS, fond Documentar, dosar 97, vol. I, f. 136.

obstinație, pe «construirea» pragului psihologic peste care dacă ofițerul reușea să-l treacă pe candidat, recrutarea putea fi considerată o reușită. Cum se crea acel prag și cum îl trecea candidatul, făcea și face parte din profesia ofițerului specialist în arta informațiilor. După un sfert de veac de activitate în acest domeniu, pot afirma că aceasta constituie Alfa și Omega în crearea rețelei de informatori...», afirma Neagu Cosma într-o lucrare cu caracter memorialistic³³.

Disponem însă de o notă informativă, pe care o considerăm foarte interesantă, prin care o agentă a Securității, aflată în aceeași celulă cu o persoană ce urma a fi recrutată, a reușit să o influențeze și manipuleze. Redăm mai jos un extras din acest document: „Constatând că este o persoană de o inteligență deosebită, rafinată și hipersensibilă, aptă să se închidă în sine la cea mai mică rănire a susceptibilității ei și la orice tentativă de apropiere care ar putea trezi în ea impresia unei indiscreții, m-am gândit că, în definitiv, important nu e să devin eu depozitara unor mărturisiri, ci ca aceste mărturisiri să se facă la anchetă. Ca atare, m-am străduit înainte de toate să contribui la acest proces. Am procedat mai întâi la un fel de pregătire psihologică: pe de o parte prin comentarii, când «involuntar admirative», când cu răbufniri de dușmănie (așa cum am primit indicații) și prin relatarea a câte ceva din experiența lotului din care am făcut parte..., i-am dat de înțeles și i-am demonstrat că aparatul de anchetă este atât de bine pus la punct încât nimic nu rămâne nedezvăluit. În plus, am evocat clipe de tensiune și frica pe care le-am trăit chiar eu și în general am comentat efectele ucigătoare pentru nervi pe care le poate avea o anchetă prelungită³⁴; toate acestea le-am îmbinat cu propria ei spaimă, cu efectele ambianței înconjurătoare și grefate pe o sensibilitate excesivă, am adus-o într-o stare de preatracție și incertitudine, foarte diferite de siguranța de sine, cu care îmi vorbea la început despre anchetă. Pe de altă parte, în etapa a doua a prelucrării, am recurs la adulație, am subliniat personalitatea ei, poziția ei în literatura țării noastre... și astfel am deșteptat în ea convingerea că, totuși, nimic nu este definitiv pierdut, că ei (adică domnii anchetatori) ar fi foarte bucuroși, dacă ea ar înțelege să colaboreze cu dâșii și să elucideze chestiunile ce se pun³⁵. Rezultatul acestei intervenții a fost că, după un an de rezistență în închisoare, persoana acceptă semnarea unui angajament (ce nu avea legătură cu declarația tip pe care orice deținut era obligat să o semneze la ieșirea din detenție), chiar în ziua eliberării.

Modul de lucru cu informatorul era în esență identic pentru toate categoriile de surse, indiferent de circumstanțele introducerii în rețea. Încă de la recrutare, odată cu semnarea angajamentului, se stabilea lista de legături sau relații, chiar dacă sursa nu urma să fie dirijată în mod expres pe lângă persoane, ci primea sarcini mai generale, precum sesizarea „stării de spirit din rândul populației”, supravegherea procesului de producție etc. Lista de relații îi indica ofițerului despre cine putea solicita și primi informații sau persoanele pe lângă care informatorul „avea posibilități”.

După recrutare, informatorii erau instruiți cu privire la modul de redactare și de selecție a informațiilor³⁶, materialul informativ fiind verificat în mod obligatoriu prin

³³ Neagu Cosma, *Securitatea, poliția politică...*, p. 123.

³⁴ Într-un document anterior întocmit de Securitate acestei persoane se făcea referire la teama ei de anchetă și la nevoia de recunoaștere a operei literare.

³⁵ ACNSAS, fond Rețea, dosar 1196, vol. 3, f. 297, apud Cristina Anisescu, *op. cit.*, p. 57.

³⁶ În privința modului de redactare și utilizare a notelor informative furnizate de agentura secretă a Securității, avem la dispoziție indicațiile trasate de Alexandru Drăghici la o ședință de analiză a muncii din 2 decembrie 1957: „Este necesar ca agentul să fie instruit asupra modului de întocmire a notelor informative. Aceste note nu trebuie să fie lungi dar să conțină, în limita posibilităților, o reproducere exactă a discuțiilor sau problemelor auzite sau văzute de agent și care interesează organele noastre. Agenții trebuie instruiți astfel

alți colaboratori din obiectiv și prin așa-numitele „mijloace auxiliare”, precum investițiile, cenzura corespondenței, interceptarea telefonului. Aceste măsuri erau luate de teama deconspirării sau dezinformării ce exista în fiecare relație ofițer-informator. Se considera că oricând este posibil să existe o complicitate între agent și persoana vizată, datorită unui „sentiment de solidaritate cu cel urmărit...”³⁷.

Periodic, informatorii erau evaluați de ofițerii de legătură, întocmindu-se note, rapoarte de analiză sau caracterizări, ce justifică necesitatea menținerii în agentura secretă. Legătura directă a informatorului cu ofițerul de securitate se concretiza în contacte prestabilite, planificate anterior, nu mai puțin de o dată pe lună, sau în contacte inopinate, în situații în care se solicitau informații de urgență, atunci utilizându-se codurile de legătură. Mult mai rară în activitatea Securității interne era așa-numita legătură impersonală, realizată mai degrabă din motive de operativitate decât din cele de conspirativitate, când informatorul lăsa materialul ce trebuia să-l furnizeze, la date și ore fixate, într-un loc prestabilit, de unde era ridicat de ofițerul operativ.

Dirijarea unui informator, mai ales a celor păstrați în rețea mai mulți ani, presupunea, pe lângă stabilirea de sarcini concrete³⁸ și termene până la care trebuiau realizate și construirea unei relații personale între ofițer și sursă, astfel încât interesul pentru menținerea colaborării să fie reciproc. Cu excepția cazurilor în care obținerea informațiilor se baza pe constrângere, situație în care valoarea datelor furnizate era mult mai mică, sursa era „stimulată” fie printr-o abordare prietenoasă din partea ofițerului, care se interesa de problemele personale, care îi dăruia mici atenții cu diferite ocazii, fie prin recompense.

Potrivit instrucțiunilor Securității, retribuirea informatorilor nu lua forma unui salariu sau a unor venituri fixe, ci a unor sume de bani sporadice (uneori consistente pentru informațiile de mare valoare), a unor cadouri, sau a unor „favoruri” în cazul recrutării în detenție (dreptul la vorbitor, la asistență medicală, la scrisori și pachete, ridicarea unor pedepse). Așa-numita „luare în protecție” (ce se concretiza în sprijinirea profesională, la solicitarea unui transfer sau la repartizarea de locuințe) era destinată doar informatorilor foarte valoroși, recrutați pe bază de „sentimente patriotice”.

ca niciodată în conținutul notelor informative să nu facă generalizări, concluzii, deducții proprii. Lucrătorii operativi trebuie să știe că aprecierea materialelor informative constituie un proces mai complicat decât procurarea lor și de aceea se impune ca ei să facă această apreciere luând în considerare toate materialele și împrejurările legate de cazul respectiv. Discuțiile cu agentura trebuie să se desfășoare amănunțit și cu seriozitate, notele furnizate de agent trebuie în mod obligatoriu citite în prezența sa, iar corecturile, precizările și completările se vor face numai personal de către agent. Numai în cazuri foarte rare se pot lua de la agent informații verbale. După ce a analizat materialul informativ primit, lucrătorul operativ trebuie să-i traseze agentului sarcini. Sarcinile trebuie să fie clare, precise și realmente realizabile, adică la nivelul posibilităților agentului respectiv. Aceste sarcini trebuie schițate de lucrătorul operativ la pregătirea întâlnirii și definitivare în cadrul discuției cu agentul, ținându-se totodată seama de conținutul materialului adus de acesta. Din nefericire mai există cazuri când lucrătorii operativi trasează agenților astfel de sarcini, care duc uneori la o comportare nejustă a agentului în cadrul acțiunii informative. Agentului i se elaborează sarcini scrise numai în situații excepționale, și anume: la plecarea lui în străinătate, cu prilejul marșrutizării agentului, la infiltrarea lui într-o bandă sau în alte împrejurări mai complexe, care necesită o analiză amănunțită a tuturor factorilor specifici unei anumite acțiuni concrete”. C.N.S.A.S., *Securitatea. Structuri, cadre...*, vol. I, p. 440.

³⁷ ACNSAS, fond Documentar, dosar 102, f. 80.

³⁸ În multe cazuri lucrurile nu stăteau tocmai așa. Iată ce li se reproșa ofițerilor cu ocazia ședințelor de analiză a muncii: „Ofițerii primesc multe note lipsite de conținut și încarcă acțiunile informative cu ele în așa măsură încât, de multe ori, îți vine greu să te descurci cu ele. O astfel de muncă formală aduce daune mari, deoarece agentura își formează o impresie greșită despre activitatea organelor securității statului, iar unii agenți refuză chiar să colaboreze”. C.N.S.A.S., *Securitatea. Structuri, cadre...*, vol. I, p. 480. Unii lucrători operativi nu se pregătesc cu grijă pentru întâlnirile cu agentura, nu studiază materialul primit la întâlnirea precedentă și, ca urmare, trasează informatorilor sarcini cu caracter formal și fără un scop bine determinat...”. *Ibidem*, p. 414.

Formele și modalitatea de recompensare erau stabilite cu ofițerul de legătură, pe baza aprobării superiorilor, în funcție de tipul sarcinilor primite de informatori, de importanța datelor furnizate, de eventualele cheltuieli pe care acesta ar fi fost obligat a le face în executarea misiunii sale, precum și de valoarea sa ca sursă. Obținerea de recompense sau de alte beneficii nu putea fi o condiție explicită a acceptării colaborării, directivele poliției politice recomandau o atenție maximă pentru cazurile în care apărea o asemenea suspiciune, de exemplu la recrutarea deținuților de drept comun, condamnați pentru furt, delapidare etc. Recompensarea informatorilor a fost și o metodă de a-i îndatora pe viitor, odată cu trasarea de noi sarcini, ofițerul amintindu-le de sprijinul acordat în trecut, retribuirea devenind și un element de șantaj.

Toate tipurile de stimulare materială preveneau din fondul „cheltuielilor informative speciale” (C.I.S.), care era pus la dispoziția Securității pentru recompensele acordate surselor, decontarea cheltuielilor necesare deplasărilor în interesul poliției politice, achitarea plăților la întreținere necesare caselor de întâlniri și a celor conspirative, precum și a cheltuielilor efectuate din activitatea de filaj. Exploatarea acestor fonduri devenea un subiect sensibil cu ocazia ședințelor de analiză anuală. Sumele acordate erau mari și ele trebuiau cheltuite, devenind o tentatie pentru mulți dintre ofițerii operativi³⁹. Criticile erau îndreptate către acei ofițeri, mulți dintre ei având funcții de răspundere, care foloseau fondul C.I.S. pentru a-și însuși sume mari de bani, alocate recompensării informatorilor.

Acordarea de recompense era întotdeauna consemnată în rapoarte sau pe formulare speciale, indicând că relația a decurs perfect, caz ideal, dar nu și frecvent, studiul dosarelor informatorilor din arhiva C.N.S.A.S. arătând existența redusă a chitanțelor ce ar fi trebuit să demonstreze modalitățile de retribuire a surselor. Acordarea recompenselor revenea ofițerului de legătură, după ce primea aprobarea de la superiori, pe baza unui raport în care trebuiau menționate, în mod obligatoriu, necesitatea și utilitatea acestei măsuri. Recompensele se ofereau informatorilor pe baza unei chitanțe, vizată de șeful biroului, al serviciului sau direcției, ce servea ca document contabil pentru justificarea sumelor cheltuite.

Majoritatea dosarelor din fondul rețea descriu situații în care dialogul cu informatorul e mai degrabă convențional, iar trasarea și îndeplinirea sarcinilor îmbracă forma unor obligații de serviciu, de care ambele părți se achită în lipsa unui minim entuziasm. Prezența informatorului în rețea dura atât timp cât acesta putea furniza informații despre persoanele urmărite, se prezenta la întâlniri și rezolva măcar în parte sarcinile trasate de ofițer. Cazurile de abandonare a surselor se concretizau în excluderea din rețeaua informativă sub următoarele motivații: rezultate slabe, „imposibilitatea de a furniza informații”, neprezentarea la întâlniri, eschivarea în îndeplinirea sarcinilor, deconspirarea în mod voluntar/involuntar a legăturii cu Securitatea, dezinformarea, refuzul colaborării⁴⁰ (pentru ultimele două situații riscând cel puțin deschiderea unui dosar de urmărire).

Excluderea din rețea se făcea în baza unui raport motivant, întocmit de ofițerul ce îl avea în legătură, fiind aprobat de superiorul acestuia și inclus în dosarul personal al

³⁹ Cristian Troncotă, *Istoria serviciilor secrete românești, de la Cuza la Ceaușescu*, București, Editura „Ion Cristoiu”, 1999, p. 363.

⁴⁰ Redăm mai jos un caz prezentat într-un raport al Direcției a V-a din 14 martie 1956: „La Corpul 38 Armată, în vederea încadrării informative a unei acțiuni de verificare, lucrătorul operativ lt. Rovai Alexandru a procedat la recrutarea pe bază de sentimente patriotice a informatorului «Săndulescu Vasile», care a acceptat propunerea de a colabora cu organele de contrainformații. La prima întâlnire, informatorul s-a prezentat arătând că refuză să lucreze cu noi, motivând că nu are posibilitatea de a îndeplini sarcinile trasate de lucrătorul operativ”. C.N.S.A.S., *Securitatea, structuri-cadre...*, vol. I, p. 413.

informatorului. Documentul făcea evaluarea și prezentarea pe scurt a activității colaboratorului, persoanele sau obiectivele urmărite, motivul excluderii din rețea și locul unde i se clasa dosarul personal (pentru perioada ce o studiem la Serviciul „C”). După excluderea din rețea, informatorii erau supravegheați sau verificați informativ, în unele cazuri transformându-se în „obiective urmărite”. Dacă informatorul se dovedea util și dispus să colaboreze, era menținut în rețea perioade lungi de timp, fiind dirijat pe lângă obiectivul urmărit. Legătura o păstra cu unitatea care îl avea în rețea și nu neapărat cu ofițerul ce îl recrutase. Colaboratorul putea trece și în legătura unei alte unități, odată cu schimbarea domiciliului sau a locului de muncă, și putea fi reactivat după abandonare, dacă aceasta nu se făcuse din vina lui.

Pentru perioada ce o studiem, lucrul cu agentura secretă a fost de calitate slabă și aceasta din mai multe motive. În primul rând, nivelul de cultură generală și profesională al ofițerului de securitate era scăzut. În al doilea rând, exista un viciu de fond caracteristic polițiilor politice represive și anume recrutările foarte numeroase, făcute pe bază de constrângere, contând numărul și mai puțin calitatea surselor, ca să nu mai vorbim de posibilitățile lor reale de a obține informații. Peste toate acestea, cel mai nefast rol l-a avut ingerința politicului în munca de informații; acei dușmani declarați ai poporului se aflau în această postură mai mult pentru fapte imaginare decât reale sau pentru suspiciuni mărunte, ofițerii de Securitate trebuiau ca pentru aceștia să deschidă cazuri, iar agentura era obligată să furnizeze date și, cum nu aveau, se rezumau la delațiuni. Mai mult, în acea perioadă, securiștii erau priviți de populație ca exponenți ai intereselor unei puteri străine, U.R.S.S., și de multe ori solidaritatea celor constrânși să devină informatori față de cei ce erau țintele represiei a fost o reacție de autoapărare. Astfel se explică existența agenților dubli și a celor ce divulgau imediat legăturile cu poliția politică. În consecință, în 1952 a fost emis un ordin de epurare din rețeaua informativă a persoanelor ce nu erau compatibile cu această situație. Mai mult, prin Ordinul nr. 15 din martie 1956, au fost îndepărtate, din agentura poliției politice, aproximativ 70% din surse, numărul celor rămași dovedindu-se insuficient pentru a face față acțiunilor operative aflate în lucrul direcțiilor centrale și regionale⁴¹. Consecințele acestui ultim ordin a afectat activitatea Securității pentru o perioadă mai lungă de timp. Astfel: „Din datele pe care le deținea Serviciul «C» la 1 august 1958, rezultă că peste 45% din totalul acțiunilor pe țară nu sunt deloc acoperite cu agenți. Controalele făcute de Serviciul Inspecții și direcțiile centrale au arătat că numărul acțiunilor în care nu se iau nici un fel de măsuri este în realitate mult mai mare, deoarece, datorită atitudinii împăciuitoare a șefilor, mulți lucrători operativi ascund situația reală și încadrează formal acțiunile cu agenți ce nu au posibilități informative, sunt deconspirați, nesinceri, dușmănoși, dar ținuiți în rețea ca să conteze ca număr. Această situație inadmisibilă devine destul de gravă dacă ținem seama de faptul că peste 55% din agenți nu lucrează în acțiuni”⁴². Ofițerii operativi nu au reușit să țină pasul cu ordinele date de ministrul de interne Alexandru Drăghici, în privința recrutării unei noi agenturi, astfel încât au început să o reactiveze pe cea abandonată, lucru ce nu a eficientizat activitatea Securității⁴³.

⁴¹ Pentru detalii privind aplicarea ordinului 15 din martie 1956 și consecințele acestuia, vezi expunerea lui Al. Drăghici din 2 decembrie 1957, la ședința de analiză a muncii informativ-operative. *Ibidem*, p. 426-462.

⁴² *Ibidem*, p. 482.

⁴³ Prezentăm mai jos câteva reproșuri făcute de Alexandru Drăghici în fața acestei situații: „Unii dintre șefii organelor Ministerului Afacerilor Interne, în loc să-și mărească exigența față de lucrătorii operativi din subordine, pentru a-i determina să-și recruteze o agentură nouă, au mers pe linia restabilirii legăturii cu agentura exclusă anterior din rețea pentru lipsa calităților necesare” (*ibidem*, p. 436). „Locotenentul major Sas Adalbert și locotenentii Kiss și Santa Ion, toți din raionul M.A.I. Sf. Gheorghe, au reactivat pe agenții «Mozes»,

Indiferent de tipurile de surse care alcătuiau rețeaua informativă și a modului mai mult sau mai puțin eficient în care s-a lucrat cu ele, scopul recrutării a fost supravegherea unui mediu, anturaj sau a unei singure persoane, despre care existau date sau doar suspiciuni că ar avea opinii sau atitudini diferite față de cele acceptate de regim. Motivele recrutării au coincis cu cele ale urmăririi altor persoane, fiind extrem de diverse: atitudinea ostilă față de regim, comentarii necorespunzătoare la adresa „conducerii de partid și de stat”, redactarea unor scrieri cu conținut „dușmănos” sau cel puțin interpretabil, tentativele de emigrare legală, cât și trecerea frauduloasă a frontierei, misticism, prozelitism sau simpla apartenență la un cult religios, ascultarea sau difuzarea știrilor transmise de posturile de radio din străinătate, comentariile elogioase la adresa țărilor capitaliste, vizitarea bibliotecilor și a centrelor culturale străine, deși funcționau legal pe teritoriul României etc.⁴⁴. O categorie aparte de urmăriti a constituit-o cea a foștilor deținuți politici, a membrilor partidelor istorice, a legionarilor, a ofițerilor deblocați, precum și a urmașilor acestora. Ei formau o categorie a urmăritilor „din oficiu”, fiind supravegheați perioade lungi de timp (ani de zile), motivul constituindu-l propria lor biografie. Arhivele Securității sunt pline de documente în așa-numita problemă „foști condamnați”. O altă categorie de urmăriti o constituia cea a românilor fără „pete” la dosar, denumită sugestiv în documente „persoane fără antecedente”, în care intrau toți cei despre care nu se știa nimic compromițător din perspectiva securității regimului și care tocmai din acest motiv erau considerați suspecti⁴⁵. De asemenea, rețeaua informativă a fost utilizată și pentru urmărirea propriilor demnitari.

Având drept model sistemul de evidență sovietic, ofițerii de securitate întocmeau dosare personale și fișe de evidență pentru toate categoriile de persoane din rețeaua informativă. Dosarul personal cuprindea, în capitole distincte, totalitatea materialelor care au stat la baza recrutării unui informator, precum și cele obținute despre el pe timpul activității desfășurate în această calitate. El se forma treptat, începând cu punctarea candidatului, adăugându-se mereu noi piese care trebuiau să susțină utilitatea și calitățile sale, inclusiv rezultatul verificărilor făcute asupra sa.

Un astfel de dosar conținea⁴⁶:

- materiale de cunoaștere (biografia candidatului la recrutare, a rudelor apropiate, prietenilor și relațiilor);
- materialele de verificare (notele informative referitoare la candidat, rezultatul verificărilor în evidențele centrale, al investigațiilor la domiciliu și la locul de muncă, interceptarea corespondenței, ascultarea convorbirilor telefonice);

«Creangă» și «Bodi», care fuseseră excluși din rețea pentru nesinceritate și atitudine dușmănoasă. După restabilirea legăturii, acești agenți, pe lângă faptul că nu furnizează cu obiectivitatea cuvenită materialul informativ, dar se comportă ca provocatori și agenți dubli. La raionul Câmpulung-Suceava a fost reluată legătura cu agentul «Popescu», care fusese scos din rețeaua informativă pentru «atitudine dușmănoasă și manifestarea intenției de a-i omori pe comuniști». În loc să fie trimis în justiție, agentul a fost reintrodus în aparatul informativ” (*ibidem*). „Unii dintre lucrătorii operativi, în goana lor după cantitate și de teamă să nu li se reproșeze că au puțină agentură personală, nu depun stăruința necesară pentru studierea și recrutarea unor noi agenți. În loc de aceasta, tovarășii răscolesc de multe ori și ridică de la arhivă dosarele informatorilor excluși din rețea și restabilesc legătura cu această agentură. Desigur că reactivizarea agenturei vechi poate fi uneori utilă, în raport de o anumită situație concretă. Trebuie însă avut în vedere că un bun agent nu este niciodată exclus din rețea. De aceea, lucrătorii care procedează astfel, merg pe linia celei mai slabe rezistențe și substituie munca concretă cu agentura, prin adoptarea unei poziții formale” (*ibidem*, p. 439).

⁴⁴ ACNSAS, fond Documentar, dosar 111, vol. IV, f. 25-48.

⁴⁵ ASRI, fond Documentar, dosar nr. 58, Brăila. Numai în județul Brăila, dosarul referitor la această categorie de cetățeni, cuprindea cinci volume, cu toate că nu e deloc clar pentru ce sunt urmăriti.

⁴⁶ Sorin D. Ivănescu, *Documentele Securității și cercetarea istorică*, în „Xenopoliana”, Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol” din Iași, volum IX, nr. 1-4, 2001, p. 43-53.

– raportul de cunoaștere personală, care putea fi realizat de ofițerul de Securitate fie direct, fie sub acoperire (în general acesta se prezenta ca lucrător în cadrul Miliției sau Serviciului Pașapoarte) și din care trebuia să rezulte calitățile candidatului propus;

– raportul cu propunerea de recrutare, aprobat de șeful ierarhic al celui ce realiza documentul, în care trebuiau făcute mențiuni cu privire la datele de identificare ale persoanei ce urma a fi recrutată, precum și numele conspirativ propus, calitățile pentru munca informativă, problema spre care va fi dirijat și pe ce bază se efectuează recrutarea (sentimente patriotice, material compromițător etc.);

– raportul asupra modului cum a decurs recrutarea, în care se făceau mențiuni la desfășurarea acestui eveniment, despre sistemul de legătură stabilit, modul și locul de întâlnire cu ofițerul ce-l are în rețeaua sa informativă;

– angajamentul (una din piesele de bază ale dosarului personal); în anii '50, conținea mențiunea că, în cazul trădării, persoana urma să suporte consecințele legilor scrise și nescrise ale R.P.R.; în anii '80, apărea o formulă mai neutră, că „va păstra cu strictețe conspirativitatea relațiilor stabilite cu organele de stat”; documentul conținea datele de identificare ale informatorului, referiri la „patriotism și sinceritate”, informații cu privire la conținutul datelor furnizate și menționa, în cele mai multe cazuri, numele conspirativ sub care va furniza notele informative;

– copii ale notelor informative (documentele informative originale, adică notele cu scriere olografă, erau organizate, în cele mai multe cazuri, într-o mapă anexă care avea un regim special; copii ale notelor informative furnizate de informator apar și în dosarul de urmărire al celui care făcea obiectul acestora);

– rapoartele de analiză periodică, cel puțin anuale, privind aportul informativ al celui recrutat, în care se consemnau inclusiv metodele și mijloacele folosite pentru verificarea loialității persoanei aflate în contact, randamentul său etc.;

– tabelul cu ofițerii (fila 1) care l-au avut pe informator în legătură, precum și cu aceia care au consultat dosarul (se menționa data, numele în clar și semnătura, iar în unele cazuri apare și indicativul ofițerului, format din trei cifre);

– fișa de evidență „Model 1”, imediat după recrutare, ofițerii de Securitate erau obligați să întocmească acest tip de fișă, în dublu exemplar, unul pentru biroul de evidență al unității din care făceau parte, iar altul pentru cartoteca evidenței generale (Serviciul „C”); fișele „Model 1” cuprind următoarele rubrici: nume, prenume, tatăl, mama, locul și data nașterii, naționalitatea, cetățenia, apartenența politică, studii, profesia, ce limbi străine cunoaște, unde lucrează și funcția, domiciliul și numele conspirativ, data și denumirea organului care l-a recrutat, categoria (pe față), respectiv în ce problemă lucrează, ofițerul cu care ține legătura, dosar personal nr..., arhivă nr... (aceste ultime două date se completau când dosarul era trimis la arhivă spre clasare), „se aprobă”, diverse alte mențiuni (pe verso);

– lista de indemnizații sau avantaje acordate informatorului;

– o ultimă piesă aflată la dosar era raportul privind încetarea legăturii, aprobat de șeful ierarhic superior celui care avizase includerea în rețea, și trebuia să cuprindă motivul luării deciziei (persoana nu mai prezenta interes prin informațiile pe care le furniza, înceta din viață sau se constatau deconspirări).

Coperta de dosar se completa cu unitatea care făcuse recrutarea, numărul de înregistrare și data. Dosarele personale erau păstrate în fișetele ofițerilor operativi atât timp cât legătura era activă, iar după aceea erau clasate în arhivă, la fondul rețea. Important este faptul că dosare personale se întocmeau și pentru persoanele care fuseseră solicitate de Securitate să devină informatori, dar refuzaseră oferta (faptul că există un

dosar personal pe numele unei anumite persoane nu indică în mod automat că aceasta ar fi colaborat cu poliția politică), precum și pentru acelea care nu au primit avis pozitiv pentru a fi recrutate, fiind considerate contraindicate.

Un mijloc eficient de manipulare a fost dosarul întocmit de Securitate, ce cuprindea, de multe ori, adevărate biografii, încorporând odată cu aspectele care interesau cu adevărat, nenumărate detalii ale vieții particulare, regulile discreției și respectării intimității rămânând incompatibile cu „munca” poliției politice. Informațiile, într-o primă etapă, nu erau selectate, oricare din ele având potențial, putând fi valorificate prin scoaterea din context, mistificare sau interpretare, pentru că principala preocupare a autorităților nu era aflarea adevărului, ci atingerea scopului anunțat la începuturi: crearea „omului nou” și a mediului ambiant valabil pentru acesta, societatea socialistă. Treptat, a început să apară expresia „a avea ceva la dosar”, ca o explicație a pedepsirii individului, un „ceva” ce ascundea posibilități nebănuite, începând cu o „greșeală” personală, o rudă închisă pe motive politice sau fugită în străinătate ori apartenența la o familie cu un trecut „dușmănos”, dosarul devenind un instrument de control al societății. În fiecare dosar se găsesc informații, în afară de persoana direct vizată, despre rude, prieteni, colegii de serviciu, vecini, un inventar al vieții sociale a celui urmărit, pentru a se constata posibilitățile de a recruta informatori dintre persoanele cele mai apropiate, încât nici anturajul nu era exceptat de la contactul cu Securitatea. Chiar dacă aceștia refuzau colaborarea, abordarea directă a poliției politice îi făceau să-și dea seama de pericolul pe care îl reprezenta continuarea legăturilor cu persoana în cauză, astfel încât contactele cu ea se răreau, iar discuțiile deveneau extrem de inocente.

Deținuții politici, considerați „bandiți”, erau condamnați penal, fiind deci asimilați infractorilor, supunerea la această umilință fiind o metodă de înfrângere a rezistenței. Dar dacă în închisoare sistemul era reprezentat de persoana ofițerului politic sau a gardianului, iar solidaritatea de grup funcționa, în afara ei, în societate, raporturile nu mai erau clare, victima era hăituită de un dușman invizibil ce dispunea de resurse imense și care era prezent peste tot. Convinși că erau în permanență ascultați și urmăriți cu ajutorul mijloacelor speciale (filaj, interceptarea convorbirilor telefonice și a corespondenței), iar lecturarea dosarelor justifică această opinie, erau obligați în fiecare zi să joace o piesă de teatru, autocenzura devenind un reflex, iar individul o victimă a sistemului represiv căruia nu i se mai putea sustrage. Majoritatea notelor informative ce vizau pe cel urmărit erau furnizate de persoane asupra cărora se făcuseră presiuni psihice sau fizice atât de puternice încât erau în stare să declare orice. Mistificarea nu deranja pe ofițer, pentru că slujea un sistem pentru care aceasta devenise o practică. Gestionarea fricii și a slăbiciunilor, la început pentru a constrânge și a anihila împotrivirea față de regim, a fost folosită apoi pentru a asigura fidelitatea față de sistem. Modul în care Securitatea a dominat ultimele două decenii ale comunismului românesc, prin chiar simpla ei prezență, este rezultatul acțiunilor sale de pe parcursul impunerii și consolidării comunismului.

Rețeaua informativă a reprezentat o componentă de bază și indispensabilă a poliției politice din România, fiecare membru al acesteia acționând în limitele stabilite de ofițerul de legătură, informațiile furnizate, chiar aparent nesemnificative, putând aduce prejudicii importante persoanelor urmărite. Prin rolul ce îi fusese conferit, de „ochii și urechile” organelor de Securitate, după cum afirma Alexandru Drăghici, agentura a favorizat menținerea unei stări de anormalitate la nivelul întregii societăți românești, fiecare suspectând pe cel de lângă el de colaborare, acest fenomen nevrotic având ca efect, în timp, pasivismul, lipsa de atitudine în raport cu orice formă de putere.

THE INFORMATION NETWORK
OF SECURITY IN THE DEMOCRATIC PEOPLE'S REPUBLIC OF ROMANIA
(Summary)

Keywords: Securitate, informative network, secret agents, officer, collaboration

The methods used by *Securitate* to reach its goals were strictly connected to the general instruction level and professional training of the institution's employees. Thus, despite using methods apparently common to all information services in the world, the *Securitate*'s activity came to be marked by violence as never seen before in the practice of Romanian secret services, abuses and important infringement of the legislation in force at that moment.

The secret agents (informative network) were the *Securitate*'s main mean of gathering and checking the information pieces they were interested in. Ever since the political police was founded, internal orders had been issued, regulating the way of working with informers, both for getting to know better the situation in the country and for preventing and discouraging any hostile action against the communist form of government. The Agents/Agency represented the *Securitate*'s main tool of population control, its expansion degree and the directing way evolving and reflecting the ideological line drawn by the party. Each member of the informative network acted within the limits set up by the connection officer. The agency, by the role it had been conferred, as the "eyes and years" of the *Securitate*'s organs, according to Alexandru Drăghici, favoured the maintenance of an abnormality atmosphere concerning the entire Romanian society, every person suspecting the other of collaboration, and this neurotic phenomenon led in time to passivism and lack of attitude in relation with any form of power.

LAURA STANCIU*

PIONIERII BLAJULUI SAU DESPRE PRIMA GENERAȚIE A ȘCOLII ARDELENE

A treia generație a Unirii a fost cea care a fondat ordinul bazilian, la Blaj. Ea a fost constituită din primul grup al teologilor blăjeni formați în seminariile și colegiile catolice europene, grup care a compus, totodată, prima generație a Școlii Ardelene. Pentru felul în care această grupare a teologilor blăjeni a înțeles și s-a raportat la Unirea religioasă, este edificatoare formația lor, care a urmat normele exigenței catolice tridentine. La universitățile din Cluj, Trnava, Roma sau Viena erau respectate principiile uniformizatoare ale iezuiților, se aplicau aceleași reguli disciplinare și se urmau planuri de învățământ asemănătoare. Conținutul învățământului din aceste școli, indiferent de locul unde se aflau acestea, avea similitudini frapante. Diferențele au apărut abia la mijlocul veacului XVIII. Ele erau minore și se hrăneau din confruntarea dintre diferitele curente ale Reformei catolice, în cazul Romei, sau de raportul Stat-Biserică în Imperiul Habsburgic, în cazul Vienei și al Blajului de mai târziu. Formarea intelectuală a primilor teologi blăjeni, în școlile catolice ale vremii, dominate de iezuiți și janseniști a rămas decisivă pentru cariera și opera lor.

1. Organizarea, actorii și conținutul învățământului catolic. Formarea intelectuală a primei generații de teologi blăjeni

Pe urmele cardinalului Kollonich, la 1703, rectorul de la Trnava, Martin Szent-Ivány spunea: „Prin Unire, puteți spera să vă dați fiii la învățătură în școlile și în seminariile catolice, care sunt sau vor fi înființate în acest scop; aici se va purta grija hranei și celorlalte nevoi ale lor cât timp se vor strădui să învețe, ca astfel să se poată ridica bărbați eminenți, care la vremea lor – fie în ordinul bisericesc, fie în cel lumesc – să vă poată aduce servicii vouă, patriei voastre și Bisericii, ba chiar întregii țări și care vor fi de mare folos atât pentru aceasta, cât și pentru voi”¹. Un prim rezultat al acestui îndemn este chiar generația lui Inochentie Micu Klein, Petru Pavel Aron și Gherontie Cotore, toți foști studenți ai lui Martin Szent-Ivány, la Trnava. La recomandarea episcopului de la Blaj, anual, erau selecționați doi tineri, pentru a urma ciclul complet de studii. Bursele erau acordate de către împărat celor care frecventau cursurile colegiilor catolice, prin intermediul Nunțiatului de la Viena². Suma alocată anual bursierilor se ridica la 1.096 florini³.

* Facultatea de Istorie și Filologie, Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia.

¹ I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean (1697-1792)*, București, 2001, p. 58.

² Francisc Pall, *Știri noi despre primii studenți trimiși de la Blaj la Roma*, în „Apulum”, XVII, 1979, p. 469-476.

³ Joseph Metzler, *Die Kongregation in Zeitalter der Aufklärung. Struktur, Missionspläne und massnahmen allgemeiner Art (1700-1795)*, în vol. *Sacrae Congregationis De Propaganda Fide Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni 1622-1972*, vol. II (1700-1815), Rom, Freiburg, Wien, 1973, p. 64-72.

Sistemul de învățământ, în care erau acceptați tinerii români, alterna orele de studiu individual cu orele de clasă, prelegerile profesorilor, timpul acordat odihnei (repaus și somn), mesei și rugăciunii (în capela *Colegiului* sau în dormitor) sau exercițiilor spirituale și meditației. Exista o organizare foarte riguroasă care prevedea prezența zilnică la liturghie, participarea săptămânală la explicarea catehismului, spovedanie deasă, purtare cuviincioasă, ascultare față de profesori, silință la învățătură, evitarea citirii unor „cărți pernicioase și inutile” etc. După absolvirea ciclului gimnazial, organizat, deopotrivă, la Cluj, Trnava și, mai târziu, la Blaj, în clase de *parvista*, *principia*, *grammatica*, *sintaxis* (poetică, retorică, logică și fizică), tinerii români urmau cursurile învățământului superior structurat în colegiile iezuite pe trei cicluri (*humaniores*, *retorica*, *poesis*): filosofie (2 ani), gramatică-retorică (2 ani) și teologie (4 ani). La Roma, de exemplu, examenul de absolvire, inclusiv cel de doctorat, se făcea în prezența a patru lectori și a Mons. Secretar și consta într-un examen oral. Pentru cei care aspirau la un doctorat, cerințele erau mai exigente. Condițiile pentru înscrierea la doctoratul în teologie erau studiul *gramaticii*, timp de nouă ani și jumătate, din care șapte ani și jumătate studiul *retoricii* și doi ani studiul *filosofiei*⁴. După obținerea de către Ion Patachi a unui doctorat în teologie, fiind alumn la *Germanicum*⁵, știm că Silvestru Caliani și Grigorie Maior au susținut și ei examenul de doctorat la *Propaganda Fide*, la Roma.

Primul seminarist român plecat la Roma, în 1705, a fost Ioan Giurgiu Patachi. Absolvent al clasei de *retorică* de la Cluj și al claselor de *logica* și *physica* de la *Iaurinum* (Győr) și *Pazmanianum* (Viena), el a fost, ulterior, alumn la *Germanicum*⁶, în capitala catolicismului. Îndeobște, admiterea la Facultatea de Teologie era condiționată, în sistemul de învățământ al ordinului iezuit, de absolvirea ciclului de filosofie. Urmașul lui Patachi, Inochentie Micu, după ce absolvise filosofia la Cluj (1719-1724), a urmat Facultatea de Teologie a Universității din Trnava (1725-1729), unde a studiat, simultan, timp de doi ani, și dreptul canonic. După informațiile furnizate de Samuil Micu, Inochentie a întrerupt câteva luni facultatea, pentru a urma noviciatul la iezuiții de la Trenčín (1726-1727)⁷. După absolvirea teologiei, Inochentie Micu a făcut un an de noviciat la Munkács (1729-1730), unde a fost sfințit preot și a devenit călugăr bazilian (septembrie 1730). Tot acolo a fost consacrat episcop al românilor ardeleni⁸.

Episcopul Inochentie Micu Klein trimitea, la 1736, la Colegiul Urban de *Propaganda Fide* din Roma, trei tineri: Josephus Kotore, Joannes Petrus Karolvari, iar numele celui de-al treilea nu ne este cunoscut. Ei nu au reușit să se adapteze exigențelor colegiului. De frica convertirii la rital latin, toți trei au refuzat prestarea jurământului de credință față de Colegiu⁹. În această situație, s-au reîntors acasă. Anul 1737 îi găsea deja în Transilvania. Despre viața acestor tineri cunoaștem puține lucruri: „al treilea călugăr au fost Gherontie Cotore din varmeghia Belgradului, din satul Totoi; au avut acesta frate

⁴ Arhiva Congregazione de Propaganda Fide, Roma (în continuare ACDPF), fond *Scritture Riferite nei Congressi. Collegio Urbano*, vol. 7 (1741-1760), f. 296r-311r.

⁵ Ernst Christoph Suttner, *Wahl, Weihe und Einsetzung des Bischofs Johannes Giurgiu Nemeș Pataki und die damaligen Spannungen zwischen Rumänen, Wiener Behörden und Römischen Kurie*, în „*Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*”, 11/II, 2007, p. 38; Iacob Mărza, *Biserica, politică și cultură la episcopul Ioan Giurgiu Patachi (1681-1727)*, în „*Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*”, 11/II, 2007, p. 60.

⁶ E. Ch. Suttner, *Wahl, Weihe und Einsetzung*, p. 37-47; I. Mărza, *Biserica, politică și cultură*, p. 59.

⁷ F. Pall, *Formația școlară a lui Inochentie Micu-Klein*, în „*Apulum*”, XIX, 1981, p. 234; idem, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma (1745-1768). Documente inedite*, prefată de Pompiliu Teodor, ediție îngrijită și indice de Ladislau Gyémánt, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 5-6.

⁸ Idem, *Formația școlară a lui Inochentie Micu*, p. 231-238; idem, *Inochentie Micu-Klein*, p. 5-7.

⁹ Laura Stanciu, *Despre efectele politicii reformismului terezian. Pionierii Blajului la studii, în Roma (1736-1754)*, în *SUBB, Theologia Catholica*, 2/2009, p. 161.

mai mare ce-l chema Iosif, trimis la Sâmbăta Mare la teologie, unde au murit, apoi așa s-au dus cel mai mic Gherontie”¹⁰. Știm că, la Cluj, la colegiul iezuit, Caliani a fost, în 1730, coleg de clasă cu Aron, iar în 1737, Gherontie Cotore, Daniel Marsinai (Marginai) și Petru Tóhăti studiau acolo filosofia¹¹. Dintre ei, doar Gherontie Cotore și-a continuat studiile de teologie. În 1739, în locul primilor alumni trimiși la Roma, Inochentie a propus alți trei tineri pentru Colegiul Urban, care studiaseră, în prealabil, la Cluj: Silvestru Caliani (*rhetor* în 1736), Gherontie Cotore (*logicus* în 1736), fratele lui Iosif, și Grigorie Maior (*rhetor* în 1737). Pretextând boala, Cotore a ales să studieze la Trnava, și nu la Roma. Pentru locul rămas vacant la Roma a fost desemnat Petru Aron, absolvent al clasei de *retorică*, la Cluj (1735), și al Seminarului Sf. Adalbert, de la Trnava, unde a urmat filosofia¹². Plecau, astfel, în 1740, la Roma, Petru Aron, Grigorie Maior și Silvestru Caliani.

Colegiul Urban *De Propaganda Fide*, unde aceștia și-au făcut studiile, se afla în subordinea Congregației *De Propaganda Fide*, un departament al Vaticanului, care avea menirea de a propaga catolicismul prin mijloacele specifice epocii. Fiind o instituție formativă, selecția pentru admiterea în *Colegiu* se făcea prin intermediul Cardinalului prefect al *Congregației*, iar candidații erau desemnați de către episcop sau de către vicarul apostolic. Viitorii alumni trebuiau să îndeplinească condițiile de vârstă (care a scăzut, în timp, de la 18 ani, în 1732, la 15, respectiv 14 ani, în 1778) și de aptitudini reclamate de *Colegiu*¹³. Alumnii își începeau formația spirituală și culturală îndrumați de Rector, ajutat de patru consultanți „gânditori” (consilieri) ai Cardinalului prefect și de aproximativ 20 de profesori aduși din toată lumea catolică.

Din anul 1735, programa, parțial restructurată de către iezuitul Molindes, sub titlul *Instructio privata seu Typus cursus annui pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum Societatis Jesu editus*¹⁴, a fost introdusă în toate spațiile de învățământ catolic, inclusiv la Trnava, Cluj sau Roma. Ea prevedea intensificarea studiului istoriei, o materie până atunci neglijată. Pentru școlile din Imperiu, prin *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen*, împăratul Carol al VI-lea impunea profesorilor cunoașterea limbii germane¹⁵. Conținutul programei școlare era fixat prin *Ratio studiorum*. Acesta prevedea obligativitatea predării filosofiei după Aristotel. Sistemul lui Aristotel era tălmăcit prin filiera autorilor creștini, pe fundamentul lucrării *Summa theologiae* a Sfântului Toma d’Aquino, din secolul XIII. Întreaga instrucție avea un caracter literar și retoric, clasic greco-latin, moștenire umanistă, în care studierea operelor selecționate ale lui Fredo, Virgiliu, Prudentiu, dar, în primul rând, a cuvântărilor lui Cicero, jucau un rol esențial. Specialitatea de nivel cel mai înalt o constituia teologia, unde studiul textelor *Conciliului de la Trento* și al *Doctrinei Christiana* a Sf. Augustin aveau un rol fundamental, completate de manualele de istorie ecleziastică și profană, exegeză biblică, cateheză, teologie dogmatică, speculativă și morală. Cursurile teologice se desfășurau de-a lungul a patru ani, având ca principale obiecte de învățământ dogmatica, logica, morala, scolastica, patristica, exegeza, cazuistica, poetica, polemica și lingvistica (limbile

¹⁰ Samuil Micu, *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor [...]*, ms. rom. nr. 439, Oradea, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, tom IV, f. 328; Remus Câmpeanu, *Intellectualitatea românească din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 1999, p. 239.

¹¹ I. Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 60-61.

¹² *Ibidem*, p. 186.

¹³ Vezi ACDPF, *Scritture Riferite nei Congressi. Collegio Urbano, Regolamenti e programmi*, f. 5v.-6r.

¹⁴ István Mészáros, *Magyar Nevelés és Iskolatörténet Kronológiája 995-1996*, Budapest, 1996, p. 26.

¹⁵ R. Câmpeanu, Attila Varga, Anton Dörner, *În pragul Europei: instituțiile transilvane în epoca prerreformistă*, Cluj-Napoca, 2008, p. 28.

clasice, greaca, latina erau obligatorii; un accent deosebit era pus pe studiul intens al limbii italiene, iar opțional se învățau limbile orientale: ebraică, arabă, armeană, siriană, chineză)¹⁶.

Performanța învățământului catolic a fost dată de extraordinara mobilitate a profesorilor care predau câte un an, maxim patru, la un colegiu, aceeași disciplină sau discipline apropiate, complementare¹⁷. Rotirea cadrelor didactice se făcea în funcție de specializarea fiecărui profesor, probată prin cursurile publicate într-o mare diversitate de titluri, reflectând puncte de vedere importante în dinamica științifică și didactică a vremii. Indiferent dacă ne referim la corpul profesoral de la Cluj (unde s-au remarcat Franciscus Fasching, Emericus Gorgei, Adam Fitter, Franciscus Kecskés), Trnava (universitate celebră în epocă datorită lui Martin Szent-Ivány, Cristofor Peichich, Franciscus Roup, Ioan Korneli, Sigismund Ruman, Ioannes Kazi, Francisc Kéri) sau Roma (centru universitar marcat de personalitățile lui Francesco Maria Zanotti, Francois Jacquier, Thomas Leseur, Ruggero Giuseppe Boscovich, Francesco Antonio Zaccaria, Gaetano Corazza, Giovanni Batta Dazon, Tommaso Mamachi, Filippo da Carbognano, Benedetto Tessari, Rafaele Vernazza, Niccolo Tommaso Mazzoracchi, Francesco Bidera etc. – ultimii trei fiind specialiști pentru religia și ritul grec), profesorii menționați rămân reperele generației care au studiat în aceste centre universitare¹⁸. Ei au constituit adevărate modele formative pentru studenții lor și cei care le-au difuzat temele fundamentale, respectate și dezvoltate cu abnegație de prima generație de teologi români: romanitatea românilor (Franciscus Fasching), viziunea asupra Unirii (Martin Szent-Ivány), polemica teologică între apuseni și răsăriteni (Cristofor Peichich) sau diversitatea riturilor în lumea catolică (Francesco Bidera). Pentru a explica românilor Unirea, în momentele de cumpănă din Transilvania mijlocului de veac, generația teologilor români formați în această atmosferă s-a lăsat sedusă de ideile și argumentele profesorilor lor. Sub îndrumarea acestora, Aron, Caliani, Cotore, Rednic sau Maior au urmat modelele formative și sursele oferite de literatura catolică a vremii.

Locul cel mai important al Colegiului, indiferent de locație (Cluj, Trnava, Roma sau Blaj), rămânea biblioteca. Ea era organizată tematic și, desigur, reflecta profilul umanist al școlii, programa tridentină respectată, deopotrivă de profesori și elevi. În fondurile acestor biblioteci, pe lângă cursurile multiplicat ale profesorilor, se evidențiau cărțile fundamentale frecventate în epocă, în domeniul teologiei, dreptului canonic și civil, în cel al filosofiei și al istoriei. Ne referim la actele Conciliului tridentin, la lucrările lui J. Rajcsányi, *Itinerarium athei ad venatis deducti* (1737), G. Kapi, *Institutiones Christianae de trinitate* (1732), Ignatius de Loyola, *Exercitia spiritualia* (edițiile din 1679, 1721), C. Peichich, *Concordia orthodoxorum patrum orientalium et occidentalium* (1730), *Speculum veritatis inter orientalem et occidentalem ecclesias* (1730), M. Szent-Iványi, *Dissertatio chronologico-polemica de ortu, progressu, ac diminutione schismatis Graeci, atque Graeci Ritus Ecclesiae, cum Romana Ecclesia, tot votis exoptata Reunione* (1703), *Opusculum Polemicorum* (1730), *Analysis seu resolutio* (1753), *Cavillationes modernorum acatholicorum* (1709), *Doctrina fidei Christianae* (1708), G. Hevenesi, *Calendarium eucharisticum* (1714), *Opusculorum* (vol. I-II, 1714), *Flores*

¹⁶ L. Stanciu, *Despre efectele politicii reformismului terezian*, p. 97, 165-168.

¹⁷ Vezi, în acest sens, Ladislaus Lukács, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*. Romae, 1987, vol. I: A-H, Romae, 1987; vol. II: I-Q, Romae, 1988; vol. III: R-Z, Romae, 1988.

¹⁸ L. Stanciu, *Iluminism central european: Școală Ardeleană (1700-1825)*, Cluj-Napoca, 2010, p. 35-36, 41-44, 83-90.

Indici (1714), *Flores quotidiani* (1714), *Fructus Indici* (1714), *Victoriae Marianae* (1714), *Alphabetum angelicum* (1716)¹⁹. Erau opere semnificative aparținând istoricilor antichității sau scrieri care au marcat spiritul epocii, multe dintre ele achiziționate și aduse la Blaj de către această generație: *Controversele* lui Bellarminus, *Annales ecclesiastici* ale lui Baronius, lucrările lui Bossuet, *Histoire des variations des eglises protestants*, *Scriverile Provinciale* ale lui Pascal, cărțile lui Arcudius, *De Concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis*, *De Spiritu Sancto et Purgatorio*, Maimbourgh, *Histoire du schisme des Grecs*, Mosheim, *Institutiones historiae ecclesiasticae Novi Testamenti* sau lucrările lui Annat, *De Conciliis Ecclesiae*, *De Traditione Ecclesiastica*, Antoine, *Theologia moralis universa* ori Renaudotius, *Liturgiarum orientalium collectio*. Deopotrivă, modele și surse de inspirație, regăsim, în Blajul epocii și alte *libri theologici*: *Summa Controversiarum Theologicarum*, *Graecia Orthodoxa*, *Mavrocordati Principis Valachiae de Officiis Graeco-Latinus*, *Basilij Magni Opera* etc.²⁰.

Importantă în formarea tinerilor români rămâne influența întregului ambient ideologic și cultural din Roma, dominat de controversa între janseniști și iezuiți. Aceasta nu se făcea simțită direct asupra alumnilor. Ea era filtrată prin intermediul sintezelor făcute de profesorii Colegiului. Influențele transmise, desigur, prin intermediul dascălilor, care îmbrățișau o poziție sau alta, în funcție de formația sau de interesul lor, au fost determinate și de rolul pe care Colegiul trebuia să îl joace în conjunctura complexă, ambivalentă, de confruntare, dintre janseniști și iezuiți. Treptat, disputa a fost tranșată în favoarea jansenismului, care a avut impact atât în rândul clerului regular, cât și în rândul clerului secular. Atmosfera intelectuală din Roma a fost stimulată odată cu epoca lui Clement XI (1649-1721). El a dorit să exploreze fiecare oportunitate pentru a aduce structurile catolice la standardele impuse de conciliul tridentin și să contribuie la renașterea școlii catolice. În slujba acestei teze, a fost realizată reforma din anul 1708 asupra Academiei Conciliului, adică a Colegiului *De Propaganda Fide*, aflat în contact cu jansenismul roman. Reformiștii discutau fenomenul religios prin prisma normelor istoriei umanității, în general, și a semnificației politice a religiilor în Antichitate, a originilor religiilor păgâne, a rolului eroilor în Antichitate și a situației Bisericii din primele secole creștine. Totuși, caracteristica perioadei a rămas atenția acordată misio-narismului, care a fost străbătută, însă, de criza declanșată de controversa jurisdicțională dintre monarhi și Roma²¹. Tot discursul epocii a purtat amprenta acestor direcții ale iluminismului catolic și ale jansenismului. Acesta se referea la separația politicului de confesional, la Biserica națională, la unitatea Bisericii universale, la o nouă lectură asupra trecutului, la pastorația și democratizarea Bisericii. Sunt elementele care vor constitui temele fundamentale ale discursului teologic și istoric al românilor.

Membrii primei generații a Școlii Ardelene, tinerii protejați și îndrumați de Inochentie Micu, s-au instruit și s-au cunoscut în atmosfera Reformei catolice a vremii. Acest amănunt a rămas decisiv pentru cariera și opera lor. Așa cum remarcă I. Tóth Zoltán, faptul că cei cinci (Petru Aron, Silvestru Caliani, Grigore Maior, Gherontie Cotore, Atanasie Rednic) aveau cam aceeași vârstă și aparțineau aceleiași generații cu un

¹⁹ Eadem, *Trnava – spațiu formativ al elitei române ardeleni în secolul al XVIII-lea*, în „*Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*”, număr special, 2009, p. 106-107.

²⁰ Pompiliu Teodor, *Începuturile bibliotecii din Blaj*, în „*Călăuza bibliotecarului*”, XI, 1958, nr. 2, p. 28-29; Magdalena Tampa, *Din începuturile bibliotecii de la Blaj. Despre inventarul manuscris din 14 iunie 1747*, în „*Biblioteca și Cercetarea*”, III, 1979, p. 126-145.

²¹ Pietro Chiocchetta, *Il secolo XVIII nella luce della prospettiva missionaria*, în vol. *Sacrae Congregationis De Propaganda Fide Memoria Rerum*, vol. II (1700-1815), Roma, Freiburg, Wien, 1973, p. 3-22.

parcurs formativ asemănător nu i-a ajutat să formeze o echipă²². Aron, după ce a absolvit filosofia la Trnava (1736-1740), a fost admis în clasa de teologie, la Roma (1740), unde și-a terminat studiile (1744). Maior și Caliani au parcurs, la același Colegiu Urban din Roma, și ciclul de filosofie (1740-1743). Ulterior au urmat teologia (1744-1747)²³. Aici, la Roma, relațiile dintre ei s-au schimbat, se pare. Maior, deși îl cunoscuse pe Aron la Trnava, se apropiase mai mult de Caliani, urmând împreună cursurile de filosofie, iar Aron, înmatriculat la Colegiul Urban direct la clasa de teologie, a rămas izolat de grupul celor doi. Aron, Caliani și Cotore se cunoșteau bine între ei de la Blaj. Izolați de grupul lor erau Grigore Maior, care învățase la Trnava, unde îl cunoscuse pe Aron (cândva între 1736-1740), și Atanasie Rednic, cel mai tânăr dintre ei, care petrecuse cei mai mulți ani la Cluj, după plecarea celorlalți²⁴. Aron îl cunoscuse pe Rednic la Viena, abia în anul 1744, atunci când l-a însoțit acolo pe episcopul Inochentie Micu²⁵. Maior și Caliani l-au reîntâlnit pe Aron la Viena, abia în 1747, când s-au repatriat. Împreună cu arhimandritul Leonte Moschonas, un grec venit împreună cu Inochentie Micu de la Făgăraș, ei au fost cei care au fondat mănăstirea Sf. Treimi din Blaj²⁶.

Neînțelegerilor din perioada formativă li s-au adăugat disputele interumane de la curtea episcopală, pe fondul înțelegerii diferite a vieții monahale și a Unirii²⁷. Devotată lui Inochentie Micu, această generație a Blajului a ajuns să formeze, în perioada 1747-1752, două grupări. Pe de o parte, s-au poziționat cei aflați în relații amiabile cu Viena. Ei erau adepții Unirii, dar cu păstrarea tradiției și a ritului Bisericii strămoșești: Aron, Rednic, la care se alătură Cotore, iar ulterior, treptat și anevoie – grupul mai temerar în raport cu Viena – Mosconas, Maior, Caliani, susținuți de gruparea protopopilor. Pe de altă parte, s-au plasat, treptat, cei care au fost numiți de episcop la conducerea Bisericii, în 1747, dar care, dezolați de plecarea lui Inochentie Micu la Roma și întrerupând legătura cu acesta, rămân la *creștină străbună*, Marsinai și Pop de la Balomir²⁸. La nivelul percepției din dieceză, această scindare era agravată de faptul că a fi *unit* însemna, aproape exclusiv, supunerea față de episcopul unit de Făgăraș. În condițiile unei Biserici vulnerabilizate de mișcările antiunioniste, mesajul transmis de la Blaj și difuzat în

²² I. Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 198-199.

²³ L. Stanciu, *Despre efectele politicii reformismului terezian*, p. 163, n. 13.

²⁴ L. Stanciu, Keith Hitchins, Daniel Dumitran (ed.), *Despre Biserica Românilor din Transilvania. Documente externe (1744-1754)*, Cluj-Napoca, 2009, documentul nr. 447 (10 octombrie 1752 – 23 noiembrie 1754); I. Z. Tóth, *Primul secol al naționalismului românesc*, p. 187-189.

²⁵ Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine românești pentru istoria bisericești române, mai ales unite*, Blaj, 1855, p. 99; I. Z. Tóth, *Primul secol al naționalismului*, p. 188.

²⁶ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, partea II-a (1752-1783), în „Perspective”, nr. 53, 1991-1993, p. 59.

²⁷ Existau două perspective privitoare la viața monahală. Gruparea condusă de Aron, Rednic și Cotore, mai târziu, era adepta respectării integrale a regulilor monastice ale Sf. Vasile cel Mare, adică conservarea, cu strictete, a tradiției și a ascezei orientale în mănăstire. Celălalt grup, format în jurul lui Maior și Caliani, își dorea să trăiască după paradigma occidentală, într-o mănăstire cu funcționalitate catolică, mai degrabă o instituție cu rosturi culturale. Pentru felul cum se reflectau aceste deosebiri în atitudinea lor diferită față de post, vezi L. Stanciu, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni (prima jumătate a sec. al 18-lea)*, Cluj-Napoca, 2008, p. 88-118. Pentru felul în care Unirea a fost percepută în epocă, vezi E. Ch. Suttner, *Verschiedenes Verständnis im 17./18. Jahrhundert von Grundtatsachen und theologischen Grundbegriffen bezüglich der Siebenbürger Kirchenunion*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 14/II, 2010, p. 103-107; L. Stanciu, *Pionierii Blajului și Unirea, la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 14/II, 2010, p. 145-147.

²⁸ Eadem, *Cazul Daniel Marsinai și toleranța tereziană*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica”, 1/2011, sub tipar.

teritoriu era unul demobilizant, tocmai prin repetatele și virulentele critici aduse ierarhului unit Petru Pavel Aron. Neevaluând corect raporturile reale de putere ale vremii, raportarea lor la Unire și reperul acestei generații rămâne dinamica relației cu ierarhul de la Blaj (Inochentie Micu sau Petru Pavel Aron) și cu autoritățile centrale și locale²⁹. În această ecuație, deloc de neglijat este faptul că, pe câtă vreme Micu a convins că este capabil să înfrunte autoritățile, Aron părea dispus la un compromis cu acestea. Cu excepția apostatilor, regrupați în jurul celor doi episcopi, toți erau convinși că Unirea s-a făcut în credință, dar cu păstrarea ritului și tradițiilor răsăritene. Cu această viziune asupra Unirii, ei au luptat, cu mijloace proprii, pentru credința și Biserica lor³⁰. Cu toate conflictele dezlănțuite și cu toate consecințele pentru o instituție tot mai perdantă în prestigiu și putere, a fost amănuntul care, în cele din urmă, a mobilizat elita, pentru a scoate Biserica Unită din criză.

2. Prima generație de teologi blăjeni asumarea și consolidarea Unirii

Această generație s-a confruntat cu ampla mișcare organizată de opoziția Unirii în jurul călugărului Visarion Sarai. Puși în fața amenințării, ei au găsit soluțiile pentru a scoate Biserica din criză și pentru a salva Unirea. Oricât ne străduim să diagnosticăm ce s-a întâmplat în lumea satului românesc, în raportarea mirenilor la mântuire sau în disperarea preoților, nu reușim să vedem decât efectele acestei crize, precum și soluțiile găsite: literatura de autodefinire a uniților și constructivismul lor instituțional.

2.1. La mijlocul secolului, Unirea a fost vehement contestată, discursul și fenomenul antiunionist de la începutul Unirii câștiga aderenți, bătălie după bătălie. În situația creată, decisivă a fost explicarea Unirii și raportarea teologilor blăjeni la tradiția propriei Biserici. Inspirată din polemica dintre greci și latini³¹, tema principală a dezbaterii, și în Transilvania, a fost respectarea tradiției în Biserică. Ea s-a concentrat în jurul polemicii iscate de cele patru puncte florentine. Acuzele principale antiunioniste au fost popularizate în Transilvania de către călugărul sârb Visarion Sarai (1744). Era un discurs care exprima opinia călugărului Visarion de la Sâmbăta, din lucrarea *Uniația sau legea a treia* (1746)³², o poziție care sintetiza excursul lui Maxim Peloponeziacul (1699)³³. Înscriindu-se în polemica dintre tradiție și inovație, specifică epocii, el invoca

²⁹ În istoriografie există opinia conform căreia „existența unei soluții alternative a constituit în permanență o amenințare pentru Unire”. Vezi Greta Monica Miron, „...poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...”. *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, 2004, p. 174.

³⁰ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau Istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902, p. 22-25; Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 20-22, 24-27.

³¹ Bogdan Murgescu, *Polemică teologică și imperative politice în Țările Române la cumpăna secolelor XVII-XVIII*, în vol. *Timpul istoriei. Memorie și patrimoniu. În onoare emeritae Ligiae Bârzu*, București, 1997, p. 272-280; D. Dumitran, *Acțiuni împotriva Unirii religioase anterioare lui Visarion Sarai*, în „*Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*”, 14/II, 2010, p. 90-91.

³² Visarion de la Sâmbăta de Sus, *Întrebări și răspunsuri despre legea a treia ce s-a izvodit adică Unia în Țara Ardealului*, din 1746, ed. Ghenadie Enăceanu, în *BOR*, VII/1883, p. 497-515.

³³ *Carte sau Lumină cu dreapte dovediri din dogmele Besearecii Răsăritului asupra dejghinării Papis-tașilor, descoperită și așezată de prea învățatul ieromonah Maxim Peloponeziacul*, Snagov, 1699 (pe pagina de titlu se specifică scopul redactării acestei lucrări: „pentru ca să se dea dar pravoslavnicilor”). La sfârșitul textului, găsim formularea: „Cu ajutorul Domnului luat-au săvârșitul / Aciastă carte vrédnică de Papa ereticului, / În luna lui Aprilie în trei-zeci de zile, / Era și cursul aniloru celu dela mântuire / O mie și șase sute și noao-zeci și noao”. Edificatoare este structura cărții: „Pentru noao aflare de a fi Papa alu Râmului începătoriu și capu tuturor. Pentru purcêderê sfântului Duhu. Pentru azime. Pentru mutrê, adecă schimbare fînții tainelor. Pentru foculu curățitoriu, ce-i zic *Purgatoriu*. Și pentru luata bucurie a Dreptilor, adecate de ș-au luat făgăduința de-plin”.

învățăturile Bisericii primare și sublinia autoritatea Sfinților Părinți³⁴, dar se concentrase pe sublinierea punctelor deosebitoare dintre greci și latini. Lucrarea a furnizat urmașilor argumente „pentru învățătura și întărirea tuturor pravoslavnicilor”³⁵. Ideile sale au fost folosite în combaterea apropierei dintre uniți și latini, prin care „s-a călcat legea”³⁶, teologie pe care adepții lui Visarion Sarai au numit-o „legea a treia”³⁷.

Prin hotărârile sinoadelor Bisericii românești (1697, 1698, 1700), Unirea s-a perfectat cu respectarea a două principii fundamentale, păstrarea tradiției și întoarcerea la Roma³⁸. La intervalul unei jumătăți de secol, românii au fost puși să aleagă între întoarcerea la „legea strămoșească” sau „întoarcerea la Roma”. Prima generație unită, formată la școlile superioare catolice de la Trnava, Roma și Viena, se regăsea în ideea că păstrarea „legii strămoșești” se putea face exclusiv sub protecția Romei³⁹. Ei respectau, în fapt, coordonatele stabilite de părinții Unirii, dar acceptau perspectiva catolică de uniformizare în Biserică și respingeau atacurile, care îi acuzau că sunt adepții „celei de a treia legi”.

Pentru perioada de care noi suntem interesați (1744-1761), elita unită a vremii a redactat patru lucrări teologice mai importante, prin intermediul cărora au încercat să răspundă acuzațiilor și să clarifice *ce este Unirea*: Gherontie Cotore, *Despre articușurile ceale de price* (1746), *Floarea adevărului* (1750), *Învățătură creștinească cu Dialogul despre Unire* (1755/1756) și *Dogmatica Învățătură* (1760). În dezbaterea teologică în care s-au implicat, uniții au pus în practică și au răspuns polemicilor cu ceea ce au învățat în școlile catolice de la profesorii lor. Din mijlocul evenimentelor și respectând uzanțele vremii, episcopul Inochentie Micu informa regulat Roma, prin intermediul memoriilor transmise direct sau prin nunțiatul apostolic de la Viena (1734, 1745) asupra stării Unirii din Transilvania. În viziunea lui Inochentie Micu, liderul acestei generații, Unirea a fost un proces colectiv, încheiat în baza punctelor florentine, pe principiul egalității între cele două religii. Cu o evidentă perspectivă eclezialogică tridentină, puternic marcată de atmosfera anticatolică promovată în Principat de către Visarion Sarai, Inochentie sublinia faptul că, prin Unire, românii au părăsit schisma și au devenit catolici uniți cu Roma⁴⁰. Ni se dezvăluie, astfel, concepția asupra Unirii, îmbrățișată de către alumnii români, formați în colegiile catolice europene.

³⁴ M. Peloponeziacul, *op. cit.*, f.1v., preluat de către Visarion de la Sâmbăta de Sus, *op. cit.*, p. 505: „Ba nu cu vorbe protivnice, ci cu vorbe drepte, că noi nu numai acelora urmăm, ci și fericitorilor papi, câți au fostu pînă la papa frumosu, începătorul eresului. Iar pre ceilalți în toate Bisericile îi cinstim și îi fericim, iar numai voi i-ați ocărât, că le-ați stricatu dogmele lor și v-ați întărit întru slăbiciunile vóstre”.

³⁵ M. Peloponeziacul, *op. cit.*, f. 4v.

³⁶ Visarion de la Sâmbăta de Sus, *op. cit.*, p. 510.

³⁷ Paul Bruszanowski, *Biserica română unită: păstrarea „legii strămoșești” sau o „a treia lege”?* *Viziunea ortodocșilor și greco-catolicilor din sec. XVIII*, în „Annales Universitatis Apulensis, Series Historica”, 10/II, 2006, 59-69.

³⁸ L. Stanciu, *Ședințele sinodului român din anii 1697, 1698 și 1700*, în J. Marte, V. Ioniță, I. Mârza, L. Stanciu, E. Chr. Suttner (ed.), *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, vol. I, *De la începuturi până în anul 1701*, București, 2010, p. 192.

³⁹ Era vorba despre influența concepției teologului iezuit Petrus Skarga (1536-1612). În condițiile captivității la turci a Patriarhiei din Constantinopol el este cel care a fundamentat, într-un stil polemic, ideea Unității Bisericii. Skarga considera că, pentru toți creștinii, cerința necesară mântuirii era aceea de a rămâne sub protecția Papei. Vezi E. Chr. Suttner, *Das Abrücken von der Ekklesiologie des Florentiner Konzils bei der Ruthenischen Union von 1595/96 und bei der Rumänischen Union von 1701*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 9/II, 2005, p. 135-145; idem, *Quellen zur Geschichte der Kirchenunionen des 16. bis 18. Jhr.*, Freiburg, 2010, p. 35. Situația era similară și în cazul rutenilor: „Însăși Unirea a fost văzută de ei ca singura cale spre consolidarea propriei Biserici și a propriei tradiții”, în Cesare Alzati, *Al treilea centenar al Unirii Bisericii Române cu Roma, rațiunile și perspectivele unui colocviu*, în vol. 300 de ani de la Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei, Cluj-Napoca, 2000, p. 40.

⁴⁰ L. Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, p. 173-176.

La momente diferite (1746-1760) și cu experiențe deosebite, această primă generație a teologilor de la Blaj, inspirată de literatura teologică a Reformei catolice, a înțeles să se folosească de argumentele oferite de autorități recunoscute în teologia catolică. Inspirându-se din lucrările lui Petrus Arcudius, Louis Maimbourg, Christoph Peichich, Martin Szent-Ivány⁴¹, Gherontie Cotore asimila un subiect obișnuit în manualele catolice ale vremii. El făcea accesibilă românilor tocmai acea parte din literatura tridentină care vorbea despre dorința de împăcare dintre greci și latini, dar prin confruntarea dintre ei⁴². Poziția lui Gherontie Cotore, exprimată în anul 1746, a fost una polemică, ce a încercat să răspundă prima, punctual, atacurilor neuniților. Dacă la începutul secolului, Maxim Peloponeziacul, de partea grecilor, și Martin Szent-Ivány, de partea latinilor, polemizau în jurul poziției patriarhului Photios, considerat vinovat pentru producerea schismei, Cotore a conceput o replică construită în jurul aceluiași episod. Intenția sa a fost, însă, aceea de a arăta consecințele acestei „schisme” și, ca atare, el și-a asumat misiunea de a convinge asupra necesității revenirii la Biserica Romei. Pentru el, Unirea este întoarcerea la religia strămoșească, nimic mai mult decât o reluare a firului rupt al romanității, prin *schisma* grecească. Marcat de literatura Reformei catolice, Cotore insinua că situația tristă în care se aflau românii se datora aceleiași *schisme*. Pe urmele lui Inochentie Micu, Cotore, alături de Petru Aron și Grigorie Maior, s-a format, la Trnava, într-o atmosferă impregnată de ideile iezuitului Szent-Ivány. Profesorul slovac se impusese în epocă prin faptul că reușise să arate asemănarea în credință și tradiții a răsăritenilor cu apusenii și să distingă diferențele dintre ei, ce se evidențiau prin deosebiri rituale⁴³. Pe când era student la Trnava, folosindu-se de manualele profesorilor săi⁴⁴, Cotore a înțeles să riposteze și să „mărturisească toate cele ce mărturisește Biserica Râmului”, pentru că „Biserica Răsăritului una iaste cu a Apusului”⁴⁵. Pentru păstrarea tradiției răsăritene, ca replică la poziția lui Maxim Peloponeziacul, el a inaugurat în teologia unită română ideea întoarcerii la Sfânta Scriptură și la opera Sfinților Părinți, din perioada Bisericii primare. El a folosit, însă, optica asimilată din literatura iezuită a vremii. Într-un discurs care justifică Unirea, prin lămurirea celor patru puncte florentine, Cotore a fost primul care a preluat învățăturile latine, subliniindu-le validitatea și pentru Biserica Răsăriteană⁴⁶. El a devenit, astfel, promotorul unității de credință dintre latini și greci și, în plus, inițiatorul teologiei unitare între răsăriteni și latini. Afirmția se validează prin opinia exprimată de Cotore

⁴¹ Eadem, p. 137-148.

⁴² Gherontie Cotore, *Despre articușurile ceale de price. Cuvânt înainte către cetitoriu*, prefată de I. Mârza, glosar, notă asupra ediției de Mihai Alin Gherman, transcrierea textului, note de Ioan Gabor, ediție îngrijită, cuvânt introductiv, rezumat, bibliografie selectivă, indici de L. Stanciu, Alba Iulia, 2000. Vezi P. Teodor, *Românii din Transilvania între tradiția Bisericii Răsăritene, Contrareformă și Reforma Catolică*, în P. Teodor, *Cu fața la vânt*, ediție îngrijită de Corina Teodor, prefată de Ovidiu Pecican, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2011, p. 263-267.

⁴³ „Graecos Schismaticos, non habuisse, neque habere sufficientes, & justas causas, separandise, à Romana Ecclesia”, a se vedea manualul lui Martin Szent-Ivány, *Dissertatio chronologico-polemica de ortu, progressu, ac diminutione schismatis Graeci, atque Graeci Ritus Ecclesiae, cum Romana Ecclesia, tot votis exoptata Reunione*, Tyrnavia, 1703, p. 13-14.

⁴⁴ Louis Maimbourg, *Histoire du schisme des Grecs*, 1587; Cristof Peichich, *Speculum veritatis inter orientalem et occidentalem ecclesias [...]*. Additamentum ad Speculum veritatis, eiusdem auctores, Tyrnavia, 1730, p. 7-8 sau idem, *Concordia orthodoxorum Patrum orientalium et occidentalium*, Cluj, 1745; M. Szent-Ivány, *op. cit.*; de altfel, Cotore păstra din disertația profesorului Szent-Ivány, scrisă din îndemnul cardinalului Leopold Kollonich, structura și problemele discutate de acesta, în capitolele II și III ale lucrării.

⁴⁵ Gh. Cotore, *op. cit.*, p. 59, 88.

⁴⁶ Asupra importanței și a felului în care se regăsesc punctele florentine în discursul uniților din epocă, vezi L. Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, p. 154-202; Ciprian Ghișă, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca, 2006, p. 143-202.

privitoare la rolul și locul Papei drept urmaș al lui Petru în succesiunea apostolică „drept aceea pașterea a tuturor oilor numai lui Petru sângur o lăsă”⁴⁷. Tema de altfel monopolizase polemica dintre greci și latini. Teologiei iezuite, precumpănitor valorificată de Cotore, i s-a suprapus, ulterior, viziunea jansenistă privitoare la punctele florentine. Astfel, direcția inaugurată de Cotore a fost continuată, cu mai mult echilibru și mai temperat, prin *Floarea adevărului* și popularizată prin discursul elitei unite a vremii.

Tocmai această perspectivă latină asupra doctrinei a fost contestată de către neuniți și considerată „inovație”: „iar acesta dicu latinii acum, cum că ar fi făcutu Domnul Christos pre Petru mai mare preste apostolii sei, seû cum că ar fi datu lui ceva mai mult, de cât celorlalți apostoli”⁴⁸. Neuniții aveau convingerea că, datorită acestor „inovații”, uniții erau condamnați „să se scufunde în străfundurile Iadului”; mântuirea le era serios periclitată, pentru că sacramentele (Botezul, Cuminecarea, Căsătoria etc.) administrate mirenilor de preoți *necurați* nu erau valide. De cealaltă parte, unitul Gherontie Cotore era format sub influența concepției iezuitului polonez Petrus Skarga care milita pentru unitatea Bisericii prin condamnarea erorilor dogmatice ale grecilor⁴⁹. Consecințele grave ale insubordonării față de papă duceau, în viziunea lui Cotore, la imposibilitatea mântuirii schismaticilor, la ilegitimitatea episcopilor și preoților neuniți și la nevalabilitatea tainelor administrate de aceștia⁵⁰. Radicalismul și ultramontanismul poziției lui Cotore explică nepublicarea lucrării sale.

Așa putem înțelege faptul că, pentru a combate discursul polemic al lui Visarion Sarai, prima generație a Blajului a publicat, în 1750, *Floarea adevărului*. Forțați de atacurile neuniților, autorii lucrării făceau dovada maturității lor teologice, prin străduința de a explica „punctele florentine”, exclusiv în temeiul izvoarelor răsăritene. Noutatea lucrării este folosirea exclusivă a patrimoniului liturgic oriental, ca parte constitutivă a discursului: „[...] s. Unionem ex libris Valachicis ostendimus [...] Incidimus enim in libros antiquos valde in Valachia impressos, in quibus clare s. Unionem invenimus, quos nec illi negare possunt”⁵¹. Așadar, autorii *Florii adevărului*, în „Predoslovie către cetitoriu”, la ediția a doua, din 1816⁵², enumerau „cărțile Sfintei

⁴⁷ Gh. Cotore, *op. cit.*, p. 66. C. Ghișă, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania*, p. 154.

⁴⁸ Visarion de la Sâmbăta de Sus, *op. cit.*, p. 501, ce relua în fapt poziția lui M. Peloponeziacul, *op. cit.*, p. 2v: „Iară aceasta ce zic Latinii cum că Hs. au lăsat numai pre Petru asupra Apostolilor, au Dascăl, au Ispravnic, au Episcop, au Socotitor a toată Besearica să fie singur”. Edificator este faptul că, din cele 212 pagini ale lucrării, M. Peloponeziacul consacra argumentelor contestatoare primatului papal 164 de pagini, iar ponderea discuțiilor privitoare la Sfintele Taine, Purgatoriu, Azima, *Filioque*, întemeiate pe operele Sfinților Părinți, ocupă 47 de pagini.

⁴⁹ Piotr Skarga Powecki, *De una pastore unitate ecclesiae etc.*, Vilnius, 1576, capitolul *Erores Graecorum et Russorum*, unde refacerea comuniunii între cele două Biserici surori se putea face doar sub conducerea Papei. Viziunea lui P. Skarga, impusă prin Papa Clement al VIII-lea (1592-1605), era cunoscută în mediul blăjean chiar și numai prin repetatele trimiteri făcute de către Petrus Arcudius, în *De Concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in Septem Sacramentorum administratione*, Paris, Lutetiae Parisiorum, 1672. Cartea exista în biblioteca episcopului Micu. Arcudius a folosit pledoaria iezuitului Skarga pentru unitatea Bisericii, prezentând asemănările și deosebirile existente între răsăriteni și apuseni. Tocmai această realitate justifica, în opinia grecului misionar, împăcarea între cele două Biserici și reunirea acestora.

⁵⁰ Gh. Cotore, *op. cit.*, p. 85-89; idem, *Istoria despre schismăcia grecilor*, prefată de I. Mârza, ediție îngrijită și studiu asupra limbii de A. M. Gherman, studiu introductiv de L. Stanciu, rezumat de E. Ch. Suttner, Cluj-Napoca, 2006, p. 19-23.

⁵¹ „Noi înfățișăm Sfânta Unire (cu argumente) din cărțile românești. Căci am dat de niște cărți foarte vechi, imprimate în Țara Românească, pe care nici ei nu le pot respinge, în care am găsit limpede Sfânta Unire” (apud I. Tôth Zoltán Tôth, *op. cit.*, p. 243-244, 434).

⁵² Meda Diana Hotea, Cristian Barta (ed.), *Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște, din grădinile Sfințelor Scripturi prin marea strădanie cucernicilor între ieromonași în mănăstirea Sfintei Troițe dela Blaj, acum întâi culeasă, carea luminat arată: cum Unirea alta nu easte fără numai credința și învățătura Sfinților Părinți*, Cluj-Napoca, 2004, p. 110-111 (în continuare, *Floarea adevărului*). Vezi și C. Barta, *Studiu istorico-teologic*, în *Floarea adevărului*, p. 39-40.

Besearecii noastre [...] din care am cules această Floare”: *Biblia* (București, 1688), *Triod cu Strajnic* (București, 1747), *Penticostar* (Râmnic, 1743), *Minei* (Râmnic, 1737), *Pravila* (Târgoviște, 1652), *Mărgărit* (adică textele patristice ale lui Ioan Gură de Aur, București, 1691), *Molitvelnic* (Râmnic, 1730), *Liturghia* (București, 1747), *Viața sfinților* (Iași, 1682), *Cluciu, adică Cheaia înțelesului* (București, 1675), *Învățători creștinești* (Snagov, 1700), *Învățătură creștinească despre Sfânta Liturghie* (Iași, 1697).

În fața acuzelor neuniților, întrebarea care se impune este *ce* anume înțelegea această primă generație a teologilor blăjeni să păstreze din *legea strămoșească* și să asume drept identitate și *cum* explica ea „înnoirile”. Asemeni latinilor, răsăritenii uniți cu Roma credeau, cu convingere, în unitatea credinței dintre Apus și Răsărit. Ei nu pomenesc nimic despre „schisma” din 1054. Pentru ei, biserica creștină nu a fost niciodată despărțită, ci una sobornicească și apostolică, unită în credință⁵³. Folosind modelul teologiei romane și argumentația jansenistă, remarcăm faptul că autorii *Florii adevărului* s-au mobilizat să își convingă cititorii asupra acestui adevăr. Ei făceau sinteza între sursele liturgice, exclusiv răsăritene – deseori pomenite în lucrare – și literatura teologică a vremii, formativă pentru ei, la care însă nu fac trimitere.

Floarea adevărului este o lucrare care portretiza credința unitului. Pentru autorii cărții, important era să convingă cu privire la ideea că această credință nu era una nouă, ci ancorată în tradiția Bisericii primare și fidelă acesteia. Miza lucrării era denunțată chiar în titlul lucrării, „cum Unirea alta nu easte fără numai credința și învățătura Sfinților Părinți”. Se reușea, astfel, să se pună în evidență autoritatea liturghiei orientale construită pe operele Sfinților Părinți. Era o reafirmare a poziției lui Cotore, obișnuită, de altfel, în teologia catolică a epocii, dar nouă în literatura teologică românească: revenirea la adevărurile de credință cuprinse în operele patristice⁵⁴. În maniera teologiei latine (Arcudius, Peichich, Renaudotius, Szent-Ivány), ei aveau convingerea că autoritatea Sfinților Părinți în Biserica primară, apostolică și unită, conține și mărturisește credința universală, care se manifestă ritual în diferite forme⁵⁵. Dovedeau, astfel, că sunt partizanii unei teologii uniformizatoare între greci și latini. Prin intermediul teologiei studiate în ambianța Reformei catolice, ei au conștientizat și au exprimat, prin *Floarea adevărului*, existența unei singure Biserici, a unei singure credințe primite printr-o singură și aceeași Taină a Botezului, valabilă, deopotrivă, la greci și latini⁵⁶, și administrată pe tot parcursul vieții prin Sfânta Taină a Eucharistiei⁵⁷: „numai un Dumnezeu easte adevărat și un botez, așa și o credință numai [...], fără de carea credință nimeni nu să poate spăși”⁵⁸. Această credință unică se manifesta, în opinia lor, într-o varietate de

⁵³ *Floarea adevărului*, p. 122.

⁵⁴ Eusebius Renaudotius, *Liturgiarum orientalium collectio*, Parisiis, 1716, tom I, *Dissertatio de Liturgiarum Orientalium, origine et autoritate. De Liturgiarum Autoritate*, p. 49-56. De altfel, știm că lucrarea a și fost achiziționată, din Viena, de către Grigorie Maior, la 1751. Apud, I. Tóth Zoltán Tóth, *op. cit.*, p. 244. Vezi Octavian Bârlea, *Biserica Română Unită și ecumenismul Corifeilor Renașterii culturale*, în „Perspective”, nr. 3-4, 1983, p. 116-117. C. Barta, *op. cit.*, p. 19-20, 30-39.

⁵⁵ *Floarea adevărului*, p. 112-113: „Sfinților Apostoli urmând Sfinții Părinți și învățătorii bisericești spre aceea dragoste și pace s-au sârguit până la moarte lăsându-ne și noao pildă și învățătură: «Să iubim unul pre altul ca într-un gând să mărturisim» (la Sfintele Liturghii). Această dragoste și pace dumnezeiască și după aceea dumnezeiești Părinți și învățătorii Sfintei Besearecii întreagă a o ținea între fiii Maicii Besearecii s-au sârguit [...] adunându-să pe la sfintele săboară de prin marginile lumii ca să întărească o pace și o dragoste și într-un gând toți împreună să mărturisească, precum se vede strădaniile lor prin sfintele săboară”.

⁵⁶ P. Arcudius, *op. cit.*, p. 8-12, 14-27.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 44-52. De altfel, în lista cărților episcopului Ioan Giurgiu Pataki era menționat P. Arcudius, cu încă o lucrare, *De Spirito Sancto et de Purgatorio* (vezi L. Stanciu, *Între Răsărit și Apus*, p. 139-140).

⁵⁸ *Floarea adevărului*, p. 120.

tradiții liturgice, a căror validitate se întemeia atât pe tradiția orientală, cât și pe cea occidentală. Complementaritatea tradiției orientale și a celei occidentale este susținută de un patrimoniu comun, oferit prin intermediul scrierilor patristice ale Sfinților Părinți și de Sfânta Scriptură⁵⁹. Ea este vizibilă prin intermediul cărților liturgice reciproc recunoscute, orientale sau occidentale.

Credința într-o singură Biserică, tălmăcită printr-o singură dogmă, atât pentru greci cât și pentru latini, era evidentă, de altfel, pentru Silvestru Caliani, Grigore Maior și Gheorghe Pop, care scriau, într-un memoriu înaintat Vienei, că „românii uniți sunt catolici” (*Valachi uniti sunt catholici*)⁶⁰. Ei se simțeau parte a Bisericii universale: „din începutul Sfintei Besearici creștinești totdeauna întră Besearici s-au găsit osebite obiceiuri în slujbe și ținuturi, în posturi și în mâncări și măcar că ținând o credință întreagă unii pe alții n-au osândit”⁶¹. Vedem cum elita blăjeană, deși rămânea adepta principiului florentin de Unire, pe care se și străduia să îl apere, treptat, s-a îndepărtat de spiritul acestuia. Dacă miza conciliului de la Florența a fost unitatea Bisericii, prin acceptarea diferențelor dintre greci și latini, în formularea adevărilor de credință și a celor rituale, la mijlocul secolului, în Biserica Română din Transilvania a fost asimilată perspectiva jansenistă. Pentru autorii *Florii adevărului* și a *Dogmatei învățăturii* nu mai era suficientă doar unitatea de credință, adăugând treptat și necesitatea uniformizării discursului teologic, prin preluarea formulelor latine, pentru explicarea punctelor florentine.

În logica evenimentelor din Transilvania, pe fondul tendinței Rusiei de a se amesteca în politica confesională a habsburgilor, decisivă, credem noi, a fost poziția Vienei, expusă prin vocile miniștrilor și consilierilor Mariei Tereza, Bartenstein, Kaunitz, Ulfeld. Ei doreau depășirea crizei confesionale dintre români și exprimau, de aceea, necesitatea unei mai bune cunoașteri reciproce a uniților și a neuniților, ca modalitate pentru depășirea schismei. În acest sens, consilierul Bartenstein recomanda, în 1753, traducerea și popularizarea lucrării abatelui Eusebius Renaudotius, *Defense de la perpétuité de la foi contre les calomnies et faussetés des monuments authentiques de la religion des grecs*⁶². Era o lucrare de teologie polemică defensivă, care se delimita de doctrina luterană și calvină⁶³. Prin stăruința pentru cunoașterea și acceptarea adevărilor de credință dintre Răsărit și Apus, cartea dovedea progresele teologiei latine, pe linie florentină. Scrierea era întemeiată pe argumentele oferite de textele liturgice și patristice orientale și pe Sf. Scriptură și reliefa compatibilitatea între credința răsăritenilor și a latinilor. Cu scopul de a evidenția deosebirea acestora față de doctrina luterană și de cea calvină, lucrarea demonstra asemănarea dintre cele două Biserici în primele secole. Prin accentuarea valorii privitoare la rolul jucat de continuitatea credinței, atât pentru latini, cât și pentru răsăriteni, cartea proba victoria teologiei

⁵⁹ Întemeiate pe sugestiile făcute de profesorul lor, M. Szent-Ivány, *op. cit.*, ei au folosit, se pare, colecția de cărți liturgice oferită de E. Renaudotius, *op. cit.*, p. 49-56.

⁶⁰ Este vorba despre *Plângerile Clerului român unit din Transilvania și din părțile alipite acesteia* (15 mai 1748). Vezi A. Bunea, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, Blaj, 1900, p. 286; O. Bârlea, *op. cit.*, p. 92.

⁶¹ *Floarea adevărului*, p. 114.

⁶² M. Săsăuian, *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania (1740-1761)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 61-87; L. Stanciu, K. Hitchins, D. Dumitran (ed.), *op. cit.*, documentul nr. 428, p. 281-282.

⁶³ Vezi, pentru exprimarea poziției antiluterane, E. Renaudot, *Defense de la perpétuité de la foi contre les calomnies et faussetés des monuments authentiques de la religion des grecs*, Paris, 1782, p. 312-524. Pentru prezentarea argumentației anticalvine, vezi *ibidem*, p. 716-874. Cartea a fost reeditată succesiv (1708, 1782, 1841), noi am văzut-o în ediția din 1782, drept vol. X al lucrării colective Antoine Arnauld, Jean Claude, Pierre Nicole, E. Renaudot, Anselme de Paris, *La perpétuité de la foi de l'église catholique touchant l'eucharistie*.

janseniste în epocă. Tocmai această teologie dogmatică, polemică – și care se înscria în spiritul iluminist al timpului – promovată de Antoine Arnauld, Petrus Arcudius și Eusebius Renaudotius, a putut constitui un model tentant pentru tinerii clerici români uniți. Cu toate că această lucrare nu o regăsim printre cărțile blăjenilor, tezele janseniste, întemeiate pe folosirea eficientă a izvoarelor liturgice și patristice orientale, au fost cunoscute în mediul blăjean, chiar de la data redactării primului inventar al Bibliotecii episcopale (1747)⁶⁴.

Așa ne putem explica poziția exprimată de episcopul Aron în manualul *Învățătură creștinească cu Dialogul despre Unire* (1755/1756) și în lucrarea *Dogmatica învățătură* (1760). Rod al formației intelectuale în școlile catolice, ca exponent al generației sale, pentru autorul *Învățăturii creștinești*, unitul „ține și mărturisește aceeași credință și învățătură apostolică, supt o căpetenie și stăpânire a patriarhului Râmului [în] Besearica cea pravoslavnică Catolicească”⁶⁵. Prin *Dogmatica învățătură*, Petru Pavel Aron tipărea, practic, o versiune actualizată a *Florii adevărului*. Finalitatea lucrării era aceea de a clarifica ce însemna Unirea: un rit răsăritean comun cu al grecilor și o credință comună cu a catolicilor și, în niciun caz, o treaptă spre trecerea la confesiunea latină. Unirea nu era în obiceiuri, ci în credință, de aceea ea este adevărată și mântuitoare⁶⁶. Autorul lucrării regreta dezbinarea Bisericii creștine, pe câtă vreme Mântuitorul Isus Hristos a creat o singură Biserică. Dilemei generației – raportul între apărarea tradiției orientale și apărarea în fața latinizării – îi răspundea Aron. Semnificativ, din cele douăzeci și trei de capitole ale cărții, primele douăzeci de capitole (p. 173-202) prezintă învățătura dogmatică a Bisericii Unite, iar în ultimele trei capitole (p. 202-209), episcopul precizează diferența dintre ceea ce se poate schimba și ceea ce nu se poate schimba din *lege* și discută aspectele unde trebuie să existe unitate. Așadar, dacă la nivelul ritului, al vieții religioase, prin Unire nu s-a schimbat nimic, în materie de credință, la nivelul dogmei, treptat, s-au produs modificări. Această transformare s-a datorat demersurilor cardinalului Kollonich, la nivelul jurisdicției și al dogmei⁶⁷ (1701), ale adepților și ale urmașilor săi, peste care s-a suprapus influența formativă a teologiei latine post-tridentine, iezuite și janseniste, asimilată de către tinerii clerici români în școlile catolice. La jumătatea secolului, s-a ajuns, la Blaj, ca viziunea florentină de unitate a Bisericii, dominantă pentru români, la momentul 1700, să fie deturnată, în sensul tendinței de uniformizare specifice teologiei latine post-tridentine⁶⁸. Adversarii blăjenilor condamnau schimbarea și o percepeau drept un „soi de amestec”, prin care

⁶⁴ M. Tampa, *op. cit.*, 126-145. Ne referim la prezența cărților lui Arcudius, Antoine și Renaudot, în principal.

⁶⁵ *Învățătură creștinească prin întrebări și răspunsuri, pentru procopseala școalelor*, acum a doo oară tipărită cu blagoslovenia Preasfințitului Pavel Aaron vlădica Făgărașului în Mănăstirea Sfintei Treimi, la Blaj, 1756, p. 39.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 204-205: „Unirea nu-i în lege au în obiceiurile legii, nici noi cu Besearica Romei sântem uniți în lege sau în obiceiurile legii, ci precum de pururi au fost unii sfinți așijderea și noi în credință [...] nici a fi slobod a treace de la o lege la alta sau a le mesteca”.

⁶⁷ Ne referim la pretenția Cardinalului Kollonich, care a cerut episcopului Atanasie și fiecărui cleric, din episcopia română, mărturisirea de credință tridentină cu *filioque, purgatoriul* și cu numeroase clarificări raportate la teme teologice exclusiv apusene.

⁶⁸ Pentru evoluția de la concepția florentină la cea tridentină în Biserica Latină și influența acestora asupra Bisericii Rutene Unite și a Bisericii Române Unite, precum și pentru clarificarea celor două concepții, vezi E. Ch. Suttner, *Teologie și biserică la români, de la încreștinare până în secolul XX*, Târgu Lăpuș, 2011, p. 169-208; idem, *Glaubensgegensatz oder Theologengezänk? Die Rede von einem Gegensatz im Glauben zwischen „Școala Ardeleană” und Orthodoxie ist Folge einer ungeistlichen Forderung auf Gleichförmigkeit der kirchlichen Verkündigung*, manuscris sub tipar.

uniții nu erau „nici în legea Papei, nici în legea noastră” ci într-o a „treia lege”⁶⁹. În viziunea lor, uniții interpretau dogmele și învățăturile după „voia” lor, adică în maniera teologiei latine, încălcând, astfel, legea strămoșească⁷⁰.

Vedem cum criza confesională, amplificată de venirea lui Visarion Sarai a forțat articularea unui discurs identitar, coerent, pe care echipa lui Aron și urmașii ei au reușit să îl promoveze cu perseverență. Semn al formației lor intelectuale în mediul Reformei catolice, în discursul lor teologic, ei au respectat cu fidelitate paradigma latină. Cu toate acestea, teologia unită scrisă de această generație rămâne influențată, prin sursele folosite, prin tratarea subiectului și prin mesaj, de discursul teologic a lui Maxim Peloponeziacul⁷¹. Chiar dacă, datorită variantei latine a *Florii adevărului* (*Flosculus veritatis*, Viena, 1752), lucrarea a fost percepută de papa Benedict al XIV-lea drept „Catholica doctrinae specimen”⁷², în egală măsură, ea continuă să aparțină teologiei răsăritene. Această poziționare era, în fapt, o consecință a polemicii teologice dintre greci și latini, îmbogățită cu perspectiva locală, transilvană. Atât pentru Maxim Peloponeziacul, cât și pentru Cristophor Peichich, Petrus Arcudius, Eusebius Renaudotius sau Martin Szent-Ivány, temele dezbaterii s-au concentrat în jurul punctelor florentine, cu accente suplimentare asupra primatului papal. Era dovada intransigenței ambelor poziții, care denota tocmai îndepărtarea de principiile de la Florența. În toiul unei polemici bazate pe retorica anatimizării adversarului, prima generație a teologilor blăjeni a continuat explicarea Unirii tipărind o bogată literatură dogmatică și liturgică⁷³. Majoritatea scrierilor editate sub Aron fac trimiteri constante la „credința acestui sfânt Săbor de la Florența” din 1439. La sfârșitul acestei perioade, s-a realizat *Începerea, așezământul și iscăliturile sfântului și a toată lumea Săhor de la Florența* (1762) sau *Exordium, et definitio Sanctae Oecumenicae Synodi Florentinae* (1762), lucrare dedicată Conciliului de la Florența și închinată generalului Bucow. Scrierea demonstra că Unirea este o realitate dintotdeauna a bisericii creștine, cu particularitățile ei specifice, și nu un obiect de dispută între uniți și neuniți. Prin parcurgerea acestei literaturi, se poate vedea ce influență de netăgăduit au avut mișcarea anticatolică din Transilvania (mai ales prin denunțarea autorității papei în Biserică) și străduința elitei acestei Biserici pentru remedierea situației, tocmai prin atașamentul ei necondiționat față de valorile creștinismului latin.

2.2. În Transilvania epocii la care ne referim, se pune, pentru fiecare centru de putere (ambele biserici, deopotrivă, cea *unită*, cu sediul la Blaj, și cea *neunită*, cu centrul la Karlowitz), problema reprezentativității colective. Fiecare dintre aceste biserici urmărea să își adjudece un număr cât mai mare de aderenți. Or, pe fondul

⁶⁹ Pentru influența lui M. Peloponeziacul asupra lui Visarion de la Sâmbăta de Sus, vezi *ibidem*, p. 500, 501, 511. Referindu-se la Sf. Scriptură, la p. 501, de exemplu, Visarion de la Sâmbăta reproducea unul din fragmentele cărții lui M. Peloponeziacul, *op. cit.*, de la p. 2v., unde se purta polemica privitoare la primatul papal.

⁷⁰ Visarion de la Sâmbăta de Sus, *op. cit.*, p. 510: „Că legea părinților voștri chuliți, tocma în potriava credinței vóstre”.

⁷¹ *Păstoricească Poslanie sau Dogmatica Învățătură a Besearicii Răsăritului*, cuvânt înainte de IPS Lucian Mureșan, studiu istorico-teologic de Pr. C. Barta, ediție, glosar, indice de M.-D. Hotea; C. Barta, *Studiu istorico-teologic*, Cluj-Napoca, 2004, p. 202-204. De altfel, în trei capitole ale lucrării (XV, XVI și XVIII, p. 194, 196, 198) era deconspirat adversarul. El era M. Peloponeziacul, grație poziției sale, exprimată în *op. cit.* Aron procedase la fel și în lucrarea *Păstoriceasca datorie dumnezeieștii turme vestită*, Blaj, 1759, p. 60.

⁷² „Un exemplu de doctrină catolică”. Vezi A. Bunea, *Episcopii*, p. 357-358, n. 4.

⁷³ *Ceaslovul* (1751); *Strastnicul* (1753); *Adevărata mângâiere în vremi de lipsă Păstoriceasca Datorie* (1759); *Liturgierul* (1756); *Euhologhion, adecă molitvelnicu* (1757); *Octoiul* (1760) etc. Nu putem uita efortul echipei lui Aron de a traduce *Biblia*, din limba latină în limba română, demers rămas însă în manuscris. Vezi I. Chindriș, Niculina Iacob, *Biblia Vulgata (1760-1761)*, București, 2005.

ofensivei agresive a Karlowitz-ului (care a instrumentalizat eficient acumulările lente, imperceptibile, anterioare momentului 1744, după cum a demonstrat-o perioada de criză violentă stimulată de către călugărul peregrin) și a confuziei datorate lipsei de autoritate de la conducerea Bisericii românești, a devenit evidentă ineficiența demersurilor anterioare aparținând acestei Biserici. Soluțiile născute de această criză au constat tocmai în concretizarea promisiunilor Unirii, iar căile de urmat au fost complementare. Edificarea instituțională a Bisericii și construirea unui discurs oficial propriu trebuiau să ducă, treptat, la formarea sentimentelor de apartenență în jurul aceluiași valori. Avem de a face cu un constructivism cultural realizat de P. P. Aron, dar sprijinit de susținătorii lui Klein, tocmai pentru că acesta a fost făcut în spiritul lui Inochentie Micu. Generația păstorită de Petru Pavel Aron a continuat să își susțină revendicările în baza programului reformist austriac, întemeiat pe ideile Reformei catolice, privitoare la reformarea interioară a Bisericii, îmbunătățirea vieții prin școală și alfabetizare și o mai eficientă pastorație⁷⁴. Baza soluțiilor instituționale, inaugurate de episcopul Micu, a fost pusă în momentul culminant al crizei, în anul 1747. Atunci au început să funcționeze tipografia⁷⁵ și biblioteca diecezană⁷⁶, precum și Școala de Obște, secondată de Școala Latină. Seminarul diecezan și Seminarul crăiesc, „[...] menite să consoleze pe cât posibil această națiune deznădăjduită și incultă”⁷⁷, au fost, și ele, deschise după hirotonirea noului episcop, în anul 1754⁷⁸.

În 1747, Roma l-a numit pe Petru Aron vicar apostolic, moment ce coincidea cu întoarcerea la Blaj a alumnilor trimiși de Inochentie Micu la studii. Nemulțumit din cauza deciziei Romei, episcopul Micu a reorganizat ierarhia ecleziastică blăjeană. Vicar general l-a numit pe Nicolae Pop de la Balomir, care trebuia să îl înlocuiască pe Aron. Administratorul curții episcopale devenea Daniel Marsinai (Marginai), iar secretarul episcopului era Petru Pop de Daia⁷⁹. După ani de conflicte și disensiuni la vârful Bisericii, în 1754, grupul teologilor de la Blaj s-a regrupat în jurul recent numitului episcop Petru Pavel Aron și a acceptat următoarele funcții: arhimandritul Leonte Moschonas devenea eclesiarh, Silvestru Caliani era arhivarul diecezan, profesor de teologie și directorul școlilor (el a fost și președintele comisiei pentru examinarea candidaților la preoție, egumen al mănăstirii *Sf. Treimi*, în 1762), Grigorie Maior a fost profesor de limbi (latină și greacă), a predat cele șapte arte liberale, a fost și bibliotecar (din 1754), egumen și prepozit al mănăstirii *Sf. Treimi* (1759-1762), Atanasie Rednic a fost profesor de teologie dogmatică și apologetică, a fost egumenul mănăstirii *Bunei Vestiri*, iar, ulterior, vicar general (1763-1765), Gherontie Cotore a fost superiorul trapezei. Aron i-a încredințat conducerea tipografiei, pe care a reorganizat-o cu meșteri din Țara Românească și cu

⁷⁴ Eduard Winter, *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die Deutsch-Slavische Begegnung*, Berlin, 1966, p. 32-46.

⁷⁵ Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, cu o introducere de Virgil Cândea, București, 1977, p. 240; Gabriela Mircea, *Tipografia din Blaj în anii 1747-1830*, prefată de I. Mârza, postfață de Gabriel T. Rustoiu, Alba Iulia, 2008, p. 139-142.

⁷⁶ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 87; P. Teodor, *Începuturile bibliotecii din Blaj*, p. 28-29; M. Tampa, *op. cit.*, p. 126-145.

⁷⁷ Pentru consolidarea Unirii, școlile constituiau una dintre soluțiile propuse de către Cancelaria Aulică drept răspuns la solicitările făcute de clerul român unit. Vezi opinia Cancelariei Aulice exprimată în memoriul înaintat Curții vieneze după sinodul de la Sibiu (mai 1748), în L. Stanciu, K. Hitchins, D. Dumitran (ed.), *op. cit.*, documentul nr. 234, p. 188.

⁷⁸ I. Mârza, *Școală și Națiune (școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)*, Cluj-Napoca, 1987, p. 50.

⁷⁹ S. Micu, *Istoria românilor*, ediție princeps după manuscris de Ioan Chindriș, vol. II, București, 1995, p. 229; P. Teodor, *Sub semnul Luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, 2000, p. 77.

ajutorul tipografului Sandu din Moldova⁸⁰, aceasta a funcționat în bună stare (mai 1755)⁸¹. Ulterior, a ajuns profesor de liturgică și pastorală, egumen al mănăstirii *Sf. Treimi* (1754-1759) și vicar general (1754-1763). Dascălul Școlii de Obște a fost numit, la 1754, laicul Constantin Dimitrievici⁸².

În fapt, ei au instituit la Blaj o tradiție intelectuală, fiind cei care au îndeplinit, primii, un standard de erudiție, care va constitui trăsătura dominantă a iluminismului ardelean. Au fost, deopotrivă, teologi, călugări, dascăli, scriitori formați în atmosfera Reformei catolice și cei care au fost chemați să întărească Biserica românilor, atât din punct de vedere instituțional, cât și spiritual. Nu puteau atinge acest obiectiv decât construind simultan în ambele planuri, edificarea instituțională (deschiderea școlilor, a tipografiei și a bibliotecii) și editarea nu numai a manualelor și a cărților de cult necesare, dar și a cărților de doctrină a Bisericii, care să justifice și să sublinieze rolul Unirii în definirea identității românești. Meritul lui Klein și al echipei sale constă în faptul că nu au văzut aceste instituții ca un scop în sine, ci destinate să consolideze Unirea. Micu a fost cel care a contribuit la nașterea acestei elite, care a dus la împlinirea unui adevărat program cultural. Acțiunile episcopului Inochentie Micu erau menite să realizeze scopul emancipării românilor ardeleni prin organizarea bisericească, așezăminte culturale și școli, concretizare petrecută sub păstoria lui Aron. Generația primilor români școliți în centrele catolice reflecta deja drumul parcurs de Biserica românilor după Unire. Era generația care a resimțit acut nevoia elaborării unui discurs identitar, un discurs care își avea originea în nevoia internă de dezvoltare și de consolidare a Unirii, aflată, la mijlocul secolului, într-un moment de cumpănă.

3. Concluzii

Chiar de la începutul venirii sale ca episcop în Transilvania, Inochentie Micu a încercat să regleze statutul Bisericii Unite. El a respectat și a continuat programul părinților Unirii. Chintesența acțiunii sale a constat în: 1. promovarea Bisericii Unite ca o Biserică legal constituită, egală Bisericii Romano-Catolice, dar cu păstrarea propriei identități. Putem spune că era vorba despre asimilarea principiilor florentine, dar așa cum erau ele percepute de către cei mai deschiși dintre post-tridentini⁸³. Aceasta însă era, în realitate, o „trădare” a Conciliului de la Florența⁸⁴; 2. dorința de a impune clerul unit într-o poziție legală; și 3. stăruința ca mireni uniți să beneficieze de toate drepturile civile, în baza punctului trei din cea de-a doua *Diplomă leopoldină* a Unirii. A început lupta, simultan, pe toate cele trei fronturi, dar a avut succes, în toate, doar parțial. Urmașii săi în scaunul episcopal din Blaj i-au continuat programul.

La jumătatea secolului, în contextul mișcării lui Visarion Sarai, principala preocupare a conducerii Bisericii Unite era păstrarea tradiției răsăritene și apărarea

⁸⁰ I. Mârza, *École et nation. Les écoles de Blaj à l'époque de la renaissance nationale*, Cluj-Napoca, 2005, p. 101-120.

⁸¹ I. Z. Tóth, *Primul secol al naționalismului românesc*, p. 242.

⁸² A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 277-280; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, ed. a II-a, vol. 2, București, 1994, p. 382; Ioan Marin Mălinaș, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor școlare din timpul domniei împărătesei Maria Tereza (1740-1780), a împăratului Iosif al II-lea (1780-1790) și Leopold al II-lea (1790-1792). Contribuții privind relațiile româno-austriece*, Oradea, 1994, p. 52.

⁸³ Adriano Prosperi, *Il Concilio di Trento: una introduzione storica*, Torino, 2001, p. 108-113; Ernst Christoph Suttner, *Gottgewollte Geistliche Verschiedenheit in der Kirche*, Freiburg, 2012, sub tipar.

⁸⁴ Joseph Gill, *Conciliul de la Florența*, traducerea Blanka Sidonia Gorun-Kovács, Cluj-Napoca, PUC, 2011, p. 147-238; Luigi Chitarin, *Greci e Latini al Concilio di Ferrara-Firenze (1438-39)*, Bologna, PDUL, 2002, p. 179-182.

Bisericii de ispita latinizării. Semnificativ avem, la Blaj, un program editorial asumat de Petru Pavel Aron – prin publicarea *Florii adevărului* – și construit pe filoanele Bisericii răsăritene. A existat, însă, și o altă poziție, neasumată oficial. Ne referim la cartea lui Gherontie Cotore, rămasă în manuscris. Odată cu venirea lui Visarion Sarai, s-a rupt un echilibru în Transilvania și s-au schimbat raporturile de forță între românii *uniți* și cei *neuniți*. A fost epoca în care fideli episcopului de la Blaj și ai celui de la Arad sau Karlowitz s-au anatemitat reciproc, angajându-se în confruntare și în luptă deschisă⁸⁵. Transilvania a intrat, astfel, la rândul ei, în jocul disputelor dintre răsăriteni și apuseni, cu specificul și cu experiența sa. Asistăm, cu alte cuvinte, la debutul culturii moderne românești, implicit, prin recunoașterea tacită a faptului că tradiția începea – și în Transilvania – să își piardă autoritatea⁸⁶.

Cu toate că reformismul și ideea de toleranță își făceau loc în viața ardelenilor, la jumătatea secolului, era evident eșecul politicii confesionale a Curții de la Viena. Soluția găsită de Viena a fost toleranța religioasă. Prea puțin convinsă de aceasta, Maria Tereza emite, totuși, edictul de toleranță (13 iulie 1759)⁸⁷. Demersul nu era unul nou. Legiferarea toleranței religioase tereziene continua linia reglementărilor leopoldine. La 12 decembrie 1701, datorită adversarilor lui Atanasie și datorită opunerii lor la Unire, Leopold I a recunoscut libertatea românilor de a se uni cu oricare dintre cele patru religii recepte ardeleni sau de a rămâne în Biserica lor tradițională⁸⁸. În contextul valorilor promovate de iluminism, la 1759, schimbată era doar situația dificilă a Unirii în Transilvania. S-a născut o stare de fapt care a forțat-o pe Maria Tereza să permită exercitarea liberă a credinței pentru cei care se lepădaseră de Unire și să numească un episcop exempt pentru aceștia. Dar, ca orice reglementare legislativă, ea nu a dus și la o schimbare de atitudine între diversele confesiuni și Biserici ardeleni. Insuficient explicat, parțial înțeles și incoerent aplicat, edictul Mariei Tereza a constituit, și el, un factor perturbator în raportarea românilor la Unire⁸⁹. Perspectivele deosebite asupra toleranței tereziene au dus la percepția diferită a edictului (1759). Dacă neuniții găseau în edict o confirmare a confesiunii lor și o apărare a ortodoxiei, tocmai prin numirea unui episcop la Sibiu, uniții vedeau decretul ca o interzicere a recăderii în schismă⁹⁰. Fenomenul apostaziei de la Unire nu a fost stopat. Sedus de perspectiva toleranței tereziene oferite neuniților, analizând, poate, acumulările puțin spectaculoase de pe urma Unirii, Marsinai (Marginai) și cei asemenea lui s-au simțit, probabil, mai în siguranță, mai

⁸⁵ L. Stanciu, *Identitate și diversitate. Despre Biserica românilor ardeleni (1744-1754)*, în „Studia Theologia Catholica”, nr. 4, 2009, p. 152-154.

⁸⁶ Jaroslav Pelikan, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. Doctrina creștină și cultura modernă (de la 1700)*, vol. V, traducere și note de Mihai-Silviu Chirilă, Iași, 2008, p. 54-59; G. M. Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania în anii reformismului*, în R. Câmpănu, Anca Câmpian (coord.), *În spiritul Europei moderne: administrația și confesiunile din Transilvania în perioada reformismului Tereziian și Iosefin (1740-1790)*, Cluj-Napoca, 2009, p. 124-125.

⁸⁷ A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 161-170.

⁸⁸ M. Săsăujan, *op. cit.*, p. 196. K. Hitchins, *The Three Points on which a Decision in Favor of Union was Rejected from the very Beginning and Our Information on Other Dissents from the Union between 1697 and 1701 which Already Existed during Atanasie's Time*, în J. Marte, V. Ioniță, I. Mărza, L. Stanciu, E. Chr. Suttner (ed.), *Unirea românilor transilvăneni*, p. 319.

⁸⁹ Pentru efectele edictului în teritoriu, vezi G. M. Miron, *Antagonism și toleranță confesională în satele românești transilvănene în timpul mișcării lui Sofronie*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, număr special: *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*, 2010, p. 171-179.

⁹⁰ C. Barta, *Conceptul de toleranță religioasă și metodologia Unirii în viziunea episcopului Grigorie Maior*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, număr special: *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*, 2010, p. 184-186.

puternici, la adăpostul „legii părintești”⁹¹. Era o opțiune la îndemână în fața efortului de a corespunde „întoarcerii la Roma”.

Vedem astfel cum, în prima jumătate a secolului, Unirea a devenit un factor de disoluție pentru românii ardeleni, care a dus la situația dramatică a unui adevărat război confesional. Impactul spuselor „profetului” și al sfințeniei sale⁹² au fost posibile din cauza inabilității lămuririi Unirii. Între *Pâinea pruncilor*⁹³ (1702) și *Floarea adevărului* (1750) a trecut o perioadă prea lungă, în care Unirea nu a fost clarificată și explicată. A fost o realitate agravată de lipsa de autoritate de la conducerea Bisericii românilor (1744-1754), pe fondul ineficienței reglementărilor vieneze. S-a produs un cumul de situații, care amenințau real Unirea cu Roma, iar Biserica românilor din Transilvania lăsa impresia unei corăbii care se repara din mers, mereu la limită.

PIONEERS OF BLAJ OR ABOUT THE FIRST GENERATION OF THE TRANSYLVANIAN SCHOOL (Summary)

Keywords: enlightenment, Transylvania, elite, Romanian Uniate Church, confession, union, Blaj

The present study aims to outline the profile of the first generation of Transylvanian Romanian intellectuals in the 18th century through an interdisciplinary (historical and theological) approach. This approach aims to present two complementary components of the activity of the clerical elite: the intellectual formation in the Catholic academic institutions of the time (Trnava and Rome), and the identity works influenced by the Catholic reform. Effect of the religious Union of the Transylvanian Romanians with the Church of Rome (1700), the members of the first generation of the Transylvanian School were exclusively recruited from the clerical environment, and formed in the atmosphere of the Catholic *Aufklärung*. This fact imposed/required for the presentation and explanation of the ecclesiological and dogmatic positions of the generation.

The author emphasizes the way in which the united elite handled with the crisis, explained the Union itself, and faced the challenges generated by the attacks against the Union, nurtured by the interests of the metropolitan church of Karlowitz and the Russian interference in Transylvania under the circumstances of the Romanian confessional crisis in the middle of the 18th century. The present study illustrates an episode of the Transylvanian Romanians' itinerary from a dominant and exclusivist confessional identity to their new national identity.

⁹¹ Visarion de la Sâmbăta de Sus, *op. cit.*, p. 498.

⁹² L. Stanciu, K. Hitchins, D. Dumitran (ed.), *op. cit.*, documentul nr. 273, p. 209-210.

⁹³ Florina Ilis, Ovidiu Ghitta (ed.), *Pâinea pruncilor sau Învățătura credinții creștinești strânsă în mică șumă*, Cluj-Napoca, 2008.

DANIEL NAZARE*

IOAN BOGDAN – PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

Universitățile reprezintă pârgă esențială de manifestare a puterii spirituale a unei națiuni, în ele grupându-se în primul rând intelectualii profesioniști¹. Însă, din păcate, făcând abstracție de procesul de profesionalizare a întregii istoriografii române, care încă întârzia, cele două universități din București și Iași erau departe de oferta din Apus, unde istoria devenise o specialitate din secolul XVIII. Până aproape de sfârșitul secolului XIX, nu catedrele de istorie promovau normele școlii erudite și critice², ci tocmai ele erau un loc de refugiu pentru romantismul neîndiguit, care se putea manifesta în voie, Hasdeu fiind cel mai bun exemplu de istoric autodidact.

În plus, oamenii politici riscau oarecum înființând o catedră de slavistică, dată fiind imaginea negativă a Rusiei, rămasă în imaginarul românesc drept eternul agresor. Este adevărat că anterior existaseră grupări boierești proruse, dar după 1883 România era aliata Germaniei și implicit adversara Rusiei. O astfel de catedră putea fi un loc de propagandă, iar cel ales să o reprezinte era necesar să fie un om de încredere. Anticipând puțin, Ioan Bogdan a fost un progerman convins, iar atitudinea lui a putut fi verificată în timpul Primului Război Mondial, când cei mai mulți dintre români erau partizanii Antantei.

Ioan Bogdan – profesor suplinitor. Înființarea Catedrei de slavistică din București. Ajuns în țară, Ioan Bogdan traversa o perioadă de incertitudini și își concepea o strategie de afirmare³. O catedră universitară nouă putea fi creată doar dacă era prevăzută în bugetul ministerului, așa încât era la mâna oamenilor politici. Se obișnuia să se trimită miniștrilor memorii ale celor care doreau o catedră, însă și politicienii credeau că multe „atârână de cultură”, deși intelectualii susțineau contrariul. În această relație de interdependență, ultimii cereau sprijin diriguitorilor, care la rândul lor îi „vânau” pe cei abia întorși de la studii din străinătate.

Ioan Bogdan petrecuse patru ani în străinătate și se considera îndreptățit să ocupe o catedră de filologie slavă, la care se gândea și în 1890⁴. Mai mult decât atât, purta

* Biblioteca Județeană „George Barițiu”, Brașov.

¹ Lucian Nastasă, *Instituțiile academice și formarea elitelor moderne din spațiul românesc*, în „Xenopoliana”, nr. 1-4, 1996, p. 147.

² Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Humanitas, 1997, p. 39-40.

³ L. Nastasă, *Mécanismes de sélection et d'intégration de l'élite universitaire roumaine. Alliances familiales*, în „Colloquia. Journal of Central European History”, Cluj, III-IV, 1996-1997, nr. 1-2, p. 203-217; idem, *Intelectualii și promovarea socială (Pentru o morfologie a câmpului universitar)*, Cluj, Ed. Nereamia Napocae, 2002, unde analiza este mult extinsă.

⁴ „Eu mă pregătesc pentru o astfel de catedră”. Vezi *Scrisori către I. Bianu*, vol. I, București, Editura Minerva, 1974 (în continuare, *Scrisori Bianu*), p. 243.

corespondență cu personaje influente din lumea academică și politică, apropiați de factorii de putere, mai ales de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Dorea să ajungă profesor la București și nu la Iași, cum se zvonea, iar în plus avea de luptat și cu alți doritori, în primul rând cu Moses Gaster și, de ce nu, cu P. Sârcu⁵.

O catedră de filologie slavă la Universitatea din București fusese prevăzută încă din 1881⁶, însă înființarea ei efectivă se tot amâna și depindea și de bunăvoința oamenilor politici. De acest lucru și-a dat seama și I. Bogdan la 4 iulie 1890, fiind însă convins de prietenul său Bianu să țină cont de tehnicile de validare a competențelor pe care le dobândise: „Nu știam că în bugetul anului viitor e prevăzută catedra de limbi slave. De asemenea, nu știu pe cine are în vedere ministerul (...) d-ta îmi spui să mă pui bine cu puternicii zilei. Cine sunt însă aceștia? Și în special în ministerul nostru, cine are preponderență?”⁷

Pe la mijlocul anului 1891 din partea Diviziei Școalelor și Cultelor s-a expedit către minister un referat în care s-a precizat că: „Prin bugetul anului 1890-1891 s-a înființat la Facultatea de Litere și Filosofie de la Universitatea din București o catedră de limbile slave care e menținută [inițial era scris menționată] și în bugetul exercițiului curent. Această catedră fiind pusă la concurs pe ziua de 15 octombrie a.c. vă rog să binevoiți a mă autoriza a scrie D-lui Rector al Universității din Iași ca să aleagă prin sorți din secțiunea corespunzătoare pe arbitrii prevăzuți în alineatul 5 al art. 369 din legea instrucțiunii publice”⁸. I. Bogdan, o fire alarmistă, i-a comunicat lui Bianu (14 iunie 1891, Brașov) că a aflat de la fratele său „Iordan că comisiunea bugetară a șters din buget catedra de limbile slave. Oare se poate aceasta după ce e publicat și concursul? (...) Lucrez toată ziua la lecțiile de paleoslovenică, căci am mai toate izvoarele cu mine. Se înțelege că, dacă s-a suprimat catedra, le voi lăsa la o parte și mă voi apuca de Manasses”⁹.

Două zile mai târziu devine tot mai neliniștit: „Acum știu cu cine voi avea de a face în minister. Acum înțeleg o aluziune a lui Odobescu, când am vorbit cu dânsul, care cuprindea că catedra (!) e ștersă din buget (...), mă aștept la orișice: mă voi sui pe catedră cu aceeași indiferență cu care aș intra într-o mănăstire. Eu nu caut profesura

⁵ Toate aceste zbateri pot fi urmărite și în corespondența sa: B. P. Hasdeu și contemporanii săi români și străini, vol. I, București, Editura Minerva, 1983, p. 110-112, 114; III, p. 155; *Scrisori Bianu*, p. 243, 247, 250-251.

⁶ Se modificase atunci legea instrucțiunii publice din 1864 (Mihail Dan, *Despre activitatea didactică a lui I. Bogdan*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, tom VIII, 1965, p. 235; în continuare, Mihail Dan, *Activitatea*). Slavistul Louis Leger îi scrie lui Hasdeu (5 aprilie 1877, Paris) că numărul românilor care cunosc limbile slave este din nefericire foarte restrâns și își exprimă dorința ca învățământul slavonei să se dezvolte și în România (B. P. Hasdeu..., vol. I, p. 323). Și K. Jireček considera că în România studiile slave erau neglijate (D. P. Bogdan, *I. Bogdan, activitatea științifică și didactică*, în *Rsl*, III, București, 1958, p. 188).

⁷ *Scrisori Bianu*, p. 243-244. Într-o epistolă nedată, Bogdan îi scrie pe aceeași temă și lui Hasdeu: „Eu știu foarte bine că de nu voi fi profesor, n-a să se aleagă mult din ostenele mele, căci nu cred că voi putea găsi o ocupație care să-mi dea siguranța și liniștea trebuincioasă pentru astfel de studii. Iar dacă m-or arunca la Iași, ce poți face acolo fără arhive, fără biblioteci și fără tipografia? O catedră de felul acesteia nu poate prospera decât în București, unde sunt mijloace științifice și studenți destui și câțiva oameni care se interesează de astfel de studii. (...) Să aștepte dar oamenii noștri de la putere până ce voi dovedi ce pot face. Nu pretind să mă numesc profesor deodată: mă voi mulțumi a fi docent doi, trei ani” (B. P. Hasdeu..., vol. III, p. 157-158). Corespondența ni-l arată pe I. Bogdan mult mai îngrijorat și, pornind de la aceste mărturii, se poate nuanța opinia despre abilitatea sa de a-și crea legături și de a se folosi de puternicii zilei (Lucian Nastasă, *Generație și schimbare în istoriografia română (Sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX)*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 1999, p. 88).

⁸ Este o semnătură indescifrabilă a capului diviziei, precum și rezoluția: „se aprobă” (ANIC, fond MCIP, dosar 166/1891, f. 99).

⁹ *Scrisori Bianu*, p. 247.

pentru a avea o poziție, ci pentru a putea lucra, căci fără să lucru nu pot trăi”¹⁰. Temerile sale nu s-au confirmat și, la 18 septembrie 1891, I. Bogdan a depus către ministru o cerere prin care a solicitat numirea ca profesor suplinitor la catedra de limbi slave¹¹, iar la 10 octombrie, același an, s-a înscris și la concursul pentru postul de profesor provizoriu¹².

Era singurul candidat și aștepta confruntarea cu o comisie ai cărei membri au fost cu greutate aleși¹³ și care se considera incompetentă să îl examineze¹⁴ (la câteva zile era

¹⁰ *Ibidem*, p. 248-249.

¹¹ „Domnule ministru, subsemnatul, licențiat în litere și filosofie, după ce am făcut în timp de patru ani ca bursier al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii studii de limbile slave pe lângă Universitatea din Viena, Sankt Petersburg, Moscova și Cracovia, cât și mai ales privat, toate acestea în vederea ocupării unei catedre de limbile slave la universitățile noastre. Vă rog să binevoiți a mă însărcina cu suplinirea catedrei de limbile slave, înregistrată prin bugetul anului curent pe lângă Universitatea din București până la ținerea concursului. Primiți, Vă rog, Domnule Ministru, asigurarea deplinei mele stime și considerațiuni. București, în 18 septembrie 1891. Ioan Bogdan, str. Cotroceni, nr. 2. Domniei Sale, Domnului Ministru al Instrucțiunii Publice.” Cererea este înregistrată la minister (20 septembrie 1891), fiind aprobată de Consiliul permanent, care cere avizul Consiliului profesoral al Facultății de Litere din București. Astfel, la 28 septembrie 1891, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Divizia Școalelor și Cultelor, se adresează către decanul Facultății de Litere și Filosofie din București: „Dl. I. Bogdan, licențiat în litere și filosofie, fost bursier pentru studierea limbilor slave la universitățile din străinătate, cerând prin petițiunea înregistrată la nr. 16765 din a.c. spre a i se încredința suplinirea catedrei de limbile slave de la această facultate, subsemnatul audiind pe consiliul permanent de instituțiune are onoare a vă invita să binevoiți a înainta ministerului avizul Consiliului profesoral al acestei facultăți în privința acestei cereri” (ANIC, fond MCIP, dosar 166/1891, f. 95-96).

¹² „Domnule Ministru, ținându-se în 15 a acestei luni la Universitatea din Iași concursul pentru catedra de limbile slave de la Universitatea din București, Vă rog să binevoiți a mă înscrie între aspiranții pentru această catedră. Titlurile le voi prezenta comisiei examinatoare. Primiți, Domnule Ministru, asigurarea deosebitei mele stime și considerațiuni. București, în 10 octombrie 1891. Ioan Bogdan, licențiat în litere și filosofie, Domniei Sale, Domnului Ministru al Instrucțiunii Publice (*ibidem*, f. 116).

¹³ Un concept al ministerului (5 octombrie 1891) către rectorul Universității din Iași: „La 15 octombrie 1891, urmând a se ține concursul pentru ocuparea în mod provizoriu a catedrei de limbile slave de la Facultatea de Litere și Filosofie din București, subsemnatul are onoare a vă invita să binevoiți a alege prin tragere la sorți pe arbitrii prevăzuți de art. 369 alin. 5 din legea instrucțiunii publice, care împreună cu d-l decan a Facultății de Litere și Filosofie de la acea Universitate și cu delegații care se vor numi de minister să formeze juriul examinator al aspiranților care se vor prezenta pentru această catedră. Numele d-lor profesori eșiți la sorți veți binevoi a le comunica ministerului, spre a aviza la completarea juriului. Domnului Rector al Universității din Iași”. La 6 octombrie 1891, Cancelaria Rectorului Universității din Iași, prin rector, se adresa ministrului: „Conform adresei Domniei Voastre nr. 11354 din 5 ale curente, Subscrisul are onoare a Vă face cunoscut că Domnii Profesori: A. Vizanti, Ștefan V. Vârgolici, Ar. Densusianu și I. Găvănescu sunt chemați prin sorți a forma juriul examinator aspiranților la catedra vacantă de Limbile slave de la Facultatea de Litere și Filosofie din București. Binevoiți, Vă rog, Domnule Ministru, a primi asigurarea deosebitei mele considerațiuni”. Pe verso la acest răspuns se afla ștampila Consiliului permanent al Instrucțiunii, precum și următoarele notații: „Consiliul permanent opină să se delege, din partea ministerului, D-nii profesori Hajdeu și Gr. Tocilescu, care, împreună cu D-l Caragiani și profesorii trași la sorți, vor forma juriul sub președinția domnului Hajdeu”. Urmează apoi o serie de semnături, dintre care descifrabilă este cea a lui Quintescu, apoi o altă notație: „Subscrisului îi e cu neputință a pleca la Iași pentru a lua parte la concursul în chestiune”; urmează o semnătură (se pare a lui Hasdeu), apoi rezoluția: „se aprobă”, dar și textul: „Luând în considerare că D-l Hajdeu nu poate lua parte la acest concurs, Consiliul permanent cere ca în locul său să se delege D-l Al. Odobescu, care va avea și președinția juriului”, urmat de trei semnături (între ele a lui Quintescu), apoi o altă notație: „Referându-se că D-l Odobescu nu primește însărcinarea de a fi membru în juriu, să se delege în locu-i D-l Xenopol, iar președinția să se încredințeze D-lui Caragiani”, cu alte trei semnături (inclusiv a lui Quintescu). La 11 octombrie 1891, rectorul Nicolae Culianu al Universității din Iași (Cancelaria Rectoratului, nr. 107) se adresa ministrului: „În alăturare cu aceasta, Subscrisul are onoare a Vă înainta în copie adresa Domnilor Profesori eșiți la sorți pentru concursul catedrei de Limbile slave de la Facultatea de Litere din București, rugându-Vă a decide și dispune cele ce veți crede de cuviință. Binevoiți, Vă rog, Domnule Ministru, să primiți asigurarea deosebitei mele considerațiuni” (*ibidem*, f. 100, 115, 120).

¹⁴ Copie înregistrată cu nr. 93, din 10/10/1891: „Domnule Rector, Subsemnații de și amu căzuți la sorți pentru a lua parte ca membri în juriul concursului de limbile slave la Universitatea din București ne declarăm cu desăvârșire incompetenți în materie. În urmare, Vă rugăm să binevoiți a aduce aceasta la cunoștința Domnului Ministru, pentru ca Domnia Sa să ia măsurile ce Va crede de cuviință. Primiți, Domnule

fixat și un concurs pentru catedra de istorie universală de la Iași¹⁵), dar trebuie nuanțată interpretarea că o catedră de slavistică fusese special creată pentru I. Bogdan. Fostul bursier în Austro-Ungaria, Rusia și Polonia îndeplinea condițiile și baremul stabilit și, în aceste condiții, are loc la Universitatea din Iași, în ziua fixată¹⁶, nu un concurs cum se

Rector, asigurarea destinsei noastre Considerațiuni. Iași, 9 octombrie 1891. Domniei Sale, Domnului Rector al Universității din Iași”, după care urmau iscăliturile (Vizanti, Vârgolici, Densusianu și Găvănescu), semnând pentru conformitate și secretarul universității (*ibidem*, f. 121). Documentele de arhivă le completăm și cu o scrisoare a lui I. Bogdan, care își aștepta examinarea. Instalat la un hotel din Iași îi scria lui Bianu o epistolă nesemnată, expediată exact în 14 octombrie: „Vin aici să găsesc lucrurile și mai încurcate. Cei patru profesori ce ieșiseră la sorți (...), socotindu-se necompetenți, și-au trimis demisia ministrului. Decanul Caragiani nu știa nimic despre aceasta. Demisia a fost cauzată de Vârgolici, deoarece el a propus-o și el a îndemnat pe ceilalți să o primească. El a crezut că ministrul va trimite pe Hasdeu (despre care se auzise că nu mi-e prieten) și s-au temut să nu-și bată joc de dâșii, făcându-i să primească niște hotărâri pentru care ei nu sunt competenți. Vârgolici și ceilalți au crezut că Hasdeu putea să dea teme și să-i silească a aproba tot ce zice el despre ele. Așa mi-a explicat însuși Vârgolici motivul care i-a făcut să se retragă. După ce i-am spus că o examinare cu teme și lecții nu poate avea loc și că Hasdeu nu va veni, i-a părut rău și a propus rectorului Culianu să ceară printr-o telegramă ministrului să refuze demisia lor și să se ție concursul. Telegrama s-a trimis ieri sara; două telegrame informative am trimis și eu lui Tocilescu (ca să vie mâne) și lui Quintescu (ca să insiste la consiliul permanent să se completeze juriul). Cei de aici cred că ministrul va menține juriul și că se va ține concursul, care într-o zi va fi gata, căci toți sunt de acord în a mă recomanda pe baza scrierilor și titlurilor. Am avut ieri noroc că i-am găsit pe toți acasă. Toți îmi sunt foarte favorabili. Numai să se întrunească comisiunea și lucrul e ca și gata” (*Scrisori Bianu*, p. 250). Scrisoarea este confirmată și de documentele din arhive. Astfel, un concept din 12 octombrie 1891 purtând numărul 11948: „D-lui Caragiani, decanul Facultății de Litere și Filosofie Iași. Domnule, la 15 octombrie a.c. urmând a se ține concursul publicat pentru ocuparea catedrei de limbile slave, de la Facultatea de Litere din București, subsemnatul audiind pe Consiliul Permanent al Instrucțiunii are onoarea a vă face cunoscut că vă numește președinte al juriului examinator din care faceți parte după lege, juriu care se compune din domnii A. Vizanti, Șt. V. Vârgolici, Ar. Densusianu și I. Găvănescu, ieșiți la sorți din corpurile profesoral al facultății și d-nii Gr. Tocilescu și A. D. Xenopol delegați din partea ministrului. Juriul se va întruni în palatul universității în ziua arătată, la orele 12 a.m., și va proceda la ținerea concursului cu aspiranții, care se vor prezenta. Înscriș la minister c. d. I. Bogdan, După terminare veți binevoi a înainta ministrului dosarul tuturor lucrărilor”. Tot un concept din 12 octombrie 1891, nr. 11949, adresat lui Xenopol: „Domnule, la 15 octombrie curent, urmând a se ține concursul pentru catedra de Limbile slave de la Facultatea de Litere din București, subsemnatul audiind pe consiliul permanent al instrucțiunii vă roagă să luați parte ca membru delegat de Minister în juriul instituit pentru examinarea aspiranților. Concursul va începe în ziua arătată la orele 12 a.m. în palatul universității din Iași. Juriul examinator se compune din domnii A. Vizanti, Șt. V. Vârgolici, Ar. Densusianu și I. Găvănescu, lucrând sub președinția d-lui Decan al Facultății de Litere din Iași, care face parte de drept din juriu. Înscriș la minister e d-l I. Bogdan”. Ambele concepte sunt scrise în numele ministrului, iar un text cu un conținut similar cu cel pentru Xenopol i se trimite și lui Tocilescu, tot în 12 octombrie 1891, în plus fiind doar următoarea frază: „Acia anexat vi se înaintază un bilet de liber parcurs ducere și întoarcere” (ANIC, fond MCIP, dosar 166/1891, f. 117-119).

¹⁵ Concursul pentru slavistică trebuie analizat într-un context mai larg. Printr-o telegramă din 24 octombrie 1891, profesorul Rășcanu este convocat la București pentru concursul Catedrei de istorie universală, președinte fiind desemnat Nicolae Ionescu; la concurs se înscriu Gr. H. Grandea din Bacău și N. Iorga. La sorți pentru concursul Catedrei de istorie universală au ieșit: Al. Odobescu, T. Maiorescu, I. Crăciunescu și Gr. Tocilescu. Consiliul permanent numește ca delegați din partea ministrului pe P. Rășcanu și A. D. Xenopol, iar președinte urma să fie desemnat decanul Ep. Francudi. Însă această decizie este semnată doar de Quintescu, iar ceilalți doi membri ai consiliului opinează să fie numiți P. Rășcanu și N. Ionescu, iar ultimul să fie desemnat președinte. N. Ionescu nu acceptă să facă parte, iar atunci este numit urgent președinte Hasdeu, care și el refuză, scriind ministrului și argumentând: „fiind tocmai acum foarte ocupat cu reînceperea cursului meu de la Facultate”. Putem observa că, atunci când a fost vorba de concursul lui I. Bogdan, Hasdeu nici măcar nu a scris ministrului, deși tot președinte fusese desemnat și, mai mult de atât, nu a invocat un motiv; în comisie este numit C. Dumitrescu-Iași, iar președinte decanul Francudi; ultimul, prin procesele verbale din 31 octombrie și 6 noiembrie anunță că nu s-a prezentat nimeni, concursul fiind amânat cu un an, pentru 15 octombrie 1892 (*ibidem*, f. 129, 131, 132, 137, 138, 175).

¹⁶ Două telegrame lămuresc „misterul”. Cea dintâi este trimisă dinspre universitate, la prima oră „d-lui P. Poni, ministru, București, nr. 177/423/1771, prezentată la lassy, ora 7”. Rectorul Culianu este foarte ferm și consideră „neavenită adresa membrilor juriului limbilor slave”, dispunând „ținerea concursului”. În aceeași zi pleacă de la minister o telegramă, al cărei concept s-a păstrat în arhiva instituției (nr. actului 11979/15 oct. 1891) și

aștepta candidatul, ci doar o întâlnire cu „juriul”. Ca urmare a discuțiilor purtate între cele două părți se redactează un „prescript verbal”¹⁷, iar I. Bogdan se vedea ajuns profesor suplinitor de slavistică, fără să aibă contracandidați și fără concurs și chiar fără doctorat. I-a fost însă teamă de concurenți și s-a pregătit minuțios pentru acest pas important din viața lui.

Scrisorile ni-l dezvăluie speriat până a văzut concursul anunțat, dar nu pentru că nu era pregătit îndeajuns, ci pentru jocurile care puteau fi făcute. La fel ca și la concursul pentru bursa de slavistică, putem întrevedea un anumit aranjament, fiind mult mai norocos decât N. Iorga, care a avut parte de concursuri după toate regulile. G. Mihăilă susține un fapt greu de probat documentar: „Cu modestia-i cunoscută, dar și cu certitudinea propriei sale valori, I. Bogdan își ia permisiunea să informeze pe președintele comisiei de concurs de aprecierile (...) asupra lucrărilor sale, exprimate de fostul său profesor V. Jagic, într-o scrisoare pe care acesta i-a trimis-o la 16 decembrie 1891”¹⁸,

care are următorul text: „Telegramă Culianu, Rectorul Universității Iași Se menține comisiunea. Depuneți începerea concursului catedrei limbilor slave. Ministru” (*ibidem*, f. 122-123).

¹⁷ „Prescript verbal, astăzi, 15 octombrie anul 1891, subscrișii în urma convocării d-lui Decan al Facultății de Litere întrunindu-se în localul Universității din Iași pentru a proceda la ținerea concursului pentru ocuparea catedrei de limbile slave de la Facultatea de Litere din București și fiind în complet, ne-am declarat constituiți conform art. 369 din Legea Instrucțiunii și am procedat la lucrări după cum urmează: S-a prezentat un singur candidat, care ne-a prezentat următoarele acte: I) Testimoniul de maturitate de la Gimnaziul din Brașov cu nr. 304/82; II) Diploma de licență în litere de la Universitatea din Iași nr. 114/85; III) Certificatele de studii slave făcute la Universitățile din Viena, Petersburg, Moscova și Cracovia. Pe baza acestor titluri, juriul declară pe candidat că întrunește condițiile prevăzute de art. 367. Trecând la probele prevăzute de art. 368 din lege și considerând că în lipsa proponimentelor publice, candidatul nu poate fi supus decât la celelalte două încercări și anume: publicațiuni sau examene; că în ce privește publicațiunile prezentate de candidat și anume: 1) Ein Beitrag zur bulgarischen..., Leipzig, 1891; 2) Vechile cronici..., 1891; 3) Cinci documente..., 1889; 4) Câteva manuscrise slavo-române, 1889; 5) Diploma bărlădeană din 1134, fără a contesta valoarea lor științifică, au de obiect exclusiv monumente vechi de istoriografie bulgară, sârbă și slavo-română și nu pot fi suficiente pentru întregul domeniu al limbilor și literaturilor slave, obiectul catedrei vacante; Că în ce privește examenul prevăzut în alineatul ... [spațiile libere apar în act] ... de sub art. 368, juriul în majoritate a declarat că pentru această a treia probă s-ar cere persoane cu totul speciale în filologia slavă și în lipsa acestora, singurul mijloc de convingere ar fi proponimintele publice, care lipsesc candidatului”. Concluzia este una destul de ambiguă: „Pentru toate aceste considerente, juriul este de părere a se amâna concursul și exprimă în același timp dorința că d. Jon (!) Bogdan să fie numit profesor suplinitor la catedra de limbile slave de la Facultatea de Litere din București. Astăzi, 15 octombrie 1891”. La iscăliturile din partea dreaptă observăm că au semnat, unii sub alții: I. Caragiani, C. Leonardescu [numele lui nu era trecut pe nici un document preliminar, dar probabil a venit în locul lui A. Vizanti], I. Găvănescu, St. Vârgolici; în stânga au semnat, tot unii sub alții: Ar. Densusianu, A. D. Xenopol și Gr. Tocilescu. Sub aceste semnături este pusă ștampila Consiliului permanent al Instrucțiunii, avizul nr. 5896, din 19 octombrie 1891, urmată apoi de trei texte. Primul dintre ele: „Față de propunerile juriului și considerând că D-l I. Bogdan este deja numit suplinitor, Consiliul permanent [solicită] ca să se publice un nou concurs pe ziua de 17 februarie 1892”, iar între semnături sigură e cea a lui Quintescu; al doilea text, scris în dreapta are doar o semnătură: „Subscrisul, având în vedere că lucrările științifice ale d-lui Ion Bogdan nu sunt încă suficiente pentru a fi recomandat ca profesor provizoriu la catedra pentru care a concurat, după cum găsește juriul examinator. Considerând că intervalul de trei luni și jumătate, până la publicarea noului concurs pe data propusă prin avizul alăturat, nu este de ajuns ca D-l Bogdan să satisfacă condițiile puse de juriu pentru a căpăta titlul provizoriu, atât ca publicațiuni științifice, cât și ca proponiminte publice; este de părere ca concursul să fie amânat pe ziua de 15 octombrie 1892”; ultimul text: „20/10 Se va publica concurs pentru ziua de 15 octombrie 1892”, semnătura aproape sigură e a lui Petru Poni, pe atunci ministru. Mai există și un act din 16 octombrie 1891: „Domnule Ministru, Subscrisul președinte juriului examinator aspiranților [folosește un plural!] la catedra vacantă de limbile slave de la Facultatea de Litere din București are onoarea a Vă înainta în alăturare cu aceasta prescriptul verbal al juriului, încheiat în ședința sa din 15 ale curente, relativ la ocuparea sus-numitei catedre prin concurs. Binevoiti, Vă rog, Domnule Ministru, a primi asigurarea deosebitei mele stime și considerațiuni. Președinte, I. Caragiani. Domniei Sale, Domnului Ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice”, iar documentul are două ștampile din 18 octombrie 1891 (*ibidem*, f. 140-142).

¹⁸ G. Mihăilă, *Ioan Bogdan (1864-1919)*, în I. Bogdan, *Scrisori alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, Editura Academiei, 1968 (în continuare, Mihăilă, *Bogdan*), p. 20.

așadar după susținerea „concursului”: „în tot cazul, Bucureștiul poate să fie mândru că posedă acum un reprezentant al filologiei slave pentru care pot să-l invidieze multe universități austriace, mai ales însă universitățile ungurești”¹⁹.

Numirea ca profesor provizoriu/definitiv a lui I. Bogdan. Nu s-a organizat nici un concurs în anul următor²⁰, iar I. Bogdan a fost numit profesor provizoriu cu începere de la 1 iulie 1892 și a depus în fața ministrului jurământul de credință²¹. Trei ani mai târziu, pentru a putea deveni profesor definitiv, era nevoie de susținerea unui concurs. Gr. Chelaru, în studiul din 1966, susținea că nu a putut identifica un dosar al concursului, iar căutările noastre sistematice în arhiva ministerului și în cea a rectoratului Universității București au avut același rezultat. Avem un indiciu că un astfel de concurs ar fi putut avea loc. Este vorba de o scrisoare a lui Odobescu către Hasdeu, din 21 mai 1895: „vin să te întreb ce ai făcut cu raportul pentru concursul de slovenească. Ar fi bine și plăcut ca ministrul să se grăbească a lua toate măsurile ce privesc cel puțin pe membrii juriului, în urma acestei importante însărcinări. Vezi, domnule președinte, de-i dă zor!”²².

Din cuprinsul ei am putea deduce că Hasdeu fusese numit președinte, iar de această dată nu mai refuzase. Dar poate fi la fel de probabil ca Hasdeu să nu fi prezentat un astfel de raport, mai ales că în 1893 i se refuzase un premiu academic pentru ediția de cronici. Misterul ne este dezlegat de o cerere a rectorului Titu Maiorescu adresată ministrului de resort, aceasta putând explica și lipsa raportului lui Hasdeu: „Universitatea din București, nr. 88, 17 iunie 1895. Domnule Ministru, Domnul I. Bogdan, profesor provizoriu de limbile slave la Facultatea noastră de Litere, *cere ca să intervin pe lângă Domnia Voastră* (s.n.) pentru a-i acorda titlul definitiv. Domnul Bogdan este numit cu titlu provizoriu la această Universitate prin adresa nr. 8977 din 20 iunie 1892, prin urmare se împlinesc în câteva zile cei trei ani de provizorat prevăzuți de art. 366 din legea asupra Instrucțiunii, timp în care D-sa și-a îndeplinit cu exactitate datoriile sale de profesor. Primiți, Vă rog, Domnule Ministru, încredințarea înaltei mele stime”²³.

Ministrul Take Ionescu este deosebit de receptiv la această cerere, pentru că dintr-un concept al raportului către rege din 4 iulie 1895 aflăm următoarele: „Sire, D-I I. Bogdan,

¹⁹ Ioan Lupaș, *I. Bogdan în lumina unor fragmente din corespondența sa*, în *AARMSI*, seria III, tom XXVII, 1945, p. 156.

²⁰ Lămuritor este un act cu antetul „Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, Divizia școalelor și cultelor, temeiul nr. 19348”, „lucrat” în 26 octombrie 1891 și „ieșit” cu nr. 13081, în aceeași zi, când este trimis „Monitorului Oficial”, cum se vede în partea de jos a textului: „Binevoiți a face să se insereze în «Monitorul Oficial» alăturata publicațiune”, după care urmează textul: „Publicațiune. Pentru ocuparea în mod provizoriu conform legii, a catedrei de limbile slavice la Facultatea de Litere și Filosofie de la Universitatea din București, Ministerul audiind pe Consiliul permanent al Instrucțiunii, publică un nou concurs pe ziua de 15 octombrie 1892. Concursul se va ține la Universitatea din Iași cu aspiranții care se vor prezenta înaintea juriului examinator” (ANIC, fond MCIP, dosar 166/1891, f. 143).

²¹ „Jur în numele lui Dumnezeu și declar pe onoarea și conștiința mea: Credință Majestății Sale Regelui României Carol I și constituțiunii țării mele. De a îndeplini cu sântenia (!) datoriile ce-mi împune funcțiunea mea. De a aplica legile și de a mă conforma legilor întru toate și pentru toți fără frasiune (!), fără ură, fără favoare, fără considerațiune de persoană, fără nici un interes direct sau indirect. Așa să-mi ajute Dumnezeu. Ioan Bogdan. Ținut în prezența mea, preotul Sachelarie Iliescu. Ținut în prezența noastră Min. Inst. Publice și Cultelor, astăzi la ... 189...” Este scris cuvântul „Ministru”, dar nu există o semnătură, ci doar o stampilă a Biroului Distribuiri, nr. 9333, 23 iunie 1892 (*ibidem*, dosar nr. 232/1892, f. 15). V. Chelaru susține că raportul cu privire la activitatea științifică a lui Bogdan este întocmit de Hasdeu. Dar acesta nu participă la „concursul” din 15 octombrie (V. Gr. Chelaru, *I. Bogdan și școala istorico-filologică a lui B. P. Hasdeu*, în *Rsl*, tom XIII, 1966, p. 259).

²² B. P. Hasdeu și contemporanii..., vol. II, p. 18.

²³ Rezoluția: „Se aprobă numirea definitivă” (ANIC, fond MCIP, dosar nr. 570/1895, f. 2), cererea primind la minister numărul de înregistrare 29333, din 17 iunie 1895.

profesor de limbile slavice la Facultatea de Litere și Filozofie la Universitatea din București, îndeplinind stagiul provizoriu cerut de legea învățământului, subsemnatul, în baza referirii ce i s-a făcut de către autoritățile școlare²⁴, vine cu cel mai profund respect a ruga pe Majestatea Voastră să bine-voiască a acorda numirea definitivă la catedra ce ocupă conform art. 364 din zisa lege. Pentru acest (...) supuneam alăturatul proiect de Decret la Înalta subsemnare a Maiestății Voastre²⁵. În mai puțin de o lună de când T. Maiorescu începe demersurile, I. Bogdan²⁶ dar și toți cei interesați primeau vestea numirii definitive²⁷.

Prelegerea inaugurală a lui I. Bogdan – un program de revigorare a studiilor istorice. Primul profesor de slavistică din România și-a susținut prelegerea inaugurală în 1891, însă ea s-a publicat abia după trei ani²⁸. Istoricul Al. Zub a observat că aproape concomitent și N. Iorga și-a editat discursul de început de an și de carieră universitară și a presupus că cei doi și-au concertat inițiativele²⁹.

I. Bogdan a fost prudent și s-a temut să o tipărească imediat, pentru „ca nu cumva cadrul ce am dat (...) studiilor de filologie slavo-române (...) să nu fie prea restrâns sau necomplet, iar eu să fiu silit în curând a-mi schimba programul”³⁰. În prelegere se consideră că, pentru români, spre deosebire de germani, francezi sau englezi, slavistica nu prezintă numai un interes general științific, ci are „o importanță mai mare decât pentru celelalte popoare neslave, deoarece noi, abstracție făcând de litvani, suntem singurul popor neslav din Europa care a suferit o înrăurire directă și statornică din partea slavilor”³¹. I. Bogdan constată că pe plan internațional filologia slavă își are începuturile la sfârșitul secolului XVIII, iar în secolul XIX atinge maturitatea și se alătură la

²⁴ S-ar putea ca Hasdeu să-i fi făcut totuși un raport favorabil.

²⁵ Conceptul decretului, frumos caligrafiat, este semnat de Take Ionescu la 5 iulie 1895 și conține următorul text: „Asupra raportului ministrului nostru secretar de stat la departamentul Cultelor și Instrucțiunii Publice sub No [aici este un spațiu alb, iar în decretul original apare numărul 4240 în partea de sus și 3202 în josul paginii]. Am decretat și decretăm: Art. I. Se numește definitiv la catedra sa, conf. Art. 364 din legea instrucțiunii publice, D-l Ioan Bogdan profesor de limbile slavice la Facultatea de Litere și Filosofie de la Universitatea din București. Art. II și ultimul. Ministrul nostru secretar de stat la departamentul Cultelor și Instrucțiunii Publice este însărcinat cu executarea acestui decret”. Originalul decretului, de asemenea frumos caligrafiat, este „dat în Castelul Peleş, 8 iulie 1895”, fiind semnat de Regele Carol I și contrasemnat de ministrul de resort Take Ionescu; decretul este înregistrat la minister cu nr. 33876, la 11 iulie 1895 (*ibidem*, f. 3-6).

²⁶ Un act emis de minister la 12 iulie 1895 (înregistrat cu nr. 38878 și ieșit cu nr. 4521 din 18 iulie 1895) îl informează pe I. Bogdan că „Maiestatea Sa Regele prin Înalțul decret nr. 3202 din 8 iulie 1895 a binevoit a vă numi cu titlu definitiv la catedra de limbi slave de la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității București” (*ibidem*, f. 7).

²⁷ Un act aproape identic cu cel primit de I. Bogdan îl informează pe decanul Facultății de Litere și pe rectorul Universității despre faptul că slavistul a fost numit profesor definitiv, iar tot în aceeași zi ministerul emite un act prin care cere directorului de la „Monitorul Oficial” să publice decretul regal de numire a lui I. Bogdan ca profesor definitiv (*ibidem*, f. 8-9).

²⁸ Ea nu a fost inclusă în volumul de *Scriseri alese* ale lui Ioan Bogdan, poate și fiindcă conținea cuvântul „însemnătatea”. 1968 a fost anul în care ostentativ România era antisovietică, fiind singura țară care judeca altfel un conflict în interiorul lagărului socialist. Ar fi fost poate imprudent din partea îngrijitorului ediției să vorbească de o „însemnătate”, fie ea și din alte vremuri. Totuși, doar câțiva ani mai târziu, în 1970 (dar înaintea tezelor din aprilie 1971!), fragmente din această lecție de deschidere au fost incluse în volumul lui Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, Dacia, 1970, p. 342-346.

²⁹ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română la finele sec. XIX și începutul sec. XX)*, București, Ed. Academiei, 1985, p. 164.

³⁰ I. Bogdan, *Însemnătatea studiilor slave pentru români*, București, 1894, p. 3.

³¹ „Ar fi o răstăcire periculoasă dacă am crede că educația noastră națională trebuie bazată pe adevăruri sau reticențe. Dimpotrivă, noi credem că printr-un studiu calm și cât se poate de multilateral al trecutului nostru trebuie să ne dăm seama de toți factorii vieții noastre trecute” (*ibidem*, p. 14, 37-38).

filologia clasică, romanică și germanică. Sunt laudate eforturile unor specialiști și sunt amintite catedrele înființate la Oxford, Paris, Berlin, Leipzig, Viena, Graz, Budapesta, precum și în țările slave³².

În România s-a renunțat la scrierea cu litere chirilice cu doar trei decenii înaintea susținerii prelegerii lui I. Bogdan, iar în Evul Mediu limba slavă nu era întrebuințată doar „de popi în biserici și de diaci în cancelariile domnești”, ci și în afacerile zilnice, chiar în scrierea istoriei³³. Polemic în spirit, noul profesor de slavistică nu este agresiv în stil, ci se ferește de exagerare, de vehemența altor discursuri. Încearcă să convingă prin justetea argumentelor și nu prin tăria vocabularului. I. Bogdan a pledat pentru alcătuirea unui instrumentar mai riguros la îndemâna cercetării istorice și, chiar dacă oferta lui nu era o noutate absolută, a impresionat prin caracterul tranșant al expunerii și prin limpezimea programului trasat³⁴. De altfel, prin programul formulat în 1891, I. Bogdan a fost primul din „triada critică” care s-a gândit să întemeieze o școală, iar elevii săi s-au străduit în perioada interbelică să-i continue proiectele³⁵.

Profesorul de slavistică pledează în studiile sale pentru o cercetare în care patima și recriminările nu își au locul, fapt subliniat și în conferința susținută în 1895 (*Românii și bulgarii*)³⁶, precum și în discursul de recepție din 1905, în care constată că românii au păstrat mai multe documente decât sârbii și bulgarii³⁷.

Cursuri ținute la Universitatea din București. În prelegerea inaugurală, I. Bogdan arăta că în cursurile sale va predă următoarele discipline: limba paleoslovenică (slavă veche sau bulgară veche), mediobulgara, rusa veche, vechea literatură slavă, antichitățile slave, în legătură cu antichitățile românești, paleografia și diplomatia slavă, ca introducere la paleografia și diplomatia română³⁸). Obligatoriu pentru studenții de la secția istorică era limba paleoslovenică și, pentru ca aceștia să aibă după ce învăța, slavistul publică *Morfologia limbei paleoslovenice*. Prefața este semnată la 15 ianuarie 1892, la exact trei luni de când a devenit profesor, iar lucrarea nu este una originală, ci o prelucrare după *Gramatica* lui A. Leskien, ediția a II-a.

Între 1891 și 1919, I. Bogdan a ținut multe cursuri³⁹, iar cea mai recentă sistematizare a titlurilor lor a realizat-o Olimpia Guțu⁴⁰, utilizând în special informațiile din anuarele Universității București. Nu putem fi siguri că toate acestea au fost ținute în anii indicați de periodic, însă, dintre ele, au avut o mare importanță primele cursuri de paleografie româno-slavă (1894-1895) și cele de paleografie și diplomatică slavo-

³² *Ibidem*, p. 12-13.

³³ *Ibidem*, p. 17.

³⁴ Al. Zub, *op. cit.*, p. 123.

³⁵ Idem, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, Editura Junimea, 1989, p. 164-165.

³⁶ „Noi avem încă multe de învățat, fie de la vecinii noștri, fie de la popoarele ce se află astăzi în fruntea civilizației europene. (...) Îmbuibați de ideile școlii șoviniste exagerate, noi ne credem superiori tuturor popoarelor ce ne înconjoară, bulgarilor și sârbilor, rușilor și ungarilor, pe simplul motiv că originea noastră e mai nobilă decât a lor” (I. Bogdan, *Românii și bulgarii. Raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895, p. 47).

³⁷ „(...) noi avem, începând cu sec. XIV, mii de diplome domnești și nenumărate acte private. E adevărat că cele din sec. XIV și XV sunt relativ puține; din sec. XVI încoace avem însă atât de multe, încât se pot urmări în ele toate manifestările vieții interne românești, căci ceea ce era în sec. XVI era și în secolele imediat anterioare” (idem, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905, p. 22).

³⁸ Idem, *Însemnătatea...*, p. 31-36.

³⁹ Elena Lința, I. Bogdan – profesorul, în *Din istoricul slavisticii românești*, București, 1982, p. 42-56.

⁴⁰ O. Guțu, *Amănunte documentare referitoare la istoricul catedrei de slavistică de la Facultatea de Litere și Filosofie din București*, în „Hrisovul. Buletin al Facultății de Arhivistică”, I, serie nouă, București, 1995, p. 64-65.

română (1902-1903). Un curs demn de amintit este cel de istorie veche a slavilor, asupra căruia vom mai reveni, care cuprinde istoria acestor popoare de la începuturi și până la întemeierea statelor, cu excursuri relative la relațiile pe care le-au avut cu românii⁴¹.

Cursurile de paleografie slavă au fost predate, după cum însuși I. Bogdan a notat în manuscrisul păstrat în prezent la Biblioteca Academiei Române, între 1898-1915, deși apar și referințe la perioade anterioare⁴². Cursurile de filologie slavă au fost ținute între anii 1897-1916, abordând însă chestiuni diverse: de la limba mediobulgară⁴³, începută probabil a fi predată din 1902⁴⁴, la paleografie⁴⁵, limba polonă⁴⁶ și cea rusă⁴⁷,

⁴¹ Bogdan se ocupă – după cum o mărturisește – atât cu „istoria externă sau politică a slavilor, cât și cu cea internă sau culturală a lor” (apud Mihail Dan, *Activitatea*, p. 240).

⁴² BAR, mss românesc, 5225. Prima filă începe cu lecția II, varianta predată în anii universitari 1898-1899 și 1906/1907, ocupându-se de domeniul paleografiei (f. 1), definiții (f. 3), delimitarea dintre paleografie generală și specială (f. 4), paleografie slavă (f. 5), diferența dintre diplomatică și paleografie (f. 7), textul fiind scris cu creionul, cu multe corecturi și ștersături. Se pare că acest curs a fost predat și în anii anteriori, pentru că există și însemnarea că lecția II a fost ținută între 1895/1896 și 1896/1897 (f. 10), abordând aici unciala (f. 11) și minuscua (f. 12). În lecția III, varianta prezentată studenților în anul universitar 1906/1907 (f. 14), abordează „cirilica” (f. 14-17), iar discursul este unul specific unei prelegeri: „ce este deci alfabetul cirilic?”, „ca să explicăm deci cirilica, noi trebuie să ieșim din domeniul...”, la finalul prelegerii notând și o bibliografie. Urmează lecția V, susținută în 1914/1915 (f. 19-20), unde se întreabă „care e originea alfabetului glagolitic”, prezentând cu ajutorul unor citate elocvente diferite păreri (f. 21-24), insistând și asupra vieții Sf. Chiril (f. 29), dar tratând și alte chestiuni: „de ce există și alfabet glagolitic și alfabet cirilic”, „cine a inventat alfabetele slave” (f. 34), „care alfabet e mai vechi?” (f. 35). La sfârșitul prelegerii este o bibliografie pentru Chiril și Metodie. Se reîntoarce la lecția IV, ținută între 1910-1911 (f. 37), aici ocupându-se de: scrierea glagolitică (f. 39-40), „cum se caligrafiază literele” (f. 41-47), după care sare la lecția VII, unde abordează: scrierea chirilică (f. 48-50); forma literelor în mss. sud-slave (f. 51-52), „alfabetul celor mai vechi scrieri chirilice” (f. 53); „particularități ale mss. sud-slave” (56-60). La lecția X (1914-1915) se ocupă de manuscrise rusești (f. 61), de „alfabetul și particularitățile paleografice” (f. 62-63 de cele din secolele 12-13 (f. 75-77), „forma literelor în sec. 12-13” (f. 78-82). Pentru secolul XIV în Rusia prezintă o listă de izvoare pentru paleografie, cu particularități ale literelor (f. 83-87), la fel procedând și pentru secolele XV-XVII, cu aceleași particularități (f. 88-90). Sunt notate multe exemple de „abreviațiuni” (f. 98-103), cifre (104-106), iar pe verso sunt echivalări ale anilor exprimați după calendarul bizantin. În plus, se referă la materialul pe care se scria (f. 107-112), formatul manuscriselor (f. 113-114), instrumentele de scris (f. 115), ornamentele (f. 118-120), despre toate alcătuiind o bibliografie (f. 121). Nu uită să se refere și la scriitorii manuscriselor (f. 122-128): „Am vorbit de toate, afară de cei ce ne-au lăsat manuscrisele” (f. 122), oferindu-ne date succinte despre semne, accente, criptografia slavă (f. 129-130). Revine asupra unor chestiuni tratate, un indiciu în acest sens fiind o însemnare: „omisă la 1905 și 1914/1915” (f. 131-149). În sfârșit, se ocupă de criptografie (f. 150-155), cu bibliografia aferentă (f. 156), fiind oferite și exemple din istorie; din nou apar echivalări după calendarul bizantin. Tot manuscrisul este scris în creion și foarte rar intervine cu stiloul.

⁴³ *Ibidem*, ms. românesc 5224. Însemnările încep cu o listă de lucrări pentru mediobulgară (f. 1-3), iar lecția I are trecut în dreptul ei anul 1914/1915; „Ce origini are această limbă?”, precum și alte întrebări; începuturile acestei limbi (f. 5-7); lecția V (f. 27) poartă titlul „Alte transformări vocalice”; morfologie (f. 34), pronume (f. 49), verb (f. 51), iar la capitolul verb se referă la imperativ (f. 62), aorist (f. 64), imperfect (f. 66), viitor (f. 67); se încheie cu prelegerea IX unde se prezintă și o bibliografie (1914/1915), unele titluri fiind adăugate cu creionul (f. 72).

⁴⁴ Mihăilă, *Bogdan*, p. 21.

⁴⁵ BAR, ms. românesc 5224. Se referă la paleografie XI (f. 73), unde se ocupă de influența limbii sârbești, mai prezentă în Țara Românească, explicabilă prin relațiile dintre domnitori și despoții sârbi (f. 75); particularități ale limbii sârbești, fonetica (f. 76); sunt și aici mai multe numărători ale prelegerilor în creion, precum și una cu creion colorat albastru; morfologia (f. 84), pronume personal (f. 93) etc.

⁴⁶ *Ibidem*. Prezintă alfabetul cu litere latine (f. 100-101), fonetică (f. 102), declinarea (f. 113), pronume personale (f. 133), verbul (f. 134), iar de această dată exemplele sunt mult mai puține și nu mai apar completări, fiind doar un singur scris. Aceste notații sumare ar pleda pentru o abordare doar tangențială a acestei limbi la cursurile sale și nu pentru o predare sistematică.

⁴⁷ *Ibidem*. Limba rusească în diplomatica română (f. 154), prezentă mai ales în Moldova, fiind oferite și explicații istorice (f. 154-161); se referă și la limba rusă veche, la particularitățile ei (f. 147), particularități comune dialectelor malorusian și bielorus (f. 163); la f. 172 este notat cu creionul anul 1909, deși G. Mihăilă

nelipsind nici chestiunile legate de diplomatică⁴⁸. Într-un alt manuscris, de peste 300 de file, I. Bogdan a adunat prelegerile de filologie slavă, ținute la Universitatea din București între 1897-1910⁴⁹. Din textele manuscrise păstrate rezultă că I. Bogdan predă o serie de probleme cu totul noi pentru filologia și istoriografia română, pe baza unei bogate bibliografii străine și românești, ținută la zi⁵⁰.

Dintre elevii săi direcți, unii ne-au lăsat mărturii, cum ar fi cea a lui N. M. Popescu: Ioan Bogdan „face cursuri de filologie slavă numai ca mijloc pentru pregătirea de istorici români (s.n.). Este adevărat că auditorii săi nu erau numeroși, iar numărul celor care ajungeau să se folosească în studiile lor de filologia sa slavă era și mai mic; dar lecții mai clare, mai sistematic făcute, mai apropiate scopului urmărit nu erau altele. Bogdan impunea și mai mult prin publicațiile sale, prin frumusețea simplă a scrisului său. Cercetările slave, atât de necesare cunoașterii trecutului nostru, aveau în ele pe un adevărat reprezentant. Printre străini era unul dintre cei mai apreciați învățați ai noștri. Aveai un titlu mai mult să spui marilor slaviști din Apus că ești elevul lui Ioan Bogdan. Și tot așa de cunoscut era în Rusia și în Balcani”⁵¹.

Există și o mărturie indirectă, a lui Emil Petrovici, care, în 1930, ca student în Bulgaria, a auzit opinia lingvistului bulgar L. Miletici: „La cursurile de limbă mediodbulgară pe care le ținea la Universitatea din Sofia și la seminariile de mediobulgară în care se făceau lecturi însoțite de interpretări lingvistice din textele publicate de profesorul de slavistică de la București, Miletici nu omitea niciodată să sublinieze în fața

crede că acest curs a fost ținut din 1914 (Mihăilă, *Bogdan*, p. 21); la f. 181 se referă la elementul polon și bulgar (slavo-bisericesc) în documentele moldovenești; bibliografie (f. 186).

⁴⁸ BAR, ms. românesc 5224. *Diplomatica* (f. 187): „Ce e un document?”, „Particularitățile interne și externe ale documentelor”; până la f. 194 toate sunt prezentate, inclusiv cuprinsul documentului; sfragistica (f. 194), „ce cuprinde un sigiliu” (f. 194-196), la f. 197 scrie cu creionul cuvinte în care se găsesc diferite litere, multe sunt tăiate, unele din 1897/1898, altele din 1905/1906; la f. 221-226 notițe despre grafia limbii paleoslave, izvoarele ei, gramatici, alfabete, importanță (unele pagini sunt tăiate cu creionul); alfabetul glagolitic și cirilic (f. 227-236).

⁴⁹ *Ibidem*, ms. românesc 5223. „Ce este limba paleoslovenică” (f. 1), cu amănunte istorice; peste primul scris intervine cu alt stilou mai intens; mai puțin vizibile sunt primele notații, dar face și completări cu creionul. La f. 2: „paleoslovenică sau paleobulgară?”, pledează pentru prima variantă, cu multe date din istorie, dar și cu completări, cum este aceasta: „La 863 Cyril și Metod au fost chemați de Rostislav în Moravia, nu în Panonia”. Izvoarele limbii (f. 3), enumeră 14, apoi le comentează (f. 4); la f. 5 sunt trecute 3 manuale printre care și al lui A. Leskien, ediție 1905, precum și Miklosich, 1874; alfabetul și pronunția (f. 6-7), având 43 de semne, spre deosebire de cel grecesc care are 24; semne diacritice (f. 8); literele și cifrele (f. 9); gramatica cuprinde fonologia, morfologia și sintaxa (f. 11); cu creion albastru însemna numărul lecției (la f. 13 era de exemplu fila IV, iar cu creionul o mențiune de an 1903/1904; Fonetica; sunetele indoeuropene (f. 13-14); vocale (f. 17-34); intervine în text cu creion colorat roșu și albastru, unele pasaje sunt tăiate cu creionul; scrie cu creionul și pe verso la multe file, mai ales exemple; despre „liquide și sonate”, a vorbit în lecția prezentată în 1897/1898 (f. 35-38); „nasale” (f. 39-41). Sunt oferite foarte multe exemple pentru consoane; la f. 58 deja a ajuns la lecția XIII; la f. 70 se afla în semestrul II, lecția I, deși în 1894 era la lecția VII, apărând însemnați și anii 1905/1906 (I. Bogdan își numerota și el filele!); schimbări în perioada literaturii paleoslave (f. 77); Începutul cuvintelor (f. 81), având și o însemnare cu stiloul: „aici 26 iunie 1918”; lecția XX (f. 97), dar la f. 108 pentru anul 1894 era lecția XIII; lecția XXV (f. 128); chestiunile sunt strict filologice, iar pentru fiecare literă dă multe exemple; Morfologia (f. 153), lecția XXIX, textul scris doar cu creionul, dar paginile nu mai sunt atât de pline de exemple; sunt zeci de file despre cazuri; astfel, de exemplu, la f. 171 vorbește despre acuzativ, care era la lecția XIX în 1897/1898 și la lecția XXIII în 1894; se ocupă și de prepoziții (f. 218), de verbe (f. 263); la sfârșit și de sintaxă (f. 318-319), aici găsim și o însemnare „15 mai 1906”; în total, pentru anul 1897/1898 a ținut XXXVI de lecții.

⁵⁰ Cea mai mare parte a acestui material a intrat, sub diferite forme, în lucrările sale publicate (Mihăilă, *Bogdan*, p. 24).

⁵¹ N. M. Popescu, *Dimitrie Onciul*, București, 1925, p. 3, discurs de recepție.

studenților conștiinciozitatea și măiestria de editor a învățatului român”⁵². În necrologul publicat în cea mai importantă revistă de slavistică, P. Cănel afirma că prelegerile lui I. Bogdan „au fost întotdeauna simple, fără pedanterie și căutare a efectelor, strict la obiect”⁵³.

Un slavist între istorici și un istoric între slaviști (I. Bogdan). În cadrul Facultății de Litere și Filosofie din București, Catedra de filologie slavă nu era organizată independent, ci ca o completare la cea de istorie veche a României, slavistica fiind o materie auxiliară în cadrul Secției istorice⁵⁴.

Pe de altă parte, era doar o materie de importanță secundară la care studenții treceau un examen parțial în anul III. Majoritatea dintre ei se pregăteau pentru învățământul mediu și manifestau față de domeniu un interes redus⁵⁵, deși slavistica se număra între materiile cerute la examenul general de istorie pentru secția istorică⁵⁶, precum și la cel de licență în istorie, unde I. Bogdan făcea parte obligatoriu din comisii⁵⁷. Disciplinei i se acorda importanță în studiul istoriei române⁵⁸, iar în organizarea Catedrei de filologie slavă profesorul s-a inspirat din cele văzute la Viena și Petersburg⁵⁹. Accentul nu cădea doar pe studiile de limbă, ci mai degrabă pe îmbinarea armonioasă a filologiei slave cu istoria, încât D. Onciul vorbea de o nouă specialitate (*slavistica slavo-română*), filologie și istorie în același timp.

Slavistica, aflată abia la început în România, avea un caracter mixt, iar delimitările în cadrul acesteia se produc ulterior, prin separarea mai accentuată a istoriei de filologie⁶⁰. I. Bogdan a pus în circulație termenul „slavo-român”, utilizat pentru orice text scris în limba slavă în țările române. Acesta s-a impus în ciuda opoziției lui Ilie Bărbulescu, care a inversat cuvintele („româno-slav”) ⁶¹. Studiile de istorie ale lui I. Bogdan, bazate pe aportul slavisticii, acoperă un larg spectru tematic și, fără să intrăm în detalii, enumerăm doar câteva: introducerea liturghiei slave la români, titlul domnitorilor din Țările Române, evangheliile slave, originea voievodatului, instituția cneșilor, lexicoanele slavo-române, termenii ohabă-ohabnic, organizarea armatei moldovene, Vlad Țepeș și narațiunile rusești, manuscrisele slavo-române. Pe aproape 200 de file de manuscris,

⁵² E. Petrovici, *Locul lui Ioan Bogdan în știința românească*, în *Rsl*, tom XIII, 1966, p. 20.

⁵³ „Archiv für slavische Philologie”, Berlin, XXXVII, 2-3, 1920, p. 553.

⁵⁴ V. Dupei, *Organizarea predării disciplinelor la Facultatea de Litere și Filosofie din București în perioada 1864-1918*, în „Analele Universității București”, seria Științe sociale și istorice, București, 1963, vol. XII, nr. 30, p. 40-53.

⁵⁵ Studenții nu frecventau bucuroși cursurile, iar Bogdan deplângea într-o scrisoare către A. Iașimirski interesul scăzut pentru această disciplină (Mihail Dan, *Activitatea*, p. 264).

⁵⁶ Astfel, alături de istoria antică, medie și modernă, istoria și literatura română, arheologia, epigrafia și filologia clasică greacă și latină, figura și interpretarea unui text slav.

⁵⁷ Figura între cei cinci membri, alături de profesorii de istorie (trei la număr), de elină sau latină.

⁵⁸ C. N. Velichi, *I. Bogdan și reorganizarea Facultății de Filozofie și Litere*, în *Rsl*, tom XIV-XV, 1967, p. 219-236.

⁵⁹ Mihail Dan, *Activitatea*, p. 236.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 268.

⁶¹ I. Venelin folosește termenul valaho-bulgar sau daco-slav, iar prima denumire este întâlnită și la slaviștii bulgari. Emil Kalužniacki, într-o comunicare prezentată la congresul arheologic de la Kiev (1874), este primul care propune expresia utilizată de Bărbulescu („româno-slave”). Însă denumirea folosită pentru prima dată de I. Bogdan în 1889 („slavo-române”) s-a impus în literatura științifică de specialitate (D. P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă. Tratat și album*, București, 1978, p. 86, 88). Mai apar în literatura de specialitate sintagmele „texte slavo-române – bulgare”, iar la cercetătorii ruși „texte slave de origine română” (*Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I, București, Editura Academiei, 1956, p. 81).

I. Bogdan se ocupă de istoria veche a popoarelor slave, cursurile fiind ținute între 1896-1900⁶², deși este posibil să fi început din 1892.

⁶² BAR, ms. românesc 5226. Izvoarele, lecția III (1896-1897), pentru istoria antică a slavilor (f. 2), unde sunt enumerați și istoricii antici, oferindu-se și câteva date despre ei; I. Bogdan prezintă izvoare, cărți, ediții; cu excepția câtorva, lecții întregul curs este scris cu creionul; el prezintă o istorie politică, dar și culturală a slavilor (f. 5); etnografie (f. 6); tipul slav de craniu și culoarea pielii (f. 6), prezentând și particularitățile bulgarilor; indogermanii, lecția IV din 1895 (f. 8), unde enumeră popoarele, iar la f. 13 prezintă și o schemă cu aceste popoare; La f. 17 apare o însemnare cu creion colorat albastru, completată de însemnarea „3/4 ceas lecția I”. „Exemple de popoare ce stăpânesc astăzi Europa: germanii 105,130 mil.; romanii 98,948 mil.; slavii 94,355 mil., din care ruși 65,270 mil., poloni 11,580 mil.; cehi, moravi, slovaci 7,220 mil.; croați, sârbi 6,030 mil., bulgari 2,865 mil., sloveni 1,260 mil.; restul popoarelor europene, aproximativ 30 de milioane sunt ungurii, finii, turcii, grecii și românii, albanezii” (f. 17); bibliografie (f. 17); suprafața ocupată de slavi (f. 18); citat din Herder (?) despre slavi: „slavii ocupă mai mult loc pe pământ decât în istorie”, însă I. Bogdan se întreabă: „Cine știe dacă nu le este rezervat un viitor mai strălucit?” (f. 18); „slavii au intrat în istoria Europei sec. 5 d.H., cu un capitol de cultură mai mare decât al germanilor și celților” (f. 18), deși „scriitorii germani nici nu admit acest lucru”; slavii organizați politic, dar supuși influențelor (f. 19); cu toate aceste piedici au luat parte la mișcarea civilizației omenesti: „au lăsat civilizația creștină în Orientul Europei și în Asia de Nord, au primit și continuat civilizația bizantină” (f. 19); bogomilism (f. 20), husitism, Renaștere și umanism (f. 20), un plan al lecției I (f. 21); lecția I este apoi transcrisă cu stiloul, dar, de această dată (1896/1897), informația se repetă, fiind amplificate numai anumite aspecte (f. 22-29). Lecția II, 1896/1897, scrisă cu creionul (f. 30); importanța istoriei slave pentru români (f. 31); influența slavilor asupra litvanilor și românilor, făcând și o precizare: „greșesc că litvanii ar fi de origine dacică” (f. 31), unde prezintă fiecare popor slav și influența lui; „Ar trebui ca în universitățile noastre să se facă o *istorie completă a slavilor* [sublinierea lui I. Bogdan] sau cel puțin în cursul de istoria românilor să se țină seama de istoria popoarelor slave”; dar tot el adaugă: „Istoria întreagă a popoarelor slave nu se poate face”; unele completări pe care le face sunt apoi tăiate; taie anumite cuvinte, iar multe pagini sunt aglomerate de informații; I. Bogdan scrie apoi pe verso și vrea să cuprindă cât mai multă informație; la f. 41, în dreptul aproape al întregii file scrise este făcută o acoladă și notația: „omis 96/97”; prezintă și argumente lingvistice; citate din Tacit despre slavi (f. 47); sunt invocați și alți istorici, care îi amintesc, iar pe baza acestor informații încearcă să le delimiteze teritoriul ocupat (f. 51); multe citate sunt și în limba greacă; prezintă începuturile istoriei lor, iar la f. 60 concluzia: „putem spune cu siguranță că în sec. 2 d.H. și înainte de acest timp slavii nu ajungeau încă până la Marea Neagră”; insistă asupra denumirilor de „venedi și veneti” (f. 63-70), dar și a altora sub care se regăseau slavii; amintirea slavilor în izvoare bizantine (f. 79-83), cu multe pasaje în greacă; termenul de „anți” și folosirea lui în izvoare (f. 85-86); Lecția X, 1895; lecția VIII, 1896/1897; lecția XI trecută cu creion albastru, dar fără să fie trecut vreun an (f. 90); insistă asupra lui Herodot, cel care prezintă popoarele care locuiau la nordul Mării Negre (f. 90-100); se ocupă și de sciți, fiindcă sciții au fost priviți de unii ca slavi (f. 105-108); Lecția XIII (f. 109), cu numirile etnice ale slavilor (f. 109-114); la f. 115 prezintă o cronologie de la anul 2000 î.H. până la anul 500 d.H.; deosebiri între litvani și slavi (f. 118-122), cu argumente lingvistice; despărțirea slavilor în grupe (f. 123) și particularități lingvistice (f. 123-142); lățirea slavilor spre vest (f. 143-148) și sud (f. 149-155), ambele scrise cu stiloul cu cerneală neagră, formând lecția a XVIII; completează cu cerneală violet cum numeau diferite popoare Dunărea (f. 153); insistă asupra chestiunii controversate a patriei primitive a slavilor (f. 157-173), iar în context se referă și la geto-daci (f. 163-167); în lecția XIX abordează migrația slavilor (f. 174-182), cu bibliografie pentru fiecare dintre popoare (f. 183); la lecția XX: colonizarea Daciei și Peninsulei Balcanice (f. 184-198), pe baza unor izvoare, consemnând „de când sunt prezenți slavii în spațiul nostru”, cu referire și la influența lor asupra limbii, cu prezentarea a numeroase exemple de cuvinte; I. Bogdan prezintă materia ca un istoric, argumentele istorice sunt prezente la fiecare pas, iar cele filologice mult mai rar. Într-un alt manuscris păstrat la Biblioteca Academiei (*ibidem*, ms. românesc 5228) I. Bogdan reia problematica legată de istoria slavilor, putând fi vorba de o completare la cursul anterior. Filele de manuscris unde se referă la slavi nu încep de la 1, ci de la 177, unde apare însemnarea: „Originea slavilor. Raportul lor cu ceilalți indoeuropeni. Numirile vechi. Știrile cele mai vechi. Plan”. Credem că nu poate fi vorba de un curs pe care l-a audiat, ci de un curs pe care l-a ținut chiar el, deși în acest caz nu a mai notat anii. Pledează pentru această ipoteză și o serie de întrebări: „Unde erau slavii atunci? Ce teritorii ocupau ei și ce vecini aveau?” (f. 177). Pe aceeași filă prezintă diferite teorii despre slavi (f. 177), precum și denumirile sub care apar consemnați în izvoare. La f. 182 apare notația „Lecția III”, ceea ce poate să demonstreze că a fost un curs ținut, iar la f. 188 „numirile etnice ale slavilor”. Se referă și la ocupații, ca de pildă la navigația la slavi (f. 194), vânător (f. 196), agricultura (f. 197), cu o serie de denumiri specifice limbii lor. La f. 200 se ocupă de calitățile slavilor, citând și din izvoare. Oferă detalii despre armele slavilor (f. 201): „rar își otrăveau săgețile”, „praștiile erau probabil cea mai comună armă”, iar în partea de jos a filei le enumără: praștie, suliță, secure, topor, sabie. Ioan Bogdan se referă și la arta războiului (f. 206), dar și

În 1891, I. Bogdan afirma în lecția sa de deschidere: „Cunoștința practică a limbilor slave nu va intra niciodată în domeniul învățământului nostru universitar. Scopul nostru trebuie să fie exclusiv studiul teoretic al lor”⁶³. Ilie Bărbulescu a invocat acest citat și a susținut că fostul său profesor nu a predat nici o limbă slavă modernă, ci s-a limitat doar la studiul teoretic al limbii slave vechi⁶⁴. Nu există în manuscrisele lui I. Bogdan însemnări despre cursul de limbă polonă⁶⁵, ceea ce nu-l împiedică pe Mihail Dan să combată opinia lui I. Bărbulescu. Probabil primul profesor de slavistică din România a predat această limbă și a susținut utilitatea ei pentru studierea materialelor documentare din arhivele și bibliotecile polone⁶⁶.

Din păcate, cu excepția lui I. Bărbulescu, doar unul dintre studenții eminenți ai lui I. Bogdan (I. Ursu, C. Moisil, V. Pîrvan, C. Giurescu) s-a gândit să urmeze drumul profesorului. Ultimul între cei enumerați dorea, după obținerea licenței în 1898, să meargă la Praga ca să învețe limbile slave. Din păcate, bursa ce i-a fost acordată în 1903 de către Casa Școalelor era doar pentru doi ani, timp insuficient pentru aprofundarea slavisticii. C. Giurescu a preferat atunci Viena, unde s-a specializat în istorie⁶⁷.

I. Bogdan a fost 28 de ani profesor de slavistică și cunoștea mai bine de zece limbi clasice și moderne. Universitățile din Belgrad, Cracovia și Praga l-au proclamat *doctor honoris causa*, iar aprecieri legate de activitatea sa de slavist au făcut, între alții, I. Bianu⁶⁸, P. Cancel⁶⁹, N. Iorga⁷⁰, D. Macrea⁷¹, M. Bucur⁷². D. P. Bogdan îl consideră „cel mai

la „cum se mărgineau slavii, semnele de hotar” (f. 206). Un capitol îl reprezintă familia la slavi (f. 208), insistând pe termenul *zadruga* (f. 209), dar și pe poligamia la slavi, căsătoria (f. 210). Din păcate „despre creșterea copiilor nu știm nimic” (f. 216), dar poate oferi detalii despre „ce mâncau” (f. 216), „ce beau” (f. 217), „ospitalitatea slavilor” (f. 217), „îngropăciune” (f. 218). La f. 232 prezintă un plan al acestor lecții, iar la f. 235 abordează viața intelectuală a slavilor, cu amănunte despre cult, inclusiv despre jertfe (f. 248), citând și un izvor: „probabil beau din sângele jertfei ca să poată profeti mai bine” (f. 249). Ultimele detalii se referă la rugăciuni (f. 249).

⁶³ I. Bogdan, *Însemnătatea...*, p. 31.

⁶⁴ I. Bărbulescu, *Din istoricul slavisticii în România*, în „Arhiva”, Iași, 35, 1928, p. 236-237.

⁶⁵ Mihail Dan, *Activitatea*, p. 241.

⁶⁶ G. Mihăilă, *Polonica în opera științifică a lui I. Bogdan*, în vol. *Relațiile culturale româno-polone*, București, 1982, p. 71-80. A editat în colecția Hurmuzaki (1893, 1895, și 1900) trei volume de documente din secolul XVI-XVII, adunate de Hasdeu și I. Bianu din Polonia (Mihail Dan, *Legăturile lui I. Bogdan cu filologia poloni*, în *Rsl*, tom III, 1960, p. 314).

⁶⁷ Mihail Dan, *Activitatea*, p. 267. Un studiu a publicat Stelian Mândruț, *Constantin Giurescu, bursier la Universitatea din Viena (1903-1906)*, în vol. *Timpul istoriei*, vol. II, *Profesorului Dinu C. Giurescu*, volum îngrijit de Ioan Scurtu și Mihai Sorin Rădulescu, București, Universitatea din București, 1998, p. 24, 37, în care vorbește și de „tentativa eșuată pentru cercetarea limbilor slave la Praga”, și de faptul că, alături de Bogdan și Onciul, s-a desăvârșit profesional la Viena (p. 26), foarte importantă fiind anexa în care apar cursurile și seminariile frecventate (p. 32-35). La Viena și-a susținut doctoratul și un alt slavist român, Iosif Popovici (idem, *Date privind doctoratul lingvistului Iosif Popovici la Universitatea din Viena (1910)*, în „Banatica”, 1995, 13, nr. 2, p. 181-195).

⁶⁸ „(...) dănsul a introdus în această țară cunoștința sistematică a limbilor slave” (I. Bogdan, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, Editura Academiei, 1968, p. 637).

⁶⁹ „A fost primul român care a avut în țară o catedră de filologie slavă; el a fost primul care a reprezentat în România – în mod oficial – studiile slave” (*ibidem*, p. 644).

⁷⁰ „(...) atunci se pricepea numai genialitatea necritică a lui Hasdeu și tot așa de puțin criticul diletantist (!) naiv al episcopului Melchisedec, el [Bogdan] a avut curajul, extraordinarul curaj de a se iniția în câteva luni într-o materie din cele mai grele și, adăugim, din cele mai puțin simpatice” (N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. II, București, Editura pentru Literatură, 1967 p. 149).

⁷¹ Este considerat primul nostru filolog slavist în sensul adevărat al cuvântului (D. Macrea, *Contribuții la istoria lingvisticii și filologiei românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 143).

⁷² I. Bogdan a „dat viață învățământului de slavistică care nu se putea întrema după perioada de compromitere suferită din partea latinștilor” (M. Bucur, *Istoriografia literară românească de la origini până la G. Călinescu*, București, Editura Minerva, 1973, p. 190).

mare slavist român din trecut (...), primul (...) care, printr-o parte din operele ce a creat, se situează în circuitul de valori al slavisticii europene”⁷³. Pentru G. Mihăilă, I. Bogdan este fondatorul școlii de slavistică de la București și totodată fondatorul școlii slavistice românești⁷⁴.

A ținut I. Bogdan un curs de „Istoria culturii și civilizației”? Deși nu apare în anuarele Universității din București, se pare că I. Bogdan a ținut sau măcar a pregătit și un curs de istoria culturii și civilizației românești (poate chiar o lucrare pe care intenționa să o tipărească), fapt atestat de un manuscris (de peste 300 de file!), din care vom cita unele pasaje și îi vom rezuma conținutul⁷⁵. Vom insista asupra acestui curs pentru că nu este unul de filologie, ci de istorie, mai mult decât atât, de istorie românească. La f. 2 expune un plan amplu, iar la f. 3 unul mai pe scurt („conferința mea”), fiind posibil ca ultimul să-i fie necesar pentru conferința susținută la Ateneu. Primul capitol este unul introductiv, iar în cuprinsul lui vrea să trateze următoarele chestiuni: „Cultura română. Introducere. Ce este istoria culturii? Cultură apuseană și cultură română”; „factori determinanți pentru evoluția istorică: structura geografică” (f. 4)⁷⁶. O notiță scrisă rapid în creion (după scrisul puțin îngrijit!) ne lămurește că acesta a fost un curs ținut studenților: „Așteptându-vă la un curs de istoria culturii române (s.n.) să nu credeți că veți întâlni într-însa acele bogate fenomene culturale care se văd în apus: acele organizații puternice de stat (...), acele lupte de clase, acea multă cultură literară și estetică, care a produs opere nepieritoare” (f. 9)⁷⁷. Al doilea capitol, „Cultura română (Izvoarele și ajutoarele). Sistemul nostru”, se deschide cu o bibliografie (f. 14), continuată pe fila următoare de o frază tăiată, dar care merită reprodușă pentru aprecierea din cuprinsul ei: „atâta timp cât școala noastră istorică era influențată din străinătate nu putea fi vorba de o istorie a culturii române, iar abia în ultimele 2-3 decenii aceasta s-a putut remarca”⁷⁸. Pentru a putea reconstitui numeroasele elemente legate de domnie, boieri, biserică (f. 18)

⁷³ D. P. Bogdan, *I. Bogdan în circuitul slavisticii europene*, în *SRdI*, 1965, 18, nr. 1, p. 3. O apreciere asemănătoare („cel mai de seamă slavist român”) o întâlnim în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 65. D. P. Bogdan și colaboratorul său H. Stahl îi dedică lui I. Bogdan *Manualul de paleografie slavo-română* (1936), în care, pe foaia de gardă, se găsește mențiunea „Închinăm această lucrare memoriei lui I. Bogdan”. După 1945, H. Stahl pare să-și fi schimbat părerea despre I. Bogdan.

⁷⁴ G. Mihăilă, *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1973 (în continuare, G. Mihăilă, *Studii*), p. 181; idem, *I. Bogdan – filolog și istoric, întemeietorul Școlii de slavistică de la București*, în *AUB*, Filologie, 1965, 14, p. 73-82; idem, *I. Bogdan – întemeietorul primei catedre de limbi slave în România*, în *Din istoricul slavisticii românești*, București, 1982, p. 21-41; idem, *100 de ani de studii slavo-române la Universitatea din București*, în *Rsl*, 1992, p. 15-56.

⁷⁵ BAR, ms. românesc 5227.

⁷⁶ Bogdan scrie cu creionul și taie anumite pasaje, dorind să se ocupe, între altele, de „evenimentele istorice, personalitățile istorice” (f. 5), precum și de „istoria politică” (f. 6). Pe verso la f. 7 inserează un citat („progresul civilizației se marchează mai ales prin triumful legilor intelectuale asupra celor morale”), iar cultura o înțelege în sensul cel mai larg al cuvântului, cuprinzând în ea și viața economică, socială, politică, intelectuală, morală religioasă, estetică.

⁷⁷ Pe f. 10, I. Bogdan tratează „Cultura română în raport cu cultura apusului”, observând că „populația a fost mai rară decât în apus. Bogăție mică; populația nu era omogenă (români și slavi); comerțul interior primitiv, căile de comunicație foarte rele etc. etc.”. În josul paginii există următoarea însemnare: „Toate acestea denotă mai mult o lipsă de cultură, decât o cultură propriu-zisă. Și totuși o vom face”.

⁷⁸ Se raportează la vechea istoriografie și la ceea ce ne-a lăsat ea ca material („căci ca doctrină nu ne-a lăsat nimic”): „nu avem date culturale la oralități, iar primul e Ureche în Moldova și Neagoe Basarab în Țara Românească” (f. 15). Insistă asupra scrierii lui D. Cantemir (*Descrierea Moldovei*), apreciind informația din cuprinsul ei („obiectivitate și sobrietate, perfectă bună credință”), dar deplânge faptul că nu avem și pentru Țara Românească o operă asemănătoare (f. 18).

sunt necesari, în opinia slavistului, „scriitorii străini și actele străine (Paul de Alep, Marco Bandini și Quirini)” (f. 19), dar și scrierile lui N. Bălcescu⁷⁹, Șincai (f. 21), ultimul având o operă fundamentală, dar în care nu găsim nimic despre așezăminte. Nu sunt uitați Panu și Odobescu (f. 22), A. Philippide (f. 24) etc., dar și sinteza lui Xenopol, mai ales capitolul „Organizarea primitivă a Țărilor Române” (înainte de epoca lui Ștefan cel Mare), raportându-se critic la opera fostului său profesor (f. 26-28). „Planul nostru”, de fapt o expunere în 11 puncte a întregului curs, viza: teritoriul statelor, dreptul public și relațiile internaționale, funcțiunile țării și ale curții domnești, viața de la curtea domnească, clasele sociale, administrația și justiția, dreptul și legile, finanțele, starea economică, armata, literatura și arta (f. 29). În capitolul III (f. 30), I. Bogdan abordează unele chestiuni legate de începuturile istoriei Transilvaniei, apoi a Moldovei și Țării Românești, în „contextul raporturilor cu regalitatea maghiară, cu cumanii și tătar-mongolii” (f. 31)⁸⁰, iar în al patrulea insistă pe „Formarea teritoriului Moldovei: întemeierea Moldovei” (f. 49)⁸¹. În capitolul V își concentrează atenția pe „nomenclatura Țării Românești și Moldovei” și pe „populația slavonă”⁸², iar în următorul și asupra altor neamuri trăitoare pe aceste pământuri⁸³. Următoarele trei capitole (VII-IX) conțin interesante păreri ale istoricului I. Bogdan despre „voievodat”, o instituție des abordată în preocupările sale științifice. Primele fraze se referă la „Originea și titlul” (f. 99): „Originea voievodatului (este națională sau străină?)”, „instituția este ieșită din dezvoltarea politică a poporului sau importată din afară?” (f. 99-100)⁸⁴. Prezintă opiniile lui Xenopol (f. 102), dar pentru a le combate, considerând că avem de a face cu „o interpretare greșită” (f. 103). „Ce erau totuși voievozii români din Ungaria?”, se întreba I. Bogdan adăugând, cu mare probabilitate într-o prelegere, că „trebuie să clarificăm aceste chestiuni” (f. 103). I. Bogdan se pronunța într-o chestiune controversată, fapt atestat de corecturile, ștersăturile și completările de pe filele din manuscris, toate acestea

⁷⁹ În special lucrarea *Puterea armată la români* (1844) și cea consacrată „muncitorilor plugari” (1846). Prima dintre ele, unde sunt abordate și chestiuni care i-au scăpat lui Xenopol, denotă „înalt patriotism și iubire de adevăr, a doua mi se pare greșită în ideile fundamentale”, deplângând faptul că „Bălcescu n-a găsit imitatori în generația lui” (f. 20).

⁸⁰ Prezintă o bogată cronologie istorică, iar paginile sunt încărcate cu informații, apelând și la izvoare, pe care le citează în original, chiar și în limba greacă (f. 40). Comentează titlul lui Mircea cel Bătrân (f. 43), se referă la „părțile tătărești” (f. 44), dar și la raiale și Basarabia (f. 47).

⁸¹ Vorbește de un „trib al Iașilor” (f. 50), se referă la bolohoveni (f. 52), dar și la brodnici (f. 53). Dragoș este doar amintit și se insistă asupra lui Bogdan (f. 55) și a titlului purtat de Roman (f. 57), comentând termenii slavoni. I. Bogdan remarcă extinderea teritorială, până la înglobarea Chilie și a Cetății Albe (f. 59), întinderea teritorială în timpul lui Alexandru cel Bun (f. 61), dar și a urmașilor, făcând referiri și la orașele de graniță (f. 66) și la pierderile teritoriale (f. 67).

⁸² Explică termenii slavi pentru ambele țări (f. 69), fiind discutate și titulaturile domnitorilor (f. 71). „Elementul predominant” în populația Țărilor Române, după înființarea voievodatelor, „a fost cel românesc, dar populația slavă reprezintă al doilea element principal: bulgari și sârbi în Muntenia, ruși în Moldova (f. 72). Cuvântul Șchei (cum se numea și cartierul Brașovului în care se născuse!) este prezent în toponime (f. 72), I. Bogdan enumerând în cuprinsul acestui capitol populațiile ce se găseau pe teritoriul românesc (f. 73), populația slavă influențând și toponimia (f. 74-76).

⁸³ Face o serie de estimări cantitative, iar pe verso, cu stiloul, aduce completări (f. 79). Se referă la unguri (f. 80), secui și sași (f. 81), iar pe verso la reflexele în toponimie. Nu-i uită pe tătari (f. 86), cu reflexe în toponimie (f. 87), pe țigani (f. 89), armeni (f. 91) și evrei (f. 93). Următoarele fraze atestă faptul că era vorba de o prelegere: „pe o întindere prea mare de pământ, o populație mică nu poate dezvolta o cultură mare. Cum era la noi în vechime?” (f. 95). Estimează numărul populației noastre, făcând raportări la Franța și la Rusia („la noi este sigur că poporul a crescut în aceleași proporții ca în Rusia” – f. 96), iar în final își pune întrebări: „Ce forme complete ale vieții de stat putea să dea naștere? Ce intensitate a vieții intelectuale? etc.” (f. 98).

⁸⁴ Ele au fost scrise cu creionul, dar sunt și completări cu cerneală albastră. „Originea străină a cuvântului dovedește și originea străină a instituției” (f. 101).

dezvăluind laboratorul istoricului⁸⁵. La f. 113 este și o concluzie: „voievodul era probabil (ultimul cuvânt este tăiat, iar peste el a scris *se crede*) șeful mai multor cneji”⁸⁶. Începutul capitolului următor conține o frază care atestă faptul că acest curs a fost ținut sau măcar pregătit: „(...) *în lecția trecută* (s.n.) v-am arătat că e greșită părerea”, iar între chestiunile abordate este și aceea a termenului de voievod la alte popoare (f. 133)⁸⁷. În ultimul dintre capitolele consacrate voievodatului (f. 152 și următoarele) I. Bogdan se întreba: „Aveau oare voievozii o așa de deplină suveranitate, cum crede Cantemir?” (f. 154), oferind și un răspuns: „relațiile internaționale ale lor ne dovedesc că nu e tocmai așa”. Abordează problema relațiilor de vasalitate față de unguri, poloni și turci, susținând și puncte de vedere infirmate de cercetările viitoare⁸⁸. Considera că „domnitorii erau proprietarii întregului pământ al țării” (f. 160), citându-l pe Xenopol, care credea că la fel era în lumea apuseană, completându-l pe istoricul ieșean prin afirmația că „și la slavi era la fel” (f. 161)⁸⁹. „A admite o influență ungurească, cum a făcut D-I Xenopol, e lucru ușor; este însă greu de explicat pe ce cale s-a introdus această influență în voievodatele de dincoace de Carpați” (f. 165), propunând o serie de explicații⁹⁰. Între f. 174-235, I. Bogdan notează, pe niște fișe mai mici, un indiciu că ar fi putut lucra la acest curs mai mulți ani, folosind și hârtie cu antetul decanatului Facultății de Litere, fapt ce ne ajută să putem data aceste însemnări ca fiind posteriore anului 1898 în care a fost ales decan⁹¹. Nu mai puțin de cinci capitole (X-XIV) au fost consacrate boierilor, în primul dintre ele făcând referiri la originea lor⁹², iar în următorul la boierii cu funcții, așa cum apar ele în documente (f. 215-234)⁹³. În lecțiile următoare

⁸⁵ Filele 105-107 și 110 sunt scrise cu cerneală albastră, iar f. 108-109, 111-112 cu creionul; în cuprinsul lor, I. Bogdan rezumă și comentează documente.

⁸⁶ Pe o fișă mai mică, de culoare albastră, a scris cu cerneală tot albastră informații despre cneji (f. 120), iar la f. 124 sunt trecuți anii în care erau menționați cneji (de la 1326 până la 1548), cu o densitate mai mare a mențiunilor la sfârșitul secolului XIV. I. Bogdan citează documente în care apar voievozi ai românilor din Maramureș (f. 127), iar la f. 130 întocmește o listă de documente, în care apar menționați voievozi de Lugoj, de Caransebeș, localitățile fiind subliniate cu creion colorat albastru.

⁸⁷ I. Bogdan oferă exemple (f. 133-134), dar trage și o concluzie: „nicăieri la slavi voievodul nu este ce era la noi” (f. 134). În plus, se ocupă de însemnele exterioare ale puterii: coroane, sceptru, costum (f. 135), de urmașii la tron (f. 138), tratând de fapt succesiunea în toată complexitatea ei, oferind numeroase exemple din documentele muntenești și moldovenești.

⁸⁸ „Din tratatul de la 1395 între Mircea și Sigismund se vede completa egalitate a părților contractante” (f. 156), comentând pe fila următoare și alte formule din documente.

⁸⁹ Prezintă exemple de la ruși (f. 162), sârbi și bulgari (f. 163), precum și de la polonezi (f. 164).

⁹⁰ În plus, I. Bogdan marchează locul ocoalelor și al ținuturilor în Moldova medievală, precum și faptul că a existat pământ pustiu ce a revenit voievodului (f. 166). Considera că, „la început, pământul nu avea valoare, ocupa fiecare cât putea, dar apoi, când a început să aibă valoare, au apărut și procesele de hotărnicie” (f. 167), domnitorul fiind cel care confirma, oferind în acest sens exemple din documente (f. 168). Domnul administra țara și judeca (f. 170): „domnul judeca la noi, ca și la slavi, după vechile obiceiuri juridice, nu după legi scrise”, având dreptul de viață și de moarte asupra supușilor (f. 171).

⁹¹ În completare la capitol sunt niște considerații despre „Puterea domnului” (f. 174), mai degrabă niște notițe ajutătoare, pe baza cărora a elaborat lecția. Mai întâlnim niște notații despre ruși (f. 179-183), iar pe verso la ultima dintre file am observat o foaie folosită inițial la „Comisiunea de noi programe școlare secundare nr. 61 din 11 februarie 1899”.

⁹² Se referă la „nobili înainte de descălecare” (f. 193), la „boieri funcționari ai curții domnești” (f. 192), citând și exemple din documente. Discută sensul termenului de boier în limbile slave (f. 200-206), citează funcțiile (f. 207-212) și, fapt demn de menționat, taie cu o linie informația notată pe unele file (de exemplu, f. 212, 213). Am putea interpreta acest gest în mai multe feluri: fie informația nu îi mai folosea și era depășită, fie o folosea și arăta prin ștergerea ei că a inclus-o, probabil chiar și în articole, fapt ce poate fi demonstrat prin analiza comparativă.

⁹³ Sesizează o mare diversitate a acestor funcții, dar și o mare varietate de nume, transcriind termenii slavi sub care aceștia apar în documente.

se ocupă de boierii care aveau dregătorii (f. 236), acordând importanță fiecăreia dintre acestea și oferind detalii mai numeroase, în special la dregătoriile mai importante⁹⁴. Al XV-lea capitol poartă titlul „Proprietatea. Jupanii și panii” (f. 267), iar în deschiderea lui notează o altă frază, care ne întărește convingerea că acest curs ar fi putut fi susținut: „În lecțiile din urmă (s.n.) ne-am ocupat cu funcțiunile de la curtea domnească” (f. 268). Extinde analiza și se referă la nobili, punându-și întrebarea: „Ce erau acești nobili și cum se numeau ei?” (f. 268), avertizând asupra greutății oferirii unui răspuns: „Iată o chestie cu mult mai grea de răspuns decât cele de până acum” (f. 269)⁹⁵. „Să ne întoarcem la jupani. De unde vine acest nume și ce înseamnă el?” (f. 278), întrebare cu care I. Bogdan revine la subiect, pledând pentru originea slavă, oferind exemple și de la alte popoare, dar nescăpând, nici de această dată, ocazia să polemizeze cu Xenopol (f. 281). Poate că acest ton polemic la adresa fostului său profesor, mai vehement decât în alte situații, ar putea fi un indiciu că și-a redactat acest curs în perioada în care și-a prezentat discursul de recepție la Academia Română. În capitolul XVI revine la boieri, mai exact la privilegiile acestora (f. 282), iar în următorul se referă la rolul nobilimii în istoria românilor, precum și la privilegiile acesteia (f. 283), oferind numeroase exemple din documente. Nu-i neglijează pe țărani (capitolele XVII-XX), oferindu-ne încă o informație că acest curs a fost cu mare probabilitate susținut: „În puținele lecții ce ne-au mai rămas (s.n.) voi căuta să completez capitolul despre clasele sociale în Țările Române” (f. 301). Elogiile le aduce însă boierimii (f. 301-302), polemizând din nou cu Xenopol (f. 303) și deplângând faptul că pentru țărani istoricii au elaborat puține studii⁹⁶. Observă că nu s-au făcut comparații cu țările slave din jurul nostru (f. 304)⁹⁷, iar termenul de „rumân” („cum s-a născut acest termen?” – f. 308) încearcă să îl explice în dezacord cu opinia lui Xenopol (f. 310), cu care polemizează, de această dată pe mai multe file și nu doar într-o frază expeditivă. Astfel mai multe propoziții încep cu: „Nu este adevărat că...”, intenția polemică fiind evidentă. În capitolul al XVIII-lea (f. 319) se referă la organizarea internă a satelor, la „cnezi” (cu exemple din documente), „județi” (șefi ai satelor), oferind încă un indiciu al susținerii cursului în fața studenților: „am văzut în lecțiunea trecută (s.n.)” (f. 320). Țăranii sunt și în centrul prelegerii cu numărul XIX (f. 340), profesorul de slavistică insistând asupra îndatoririlor acestora, asupra oculului, făcând și comparații cu vecinii slavi. Oferă o nouă mărturie că acest curs a fost măcar redactat pentru a fi expus de la catedră: „în lecțiunea trecută” (f. 341)⁹⁸. Intenția de a polemiza cu un reprezentant al vechii școli rămâne o constantă a discursului său: „birul sau cislă în Țările Române” nu era o „dare directă impusă pe capul de om”, cum susține A. D. Xenopol, ci o dare impusă „pe ocoale și ținuturi” (f. 349)⁹⁹. În ultimul capitol, cel cu numărul XX, se referă la „țărani liberi și țărani răzeși” (f. 355),

⁹⁴ Începe cu boierii de divan (f. 239), apoi urmează banul (f. 241), logofătul (f. 244), vornicii (f. 248), marele spătar (f. 251), hatmanul (f. 252), marele vistier (f. 253), paharnicul mare (f. 255), marele postelnic (f. 256), stolnicul (f. 259), comisul (f. 260), sătrarul (f. 261), armașul (f. 262), jîtnicerul, pitarul, slugerul (f. 263). La toți prezintă și termenii slavi din care provin, citează documente, la majoritatea le detaliază și atribuțiile, ocupându-se și de veniturile boierilor (f. 264).

⁹⁵ Enumeră categoriile de nobili (f. 272) și face distincția între jupanii din Muntenia și panii din Moldova (f. 273), prezentând și exemple din documente (f. 274).

⁹⁶ „Eu voi insista numai asupra câtorva chestiuni generale și controversate: a) pentru a vă comunica unele soluții noi asupra lor; b) pentru a vă pune mai ales pe cale să le studiați singuri mai departe” (f. 304).

⁹⁷ Insistă asupra sloboziilor (f. 306) și trece în revistă numele sub care apar țăranii în timpurile vechi (f. 307), majoritatea denumirilor fiind slave.

⁹⁸ Oferă detalii asupra cuvântului cislă (f. 344) și prezintă îndatoririle țăranilor față de domni și proprietari (f. 349).

⁹⁹ În context discută despre originea cislei (f. 351), despre dijme și robote (f. 352).

punându-și mai multe întrebări: „Ce situație juridică au acești țărani, care fac și domnului cât timp sunt ai lui și boierilor și mănăstirilor atâtea slujbe? Sunt ei oameni liberi sau nu? (...) Sunt ei proprietari ai pământurilor sau uzufructuari? Este o chestie foarte interesantă și la care nu este așa greu a răspunde cât s-ar părea istoricilor noștri” (f. 356). Ultima frază are tăieturi și completări, fapt ce atestă efortul său de a se raporta la părerile confrăților, iar șirul de întrebări poate încă un indiciu că ne aflăm în fața variantei scrise a unei prelegeri. I. Bogdan prezintă părerile lui Bălcescu (f. 357) și Xenopol (f. 358), cele ale ultimului fiind „în contrazicere cu toate documentele noastre vechi” (f. 359). Citează din documente o serie de exemple, inclusiv din țările slave (f. 362), iar la sfârșit își pune întrebarea: „pentru ce ar fi fost altfel la noi?” (f. 366). După ce prezintă capitolele pe care le-a tratat, adaugă o frază care constituie cel mai bun indiciu că acest curs a fost pregătit, poate și ținut în fața studenților: „Am făcut, putem zice, partea întâi din cultura veche a românilor”, rămânând ca în partea a doua să trateze chestiunile legate de „administrația, justiția, finanțele, armata, literatura, arta” poporului român, acestea formând „*scheletul unui alt curs, pe care îl vom face în anii următori* (s.n.)”. Din acest manuscris am ales, având în vedere spațiul limitat al expunerii, doar anumite chestiuni, el fiind mult mai bogat și meritând, după opinia noastră, să își găsească un editor. Nu puteam spune tranșant că I. Bogdan a ținut la Facultatea de Litere și Filosofie acest curs, dar sperăm ca, din corespondență și din dosarele arhivelor ce le vom parcurge în viitor, să putem aduce un plus de informație. Intenția noastră, în cadrul acestui demers, a vizat în primul rând să redea circuitului științific acest text de mari dimensiuni (chiar și în rezumat!) și să ni-l arate pe I. Bogdan, în ciuda atâtor reproșuri, capabil și de sinteză.

O schimbare de concepție istorică? Ioan Bogdan, evocator al personalității Regelui Carol I. La doar câteva săptămâni de la moartea Regelui Carol I, cu prilejul deschiderii cursurilor Facultății de Litere din București, la 1 noiembrie 1914, I. Bogdan îl evocă pe ilustrul monarh. Vom insista mai mult asupra acestui text, pentru că el nu a fost deloc comentat în perioada comunistă și nu a fost nici măcar citat în bibliografia întocmită de Gheorghe Mihăilă în volumul de *Scrieri alese* ale slavistului¹⁰⁰.

În plus, textul este foarte interesant, întrucât, exceptând evocarea lui Ștefan cel Mare din 1904, I. Bogdan s-a abținut să prezinte în culori luminoase alte figuri ale istoriei noastre și, mai mult decât atât, lui Vlad Țepeș i-a conturat un portret negativ. Atunci când a analizat manualele lui Gr. Tocilescu, a pledat pentru prezentarea domniei lui Carol I în culori sobre, fără a se face exces de metafore. La ceremonie au participat, din ordinul Regelui Ferdinand, principele moștenitor Carol, însoțit de generalul Perticari, iar în *Cuvânt de deschidere despre Regele Carol I și învățământul public* I. Bogdan, decanul Facultății de Filosofie și Litere, informa auditoriul că, în ședința Consiliul Facultății, s-a luat hotărârea să fie inaugurate cursurile „printr-o comemorare a lui Carol I”, mort la 27 septembrie/10 octombrie 1914. Comemorarea se ținea în localul Fundațiunii universitare, „cea mai strălucită donație din câte s-au făcut până acum universității”, Carol I inaugurând „din nou la adânci bătrânețe clădirea începută cu 23 de ani înainte (1895)”. I. Bogdan vorbea în primul rând ca decan, făcând observația că „facultatea cultivă istoria, geografia și literatura română, tocmai acele științe de care răposatul nostru rege se ocupă cu predilecțiune și la a căror propășire a contribuit foarte mult”¹⁰¹.

¹⁰⁰ Facultatea de Filosofie și Litere din București. *Comemorarea Regelui Carol I cu prilejul deschiderii cursurilor facultății la 1 noiembrie 1914*, București, Atelierele Grafice Socec, 1914, 28 p.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 5.

Precaut și cunoscându-și limitele („a zugrăvi cum se cuvine, în câteva minute, întreaga bogăție de fapte... este cu neputință”, „iar despre fapte va vorbi profesorul de istoria românilor”), I. Bogdan invocă testamentul regal, prin care ilustrul dispărut i-a iertat pe toți, însă pare să fi uitat de sobrietatea atât de des afișată și devine patetic: „O, tu suflet blând față de ceilalți și aspru față de tine însuși, dacă ai putea să trimiți, din veșnicia fără patimi în care ai trecut, asupra celor răi acel duh plin de milă care străbate cele din urmă dorințe ale tale”¹⁰². I. Bogdan reamintea celor prezenți că Regele Carol I a inaugurat în 1866 Societatea Academică, precursora Academiei, în activitatea căreia s-a implicat, iar ca slujitor al muzei Clio remarcă faptul că suveranul ne-a lăsat niște memorii „sigure, obiective și atrăgătoare prin expunerea lor clară și meșteșugită”, importante nu doar pentru istoria României, ci a întregului Orient european¹⁰³. Slavistul considera că regele a fost atent la evoluția învățământului superior românesc¹⁰⁴, cu amendamentul că totuși „caracterele mai mult decât talentele hotărâsc soarta popoarelor și (...) numai forța morală le poate apăra de învingere și nimicire”, fiind preocupat și de soarta celui elementar (cu o bună tradiție în Germania), secundar și profesional¹⁰⁵.

Am selectat mai multe fragmente care ni s-au părut că demonstrează talentul de evocator al lui I. Bogdan, cu atât mai mult cu cât nu prea a scris astfel de fraze: „am putea să-i zicem și mare, dacă sentimentele noastre intime nu ne-ar șopti să rezervăm acest atribut pentru unul din urmașii lui, care va ști să desăvârșească opera începută de dânsul, aducând la îndeplinire idealul la care el se gândea numai în rugăciunile sale și de care nu vorbea decât cu cea mai mare discreție”, „venit dintr-o țară care, deși scăpase de regimul turcesc, continuă să fie stăpânită de o boierime turbulentă, cu deprinderi rele”, „Regele Carol a lucrat o jumătate de secol pentru crearea puterii militare de mult dispărute, pentru înmulțirea izvoarelor de bogăție și pentru ridicarea culturii intelectuale a acestei țări, terenuri pe care progresul se poate realiza ceva mai sigur și mai repede decât pe cel moral”¹⁰⁶.

¹⁰² *Ibidem*, p. 6.

¹⁰³ În 1870, încă tânăr „și abia trecut de învățările limbii românești, dar cuminte, cum a rămas toată viața, a dat Academiei o povață, bună ca normă pentru toate instituțiile de înaltă cultură”, ea trebuind să se țină „departe de agitațiunile febrile ale unor aspirațiuni necoapte”. „În ce privește istoria și limba română avea niște păreri mai întemeiate chiar decât unii membri ai Academiei” și milita pentru ca „neologisme sterpe pocite și fără sens” să nu înlocuiască cuvintele ce „de veacuri își căpătaseră împământenirea”. Chiar dacă a fost elevul lui A. T. Laurian în învățarea limbii române, totuși „ajutat de bunul său simț, el a văzut rădăcirea și a contribuit mult la oprirea curentului fals al latinismului”. Din discursurile rostite de rege la Academia Română în 1900 și 1901, I. Bogdan a selectat pasaje în care acesta se referă la istorie (*ibidem*, p. 7-8).

¹⁰⁴ La jubileul de 25 de ani al Universității București (22 octombrie 1889), regele spunea că e mândru că în timpul lui au fost inaugurate două noi facultăți: cea de medicină (1869) și cea de teologie (1881), crezând că poate ridica clerul la învățătura celui catolic și protestant din Germania. Dacă facultatea de teologie nu s-a ridicat la nivelul așteptărilor, cea de medicină nu doar a contribuit la îndreptarea sănătății publice, ci a desfășurat și o activitate de cercetare. În 1889, Carol I își exprima speranța că universitățile noastre vor fi un „focar de lumină al unei mari părți a răsăritului”, așteptările sale față de universități fiind prezentate în discursul rostit la inaugurarea noului local al Universității din Iași (1897), precum și în cel rostit la jubileul celor 40 de ani de domnie (*ibidem*, p. 8, 9).

¹⁰⁵ Încă din primul an de domnie a înființat cu o însemnată subvenție personală școala normală de învățători, iar la 1876, cu ocazia unei serbări școlare, a spus că se va simți pe deplin mulțumit „când fiecare român va ști să scrie și să citească”. Din păcate, constata I. Bogdan, „după 38 de ani această dorință nu este nici pe jumătate îndeplinită din pricina nepăsării vinovate a clasei conducătoare”, „din lipsa de continuitate în administrația învățământului, din lipsa de stabilitate a personalului”, pe care regele o cerea mereu, „dar nu avea mijloace s-o impue”. Regele a căutat „să încurajeze silințele, să stimuleze talentele și să răsplătească meritele profesorilor buni, dar n-a putut să împiedice ca buruiana veninoasă a politicianismului să nu prinză rădăcini printre caracterele nobile și independente”. La moartea lui a lăsat trei milioane lei pentru înființarea la București a unei școli industriale, după modelul celei din München (*ibidem*, p. 10, 11).

¹⁰⁶ „(...) fire obiectivă și în aparență rece, dar capabilă să se încălzească și pentru mari idealuri, el nu s-a lăsat a fi stăpânit de patimi sau de prieteni, de simpatii sau de antipatii personale”, „n-a tolerat canalele în

Conferința următoare asupra domniei Regelui Carol I a fost a lui D. Onciul, mai întinsă decât cea a lui Bogdan (12 pagini, comparativ cu 9 pagini în textul tipărit), însă, deși profesorul de istoria românilor era mult mai obișnuit cu evocările, fiind și un mare admirator al monarhului dispărut (avea un curs și un seminar despre domnia sa!), totuși, de această dată, pare să-i fi lipsit talentul evocator, prezentând mai degrabă o bună incursiune în istoria românilor¹⁰⁷.

Înființarea Catedrei de slavistică de la Iași și primul ei titular (Ilie Bărbulescu).

A doua catedră de slavistică din România a fost înființată la Iași¹⁰⁸, iar I. Bărbulescu a ocupat-o în 1905, „fără concurenți posibili”¹⁰⁹, la fel ca și I. Bogdan. În noiembrie 1905, și-a ținut prelegerea inaugurală (*Problemele capitale ale slavisticii la români*), ce a fost tipărită în 1906 la Iași. În cuprinsul ei, a generalizat rezultatele studiilor anterioare și a anunțat noi proiecte. G. Mihăilă o consideră elocventă în privința stilului, în parte prolix și greoi, precum și a atitudinii hipercritice, adesea nedrepte față de lucrările predecessorilor și ale unor contemporani¹¹⁰.

Un student al său (Iorgu Iordan), care îi frecventează cursul în primii ani de profesorat la Iași, mărturisește că Bărbulescu avea doctoratul și o bună pregătire teoretică, dar nu și calități pedagogice, fiind lipsit de metodă, chiar dacă pretinde studenților să facă cercetare științifică¹¹¹. În 1904, și-a publicat teza de doctorat în variantă românească (*Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul al XVI și XVII*), o lucrare pe care contemporanii lui și o parte din specialiștii de mai târziu nu au apreciat-o, în ciuda valorii sale¹¹².

jurul său, n-a urât și n-a invidiat pe sfetnicii săi pe care i-a ales totdeauna din considerațiuni politice, nu personale sau dinastice”, „milos cu cei obidiți și săraci, chiar și cu cei ajunși din vina lor în sărăcie, el a exercitat o largă și discretă dărnicie dictată de spiritul lor profund religios nepoftitor de recunoaștere publică”, „respectând cu sfințenie legea într-o țară unde ea se calcă și acum cu mare ușurință (...) prevăzător și econom între risipitori” (*ibidem*, p. 12, 13).

¹⁰⁷ Observa că a fost jale ca la moartea lui Ștefan cel Mare, „Carol Întemeietorul” domnind cu un an și două luni mai mult decât Ștefan, cea mai lungă domnie a unui român (*ibidem*, p. 17, 18). Onciul remarcă că unirea era provizorie sub Cuza, că venirea prințului străin în 1866 se producea într-un moment delicat (p. 19, 20), profesorul făcând o interesantă incursiune în istoria dinastiilor (p. 22-23). Considera că „neatârnamarea este opera lui Carol I”, lăudă organizarea armatei și insistă asupra anului 1913, când România era „arbitru al păcii europene” și „a dictat pacea de la București” (p. 25-28).

¹⁰⁸ Un studiu mai nou a publicat Dumitru Ivănescu, *I. Bărbulescu. Note epistolare*, în *AIIX*, 2001, p. 99-108.

¹⁰⁹ I. Petrovici, în *De-a lungul unei vieți. Amintiri*, București, 1966, p. 270. S-a născut la București, fiind elev al lui Bogdan, Hasdeu, Odobescu, Urechia și Gr. Tocilescu. Ilie Bărbulescu s-a specializat din 1895 la Praga și Zagreb, iar între profesori i-a avut pe J. Gebauer și T. Maretić. După obținerea doctoratului, a fost audient la Universitățile din Leipzig și Viena (1899-1900), unde i-a avut profesori pe A. Leskien, K. Brugmann, V. Jagić și K. Jireček. „Mulți îi refuzau inteligența fără să-i poată contesta învățătura”, afirmă despre el I. Petrovici (*ibidem*, p. 271).

¹¹⁰ Propriile sale contribuții erau supraestimate, cum rezultă și din următorul pasaj: „După cum se vede aci, tuturor problemelor capitale ale slavisticii la români eu le dau alte soluții decât acele pe cari li se da până-acum știința atât la noi, cât și în streinătate. Și am ajuns la noi dezlegări din pricină că am lărgit cercul elementelor de cercetare, introducând eu cel dintâi, între altele, gramatica istorică a limbii bulgare la studierea elementelor vechi slave din limba română, precum și, tot cel dintâi, arătând sârbismul sau mai bine zis sârbo-macedonismul precumpănitor în cultura slavă de la noi de după veacul al XIV-lea” (apud G. Mihăilă, *Studii*, p. 189-190).

¹¹¹ „În anul I ne-a predat gramatica limbii vechi slave, sub formă preponderent practică”, interpretând texte din manualul lui A. Leskien, „totodată însă ținea un curs, tot mai ales practic, de limbă sârbă (...). Fără nici un fel de introducere sau măcar inițiere elementară nu numai în cunoașterea acestui idiom, dar nici în descifrarea alfabetului, care nu era identic cu cel chirilic, am început să traducem din nuvelele unui scriitor sârb Lazarevici. Își poate ușor închipui oricine câtă bătaie de cap am avut și cu ce rezultate sărace ne-am ales după un an de trudă cumplită” (I. Iordan, *Memorii*, vol. I, București, Editura Eminescu, 1977, p. 154-155, 172).

¹¹² *Istoria lingvisticii românești*, coordonator I. Iordan, București, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 131. Un mare lingvist rostește cuvinte poate prea aspre la adresa sa: „și-a consacrat întreaga activitate cercetării elementelor slave ale limbii române. I-a lipsit însă pătrunderea necesară pentru

Articolele sale conțin o retorică agresivă, sunt mai degrabă polemici foarte personale și aprinse. Punctele sale de vedere nu au fost atunci acceptate, dar o parte dintre ele au fost validate după decenii¹¹³. I. Bărbulescu era mai tânăr cu 11 ani decât Bogdan și a condus 34 de ani Catedra de slavistică de la Iași. Poate nu întâmplător, Sextil Pușcariu, cu care a și polemicizat, îl numea „marele pisar de slavonie”¹¹⁴. În mai multe rânduri a fost decan al Facultății de Filozofie și Litere, dar nu l-a egalat ca număr de mandate pe I. Bogdan. Titularii catedrelor de slavistică din București și Iași¹¹⁵ au fost aleși concomitent membri corespondenți ai Academiei Sârbe¹¹⁶, iar în cazul lui I. Bogdan și Academia Rusă s-a aflat la un pas de a-l coopta¹¹⁷.

Cariera lui Bărbulescu ne dezvăluie fizionomia unui slavist atipic ca destin și opinii, care și-a legat până la pensionare soarta de vechea capitală a Moldovei. A lăsat o moștenire științifică bogată¹¹⁸, însă inegală, umbră de tonul polemic, de unele exagerări și confuzii¹¹⁹. A rămas cel mai prestigios slavist român după moartea lui I. Bogdan, dar a fost preponderent un filolog și mai puțin un istoric. Școala slavistică bucureșteană a abordat cu predilecție probleme istorice, iar cea de la Iași s-a axat pe latura filologică¹²⁰.

lămurirea problemelor și într-o egală măsură buna disciplină de gândire și stăpânirea unei metode științifice riguroase. (...) opera lui Bărbulescu, în ansamblul ei, nu aduce nimic de care cercetătorul să poată ține seama în stabilirea istoricului raporturilor dintre limbile slave și limba română” (Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVIII-lea*, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 13).

¹¹³ *Istoria...*, p. 131. Dintre lucrări amintim: *Cercetări istorico-filologice*, București, 1900; *Studii privitoare la limba și istoria românilor*, București, 1902 (premiată de Academia Română); *Românii față de sârbi și bulgari, mai ales cu privire la chestia macedo-română*, București, 1905; *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, Editura Casa Școalelor, 1928. În ultima apare în dreptul autorului mențiunea „membru al Academiei Regale Sârbești și al Academiei Române”, deși în prima intrase la șase ani după cea de-a doua.

¹¹⁴ S. Pușcariu, *Memorii*, ediție de Magdalena Vulpe, prefață de I. Bulei, note de I. Bulei și Magdalena Vulpe, București, Editura Minerva, 1978, p. 548.

¹¹⁵ G. Mihăilă, *Principales étapes de l'histoire des études slaves en Roumanie et de leurs rapports avec les études slaves internationales*, în *Rsl*, tom XVI, 1968, p. 193-225.

¹¹⁶ O scrisoare a înaltului for științific din Belgrad (22 februarie 1914) îl informa pe I. Bogdan că a fost ales la 3 februarie 1914, împreună cu I. Bărbulescu. Propunerea primirii lor a fost făcută, pe lângă secretarul și președintele Academiei, de slavistul A. Belič. Recomandarea conține aprecieri: „Adevăratele ediții critice încep de fapt de la el [I. Bogdan]. În timpul activității sale, s-a străduit ca studiile de slavistică să ia un mai mare avânt în România și să aibă mai mulți reprezentanți”. I. Bărbulescu „acordă o atenție deosebită problemelor național etnografice. Deși unele lucrări ale lui se apropie de publicistică, este totdeauna bine informat asupra lucrurilor despre care scrie, iar în problemele pe care le tratează introduce material științific și un criticism serios (...) Despre Bărbulescu se spune că, printre slaviștii români, este un sârbist”. Membriilor li se cere și o biografie, trimisă doar de Bărbulescu (G. Mihăilă, *I. Bogdan și I. Bărbulescu membri corespondenți ai Academiei Sârbe*, în *Rsl*, 1967, p. 471).

¹¹⁷ Astfel, într-o scrisoare către soție (20 septembrie 1908, Moscova), I. Bogdan îi comunică lui Sobolevski că vrea să vină la București „pentru niște manuscrise de la Academie. Voi avea ocazia să-i vorbesc și de Academia lor, căci și el este membru vechi”. Patru zile mai târziu îi oferă consoartei mai multe detalii: „Vorbind de academia lor, mi-a spus că la primul loc vacant de membru corespondent străin mă va propune pe mine, că mai mulți inși ar fi vrut să mă aleagă chiar de acum trei ani, între care și el, dar aveau numai un singur loc vacant și l-au preferat pe Miletic, fiindcă e bulgar și fiindcă ei au mare interes de a nu pierde simpatiile bulgarilor (...), noi te prețuim cu mult mai mult decât l-am prețuit pe Hasdeu, fiindcă lucrările d-tale sunt științifice și obiective, iar cele din urmă sunt admirabile” (D. P. Bogdan, *Legăturile slavistului I. Bogdan cu Rusia*, în *Studii privind relațiile româno-ruse*, vol. III, București, 1963, p. 294, 296).

¹¹⁸ I. C. Chițimia, *Profesorul I. Bărbulescu în mișcarea științifică românească și internațională*, în *Rsl*, 1991, p. 57-62.

¹¹⁹ A pus la Iași bazele celui de-al doilea centru al slavisticii românești, care din 1921 și până în 1940 a avut propriul organ publicistic, bătrâna revistă *Arhiva* (G. Mihăilă, *Studii*, p. 194).

¹²⁰ A. Zacordonet, *Filologia slavă*, în *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași. 1860-1960*, vol. II, București, 1960, p. 290-295. Bărbulescu a reușit să întemeieze o adevărată școală, iar dintre studenții săi s-a remarcat Eufrosina Simionescu. Ea a susținut în 1913 la Iași o teză de doctorat despre *Accentul în cuvinte vechi slave din limba română* (G. Mihăilă, *Studii*, p. 192-193).

IOAN BOGDAN AS A PROFESSOR AT THE UNIVERSITY OF BUCHAREST
(Summary)

Keywords: Ioan Bogdan, university career, Slavic Studies, philology

Ioan Bogdan taught Slavic Studies at the University of Bucharest between the years 1891-1919 while he was a dean of the Faculty of Philology (1898-1919). The paper presents, on the basis of archival material, the beginning of his university career, on different positions (substitute assistant and then professor) at the Faculty of Philology. In addition, the author analyzes Ioan Bogdan's university lectures, many of them less known, such as the History of culture and civilisation one. The first department of Slavic Studies in Romania was created for Ioan Bogdan, which had a similar scientific level with those European ones. Finally, the article refers to the establishment of the second department of Slavic Studies in Romania, at Iassy, where Ilie Bărbulescu became a professor. He was one of Ioan Bogdan's students, but the scholar in Iassy became later one of the strongest disputants with his former professor, not only in the field of Slavic Studies.

ALEXANDRU ISTRATE*

**DREPTUL LA RECURS.
POSTERITATEA LUI CONSTANTIN STERE
ÎN LITERATURA MEMORIALISTICĂ****

Recuperarea lui Stere

Carierea lui Constantin Stere ne apare astăzi drept un *mélange* de restituiri academice¹ și nostalgii mitizante, de idolatrizări și puternice contestări, de interpretări forțate și exigențe academice. Sunt impresiile despre cel care, la ceasul bilanțului, se considera a fi un om de condei și de bibliotecă², tipul reprezentativ al intelectualului basarabean, deși întreaga-i viață trăise în intensitatea ciclonului politic. A.D. Xenopol vedea în el un „om cu sufletul binecuvântat”³, în contrapondere la etichetele puse de adversarii politici menite a-l ponegri⁴, unii vorbind chiar de un „Talleyrand machiavelic”⁵.

Prezent în dezbaterile timpului, Constantin Stere devenea pentru mulți o persoană de evitat, privită cu neîncredere, ceea ce a lăsat urme și în tușarea posterității sale. Sunt anii teribilelor confruntări lăuntrice între iluziile unui refugiat și dezamăgirile provocate de cusururile unei lumi văzute altfel dinspre Basarabia. Părerile lui despre români nu coincideau cu discursurile laudative, cu teoriile unei pedagogii etniciste, dispuse să își suprasoliciteze competențele în slujba unui pretins crez național. Dar pesimismul și îndoielile sale treceau dincolo de reprezentările personale, făceau trimitere la eșecul modernizării propovăduite de generația pașoptistă. Nu așa trebuia să arate țara gândită de o parte a elitei românești în zbuciumul de la mijlocul veacului XIX. Mai precis, Constantin Stere nu părea dispus a le ierta politicianilor și cărturarilor⁶ că nu reușiseră să desăvârșească opera celor de la 1848 și că rămăseseră ancorați în sfera intereselor celor 1.500-2.000 de „familii domnitoare”⁷ care controlau societatea românească.

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

** Acest articol face parte din proiectul de cercetare *Revizitând trecutul. Elita intelectuală românească în literatura autobiografică. 1860-1918*, finanțat prin contractul POSDRU/89/1.5/S/49944 – *Dezvoltarea capacității de inovare și creșterea impactului cercetării prin programe post-doctorale*.

¹ Vezi Virginia Mușat, *C. Stere scriitorul*, București, Editura Cartea Românească, 1978.

² Constantin Stere, *Documentări și lămuriri politice. Preludii: Partidul Național Țărănesc și cazul Stere*, în idem, *Documentări politice*, ed. Iurie Colesnic, Chișinău, Fundația Culturală Română, 2002, p. 479.

³ A.D. Xenopol, *Ramura de măsline*, în „Mișcarea”, nr. 59, 14 martie 1912, p. 1.

⁴ Vezi *** „Șarlatanul teoretician”, în „Evenimentul”, nr. 21, 23 martie 1912, p. 1.

⁵ Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii*, vol. I, prefată, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994, p. 125.

⁶ Constantin Stere, *Social-democratism sau poporanism?*, în *Publicistică*, vol. II (1905-1909), text ales și stabilit, tabel cronologic, note și comentarii de Victor Durnea, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, p. 397.

⁷ *Ibidem*, p. 410.

Afirmația că naționalismul multora dintre contemporani se mărginea doar la semne de exclamație și la interjecții avea darul de a-l face și mai antipatic. Neîncrezător în menirea festivităților publice, de genul sărbătorii de la 1 mai „redușă la o petrecere în grădina cu *Puțul rece*”⁸, basarabeanul nu înțelegea deznădejdea intelectualilor, la fel cum nu se putea solidariza cu manifestațiile și paradele patriotice cu iz monden⁹. Condamnând fățarnicele declarații, realismul lui Stere vorbea de un prezent extrem de dur și ostil românilor: „În graiul grav al tunului amuțește declamația deșartă și se destramă toată împletitura de minciuni convenționale cari în cursul vieții de toate zilele poate acoperi urăciunile și scăderile vieții naționale... Independența, *Coroana de oțel* ca simbol al unirii dintre Dinastie și țară, Constituția, democrația, Idealul Național – ce izvor nesecat de inspirații retorice!... Dar cum apar aceste lozinci, de care vanitatea națională nu ne permitea să ne atingem, astăzi, în lumina aprinsă de făclia războiului?”¹⁰ Tot el vorbea despre Prut¹¹ ca despre un râu blestemat, în contradicție evidentă cu vocația unificatoare a Milcovului sau cu bogăția Dunării. Era în asentimentul lui I.L. Caragiale, refractar față de ceea ce unii numeau modernizare în deceniile scurse de la venirea lui Carol în România: „Am abuzat, prin spirit de paradă și bravatură, de închipuit prestigiu; am profesat cu furoare insolentă grandomania”¹². Și bunul său prieten Octavian Goga credea că „aici ne-au adus politicienii ordinari, hoții improvizați astăzi în moraliști, miniștri care s-au vândut o viață întreagă, deputații contrabandiști... Am maimuțărit Occidentul, ne-am spoit pe repezeală o fațadă, amăgindu-ne că după ea avem aceleași rosturi și noi ca și oamenii civilizați. Acum fațada a crăpat și-n urma ei ni s-a dezvălit dincolo de paravan cel mai murdar colț de Orient putred...”¹³. Rămâne întrebarea: de ce Stere a fost cel mai hulit, deși pozițiile celor doi amici erau la fel de vehemente când era vorba de critica sistemului politic din România?

Prefera despărțirea de o tinerețe gata oricând „să-și vândă conștiința pentru o leafă sau chiar pentru un banchet, neavând nici o credință mai înaltă, nici o încredere în oameni și în sine, luând în zeflemea toate cele sfinte și nobile”¹⁴. Pe unii îi acuza de nepăsare, pe alții îi disprețuia că-și amanetaseră conștiința pentru o funcție sau o viață tihnită¹⁵. Nu găsea nici un motiv să-și închipuie că țărani români puteau citi poeziile lui Eminescu ori nuvelele lui Vlahuță și Delavrancea¹⁶. Cum se putea pretinde acest lucru de la o populație majoritar analfabetă, de vreme ce chiar el recunoștea că, până la venirea în România, în anul 1893, nu citise decât patru tipărituri publicate în românește: „*Doinele și lăcrămioarele* de Vasile Alecsandri (cu litere chirilice), o conferință de

⁸ Constantin Stere, *Cântarea pămîntului nostru*, în idem, *Scrieri*, ediție, studiu introductiv și note de Z. Ornea, București, Editura Minerva, 1979, p. 64.

⁹ Idem, *Politica externă a României. Cuvântările rostite în discuția răspunsurile la Mesaj în ședințele din 14, 15, 16 și 18 decembrie 1915 ale Camerei Deputaților de dnii P.P. Carp și C. Stere, Iași*, în „Viața românească”, 1915, p. 42.

¹⁰ Idem, *Marele război și politica României*, București, Editura ziarului „Lumina”, 1918, p. 9-10.

¹¹ *Ibidem*, p. 87.

¹² I.L. Caragiale, *Opere*, IV. *Correspondență*, ediție îngrijită de Stancu Ilin, Constantin Hârlav, prefață de Eugen Simion, București, Editura Univers Enciclopedic, 2002; scrisoarea către Petre Th. Missir, 3/16 aprilie 1907, p. 351.

¹³ Octavian Goga, *Fărămituri dintr-o prăbușire*, în *Opere*, vol. I. *Poezii. Teatru. Mărturii. Însemnări. Jurnal*, ediție, note, variante și comentarii de Ion Dodu Bălan, introducere de Eugen Simion, București, Editura Univers Enciclopedic, 2001, p. 932.

¹⁴ Constantin Stere, *Din notițele unui observator ipocondric*, în *Publicistică*, vol. I (1893-1905), text ales și stabilit, tabel cronologic, note și comentarii de Victor Durnea, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 69.

¹⁵ Idem, *După răscoală*, în *Publicistică*, vol. II (1905-1909), p. 277.

¹⁶ Idem, *Din notițele unui observator ipocondric (Un foileton social)*, în *Publicistică*, vol. I (1893-1905), p. 82.

Titu Maiorescu asupra influenței ardelene în literatură, un curs de istorie pentru clasele primare de A.D. Xenopol și altul de istorie literară de Pop”¹⁷. Distorsionarea faptelor, în spiritul unei ideologii, pomenea însă de un Stere care „studia cărți românești, învăța gramatica, literatura și istoria limbii române. În mica bibliotecă personală din tinerețe avea operele literare ale lui Vasile Alecsandri, *Studii despre istoria românilor* de A.D. Xenopol, revista *Convorbiri literare*”¹⁸.

Critica literară, mult mai receptivă decât istoriografia față de opera basarabeanului, îi atribuie această ambiguitate, neînțelegând de ce n-a avut tăria sufletească de a-și scrie memoriile la persoana întâi, într-o mișcătoare confesiune întemeiată pe noțiunea de destin¹⁹. Explicații sunt, nuanțând arhitectura textelor gazetărești. Fascinat de edificiile și bisericile vechi sibiene găsea de cuviință să-și protejeze senzațiile²⁰, plăcându-i să creadă că sunt doar ale sale. Aceasta era filozofia unui om prins mai mereu în mijlocul evenimentelor, tânjind totuși după clipele reflecției solitare: paradoxal am spune noi, știind că era etichetat drept „maximalist”²¹ din cauză că, în sfera publică, își susținea ideile cu o impresie determinată. Astăzi, istoricii²² regăsesc la Stere rectitudinea morală în care contemporanii nu crezuseră, ei considerând că le fuseseră înșelate așteptările de cel care apărea drept un „înflăcărat patriot, cu suflet de apostol”²³. Tot dinspre literatură revine provocarea redescoperirii lui Stere dincolo de contextul politic și de împrejurările sociale derulate în contratimp cu filozofia și așteptările sale. Îi datorăm acest lucru lui Victor Durnea, preocupat să-l reîntâlnească pe Constantin Stere în articolele de presă și în corespondența împrăștiată în numeroase și necunoscute arhive de familie. Acolo, profilul intim-uman predomină asupra celui polemic, adevărul acestui personaj putând fi găsit într-un răgaz de cumpănire, într-un gând bun pentru prieteni și cunoștințe.

Gândul din cuvinte

O conservare parțială a memoriei lui Stere dăinuie în literatura autobiografică, nehotărâtă totuși în a-l immortaliza, adică prezentându-l drept „amenințător și captivant, prietenos și dușman”²⁴, un autodidact cu mare putere de muncă²⁵, dar care, indiscutabil, a făcut epocă în publicistica noastră²⁶. Regăsirea condeiului uitat pe maldărul de cărți strânse la tinerețe²⁷ îi salva înclinațiile literare, despărțite intenționat de angajamentele politice. Așa îl afla George Călinescu la conacul de la Bucov. Acolo își trăia ultimii ani

¹⁷ Idem, *Documentări și lămuriri politice. Preludii: Partidul Național Țărănesc și cazul Stere*, cit., p. 490.

¹⁸ Ioan Căpreanu, *Eseul unei restituiri, C. Stere. Un militant și teoretician al luptei pentru emancipare socială și națională. Din istoria politică, culturală și ideologică a României la începutul secolului al XX-lea*, Iași, Editura Junimea, p. 39.

¹⁹ George Călinescu, *Istoria literaturii române. De la origini până în prezent*, ediția a II-a, revăzută și adăugită; ediție și prefață de Al. Piru, București, Editura Minerva, 1988, p. 757.

²⁰ Constantin Stere, *Patru zile în Ardeal*, în *Publicistică*, vol. II (1905-1909), p. 185.

²¹ I.C. Filitti, *Jurnal*, vol. I, 1913-1919, ediție îngrijită de Georgeta Filitti, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2008, p. 120.

²² Alexandru Zub, *Constantin Stere-publicist*, în „Academica”, nr. 4-5, aprilie-mai 2011, p. 56.

²³ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu*, vol. II, îngrijire de ediție, studiu introductiv și note de Elisabeta Simon, București, Editura Albatros, 1996, p. 86.

²⁴ I.G. Duca, *Memorii*, vol. II, ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, Timișoara, Editura Helicon, 1993, p. 22.

²⁵ Lupu Kostaki, *Memoriile unui trădător*, Biblioteca Academiei Române, manuscrise; text dactilografiat inedit f. 235.

²⁶ Alexandru Lapedatu, *Scrieri alese. Articole, cuvântări, evocări*, prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Ioan Oprea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1985, p. 142.

²⁷ George Călinescu, *Patru ore cu D. Const. Stere*, în C. Stere, *Opere*, vol. II, ediție îngrijită de Victor Durnea, postfață de Mihai Cimpoi, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2010, p. 1170.

de viață, dezamăgit de cursul evenimentelor și de eșecul proiectelor sale. Romanul *În preajma revoluției*, dincolo de tenta autobiografică, ne apare astăzi ca un răspuns „în cheie” la acuzele care i-au fost adresate.

Venirea la Iași, primirea entuziastă din partea studenților²⁸, absolvirea facultății de drept, experiența „Vieții românești” – unde era parte a triadei de idoli, alături de Ibrăileanu și Sadoveanu²⁹ –, cariera universitară și pasiunea pentru lectură au construit treptat legenda acestei inteligențe distinse. Rivalii politici au privit mereu cu reținere ascensiunea tânărului basarabean³⁰. Imaginile lui Stere vorbesc fie de faima unui om distant, rece și ursuz³¹, fie de o fire expansivă și entuziastă, manifestată în timpul excursiilor la mănăstirile nemțene; sau de un orator fără cusur în anturajele amicale³², recunoscut de prieteni pentru patosul cuvântărilor sale³³; și completat, evident, de o pană extrem de ironică și fișcuitoare. Cititorul surescitat de lectura nuvelei *În lumea dreptății* a lui Vlahuță³⁴ dădea indicii clare despre gusturile lui beletristice, înfățișându-ne, totodată de un alt Stere, desprins de ambițiile prea lumești. Altfel spus, avem de-a face cu un destin de excepție desăvârșit în vremuri excepționale. Aceasta este percepția asupra unui traseu sinuos, etichetat drept: „cel mai dramatic din cultura română și din istoria spiritului public în prima jumătate”³⁵ a secolului XX. Recent, Lucian Boia îl plasa, pe bună dreptate, în grupul personalităților care au avut neșansa de „a juca”, involuntar, împotriva istoriei; cu toate că vorbea cu dăruire pentru sensul istoriei³⁶, rămânând fidel crezurilor personale: „Pentru a fi rămas credincios idealului basarabean, Stere și-a ruinat singur o dublă carieră, politică și universitară, care se anunța a fi strălucită”³⁷. Iar timpurile care au urmat i-au confirmat judecățile, deși spusele sale au rămas, pe nedrept, uitate într-un „colț” umbrat al memoriei. Cel care își făcuse debutul în literatură sub pseudonimul „C. Șarcăleanu”³⁸, semnând în „Evenimentul literar” și „Viața românească”, era perceput în epocă drept „înfrântul unei idei fixe”³⁹ sau „prea modern”⁴⁰ pentru timpurile acelea.

O bună parte din tinereții Iașului de odinioară s-au format la „școala judecăților și ideilor sale”⁴¹, așa cum el văzuse în Constantin Dobrogeanu-Gherea un reper moral și literar⁴². Referințele nu trădează orientări și afinități față de vreun partid ci, mai ales, propovăduirea unor principii. Demostene Botez, unul dintre acei studenți fascinați de

²⁸ Constantin Stere, *Publicistică*, vol. I (1893-1905), p. 20.

²⁹ Ionel Teodoreanu, *Masa umbrelor*, Iași, Editura Junimea, 1983, p. 14.

³⁰ *** , *Di Stere*, în „Evenimentul”, nr. 254, 1 ianuarie 1912, p. 1.

³¹ M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească”*, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 6.

³² Ionel Teodoreanu, *op. cit.*, p. 19.

³³ Iorgu Iordan, *Memorii*, vol. I, București, Editura Eminescu, 1976, p. 210.

³⁴ G. Ibrăileanu, *Opere*, vol. 6, ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Piru, prefată de Al. Piru, București, Editura Minerva, 1978; scrisorile către I. Al. Brătescu-Voinești din iunie 1906, p. 301-302.

³⁵ Zigu Ornea, *C. Stere, prozator*, prefată la C. Stere, *În preajma revoluției*, vol. I, ediție și prefată de Zigu Ornea, București, Editura Cartea românească, 1991, p. V.

³⁶ *Politica externă a României...*, p. 13.

³⁷ Lucian Boia, „Germanofilii”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, București, Humanitas, 2009, p. 312.

³⁸ Constantin Stere, *În literatură*, Iași, Editura „Viața românească”, 1921, p. I.

³⁹ Camil Petrescu, *Corbii albi*, în „Cuvântul liber”, seria II, an I, nr. 26, 19 iulie 1926, apud C. Stere, *Scrisori*, ediție, studiu introductiv și note de Z. Ornea, București, Editura Minerva, 1979, p. 5.

⁴⁰ *Scrisori către G. Ibrăileanu*, vol. II, ediție îngrijită de M. Bordeianu, Viorica Botez, Gr. Botez, I. Lăzărescu și Al. Teodorescu, prefată de N.I. Popa, București, Editura Minerva, 1971; scrisoarea lui Ioan Botez din 17 aprilie 1912, p. 40.

⁴¹ Demostene Botez, *Memorii*, vol. I, București, Editura Minerva, 1970, p. 282.

⁴² Sextil Pușcariu, *Călare pe două veacuri. Amintiri din tinerețe (1895-1906)*, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 120.

Stere, povestea cu tâlc: „[...] pe atunci, direcțiile acestea laterale: dreaptă, stângă erau numai la drumuri și la vehicule”⁴³. Nu întâmplător, în mansarda conacului de la Bucov, plină de cărți și manuscrise, și-au găsit locul doar două portrete: cel al reginei Maria și cel al bunului prieten, Garabet Ibrăileanu⁴⁴. Cel din urmă a adus un plus de calm și de reflecție în zbuciumata-i viață. Iar admirația era reciprocă. Criticul literar le mărturisese prietenilor că nu „este în țara asta un om mai de valoare ca dânsul”⁴⁵, singura rețineră fiind legată de veșnicile crize care îi bântuiau viața. Angajamentul față de „Viața românească” nu a însemnat pentru Stere doar ore pierdute în redacția revistei și în interminabilul schimb epistolar cu numeroșii colaboratori. L-a introdus într-un univers tutelat patriarhal de Ibrăileanu, dar bazat însă pe respect, moralitate⁴⁶, discreție și reale capacități intelectuale și, nu în ultimul rând, pe fascinantele călătorii la mănăstirile Neamț ori Văratec, a căror tradiție pleca, de undeva, de la finele secolului XIX⁴⁷.

Ducea cu el un val consistent de adversitate, acceptat însă de noii săi colegi. În apărarea unora a sărit⁴⁸, considerând nedrepte atacurile cu mize politice, care îl vizau de fapt pe el. Era împovărat mereu cu un soi de culpabilitate implicită, pentru problemele care le cauza celor din anturajul său. Cu Delavrancea și Vlahuță întreținuse polemici tăioase, probând un spirit enciclopedic, conectat la literatura europeană și completat de o formație juridico-financiară impresionantă. Prietenia dintre ei a fost verificată în timp, în momente tensionate, când au înțeles să reacționeze la fel, dându-și demisia din Societatea Scriitorilor Români, de pusă la finele lui 1912⁴⁹, când se dorea compromiterea lui Stere. Proiectele susținute, la început în paginile „Vieții românești”, i-au atras simpatiile unora, precum Ioan Al. Brătescu-Voinești, fascinat de logica și de ironia textelor îndreptate contra viziunii federative a lui Aurel C. Popovici⁵⁰. Unii, dacă mai era nevoie de alte suspiciuni, îl bănuiau că reușise să-și convingă colegii din partidul liberal să cotizeze pentru susținerea redacției „Vieții românești”⁵¹. Fie sub forma unor donații, fie prin acceptarea unor „abonamente de complezență”⁵², banii intrați în contul revistei trezeau invidii. Bunăoară, în mediul literar se vorbea despre „revista banchierească din Iași”⁵³ condusă de pragmaticul Stere. Singura „probă” în această direcție era faptul că persoanele care colaborau primeau onorarii, fapt rarism în lumea culturală a acelor ani⁵⁴. Dar pentru Stere, plata acestora era justificată de un contract moral⁵⁵ și nu de o strategie de încheiere a unei grup cu interese negustorești⁵⁶.

În ciuda tuturor reticențelor, numele său certifica anvergura unui proiect cultural riguros gândit⁵⁷. Convingându-l, fie și pentru scurt timp, pe Vasile Pârvan să colaboreze

⁴³ Demostene Botez, *op. cit.*, vol. I, p. 282.

⁴⁴ L. Leoneanu, *Portrete literare și politice*, București, Imprimeriile Independența, 1935, p. 8-9.

⁴⁵ G. Ibrăileanu, *Opere*, vol. 6; scrisoarea către H. Sanielevici din anul 1905, p. 292.

⁴⁶ I.L. Caragiale, *op. cit.*; scrisoarea către Garabet Ibrăileanu, 17/30 noiembrie 1909, p. 238.

⁴⁷ G. Ibrăileanu, *Opere*, vol. 6; scrisoarea către Șaraga, din anul 1897, p. 285.

⁴⁸ P. Nicanor & Co, *Miscellanea*, în „Viața românească”, nr. 6, 1911, p. 444.

⁴⁹ *Scrisori către Artur Gorovei*, ediție îngrijită de Maria Luiza Ungureanu, București, Editura Minerva, 1970, p. 323; scrisoarea lui Mihail Sadoveanu din 29 noiembrie 1912.

⁵⁰ *Scrisori către G. Ibrăileanu*, vol. II; scrisoarea din 22 noiembrie 1910, p. 90.

⁵¹ Demostene Botez, *op. cit.*, vol. I, p. 324.

⁵² Nicolae Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, vol. II, *Luptă*, p. 142.

⁵³ Ovid Densusianu, *Viclenii literariști*, în „Viața nouă”, nr. 4, 1 aprilie 1912, p. 68.

⁵⁴ Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 276.

⁵⁵ BAR, Manuscrise, fond I Al. Brătescu-Voinești, scrisoarea lui Constantin Stere din 15 martie 1906, f. 1-2.

⁵⁶ *** , *Din mișcarea intelectuală. La noi și în străinătate*, în „Viața nouă”, nr. 4, 1 aprilie 1912, p. 76.

⁵⁷ *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, ediție îngrijită de M. Bordeianu, Viorica Botez, Gr. Botez, I. Lăzărescu și Al. Teodorescu, prefată de N. I. Popa, București, Editura Minerva, 1973; scrisoarea lui G. Ibrăileanu către I. Al. Brătescu-Voinești din 19 ianuarie 1906, p. 433.

la „Viața românească”⁵⁸, creștea faima unei publicații, etichetate, în continuare, drept o efemeră ambiție provincială; deși persoane respectabile, precum C. Dobrogeanu-Gherea, o recomandau fără ezitare cunoscuților⁵⁹, iar I.L. Caragiale se arăta interesat de ea chiar din îndepărtatul Berlin. Orientarea revistei, dar și temerea ca proiectul să nu devină personal, așa cum se întâmplase cu „Revista pentru istorie, arheologie și filologie” a lui Gr. G. Tocilescu⁶⁰, l-au determinat pe Vasile Pârvan să nu mai colaboreze. Căci aprecierea față de destinul „Revistei pentru istorie, arheologie și filologie” nu era o noutate. De exemplu, A.D. Xenopol nici nu îi menționa numele, numind-o *revista lui Tocilescu*⁶¹.

Să precizăm însă că era o revistă unde cititorii găseau prezentate, la finalul fiecărui număr, informații din principalele gazete românești și străine, precum și scurte note de lectură ale cărților apărute în Europa. Multe dintre ele erau semnalate de Stere sub diverse pseudonime – C. Minuseanu, C. Sorțescu, S. Cerepcoveanu, Observator Ipocondric, C. Șărcăleanu⁶², altele de Bârză, Stupu, Verax, Nisteanu, Codreanu, M. Costea⁶³. Datorită bunului renume câștigat printre cărturari, I.L. Caragiale venea special la Iași pentru a mai sta de vorbă cu liderii „Vieții românești”⁶⁴. La rândul său, știa să ofere provocările necesare menținerii suflului redacțional, adunându-i în jurul unei „mese mănăstirești... om lângă om, morman de scrum alături de morman, nour de fum alături de nour”⁶⁵.

Arta polemicii

Stere a știut să-și valorifice calitățile de polemist redutabil, de la tribuna parlamentului, avertizându-și adversarii: „Da, n-am dreptul să tac, chiar de a-și fi dintre cele șapte milioane de români din Regat singur de părerea mea. Oricât de puțin autorizat e glasul meu, el e singurul astăzi care poate parveni până la această incintă, dintr-un cimitir de două milioane de suflete românești. Și, oricare ar fi hotărârea d-voastre, și acest glas trebuie să răsunе aici”⁶⁶. Nu pleda pentru vreun particularism românesc în numele cauzei basarabenilor, după cum nu accepta nici pretențiile ardelenilor, militând pentru un singur ideal „românesc integral, fără renunțare și fără uitare”⁶⁷. Atât discursul său, cât și cel rostit în aceeași ședință de P.P. Carp au produs o impresie profundă⁶⁸. Fost prieten, dar adversar politic la acea dată, I.G. Duca era convins că intervenția lui Stere „va rămâne în analele parlamentarismului român un mare discurs, pot spune mai mult, un splendid discurs”⁶⁹. Însuși regele Ferdinand admira tăria celor doi de a vorbi într-o cameră complet ostilă.

⁵⁸ *Ibidem*; vezi scrisorile din 30 octombrie 1906, 19 noiembrie 1906, 28 noiembrie 1906, 3/16 decembrie 1906, și 17 aprilie 1907, p. 169-174.

⁵⁹ George Călinescu, *Istoria literaturii române...*, p. 553.

⁶⁰ Vasile Pârvan, *Cronica istorică. E nevoie de o revistă istorică?*, în „Viața românească”, I, nr. 11, 1906, p. 594.

⁶¹ Vezi deseale trimiteri din A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. V, Iași, Tipo-Litografia H. Goldner, 1892.

⁶² Constantin Stere, *Publicistică*, vol. I (1893-1905), p. 21.

⁶³ Idem, *Spovedanie pentru oamenii cinstiți*, în *Publicistică*, vol. II (1905-1909), p. 501.

⁶⁴ I.L. Caragiale, *op. cit.*, scrisoarea către Garabet Ibrăileanu, 23 aprilie 1912, p. 244.

⁶⁵ Ionel Teodoreanu, *op. cit.*, p. 28.

⁶⁶ *Politica externă a României...*, p. 14.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 17-18.

⁶⁸ Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, vol. I, ediție realizată de Nikolaus Netzhammer în colaborare cu Krista Zach, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 597.

⁶⁹ I.G. Duca, *op. cit.*, p. 68.

Profilurile celor doi păreau a se suprapune perfect⁷⁰, ambii împărtaşind aceleași crezuri⁷¹ și întruchipând deopotrivă imaginea mentorului, nu de puține ori prea intransigent cu apropiați⁷². De altfel, se cultivau reciproc, bătrânul moșier de la Țibănești apreciind la Stere miezul și maniera în care își expunea tezele, chiar dacă erau contrare ideilor sale⁷³. La rândul său, basarabeanul îl considera „cel mai briliant dintre oamenii noștri de stat”⁷⁴. Dar mai de fiecare dată Stere era cel care ataca fără menajamente. Într-o intervenție în ziarul „Munca”, din 3 iulie 1894, îl asigură pe P.P. Carp că „dacă n-ar fi la mijloc caracterul nenorocit al D-iei sale, ar putea să stea alături cu cei mai eminente oameni de stat ai României, ca M. Kogălniceanu...”⁷⁵. Mișcările țărănești de la 1907 i-au găsit pe poziții diferite, liderul conservator acuzându-l de instigare a țăranilor⁷⁶. Previzibil am putea spune, dacă ținem cont de viziunile celor doi din anii anteriori. Din acel moment, animozitățile au reapărut frecvent, fiind cunoscute în cercurile apropiaților⁷⁷. Stere, a cărui vocație reformistă nu mai era un secret pentru politicieni, inclusiv pentru familia regală, critica poziția liderului conservator, care nu vedea necesară o schimbare politică și socială, ci doar o „bună administrație”⁷⁸ a situației de fapt. Ar fi greșit să credem că Stere și-a autostimulat de la început o adversitate față de marii proprietari. Privit drept exponentul stângii liberale⁷⁹ și cultivat de familia Brătianu, de apropiații acesteia, basarabeanul se desprindea vizibil de anturaj în urma evenimentelor din 1907. Ca și în cazul lui Nicolae Iorga, revoltele țărănești îi demonstau cât de puțin se regăsea aceasta în proiectele și aspirațiile clasei politice.

Rugându-l pe Octavian Goga să publice un articol în „Luceafărul”, în care să facă apel la patriotismul proprietarilor din Regat⁸⁰, proba o gândire superioară intereselor individuale. Și cum poetul transilvănean își câștigase aura unui simbol național, intervenția sa în presă trebuia să detensioneze dramatismul momentului; dar, mai important, să pledeze pentru modernizarea universului rural și pentru o reformă agrară. Perceput ca „un partizan hotărât al reformelor”⁸¹, Stere s-a îndepărtat chiar și de filogermani marcanți, precum Alexandru Marghiloman. Un ideal îi aduseseră alături, o convingere îi despărțea.

Într-o altă polemică, de această dată științifică, îl avea drept partener pe A.D. Xenopol, în calitate de director al revistei „Arhiva”. Istoricul, atent la succesul „Vieții românești”, le reproșa redactorilor utilizarea neologismelor, el preferând menținerea unor cuvinte considerate drept arhaisme. Răspunsul lui Stere, sprijinit și pe abordările lui Bogdan-Duică și Ovid Densusianu, avea o precizie matematică. Fără a intra în orizontul teoriilor lingvistice, punea în balanță termenii agreeți de A.D. Xenopol și cei folosiți de

⁷⁰ Nicolae Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, vol. II, *Luptă*, București, Editura N. Stroilă, 1934, p. 129.

⁷¹ Al. Tzigara-Samurcaș, *Memorii*, I, 1872-1910, ediție critică de Ioan Șerb și Florica Șerb; prefață de Dan Grigorescu, București, Editura „Grai și suflet”, 1991, p. 76.

⁷² I.C. Filitti avea o părere proastă despre P.P. Carp, catalogându-l „barba lungă, minte scurtă”, în I.C. Filitti, *op. cit.*, p. 103.

⁷³ Al. Tzigara-Samurcaș, *op. cit.*, p. 93.

⁷⁴ Constantin Stere, „Reforma morală” și reforma electorală, în *Publicistică*, vol. II (1905-1909), p. 149.

⁷⁵ Idem, *Tactica electorală*, în *Publicistică*, vol. I (1893-1905), p. 366.

⁷⁶ *Operele lui Spiru Haret*, vol. XI, *Scrisori*, cu introducere de Gh. Adamescu, Iași, Tipo Moldova, 2009; scrisoarea din 1 martie 1912 către P.P. Carp, p. 361.

⁷⁷ I.C. Filitti, *op. cit.*, p. 110.

⁷⁸ C.S., *Cronica internă. Discursul d-lui P.P. Carp*, în „Viața românească”, 1906, I, nr. 5, p. 311.

⁷⁹ Elisa Brătianu, Ion. I.C. Brătianu, *Memorii involuntare*, texte stabilite, note și prezentare de Marian Ștefan, București, Editura Oscar Print, 1999, p. 56.

⁸⁰ G. Ibrăileanu, *Opere*, vol. 6; scrisoarea către Octavian Goga din februarie-martie 1907, p. 358.

⁸¹ I.G. Duca, *op. cit.*, vol. IV, ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, Timișoara, Editura Machiavelli, 1994, p. 29.

colaboratorii „Vieții românești”. Astfel, erau menționate doar câteva cuvinte pe care redactorul „Arhivei” nu le vedea cu ochi buni: „germen, ci colț; spontan, ci de la sine pornit, plecat; atenție, ci luare aminte; considerații, ci băgări de seamă; comprehensiv, ci cuprinzător; inventa, ci iscodi; origine, ci început, obârșie...”⁸². Ca și în cazul lui P.P. Carp, nu era o dispută personală. Dovadă că polemica literară nu a afectat colaborarea istoricului la revistă. „Viața românească” i-a publicat studiile despre geneza statului de la sud de Carpați, în contradicție cu argumentațiile lui Dimitrie Onciul și B.P. Hasdeu⁸³, împărtășite însă de Grigore Tocilescu. Detașându-se de interpretările cu tentă pozitivistă care-l identificau pe Radu Negru drept personaj central într-un fapt istoric, A.D. Xenopol insista pe înțelegerea fenomenului „coborârii întemeietorului din Ardeal”⁸⁴. Pentru profesorul ieșean, condițiile geografice și etnografice, identice pentru ambele regiuni extracarpătice, favorizaseră o procesualitate istorică comună pentru Moldova și Țara Românească. Fidel aceleiași logici, ce urmărea succesiunea și nu individualizarea momentului, A.D. Xenopol polemiza prin intermediul „Vieții românești” și cu Rădulescu-Motru, asupra originii partidului liberal român⁸⁵. În această atmosferă de efervescență culturală, Stere se mișca natural, intervenind cu argumente pertinente. Iar cariera lui universitară părea, la început de secol, a fi fără cusur, plasându-l printre personalitățile instituției de învățământ superior din capitala Moldovei⁸⁶; era, cu certitudine, una dintre vocile ascultate de toți miniștrii instrucțiunii și în special de Spiru Haret⁸⁷.

Prieteni cândva

Numărându-se printre fondatorii „Vieții românești”, Constantin Stere atrăgea asupra întregului grup invectivele care, în alte condiții, l-ar fi vizat fie pe el personal, fie pe Garabet Ibrăileanu⁸⁸. Considerați a fi niște ariviști care instauraseră teroarea în literatură⁸⁹, mai erau acuzați și de neasumarea responsabilității, pe motiv că semnau sub pseudonime. Duiliu Zamfirescu nu îi putea ierta – la fel ca și lui Octavian Goga – critica primită la discursul de recepție la intrarea în Academia Română. Replica, dată într-o tentă ironică, o regăsim în două articole *O piatră în baltă* și *Nicanor & C-ie*. Discursul rostit de Duiliu Zamfirescu, dar și răspunsul dat de Titu Maiorescu nu fuseseră pe placul celor din jurul „Vieții românești”, publicația respectivă fiind văzută drept o competitoră de forță a „Convorbirilor literare”. Față de Simion Mehedinți, responsabil temporar al „Convorbirilor literare”, nu ezita a-și manifesta antipatiile nici la momentele festive⁹⁰. Recunoștea în corespondențele particulare că nu avea „stofă pentru admirația mutuală”⁹¹. Contrar acestor adversități, Stere era totuși frecventat de o bună parte a elitei intelectuale. În consecință, notorietatea ziarului „Lumina” era dată și de prestigiul colaboratorilor, G. Topârceanu, Liviu Rebreanu, Gala Galaction, Tudor Arghezi.

⁸² P. Nicanor & Co, *D. Xenopol și neologismele „Vieții românești”*, în „Viața românească”, I, nr. 6, 1906, p. 482-483.

⁸³ Vezi A.D. Xenopol, *Descălecarea Munteniei*, I, în „Viața românească”, nr. 3, 1911, p. 309-322.

⁸⁴ *Ibidem*, II, în „Viața românească”, nr. 4, 1911 p. 25.

⁸⁵ A.D. Xenopol, *Răspuns D-lui Rădulescu-Motru*, în „Viața românească”, nr. 8, 1911, p. 263-267.

⁸⁶ Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 168-170.

⁸⁷ *Operele lui Spiru Haret*, vol. XI, *Scrisori*; scrisoarea din 29 ianuarie 1909 către Constantin Kirilăscu, p. 249.

⁸⁸ Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 155; vezi și N. Iorga, *Correspondență*, vol. I, ediție, note, indici de Ecaterina Vaum, București, Editura Minerva, 1984, p. 261; scrisoarea către Ioan C. Cantacuzino din 9 iulie 1909.

⁸⁹ Duiliu Zamfirescu, *Opere*, VII. *Correspondență*, ediție îngrijită, note, comentarii și indici de Al. Săndulescu, București, Editura Minerva, 1984, p. 171; scrisoarea către Eugen Lovinescu din 21 noiembrie 1911.

⁹⁰ Arhivele Naționale București, fond Simion Mehedinți, 1869-1927, dosar 32/1908-1919; scrisoarea din 17 iulie 1908, f. 1-2.

⁹¹ BAR, Manuscrise, fond I. Al. Brătescu-Voinești, scrisoarea lui Constantin Stere din 1906. Scrisoarea nu este datată exact și nici paginată.

Neînțelegând să-și abandoneze colegul, corpul redacțional al „Vieții românești” răspundea calomniilor din „Convorbiri literare” și „Epoca”⁹². Nicolae Iorga îi devenise cel mai puternic contestatar, spunând că îi era scârbă⁹³ să trăiască printre oamenii care-l apreciau pe Stere, cel care îi implorase ajutorul ca să obțină catedra universitară⁹⁴. Chiar și în ședințele Academiei, Iorga uita de eleganță, calificându-l pe Stere drept „criminal de stat”⁹⁵; se și opunea alegerii basarabeanului ca membru în secția literară, amenințând cu retragerea din prestigioasa instituție. Era doar unul din exercițiile de tiranizare⁹⁶ a Academiei din dorința de a-și impune mereu punctul de vedere. Nu întâmplător, obsesia față de Stere este lesne perceptibilă în interminabilele pagini de memorialistică și în corespondență. Ca și în cazul Slavici, era reversul fostei amicitii între Stere și Iorga, cultivată la începutul secolului. Prin intermediul „Neamului românesc”, Iorga ceruse alegătorilor, în 1907, să-i voteze doar pe „românii adevărați”⁹⁷ și îl nominaliza printre aceștia și pe Stere. Mai mult, intervenise în favoarea lui pentru a-l disculpa în fața acuzelor publice lansate de P. Bujor după retragerea de la „Viața românească”⁹⁸. Dar anii trecuseră și interesele se schimbaseră, încrederea și afecțiunea lăsând loc disprețului și urii.

Și în Transilvania raporturile încordate dintre ei erau privite cu regret, amândoi fiind apreciați⁹⁹. Cândva „frați de luptă”¹⁰⁰ – istoricul mărturisindu-i profesorului universitar, aflat vremelnic într-o funcție administrativă, admirația pentru decizia de a nu vărsa sânge în timpul răscoalei de la 1907 –, cei doi ipostaziau cel mai bine adversitățile cultural-politice din timpul Primului Război Mondial. Alături de Brătianu, Stere lăsase multora impresia că îl menaja și îi satisfăcea lui Iorga anumite vanități¹⁰¹. Treptat însă, Stere devenea un „veninos”¹⁰², fiind bănuțat că vrea să distrugă cariera politică a istoricului. O generație întreagă era sfâșiată de luptele politice exacerbate de Marele Război. Și mulți oameni care altădată se regăseau cu plăcere în preajma sa, îl condamnau¹⁰³ acum pentru rămânerea în Bucureștiul ocupat de armatele Kaiserului. Doar tabăra filogermanilor îl aprecia pentru eforturile făcute în numele statului român, încrezător în vremuri mai bune¹⁰⁴. Mai nimeni nu pomeneste de perioada în care a fost întemnițat. Dintre martorii inconfortabilei experiențe, numai bătrânul Slavici și-l amintește trecând prin curtea închisorii de la Văcărești¹⁰⁵. Nici nu a primit o sentință definitivă de condamnare, menținându-se aparențele unei încarcerări inevitabile, cerute cumva de opinia publică. Regele Ferdinand și prim-ministrul Brătianu aveau rețineri serioase față de judecarea celor care, la acel moment, erau acuzați

⁹² M. Sevastos, *op. cit.*, p. 118.

⁹³ N. Iorga, *Memorii*, vol. I, București, Editura „Națională” S. Ciomei, p. 231.

⁹⁴ Nicolae Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, vol. II, *Luptă*, p. 13.

⁹⁵ N. Iorga, *Memorii*, vol. II, p. 81.

⁹⁶ Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 254.

⁹⁷ N. Iorga, *Chemare*, în „Neamul românesc”, nr. 2, 10 mai 1907, p. 18.

⁹⁸ Idem, *Partidele noastre*, în „Neamul românesc”, nr. 3, 13 mai 1907, p. 61-62.

⁹⁹ Onisifor Ghibu, *Amintiri despre oameni pe care i-am cunoscut*, prefață de Crișan Mircioiu, ediție îngrijită de Crișan Mircioiu și Șerban Polverejan, note și comentarii de Șerban Polverejan, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974, p. 184.

¹⁰⁰ N. Iorga, *Correspondență*, vol. III, ediție, note, indici de Ecaterina Vaum, București, Editura Minerva, 1991, p. 98; scrisoarea către Constantin Stere din 20 martie 1907, p. 225.

¹⁰¹ Octavian Goga în *correspondență*, vol. II, ediție îngrijită de Mihai Bordeianu și Ștefan Lemny, București, Editura Minerva, 1983; scrisoarea lui Ilarie Chendi către Octavian Goga din 6 septembrie 1907, p. 183.

¹⁰² N. Iorga, *Correspondență*, vol. I, scrisoarea către A.C. Cuza din 6 ianuarie 1911, p. 416.

¹⁰³ Radu Rosetti, *Mărturisiri (1914-1919)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Maria Georgescu, București, Editura Modelism, 1997, p. 231.

¹⁰⁴ Lupu Kostaki, *op. cit.*, f. 234.

¹⁰⁵ Ioan Slavici, *Opere*, vol. VI, *Memorialistică. Închisorile mele. Amintiri. Lumea prin care am trecut*, text ales și stabilit, note și comentarii, repere critice și indici de Constantin Mohanu, prefață de Eugen Simion, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2005, p. 208.

că ar fi pactizat cu dușmanul. Regele nu putea uita că, după semnarea armistițiului de la Focșani, se folosise de germanofili și i se părea imorală o eventuală condamnare a lor de către Dinastie. Mai mult, în joc era și redobândirea prestigiului și a încrederii națiunii în Casa Regală, serios zdruncinate. Brătianu se găsea în postura învingătorului generos, dispus să reverse asupra „păcătoșilor” bunătatea și înțelepciunea sa¹⁰⁶. Nu în ultimul rând, se adăuga și dificultatea de a stabili vinovățiile din punct de vedere juridic. Nici chiar alegerea ca deputat la Akkerman nu îi aducea liniștea, convins că „acțiunea împotriva mea nu este închisă, iar starea de asediu și curțile marțiale pot fi întotdeauna un mijloc comod de a *neutraliza* pe un om politic incomod”¹⁰⁷. Destrămarea acestor amicitii a condus la izolarea treptată a lui Constantin Stere, mai ales după terminarea războiului. Grupul de la Iași își pierduse mult din influența recunoscută la începutul secolului XX, lipsindu-l deci pe basarabean de susținerea probată în atâtea rânduri. Memoria publică, extaziată de succesul Antantei, nu i-a iertat opțiunile politice, făcând din el un personaj puțin frecventabil. „Păcatul” de a fi germanofil în acei ani i-a fost de fapt sentința finală.

În loc de încheiere

Imaginea politicianului temperamental – plasat de soartă în zodia nefastă a conflictelor iminente și interminabile – a acoperit integral talentul și anvergura culturală a lui Constantin Stere. Ni s-a părut mai ușor să îl învinuim decât să-l înțelegem. Însă Stere nu s-a indignat doar pentru că România alesese să meargă alături de marea putere de la răsărit. Prea mulți l-au acuzat că nu putea să treacă peste nefericita experiență basarabeană, mulți găsind în expunerile sale doar resentimente și un subiectivism scăpat de sub control. Adevărul este cu totul altul și nu se reduce defel la exteriorizarea unor umori, de genul celor care cuprinseseră emotiva societate românească după 1914. Stere avea argumente și le expunea cu toate riscurile. El nu înțelegea renunțarea bruscă la niște alianțe care, în bună măsură, stimulaseră modernizarea acestui spațiu preț de câteva decenii: dinastia de Hohenzollern, interesele economice sau bancare și organizarea militară ce ne legau de Germania erau parte a istoriei noastre recente. Stere se punea astfel în antiteză cu o bună parte a elitei intelectuale ce adula o Franță în realitate prea slăbită, asemeni Spaniei cu secole bune în urmă, ce nu putea să mai conteste rolul de primă forță a Germaniei¹⁰⁸. Constatarea îi aparținea lui Titu Maiorescu și era făcută încă de la 1870, perioadă când germanofiliile deveneau o prezență tot mai consistentă în spațiul public. Iar noi nu mai spunem decât că literatura autobiografică a reușit să păstreze destule informații despre acest de om, până acum neglijate, oferind istoricilor și criticilor literari sugestii pentru o nouă abordare a vieții lui Constantin Stere.

THE RIGHT TO APPEAL: CONSTANTIN STERE IN MEMOIRS LITERATURE (Summary)

Keywords: autobiography, ideal, career, destiny, posterity

Constantin Stere was no political leader and never claimed the status of a prominent intellectual. But he spent most of the time close to Romanian elites and moved in that space of important decisions in the country government. His advice was often sought by and given to those who appealed to his experience and maturity.

¹⁰⁶ I.G. Duca, *op. cit.*, vol. IV, p. 195-197.

¹⁰⁷ BAR, Manuscrise, fond B. Brănișteanu, scrisoarea lui Constantin Stere din 21 decembrie 1919, f. 1v.

¹⁰⁸ Titu Maiorescu, *Jurnal și epistolar*, vol. VII, ediție îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, București, Editura Minerva, 1987; scrisoarea către Wilhelm Kremnitz din 2/14 decembrie 1870, p. 135-136.

CĂTĂLINA MIHALACHE*

„NOTA 10 LA PURTARE”: ȘCOALA ROMÂNEASCĂ DIN BASARABIA, ÎN PRIMII ANI DUPĂ MAREA UNIRE (I)**

Comportamentul elevilor a fost și a rămas grija de căpetenie a dascălilor, prea puțin exprimată prin cifrele impersonale ale notei „la purtare” din cataloagele vremii. Dincolo de monotonia orelor de studiu, învățământul public și-a luat în serios menirea de a imprima convingeri și practici dezirabile, deopotrivă celor mici și celor mari. Cum majoritatea elevilor din primele decenii ale veacului trecut abia frecventau o școală elementară, destinată expres civilizării¹ și nu performanțelor academice, este de înțeles îngrijorarea și energia cheltuite de autorități pentru eficientizarea instituției. Or, în anii Marelui Război și ai Marii Uniri, autoritățile au fost serios puse la încercare de mase și indivizi recalcitranti, ostili vechilor și noilor ierarhii, loialități sau constrângeri. Această neorânduială, combătută și întreținută în același timp de toată lumea, a cunoscut forme acute în Basarabia, provincia revoluționară care schimbase un imperiu falit pe un regat în agonie, ea căutându-și, în mijlocul războiului civil și în urma primei conflagrații mondiale, un alt chip și un alt destin.

O istorie de reproșuri

Cele petrecute aici în anii 1917-1918 au fost de atâtea ori repovestite, încât par prea bine cunoscute tuturor, reducând, de altfel confortabil, noua narațiune la o simplă înlocuire de cuvinte – războiul cu unirea, Basarabia cu România. Ceea ce cunoaște publicul din România este, în mare, o foarte scurtă enumerare de evenimente care par să decurgă firesc unele din altele: începutul Primului Război Mondial, declanșarea revoluției rusești din februarie (1917) și începutul dezintegrării imperiului țarist, decretarea autonomiei Basarabiei și apoi a independenței Republicii Moldovenești, proclamarea unirii sale cu România. Personajele de prim-plan sunt Sfatul Țării și armata română (cu rol pozitiv), respectiv bolșevicii, Ucraina și, în general, Rusia cu toate ale sale (în rol

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

** Acest articol este un rezultat al cercetărilor finanțate prin proiectul „Transnational Network for Integrated Management of Postdoctoral Research in Communicating Sciences. Institutional building (postdoctoral school) and fellowships program (CommScie)” – POSDRU/89/1.5/S/63663, 2007-2013.

¹ Considerăm că sensul dat de Norbert Elias acestei noțiuni este util demersului nostru, în ciuda discrepanțelor dintre epocile luate în discuție (pentru edificare, vezi lucrarea sa *Procesul civilizației*, traducere de Monica-Maria Aldea, vol. I-II, Iași, Polirom, 2002). Educatorii privesc copiii luați în primire ca pe niște mostre de Ev Mediu încă „netratat”, elevii trebuind complet remodelați, prin construirea unei minime curtoazii față de cei din jur, care să descurajeze impulsivitatea, iraționalitatea, neglijența și violența față de sine și de ceilalți; pe măsura evoluției discursului formativ, astfel de cerințe s-au extins până la a include, cu aceeași urgență, reverența față de simbolurile publice (și politice) ale comunității.

negativ, desigur). Povestirea acceptă unele detalieri, amănunțind la scară tot mai redusă evenimentele și participanții, fără a-și modifica structura și finalitatea. Aceasta a fost opțiunea narativă dominantă încă din perioada interbelică, fiind documentată asiduu de foști protagoniști ai mișcării unioniste, care s-au afirmat și în viața publică a regatului român².

Tonul pe alocuri polemic sugerează însă că au existat și alte relatări. Cea mai radicală contra-povestire a fost cea prosovietică (cu opțiuni antiromânești, filo-ruse ori filo-ucrainiene), care și-a redus considerabil credibilitatea printr-o instrumentare politică rudimentară. Narațiunea violent antiromânească a dublat mereu povestea unirii „noastre” și astfel au străbătut, nu împreună dar într-o strânsă dependență reciprocă, aproape un secol; nevoia de a păstra *Dușmanul* ca rațiune a propriei existențe s-a dovedit la fel de necesară ambelor părți. Istoria prosovietică a beneficiat, în plus, de o susținere oficială de durată, căci regimul comunist nu a ieșit niciodată complet din obișnuințele unei propagande de război stridente. O lucrare de la începutul anilor '80, de pildă – tipărită la Chișinău în limba română, dar cu alfabet chirilic –, continua să acuze, la fel de înverșunat ca în anii luptelor armate directe, „Cotropirea Basarabiei sovietice de către România burghezo-moșierească la sfârșitul anului 1917 – începutul anului 1918” sau „Jefuirea țărănimii muncitoare a Basarabiei drept urmare a «reformei» agrare” (titluri de capitole)³. Ratând astfel veridicul de dragul imprecățiilor, această falsă alternativă ne obligă să ne mulțumim cu diferitele opinii ale „învingătorilor” români; din fericire, ei au știut să polemizeze în jurul subiectului, sugerându-ne, involuntar, impasurile și dilemele momentului.

Era de așteptat ca facțiunile politice din regat, aflate sau nu la putere, să își dispute meritele unirii, ceea ce s-a și întâmplat. Astfel de pretenții au emis mai ales guvernării care s-au perindat în acel timp (conduși de Ion I. C. Brătianu, de generalul Al. Averescu sau de Al. Marghiloman), dar și gruparea din jurul lui Constantin Stere; s-au invocat bunele oficii ale aliaților (ale Franței, în mod special) sau chiar ale inamicilor (Puterile Centrale, care au consimțit la alipirea Basarabiei, în schimbul păcii separate cu România, din primăvara anului 1918)⁴. Relatările de acest gen privilegiau factorii de influență din afara Basarabiei, minimalizând sau chiar blamând actele celor aflați la fața locului.

Poate că cea mai radicală desconsiderare a unionismului moldovenilor din stânga Prutului a fost promovată de cunoscutul militant transilvănean Onisifor Ghibu; el confirma, în fapt, un anume scepticism al opiniei publice românești⁵, care nu a dispărut

² Cum ar fi Ion Inuleț, Ion Pelivan, Pantelimon Halippa, Nicolae Popovschi, Petru Cazacu, Ștefan Ciobanu (dar și bucovineanul Ion Nistor). Prin numeroase cuvântări publice, articole de presă și lucrări documentate istoric, ei au militat cu ardoare pentru ideea continuității culturale și naționale românești în Basarabia ocupată de ruși.

³ Lucrarea pare o fotografie nedevelopată a unirii – așa cum o știm noi –, în care albul și negrul s-au așezat exact invers pe chipurile celor prinși în obiectiv: „încercând să împiedice biruința Puterii Sovietice în ținut, naționaliștii burghezi, în primul rând cei moldoveni, acționând în cârdășie cu liderii partidelor mic-burgheze, s-au înarmat cu lozincă demagogică a «eliberării naționale» [...] Creând în grabă acest organ naționalist [Sfatul Țării], burghezia și moșierii l-au opus Sovietelor, pe care le urau de moarte” (V. Lungu, *Politica de teroare și jaf în Basarabia. Anii 1918-1920*, Chișinău, Cartea moldovenească, 1982, p. 21). Autorul își încheia la fel de violent întregul rechizitoriu: „[...] invazia mișelească a trupelor României regale și cotropirea de către ea a Basarabiei au constituit primul act al atacului imperialismului internațional asupra Țării sovietelor. Cei 22 de ani de ocupație sunt o filă îngrozitoare în istoria ținutului” (*ibidem*, p. 203).

⁴ Guvernele lui Brătianu și Marghiloman au fost ulterior acuzate pentru eșecurile grave din 1916 și, respectiv, 1918, iar ca disculpare au încercat să își aroge meritele unirii Basarabiei cu România. Am consemnat mai detaliat reacțiile celor direct implicați în lucrarea noastră *Didactica apartenenței. Istorii de uz școlar în România secolului XX*, Iași, Editura Institutul European, 2012, p. 146-153.

⁵ La început de secol, un autor atent la oportunitățile de viitor, semnala, acuzator: „[...] suntem datori a ieși din apatia noastră indiferență [...], soră cu lașitatea și a ne studia neamul nostru de peste Prut cu aceiași

nici după 1918⁶. Laudele aduse de el ardelenilor și bucovinenilor activi în Basarabia anilor de război⁷ au fost dublate de acuze grave: după plecarea lor, provincia proaspăt unită a redevenit, treptat, un ținut inert și chiar mai predispus la rusificare decât era sub stăpânirea țaristă⁸. Din punctul său de vedere, administrația românească nu a făcut față situației, aducând și aici plaga politicianismului distructiv; în plus, naționalismul regăteau s-ar fi dovedit inferior celui transilvănean⁹. Punând la îndoială și acțiunile lui Constantin Stere¹⁰, îi reproșa refuzul de a angaja în Basarabia „peste o mie de intelectuali ardeleni și bucovineni”, care își oferiseră serviciile imediat după unire¹¹. Profesorul Petru Bogdan, de la Universitatea din Iași, considera, pe de altă parte, că nici ardelenii și nici muntenii nu ar fi fost cei mai indicați apostoli ai românismului dincolo de Prut, ci

răvnă cu care ne interesăm de vlăstarele noastre de la Pind sau de cele de peste Carpați. Mai cu seamă în împrejurările de față e o datorie patriotică a reînnoa și strânge legăturile noastre etnice, ca evenimentele să nu ne surprindă nepregătiți” (Dumitru Moruzi, *Basarabia și viitorul ei, 1812-1905*, București, Tipografia ziarului „Cronica”, 1905, p. 29). Situația era cu atât mai îngrijorătoare, cu cât o anume ostilitate fusese cultivată decenii în șir de către ocupanții ruși, care imprimaseră basarabenilor „o sumă de prejudecăți în contra noastră”, agravate de un cert decalaj istoric, cultural și lingvistic între moldovenii rămași în afara Principatului Unit și românii cuprinși în Regat (*ibidem*, p. 32, 33). Dar aceste blocaje aveau cel puțin scuza manipulării politice din partea ocupanților, pe când „noi avem prejudecăți mai culpabile contra fraților noștri Basarabeni, acuzându-i de a-și fi pierdut limba și de a fi luat toate viciile cuceritorilor lor” (*ibidem*, p. 35).

⁶ La câțiva ani după unire, entuziasmul părea să fi scăzut sensibil și de o parte și de alta a fostelor granițe; se găseau chiar voci sumbre, anunțând că prin „alipirea Basarabiei nu s-a făcut decât o încurcătură”, de vreme ce aici nu există un „element sănătos și puternic, bine păstrat, pe care s-ar putea sprijini viața [...] neamului” (Nicolae Popovschi, *Românismul în Basarabia și Unirea*, Iași, „Viața românească”, 1922, p. 3).

⁷ Insistența cu care a ținut să sublinieze meritele ardelenilor devenea suspectă pe măsură ce nega inițiativele celorlalți: „[...] renașterea națională a Basarabiei și îndrumarea ei spre destinul ei istoric n-ar fi fost posibilă în anii hotărâtori 1917 și 1918, fără contribuția Ardealului [...]. Înainte [ca] Basarabienii înșiși să fi înțeles glasul imperios al timpului și înainte ca România, zdrobită de război, [să] fi simțit datoria sa de a se amesteca în haosul creat de Revoluția rusească în Basarabia, Ardelenii aflători în Rusia, ca refugiați sau ca prizonieri austro-ungari și, mai târziu, ca voluntari în armata română, au îmbrățișat problema emancipării Basarabiei ca pe o *problemă națională a lor* [...] (s.n., C.M.). Mai mult chiar, cel dintâi sânge românesc care a pecetluit noua viață a Basarabiei a fost sângele vărsat la 6 ianuarie 1918 de voluntarii ardeleni, care veneau de la Chiev cu ordin să ocupe capitala Basarabiei” (Onisifor Ghibu, *Ardealul în Basarabia. O pagină de istorie contemporană*, Institutul de arte grafice Ardealul, 1928, p. 4-5).

⁸ Provincia a rămas „la discreția conducătorilor ei crescuți aproape exclusiv în spirit rusesc și adeseori antiromânesc și la discreția Centrului lipsit de înțelegerea cuvenită” fiind, în plus, expusă și la iradierea intensă a bolșevismului de peste Nistru (*ibidem*, p. 7).

⁹ Căci Basarabia „se văzu deodată aruncată de la ideea unirii tuturor românilor [...] la ideea unirii cu Regatul român”, defăimat sistematic – deci, foarte probabil, cu oarecare succes – de ocupanții ruși, dar și de revoluționarii bolșevici (idem, *De la Basarabia rusească la Basarabia românească. Analiza unui proces istoric – însoțită de 186 documente*, vol. I, Cluj, 1926, p. CLXXXIV).

¹⁰ Persecutat de regimul țarist, a reușit să se refugieze în România, unde s-a remarcat ca publicist devotat cauzei basarabene – ostil, deci, unei alianțe militare cu Rusia – dar nu foarte popular, datorită simpatiiilor sale socialiste și chiar republicane; aceste opțiuni l-au făcut să rămână în Bucureștiul ocupat de Puterile Centrale (în noiembrie 1916), unde a editat ziarul „Lumina”. La sfârșitul lui 1917, Stere critica politica șovăielnică a regătenilor în privința Basarabiei, dar la începutul anului următor a început să coopereze cu guvernul filo-german condus de Al. Marghiloman, care i-a înlesnit sosirea oportună la Chișinău. A devenit deputat în Sfatul Țării chiar în ziua votării unirii, prin declarația de adopție spontană a unui reprezentant al „blocului moldovenesc” (vezi procesul verbal al ședinței Sfatului Țării din 27 martie 1918, în Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917-1918*, ediție îngrijită de Dan Jumară, Iași, Editura Alfa, 2001, p. 228-229). A fost apoi ales președinte al Sfatului Țării – până la dizolvarea sa oficială, în noiembrie 1918 – în locul lui Ion Inculeț, numit ministru fără portofoliu în guvernul român, ca reprezentant al Basarabiei.

¹¹ De fapt, imediat după desființarea regimentelor de voluntari ardeleni de către guvernul Marghiloman, ceea ce îi lăsa fără mijloace de subzistență pe foștii lor ofițeri, în majoritate „preoți, profesori, avocați, ingineri, medici, studenți, învățători” (Onisifor Ghibu, *De la Basarabia rusească la Basarabia românească*..., p. CLXXV).

moldovenii din Regat, mai apropiați (inclusiv prin limbă) de basarabeni¹². Curând după unire, administrația centrală a fost asaltată de petiționari solicitând slujbe în ținutul de dincolo de Prut, mulți invocând dorința de a participa la împlinirea unei misiuni de apostolat național, în speranța că astfel vor avea o șansă de angajare în plus¹³. Se pare că și patrioții aveau propriile lor competiții, foarte lumești uneori, care puteau devaloriza și cele mai respectabile valori naționale.

Revoluția confiscată

De fapt, privind dinspre București sau chiar dinspre Iași, aproape întotdeauna a fost greu de spus, în deplină cunoștință de cauză, ce se petrecea dincolo de Prut sau mai departe, dincolo de Nistru. Situația din acei ani era agravată de avalanșa declarațiilor publice și de hazardul informațiilor vehiculate. Basarabienii se pronunțau din neașteptate colțuri ale Imperiului, cu dorința mărturisită de a-și salva patria și dând lumii știri entuziaste, dar incoerente. Din Odessa, Kiev, Petrograd, Sevastopol, Ecaterinoslav, Kerson sau alte locații mai puțin cunoscute, moldovenii se grăbeau să ajute la dobândirea drepturilor și demnității pierdute – a lor și a Basarabiei. Pe de altă parte, în toată provincia au proliferat organisme locale corporative, profesionale sau etnice, unele cu pretenții de partide politice¹⁴. Vechile structuri de putere nu au dispărut, dar au fost copleșite și suprascrise de noul mers al vieții publice. Autoritățile locale se revendicau încă de la guvernul central (chiar provizoriu) și de la actele sale normative¹⁵, iar militanții revoluționari căutau aprobare la conducătorii zilei¹⁶. Exercițiul alegerii reprezentanților comunității în diferite funcții consultative și executive a unit, de altfel, „lumea nouă” – a sfaturilor, comitetelor, congreselor și adunărilor de tot felul, care proliferau în ritm amețitor – cu instituțiile tradiționale, mai mult sau mai puțin permeabile la binefacerea revoluției. Se vorbea despre democratizare, parlamentarism, autonomie, pământ și pace, dar de fiecare dată ordinea priorităților părea să fie alta, ca și intențiile de aplicare efectivă. Enunțarea stărilor de fapt dezirabile, obligând astfel publicul la punerea lor în practică, a devenit principala armă a celor dornici să ajungă și

¹² O explicație ar fi aceea că era un admirator al limbii românești vorbite în Basarabia, mai arhaică, deci mai puțin perversă decât cea din Regat (Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România mare, 1918-1930*, traducere de Vlad Russo, București, Humanitas, 1998, p. 130-132).

¹³ Situația era foarte evidentă în cazul Ministerului de Instrucțiune Publică (*ibidem*, p. 133-135).

¹⁴ Lista deputaților Sfatului Țării, validați în ședința din 4 decembrie 1917, enumeră 29 de organizații care și-au trimis reprezentanții în acest for (Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 132-135).

¹⁵ O broșură publicată la câțiva ani buni după unire amintea celor nefamiliarizați cu obiceiurile locului că *Zemstva* – organism autonom de administrație locală, înființat în 1864 – funcționează în continuare, iar „Revoluția, care a avut loc în Rusia în 1917, a făcut o nouă lege pentru *Zemstva*, la 9 iunie 1917, care e în vigoare în Basarabia și în prezent” (*Zemstva în Basarabia. Regulamente*, Chișinău, Tipografia „Glasul Țării”, 1920, p. VII).

¹⁶ Delegații ostașilor moldoveni au mers la Petrograd „să ceară autorizație lui Kerenski pentru convocarea unui *Congres general ostășesc moldovenesc* în Chișinău. Această delegație n-a izbutit să fie primită în audiență la șeful Guvernului provizoriu din Rusia, dar i s-a dat să înțeleagă de către generalul Levițchi, adjutantul lui Kerenski, că fiind revoluție, controlul e problematic și că ar trebui să facă uz de inițiativă proprie în această privință”. În baza acestei aluzii convenabile, delegații au emis o telegramă de convocare generală, trimisă chiar din incinta Marelui Comandament General din Moghilev. Textul respectiv, ca și maniera de difuzare – folosind canalele de comunicație ale armatei – transformau sugestia în ordin, printr-un dublu algoritm de legitimare: „cu aprobarea Guvernului provizoriu pe ziua de 20 Octombrie se convoacă, la Chișinău, guvernământul Basarabiei, *Congresul general al ostașilor moldoveni din întreaga Rusie*. Rugăm dați concurs pentru a se alege și trimite la această dată câte doi soldați și un ofițer de la fiecare 240 ostași moldoveni” (Căpitan Gh. V. Andronachi, *Albumul Basarabiei în jurul marelui eveniment al unirii*, Imprimeria Chișinău, 1933, p. 127).

ei la putere. *Numărul* a dobândit o valoare necunoscută până atunci, pentru că *votul* părea tuturor cea mai simplă cale de organizare a fericirii în grup. Dar nu schimbarea regulilor jocului politic a dăunat cel mai mult acestei provincii docile de la marginea Imperiului, cât mai ales disprețul contagios pentru orice fel de reguli, dublat de accesele de violență ale celor capabili să o folosească. Așa se explică ascendentul vertiginos al armatei – sau, mai precis, al celor înarmați – în zone ale deciziei publice cândva rezervate civililor.

Rememorările evenimentelor care au schimbat soarta guberniei nu au coincis niciodată și întâietate s-a acordat atât studenților (contaminați de radicalismul socialiștilor ruși sau de românismul ardelenilor refugiați în Rusia)¹⁷, cât și ostașilor moldoveni, care s-au desprins din masa amorfă a supușilor țarului pentru a-și declara apartenența regională și dorința de a interveni efectiv în „patria” lor. Cert este că primul act de voință politică națională aparține militarilor, căci autonomia Basarabiei a fost decretată de *Congresul ostașilor moldoveni* (din 20-22 octombrie 1917), cel care a convocat și Sfatul Țării, după o formulă de alcătuire clar avantajoasă pentru inițiatori¹⁸. Influența din partea românilor de peste Prut – aduși aici de hazardul războiului – a fost, fără îndoială, importantă, dar era imposibil de transpus integral în discursul și uzajele vieții politice din Basarabia. Așa se face că intervențiile publice se revendicau, cu destulă ipocrizie, de la puterea – reală sau iluzorie, revoluționară sau nu – din Petrograd.

În acest context, a avut loc și un congres al învățătorilor din Basarabia (în aprilie 1917), care prilejuia o anume diferențiere a dascălilor moldoveni față de ceilalți colegi ai lor, deși erau formați, ca și ei, tot în orizontul culturii rusești. Impulsionați de militanțismul lui Onisifor Ghibu, unii dintre ei au inițiat o *Asociație a învățătorilor moldoveni*, în luna următoare fiind convocați toți dascălii băștinași (în total, cam 800), într-un adunare separată (25-28 mai 1917)¹⁹. Valul democratizării vieții publice a cuprins și administrația locală, care își anunța dorința de a îmbunătăți serviciile oferite locuitorilor, inclusiv în privința educației. *Zemstva* gubernială înființase încă din aprilie o comisie școlară moldovenească, condusă de Ștefan Ciobanu (profesor la gimnaziul din Bolgrad), care a încurajat convocarea învățătorilor moldoveni. De notat că ani în șir *zemstva* gubernială evitase implicarea în educația primară, lăsând-o în grija administrațiilor județene²⁰, ceea ce explica, în bună măsură, analfabetismul foarte ridicat al populației

¹⁷ Vladimir Bogos, președintele cercului studențesc al moldovenilor din Kiev, admitea că acesta a fost înființat „cu concursul ardelenilor” (O. Ghibu, *De la Basarabia rusească la Basarabia românească...*, p. CXXXIX), care au luat contact cu tinerii studioși basarabeni încă din primele săptămâni ale revoluției rusești, în martie 1917 (idem, *Ardealul în Basarabia...*, p. 5).

¹⁸ Premisa de la care s-a plecat în remodelarea scenei politice a Basarabiei fost aceea că moldovenii reprezentau 70% din populația provinciei. În fapt, Sfatul Țării a fost conceput ca o continuare mai largă a Congresului, urmând să cuprindă nu mai puțin de 44 de reprezentanți ai ostașilor moldoveni. Dintre cei 120 de membri preconizați, 84 trebuiau să fie moldoveni (70%), iar aceștia, la rândul lor, se grupau prin alegerea a „30 de deputați dintre țărani și 10 din organizațiile și partidele moldovenești”. În afara celor 120 de locuri, alte 10 reveneau moldovenilor de peste Nistru (dacă doreau să beneficieze de ele). Sfatul Țării a fost considerat un stadiu tranzitoriu spre o adevărată „Adunare întemeietoare basarabească” (constituantă), având principala menire de a simplifica și stabili un peisaj politic confuz. În accepția organizatorilor, după convocarea sa, „toate Comitetele din Basarabia capătă un caracter curat profesional și nu au dreptul a se amesteca în treburile politice” (Căpitan Gh. V. Andronachi, *op. cit.*, p. 129, 131).

¹⁹ Precedat, de puțin timp, de congresul clerului, de congresul studenților și de acela al țăranilor din Basarabia, care au marcat, rând pe rând, dorința de recunoaștere a drepturilor moldovenilor la educație, administrație și justiție în limba lor.

²⁰ În conformitate cu hotărârea din 12 iunie 1870, învățământul primar ținea de competența *zemstvelor* județene, nu de cea gubernială. Mai mult o nouă hotărâre, din 4 mai 1891, aprobând „Regulamentul privind știința de carte” (școli *gramotii*), prevedea rezolvarea problemei instrucției elementare și obligatorii cu ajutorul bisericii (Ludmila Coadă, *Zemstva Basarabiei. Aspecte istorico-juridice*, Chișinău, Editura Pontos, 2009, p. 82, 83).

autohtone, mai ales al celei rurale²¹. Susținerea congreselor didactice – considerate o formă de perfecționare profesională – nu era o noutate absolută; a fost chiar încurajată în anii 1870, dar interzisă în 1885 de Minister²², din previzibile rațiuni conservatoare, sociale și politice.

În spiritul vremii, la congres au participat și militanți din afara breslei: reprezentanți ai *Zemstvei* provinciale, ai proaspăt înființatului Partid Național Moldovenesc (și ai ziarului său, „Cuvânt moldovenesc”), ai ostașilor și clerului²³. S-au discutat problemele organizării unui învățământ public moldovenesc, inexistent până atunci în Basarabia. Modelul instituțional rusesc părea multora de neînlocuit, chiar dacă se ceruse înființarea de școli cu predare în limba moldovenilor (unde limba rusă urma să se studieze în continuare, ca obiect separat). Dar era nevoie de cărți noi, iar învățătorii s-au decis cu greu să aleagă alfabetul latin în locul celui chirilic²⁴, pentru că astfel își impuneau singuri un obstacol suplimentar în utilizarea lor. Se pare că imboldul patrioților ardeleni a fost decisiv. Ei au contribuit efectiv la difuzarea cărții românești și la tipărirea primelor lucrări în alfabet latin, alimentând și întâile cursuri de formare a profesorilor români din Basarabia²⁵. Nu a fost ceva de la sine înțeles, pentru că a existat și propunerea „să se aducă profesori ruși de la Kiev și Odessa pentru lecții politice”. Onisifor Ghibu s-a opus vehement, sugerând să fie invitați, în locul lor, „profesori români, ardeleni și bucovineni”. Puncta astfel în mod clar desprinderea de sursele inițiale ale schimbării: „vrem cursuri de introducere a învățătorilor într-o revoluție națională moldovenească, nu într-o revoluție socială rusească sau internațională”²⁶.

Școală nouă, oameni vechi

Zemstva gubernială a Basarabiei a susținut financiar organizarea în regim de urgență a unor cursuri de formare a dascălilor²⁷ pentru școlile moldovenești ce trebuiau deschise în toamna anului 1917. Ea a fost, deci, prima autoritate publică ce a propus și a organizat o formă de naționalizare (nerusească) a educației, oferind legitimitate, resurse curriculare, suport financiar și un instrument instituțional cu puteri tot mai largi

²¹ S-a vorbit mult despre analfabetismul masiv al Basarabiei la sfârșit de secol XIX și începutul celui următor, iar statisticile au înregistrat constant, dar nu neapărat și precis, această realitate. O apreciere curentă în lumea școlii proaspăt naționalizate estima că „până în 1918 am avut 5% știutori de carte”, dintre moldovenii din această provincie („Școala. Organ al Asociației Corpului Didactic din Basarabia”, an I, nr. 9-10, mai-iunie 1922, p. 12).

²² Ludmila Coadă, *op. cit.*, p. 106.

²³ Vezi articolul *Bătălia pentru învățământ în limba maternă*, publicat pe <http://www.basarabiaistorica.ro/ro/component/content/article/86-btalia-pentru-invamt-in-limba-matern> (accesat la 13 iunie 2012).

²⁴ Irina Livezeanu, *op. cit.*, p. 126.

²⁵ Pe scurt, infuzia masivă de carte și cultură în Basarabia s-a concretizat astfel: „[...] în cursul verii anului 1917 s-a adus de către ardeleni o tipografie românească, s-au adus apoi, de la Iași și de la Suceava, vreo 20.000 de diferite cărți, cari s-au împrăștiat printre sutele de învățători; s-a început tipărirea revistei «Școala moldovenească» și a «Abecedarului moldovenesc» [...]. În octombrie 1917 s-a introdus prin ardeleni și bucovineni limba, literatura și istoria «moldovenească» în școlile secundare din Chișinău, Soroca și Bălți” (Onisifor Ghibu, *De la Basarabia rusească la Basarabia românească...*, p. CVIII-CXIX).

²⁶ Idem, *Pe baricadele vieții. În Basarabia revoluționară (1917-1918). Amintiri*, Chișinău, Editura Universitas, 1992, p. 182-183.

²⁷ Organizarea unor cursuri de formare pentru personalul didactic atât de inegal pregătit al provinciei era o prerogativă cunoscută a *zemstvei*; în mod tradițional, aveau o structură destul de rigidă, birocratizată, fiind supravegheate și de un reprezentant al guvernului central. Conform unui regulament din 1875, „cursurile pedagogice temporare, având drept scop inițierea învățătorilor cu noile mijloace – mai efective – de instruire, cât și, în general, desăvârșirea lor în materie de predare, trebuiau să fie organizate cu acordul exclusiv al tutorelui districtului (Ludmila Coadă, *op. cit.*, p. 105).

(comisia școlară moldovenească)²⁸; cel puțin, ca intenție. De la început s-au înscris și câțiva ruși, îngrijorați să nu-și piardă slujbele²⁹. Situația nu contravenea hotărârilor congresului, conform căruia cursurile erau obligatorii „pentru toți învățătorii cari vor voi să slujească în sate moldovenești”³⁰, fără alte precizări etnice. De altfel, în vara aceluia an, Basarabia era încă formal parte a imperiului țarist, în care limba rusă era „limba întregii țări”³¹. Dar, pe nesimțite, se va ajunge la o contabilizare precisă și suspicioasă a „străinilor” din școlile moldovenești.

În ciuda obligativității, dublată de stimulente materiale, cursurile deschise în Chișinău la 17 iunie au fost frecventate numai de „118 învățători și învățătoare, între cari vreo zece de peste Nistru”. Au durat până la 15 august, iar lectori au fost „următorii profesori basarabeni: *Iustin Frățiman* (istoria românilor și limba), preotul *Alec Mateevici* (istoria literaturii române), *Șt. Ciobanu* (limbă), *N.A. Popovschi* (activitate extrașcolară), preoții *Berezovschi* și *Chicerescu* (muzică). Bucovineni: *George Tofan* (istoria românilor, limba și lecții practice), *Liviu Marian* (limba) și *O. Țopa* (limba). Ardeleni: *O. Ghibu* (metodica, istoria literaturii, limba și lecții practice) și *R. Cioflec* (limba și lecții practice). Din regat: *G. Aslan* (limba)”³².

Deși se declarau moldoveni, cursanții erau formați la școala rusească, multora fiindu-le greu să admită că s-ar fi putut exprima cu același succes profesional în limba „norodului” incult. Situația era specifică zonelor limitrofe din vestul Imperiului țarist, unde rusa juca, în același timp, rolul limbii de administrație, dar și cel al limbii „cultivate”, „civilizate”. Limba moldovenească fiind considerată limba rudimentară a țăranilor simpli, administratorii provinciei, deopotrivă nativi sau imigranți, trăiau într-o lume cultural distinctă, departe de obiceiurile sătești³³. Ei trebuiau familiarizați, în doar câteva săptămâni, cu limba română contemporană (inclusiv gramatica) și cu operele literaturii române, cu alfabetul latin, cu noțiunile de bază ale istoriei și geografiei naționale. S-a pus un mare accent pe difuzarea cântecelor și a poeziilor patriotice, dar nu au lipsit nici cursurile de lucru manual, pentru că menirea dascălului român era – așa cum se definise în timpul lui Spiru Haret – națională și socială, totodată³⁴.

Ideea era, fără îndoială, îndrăzneată. În ciuda precarității sale, era prima formă de școlarizare în spiritul național românesc și a avut un impact emoțional remarcabil. A

²⁸ Comisia ar fi trebuit inițial „să se ocupe cu cenzurarea cărților didactice” (sic!); dar a ajuns curând să gireze „toate cheltuielile privitoare la școala și învățământul național”, fiind „pentru lungă vreme unica instituție națională din Basarabia” („Școala Basarabiei. Revistă oficială a învățământului din Basarabia”, an I, nr. 1, noiembrie 1918, p. 5). În realitate, comisia reflecta o anume disponibilitate a *zemstvei* provinciale, animată de câțiva moldoveni patrioți, unii chiar din rândul nobilimii (cum era Paul Gore, de exemplu). Prima revistă a dascălilor moldoveni avea grijă să-și exprime mulțumirile față de inedita generozitate a guvernanților provinciei, care aprobaseră suma de 20.000 de ruble pentru „cărțile de școală moldovenești”; aceștia votaseră „un premiu de 1.000 ruble pentru cel mai bun Abecedar și pentru cea mai bună carte de citire moldovenească”, oferiseră sprijin financiar pentru congresul „învățătoresc” și pentru cursurile din vara anului 1917 („Școala moldovenească. Revista Asociației învățătorilor moldoveni din Basarabia”, an I, nr. 1, iulie 1917, p. 34-35).

²⁹ Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții...*, p. 243.

³⁰ „Școala Basarabiei. Revistă oficială a învățământului din Basarabia”, an I, nr. 1, noiembrie 1918, p. 3.

³¹ *Ibidem*. Formularea aparține congresului general al dascălilor din provincie (aprilie 1917). În cel al învățătorilor moldoveni, din luna următoare, s-a optat pentru „limba poporului” (moldovenească), diferită de cea a „țării” (rusească).

³² *Cursurile din vara 1917*, în „Școala Basarabiei. Revistă oficială a învățământului din Basarabia”, an I, nr. 1, noiembrie 1918, p. 5.

³³ Charles King, *The Moldovans. Romania, Russia and the Politics of Culture*, Stanford, Hoover Institution Press, Stanford University, 1999, p. 26.

³⁴ Irina Livezeanu, *op. cit.*, p. 125-129.

existat și o formă de examinare finală, nu foarte riguroasă, prin care învățătorii silitorii (dar nu toți) au demonstrat că au cunoștințe „de citire și scriere cu litere latine” și că pot „povesti în graiul moldovenesc”³⁵. Dar finalitatea cursurilor nu era una tehnică, didactică, ci afectivă și identitară. Reușita acestor lecții de patriotism a fost aceea că au transmis o modalitate de identificare etnică și culturală, că au propus o racordare la un trecut exemplar, până atunci necunoscut sau indiferent majorității basarabenilor. Tocmai în acest scop, organizatorii nu s-au limitat la aspectul formal al cursurilor (conferințe, materiale didactice, notițe, examinări), oferind drept încheiere un adevărat festival de sentimente naționale. Era o demonstrație grăitoare a misiunii ce îi aștepta pe dascăli în satele lor, ca și a celor mai potrivite mijloace de sensibilizare și educare a publicului vizat³⁶.

Succesul a fost umbrat de frecvența redusă și de participarea destul de inegală a învățătorilor. S-a organizat deci o nouă serie de cursuri, care să funcționeze și în alte orașe, pentru a fi mai accesibile dascălilor. Se miza și pe o redistribuire a costurilor spre *zemstvele* județene (Soroca, Bălți). De această dată, în capitală au urmat „cursurile de limbă moldovenească, puse la cale de comisia școlară a *zemstvei* guberniale [...] un număr de 250 de inși”, de la 1 la 31 octombrie 1917³⁷. La Soroca, directorul cursurilor a fost Onisifor Ghibu, iar la Bălți, Liviu Florea Marian. Alături de lectorii deja cunoscuți, au apărut nume noi³⁸: *M. Baci* (bucovinean), *G. Mușlea*, *Olimpia* și *Gheorghe Boieru* (învățători din Ardeal), *D. Lupan*, *A. Oțetea*, care au conferențiat la Soroca; la Bălți au ținut cursuri „*N. Palamar*, *D. și I. Moldovan*, *G. Paranici*, toți bucovineni”. La Chișinău au mai predat „*Ax. Banciu*, *N. Oancea*, *G. Cotrea* (transilvăneni), *N. Botezat* (bucovinean)”, ca și „*Dr. I. Mateiu*”, cel care „l-a înlocuit o vreme pe Onisifor Ghibu”.

În ciuda precedentului din vară, nu a fost o întreprindere comodă, căci „agenții rusificației” au căutat să pună piedici și să dăuneze acestei munci a „elementelor cinstite”³⁹. E greu de spus dacă reprezentanții vechilor loialități au devenit mai activi, ori devotații noului patriotism și-au sporit exigența⁴⁰; fapt este că o nouă serbare națională model a propus, la sfârșitul cursurilor din Soroca, un manifest complex al identității românești în ținutul Basarabiei. Impulsurile mobilizatoare (*Deșteaptă-te române!*) și unioniste (*Pe-al nostru steag e scris unire*) au fost punctele forte ale serbării, altminteri dedicată unui peisaj idilic folclorizant (*Miorița*, *Românașului îi place*, *Doina Ciobanului*, *Hai leliță*), agrementat cu niște colinde românești de circumstanță. Mesajul politic s-a regăsit în mai multe registre naționale și sociale, care alternau lamentațiile ardelenesti cu cele basarabene. Publicul a fost, sensibilizat, astfel,

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ O analiză ulterioară, destul de critică la adresa eficienței didactice a cursurilor (reflectând punctul de vedere al autorităților române instalate după proclamarea unirii Basarabiei cu regatul), recunoștea că ele „au contribuit la trezirea și întărirea conștiinței naționale”, iar „concertul care s-a dat de încheiere a fost o manifestare națională de samă, care a lăsat în acele vremuri sărace de orice mișcare națională, o impresie adâncă” (*ibidem*, p. 5-6).

³⁷ *Cursurile de învățători*, în „Ardealul. (Transilvania). Gazetă națională”, Chișinău, an I, nr. 6, 5 noiembrie 1917, p. 2.

³⁸ „Ardealul”, an I, nr. 7, din 12 noiembrie 1917, p. 4.

³⁹ *Cursurile din toamna 1917*, în „Școala Basarabiei”, an I, nr. 1, noiembrie 1918, p. 7.

⁴⁰ Exponentă a românismului din Basarabia, redacția ziarului „Ardealul” amintea destul de muștrător învățătorii ce tocmai parcurgeau a doua serie a cursurilor de limbă și istorie națională că „trebuie să-și puie în gând cu toată hotărârea, ca de aici încolo să vorbească cu Moldovenii numai moldovenește (sic!); să cetească cât mai multă literatură și istorie românească, să răspândească atât în școală, cât și în norod poezia românească și cântarea românească [...]. Stăruind pe aceste căi, copiii vor îndrăgi repede școala moldovenească și în Basarabia nu se vor mai găsi moldoveni cari să spună că lor nu le trebuie școală moldovenească” („Ardealul”, an I, nr. 3, din 15 octombrie 1917, p. 2).

ascultând *Pohod na Sibir*, poezie recitată de „d-l M. Oțel”, *Noi*, „poezie de O. Goga, declamată de d-ra Spănu, în costum național”, „*Doina*, de G. Coșbuc, declamată de d-ra E. Oțel”, „Poezie moldovenească (sic!), declamată de d-ra A. Cuharschi”. Dar, oricât de înălțător era, mesajul nu putea ajunge la destinatari ignorând tipicul spectacolelor de acest gen. Nu au lipsit deci episoade lirice de succes, încredințate mai cu seamă părții feminine: *Eu mă duc*, „duet cântat de d-na E. Pătrașcu și d-șoara C. Zabulică”; *Cât te-am iubit*, „romanță cântată de d-ra E. Radomscaia, acompaniată de d-na E. Teorodorum”⁴¹.

Entuziasmul trebuia permanentizat. Cursurile nu erau suficiente, fiind necesare noi manuale și programe școlare, pătrunse de un „duh curat moldovenesc, democratic și modern”⁴². *Abecedarul moldovenesc* urma să dea adevărata măsură a schimbării, simbolizând idealurile noii școli naționale. Tipărit în 100.000 de exemplare, a fost distribuit în toamna anului 1917 în prezumtivele școli moldovenești, „deschise atunci cu ajutorul celor 800 de învățători pregătiți la [cele] două serii de cursuri, ținute la Chișinău, Soroca, Bălți”⁴³. Era semnat de Arhimandritul Gurie, cunoscut încă din 1910 pentru a sa „Bucoavnă moldovenească” (tipărită cu litere chirilice). Dar a fost deturnat de la intențiile sau inerția autorului, de către vigilentul Onisifor Ghibu, care nu putea tolera o simplă traducere a fostului abecedar ce elogia „*Rusia mea, patria mea*”. După propria mărturie, așa se explică faptul că, „în locul unei cărți de limbă moldovenească, a ieșit o carte de educație națională moldovenească”⁴⁴, presărată cu texte edificatoare, cum ar fi *Unirea e dorul nostru*, *Deșteaptă-te Române*, *Zici moldovan ori român, tot una*, *Dacii au fost un popor viteaz și multe altele*⁴⁵.

Dascăli s-au găsit, cărți s-au tipărit. Dar cum să se facă, peste noapte, sute și sute de școli pentru copii moldoveni? Soluția a fost simplă și brutală, așa cum se va mai întâmpla, de altfel, în istoria românilor: în numele unei majorități nedreptățite, s-au luat în stăpânire școlile altora⁴⁶. Iar unde nu era nimic de confiscat, trebuiau înființate, prin efortul localnicilor, dacă ar fi fost convinși de utilitatea gestului. Din mărturiile lui Onisifor Ghibu, se pare însă că moldovenii au fost neașteptat de reticenți la ideea școlii în limba română, care nu putea concura, dintr-o dată, cu prestigiul și îndelungatul monopol al limbii ruse⁴⁷. Dar explicațiile pot fi și de altă natură, mai pragmatică. Insta-

⁴¹ *Serbarea națională de la Soroca*, în „Ardealul”, an I, nr. 8, din 19 noiembrie 1917, p. 3.

⁴² *Cea dintâi lecție în școala moldovenească*, în „Ardealul”, an I, nr. 8, din 19 noiembrie 1917, p. 3.

⁴³ Onisifor Ghibu, *De la Basarabia rusească la Basarabia românească*..., p. CXI.

⁴⁴ *Idem*, *Pe baricadele vieții*..., p. 369.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Multe din ele treceau deja a doua oară, în același an, printr-un transfer de autoritate. Guvernul provizoriu rus instituit în martie 1917 decretase că toate școlile primare bisericești (cu patrimoniul lor) să treacă din subordinea clerului și a *zemstvelor* locale în aceea a Ministerului Instrucțiunii Publice (vezi protoiereu Ioan Stoicov, *Istoricul învățământului primar bisericesc în Basarabia sub dominația rusă, 1812-1917*, Chișinău, Tipografia eparhială „Cartea Românească”, 1933, p. 72). Se pare că ele constituiau cam o treime din totalul celor peste o mie de școli existente în Basarabia la începutul secolului XX (*ibidem*, p. 78), fiind întreținute din fonduri colectate și administrate de biserică. În afara lor, mai existau școli organizate de *zemstvă* sau de minister, dar și instituții particulare – unele fiind susținute de diferite asociații sau comunități. Peste tot se aplica, după 1905, programa ministerială, cu excepția formelor elementare de învățământ parohial, cum ar fi școlile de doi ani, numite „gramofii”, pentru funcționarea cărora nu se impuneau condiții speciale (*ibidem*, p. 67). În ciuda prevederilor oficiale de predare în limba rusă, în școlile parohiale bisericești limba maternă a fost de regulă folosită (*ibidem*, p. 65).

⁴⁷ Aprecierile patriotului și pedagogului ardelean erau foarte corozive: „majoritatea absolută a învățătorilor erau complet lipsiți nu numai de orice cultură românească – ei nu cunoșteau nici măcar alfabetul latin – ci și de conștiință națională. Școala rusească îi înstrăinase pe cel puțin 95% din ei de tot ce era românesc” (Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*..., p. 245-246). Românii au fost întotdeauna neplăcut impresionați de admirația intelectualilor moldoveni față de cultura și școala rusă, care îi copleșeau, făcându-i să fie neîncrezători că „pe limba moldovenească s-ar putea scrie opere de medicină, filozofie, etc.”. Printr-o argumentație

bilitatea politică făcea puțin probabilă impunerea exclusivă a unei puteri moldovenești (românești) în Basarabia, în detrimentul forțelor politice și militare rusești (ucrainiene). Sau, cel mai probabil, locuitorii nu erau dispuși să facă noi cheltuieli de dragul unei școli, oricare ar fi fost promisiunile sau amenințările venite de undeva, „de sus”.

Așadar, prin „naționalizare”, clădirile, oamenii și obiectele au rămas, în general, la locul lor, dar învățătura (inclusiv administrația și controlul școlilor) ar fi trebuit să se desfășoare în limba locuitorilor moldoveni, nu în rusă. Nu era o simplă substituție lingvistică. Aplicând cele învățate la cursuri, dascălii urmau să predea și noțiuni de istorie, geografie, literatură română, fără a uita nici de cântecele și poeziile naționale; deci, o nouă identitate. Ceea ce nu era neapărat nici ușor, nici așa de plăcut, cum ar fi putut să pară în timpul unei serbări naționale.

Hotărâți să facă ordine în viața civililor derutați și neascultători, ostașii moldoveni s-au ocupat și de acest aspect, iar la congresul lor din octombrie 1917 luau decizii ferme privind naționalizarea școlii⁴⁸. Lipsa de cooperare a *zemstvelor*, primăriilor și chiar a școlilor era însă greu de contracarat prin simple proclamații, mai ales când ele vehiculau utopii revoluționare, cum ar fi gratuitatea și obligativitatea învățământului public. A fost convocată forța armată. Atunci când „comisiunea școlară moldovenească de pe lângă *Zemstva* gubernială” a hotărât „ca întreg învățământul din școlile începătoare va fi de aici încolo moldovenesc”, iar „limba rusească se va învăța numai din clasa a III-a în sus, ca obiect de învățământ (*predmet*) deosebit, iar nu ca limbă de predare”, s-a bănuț că simplul anunț nu va produce conformarea celor vizați. Învățătorii „au fost poftiți să țină seama de această hotărâre” dar, pentru aplicarea efectivă a deciziei, „emisarii *Comitetului central al ostașilor*, în care sunt mulți învățători, au primit însărcinarea de a supraveghea pe la țară și treaba aceasta”⁴⁹.

Nu știm cum anume s-au petrecut până la urmă lucrurile, la fața locului. Ostașii puteau la fel de bine interveni atât la cererea, cât și împotriva autorităților existente, invocând aceleași argumente patriotice. În județul Bălți, de pildă, doar cursurile pentru învățători din octombrie 1917⁵⁰ au dat o motivație concretă pentru naționalizarea școlii. Și abia spre sfârșitul lunii s-a întemeiat o societate a învățătorilor moldoveni din județ, prin care s-a nominalizat o comisie școlară având „însărcinarea de a lua în mână conducerea școlilor din satele moldovenești, școale ocărnuite până atunci de un comitet școlar rusesc de pe lângă *Uprava* [comitetul executiv al] *Zemstvei* județului”. Printre cei aleși se afla și învățătoarea Nadejda Ignatovici⁵¹, iar ajutorul de secretar al comisiei era Dumitru Moldovan, „învățător bucovinean, fost lector la cursurile din Bălți”. Intrarea

defectuoasă, chiar lipsa școlilor în limba neamului li se părea o dovadă că nu se putea învăța în moldovenește (Vasile D. Moisiu, *Știri din Basarabia de astăzi*, București, Institutul de arte grafice „C. Sfetea”, 1915, p. 151).

⁴⁸ La punctul 8 al declarației adoptate de Congres, era prevăzut „să se naționalizeze în cel mai scurt timp școlile, așezămintele și dregătoriile din Basarabia autonomă; învățământul să fie îndatoritor [obligatoriu] și fără nici o plată. Toate școlile se vor întreține din banii țării; toate școlile Statului [...] trebuie să treacă în mâinile *Zemstvei* guberniale basarabene [...]; să se facă cunoscut sfaturilor pedagogice ale tuturor școlilor din Basarabia că trebuie luate măsuri grabnice pentru naționalizarea școlilor și predarea învățământului în limba moldovenească” (Căpitan Gh. V. Andronachi, *op. cit.*, p. 131).

⁴⁹ „Ardealul”, an I, nr. 7, din 12 noiembrie 1917, p. 3.

⁵⁰ Conform unor date statistice din anii 1916-1917, în județ erau 164 de școli moldovenești, unde predau 253 de învățători, însă nu toți moldoveni, 36 fiind „străini”. La aceste cursuri au participat doar 127 de persoane, din care au promovat 114. Se pare că cea de-a doua serie, din toamna anului 1917, a avut în total 313 de cursanți (vezi *Școala primară din județul Bălți*, în „Școala Basarabiei”, an I, nr. 2, decembrie 1918, p. 5, 9, 10).

⁵¹ Fapt datorat procentului destul de ridicat de femei din școlile Basarabiei, mai mare decât în Regat, dar și spiritului revoluționar al epocii, traversat de serioase tendințe socialiste și feministe, specifice societății rusești de la începutul secolului XX.

efectivă în atribuții a fost direct inspirată din „filmul” epocii: „comisiunea, uzând de procedeele revoluționare ale vremii și de drepturile naționalităților proclamate de revoluție, a intrat cu putere armată în zemstvă și a luat în samă agendele școlare, declarându-se cu ajutorul soldaților, țăranilor și muncitorilor moldoveni (sic!) singura autoritate școlară competentă”⁵². Statele de plată și datele personale ale dascălilor erau deci instrumentele indispensabile naționalizării, fără de care programele, manualele și serbările patriotice nu puteau intra serios în practicile de zi cu zi. Ca nici un alt fel de schimbare revoluționară, de altfel. Privind în urmă, eroii acelor timpuri tulburi apreciau că abia „intrarea armatelor române în Basarabia a consfințit și întărit definitiv curentul de naționalizare al școlii”⁵³. Dar intervenția instituțiilor din Regat a fost o altă poveste, care a preluat din mers decoruri, actori și replici deja exersate.

Noul patriotism: protagoniști și reprezentări

Până la această intervenție, autoritățile provinciei au avut de înfruntat nenumărate blocaje. Au fost cazuri când „săteni întunecați (sic!) sau ațâțați de străini au refuzat naționalizarea învățământului, în altele iarăși nu s-a putut face [...], fie că lipsea învățătorul, fie că era nemoldovean”; se opuneau insistent „bolșevicii, dușmanii poporului moldovenesc”. Inexistența banilor sau a cărților necesare nu par să fi fost la fel de grave precum „lipsa de energie sau conștiință națională trează la unii învățători moldoveni”⁵⁴. Din această cauză, deschiderea efectivă a unor școli moldovenești în toamna anului 1917 a fost un adevărat eveniment, demn de a fi celebrat în pagini de gazetă⁵⁵.

Inițiativele particulare au fost cea mai sigură sursă de schimbare, fiind apreciate ca atare de alți entuziaști. Oficialitățile nu au reușit să construiască, printr-un simplu exercițiu de administrație curentă, o școală „nouă”. Opoziția a venit, în primul rând, din interiorul aparatului funcționăresc. De exemplu, la Soroca, *zemstva* ținutului nu s-a conformat deciziei Adunării provinciale „ca școlile populare să se înceapă la 1 noiembrie și numai deocă în limba norodului”, așa că „ele s-au început la 1 octombrie, tot în limba rusească”; a interzis și învățătorilor moldoveni să ia parte la cursurile românești din Chișinău și Bălți, sub motiv că pentru ei se vor ține „cursuri deosebite, în vara viitoare”. Dar *Zemstva* gubernială a ținut să aibă ultimul cuvânt și l-a împuternicit pe Onisifor Ghibu să înceapă cumva cursurile preconizate. Situația a fost salvată de câțiva „moldoveni de inimă” bine plasați în instituțiile locale, mai vechi sau mai noi – inclusiv șeful cohorții de ostași moldoveni din Soroca. Ei au alcătuit o comisie școlară moldovenească „pe lângă zemstva ținutală”, care a impus, cu de la sine putere, deschiderea cursurilor. La chemarea comisiei au răspuns doar 130 de învățători, dar această victorie a fost celebrată elocvent, cu parada militară a cohorții moldovenești și cu arborarea tricolorului, „atunci desfășurat pentru întâia oară”⁵⁶.

Căderea instituțiilor centrale a dat la iveală mecanisme de putere care funcționaseră până atunci discret dar eficient, într-un ritm propriu, diferit de cel al forurilor

⁵² *Ibidem*, p. 1-2.

⁵³ *Ibidem*, p. 2.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Așa a fost cazul școlii moldovenești din satul Suruceni (ținutul Chișinău), deschisă cu toată solemnitatea la 9 noiembrie 1917 („Ardealul”, an I, nr. 8, din 19 noiembrie 1917, p. 3), al cursurilor de „învățământul limbii și literaturii române, precum și al istoriei Românilor [inaugurate] la institutul de învățători și la școala eparhială de fete” sau la „gimnaziul I din Chișinău” ori la gimnaziul din Bolgrad (*ibidem*, p. 4), al școlii moldovenești din Sărata-Nouă (ținutul Bălți), deschisă la 27 noiembrie același an („Ardealul”, an I, nr. 12, din 17 decembrie 1917, p. 2), etc.

⁵⁶ *Din Soroca*, în „Ardealul” an I, nr. 6, din 5 noiembrie 1917, p. 2.

birocratice superioare. Așa se explică faptul că, după suspendarea vechilor interdicții impuse de la Petrograd, apartenența Basarabiei la imperiul rus nu a mai fost o piedică de netrecut în calea doleanțelor naționaliste; dimpotrivă, putea înlesni anumite solidarizări, redistribuiri de resurse și prestigiu, nerestricționate teritorial. Universitatea din Odessa, de pildă, unde erau numeroși studenți basarabeni, a răspuns rugăminții comisiei școlare moldovenești de la Chișinău și a deschis două noi catedre, de limbă și istorie românească⁵⁷. Era momentul „oamenilor de inimă”, adesea anonimi și poate surprinzători prin opțiunile lor, cum a fost și cazul unor „ofițeri și marinari moldoveni”, care „au deschis o școală în Sevastopol, unde învățătura toată se face în limba română”⁵⁸. Ce fel de învățatură și cu ce oameni, asta nu s-a mai consemnat.

În paginile de ziar apăreau însă alte știri, lămuritoare. Un anunț de mică publicitate, din toamna anului 1917, „sună” astfel: „profesor român de muzică din Transilvania, aflător în Chișinău, înștiințează că dă lecții de vioară (scripcă), alcătuiește coruri și predă muzică românească”, pentru toți doritorii de „a cunoaște mai de aproape cântarea națională”⁵⁹. Dornic să-și afișeze exemplar patriotismul, dar și presat să-și câștige decent existența, profesorul respectiv nu era destul de îndrăzneț pentru a „semna” anunțul respectiv. Nu era singurul. „Mai mulți învățători și profesori români din Transilvania și Bucovina” se ofereau să dea lecții „de limbă moldovenească”⁶⁰ (sic!). Erau, se pare, chiar prea mulți, nu doar pentru a fi nominalizați, dar și pentru a fi susținuți. Sfătuiți să se adreseze Comisiei școlare de pe lângă *zemstva* gubernială, pentru a solicita angajarea în școlile moldovenești⁶¹, dascălii români refugiați își făceau, se pare, speranțe prea mari⁶², față de posibilitățile sau intențiile reale ale basarabenilor.

Dar prezența lor supranumerică alimenta cu atât mai convingător învățătura românească, depășind cadrul rigid al școlilor de stat. Rubricile de publicitate sau de corespondență cu cititorii conturau, pe nesimțite, noi tendințe la „bursa” reprezentărilor identitare și a stilurilor de viață. La sfârșitul anului 1917, nu doar oamenii de inimă, ci și pragmaticii au început să cultive deschis orientarea națională pro-română, stimulând o participare tot mai animată a societății moldovenești la definirea culturală a unei opțiuni politice. Tipografia gazetei „Ardealul”, de pildă, a început cu Abecedare, programe și reviste școlare, lărgindu-și activitate cu vânzarea a „tot felul de cărți românești tipărite cu litere latine, precum Gramatici, Cărți de citire, Istorii, Geografii, Aritmetici, Povestiri, Poezii, Romane, ș.a.”⁶³. Și aveau tot mai mulți clienți. În noiembrie, redactorii se bucurau să anunțe că „de câteva zile, de când a început învățământul moldovenesc în școlile din Chișinău, s-a pornit o adevărată năvală la librăria noastră. Vin cu grămadă copilașii după Abecedare moldovenești”⁶⁴. Se miza pe generozitatea donatorilor, care și-au

⁵⁷ „Ardealul”, an I, nr. 7, din 12 noiembrie 1917, p. 4. Cererile doritorilor urmau să fie adresate nu universității, ci comisiei școlare moldovenești, care din decembrie l-a numit titular al catedrei de istorie pe Ion Nistor (profesor de istorie la Facultatea de Litere a Universității din Cernăuți, membru al Academiei Române), iar la cea de limbă română pe „Nicolae Bănescu, doctor în litere și filozofie, directorul de studii al școlii militare de la Iași” (idem, an I, nr. 11, din 10 decembrie 1917, p. 4).

⁵⁸ „Ardealul”, an I, nr. 4, din 22 octombrie 1917, p. 2.

⁵⁹ Idem, an I, nr. 2, din 8 octombrie 1917, p. 2.

⁶⁰ *Ibidem*. Anunțul s-a reluat și în numărul 10 al gazetei, din 3 decembrie (p. 4).

⁶¹ Idem, an I, nr. 11, din 10 decembrie 1917, p. 4.

⁶² Redacția gazetei se adresa profesorilor și învățătorilor din Ardeal sau Bucovina, refugiați în diferite locuri din Rusia, sfătuiindu-i „să nu plece încă spre Basarabia, ci să aștepte cu răbdare răspunsul la cererile, pe cari au să le înainteze degrabă comisiei școlare, de pe lângă *zemstva* gubernială a Basarabiei” (idem, an I, nr. 4, din 22 octombrie 1917, p. 2). Era, deci, de așteptat să nu primească toți un răspuns favorabil.

⁶³ „Ardealul”, an I, nr. 7, din 12 noiembrie 1917, p. 4.

⁶⁴ Idem, an I, nr. 8, din 19 noiembrie 1917, p. 4.

spus cuvântul, într-adevăr, chiar în punctele sensibile ale mișcării naționale, cum era Soroca⁶⁵.

Coincidență sau nu, dar în același ziar unde se relatea pe larg (șase pagini!) deschiderea „Sfatului Țării”, apărea și un anunț detaliat despre începerea unor „cursuri particulare de limbă moldovenească”, autorizate de Comisia școlară din Chișinău și conduse de „d-na Maria Catacazi”. Dar lecțiile nu erau accesibile oricui, pentru că nu mai era vorba despre disponibilitatea aleatorie a unor anonimi nevoiți să obțină angajamente de lucru. Se puna în vederea doritorilor că eventualii cursanți trebuiau să fie moldoveni și „să cunoască limba moldovenească în vorbire”⁶⁶. Condiționarea etnică semnala o nouă etapă în evoluția mișcării naționale, ignorând logica profitului, voluntarismul patriotic sau utilitatea în sine a cunoștințelor strict lingvistice. Era, poate, o supralicitare voită, căci în numărul precedent al gazetei, „Societatea culturală a Românilor din Basarabia” anunțase deja că va organiza, de la 1 decembrie, „cursuri pentru limba, literatura și istoria națională”⁶⁷.

În această competiție a redefinirii naționale, chiar și preoții moldoveni au găsit o cale proprie de a-și manifesta patriotismul, îmbinând „cetiri religioase” potrivite Crăciunului cu unele „cântări, declamări și povestiri din istoria națională”; așa s-au reunit, sub păstorirea vrednicului Arhimandrit Gurie, *Troparul Nașterii Domnului*, mai multe colinde, *Hora Unirii*, unele pagini „din viața creștinilor” și *Deșteaptă-te Române*⁶⁸.

Înainte slujitorilor bisericii, studenții, femeile sau elevii se organizaseră în adevărate societăți militante⁶⁹, care multiplicau manifestările naționale recurgând la același repertoriu de manifestări publice și beneficiind, pe rând, de concursul unui număr limitat de profesioniști ai genului – politic, artistic sau pedagogic. Spre sfârșitul anului, „Societatea culturală a Românilor din Basarabia” (al cărei președinte era Paul Gore)⁷⁰ a întemeiat un cor dedicat cântărilor naționale. Anunțând un „mare concert de Crăciun”, voluntarii, care se adunau de trei ori pe săptămână la muzeul Zemstvei guberniale, exersau în plus și „danțuri naționale”⁷¹. Dar au ieșit în public mai devreme, dând o mână de ajutor la reușita primei serate a tinerilor grupați în „Uniunea elevilor moldoveni”, din 17 decembrie 1917. Corul era condus de Nicolae Oancea, autorul unor recent publicate „caiete (tetrade) cu cântece moldovenești pentru toate clasele școalelor satești”⁷².

De fapt, cu acest prilej, s-au reluat secvențe întregi din programul serbării date de primul regiment moldovenesc, la 24 noiembrie, în teatrul din Chișinău. Aspectul monden al seratei nu dăunase activismului național. Ofițerii, fruntașii politici și deputații în Sfatul Țării care au participat la acest eveniment intenționau să îl transforme

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Ar fi trebuit să fi urmat și o formă de învățământ secundar („patru clase gimnaziale ori de alte școli cari stau pe aceeași treaptă”) obligându-se și la o formă de examinare finală „în fața unui delegat al comisiei școlare”. Cursurile costau 30 de ruble (pentru cei care puteau plăti), durau trei luni, cu „6 ceasuri săptămânal”, iar absolvenții primeau o adeverință (idem, an I, nr. 9, din 26 noiembrie 1917, p. 8).

⁶⁷ Idem, an I, nr. 8, din 19 noiembrie 1917, p. 4.

⁶⁸ *Organizarea preoților moldoveni*, în idem, an II, nr. 1 din 1 ianuarie 1918, p. 2 (inscripționat greșit „an I, nr. 14”, ceea ce redacția a rectificat în numărul următor).

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Pavel Gore (1875-1927) era un reprezentant bine cunoscut al nobilimii și intelectualității locale și un respectat militant al cauzei naționale. Absolvent al facultății de drept din Petersburg, a fost și președinte al *zemstvei* guberniale a Basarabiei până în 1910. A susținut constant difuzarea culturii românești în Basarabia (din 1905, mai ales prin intermediul Societății culturale), acceptând și un rol politic activ în Partidul național moldovenesc, în anii 1917-1918 (Căpitan Gh. V. Andronachi, *op. cit.*, p. 58-59).

⁷¹ *Corul moldovenesc*, în „Adevărul”, an I, nr. 12, 17 decembrie 1917, p. 4.

⁷² „Adevărul”, an I, nr. 10, 3 decembrie 1917, p. 4.

într-un act de solidarizare politică. Dar întreaga atmosferă a transpus gestul din registrul politic în cel social și cultural, dându-i coerență și legitimitate, tocmai prin participarea „civililor”. Era vorba de femeile, tinerii și chiar cei câțiva copii prezenți alături de reprezentanții celor mai onorabile profesii și poziții sociale. Mijloacele lor de exprimare erau simple dar eficiente, mai ales datorită insistenței și recurenței lor: cocarde tricolore, frumoasele costume naționale ale doamnelor și domnișoarelor militante, cântări și dansuri românești, poezii recitate inclusiv de dr. Elena Alistar⁷³, dar și de micuța fiică a secretarei Ligii femeilor⁷⁴. De fapt, însăși folosirea aproape exclusivă a limbii române în public a fost considerată o reușită, consacrand asumarea unor noi obligații civice⁷⁵.

În această atmosferă angajată, elevii deveneau o miză politică inedită. Și astfel, la capătul unui „program artistic” patriotic, serata școlarilor a găzduit cu o suită de cuvântări mobilizatoare nu doar din partea organizatorilor (vicepreședintele Uniunii, Ioan Pelivan, profesorul bucovinean George Tofan), ci și ai unor obișnuiți ai discursului de partid, cum ar fi „studentul Cazacliu președinte al comitetului central ostășesc din Iași”, (V.) Bogos (reprezentând *Centrul studenților universitari*), deputatul Ioan Buzdugan sau, din nou, doamna Alistar⁷⁶.

Sărbătorile de iarnă erau, în general, un cadru propice pentru înjghebarea unor festivități suplimentare. Au fost o bună ocazie și pentru patrioții din Soroca, care au dat o „petrecere moldovenească” pe 27 decembrie. S-au găsit și de această dată câțiva inimoși (în frunte cu domnul și doamna Ștefan Marcoci), capabili să mobilizeze protipendada locală. Participarea a întrecut așteptările, sala a fost din nou plină, nelipsind nici „străinii”. Și de această dată, profesorul ardelean Candid Mușlea a propus aceleași cântări românești, foarte bine primite de auditoriu, s-au recitat versuri cu mesaj național (inclusiv „Muma lui Ștefan cel Mare”), în alternanță cu momentele lirice sau hazlii. Intenția politică manifestă nu a diminuat antrenul și dansurile au ținut până a doua zi la 9 dimineața⁷⁷.

În Chișinău, Liga femeilor moldovence a dat un spectacol pe 28 decembrie 1917, solicitând iar aportul corului Societății culturale. Poezia „Noi” (de O. Goga) a fost recitată aici de „dl Pelivan”, iar un număr de doamne și domnișoare au recitat sau cântat cunoscutele doine, romanțe sau poeme ce glorificau și deplângeau, rând pe rând, soarta

⁷³ Doamna Elena Alistar, președinta Ligii Femeilor moldovene, calitate în care devenise și deputat în Sfatul Țării, recitase „*Limba românească*”, de G. Sion și „*Noi vrem pământ*”, de G. Coșbuc” (idem, an I, nr. 10, 3 decembrie 1917, p. 3). Este interesant că fundalul revoluționar din imperiu a făcut posibilă și proclamarea unor revendicări sociale altminteri nu foarte agreate în România aceluși timp. De altfel, popularitatea lui Coșbuc printre basarabeni a atras atenția redactorilor de la „Ardealul”, cu prilejul concertului dat de corul Societății Culturale, în ianuarie 1918 (idem, an II, nr. 6, 18 ianuarie 1918, p. 4). Nostalgiiile și mândria transilvănenilor au fost direct atinse de „elegantul joc ardelenesc *Romana*”, ca și de „minunatul costum de Săliște” al soției lui Onisifor Ghibu, apreciate de public în mod special. Diminuarea popularității lui Coșbuc nu s-a datorat întru totul plecării refugiaților ardeleni din Basarabia, de vreme ce dispariția sa aproape completă din bibliografia școlară a avut loc la scurt timp după unirea cu vechiul Regat.

⁷⁴ Fetița de cinci ani a doamnei Tudor a recitat, „neașteptat de bine”, versurile care sigur îi depășeau puterea de înțelegere, despre soarta tristă a neamului românesc („*Doina*”, de O. Carp). De altfel, și în corul condus de părintele Berezovschi se puteau vedea „preoți cu bărbi, alături de copii de 6 ani”, cântând cu patos „Deșteaptă-te române” și alte bucăți naționale (idem, an I, nr. 10, 3 decembrie 1917, p. 3).

⁷⁵ Dar sentimentul sărbătoresc nu a exclus și intenția punitivă a sărbătorii politice, de sancționare și excludere a celor nedoriți, pe care o putem identifica în comentariul aprobator (și naiv, pentru noi) al corespondentului de la gazeta „Ardealul”: „[...] am văzut, în câteva rânduri, cum Moldovence înflăcărate au făcut muștrări prietenelor care le agrăiau în limba rusească. Așa de mult a pătruns, în sufletul lor, văpaia iubirii de limba moldovenească” (*ibidem*).

⁷⁶ Idem, an II, nr. 1, 1 ianuarie 1918, p. 2.

⁷⁷ *Serbarea națională de la Soroca*, în idem, an II, nr. 3, 13 ianuarie 1918, p. 3.

limbii, a neamului și a pământului românesc. „Studentul Cărauș” s-a prezentat iar cu anecdota lui Th. Speranția, probabil cu același succes ca și la serata elevilor moldoveni⁷⁸. Reușita evenimentului a subliniat, din nou, calitățile politice ale doamnei Alistar.

Oricât de repetitive, toate aceste lecții practice de patriotism au fost, de fiecare dată, salutate drept semnale promițătoare, dar insuficiente, ale unui nou început al vieții naționale. Dar în spiritul libertăților proclamate de revoluția rusă, toate popoarele aveau aceleași drepturi, putându-și redefini majoritățile și minoritățile altfel decât până atunci. Acolo unde erau grupați compact, locuitorii nemoldoveni ai Basarabiei (ucrainieni, ruși, bulgari, evrei, germani, etc.) aveau posibilitatea de a declara o altă identitate, obținând dreptul la școli proprii, în limba maternă⁷⁹. „Naționalizarea” doar în favoarea moldovenilor nu era ceva de la sine înțeles pentru toți. Dar pentru transpunerea acestei opțiuni într-o axiomă, s-au proiectat tot mai multe campanii de convingere. Cea mai redutabilă a fost proiectată chiar de statul român, tot mai interesat să capteze devotamentul spontan al patrioților din Basarabia și să îl îmbunătățească. S-a ajuns la soluția unor „propagandiști” declarați, asociați unor emitenți prestigioși ai mesajului public, cum ar fi așezămintele bisericești, societățile culturale, presa, școala, armata. *Ministerul Instrucțiunii Publice și a Cultelor* din România a uzat în mod insistent de această formulă, chiar înaintea declarației de unire⁸⁰, solicitând și sprijinul armatei⁸¹ – prima dintre instituțiile Regatului care s-a instalat efectiv în Basarabia (ianuarie 1918).

Participarea armatei regale la educarea poporului – dar și implicarea ei în alte domenii ale vieții civile – a rămas, de altfel, o trăsătură aparte a provinciei. Încă de la intrarea pe teritoriul Basarabiei, ordinele stipulau să se extindă la maximum zona de intervenție directă: politic, în numele pacificării și al siguranței locuitorilor, iar procedural, pentru protecția propriilor trupe⁸². Activitatea educativă a militarilor nu însemna, de această dată, alfabetizarea propriilor recruți⁸³, ci expunerea publică și

⁷⁸ La serata elevilor, „studentul Cărauș făcea publicul să se strice de râs cu anecdotele de Speranția” („Adevărul”, an II, nr. 1, din 1 ianuarie 1918, p. 2).

⁷⁹ Era o reparație unanim solicitată, căci „școli pentru minoritari nu existau în Basarabia, sub ruși”, cu excepția celor din coloniile germane, așa cum nu existau nici pentru majoritari (moldoveni). Comunitățile evreiești aveau școli primare particulare, unde se predă în rusește, după programa oficială. Existau și școli confesionale (*Talmund Tora, Heder*), cu un statut special. Școlile secundare de stat erau insuficiente, așa încât se înființaseră multe instituții particulare (reglementate printr-o lege aparte, în 1914). Vezi Liviu Marian, *Cultura și școala*, în Ștefan Ciobanu (coord.), *Basarabia. Monografie*, Imprimeria Statului din Chișinău, 1936, p. 259, 266.

⁸⁰ În februarie 1918, ministerul a organizat un adevărat serviciu de propagandă culturală în Basarabia, „în cadrul căruia erau angajați pedagogi cu experiență și personalități marcante ale vieții culturale românești” (Gheorghe E. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României, 1918-1923*, București, Editura Semne, 1997, p. 199).

⁸¹ Irina Livezeanu, *op. cit.*, p. 136-137.

⁸² Ordinul nr. 4038 din 27 ianuarie 1918 al Statului Major Român către trupele din Basarabia, specifică: „Unitățile chemate de guvernul Republicii Moldovenești ca să restabilească ordinea în Basarabia, vor aplica în acest scop legile române de represiune, ori de câte ori va fi vorba de siguranța Armatei Române. Această siguranță va fi considerată ca atinsă, îndată ce se va comite o infracțiune în contra ordinii publice – urmând a se da acestei noțiuni a siguranței Armatei o extensiune cât mai mare posibil (s.n., C.M.)” (Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 185).

⁸³ Armata română s-a preocupat de acest aspect încă din 1860, când s-a hotărât înființarea primelor școli elementare „regimentare”, dotate cu manuale speciale și unde predau, de obicei, ofițeri. Alfabetizarea a fost considerată o cale sigură de modelare a soldatului conștiincios și patriot, fiind – dincolo de aspectele strict tehnice ale învățării scrisului, cititului și a unor rudimente de aritmetică – o adevărată catehizare morală și națională a recruților (vezi Silviu Hariton, *Conscripție militară și educație primară în România (1860-1900)*, în „Revista de istorie militară”, nr. 6 (80), 2003, p. 42). Numărul analfabeților era însă atât de mare încât aceste cursuri nu reușeau să cuprindă pe toți cei care ar fi trebuit să le urmeze, adică majoritatea tinerilor luați în serviciul militar. Mai mult decât eficiența cantitativă sau pe termen lung, contează însă că armata avea deja exercițiul și instrumentele necesare școlarizării naționale în regim de urgență.

sistematică, a unor adevărate rezumate culturale și identitare, oferite mai ales sătenilor. Pare greu de crezut că în haosul ce răvășea periferiile fostelor imperii, încă foarte instabile, abecedarul putea deveni o armă în plus. Zonele de frontieră deveniseră teritorii ale violenței extreme – jafuri, ucideri de prizonieri, pogromuri, pedepse colective, etc. – mai greu de administrat decât liniile de front, fiind impredictibile și indiferente la logica „victoriei”. Practic, autoritatea statală înceta să mai existe, victimele rezultând din orice parte, iar necombatanții simțindu-se la fel de expuși în fața oricăror forțe armate⁸⁴. Ar mai trebui spus că, de la început, noua graniță de răsărit a României nu a fost o certitudine completă. În accepția națională, erau de fapt trei frontiere distincte: una culturală, la Prut; una politică, pe Nistru, care ar fi trebuit să devină și culturală, prin efortul militant românesc; una etnolingvistică, mai difuză, dincolo de Nistru, datorată existenței moldovenilor din Transnistria⁸⁵.

După douăzeci de ani, un ofițer român își amintea că, deși provincia era „în plină revoltă agrară” la începutul anului 1918, armata reușea să organizeze, cu ajutorul ofițerilor de rezervă învățători, numeroase școli pentru adulți. Sub acest nume se vehiculau cam aceleași noțiuni de bază propuse în cursurile pentru învățători din anul precedent, doar că accentele se puneau invers: mai întâi cântece și poezii naționale⁸⁶, apoi o minimă învățătură despre limba și cultura română. Copiii și femeile erau cei mai receptivi. Ofițerul nota cu satisfacție: „[...] în satele unde în primele zile nimeni nu vorbea românește, după 2 săptămâni corurile de copii de toate vârstele cântau imnul regal și recitau mici versuri la perfecție și totdeauna fetele erau acelea care învățau imediat și pronunțau limba română în modul cel mai corect”⁸⁷. Succesul se măsura în prețioase detalii numerice, ignorând alte dimensiuni ca, de exemplu, durata sau capacitatea de redifuzare a mesajului național de către proaspeții „absolvenți”. Astfel, același ofițer vorbea de o școală de adulți „înființată în ianuarie 1919 la Lipcani și condusă de preotul Șerboianu, unde, după patru luni, 72 de bărbați și femei între 18 și 60 de ani au învățat să scrie și să vorbească limba română”; ba chiar „li s-au dat noțiuni de istoria românilor, granițele României întregite și de bogățiile ei”⁸⁸.

Asta cerea, până la urmă, patria de la toți cetățenii săi, iar școala de la toți dascălii și elevii ei, mari sau mici.

„Naționalizare”, „românizare”, „unificare”

Este evident că primele două noțiuni nu au coincis de la început. Nu atât din orgolii provinciale, cât din nevoia unei restituții prudente, pe înțelesul tuturor locuitorilor, care se obișnuiseră de mult să facă distincția între locuitorii moldoveni din imperiul rus și românii din Regat. De altfel, considerăm mai potrivit să vorbim, pentru

⁸⁴ Alexander V. Prusin, *The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870-1992*, Oxford University Press, 2010, p. 87.

⁸⁵ Florin Țurcanu, *Roumanie, Bessarabie, Transnistrie. La représentations d'une frontière contestée (1916-1944)*, în Sophie Coeure, Sabine Dullin (coord.), *Frontières du communisme. Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin*, Paris, La Découverte, 2007, p. 125.

⁸⁶ În lipsa prescripției didactice, ordinea „învățăturilor” era cu totul deturnată în favoarea actelor spontane, de simplă efuziune, fără multe cuvinte. Autorul își amintea că „în primele duminici care au urmat [așezării] trupelor noastre în cantonamente, în toate satele s-au încins horele și jocurile naționale de soldați, flăcăi și fete din sat, sub ochii umeziți ai bătrânilor” (General M.C. Schina, *Pe marginea Unirei. Basarabia, ianuarie 1918 – iunie 1919*, 1938, p. 26).

⁸⁷ *Ibidem*, p. 19.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 46. În Lipcani a staționat un timp cartierul general al Diviziei 1 de cavalerie, din care făcea parte autorul.

anii 1917-1918, despre existența unei certe identități regionale basarabene (argumentată cultural și geografic), decât despre o subdezvoltare a conștiinței naționale românești, alimentată prin rusificarea elitelor și apatia unei populații rurale majoritar analfabete⁸⁹. Acest reproș simplificator și deloc dezinteresat a fost, după cum am văzut, supralicitat. De altfel, „naționalismul” ar fi putut însemna, între altele, proclamarea unei identități culturale românești, fără a fi urmat neapărat și de opțiunea politică a integrării într-un stat român preexistent – așa cum s-a și întâmplat, până la urmă, la capătul unui alt șir de evenimente revoluționare, cele care au provocat căderea regimului comunist și sovietic.

Convergența moldovenismului, naționalismului, românismului și unionismului într-o singură idee-forță nu a fost spontană; nu vom face acum istoria derapajelor sau a justelor plasamente în orbita acestor noțiuni, dar trebuie să admitem că finalizarea pe care o cunoaștem s-a datorat, în bună măsură, creșterii autorității și a prestigiului statului român în zonă. Ne putem face o idee despre ceea ce însemna „moldovenismul” ca opțiune identitară și civică – mai ales în dimensiunile sale explicit pedagogice – parcurgând declarațiile de intenție din primul număr al revistei „Asociației învățătorilor moldoveni din Basarabia”. Era tipărită aproape integral în alfabetul chirilic și asumată de „redactorul vremelnic” Vasile Secară (institutor în Bacsani)⁹⁰. În mod surprinzător, programul de apariție începea cu disculparea inițiatorilor: „[...] iată, sunt atâtea jurnale rusești bune, încât după părerea unora, nu mai e nici o nevoie și de unul moldovenesc [...]”. Pe de altă parte, învățătorii moldoveni nefiind deprinși cu cititul în moldovenește, nici nu vor citi bucuros acest jurnal, la care nici nu va prea avea cine să scrie”⁹¹. De ce perseverau totuși? În primul rând, dintr-o necesitate de a exprima voința „obștii învățătorilor moldoveni”, care își afirma astfel, pentru prima oară, existența și legitimitatea; dar și din presupuse considerente pragmatice, derivate din rațiunea politică: jurnalele rusești, oricât de bune erau în general, nu răspundeau precis nevoilor vremii, „acum, când voim să organizăm școli moldovenești de toate treptele”⁹².

Revista își propunea să definească o nouă conștiință de sine a corpului didactic și să îi dea un alt orizont profesional și misionar; „adevărați luminători ai neamului”, dascălii urmau să își asume răspândirea culturii moldovenești, deși ei înșiși fuseseră lipsiți de posibilitatea de a învăța, la timpul lor, despre asta. Finalul textului programatic era apoteotic: elogiind „fericitele împrejurări de viață aduse de revoluția rusească”⁹³ și noua stăpânire ridicată pentru „drepturile cetățenilor și ale neamurilor”, redacția se punea în slujba „ideilor noi, de cultură democratică și națională”⁹⁴. După această introducere preponderent aluzivă, urmau pagini din ce în ce mai combative, insistând clar pe

⁸⁹ Ruralizarea a fost cel puțin la fel de gravă ca și rusificarea (Charles King, *op. cit.*, p. 26), pentru că a întreținut un deficit general de modernizare.

⁹⁰ Onisifor Ghibu menționa între realizările ardelenilor și faptul că „s-a început tipărirea revistei «Școala moldovenească»” (vezi *De la Basarabia rusească la Basarabia românească...*, p. CXIX).

⁹¹ „Școala moldovenească”, an I, nr. I, iunie 1917, p. 3.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Perioada de grație dintre cele două „revoluții”, din primăvara și din toamna anului 1917, a fost, în general, percepută ca un interstițiu unic de democratizare a Imperiului rus. Este foarte probabil ca, niciodată înainte sau după această perioadă, Rusia să nu fi cunoscut asemenea libertăți civile; vezi Marianna Tax Choldin, Maurice Friedberg (eds.), *Red Pencil. Artists, Scholars and Censors in the USSR*, Unwin Hyman, London, 1989, p. 15. Din cu totul alt punct de vedere, țăranii din Basarabia își puteau aminti despre anul 1917 că fusese unul fericit, pentru că se înfruptaseră nestingheriți din bunurile moșierilor; vezi Cristina Petrescu, *Contrasting / conflicting identities. Bessarabians, Romanians, Moldovans*, în Balasz Trencseny, Dragoș Petrescu, Cristina Petrescu, Constantin Iordachi și Zoltan Kantor (eds.), *Nation-Building and Contested Identities. Romanian & Hungarian Case Studies*, Budapest/Regio Books, Iași/Polirom, 2001, nota 60, p. 174.

⁹⁴ „Școala moldovenească”, an I, nr. I, iunie 1917, p. 4.

dezideratul național și nu pe detaliul pedagogic propriu-zis. Deschiderea aparținea unui poem semnat de G. Sion, elogiind „limba moldovenească”. În paginile următoare, printre articolele despre adunările învățătorilor și cerințele noii școli, erau tipărite cunoscutele versuri ale cântecelor patriotice „Pe-al nostru steag” și „Deșteaptă-te române”⁹⁵.

Cel puțin la prima vedere, logica definirii naționale părea să urmeze, într-adevăr, firul proaspăt descoperitei democrații: de vreme ce drepturile fiecăruia începeau cu formele cele mai răspândite de comunicare, atunci primul dintre ele se lega de circulația nestingherită a limbii uzuale și a culturii pe care ea o susținea. Acest mecanism identitar dăduse rezultate clare cu prilejul frământărilor revoluționare de la începutul secolului. După propria sa mărturie, însuși Constantin Stere – educat la școli rusești – datora „descoperirea” limbii și a identității sale naționale nu unei influențe directe din Regatul român, ci impulsului dat de revoluția rusă din 1905⁹⁶.

Prima revistă a dascălilor moldoveni dezvăluie o evoluție identitară până la un punct similară. Dar în cazul lor, militantismul nu precede, ci urmează declarației de apartenență. Descoperind că au drepturile care se cuvin unei populații întregi, și-au asumat, în plus, misiunea de a le exprima și de a le redăru poporului, în virtutea legitimității profesionale – ei fiind, prin definiție, responsabili de păstrarea și transmiterea culturii (și a identității). Buna organizare, solidaritatea și eficiența micii patrii a învățătorilor urmau să se transmită și celor educați, care deveneau astfel apți să servească o anumită idee despre binele comun.

După hotărârea Sfatului Țării din 27 martie 1918 (stil vechi), de unire cu Regatul român, nu au mai fost îndoieli în privința identității și apartenenței naționale recomandabile – cea românească. Totuși, prestația efectivă a instituțiilor care defineau practic funcționarea noii identități pare să fi devenit confuză. Iar lucrurile nu s-au limpezit destul nici după anunțarea unirii necondiționate⁹⁷. S-a intrat într-un provizorat greu de gestionat, în primul rând datorită divergențelor de percepție. Bucureștii dorea și numea reprezentanți ai administrației centrale în teritoriu, în timp ce basarabenii priveau aceste foruri ca având o funcție inversă, de a transmite spre capitală opțiunile și nevoile specifice ale provinciei. Așa s-au succedat mai multe organisme provinciale tranzitorii – Consiliul Directorilor (1918-1919), Secretariatele Generale (1920-1921), Directoratele Generale (1921-1922) – care nu reușeau să mulțumească nici una din părțile implicate, dar întrețineau speranța localnicilor că în capitala României Mari se ținea seama și de părerea lor.

Pentru a complica și mai mult situația, Comandamentul militar al Basarabiei superviza administrația civilă din întregul teritoriu⁹⁸, având atribuții extinse în zonele din proximitatea granițelor sau în cele considerate problematice. Au fost, după cum era

⁹⁵ *Ibidem*, p. 2.

⁹⁶ „Chiar la conștiința națională toată generația noastră n-a ajuns prin vreo înrăurire directă din Regat, ci printr-o derivațiune din curentul revoluționar rus: pentru contactul cu masele populare cerut de datoria de revoluționar, s-au dovedit neîndestulătoare sumanul și opincile, pentru că [...] am descoperit că, mai mult decât genul de viață și ierarhia socială, ne despart limba și forma exterioară de cultură” (C. Stere, *Documentări și lămuriri politice. Preludii: Partidul Național Țărănesc și „cazul Stere”*, București, 1930, p. 21).

⁹⁷ Care s-a proclamat la 27 noiembrie 1918 (stil vechi), în urma unei ședințe precipitate, în miez de noapte (Charles King, *op. cit.*, p. 35), la care nu au participat decât vreo 40 din cei 162 de membri existenți la acea dată (Wim P. van Meurs, *The Bessarabian Question in Communist Historiography Nationalist and Communist Politics and History-Writing*, New York, Columbia University Press, 1994, p. 355, 356). Tot atunci s-a decis și autodizolvarea Sfatului Țării, simbol al autonomiei Basarabiei.

⁹⁸ În 1921, avea în subordine toți prefecții și primarii din Basarabia; vezi Svetlana Suveică, *Integrarea administrativă a Basarabiei în România (1918-1925)*, în *AIIX*, tom XXXVI, 1999, p. 127.

de așteptat, numeroase conflicte de autoritate, suprainterpretate politic sau național. Regatul și-a impus cu greu propriul sistem de control în teritoriu, prin instituirea de prefecturi, subprefecturi și plase (grupări de comune rurale), care se ciocneau însă de puternica tradiție locală a *zemstvelor*. Aceste organe administrative locale (la nivel de provincie, județ și *voloste* – un echivalent al plaselor) funcționau de aproape o jumătate de secol. Erau alese periodic de localnici, colectau impozite, aveau buget și funcționari proprii, supravegheau lucrările și instituțiile publice (școli, drumuri, asistență sanitară, forțe de ordine etc.). Încă din secolul XIX, existase o tendință de limitare a prerogativelor acestor organisme locale în beneficiul birocrăției centrale țariste, care dorea să contracareze astfel unele tendințe autonomiste sau liberale⁹⁹.

Pentru început, doar forurile superioare ale administrației locale, *zemstva* provincială (gubernială), Duma și consiliul comunal al orașului Chișinău au fost complet desființate, tocmai pentru a marca desprinderea ireversibilă de trecut¹⁰⁰. De altfel, *zemstva* gubernială, dominată de nobili, manifesta în mod tradițional o inerție sporită¹⁰¹. Pe plan local, *zemstvele* au fost greu de substituit, cu atât mai mult cu cât noua lege din 1917 promitea o democratizare semnificativă, prin introducerea votului universal, egal, direct și secret¹⁰². Ceea ce, de fapt, nu a fost posibil în acel an. S-a încercat mai întâi o românilizare a lor, apoi deprivarea treptată de venituri și prerogative. Protestele au fost numeroase, întinzându-se după 1920. Rămășițele acestei instituții au fost complet înlăturate abia prin noua lege de organizare administrativă, care intra în vigoare la 1 ianuarie 1926¹⁰³. Ele și-au păstrat până târziu anumite prerogative legate de funcționarea efectivă a școlilor, obligând statul român să găsească metode inedite de tranșare a nesfârșitelor conflicte de autoritate: „dificultățile dintre autoritățile școlare venite din Vechiul Regat și *zemstvele* basarabene nu încetează. Ciocnirile acestea provoacă discuții și nemulțumiri”¹⁰⁴; ca urmare, inspectorul școlar din Chișinău a introdus „și în Basarabia comitetele școlare, descărcând astfel *zemstvele* de grija întreținerii școlilor”, după ce, nu de mult, li se ceruseră să predea arhivele, pentru ca statul să poată stabili drepturile salariale ale învățătorilor¹⁰⁵.

Schimbările era multiple, simultane și severe, imposibil de gestionat în beneficiul tuturor: de la autoritățile alese dintre localnici se trecea la funcționarii numiți și veniți, de multe ori, din altă parte a țării¹⁰⁶; de la folosirea limbii ruse în actele de administrație, la aceea a limbii române; de la plata în ruble, la plata în lei, etc. Practici, simboluri și

⁹⁹ Svetlana Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928): modernizare prin reforme*, Chișinău, Editura Pontos, 2010, p. 213.

¹⁰⁰ Idem, *Integrarea administrativă a Basarabiei...*, p. 128. De remarcat că *zemstva* gubernială a fost dizolvată prin decret regal, pentru a permite o substituție instituțională, trebuind să își cedeze atribuțiile și capitalul directoratelor basarabene; în realitate, autoritățile din Chișinău au fost suspendate expres din cauza ostilității lor deschise față de unirea cu România; în locul lor, s-au numit comisii interimare (*ibidem*, p. 129).

¹⁰¹ Idem, *Basarabia în primul deceniu interbelic...*, p. 217.

¹⁰² *Ibidem*, p. 222.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 225.

¹⁰⁴ „Școala”, an I, nr. 9-10, mai-iunie 1922, p. 87.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 87 și 86.

¹⁰⁶ Pentru săteni, *zemstva* era o instituție respectabilă; puținii deputați aleși dintre țărani erau mulțumiți că asistau la dezbateri și luarea unor hotărâri – fără a participa, efectiv, la discuții – putând astfel transmite obștii că s-a ținut seama de interesele și nevoile locuitorilor (Cristina Petrescu, *op. cit.*, p. 162-163). Neîncrederea în funcționarii veniți din Regat cumula, în detaliu, toată gama discrepanțelor culturale (cum ar fi diferențele dialectale), sociale (comportamentul ofensator, snobismul) sau chiar antropologice: faptul că mulți dintre ei aveau părul închis la culoare, spre deosebire de majoritatea moldovenilor din Basarabia, care erau blonzi! (*ibidem*, nota 63, p. 175).

loialități cunoscute de generații au devenit, în câteva luni, prilej de culpabilizare. Vechii locuitori trebuiau să învețe cum să devină noi cetățeni, iar noii veniți din Regat ar fi trebuit să se simtă aici acasă, în România – ceea ce a dat bătăi de cap tuturor¹⁰⁷.

Deși toți vorbeau despre continuări, reveniri sau inofensive îndreptări ale unor bune practici sau instituții pre-existente, totul trebuia luat iar de la capăt: patriotismul, naționalizarea, românismul și unirea. Posteritatea a cultivat în mod special mitul continuității de fond și intenție între cele două faze ale naționalizării românești a Basarabiei, în lipsa și, respectiv, cu aportul statului român. Ca orice mit, a fost mai curând unul dintre adevărurile preferabile, dintre atâtea altele.

THE ROMANIAN SCHOOL IN BESSARABIA
IN THE FIRST FEW YEARS AFTER THE GREAT UNION
(Summary)

Keywords: public school, Bessarabia, Romanian Kingdom, regional identity, cultural conflict, nationalism

At the beginning of the 20th century, public education became a more and more difficult subject to administrate as it found itself the centre of interest for all those interested in important political changes or in preventing those changes. The First World War unexpectedly revealed those forces, triggering explosions of nationalism and new enforcements of authority from the public institutions, which sometimes could be considered extremism. Around the empires that were disintegrating, new political realities and utopias appeared which contemporaries tried to make a norm out of, to make them fit into the functional register. At that time, Bessarabia was an outstanding example of this evolution and of the difficulties of complex identity and institutional transfers. More than ever, schooling seemed to be the solution to every problem. State controlled education was considered, at the same time a means and a goal in order to model a society that was adapted to the hopes of the moment: which were, in turn, orthodox, imperial, Russian, democratic, Moldavian or Romanian. These options cohabited and ruled each other out in spite of any official decision, prolonging, outside of the trenches, a war of national, cultural and regional identities.

This article follows the path of the collective identity which was created to be taught in the public schools in Bessarabia from between 1917-1918 (when a new Moldavian and Romanian identity was strengthened), until between 1922-1923, when the Romanian state decided to impose its vision “from above” and to avoid further internal negotiations with its newly acquired eastern province.

¹⁰⁷ Nu doar *spațiul* – din cauza lipsei unei rețele de drumuri funcționale – sau limbile vorbite de locuitori erau problematice aici, din punctul de vedere al regășenilor; chiar și *timpul* părea să aibă alt curs în această provincie, ostilă adoptării calendarului gregorian, din care ar fi decurs o banală modificare în programul prăvăliilor (!). În anii '20 a existat o tentativă de a fixa aceeași oră de deschidere a magazinelor în tot Regatul (opt dimineața), dublată de fixarea orei de repaus pentru prânz a angajaților, între 12 și 13. Dar în Basarabia a fost considerată o idee nepotrivită și a provocat „o furtună de proteste”. În Chișinău, prăvăliile se deschideau la 9, iar cele mai bune ore de vânzare erau între 12 și 15, prânzul urmând abia după 15,30 (conform Charles Upson Clark, *Bessarabia. Russia and Roumania on the Black Sea*, Dodd, Mead & Company, New York, 1927, p. 290).

VERONICA TURCUȘ*

PAUL NICORESCU ȘI ȘCOALA ROMÂNĂ DIN ROMA

Înființarea Școlii Române din Roma în perioada imediat următoare Primului Război Mondial se situează în contextul eforturilor de instituționalizare a raporturilor în domeniu, afirmate atât din partea italiană cât și din cea românească. Alegerea Cetății Eterne nu era întâmplătoare, căci artiștii au găsit aici prototipurile artistice și arhitectonice ale culturii europene, iar istoricii un material arhivistic bogat și insuficient explorat, mai ales în ceea ce privește spațiul românesc. Exista aici și o școală arheologică bine fundamentată în ultimele decenii ale secolului XIX în anii care au precedat Primul Război Mondial, impulsivă, apoi, în perioada interbelică, de specifica orientare a regimului mussolinian¹.

La 1 noiembrie 1922, Școala din Roma își inaugura activitatea, în localul de pe strada Emilio del Cavaliere numărul 11, cu o singură secție, cea arheologie și istorie, și cu patru membri², deveniți la rândul lor istorici pentru destinul instituției și al raporturilor culturale româno-italiene: Emil Panaitescu, Paul Nicorescu, G. G. Mateescu și, nu în ultimul rând, Alexandru Marcu, proaspăt doctor în litere al Institutului Regal de Studii Superioare și Perfecționare din Florența. Primii trei erau interesați de arheologie și istorie veche, cum se va vedea și din lucrările pregătite în cei doi ani de studiu la Roma, bursierii ajungând ulterior profesori sau conferențieri la Universitățile din Cluj (Panaitescu și Mateescu) și Iași (Nicorescu). Sau au continuat opera maestrului lor, Vasile Pârvan, în calitate de directori ai Școlii³: G. G. Mateescu i-a succedat lui Pârvan dar a decedat, din păcate, prematur în 1929; iar Emil Panaitescu va conduce instituția un întreg deceniu, al patrulea, până în toamna anului 1940⁴. Doar Alexandru Marcu s-a preocupat de literatura medievală și modernă, publicând în Anuarul Școlii două studii pe această temă (*Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV* și *La Spagna ed il Portogallo nella visione dei romantici italiani*).

* Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca.

¹ Pentru problema săpăturilor arheologice care s-au făcut la Roma în vederea punerii în valoare a vestigiilor Imperiului, Antonio Cederna, *Mussolini urbanista. Lo sventramento di Roma negli anni del consenso*, Roma, Bari, Laterza, 1979, XXIII+266 p. (Biblioteca di cultura moderna, 825); prefazione di Adriano La Regina, postfazione di Mauro Baioni, Venezia, Corte del Fontego, 2006, XXVII+289 p. (Voci sulla città).

² În propunerea pe care Vasile Pârvan, în calitate de director al Școlii, o făcea Ministerului Instrucțiunii Publice la 3 septembrie 1922, figurau șase membri: Paul Nicorescu, George Mateescu, Claudiu Percec, Cezar Papacostea, Al. Dem. Marcu și Emil Panaitescu (în ordinea în care erau trecuți în actul oficial). *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, ediție îngrijită, cu introducere, note și indice de Alexandru Zub, București, Ed. Minerva, 1973, p. 236.

³ A. Marcu, *Institutul Academic Român din Roma*, „Cele Trei Crișuri. Anale culturale”, Oradea, a. XVI, nr. 1-2, ianuarie-februarie 1935, p. 13.

⁴ Dan Berindei, *Istoria Academiei Române (1866-2006). 140 de ani de existență*, București, Ed. Academiei Române, 2006, p. 293-294.

Paul Nicorescu, profesor la Cetatea-Albă în momentul recrutării sale ca bursier al Școlii Române din Roma⁵, absolvent al Universității bucureștene și doctorand tot acolo⁶, era unul dintre discipolii predilecți ai lui Vasile Pârvan, încă din anul 1909. Născut la 29 iunie 1890 la Joseni (azi comuna Dărmănești, jud. Bacău), Paul Nicorescu și-a desăvârșit pregătirea secundară la Liceul „Principele Carol” din Tulcea, obținând bacalaureatul în 1909⁷. A frecventat Universitatea bucureșteană la sfârșitul primului deceniu al secolului XX, unde și-a încheiat studiile superioare în drept (1913) și litere (*magna cum laude* în iunie 1914). Între maestru și „ucenic” a existat o anumită afinitate și în contextul în care erau originari din aceeași regiune, Vasile Pârvan fiind născut în comuna Huruești, județul Bacău. Iar din momentul în care acesta din urmă devine profesor suplinitor, în 1909, la Catedra de Istorie veche, epigrafie și antichități greco-romane a Universității din București, între cei doi se va stabili un raport mentor-discipol. Din anul 1913, la recomandarea lui Vasile Pârvan, Paul Nicorescu este angajat asistent la Muzeul Național de Antichități din București, la început ca asistent onorific. A fost alături de profesor pe parcursul campaniilor arheologice desfășurate la Pantelimonul de Sus (județul Constanța), pentru descoperirea cetății antice Ulmetum⁸. De altfel, la săpăturile de la Ulmetum a colaborat, tot în calitate de asistent științific al Muzeului, și Scarlat Lambrino⁹ (1891-1964), care era pe atunci student la litere și care va deveni un

⁵ Vezi raportul lui Vasile Pârvan asupra activității Școlii Române din Roma pe anul 1922-1923, prezentat Academiei Române în adunarea de la 28 mai 1923, în „Academia Română. Anale. Ședințele din 1922-1923”, București, s. II, t. XLIII, p. 111-113.

⁶ La sfârșitul anului 1921, Consiliul Facultății de Litere din București recomanda, pentru stagiu la Școala Română de la Roma, pe absolvenții săi Cezar Papacostea, Paul Nicorescu și Al. Dem. Marcu. „Romania. Rassegna degli interessi italo-romeni”, Roma, 2, nr. 22, 5 dicembre 1921, p. 8.

⁷ „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1935/1936”, Iași, 1937, p. 66.

⁸ Într-o scrisoare din 18 aprilie 1914, trimisă din București, Vasile Pârvan se adresa Ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru a obține eliberarea unor foi de drum destinate personalului Muzeului, care se deplasa la Pantelimonul de Sus în vederea noii campanii de săpături arheologice la cetatea Ulmetum. Grupul de specialiști era compus din cinci persoane (D. M. Teodorescu, colaborator apropiat al lui Pârvan, pe atunci conservator al Muzeului, mai apoi profesor de arheologie și numismatică la Universitatea din Cluj, D. Pecurariu, desenator, Paul Nicorescu și Scarlat Lambrino, asistenți științifici, precum și C. Ionescu, șeful gardian al Muzeului). La fel, într-o epistolă din 6 mai același an, Vasile Pârvan solicită o foaie de drum pe ruta Medgidia-București pentru Paul Nicorescu, „asistent științific la serviciul săpăturilor”, care se întorcea de la Ulmetum. *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, p. 163-164.

⁹ Scarlat Lambrino s-a născut la 16 august 1891 la București și tot acolo și-a desăvârșit studiile secundare și superioare (1916). S-a specializat la Sorbona (1921) și apoi a fost membru al Școlii Române din Franța, în prima ei generație. În această perioadă a audiat la Sorbona cursuri de epigrafie greacă și romană, apoi arheologie greacă și dialecte grecești, la Collège de France cursuri de istorie provincială romană și de numismatică, iar la École Pratique des Hautes Études a urmat cursuri de epigrafie și antichități grecești, de geografie antică, de istoria Imperiului Roman. Doctoratul în istorie l-a obținut în 1927. A funcționat, de la absolvirea facultății (1916) și până în 1919, ca asistent al Muzeului Național de Antichități, iar în anii 1919-1927 ca profesor secundar. Din 1927 și până în 1944 a fost profesor la Catedra de Istorie antică și epigrafie a Universității din București, după aceea a rămas la Roma, până în 1947, ca director al Școlii Române, iar din momentul închiderii acesteia a plecat la Lisabona, unde a fost numit profesor la Facultatea de Litere a Universității din capitala Portugaliei. Aici a funcționat până în 1964. S-a distins ca epigrafist și istoric al antichității greco-romane, contribuind prin studii epigrafice la istoria Asiei Mici și a unor orașe ca Heraclea, Histria, Tomis și Callatis. Rămâne importantă publicarea rezultatelor săpăturilor de la Histria și a unor cercetări privind cultele orientale și greco-romane din provincia Lusitania. A decedat la Lisabona, la 30 august 1964. *Enciclopedia istoriografiei românești*, coordonator științific Ștefan Ștefănescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 196; Florin Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc. 1945-1989. Scriitori, reviste, instituții, organizații*, București, Compania, 2003, p. 323, 374, 442, 471, 513, 602, 626; Veronica Turcuș, *Din corespondența din exil a unui fost director al Școlii Române din Roma: Scarlat Lambrino, în Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, coord. Susana Andea, Ioan Aurel-Pop, Cluj-Napoca, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 2009, p. 653-670; Dorina N. Rusu, *Dicționarul Membrilor Academiei Române. 1866-2010*, ed. a IV-a revăzută și adăugită, București, Ed. Enciclopedică, 2010, p. 568-569.

alt cunoscut discipol al lui Pârvan. Îi va continua munca la Catedra de Istorie antică și epigrafie a Universității bucureștene (din 1927 și până în 1944), în cadrul săpăturilor de la Tomis și, mai ales, de la Histria (aici Lambrino a condus cercetările arheologice în anii 1927-1942), precum și la conducerea Muzeului Național de Antichități (în perioada 1 august 1938 – 20 iulie 1940) sau a Școlii Române din Roma (1941-1947).

După încheierea campaniei de săpături de la Ulmetum din 1914¹⁰, în anul următor Paul Nicorescu a cercetat în echipa de specialiști condusă de Vasile Pârvan ruinele cetății Tomis. Șantierul de acolo, deschis în anul 1915, a fost o directă consecință a descoperirii zidului vechii cetăți (a unui turn mai precis) pe o proprietate privată, eveniment despre care Vasile Pârvan era anunțat de către directorul Muzeului din Constanța. Ruinele scoase la iveală, alături de un alt grup de vestigii cunoscute anterior, aflate într-o unitate militară din localitate și, respectiv, în zona Bulevardului Ferdinand, au determinat campania de săpături de la Tomis din anul 1915. S-a impus o intervenție de urgență a specialiștilor Muzeului Național de Antichități care, așa cum îl înștiința Vasile Pârvan pe directorul Muzeului din Constanța la 12 ianuarie 1915, urmau să ajungă cât mai curând posibil în localitate pentru a efectua primele prospecții¹¹. Existând deja acordul Ministerului Instrucțiunii Publice, la 4 februarie 1915, Vasile Pârvan solicita ministerului de resort eliberarea unor foi de drum destinate echipei din Serviciul de studii al antichităților greco-romane de pe lângă Muzeul Național de Antichități. Era de data aceasta vorba de șase persoane: D. M. Teodorescu, conservatorul Muzeului, D. Pecurariu, desenatorul instituției, P. Nicorescu, doctorand în litere pe vremea aceea, H. Metaxa, doctorand și custodele muzeului, G. Mateescu, doctorand în litere, și S. Lambrino, student în litere¹². O nouă cerere de deplasare a fost făcută de director la 13 februarie 1915, pentru același grup de persoane, în vederea continuării săpăturilor la Tomis; iar o telegramă trimisă de Paul Nicorescu lui Pârvan imediat după sosirea arheologilor la Constanța îl înștiința pe acesta din urmă că șantierul a fost deja organizat¹³. Rezultatele săpăturilor arheologice au fost publicate de echipa de cercetători în „Analele Academiei Române”, respectiv în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”¹⁴, revistă în care a apărut și studiul lui Paul Nicorescu, intitulat *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomi*¹⁵. În amintita publicație, Nicorescu tipărise deja în 1915 cercetarea *Liber-Dionysos*.

¹⁰ Cetatea Ulmetum a fost cercetată arheologic vreme de patru ani, din 1911 până în 1914. S-au operat patru campanii de săpături arheologice (în verile anilor 1911, 1912, 1913 și 1914), iar rezultatele au fost publicate de Vasile Pârvan în *AARMSI*. Vezi V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911. Ședința de la 3 Februarie 1912*, București, 1912, 113 p.; *AARMSI*, s. II, tom XXXIV, 1911-1912, mem. 8, p. 497-607+XXV pl.; idem, *Cetatea Ulmetum, II, 1. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, în *AARMSI*, s. II, tom XXXVI, 1913-1914, mem. 10, p. 245-328; idem, *Cetatea Ulmetum, II, 2. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, în *AARMSI*, s. II, tom XXXVI, 1913-1914, mem. 11, p. 329-420; idem, *Cetatea Ulmetum. III. Descoperirile ultimei campanii de săpături din vara anului 1914*, în *AARMSI*, s. II, tom XXXVII, 1914-1915, p. 265-304.

¹¹ Vasile Pârvan. *Correspondență și acte*, p. 170.

¹² *Ibidem*, p. 174.

¹³ „Aranjat totul cu bine – îi scria P. Nicorescu mentorului său –, mâine încep lucrul cu 12 oameni. Pământul se va căra cu roabele. Sunt instalat bine la Muzeu” (*ibidem*, p. 75).

¹⁴ Asupra campaniei de săpături de la Tomis, Vasile Pârvan a redactat studiul *Zidul cetății Tomi*, în *AARMSI*, s. II, tom XXXVII, 1914-1915, p. 415-450. D. M. Teodorescu s-a ocupat de *Monumente inedite din Tomi*, în *BCMI*, 7, 1914, p. 180-192; 8, 1915, p. 74-87, 186, iar H. Metaxa de *Plumburi de marcă de la Tomi*, în *BCMI*, 8, 1915. G. G. Mateescu a publicat, în urma participării la săpături, studiul intitulat *Tomi-Oescus. O inscripție inedită*, în *BCMI*, 8, 1915, p. 36-40.

¹⁵ *BCMI*, 9, 1916, p. 71-81.

De altfel, tânărul arheolog Nicorescu și-a secondat maestrul, în anii 1914-1915, și pe alte două șantiere arheologice, la Histria (unde prima campanie de săpături începuse în 1914, iar în vara anului 1915, din 20 mai până în 22 septembrie, s-a desfășurat a doua etapă de cercetări) și la Callatis (în cadrul campaniei de săpături din vara anului 1915). De asemenea, îl găsim alături de mentorul său și de echipa de cercetători ai Muzeului Național de Antichități la Vetren (jud. Durostor), unde în vara anului 1915 s-au făcut o serie de sondaje arheologice sub directa supraveghere a lui D. M. Teodorescu¹⁶. Activitatea lui Paul Nicorescu la Muzeul Național de Antichități, în calitate de asistent onorific, era retribuită mai mult simbolic, realul câștig pentru tânărul arheolog fiind experiența câștigată alături de cercetătorii instituției și, mai ales, de Vasile Pârvan¹⁷. Cu data de 1 octombrie 1916, Paul Nicorescu va fi angajat efectiv ca asistent la Muzeul de Antichități¹⁸, iar pasiunea pentru munca sa de aici îl va determina pe Nicorescu să își urmeze maestrul la Iași, în vremea refugiului¹⁹. După retragerea administrației românești în Moldova la sfârșitul anului 1916, Paul Nicorescu va obține, în primăvara lui 1917, numirea ca profesor suplinitor la liceul din Vaslui. Cu toate acestea, tânărul va continua munca de cercetare în structurile muzeului și sub directa îndrumare a lui Pârvan, care l-a însărcinat oficial, din calitate de director al Antichităților naționale, cu cercetarea localităților istorice din județul Vaslui, în special a celor cu urme preistorice²⁰. Preocupările lui Nicorescu în acest sens vor continua în anii de după război, când a participat la săpăturile de la cetatea antică Tyras, în contextul în care din 1919, după trecerea capacității la istorie și geografie, a funcționat ca profesor la Cetatea-Albă, unde și-a continuat activitatea didactică până în 1927²¹. În urma cercetărilor sale aici, Nicorescu a publicat o serie de studii, începând cu cel apărut în anuarul Școlii Române din Roma, „Ephemeris Dacoromana” în 1924, *Scavi e scoperte a Tyras*²² și continuând cu cele din anii 1928-1932 (*Fouilles de Tyras*²³ sau *Taurul de pe monedele de la Tyras*²⁴). În aceeași perioadă, a tipărit în „Analele Dobrogei” cercetarea *O așezare antică la Cicârâcci*²⁵.

¹⁶ Vezi Raportul general al direcțiunii Muzeului Național de Antichități asupra activității muzeului pe anul 1915 în *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, p. 186-200. Pentru activitatea lui Paul Nicorescu din acei ani, vezi și Radu Vulpe, *Paul Nicorescu*, în „Dacia”, București, 11-12, 1945-1947, p. 1.

¹⁷ Un tablou cu situația materială a personalului științific al Muzeului Național de Antichități indică retribuiția lunară reală a fiecăruia. Sumele erau modeste, cercetătorii fiind nevoiți să aibă și alte ocupații sau surse de venit (V. Pârvan avea 261,80 lei pe lună, D. M. Teodorescu – 218,25, I. Andrieșescu – 200, D. Pecurariu – 180, H. Metaxa – 95, M. Doraș – 108, iar G. G. Mateescu, P. Nicorescu și S. Lambrino câte 75 de lei pe lună fiecare). Paul Nicorescu a funcționat astfel din 1915 ca profesor suplinitor la Liceul „Spiru Haret” din București. Vezi „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pe anul 1915”, București, 1916, p. 218; „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1935/1936”, p. 66; *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, p. 201.

¹⁸ „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1935/1936”, p. 66.

¹⁹ O scrisoare a lui Pârvan din martie 1917, adresată ministrului de resort și referitoare la situația personalului Muzeului Național de Antichități aflat la Iași în refugiu, indică faptul că numai directorul instituției și asistentul științific Nicorescu constituiau la vremea respectivă nucleul de specialiști ai muzeului, ceilalți funcționari nefiind prezenți în capitala moldoveană. Scrisoarea avea alăturate statele de plată, cuprinzând diurna lui Pârvan și salariul lui Nicorescu, care au primit aviz favorabil la 14 martie 1917, iar directorul muzeului îl însărcina pe asistent cu ridicarea banilor. *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, p. 203-204.

²⁰ Vezi scrisoarea lui V. Pârvan din 19 mai 1917 de la Dobrovăț, adresată ministrului de resort, prin care se arată că, în conformitate cu ordinul nr. 5 din 18 martie 1917 al directorului Muzeului Național de Antichități, Paul Nicorescu își lua reședința, ca asistent al muzeului, în Vaslui, localitate unde avea și catedra (*ibidem*, p. 206).

²¹ „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1935/1936”, p. 66.

²² „Ephemeris Dacoromana”, Roma-București, 2, 1924, p. 378-415.

²³ „Dacia”, 3-4, 1927-1932, p. 557-601.

Interesul constant al lui Vasile Pârvan pentru cariera tânărului arheolog se va materializa și în recomandarea de a fi numit, la deschiderea Școlii din Roma, bursier al acesteia. În anii de studiu la Școala Română din Roma, Paul Nicorescu a fost orientat de Vasile Pârvan către specializarea în arheologia de săpături, fiind îndrumat spre o lucrare de diplomă despre tracii din armata romană. În primul său an în capitala Italiei, 1922-1923, Nicorescu a beneficiat de o vizită amănunțită la săpăturile de la Ostia, sub conducerea arheologului și istoricului antichității Giuseppe Lugli, secretarul permanent al Școlii, precum și de o excursie arheologică de mai multe zile la Napoli și Pompei, în care tinerii bursieri au fost împreună cu directorul Școlii. De remarcat că, deși noile săpături de la Pompei erau închise publicului, prin bunăvoința lui Matteo della Corte, inspectorul ariei arheologice de acolo, membrilor Școlii le-a fost permisă intrarea și au primit explicații amănunțite asupra descoperirilor recente și asupra metodelor noi de lucru în arheologie, pe care au putut să le observe direct, puse în practică la unul din edificiile care se dezgropau atunci²⁶. În anul următor, 1923-1924, Paul Nicorescu a beneficiat din nou de oportunitățile oferite de Școala Română din Roma, care a organizat, prin bunăvoința directorului săpăturilor de la Ostia, Guido Calza, o nouă vizită pe șantierul de acolo. Acesta a ținut și o conferință, în cadrul instituției românești, la 17 mai 1924, cu interesante diapozitive, despre *Ultimele săpături din Ostia și Porto*. De asemenea, excursia de studiu de la Pompei s-a repetat și în anul respectiv, studioșii români ai istoriei antice fiind ținuti în permanență la curent cu cele mai recente descoperiri și tehnici de săpătură utilizate la Pompei. În plus, membrii Școlii Române de la Roma au participat la excursii sub îndrumarea prof. G. Q. Giglioli, director al Muzeului Național din Villa Giulia, iar Emil Panaitescu, Paul Nicorescu și Ștefan Bezdechi au făcut și câte o excursie de studii în Sicilia. În perioada în care a fost membru al Școlii din Roma, Paul Nicorescu a beneficiat și de experiența de lucru în domeniul arheologiei pe care o dezvoltaseră celelalte școli străine din Roma. Mulțumită legăturilor pe care le inițiasă Vasile Pârvan cu directorii instituțiilor similare din capitala Italiei, legături facilitate și de prestigiul pe care Academia Română îl avea la nivelul contactelor științifice pe plan european, tinerii bursieri au putut beneficia ocazional și de baza materială și experiența științifică a celorlalte Școli din Roma. De exemplu, Paul Nicorescu a fost inclus, împreună cu Emil Panaitescu, într-un proiect al Academiei Britanice, care avea în vedere măsurători topografice asupra părții din Via Appia, care la vremea respectivă era încă nestudiată pe o mare distanță, în Munții Albani. În acest scop, el s-a deplasat pe teren, alături de Panaitescu și de secretarul Școlii, Lugli, precum și de directorul Școlii Engleze, Thomas Ashby. Acesta din urmă a ținut chiar o conferință în cadrul Școlii Române din Roma, la 1 martie 1924, asupra *Sistemului stradal din împrejurimile Romei*. Cei doi bursieri români au beneficiat cu această ocazie de materialul științific inedit al cercetătorilor englezi, pe care aceștia l-au împărtășit și studioșilor români²⁷.

Ca urmare a cercetărilor de teren, Paul Nicorescu a redactat lucrarea publicată în anuarul Școlii, intitulată *La tomba degli Scipioni*²⁸, lucrare care deschide de fapt primul volum editat de instituția românească din capitala Italiei. Studiul, bogat în fotografii și

²⁴ *BCMI*. Secția din Basarabia, Chișinău, 2, 1928, p. 81-88; extras, Chișinău, 1928, 8 p.

²⁵ „Analele Dobrogei”, Constanța, 3, 1922, p. 559-566.

²⁶ Raportul lui Vasile Pârvan asupra primului an de activitate al Școlii din Roma, „Academia Română. Anale. Ședințele din 1922-1923”, s. II, tom XLIII, p. 111-113.

²⁷ V. Pârvan, *Raport asupra activității Școlii Române din Roma în anul 1923-1924*, „Academia Română. Anale. Ședințele din 1923-1924”, tom XLIV, p. 131-136. Raportul a fost prezentat Academiei Române în ședința din 10 iunie 1924.

²⁸ „Ephemeris Dacoromana”, 1, 1923, p. 1-56.

observații amănunțite, este o exercitare de analiză topografică modernă – care implică indicarea minuțioasă pe hartă și descrierea punctuală a săpăturilor executate și a tuturor obiectelor descoperite –, precum și de reconstituire a istoricului descoperirii mormântului situat extramuros, la ieșirea prin Porta Capena: fusese săpat în anii 1780-83 fără a se ține seama de criteriile arheologiei moderne. Contribuția este un rezultat direct al cercetărilor lui Nicorescu în zona Via Appia Antica, întreprinse în decursul anului 1924, sub directa supraveghere a profesorului G. Lugli, în anii respectivi docent al Universității din Roma în topografie antică. Modelul de investigație – în încercarea de a reconstitui, cu metodologia anilor '20, un sondaj arheologic întreprins cu mai bine de un secol în urmă și care fusese operat fără atenția necesară topografiei monumentului antic, unicul scop fiind acela al identificării inscripțiilor și obiectelor de artă care ar fi adus date noi asupra amintitei familii romane – era, fără îndoială, cel propus de secretarul Școlii Române din Roma, care în anii 1917-19 se ocupase de studiul mormintelor romane²⁹. Totodată, în analiza și datarea zidurilor și galeriilor mormântului antic, Paul Nicorescu s-a sprijinit pe sfaturile profesorului Tenney Frank, directorul Școlii de Studii Clasice din cadrul Academiei Americane, care i-a dat utile sugestii privitoare la identificarea diverselor materiale de construcție utilizate³⁰, în anii respectivi specialistul american ocupându-se tocmai de studierea construcțiilor republicane romane³¹. În ceea ce privește executarea desenelor și planșelor care însoțeau descrierea monumentului oferită de Nicorescu, acesta a beneficiat de colaborarea arhitectului și arheologului Italo Gismondi, suprintendentul antichităților din Roma, care își va da, de altfel, concursul la executarea aparatului ilustrativ al multora dintre lucrările primelor serii de bursieri ai Școlii. Cu cercetarea *La tomba degli Scipioni*, Nicorescu a obținut titlul de doctor în litere *magna cum laude*, în specialitatea istoria antică, la Universitatea din București, în sesiunea din ianuarie 1925, sprijinit fiind tot de Vasile Pârvan³².

²⁹ Vezi G. Lugli, *Esplorazione di un nuovo tratto del Sepolcreto Salario*, „Notizie degli Scavi”, Roma, 1917, p. 288-310; idem, *Sepolcreti in località Marranella*, „Notizie degli Scavi”, 1918, p. 20-29; idem, *Scavo di un sepolcreto romano presso la Basilica di S. Paolo*, „Notizie degli Scavi”, 1919, p. 285-354.

³⁰ P. Nicorescu, *La tomba degli Scipioni*, „Ephemeris Dacoromana”, 1, 1923, p. 56.

³¹ Vezi Tenney Frank, *Roman Buildings of the Republic. An Attempt to Date them from their Materials*, Rome, American Academy, 1924, 149 p. (Papers and monographs of the American Academy in Rome, 3).

³² „Contribuția D-lui Nicorescu – arăta Vasile Pârvan în raportul său – la istoria și topografia Romei antice, merită toate elogiile pentru spiritul rigid științific în care a fost alcătuită. Și e o plăcere pentru directorul Școlii din Roma să constate că și instituția aceasta științifică ia parte prin membrii ei la rezolvarea unor probleme pe care până acum le cercetau exclusiv occidentalii.” Sub titlu de inventar am dori să menționăm aici și severitatea deosebită cu care directorul Pârvan și-a supravegheat bursierii în anii perfecționării lor la Roma, pentru a-i stimula științific și a obține de la ei o maximă eficiență la nivelul cercetării, exprimându-și deseori nemulțumirea – în scrisorile pe care le trimitea secretarului permanent al Școlii, Giuseppe Lugli – față de lucrările prezentate de membrii Institutului nostru din capitala Italiei. De un tratament similar a beneficiat și Paul Nicorescu. În vara anului 1924, atunci când se apropia bilanțul activității primei generații de bursieri ai Școlii Române din Roma, nemulțumirea pe care Vasile Pârvan o exprima lui G. Lugli în legătură cu insuficiența implicare a lui Emil Panaitescu și a lui Paul Nicorescu în activitatea științifică tutelată de Școala Română de la Roma devenea tot mai evidentă. „Dica anche al Nicosescu – scria Pârvan la 29 iunie 1924 – che colle 20 pagine per l'ipogeo degli Scipioni il suo dovere come socio della Scuola è ben lontano di essere compiuto! E dica, prego, tanto a Panaitescu che a Nicosescu, testualmente, che mi vergogno io per loro, dinanzi ad Ashby per aver promesso di occuparsi della via Appia e di non averlo fatto... E per me un dispiacere che avrà delle conseguenze per loro”. Iar la 18 iulie 1924, revenea: „Del Nicosescu e del Panaitescu sono malcontentissimo: dopo due anni di stipendio avere da loro come solo frutto scientifico qualche piccolo articolo fatto da farsi in una settimana, è una vergogna. Fortuna che i nuovi soci sono dei bravi giovani che non pensano che allo studio e non fanno anche da diplomatici ed uomini politici!” „Universitatea din București. 1924-1925”, București, 1926, p. 113; Ș. S. Gorovei, L. Nastasă, P. Țurlea, „Școala nouă” de istorie. Mărturie

De asemenea, alături de studioșii din prima generație de bursieri (Mateescu, Panaitescu și Marcu), Paul Nicosescu a contribuit la volumul de studii privitoare la România, intitulat *Studi sulla Romania*, carte dedicată unei opere de propagandă românească în Italia. Volumul a apărut din inițiativa revistei „L'Europa Orientale”, a Institutului de Studii pentru Europa Orientală, în ale cărei numere 9-11 pe 1923 a fost tipărită culegerea de studii, publicată în volum și la Napoli, iar în 1925 la Roma, la Anonima Romana Editoriale. Contribuția tematică a lui Nicosescu la acest efort colectiv a fost studiul *La popolazione della Romania*³³. G. G. Mateescu publica în volum cercetarea *I romeni e le varie minoranze di Romania*³⁴, în timp ce Alexandru Marcu propune un articol de istorie a culturii (*Un pittore romeno all'Accademia di S. Luca. Giorgio Tatarescu*³⁵), iar Panaitescu tot un studiu privind istoria culturală și religioasă a românilor (*Latinità e Cristianesimo nell'evoluzione storica del popolo romeno*³⁶). Pe aceeași temă, Nicosescu va publica în țară, în 1924, lucrarea *La Roumanie nouvelle*, elaborată în limba franceză și pe care a redactat-o la sfârșitul anului 1923. Contribuția este o panoramă a României după 1918, mai amplă decât studiul pregătit pentru „L'Europa Orientale”, la început fiind prezentată situația geografică, etnografică și economică a țării, iar în partea a doua a textului fiind schițată evoluția istorică a poporului român, urmată de o perspectivă asupra vieții politice la români³⁷.

La absolvirea instituției din Roma, în 1924, tot Pârvan l-a recomandat pe Nicosescu în calitate de delegat la Conferința Internațională de epigrafie de la Roma. În anul 1925, tânărul cercetător a fost sprijinit din nou de mentorul său, de data aceasta în vederea admiterii ca membru al Școlii Franceze din Atena, unde Nicosescu își va desăvârși pregătirea științifică³⁸. În acea perioadă a elaborat un studiu despre campania din 339 î. Hr. a regelui macedonean Filip³⁹. Întors în țară, în 1927, Nicosescu va candida pe postul de profesor titular la Catedra de istorie antică și epigrafie a Universității din Iași. În acest sens, sugestivă este recomandarea pe care Pârvan o face vechiului său prieten, Traian Bratu, coleg de studii la Berlin, apoi profesor de limba și literatura germană la Universitatea din Iași, pentru a acorda votul său lui Nicosescu. „După cum te-am rugat – îi scria, la 23 ianuarie 1927, Vasile Pârvan lui Traian Bratu – să dai votul tău lui Gheorghe Brătianu, și sper că nu te-a făcut apoi să te căiești, tot așa te rog acum să votezi ca profesor pe școlarul meu Paul Nicosescu, care deși nu a lucrat până acum, cantitativ, prea mult, are lucrări foarte bune și se bucură de un nume bun în lumea

documentare (III), în *AIIAI*, 24, 1987, partea II, p. 425; Rodica Radu, *Paul Nicosescu – o personalitate a vieții culturale ieșene*, în *IN*, s.n., 2-3, 1996-1997, p. 161; *Vasile Pârvan. Scrisori inedite. Lettere inedite*, ediție de Ion Bulei, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 43, 46.

³³ „L'Europa Orientale. Politica, Economia, Cultura, Bibliografia. Rivista mensile pubblicata a cura dell'Istituto per l'Europa Orientale”, Roma, 3, nr. 9-11, 1923, p. 618-627; *Studi sulla Romania*, Napoli, Riccardo Ricciardi Editore, 1923, p. 135-146.

³⁴ „L'Europa Orientale”, 3, nr. 9-11, 1923, p. 628-647; *Studi sulla Romania*, p. 147-168.

³⁵ „L'Europa Orientale”, 3, nr. 9-11, 1923, p. 704-714; *Studi sulla Romania*, p. 231-243.

³⁶ „L'Europa Orientale”, 3, nr. 9-11, 1923, p. 568-617; *Studi sulla Romania*, p. 101-134.

³⁷ P. Nicosescu, *La Roumanie nouvelle*, Bucurest, Impr. „Globus”, 1924, 164 p.

³⁸ P. Nicosescu a fost recomandat de Ministerul Instrucțiunii și de profesorul de istorie romană de la Sorbona, Jérôme Carcopino, pe care îl cunoscuse la Roma în 1923, atunci când acesta asigurase, pentru o perioadă, interimatul la direcțiunea Școlii Franceze. La recomandarea acestora, Nicosescu a fost admis de Ministerul Instrucțiunii francez ca membru străin al Școlii Arheologice Franceze din Atena, în perioada perfecționării acolo asistând la săpăturile făcute de amintita instituție în diferite localități din Grecia și pregătind pentru „Bulletin de Correspondance Hellénique” cercetarea *La frise du monument triomphal de Paul Emile à Delphes*. Ș. S. Gorovei, L. Nastasă, P. Țurlea, *op. cit.*, p. 425-426.

³⁹ P. Nicosescu, *La campagne de Philippe en 339*, „Dacia”, 2, 1925, p. 22-28.

științifică de la Roma și din Apus. Sunt sigur că [...] Nicorescu va introduce o metodă serioasă, apuseană și va pregăti istorici ai antichității care să facă cinste facultății voastre”⁴⁰. De asemenea, Pârvan va apela la un alt coleg și prieten al său, I. M. Marinescu, titularul Catedrei de Limba și literatura latină a Universității din Iași⁴¹, pentru a susține candidatura lui Nicorescu⁴², mai ales în condițiile opoziției lui Orest Tafrali⁴³, care suplinea de mai bine de un deceniu catedra.

Titularizat profesor de istorie antică și epigrafie la Universitatea din Iași cu data de 1 septembrie 1927, Paul Nicorescu își va lega definitiv destinul de cel al instituției,

⁴⁰ Vasile Pârvan. *Corespondență și acte*, p. 293. Gheorghe Brătianu va fi cel care va întocmi raportul de recomandare pentru numirea la catedră a lui Paul Nicorescu, raport semnat la 22 decembrie 1926 de profesorii C. Papacostea, I. Minea, M. Ralea, G. Ibrăileanu, I. Botez, Tr. Bratu, Al. Philippide, P. Andrei, G. Pascu. Vezi Ș. S. Gorovei, L. Nastasă, P. Țurlea, *op. cit.*, p. 424-426.

⁴¹ I. M. Marinescu (1880-1965) a studiat literele la Universitatea bucureșteană în anii 1899-1903, fiind coleg cu Vasile Pârvan. După absolvirea facultății, din 1906 s-a specializat la Berlin și München, unde se va împrieteni cu Vasile Bogrea, Traian Bratu și, mai ales, va adânci raporturile amicale pe care le avea din studenție cu Pârvan, care l-a sprijinit, la rândul său în 1921, în ocuparea Catedrei de Latină a Universității ieșene, ca profesor agregat, catedră pe care o suplinea din 1918 și unde se va titulariza apoi de la 1 octombrie 1923. Marinescu a funcționat din 1904 ca profesor de latină la Craiova, la Liceul „Carol I”, reprezentând în al doilea deceniu al secolului XX unul dintre modelele formative ale lui Alexandru Marcu. Vezi A. Marcu, *Amintiri oltene*, în vol. *Oltenia*, Craiova, Tip. Ramuri, 1943, p. 13; I. M. Marinescu, *O viață supusă destinului*, ediție îngrijită și prefată de I. Oprea, București, Ed. Vestala, 2005, p. 152; L. Nastasă, „Suveranii” universităților românești. *Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale. I. Profesorii Facultăților de Filosofie și Litere (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Ed. Limes, 2007, p. 140, 247, 283.

⁴² I. M. Marinescu, *op. cit.*, p. 177. Marinescu îl considera pe Nicorescu „unul din cei mai buni elevi ai lui Pârvan și un element foarte bine pregătit în istoria veche”. Ulterior s-a validat ca un „destoinic dascăl” la Catedra de Antichități a Universității ieșene, devenind și un prieten apropiat al lui Marinescu.

⁴³ Orest Tafrali (14 noiembrie 1876 – 5 noiembrie 1937) era originar din Tulcea, unde a urmat liceul, absolvit apoi la Galați. Studiile superioare le-a făcut la București, absolvind Secția de Filologie Clasică a Facultății de Litere. În anii 1904-1905 a fost secretar al Muzeului Național de Antichități, iar în 1905-1906 a predat materia limbi clasice la Colegiul „Sf. Sava”. Fusese elev al marelui bizantinolog francez Charles Diehl în anii 1906-1913, când s-a specializat în artă bizantină la Sorbona și la Écoles des Hautes Études din Paris. În 1912-1913 a predat limba română în cadrul lectoratului de la École des Langues Orientales din Paris, iar din 1913 a devenit profesor la Catedra de Arheologie și Antichități a Universității din Iași. A suplinat mulți ani Catedra de Istorie antică a Universității de acolo. Prin contribuția sa, în 1916 a fost fondat Muzeul de Antichități din Iași, primul de acest fel din Moldova. Doctoratul l-a luat în 1921, la Sorbona, cu o teză asupra unuia dintre cele mai importante orașe bizantine (*Topographie de Thessalonique et Thessalonique du XIVe siècle*), linie de cercetare pe care o frecventase înainte de venirea în Franța (vezi studiul său *Sur les réparations faites au VIIe siècle à l'église St. Demetrius à Salonique*, 1900), continuată de-a lungul întregii sale cariere științifice, de la cercetări ca *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie byzantines* (1913), *Bizanțul și influența lui asupra țării noastre* (1914) sau lucrarea asupra Thesaloniceului (*Thessalonique des origines au XIVe siècle*, 1919). Se adaugă studiile de bizantinologie precum *Le siège de Constantinople dans les fresques des églises de Bukovine* (1924), *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna* (2 vol., 1925), *Monuments byzantines de Curtea de Argeș* (2 vol., 1931). Interesul său a fost orientat atât spre arheologie cât și spre istoria artei, ultimul domeniu de specializare fiind cel în care s-a validat ca istoric, de la cercetările de tinerețe (*Biserica domnească: datele clădirii și decorării sale picturale*, 1915; *Iconografia Imnului acatist*, 1915; *Les fresques de l'église St. Nicolas de Curtea de Argeș*, 1919; *Les fresques des églises de Bucovina*, 1924), la *Manualul de istoria artelor* în două volume apărut în anii 1922-1927; aici își expunea metodele noi de interpretare a operelor de artă, din perspectiva analizei lor ca produs al artistului, investigat pornind de la idealul pe care a intenționat să îl exprime, ajungându-se cu cercetarea la mediul care l-a creat și în care și-a desfășurat activitatea aceasta, la mentalitatea contemporanilor săi și la cauzele care au generat și impulsivat creația respectivă; și, în sfârșit, nu uităm studiile publicate mai ales în revista de el înființată în 1927, „Arta și arheologia”, contribuții importante la istoria monumentelor de artă religioasă din nordul Moldovei (*Le monastère de Soucevitza*, 1929; *Le trésor du monastère de Soucevitza*, 1930). Lui i se datorează întocmirea celui dintâi studiu amănunțit asupra picturii interioare și exterioare a mănăstirii Sucevița. Pentru întreaga sa contribuție în domeniul bizantinologiei și al istoriei artei a fost ales, cu un an înainte de moarte, la 26 mai 1936, membru corespondent al Academiei Române. R. Radu, *Profesorul Oreste Tafrali, personalitate a vieții spirituale ieșene*, în *CI*, 12-13, 1981-1982, p. 669-682; *Istoria Românilor*, vol. III, *România întregită (1918-1940)*, București, Ed. Enciclopedică, 2003, p. 717-718; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 1027.

unde va profesa întreaga perioadă interbelică. Specializarea sa la Școala Română din Roma a contribuit decisiv la calitatea științifică a prestației sale la catedră, așa cum experiența dobândită în acei ani alături de profesor și în excursiile de studii pe șantierele arheologice din Italia se va reflecta în preocupările sale arheologice, de la continuarea săpăturilor mai vechi ale lui Gr. Tocilescu și G. Murnu la Adamclisi, la cercetările efectuate la cetatea Argamum (Capul Dolojman, teritoriul comunei Jurilovca, jud. Tulcea) – săpături inițiate încă în 1926 și din care va publica destul de puțin, doar câteva date asupra edificiilor ecleziastice⁴⁴, restul informațiilor rămânând în manuscris.

Un loc aparte în activitatea lui Nicorescu îl constituie săpăturile de la Tyras (Cetatea Albă), pe care le va continua în toată perioada interbelică⁴⁵. Se simțea legat de amintitul oraș deoarece fusese primar al municipiului în anii 1926-29, după ce intrase în Parlament în două legislaturi (1920-22 și 1926-27) ca deputat de Cetatea Albă⁴⁶ și în contextul în care la începutul anilor '30 era membru al Comisiunii Monumentelor Istorice, secția Basarabia. În 1919, Nicorescu a întemeiat Muzeul de Antichități de la Cetatea Albă, pe care l-a condus până la sfârșitul perioadei interbelice⁴⁷, din 1 decembrie 1937 – după

⁴⁴ În volumul comemorativ închinat lui Vasile Pârvan, *În memoria lui Vasile Pârvan*, tipărit la București în 1934, P. Nicorescu va publica studiul *Une croix-reliquaire de Dobroudja* (vezi și extrasul, București, 5 p. + 1 pl.), prezentând parțial rezultatele săpăturilor pe care le întreprinsese în anii 1926-1930 la Capul Dolojman. Cercetările arheologice au demarat din îndemnul lui Pârvan, fiind continuate și după moartea sa, în contextul în care o descoperire făcută la Histria, în campania de săpături din vara anului 1914 (publicată de V. Pârvan, *Histria IV*, în AARMSI, s. II, tom XXXVIII, 1916, p. 558 sqq.), anume o inscripție referitoare la localitatea Argamum, al cărei domeniu s-ar învecina cu teritoriul Histriei, a permis stabilirea sitului cetății antice respective în zona Capului Dolojman. În studiul mai sus amintit, P. Nicorescu descrie sumar descoperirile făcute (câteva fragmente de ceramică greacă din secolele IV-III î. Hr., care dovedesc prezența în respectivul sit a unui emporium comercial al Histriei, un fragment de inscripție precum și câteva fragmente de sculpturi din secolul II d. Hr., mărturie a locuirii și importanței așezării și în epoca romană). De asemenea, este prezentată și faza bizantină a cetății, fortăreața din această perioadă fiind cercetată în cadrul săpăturilor. Cu toate că subiectul studiului din volumul închinat lui Vasile Pârvan este extrem de circumscris (o cruce-relicvar descoperită pe un schelet îngropat lângă un turn al așezării, obiect de cult datând probabil din secolele XI-XII), Nicorescu a oferit o serie de date importante despre săpăturile întreprinse acolo, promițând tipărirea rezultatelor detaliate ale cercetării în revista „Dacia”. Se pare că Nicorescu și-a redactat studiul cândva în anii 1930-1931 (mai precis în ultimele luni ale lui 1930 sau în prima jumătate a anului următor), pentru că menționează perioada când au fost efectuate săpăturile (1926-1930). În schimb, într-o reluare ulterioară a problemei în cadrul lucrării *Les basiliques byzantines de Dolojman* (publicată în „Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine”, tom XXV, 1, 1944, p. 95-101 și în extras, București, M.O. Impr. Statului, Impr. Națională, 1944, 7 p. + 7 pl.) precizează că cercetările la Capul Dolojman au fost efectuate în anii 1926-1932, studiul fiind însoțit de două fotografii aeriene ale sitului, despre care autorul informează că au fost făcute dintr-un avion al flotei Hidroaviației, la 26 noiembrie 1931. Aici vedem, în primul rând, influența metodelor de lucru propuse în cadrul Școlii Române din Roma de Giuseppe Lugli, specialistul italian fiind considerat în arheologia din Peninsula un pionier al amintitei maniere de investigație științifică (a utilizării fotografiilor aeriene în cercetarea siturilor arheologice). De altfel, materialul pentru volumul Pârvan trebuie să fi fost conceput în perioada mai sus menționată, întrucât se preconiza apariția acestuia în 1932, la 50 de ani de la nașterea maestrului și doar dificultățile de ordin financiar, generate și de criza economică, au întârziat tipărirea până în 1934. Studiul din 1944 se concentrează asupra celor două bazine din epoca bizantină, descrise în manieră amănunțită în ceea ce privește dimensiunile și dispunerea (prezentare completată de planuri ale săpăturilor și edificiilor), autorul promițând din nou publicarea rezultatelor complete în revista „Dacia”, proiect care, din păcate, nu a mai fost dus la bun sfârșit în contextul morții lui Nicorescu doi ani mai târziu.

⁴⁵ Privitor la interesul său pentru Cetatea Albă, vezi și P. Nicorescu, *Lucrări de restaurare la Cetatea Albă*, în BCMI. Secția din Basarabia, 1930, în aceeași revistă publicând și cercetarea *Cavoul antic de la Cetatea Albă*. Pentru o panoramă mai amplă, Ionel Căndea, *Cetatea Albă (La Cité Blanche) dans l'historiographie roumaine*, în *Tyras / Cetatea Albă / Belhorod-Dnistrovs'kyj. I. Săpături, 1996-1999*, București, 2002, p. 29-50.

⁴⁶ „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1935/1936”, p. 66.

⁴⁷ De altfel, în anul 1919, Paul Nicorescu a avut o contribuție fundamentală la înființarea Muzeului de Antichități din Cetatea Albă, fiind numit director onorific al instituției în 1920 de către D. Onciul, la vremea

moartea profesorului Orest Tafrali – devenind director al Muzeului de Antichități din Iași și conservând onorific postul de conducere de la Muzeul regional de Antichități de la Cetatea Albă⁴⁸. Materialele privitoare la Cetatea Albă publicate de Nicorescu după 1928 sunt rezultatul campaniei de săpături arheologice începută în anul respectiv și continuată până în 1930, din inițiativa generalului Radu Rosetti, la vremea respectivă directorul Muzeului Militar din București. Scopul acestor săpături era de a căuta material nou pentru istoria Moldovei până la anul 1484, când Cetatea Albă a căzut sub stăpânire turcească. În fixarea sitului de investigație arheologică un rol important l-a avut Paul Nicorescu, hotărându-se ca săpăturile să se facă exact în interiorul citadelei și pe terenul din jurul zidurilor acesteia. Campania arheologică a fost condusă de Gr. Avakian, conservatorul Muzeului de Antichități din Cetatea Albă și discipol al lui Nicorescu, care a și publicat în urma săpăturilor o cercetare axată pe materialul din epoca medievală, intitulată *Săpăturile de la Cetatea Albă* și tipărită în 1931 în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Basarabia”. Obiectele descoperite, numeroase și variate, au fost depuse în parte la Muzeul din Cetatea Albă, iar o altă parte a fost trimisă Muzeului Militar din București⁴⁹. De altfel, Nicorescu îl va recomanda apoi pe Gr. Avakian – fost elev al lui Pârvan la Universitatea din București, pe care o va absolvi în sesiunea din octombrie 1923 în specialitatea istorie-geografie⁵⁰, autor de contribuții epigrafice privitoare la Cetatea Albă publicate încă din anul 1923⁵¹ – pentru un loc la Școala Română de la Roma, unde cercetătorul se va specializa în anii 1932-34, funcționând după reîntoarcerea în țară ca profesor la Liceul „Traian” din Turnu Severin⁵². Tot mulțumită sprijinului lui Nicorescu, lucrarea lui Grigore Avakian, *Rilievi inediti di monumenti etruschi e romani*, tipărită în numărul al V-lea al „Ephemeris”-ului, apărut în 1935, va primi Premiul „Vasile Pârvan” al „Asociației Academice «V. Pârvan» a foștilor membri ai Școlii Române din Roma” pe anul 1935⁵³, atât Nicorescu precum și Avakian fiind societari ai acesteia. Premiul se acorda anual de amintita societate a ex-alunilor Școlii Române din Roma celei mai bune dintre contribuțiile foștilor bursieri tipărite în anul respectiv, lucrarea fiind premiată din fondul „Vasile Pârvan” al asociației foștilor membri, constituit încă din primul an de înființare al societății, 1928, prin sumele donate de o serie de instituții și persoane particulare care îl cunoscuseră și apreciaseră pe marele dispărut (Editura „Cultura Națională”, Banca Marmorosch Blanck, Ministerul Cultelor și Artelor, Academia Română, revista „Gândirea”, Marin Simionescu-Râmnicănuș, Al. Em. Lahovary)⁵⁴.

respectivă președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice. Organizat la început într-o sală a Liceului de băieți din Cetatea Albă, Muzeul se va dezvolta în timp, ajungând în preajma celui de-al Doilea Război Mondial cel mai important așezământ de acest fel din Basarabia. I. Andrieșescu, *Vasile Pârvan, membru al Comisiunii Monumentelor Istorice, † 26 iunie 1927*, în *BCMI*, 22, fasc. 62, oct.-dec. 1929, p. 147; P. Nicorescu, *Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă*, Iași, Tip. Presa Bună, 1937, p. 1; Ș. S. Gorovei, L. Nastasă, P. Țurlea, *op. cit.*, p. 425.

⁴⁸ „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1935/1936”, p. 183; 1937-38, p. 19, 59, 113, 116, 129; L. Nastasă, *Intimitatea amfiteatrelor. Ipostaze din viața privată a universitarilor „literari” (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Ed. Limes, 2010, p. 369.

⁴⁹ P. Nicorescu, *Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă*, p. 1.

⁵⁰ „Universitatea din București. 1924-1925”, p. 111.

⁵¹ Gr. Avakian, *Inscripții armenesti din Cetatea Albă*, în „Revista Istorică. Dări de samă, documente și notițe”, Vălenii de Munte, 9, nr. 7-9, 1923; extr. București, Tip. Cultura Neamului Românesc, 1923, 16 p.

⁵² „Buletinul Asociației Academice «V. Pârvan» a foștilor membri ai Școlii Române din Roma”, București, 12, 1939-40, p. 17; 13-15, 1940-43, p. 32.

⁵³ Idem, 9, 1936-37, p. 19.

⁵⁴ Idem, 1, 1928/29, p. 6-9; 2, 1929/30, p. 2.

Preocupările lui Nicorescu în ceea ce privește istoria Cetății Albe (atât a anticului Tyras, cât și a medievalului Moncastro ori Akkermann) nu s-au epuizat odată cu maturizarea sa științifică, așa cum o dovedesc lucrările publicate pe această temă în anii '30 și la începuturile anilor '40. A consacrat localității un foarte frumos ghid bilingv – redactat în limbile română și franceză – tipărit în 1931⁵⁵. Tot în sfera preocupărilor sale legate de Cetatea Albă se înscrie studiul *Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă*, publicat la „Presa Bună” din Iași în 1937 și în revista ieșeană „Cercetări istorice”, în 1943⁵⁶, axat pe descrierea a opt monede emise în respectiva așezare, care se bucurase de o anumită autonomie, probabil în timpul lui Petru Aron. Lucrarea este completată, în anexă, de *Ordinul dat de Genova către Pera de a obține de la negustorii moldoveni despăgubiri de 4.000 de ducați de Moncastro în favoarea lui Petrus de Gravaigo* (Genova, 17 mai 1453) și de *Plângerea și cererea de protecție a lui Ambroziu Senarega către Genova, în care se povestește cum au pus mâna Moldovenii din Moncastro pe castelul illicis (Lerici, de la gura Niprului)* (Genova, mai 1455). Ambele izvoare documentare au fost reproduse după *Acte și fragmente cu privire la Istoria Românilor* a lui N. Iorga, repropunerea lor în studiu fiind legată de încercarea de datare a respectivelor monede.

În al doilea deceniu interbelic, Paul Nicorescu s-a orientat spre cercetări de numismatică, așa cum o dovedesc atât studiul mai sus amintit, cât și lucrarea *Un nouvel aes graves olbien*⁵⁷, pe linia inițiată de studiul publicat în 1928 despre *Taurul de pe monedele de la Tyras*. Dacă atenția lui Nicorescu în două dintre studii a fost concentrată asupra descoperirilor numismatice de la Cetatea Albă, în studiul *Un nouvel aes graves olbien* este prezentată o tipologie monetară originată la Olbia, care avea reprezentat pe revers vulturul cu aripile desfăcute și delfinul, iar pe avers capul de meduză.

În anii 1933-1939, Paul Nicorescu a fost director al Seminarului Pedagogic Universitar din Iași⁵⁸, funcție ocupată cu începere din aprilie 1933⁵⁹, și s-a numărat printre membrii comitetului de redacție al revistei „Cercetări Istoric”⁶⁰. I-a sprijinit pe mai tinerii săi colaboratori de la catedră și de la Muzeul de Antichități din Iași, Grigore Anițescu și Dimitrie Berlescu, să se specializeze la Școala Română din Roma în anii 1929-31, respectiv 1939-41⁶¹. De asemenea, l-a recomandat pe Emil Condurachi, absolvent

⁵⁵ P. Nicorescu, *Cetatea Albă*, Craiova, Ed. Ramuri, 1931, 32 p. + XXIV il. Lucrarea a fost publicată în Colecția „Apollo”, inițiată de un alt fost membru al Școlii Române din Roma, Alexandru Busuioceanu; în cadrul ei apăruseră lucrări dedicate artei românești moderne, cum ar fi cartea lui Alexandru Marcu despre Tătărescu, cea a lui Al. Busuioceanu despre Iser, respectiv contribuția lui Tudor Vianu relativă la O. Han. Mini-monografia lui Nicorescu era prima din seria „Orașe și locuri de artă românești”.

⁵⁶ *CI*, 17, vol. 17, 1943, p. 75-88.

⁵⁷ „Dacia”, 3-4, 1927-1932.

⁵⁸ „Anuarul Universității Mihăilene din Iași. 1930-1935”, p. 157, 274, 557; idem, 1938-39, p. 295.

⁵⁹ L. Nastasă, *Intimitatea amfiteatrelor*, p. 369.

⁶⁰ „Anuarul Universității Mihăilene din Iași. 1935-36”, p. 100; 1938-39, p. 172. Profesorul P. Nicorescu s-a numărat printre cei 79 de colaboratori ai revistei inițiate în 1925 de Ilie Minea și care a însumat 12 volume și 4.280 de pagini tipărite în cei 22 de ani de apariție. Paul Nicorescu a semnat contribuții în „Cercetări Istoric” alături de A. Andreescu, Al. Andronic, M. Berza, G. I. Brătianu, D. Ciurea, Em. Condurachi, Em. Diaconescu, Gh. Duzinchevici, N. Grămadă, Em. Vărtosu, R. Vulpe, S. Zota etc. În plus, profesorul Paul Nicorescu va face parte din conducerea revistei cu începere din anul 1940, din acel moment comitetul de direcție al „Cercetărilor Istoric” fiind alcătuit din profesorul universitar Paul Nicorescu și conferențiarul Emil Diaconescu. Din anul 1943, după moartea fondatorului publicației, Ilie Minea, activitatea acesteia va fi direcționată de Al. Boldur, care i-a și schimbat denumirea în „Studii și cercetări istorice”. În ultimii ani ai vieții, profesorul Nicorescu a făcut parte din comitetul de redacție al revistei, alături de profesorul universitar D. Simionescu, de conferențiarul universitar N. Corivan, de N. Grigoraș, atunci șef de lucrări și de asistentul universitar D. Constantinescu. Dorina N. Rusu, *Cercetări istorice. 1925-1947. Bibliografie*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, p. X-XIV.

⁶¹ „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1938-39”, p. 181. Dimitrie Berlescu a fost și membru al Școlii Române din Franța în anii 1934-35. P. Țurlea, *Școala Română din Franța*, București, Ed. Academiei Române, 1994, p. 32.

al Literelor ieșene în octombrie 1932, devenit de la 1 ianuarie 1933 asistent al lui Orest Tafrali la Catedra de Arheologie și antichități a Universității Mihăilene, pentru o specializare din 1935 la Școala Română de la Roma, stagiul de perfecționare de doi ani completat apoi cu studii la Școala Română din Franța în 1938-39⁶². Aceeași susținere a acordat-o Niculescu unui alt fost membru al Școlii Române din Roma, Constantin Balmuș, pe care l-a sprijinit, în 1932, la acordarea docenței și, în 1936, la obținerea numirii ca profesor titular prin chemare, în ultima circumstanță amintită Balmuș fiind preferat în fața conferențiarului Th. Simenschy⁶³.

De altfel, Constantin Balmuș s-a numărat printre bursierii specialiști în filologie clasică ai Școlii Române din Roma, directorul Pârvan intenționând încă din 1922 să introducă în prima generație de elevi ai instituției un filolog clasic, pe Cezar Papacostea. În condițiile în care Papacostea nu a mai fost cuprins în primul lot de membri ai Școlii noastre din capitala Italiei, Vasile Pârvan a considerat utilă trimiterea la Roma, în vederea specializării, a unui clasicist crescut la școala sa. Așa că a insistat pentru recomandarea lui Ștefan Bezdechi, absolvent *magna cum laude* al Universității din București în vara anului 1911⁶⁴ și unul dintre cei mai activi frecventatori ai Seminarului său de Istorie antică și epigrafie⁶⁵. În vara anului 1923, Ștefan Bezdechi, atunci profesor agregat de filologie clasică greacă la Universitatea din Cluj, a solicitat Facultății de Filosofie și Litere din centrul universitar ardelean înscrierea „printre candidații pe care Facultatea de Litere îi va recomanda pentru a fi trimiși pentru studii la Academia Română din Roma”⁶⁶. Cererea sa survenea în urma anunțului făcut de direcțiunea Școlii Române din Roma printr-o adresă din 11 mai 1923 către Facultatea de Litere din Cluj, unde se solicita recomandarea unui candidat al său pentru institutul din capitala Italiei. Problema a fost discutată în cadrul ședinței Consiliului profesoral al Facultății de Filosofie și Litere din 28 mai 1923, care avea în vedere recomandarea a doi candidați din partea Universității clujene. În iunie 1923, solicitau să fie trimiși la Școala Română din Roma, pe locurile destinate Clujului, profesorul agregat Bezdechi și proaspătul licențiat Constantin Daicovici, care însă nu întrunea în anul respectiv condițiile de admitere. În privința lui Bezdechi, consiliul profesoral al Universității transilvănene, întrunit la 16 iunie 1923, considera că nu are competența necesară pentru a-l recomanda pentru calitatea de „hospitant”, luând în discuție și aprobând numai cererea sa de concediu în acest scop, în condițiile în care Regulamentul de Funcționare al celor două Școli române din străinătate, de la Roma și din Franța, prevedea ca Universitatea respectivă să poată

⁶² „Anuarul Universității Mihăilene din Iași 1930-1935”, p. 344, 367, 378; 1935-36, p. 166, 182; 1936-37, p. 98; 1937-38, p. 114; 1938-39, p. 152, 172, 182; P. Turlea, *op. cit.*, p. 32, 50; R. Radu, *Paul Niculescu*, p. 165; Dorina N. Rusu, *Dicționarul Membrilor Academiei Române*, p. 245-246, 811. La Școala Română de la Roma, Emil Condurachi s-a ocupat de studiul creștinismului în Illyricum, redactând o contribuție publicată sub titlul *Monumenti cristiani nell'Illyrico* în „Ephemeris Dacoromana”, 9, 1940. La Universitatea din Iași își va susține doctoratul după întoarcerea de la Roma, la 11 octombrie 1938, cu o teză pregătită acolo – *Contribuții la studiul creștinismului în vechiul Illyric* – în fața unei comisii prezidată de profesorul I. M. Marinescu. Emil Condurachi va avea un rol important în destinul postbelic al Muzeului Național de Antichități, transformat în 1956 în Institut de Arheologie, pe care l-a condus în anii 1956-70, fiind urmat la direcțiunea instituției de un alt fost elev al Școlii Române de la Roma, Dionisie M. Pippidi (care s-a aflat în fruntea institutului în anii 1971-82).

⁶³ C. Balmuș a fost susținut și de I. M. Marinescu, atât în 1932 cât și la titularizarea ca profesor, raportul din decembrie 1936 fiind semnat tot de I. M. Marinescu și P. Niculescu. L. Nastasă, „*Suveranii universităților românești*”, p. 279.

⁶⁴ Radu Ardevan, *Viața și activitatea lui Ștefan Bezdechi*, în AMN, 24-25, 1987-1988, p. 1156.

⁶⁵ V. Turcuș, *George G. Mateescu (1892-1929) director al Școlii Române din Roma. Viața și opera*, București, Ed. Academiei Române, 2008, p. 9.

⁶⁶ Vezi cererea lui Ștefan Bezdechi din 7 iunie 1923 în Serviciul Județean al Arhivelor Naționale – Cluj (S.J.A.N. Cluj), fond Universitatea „Regele Ferdinand I din Cluj”, nr. 798, Facultatea de Litere, doc. nr. 384-1922/23.

recomanda doar proprii săi absolvenți sau doctoranzi; ori Bezdechi absolvise la București și își luase în 1920 doctoratul tot acolo⁶⁷.

Directorul Pârvan a considerat importantă prezența permanentă a unui filolog clasic la specializare în cadrul Institutului din capitala Italiei, așa că îl va primi pe Constantin Balmuș la Școala Română de la Roma în anul universitar 1925-26⁶⁸.

Constantin Balmuș s-a născut la 25 mai 1898 la Murgeni, în județul Vaslui. Primii ani de școală i-a urmat la Ivești, iar din 1909 a frecventat Liceul Internat din Iași, luându-și bacalaureatul în 1918. În centrul de cultură moldovean și-a desăvârșit și studiile universitare (în cadrul Facultății de Litere și Filosofie pe care a absolvit-o în 1920, în specialitatea filologie clasică). După terminarea facultății a urmat la început o carieră de profesor secundar la Liceul Militar din Iași⁶⁹, fiind apoi cooptat asistent la Facultatea de Litere din Iași, în specialitatea limba latină, la catedra profesorului Ion M. Marinescu⁷⁰. S-a perfecționat apoi la Bonn și Berlin (în anii 1922-24), în 1925 luându-și doctoratul la Iași cu o teză despre *Tehnica povestirii la Plutarh*⁷¹. În urma specializării în capitala Italiei, chiar dacă nu și-a mai inclus materialul în vreuna dintre publicațiile Școlii, a tipărit la Iași, în 1927, cercetarea *De Quintiliani fontibus graecis*⁷².

Revenit la Iași în 1926, și-a continuat activitatea în mediul universitar, fiind definitivat ca asistent la Catedra de Limba și Literatura latină la 15 decembrie 1930. În

⁶⁷ Conform articolelor 12, 13 și 14 din Regulamentul de Funcționare al Școlilor Române de la Paris și Roma, Facultățile de Litere ale celor patru Universități (București, Iași, Cluj și Cernăuți) recomandau doar „licențiații ori doctorii cei mai distinși ai lor”. În cazul primei generații de bursieri, doi erau recomandați de Universitatea din București (Nicorescu și Marcu), iar ceilalți doi de Universitatea clujeană (Mateescu, doctorand al Facultății de Litere din Cluj la vremea aceea, și Emil Panaitescu, a cărui recomandare fusese îndelung dezbătută în Consiliul Literelor clujene). În ședința Consiliului profesoral al Facultății de Litere și Filosofie din Cluj de la 30 noiembrie 1921, discutându-se adresa Ministerului Instrucțiunii Publice prin care se solicita ca până la 6 decembrie facultatea să desemneze câte doi licențiați ai săi pentru Școlile de la Roma și Paris și arătându-se că nu există decât o singură cerere, cea a lui G. G. Mateescu, doctorand al Facultății, s-a decis recomandarea acestuia la secția arheologie și istorie de la Școala din capitala Italiei, iar pentru celelalte locuri s-a hotărât să se intervină la minister, sugerându-se ca pentru anul respectiv bursele de filologie să poată fi date tot pentru studii istorice. În acest context a solicitat Emil Panaitescu bursa la Școala de la Roma la 17 iunie 1922, dar în calitate de membru ospitant (oaspete) al instituției, calitate prevăzută de art. 20 al Regulamentului și care era mult mai largă în sensul acceptării la Școală și a unor persoane care nu se încadrau strict în paleta de discipline promovate în cele două institute și pentru care nu se aplicau articolele 12-14, deci nici dispozițiile privitoare la obligativitatea de a fi licențiat sau doctor al Universității respective. De altfel, pe baza acestui articol 20, la începutul anului 1922, profesorul Coriolan Petran solicita recomandarea ca oaspete al Școlii Române din Roma pe timpul vacanței de vară a anului respectiv. Cu toate că cererea sa a fost aprobată de Consiliul Facultății de Litere a Universității din Cluj în ședința sa din 2 februarie 1922, deplasarea sa la Roma a rămas doar un proiect, școala deschizându-și porțile abia în toamna anului 1922. Vezi idem, Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesoral în anii 1919/20-1923/24, f. 138v-139, 149v, 161v; doc. nr. 43-1921/22; doc. nr. 429-1922/23; *MOF*, nr. 105, 13 aug. 1921, p. 4150-4152; V. Turcuș, *op. cit.*, p. 35.

⁶⁸ Constantin Balmuș aprecia într-un *curriculum vitae* că a făcut doar „studii de informație la Școala Română din Roma” în 1925/26. De altfel, și în cazul acceptării lui Balmuș la Școala Română de la Roma, Vasile Pârvan se adresa prevenitor Ministerului Instrucțiunii la 12 septembrie 1925, ținând să atragă atenția că cei doi candidați de la Cernăuți și Iași, N. Grămadă și C. Balmuș, „ambii doctori în litere și cu lucrări științifice” i s-au prezentat ca agreați de facultățile lor, dar asupra acestora nu primise încă nici o înștiințare oficială din partea amintitelor Facultăți de Litere. „Universitatea Mihăileană din Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1935/36”, p. 29; *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, p. 272.

⁶⁹ G. D. [Gabriela Drăgoi], *Constantin I. Balmuș*, în *Academia Română. Dicționarul general al Literaturii Române. A/B*, București, Ed. Univers Enciclopedic, 2004, p. 334.

⁷⁰ „Anuarul Universității din Iași. 1924-25”, p. 75; 1925-26, p. 63-64; 1926-27, 1927-28, p. 87-88; 1928-29, p. 82; 1929-30, p. 82.

⁷¹ C. Balmuș, *Tehnica povestirii la Plutarh* în „*Bioi paralleli*”, Chișinău, 1925, 107 p.

⁷² *De Quintiliani fontibus graecis*, scripsit Constantinus Balmus, Iasi, Typis Diocesis Catholicae Iassensis, 1927, 37 p.

primăvara anului 1932, Constantin Balmuș și-a susținut docența în limba și literatura latină, prezentând lucrarea *Étude sur le style de Saint Augustin dans „Les Confessions” et „La Cité de Dieu”*, apărută la Paris în 1930⁷³. La doar câteva zile după obținerea docenței, la 20 martie 1932, Balmuș a primit însărcinarea de conferențiar suplinitor pentru limba latină la Facultatea de Litere din Iași, iar în întrunirea Senatului Universității de la 29 martie același an era decisă intervenția la Ministerul Instrucțiunii pentru ca a se aproba propunerea Facultății de Litere de a-l ridica pe Constantin Balmuș din poziția de asistent în cea de conferențiar pentru limba și literatura latină, disciplină la care devenise conferențiar provizoriu de la 22 aprilie 1932⁷⁴. Definitivarea sa la conferință a fost luată în discuție încă din anul universitar 1935-36, la 9 decembrie 1936 Constantin Balmuș obținând titlul de conferențiar definitiv la limba și literatura latină⁷⁵. Între timp însă devenise vacantă Catedra de Limba și Literatura greacă, prin decesul neașteptat al profesorului Cezar Papacostea, survenit la 7 iulie 1936. Având sprijinul lui Paul Nicorescu, precum și al latinistului I. M. Marinescu, Constantin Balmuș a fost titularizat la Catedra de Limba și Literatura greacă a Facultății de Litere ieșene la 1 februarie 1937⁷⁶, rostind la 13 aprilie 1937 prelegerea inaugurală a cursului său pe o temă nietzscheiană, *Fost-au grecii senini?*⁷⁷.

Din 1937 și până în anul 1948, C. Balmuș a funcționat la Iași ca titular al Catedrei de Limbă elină. A avut un rol important în istoria Seminarului de Limba și Literatura greacă din Iași, pe care l-a condus în anii respectivi, îmbogățindu-i biblioteca și inițiind publicarea colecției „Autori greci în românește”, din care au apărut volumele *Leucip și Democrit* (1941)⁷⁸ și *Heraclit din Efes* (1943)⁷⁹. De această perioadă a activității sale didactice și științifice se leagă transpunerea în limba română a *Tratatului despre stil* al lui Demetrios, începută încă din anul 1941, volum publicat la Iași cu un comentariu consistent în anul 1943⁸⁰. Maniera în care aborda textele antice, întrevăzută încă de la primele traduceri (vezi, de exemplu, transpunerea în limba română a romanului lui Longos, *Daphnis și Chloe*, apărută la București în 1922⁸¹, prima traducere integrală la noi a lucrării și care a fost reeditată în mai multe rânduri, remarcându-se prin veșmântul său stilistic sau tălmăcirea *Tratatului despre sublim* în 1935), a câștigat mult în urma specializărilor sale în Germania, în anii 1922-24, la Școala Română din Roma un an mai târziu și la Paris (unde a întreprins o călătorie de studii în vara anului 1926)⁸². Constantin Balmuș folosea pentru traduceri sale din textele clasice edițiile critice de

⁷³ Idem, *Étude sur le style de Saint Augustin dans „Les Confessions” et „La Cité de Dieu”*, Paris, Les Belles Lettres, 1930, 328 p. Examenul de docență a fost susținut la 15 martie 1932. „Anuarul Universității Mihăilescu din Iași. 1930-1935”, p. 202, 268.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 143-144, 202, 268.

⁷⁵ Idem, 1935-36, p. 29, 127.

⁷⁶ Idem, 1936-37, p. 4, 35, 97.

⁷⁷ C. Balmuș, *Fost-au grecii senini? Lecțiune inaugurală ținută la Facultatea de Filosofie și Litere din Iași, la 13 aprilie 1937*, VR, 1938; extr. București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Centrală, 1938, 22 p.; „Universitatea Mihăilescu din Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1936/37”, p. 100.

⁷⁸ *Leucip și Democrit*, trad. cu un studiu introductiv de Haralambie Mihăescu, pref. de C. Balmuș, Iași, Tipografia Alexandru A. Terek, 1941, 149 p. (Autori greci în românește, 1).

⁷⁹ *Heraclit din Efes*, trad. cu un studiu introductiv de Haralambie Mihăescu, pref. de C. Balmuș, Iași, Tipografia Alexandru A. Terek, 1943, 118 p. (Autori greci în românește).

⁸⁰ Demetrios, *Tratatul despre stil*, traducere, introducere, comentariu C. Balmuș, Iași, Atelierele Grafice Alexandru Terek, 1943, 232 p.; G. Călinescu și contemporanii săi (*Corespondență primită*), ed. îngrijită, note și indici de Nicolae Mecu, vol. I, București, Ed. Minerva, 1984, p. 66.

⁸¹ Longos, *Daphnis și Chloe*, din grecește de Const. Ion Balmuș, București, Cultura Națională, 1922, 122 p. (*Clasici antici*).

⁸² G. Călinescu și contemporanii săi, vol. I, p. 45-46.

prestigiu ale autorului respectiv, care erau propuse la vremea aceea de literatura europeană, consultând mult versiunile în limba franceză, italiană sau germană ale operelor. Interpretările erau moderne și fără îndoială că multe dintre concluziile interesante la care a ajuns au fost datorate bunei cunoașteri a limbilor străine amintite, italiana perfecționându-și-o în perioada de specializare la Școala Română de la Roma. A tradus de altfel și din Carducci, publicând, în 1940, *La izvoarele Clitumnului*⁸³. Pe aceeași temă susținea la sfârșitul anului 1939 conferința *Giosuè Carducci: Alle fonti del Clitumno*, sub auspiciile Institutului de Cultură Italiană, secția din Iași⁸⁴. Perioada în care a studiat la Roma i-a stimulat lui Constantin Balmuș, dincolo de interesul pentru antichitatea clasică, apetența pentru literatura latină și greacă a primelor secole creștine, a perioadei în care cultul vechiului clasicism era pus față în față cu noua mentalitate creștină. S-a interesat astfel de opera Sfântului Augustin, linie de investigație continuată în perioada de studii în Franța. Pe această direcție de cercetare se înscriu și contactele sale cu Asociația Guillaume Budé din Franța, care în anii '20 tipărise două opere monumentale pe amintita temă (*Histoire de la littérature latine chrétienne* a lui Pierre de Labriolle în 1924 și *Histoire de la littérature greque chrétienne* a lui Aimé Puech în anul 1928), Constantin Balmuș publicând la Paris, în seria „Collection d'études anciennes sous le patronage de l'Association Guillaume Budé”, studiul său asupra stilului Sfântului Augustin. De altfel, interesul său pentru Sfântul Augustin a rămas constant în prima jumătate a anilor '30, clasicistul pregătind în 1932 traducerea *Confesiunilor* Sf. Augustin, pe care spera să o publice în toamna anului 1933, împreună cu o introducere asupra spiritualității acestui doctor al bisericii⁸⁵. La volumul omagial Vasile Pârvan, apărut în 1934 sub egida „Asociației foștilor membri ai Școlii Române din Roma”, Constantin Balmuș va contribui tot cu un material referitor la opera Sf. Augustin⁸⁶. Problematicii literaturii primelor secole creștine îi este subsumată și lucrarea sa *Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma*, apărută în revista „Il Mondo Classico” din Torino în 1935⁸⁷, Balmuș axându-și contribuția pe analiza jurnalului poetic de călătorie al scriitorului galo-roman⁸⁸. Interesul pentru evoluția latinei clasice spre latina târziu antică, chestiune pe care o studia la mijlocul anilor '30, este oglindit și în prelegerile sale universitare, în primul semestru al anului didactic 1936-37, înainte de a fi numit profesor titular de limba și literatura greacă, susținând la Iași un curs despre termenii religioși și juridici în limba latină, completat de un seminar consacrat interpretărilor de texte latine creștine⁸⁹. Constantin Balmuș a păstrat și legătura cu mediul clasicistilor italieni, corespondând cu apreciatul latinist Corso Buscaroli, care a tradus și a editat în perioada interbelică, în Italia, *Cartea Didonei*⁹⁰.

⁸³ Vezi „Însemnări leșene”, Iași, 5, nr. 1, 1940, p. 33-36.

⁸⁴ Conferința lui C. Balmuș din 27 noiembrie 1939, „Studii Italiene”, București, 6, 1939, p. 205.

⁸⁵ G. Călinescu și contemporanii săi, vol. I, p. 53.

⁸⁶ C. Balmuș, *La lettre de Saint Augustin à Licentius (ep. XXVI)*, în *In memoria lui Vasile Pârvan*, volum publicat de Asociația Academică „Vasile Pârvan” a foștilor membri ai Școalei Române din Roma, București, Cartea Românească, 1934, p. 21-27.

⁸⁷ Idem, *Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma*, „Il Mondo Classico”, Torino, 5, n. 3-4, maggio-agosto 1935, p. 263-287.

⁸⁸ G. Călinescu, C. Balmuș: *Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma; Tratatul despre sublim*, în idem, *Ulysse*, București, Ed. pentru Literatură, 1967, p. 279-283.

⁸⁹ „Universitatea Mihăileană Iași. Anuarul Universității pe anul academic 1936/1937”, p. 100.

⁹⁰ Latinistul Corso Buscaroli s-a ocupat în mod special de opera lui Virgiliu, de Horațiu, de diverși autori latini (vezi C. Buscaroli, *Persio studiato in rapporto a Orazio e a Giovenale*, 1. *Esame del prologo e della prima satira*, Imola, A. Baroncini, 1924, XIII+123 p.; idem, A. M. Guillemin, *L'originalité de Virgile, Étude sur la méthode littéraire antique* („Collection d'études latines publiée... sous la direction de J. Marouzeau”,

În toamna anului 1944, Constantin Balmuș a fost pentru o scurtă perioadă decan al Facultății de Litere din Iași⁹¹. Din 1948 s-a stabilit la București, funcționând la Catedra de Filologie clasică a Universității din capitală, al cărei rector a fost în anii 1950-1952, perioadă când a ocupat și funcția de director al Muzeului de Antichități din București. La 1 noiembrie 1948, Constantin Balmuș a fost ales membru titular al Academiei Române⁹².

După reîntoarcerea de la Școala Română din Roma, Balmuș a ținut legătura cu foștii săi colegi, atât în cadrul „Asociației Academice «V. Pârvan» a foștilor membri ai Școalei Române din Roma”, al cărei membru fondator a fost, alături de ex-*alumni* primelor generații de bursieri ai instituției, cât și prin relații de amicitie personală, sprijinindu-i pe unii dintre aceștia (pe George Călinescu de exemplu) în obținerea unei poziții universitare în România interbelică.

*Série scientif., VII), Paris, „Les Belles Lettres”, 1931, 157 p., „Bollettino di filologia classica”, Torino, 39, n. 5, nov. 1932, p. 119-127; extr.: Pinerolo, Chiantore Mascarelli, [1932], 11 p.; idem, *Il libro Vergil's Troy del knight*, „Aevum”, Milano, 3, fasc. 1, genn.-mar. 1934, p. 149-158; idem, *Il prologo di Persio*, „Il Mondo Classico”, 7, 1937; extr.: Torino, Silvestrelli e Cappelletto, 1937, 8 p.; idem, *La poesia di Virgilio*, Imola, Cooperativa Tip. Galeati, 1937, 15 p.; idem, *Perfidum ridens Venus: l'ode 3.27 di Orazio con versione ritmica ed esegesi*, Bologna, N. Zanichelli, 1937, 76 p.; idem, *Aeneidos liber quartus*, „Bollettino di filologia classica”, 44, n. 11-12, maggio-giugno 1938, p. 253-260; Quintus Horatius Flaccus, *Da Orazio: liriche amorose*, tradotte in versi da Corso Buscaroli, „La fera 'd sen Cassien”, Imola, n. unico, agosto 1922; extr.: Imola, A. Baroncini e figlio, 1922, 14 p.; idem, *Da Orazio lirico: versioni ritmiche*, C. Buscaroli traduttore, „Atene e Roma”, Firenze, n.s., 4, n. 10-12, 1923; extr.: Firenze, Ariani, 1924, 7 p.; idem, *Da Orazio lirico: versioni ritmiche*, [trad. di Corso Buscaroli], „Rivista bimestrale bibliografica scientifica umanistica”, Torino, 1, n. 5, settembre-ottobre 1931; extr.: Torino, Officina Elzeviriana, 1931, 7 p.; idem, *Da Orazio lirico*, trad. Corso Buscaroli, „Il Mondo Classico”, 5, n. 3-4, maggio-agosto 1935; extr.: Torino, Silvestrelli e Cappelletto, 1935, 7 p.; idem, *Aere perennius: Hor., Carm. 3., 30.*, [trad. di] Corso Buscaroli, „Atene e Roma”, ser. 3, 6, n. 1, genn.-mar. 1938, p. 62; Publius Vergilius Maro, *Il libro di Didone*, testo, con traduzione a fronte seguito da ampio commento interpretativo ed estetico a cura di Corso Buscaroli, Milano, Società anonima Dante Alighieri, 1932, XII-519 p.). C. Buscaroli s-a interesat și de literatura italiană, scriind despre Leopardi, A. Oriani, Borgese etc. (C. Buscaroli, *Un romanzo giovanile di Alfredo Oriani*, „La Teda. Mensile toscano-romagnolo di vita e d'arte”, Modigliana, Faenza, 1, n. 3, ott. 1922, p. 79-84; idem, *Borgese poeta*, „La Teda”, 2, n. 1/2, genn./feb. 1923, p. 37-44; idem, *Il Si di Alfredo Oriani*, „La Romagna”, Imola, ser. VI, 14, fasc. 6, 1923; extr.: Imola, Coop. Tip. edit. Paolo Galeati, 1923, 12 p.; idem, *Adolfo Albertazzi*, „Il Cenacolo. Rivista mensile di letteratura e d'arte”, Imola, 1, n. 5, maggio 1924, p. 2-5; idem, *Il Galletti contro il Croce*, „Il Cenacolo”, 1, n. 6/7, giu./lug. 1924, p. 3-10; idem, *Su L'Infinito di Leopardi*, „Il Cenacolo”, 1, n. 1, ian. 1924, p. 2-5; n. 2, feb. 1924, p. 9-12). Buscaroli a avut preocupări care cuprindeau, de asemenea, opera lui H. Heine și J. W. Goethe (vezi Heinrich Heine, Johann Wolfgang von Goethe, *Liriche*, saggio di versioni poetiche di C. Buscaroli, Imola, Baroncini, 1922, 121 p.; H. Heine, *Idillio alpino: dalla Harzreise*, saggio di versione poetica di Corso Buscaroli, Imola, A. Baroncini & figlio, 1922, 16 p.; idem, *Il pellegrinaggio a Kevlaar*, versione poetica di Corso Buscaroli, Imola, Stab. Tipografico imolese, 1923, 24 p.). De altfel, în a doua jumătate a anilor '30 și C. Balmuș era interesat de opera lui Horațiu, împreună cu Al. Graur devenind autori ai unei literaturi didactice pe această temă (vezi Quintus Horatius Flaccus, *Satire și epistole alese*, pentru clasa a VII-a literară, București, Ed. Autorilor Asociați, [1935], 111 p.; idem, *Ode și epode alese*, pentru clasa a VIII-a secundară, București, Ed. Autorilor Asociați, 1936, 130 p.; idem, *Bucăți alese pentru clasa a VIII-a literară*, București, Ed. Tempo, [1945], 182 p., ultima în colab. cu Iorgu Stoian). Corso Buscaroli este tatăl criticului muzical și jurnalistului italian Piero Buscaroli (n. 1930, Imola), care s-a remarcat în cultura Italiei celei de-a doua jumătăți a secolului XX prin operele biografice asupra lui J. S. Bach, Mozart și Beethoven, prin patronarea colecției de profil a Editurii Mondadori, serie îngrijită împreună cu criticul muzical Paolo Isotta, prin activitatea jurnalistică în cadrul ziarelor „Il Borghese” a lui Leo Longanesi, „Roma” din Napoli (al cărui director a fost în anii 1972-75) sau „Il Giornale” a lui Montanelli, precum și prin poziția sa publică în sprijinul orientărilor fasciste. Date biografice în Piero Buscaroli, *Dalla parte dei vinti. Memorie e verità del mio Novecento*, Mondadori, 2010, 521 p.*

⁹¹ „Anuarul Universității «Al. I. Cuza» din Iași. 1939-1959”, București, 1960, p. 7.

⁹² Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 58.

Ar mai fi de amintit, revenind la profesorul Nicorescu, tot pe linia preferinței sale de a-i susține pe foștii studioși ai Școlii din Roma în ocuparea unor catedre universitare, votul favorabil pe care l-a acordat în 1939 lui Radu Vulpe, în vederea titularizării sale la Catedra de Arheologie și preistorie a Universității din Iași. De altfel, încă din anul universitar 1928-29, Paul Nicorescu propunea Ministerului Instrucțiunii crearea Catedrelor de Arheologie preistorică și Istoria artei, propunându-l ca titular la arheologie pe Radu Vulpe⁹³. Postul de la Catedra de Arheologie și Antichități de la Iași rămăsese liber în urma decesului lui Orest Tafrali, la 5 noiembrie 1937, competiția fiind prevăzută pentru vara anului 1938⁹⁴. La concurs s-au înscris Radu Vulpe, absolvent al Universității din București și emul al lui Pârvan – care a ocupat în anii 1923-1926 postul de asistent la Muzeul Național de Antichități –, fost elev al Școlii Române din Roma (1924-1926) și al celei de la Paris (1928-1929)⁹⁵, precum și Dumitru Tudor, specializat

⁹³ R. Radu, *op. cit.*, p. 164. Problema unei Catedre de Istoria artei la Universitatea Mihăileană va rămâne deschisă toată perioada interbelică, spre nemulțumirea specialiștilor, disciplina fiind predată doar pe anumite segmente cronologice, în cadrul Catedrei de Istoria antică și rămânând astfel neacoperite arta medievală, bizantină, renașcentistă și modernă. În anul 1944, Radu Vulpe insista din nou pe lângă minister, propunând înființarea unei asemenea catedre ai cărei titulari să fie Alexandru Busuioceanu, cu care Radu Vulpe fusese coleg la Școala Română de la Roma în anul 1924-25, sau Virgil Vătășianu, la rândul său fost membru al Institutului nostru din capitala Italiei, aflat atunci la Roma ca secretar al Școlii.

⁹⁴ Senatul Universității ieșene a aprobat, cu data de 30 noiembrie 1937, ca profesorul I. M. Marinescu să suplinească respectiva catedră, până la perfectarea unei noi titularizări, ministerul de resort sancționând acea hotărâre. Istoricul organizării respectivului concurs de titularizare este destul de complex, oglindind atât specificul vieții universitare interbelice, cât și momentul conjunctural al instaurării regimului de autoritate monarhică din 10 februarie 1938. Cum până la 18 februarie 1938 catedra nu fusese ocupată prin „chemare” de către un titular de la o altă universitate, în data de 9 martie 1938 Consiliul profesoral al Facultății de Litere și Filosofie a cerut Rectoratului publicarea vacanței catedrei. La 6 aprilie 1938, rectorul Traian Bratu înștiința Facultatea de Litere și Filosofie că respectiva publicare se operase în „Monitorul Oficial” din 1 aprilie 1938. Profesorul Iorgu Iordan, decanul facultății, a revenit însă la 8 aprilie 1938 cu o adresă, solicitând publicarea corectă a vacanței, pentru ocuparea ei nu de către un titular, așa cum apăruse în „Monitorul Oficial”, ci prin concurs. Nicolae Ursulescu, *Venirea profesorului Radu Vulpe la Iași*, „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași. Istorie”, Iași, tom XLIV-XLV, 1998-1999, p. 207-208.

⁹⁵ Născut la 29 decembrie 1899 la Albești, în Ialomița, Radu I. Vlad (apoi Radu Vlădescu) a urmat clasele primare și secundare la București, pregătirea liceală în cadrul Liceului de aplicație din capitală fiindu-i vremelnic întreruptă de evenimentele anilor 1916-1918, când desfășurarea războiului l-a condus spre activități străine studiilor, tânărul servind ca cercetaș în spitalul de evacuare din Medgidia. În vremea retragerii în Moldova se afla în colonia de cercetași refugiați de la Solești-Vaslui și Sculeni Iași, experiența războiului și a frontului determinându-l ca după susținerea bacalaureatului în 1919 să se înroleze ca voluntar; a funcționat în cadrul Regimentului I Grăniceri și a urmat totodată Școala militară de infanterie. În anii 1920-1924 a frecventat cursurile Facultății de Filosofie și Litere a Universității bucureștene, însă a abandonat pregătirea militară, în anii 1936-1937 frecventând cursul de ofițeri de rezervă la Regimentul 21 Dorobanți din București și fiind avansat locotenent în rezervă, apoi încadrat la Divizia I Grăniceri. Cariera militară a reprezentat însă o opțiune de moment, pasiunea pentru studiile istorice și, în special, pentru istoria veche și arheologie rămânând definitorie pentru întreaga sa activitate de maturitate. Radu Vulpe a urmat pe rând toate treptele ierarhiei didactice, de la funcția de asistent în cadrul Seminarului de Istorie antică și epigrafie al lui Pârvan (numit cu data de 1 octombrie 1926, prin adresa nr. 107058/926, fiind cooptat de savant la întoarcerea de la Școala Română de la Roma pe locul lui Gheorghe Ștefan, la rândul său discipol al profesorului Pârvan și care fusese integrat în seminarul lui Pârvan încă de student, din anul universitar 1924-1925, fiind trimis apoi și el, din toamna anului 1926, la specializare la Școala Română de la Roma), la docența în protoistorie obținută la 1 ianuarie 1929, ca urmare a promovării examenului de abilitare susținut în decembrie 1928. În această calitate R. Vulpe a predat, în perioada 1930-1936, cursuri libere de protoistoria Sud-Estului european la Facultatea de Litere din București. La începutul anului 1932 a fost propus de către Facultatea de Litere din București pentru calitatea de conferențiar onorific. Vezi „Universitatea din București. 1924-1925”, p. 107; 1926-27, p. 137; 1927-28, p. 81; 1928-29, p. 108; 1929-30, p. 86; 1930-31, p. 65-67; 1931-32, p. 9-10, 108-109; 1932-33, p. 191-192; 1933-34, p. 76; 1935-36, p. 69; 1936-37, p. 79; 1937-38, p. 94; *Le professeur Radu Vulpe à son 70e anniversaire*, „Dacia”, n.s., 15, 1971, p. 6; *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 344; Mircea Petrescu-Dâmbovița, *Profesorul Radu Vulpe*

de asemenea la Școala din Roma, de unde se întorsese de câțiva ani⁹⁶. Candidații erau diferiți, în primul rând din perspectiva preocupărilor științifice, Radu Vulpe abordând preponderent teme legate de istoria traco-getică și, în general, de epocile considerate ca aparținând protoistoriei, în timp ce Dumitru Tudor se orientase prevalent spre cercetarea antichității romane⁹⁷. Între cei doi candidați exista și o diferență de vârstă de aproape un deceniu (Radu Vulpe era născut în 1899, iar Dumitru Tudor la 22 mai 1908) și, în consecință, de traseu academic urmat, Radu Vulpe trecând până în momentul respectiv prin aproape toate posturile de „așteptare” ale Universității din București și fiind interesat acum de o titularizare la Iași, în timp ce Dumitru Tudor, absolvent al Universității din București în sesiunea din ianuarie 1930⁹⁸, funcționa din același an ca profesor în învățământul secundar⁹⁹, activitate întreruptă în anii 1933-1935, când fusese bursier la Roma. Pentru o scurtă perioadă – 1930-31 – Dumitru Tudor fusese bibliotecar al Facultății de Filosofie și Litere din București. În condițiile în care se avea în vedere o nouă lege a învățământului superior, concursul nu s-a mai desfășurat în 1938¹⁰⁰, fiind reluat în vara anului 1939, dar pentru o catedră cu profilul parțial schimbat, Arheologie

la 80 ani, în *AIIAI*, 17, 1980, p. 890; P. Țurlea, *op. cit.*, p. 24, 31; Gh. Sibechi, *Radu Vulpe [Necrolog]*, în *CI*, n.s., 14-15, 1983-84, p. 309-310. Radu Vulpe s-a înscris la concurs pe data de 15 aprilie 1938, depunând o nouă cerere de participare la 9 mai 1938, necesară datorită republicării vacanței catedrei în *MOF* din 22 aprilie, potrivit solicitării decanului Iorgu Iordan. În sfârșit, la 23 mai depune o a treia cerere, menită să completeze actele de concurs prezentate anterior. Prima sa cerere fusese oricum lovită de nulitate, întrucât nu era la momentul respectiv profesor titular la vreo altă catedră. N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 208.

⁹⁶ Dumitru Tudor s-a înscris pentru titularizare doar în faza a doua, după republicarea vacanței în „Monitorul Oficial”, anume la 11 mai, depunând și el o nouă cerere de completare a actelor la 26 mai 1938. *Ibidem*, p. 208-209.

⁹⁷ În urma cercetărilor arheologice întreprinse în așezările și cetățile romane de la Sucidava (Celei), Romula etc., a publicat *Cetatea Romula* (Craiova, 1931, 22 p.), *Podul de la Celi al lui Constantin cel Mare* („Arhivele Olteniei”, Craiova, 13, nr. 71-73, 1934, p. 107-124), cercetarea intitulată *Sucidava* („Dacia”, 5-6, 1935-1936, p. 387-422, continuată în numerele următoare ale revistei), *Castrele romane de la Jidava lângă Câmpulung în Muscel* (București, 1938, 29 p., extras din revista „București”, II, din 1936 și tratând problema contribuțiilor lui Marsili la arheologia românească). În anuarul Școlii Române din Roma, ca rezultate ale cercetărilor întreprinse în perioada în care a fost bursier al instituției, a tipărit *I Cavalieri danubiani* (7, 1937, p. 189-356), respectiv *Nuove rappresentazioni dei Cavalieri danubiani* (8, 1938, p. 445-449).

⁹⁸ Anuarul Universității din București. 1929-1930”, p. 107.

⁹⁹ În momentul concursului funcționa ca profesor secundar la Câmpulung Muscel. A desfășurat o activitate didactică în învățământul preuniversitar din 1930 până în 1947, în anii războiului predând la Liceul „Mihai Viteazul” din București. Vezi „Buletinul Asociației Academice «V. Pârvan» a foștilor membri ai Școalei Române din Roma”, 12, 1939-40, p. 18; 13-15, 1940-43, p. 35; *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 328.

¹⁰⁰ În prima jumătate a lunii iunie 1938, celelalte universități din țară își delegaseră reprezentanții (profesorul Scarlat Lambrino din partea Universității bucureștene, avându-l ca supleant pe George Murnu; din partea Universității din Cernăuți profesorul Theofil Sauciuc-Săveanu, membru titular și Al. Tzigara-Samurcaș supleant, iar de la Cluj profesorii D. M. Teodorescu și Th. Naum, titular și supleant), iar profesorul Sauciuc-Săveanu își anunța sosirea la Iași pentru dimineața zilei de 22 iunie 1938. Concursul nu a mai avut însă loc, Ministerul Educației Naționale blocând competițiile de acest gen și introducând un prim set de măsuri restrictive la 13 august 1938. Noua Lege a învățământului superior (Legea pentru modificarea și completarea legilor privitoare la învățământul superior și special în vederea raționalizării), denumită și Legea raționalizării, publicată la 4 noiembrie 1938, prevedea, la articolul 5, modul de desfășurare al concursurilor pentru ocuparea posturilor vacante și introducea obligativitatea provenienței din învățământul superior pentru cei care doreau titularizarea la o catedră universitară. Neîndeplinind condițiile noii legi de organizare, D. Tudor și-a retras candidatura. Își va construi o carieră în mediul universitar ieșean din 1947, după o perioadă de funcționare în cadrul Muzeului Național de Antichități (1943-47). În 1947, după moartea lui Paul Nicorescu, va deveni profesor la Catedra de Istorie antică și epigrafie din Iași. Din anul universitar 1948-49 va fi profesor la Catedra de Istorie generală veche a Universității ieșene, iar de la începutul lunii decembrie 1948 și până în 1953 va fi decan al Facultății de Istorie Geografie, respectiv de Istorie din Iași. Din 1954, a fost profesor la Catedra de Istorie veche și arheologie a Facultății de Istorie din București, locul său în fruntea Facultății de Istorie ieșene fiind luat de Dumitru Berlescu. Vezi „Anuarul Universității «Al. I. Cuza» din Iași. 1939-1959”, p. 60, 63, 120, 124, 180, 184, 240, 298, 302; N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 209.

și preistorie¹⁰¹. S-a mers la început pe formula cooptării prin „chemare” (așa cum a fost publicat în „Monitorul Oficial” din 30 martie 1939), dar cum nu s-a prezentat nici un candidat, vacanța catedrei a fost republicată, pentru „concurs”, în „Monitorul Oficial” din 24 aprilie 1939¹⁰². La concurs s-a înscris din nou Radu Vulpe, care între timp – în aprilie 1939 – fusese confirmat conferențiar definitiv pentru materia protoistorie la Universitatea din București, și Dumitru Berciu, absolvent al Universității bucureștene în 1932, provenind din învățământul secundar, din aceeași generație cu Dumitru Tudor (Berciu era născut în 1907), mehedințean ca și acesta, bursier la Școala Română din Roma tot în anii '30 și, în fine, specializat de asemenea în arheologie și preistorie¹⁰³, cu titlul de doctor în filosofie și litere obținut în 1938¹⁰⁴. Cum Legea învățământului din 1938 (art. 5) prevedea ca aspirantul la o catedră universitară să fie din învățământul superior, D. Berciu a ieșit automat din competiție, iar Radu Vulpe a fost recomandat în unanimitate pentru titularizare de comisia compusă din I. M. Marinescu – președinte, I. Andrieșescu de la Universitatea bucureșteană, Th. Sauciuc-Săveanu de la Cernăuți, C. Daicoviciu de la Universitatea din Cluj, la rândul său fost membru al Școlii Române din Roma, și P. Nicorescu de la Iași¹⁰⁵, numirea la catedră fiindu-i atribuită de Înaltul Decret Regal nr. 2831 din 1939 (vezi adresa Ministerului de resort din 19 iulie 1939) și devenind operantă de la 1 octombrie 1939¹⁰⁶.

De altfel, legătura dintre foștii membri ai Școlii Române din Roma, cimentată și prin intermediul „Asociației Academice «V. Pârvan» a foștilor membri ai Școlii Române din Roma”, se va manifesta pe întreg parcursul perioadei interbelice. În anul 1938, de exemplu, la solicitarea arhitectului Ștefan Balș, fost *alunno* al Institutului nostru din capitala Italiei în anii 1927-29 și care funcționa la sfârșitul anilor '30 în cadrul Comisiei Monumentelor Istorice, Paul Nicorescu va primi din partea amintitei comisii fonduri

¹⁰¹ Tot Legea raționalizării a schimbat și profilul unor catedre, vechea Catedră de Arheologie și Antichități fiind transformată în Arheologie cu preistorie. Cum competițiile erau încă blocate, persistând incertitudinea dacă ocuparea vacanțelor să se facă prin transfer sau concurs, noua catedră a fost suplinită de profesorul I. M. Marinescu de-a lungul anului universitar 1938-1939, acesta predând însă cursuri mai apropiate de vechiul profil, axate în special pe arta antică și instituțiile Antichității clasice. *Ibidem*, p. 209-210.

¹⁰² L. Nastasă, „*Suveranii universităților românești*”, p. 396-397.

¹⁰³ În 1939 apărea la Craiova lucrarea lui D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei* (249 p.).

¹⁰⁴ *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 54-55.

¹⁰⁵ Concursul, desfășurat în zilele de 19, 20 și 21 iunie 1939, consta într-un colocviu, un curs nou (iar R. Vulpe a optat pentru o prelegere cu tema *Evoluția științei preistorice în secolul al XIX-lea*) și un seminar, subiectul ales pentru acesta din urmă fiind *Despre criteriile de datare în Arheologie*. Vezi N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 211.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 212. În mediul Universității ieșene, Radu Vulpe a introdus pentru prima dată disciplina preistoriei, predând-o în paralel cu fazele arheologiei clasice, în cadrul unui ciclu de patru cursuri, în ordinea anilor de studiu. De asemenea, în prelegerile susținute în fața studenților săi a insistat pe distincția care trebuia operată între preistoria generală, cu semnificația ei istorică și arheologia preistorică, indicând totodată tinerilor studioși stadiul cercetărilor în acest domeniu la noi în țară. După modelul lui Vasile Pârvan, profesorul Vulpe a contribuit la organizarea unei biblioteci de specialitate, bine constituită pentru arheologi. Urmând din nou exemplul lui Pârvan, Radu Vulpe a încercat realizarea unei școli în mediul universitar ieșean, prea puțin consolidată în contextul plecării sale din centrul academic moldovean la sfârșitul războiului. A format totuși un număr de cercetători remarcabili, precum Meluța Miroslov-Marin, care a predat apoi arheologia la Universitatea din Bari, Vlad Zirra, devenit cadru didactic la Facultatea de Istorie a Universității din București și cercetător la Institutul de Arheologie din capitală, sau Anton Nițu, bun cunosător al culturii Cucuteni, asistent și apoi cercetător științific la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași. În plus, în anii 1942-1944, Radu Vulpe a ocupat funcția de prodecan al Facultății de Litere și Filosofie din Iași. M. Petrescu-Dâmbovița, *op. cit.*, p. 891-892; idem, *Radu Vulpe. 1899-1982*, în *SCIVA*, 34, nr. 2, apr.-iun. 1983, p. 176; idem, *Le professeur Radu Vulpe à l'Université de Iași*, „*Studia Antiqua et Archaeologica*”, Iași, 9, 2003, p. 21, 25.

pentru a săpa la Capul Caliacra și pentru a lua măsuri de consolidare a piciorului de zidărie de la intrarea în cetate, în pericol de prăbușire¹⁰⁷.

Interesul constant al lui Paul Nicorescu pentru conservarea monumentelor noastre istorice, în virtutea modelului oferit în vremea studenției și a tinereții sale științifice de Vasile Pârvan, orientat în special spre Basarabia și Dobrogea și redimensionat în condițiile izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, va duce la numirea sa ca inspector al Comisiunii Monumentelor Istorice pentru toate șantierele arheologice din Dobrogea¹⁰⁸.

În Basarabia, Paul Nicorescu și-a continuat activitatea de cercetare și în anii războiului, investigând împreună cu Radu Vulpe valurile antice din regiunea Cahul-Lehova-Cetatea Albă, în fruntea unei echipe arheologice din care mai făceau parte Ecaterina Vulpe, Vlad Zirra și fiul profesorului, Traian Nicorescu, student în anii respectivi. În urma înființării, la 1 noiembrie 1941, a Serviciului de capturi Odessa, Paul Nicorescu a fost mobilizat alături de arheologii Radu Vulpe și Mircea Petrescu-Dâmbovița ca delegat al Ministerului Culturii, pentru a se ocupa de patrimoniul Muzeului Istorico-Arheologic¹⁰⁹.

Tot ca un ecou al cercetărilor sale la Roma în anii de perfecționare la Școala Română de acolo, Nicorescu va tipări, în 1943, în „Cercetările Istorice” ieșene, studiul *Coloana traiană*¹¹⁰. A încetat din viață la 24 iunie 1946 la Iași, în timp ce pregătea un studiu pentru revista „Dacia”.

PAUL NICORESCU AND THE ROMANIAN SCHOOL OF ROME (Summary)

Keywords: Romanian School of Rome, archaeology, ancient history, Paul Nicorescu, Romanian-Italian relations

The foundation of the Romanian School of Rome in the aftermath of World War I takes place in the context of the efforts of institutionalization of the relations in the field, affirmed by both the Italian and the Romanian parties. The election of the Eternal City was not accidental, as the artists found here the artistic and architectonic prototypes of the European culture, while the historians had a rich and insufficiently explored archive material, especially as far as the Romanian area was concerned. There was also an archaeological school, established in the last decades of the 19th century, in the years preceding World War I, boosted afterwards, in the interwar period, by the specific orientation of the Mussolini regime. On 1 November 1922, the School of Rome inaugurated its activity, on the premises of 11 Emilio del Cavaliere street, with one single department, the archaeological one, and four members, who became, in their turn, quite important in the destiny of the institution and of the cultural Romanian-Italian relations: Emil Panaitescu, Paul Nicorescu, G. G. Mateescu, and not least, Alexandru Marcu, a recent PhD of the Royal Institute of Higher Education and Training in Florence. The first three were interested in archaeology and ancient history, as we could see in the works prepared during the two years of study in Rome; the fellows will subsequently become Professors or Senior Lecturers at the Universities of Cluj (Panaitescu and Mateescu) and Iași (Nicorescu). Or, they continued the work of their eminent predecessor, Vasile Pârvan, as directors of the School.

¹⁰⁷ „Buletinul Asociației Academice «V. Pârvan» a foștilor membri ai Școalei Române din Roma”, 13-15, 1940/43, p. 35; R. Radu, *op. cit.*, p. 162-163.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 163.

¹⁰⁹ *Ibidem*; M. Petrescu-Dâmbovița, *Profesorul Radu Vulpe*, p. 892.

¹¹⁰ *CI*, 18, 1943, p. 78-83.

CĂTĂLIN BOTOȘINEANU*

„ORDINEA JURISTILOR”¹ LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI. RECRUTAREA PROFESORILOR FACULTĂȚII DE DREPT ÎN PRIMII ANI INTERBELICI

Introducere

Recrutarea corpului academic arată afilierea instituțională a candidatului, precum și parcursul său profesional, oferind date pentru „înțelegerea din interior a dinamicii diverselor stabilimente de învățământ superior”². În comunitatea academică, cooptarea la catedra universitară presupunea exersarea principiului meritocrației, întrucât „menirea tradițională a unei universități, în acord cu însăși concepția ei logică, este triplă: să producă știință, să pregătească oameni de știință și să propage știință”³. Așadar, funcționarea universităților, în conformitate cu aceste prerogative, transforma recrutarea corpului profesoral într-un lucru „capital” (I. Găvănescu). Era în mod firesc asumat dezideratul cooptării profesorului care oferea garanția scrierilor în domeniul catedrei, precum și anvergura personalității sale didactice. Însă, modul în care un candidat ajunsese în condiția de a revendica o catedră universitară a fost, invariabil, supus unor condiții. Formația profesională, anvergura studiilor, titlurile școlare, toate acestea formând profilul carierei, apoi conjuncturi extra-academice, precum spijinul unui mentor, contextul politic, poziția socială au girat căile de acces la catedra universitară.

În universitățile românești, de multe ori recrutările universitare au fost girate de influența politicului, în sensul în care avizul dat de către forul central, Ministerul Instrucțiunii, a fost unul determinant. De asemenea, ascendentul unor profesori care au acumulat decenii în slujirea catedrei a făcut ca mecanismele cooptării să nu excludă semnătura și implicit acceptul acestora pentru susținerea unei recomandări. Nu e mai puțin adevărat că spațiul academic ieșean a manifestat o atenție cuvenită recrutării universitare, candidații care au ocupat în final o catedră vacantă în perioada interbelică având, în mod obligatoriu, lucrări în domeniul respectiv și recomandări de la specialiștii din țară și străinătate. Era una din trăsăturile importante ale comunității academice ieșene, care definea un adevărat spirit de corp pentru universitarii ieșeni.

* Arhivist, Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Iași.

¹ *L'ordre des juristes* este titlul unui capitol din lucrarea lui C. Charle, *La République des universitaires 1870-1940*, Paris, 1994, p. 243.

² Lucian Nastasă, „Suveranii” *Universităților Românești. Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale. Profesorii Facultăților de Filosofie și Litere (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007, p. 298.

³ I. Găvănescu, raportor pentru Camera Deputaților al *legii Arion*, în Paul Negulescu, Ion Dumitrescu, George Alexianu, Titus Dragoș, O. C. Demetrescu, *Codul învățământului (primar, secundar, superior)*, București, Editura Librăriei Pavel Suru, 1929, p. 558.

Conform articolului 72 al *legii învățământului superior* din 1912, cunoscută drept *legea Arion*, după numele ministrului Instrucțiunii din guvernul conservator Titu Maiorescu, Constantin Arion, corpul profesoral al universităților era compus din docenți, conferențieri, profesori agregați și profesori titulari. În cadrul pregătirii universitare, un student, în funcție de facultatea aleasă, era obligat să urmeze cursuri, conferințe și lucrări practice în seminarii, institute, laboratoare și clinici. Acestea erau făcute, conform articolului 58 din lege, pe lângă corpul universitar, de către „personalul necesar”, care în accepțiunea legii era format din preparatori, asistenți și șefi de lucrări, aceștia din urmă funcționând doar la facultățile de medicină și științe.

Sistemul universitar românesc a păstrat și în *legea Arion* modelul german de organizare internă a studiilor superioare. Astfel, o facultate a unei universități avea un număr fix de catedre, bugetate de către Ministerul Instrucțiunii. O catedră universitară nu putea fi ocupată decât de un profesor titular sau de un profesor agregat. Diferența majoră dintre statutul acestora era, pe lângă salarizarea diferită, faptul că, în cadrul reuniunilor consiliului facultății cu senatul universitar, profesorul agregat avea doar un rol consultativ (art. 76). Ambele categorii de profesori universitari erau inamovibili (art. 88). În jurul catedrei se puteau constitui, având aprobarea Ministerului, seminarii, institute și clinici, ale căror directori deveneau titularii catedrelor, conform articolului 75. De asemenea, viabilitatea și importanța unei catedre era susținută de numărul de cursuri pe care le organiza. În spiritul legii, legiuitorul a operat o distincție calitativă între cursuri, conferințe și lucrări practice ce erau organizate de către titularul acelei catedre (art. 75). În general, cum denumirile catedrelor erau extrem de largi, acoperind o arie tematică vastă, cursurile ținute de profesori erau completate de conferințe ocupate de conferențieri suplینitori sau titulari. Fiind tot cursuri în specialitatea catedrei, conferințele erau o parte integrantă a acesteia; deci conferențiarul își desfășura activitatea în cadrul catedrei respective sub îndrumarea unui profesor agregat sau titular⁴.

Încă de la înființare, universitățile românești au avut drept misiune „fixarea unui ideal științific și al unui cultural”⁵. Aceste adevărate prerogative au imprimat recrutării corpului profesoral o dublă responsabilitate, ce revenea atât statului, dar mai ales instituțiilor de învățământ superior. În *legea* din 1912, recrutarea unui profesor universitar se desfășura conform prevederilor articolelor 81, 83 și 84. În cazul primului articol, unul cu *caracter derogatoriu*, candidatul recomandat devenea direct profesor titular, ultimele două articole stipulând alegerea profesorilor agregați în urma examenului, respectiv a numirii directe venite din partea ministrului, acesta din urmă numind un profesor fără a consulta în prealabil universitățile. Astfel, exceptând articolul 84, nepus în practică de universități, două sisteme diferite aveau să hotărască, în România interbelică, căile de intrare ale unui profesor în Universitate.

În cazul primului articol, articolul 81, acesta înlocuia de fapt articolul 69 din *legea Haret*; sau, după cum au apreciat contemporanii, principiul „reputației științifice” l-a înlocuit pe cel al „lucrărilor de mare valoare”⁶. În spațiul universitar românesc, cazurile candidaților cu o activitate științifică remarcabilă care au întrunit unanimitatea voturilor profesorilor unei facultăți au fost puține. În aceste condiții, folosirea articolului 81 se impunea de către o grupare sau alta din facultăți, după un principiu devenit, în timp și

⁴ În cadrul facultăților de medicină și științe, conferențierii se ocupau de laboratorul sau de clinica profesorului.

⁵ Ministrul Instrucțiunii, C. Arion, *Expunere de motive la legea învățământului din 1912* (Paul Negulescu et al., *Codul învățământului...*, p. 527).

⁶ *Antologia legilor învățământului din România*, București, 2004, p. 85 și 176.

prin exersări succesive, o adevărată cutumă: „consacrăm o activitate sau deschidem, anticipăm o încredere”⁷. În temeiul articolului menționat, un candidat era numit în mod direct profesor titular, fără examen, în termen de două luni de la declararea vacantă a catedrei. Apelul la prevederile acestui principiu de recrutare trebuia să fie motivat de valoarea științifică a publicațiilor pretendentului și a notorietății acestora⁸.

„Faimosul” articol mai impunea ca numirea unui profesor să fie făcută prin recomandarea sa de către majoritatea consiliului facultății. Această prevedere a testat deseori rezistența corpului academic, întrucât articolul nu lămuria conjunctura în care se forma o majoritate, numită inspirat de către un ministru al Instrucțiunii „o majoritate neprecizată” (P.P. Negulescu). Pentru profesorii universitari, în teorie, articolul 81 „chema la catedră”, deci era posibil ca un candidat să nu fi cunoscut, în prealabil, intenția consiliului unei facultăți. Iar interpretările la limită ale legii învățământului, „părăsirea” examenului și aplicarea trunchiată a articolului 81 au inflamat spațiul universitar. Prin urmare, influențele de moment, fângăduielile interesate și implicarea politicului aveau să devină determinante în dauna competiției, atunci când se punea în aplicare o astfel de recomandare. În mod firesc, opinia publică, profesorii Universităților din țară, dar și membrii parlamentului au manifestat îndoieli asupra corectitudinii unora dintre recrutările realizate prin aplicarea articolului 81. Moravurile vieții academice cu „ponegriri, spirit de bisericuță și slugărnice politică”⁹ au fost cele mai contestate și, în definitiv, cele care au asigurat o posteritate atât de polemică frecventărilor mijloacelor legale de recrutare universitară. Propunerea era sancționată în Senatul universitar, unde reprezentanții celorlalte facultăți se pronunțau doar asupra îndeplinirii formalităților legale, acceptând practic decizia luată în consiliul facultății. Aceasta fusese și intenția ministrului Arion, de a responsabiliza în acest mod profesorii: „rolul cel mare, rolul decisiv îl are facultatea”¹⁰. În final, recomandarea Senatului era trimisă Ministerului pentru a fi promulgată. Cu timpul, apelul la prevederile sale și-a arătat limitele, fiind transformat „prin usagi în monedă comună, concursul devenind excepțiune”¹¹. În acest context al numirilor care forțau practic litera legii, sintagme precum „lovitură de teatru”, „grupare ocultă”, „coterie” sau „clientelism politic” au fost atașate, deseori, încercărilor de aplicare ale articolului 81 pentru recrutarea corpului universitar¹².

Considerat „poarta cea mare de intrare în Universitate” (N. Leon), examenul a constituit o altă modalitate de recrutare înscrisă în *legea Arion*, în conformitate cu articolul 83. Odată cu publicarea vacanței unei catedre în „Monitorul Oficial”, consiliul facultății era obligat să facă demersurile necesare pentru constituirea comisiei de examen. Încă din timpul votului din cadrul consiliului, atunci când se alegeau președintele comisiei și un reprezentant al facultății în cadrul examinărilor, se lua o opțiune semnificativă pentru tranșarea reușitei unui candidat. Acesta era obligat să

⁷ Istoricul Ilie Minea în Senatul din 21 martie 1927, în cadrul dezbaterii asupra recrutării lui Paul Nicorescu (ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 470/1927, f. 7).

⁸ *Ibidem*, f. 176.

⁹ N. Șerban, *Recrutarea profesorilor universitari*, București, 1914, p. 6. Despre moravurile politice ale miniștrilor Instrucțiunii „paralizați de asaltul partizanilor”, vezi și P. P. Negulescu, *Reforma învățământului. Proiecte de legi*, București, 1922, p. LXXXVII.

¹⁰ *Expunerea de motive a ministrului Arion la legea învățământului din 1912*, în Paul Negulescu, *et. al.*, *Codul învățământului...*, p. 546.

¹¹ *Raportul lui C. Bacaloglu, Decanul Facultății de Medicină din Iași*, în Asociația profesorilor universitari din România, *Adunarea Generală din anul 1923, ținută la Iași. Dare de seamă*, Iași, 1924, p. 26.

¹² Vezi și Alexandru Slătineanu, *Situația Universității din Iași*, Iași, 1929, p. 4; Gr. T. Popa, *Problema învățământului superior. Considerații critice*, Iași, 1930, p. 28 și *passim*; P.P. Negulescu, *Reforma învățământului. Proiecte de legi*, București, 1922, p. XCVI.

înainteze secretariatului facultății un memoriu de titluri și lucrări, de cele mai multe ori preferându-se chiar depunerea unui exemplar din acestea. Apoi, comisia formată din doi profesori de la aceea facultate, de obicei cei mai apropiați de specialitatea catedrei scoase la concurs, și încă trei profesori de la celelalte facultăți de profil din țară decideau perioada în care se va desfășura concursul. Probele, trei la număr, erau un examen scris din disciplina catedrei, o susținere orală în fața comisiei și o lecție deschisă, un curs de fapt, toate probele desfășurându-se după subiecte propuse de comisie prin tragere la sorți. Acestea au fost probele care au avut cea mai mare frecvență în practica recrutării. Comisia, în funcție de natura catedrei, putea decide modul în care de desfășurau celelalte două probe, în afara prelegerii publice, prin comentarea unei lucrări, lucrări practice de laborator. Dacă nici unul dintre candidați nu reușea să satisfacă comisia, Ministerul era înștiințat pentru a se publica din nou vacanța catedrei. Și această modalitate de recrutare a fost dezaprobată de contemporani, prezența mai multor competitori stârnind adesea „invidie și intrigă”, și mai ales „după obiceiul pământului, și puțină calomnie”¹³.

Legea Arion conținea, pe lângă mijloacele clasice de intrare în Universitate – examenul prin apelul la articolul 83, respectiv numirea directă în baza activității științifice remarcabile, în baza articolului 81 –, și o metodă de „pedepsire a comunității academice” în conformitate cu articolul 84¹⁴. Legiuitorul de la 1912 a dorit, prin inserarea aceluși articol, foarte criticat de profesori, să nuanțeze imaginea de autonomie pe care Universitățile o proiectau asupra propriului statut. În condițiile în care o catedră nu era ocupată în termen de trei luni de la ținerea examenului, Ministerul considera că aceea Universitate dădea dovadă de indolență și deci refuza dreptul ce îl avea de a recomanda un candidat la aceea catedră.

După două somații adresate Universității, ministrul de resort avea dreptul „corectiv” de a interveni, prin numirea unui profesor agregat. Nu era obligat să țină în nici un fel cont de girul Universității asupra calității respectivului candidat. În cadrul comunității academice ieșene, apelul la articolul 84 a condus la coalizarea corpului profesoral împotriva Ministerului: „în principiu, numirea pe baza articolului 84 din legea învățământului superior nu poate fi primită de Universitate fiind contra autonomiei Universității, care în dese rânduri a cerut desființarea acestui text excepțional al legii”¹⁵. Era o măsură oarecum curioasă, contestată de foști miniștri ai Instrucțiunii, întrucât Ministerul avea la îndemână căi legale de a pedepsi pe profesorii care nu își făceau treaba, deci nu „trebuia să se pună în primejdie recrutarea serioasă a personalului universitar”¹⁶. În epocă, s-a speculat că articolul ar fi fost introdus pentru a facilita accesul unor oameni politici într-o carieră universitară.

Facultatea de Drept după Primul Război Mondial

În cadrul Universității din Iași, Facultatea de Drept avea o situație aparte. În noul palat universitar de la Copou, inaugurat în 1897, Facultatea nu a fost avantajată, astfel încât, și după război, aceasta se regăsea într-o „stare de plâns”, „cu 3 odăi pentru săli de

¹³ P. P. Negulescu, *Reforma...*, p. LXXXVIII.

¹⁴ Motivarea dată de Ministerul Instrucțiunii folosirii articolului 84, în cazul anulării numirilor lui Pogonat și Oteteleșanu (*MOF*, 18 ianuarie 1922, în ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 132/1921-1922, f. 48).

¹⁵ Idem, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 1021/1923, f. 20. Rezoluția Senatului universitar din 2 aprilie 1923.

¹⁶ P. P. Negulescu, *Reforma...*, p. LXXXVII.

curs, una pentru bibliotecă, fără decanat, cancelarie, profesori, funcționari, secretar stând unii peste alții”¹⁷. Aceste neajunsuri contrastau cu cele peste 100 de camere în care funcționa Facultatea de Științe, această situație constituind una din cauzele deselor disensiuni apărute între profesorii celor două facultăți¹⁸. În același timp, juriștii constituiau un corp aparte, prin faptul că dețineau „monopolul certificărilor juridice”, avantaj care oferea accesul la un capital intelectual, dar mai ales social¹⁹. Membri în barourile din țară²⁰, la Înalta Curte de casație, magistrați, garanți ai legalității diferitelor inițiative legislative înaintate de partidele politice, nu în ultimul rând miniștri ai Justiției, profesorii Facultății de Drept au afirmat o condiție specifică a rolului profesoral²¹. Din punctul de vedere al tradițiilor asumate de juriști (purtarea robei în timpul proceselor, solemnitatea afișată la cursuri) și al specificului carierelor acestora, celelalte facultăți ale Universității din Iași „onorau” comunitatea academică dintr-o postură „laicizată”²². Accesul la capitalul ezoteric al științei juridice institua o solidaritate de grup și impunea funcționarea în cadrul unei logici a singularității corpului profesoral al Facultății de Drept. În acest context, controlul recrutării profesorilor facultății capătă o miză distinctă, atât din punct de vedere al poziției universitare cât mai ales din punct de vedere al statutului social dobândit.

Facultatea de Drept din Iași a fost, după Primul Război Mondial, scena unor confruntări între cele două grupări care delimitau într-un mod aproape categoric instituția ieșeană. Aflată timp de mulți ani sub tutela decanului A.C. Cuza²³ sau a profesorului Gh. Tabacovici, cel care i-a urmat în funcție, fiind fidel până la identificare cu profesorul de Economie politică, Dreptul a trebuit să facă față unor scandaluri incompatibile cu o instituție de învățământ superior. Astfel, între anii 1921-1925, asupra ei s-au abătut acuzații de falsificare a diplomelor de licență²⁴, de generare a antisemitismului, de

¹⁷ Al. Slătineanu, *Situația Universității din Iași*, în „Anuarul Universității din Iași, 1924-1925”, Iași, 1925, p. 6.

¹⁸ Încă din octombrie 1918, I. Teodorescu, decanul Facultății de Drept se plânga de situația facultății pe care o administra: din cele 137 de camere ale Universității, 4 erau alocate Rectoratului, 5 Facultății de Litere, 4 la Drept și ... 123 Facultății de Științe (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 884/1919, f. 30).

¹⁹ C. Charle, *La République...*, p. 244-246.

²⁰ D. Alexandrescu pleda des la Dolj și era un jurist important al baroului din Craiova; devenise atașat de oameni și locuri, încât și-a donat biblioteca baroului (Mircea Duțu, *O istorie a avocaturii române*, vol. I, București, Editura Economică, 2001).

²¹ În cadrul Universității din Iași, profesorii Facultății de Drept erau invidiați pentru numărul mare de studenți de la care erau colectate taxe de studiu, prin acest procedeu salariile titularilor unor catedre ajungând să se dubleze.

²² C. Charle, *La République...*, p. 247.

²³ Alexandru Constantin Cuza s-a născut în 1857, la Iași și a murit în 1947, la Sibiu, unde se afla în refugiu după invazia sovietică din 1944; studii liceale la Dresda, Paris, licențiat în Drept la Bruxelles, doctorat obținut în capitala Belgiei în științe politice și administrative; din 1901 profesor la Catedra de economie politică a Facultății de Drept din Iași; membru corespondent al Academiei Române din 1901, titular din 1936 (Gabriel Asandului, A.C. Cuza. *Politică și cultură*, Iași, Editura Fides, 2007, p. 15-25). În rândul profesorilor Universității din Iași, posteritatea acestuia este una problematică. La centenarul Universității, în volumul referitor la descrierea disciplinelor, la capitolul privind economia politică, lui A.C. Cuza i se alocă un singur paragraf, în care i se impută „gândirea șovină, reacționară” (N. Stoica, *Economia politică*, în *Contribuții la istoricul dezvoltării Universității din Iași, 1860-1960*, vol. II, București, 1960, p. 231-240). De altfel, posteritatea sa în cadrul disciplinei îl plasează pe o poziție minoră, în comparație cu Gh. Zane, considerat întemeietorul economiei ca știință.

²⁴ Într-un raport confidențial către ministrul Instrucțiunii din 29 aprilie 1922, rectorul Traian Bratu explica motivele pentru care solicitase ancheta parchetului asupra Facultății de Drept, la secretariatul căreia fuseseră găsite diplome de licență falsificate. Printre acestea se numărau: arestarea secretarului facultății; suspiciunile asupra modului în care copiii profesorilor A.C. Cuza, D. Alexandrescu și Gh. Tabacovici își treceau examenele la doctorat (nu absolviseră liceul); trei profesori ai facultății aveau domiciliul în București,

promovare a disensiunilor în Universitate și, nu în ultimul rând, de focar al cuzismului extremist.

Prima grupare era aceea a profesorilor reuniți în jurul lui A.C. Cuza, profesor cu „veleități de directivă”²⁵, care i-au asigurat acestuia menținerea unui control asupra facultății și, în cele mai multe cazuri, asupra recrutării corpului profesoral. Colegii fideli erau Gh. Tabacovici, Ion Coroi și V.V. Pella, „profesori ambulanți”, care lipseau de cele mai multe ori din Iași și nu făceau decât să semneze practic, la întoarcere, hotărârile decanului Cuza. La multe din deciziile acestuia s-a asociat și profesorul de drept civil D. Alexandrescu²⁶, acesta creditând însă după 1923 gruparea adversă, din cauza intransigenței aproape malade a lui Cuza. Un caz aparte îl reprezintă Matei B. Cantacuzino²⁷, cunoscut în epocă ca având simpatii politice schimbătoare (conservator, după război averescan până în octombrie 1920²⁸ și, în cele din urmă, țărănist), dar care s-a menținut departe de gruparea lui A.C. Cuza. Oponentul cel mai înverșunat al decanului și al profesorilor fideli acestuia a fost P. Dragomirescu, membru marcant la Iași al Partidului Poporului. Din octombrie 1926, în urma pierderii întâietății în cadrul filialei locale, acesta a trecut la liberali²⁹.

Aceasta era componența profesorilor agregați și titulari, în timpul anului 1921, când Ministerul Instrucțiunii a cerut scoaterea la concurs a celor 10 catedre vacante ale Facultății Juridice. Decanul Cuza avea tot interesul ca aceste catedre rămase libere să fie suplinite de profesorii din cadrul Facultății. Deși legea prevedea suplinirea doar a unei catedre, Cuza ajunsese să suplinească chiar trei în anul 1922, în timp ce Coroi și Tabacovici suplineau două³⁰; apoi erau și alți suplinitori din rândul docenților și conferențiarilor, precum G. A. Cuza, fiul decanului, sau de ruda apropiată a acestuia din urmă, Fl. Sion³¹. Mai mult decât atât, nici profesorii titulari nu erau prezenți în facultate, I. Coroi ocupând o funcție importantă în cadrul Ministerului de Externe, iar Gh. Tabacovici era în același timp și conferențiar al Facultății de Drept din capitală. La rândul său,

doi dintre ei, la venirea în Iași, cazându-se la secretarul facultății; identificarea unor studenți înscrși la facultate cu diplome de liceu falsificate (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 958/1921, f. 36-44). Într-o adresă confidențială către rector, din 28 decembrie 1921, trimisă de un funcționar din Vaslui, era denunțat Vasile Alexandrescu, fiul profesorului D. Alexandrescu, că avea doar patru clase secundare, fără a-și fi susținut bacalaureatul și având doar o diplomă de maturitate obținută la Bruxelles. Interesant este faptul că acest document a ajuns în posesia lui A.C. Cuza (BAR, Arhiva A.C. Cuza, Acte 66-80, f. 78).

²⁵ „Opinia”, XVI, duminică 11 ian. 1920, p. 1.

²⁶ Dimitrie Alexandrescu (1850-1925), studii de drept la Paris; după 1890 revine în țară, ocupând diverse funcții în magistratură; este cel mai important specialist al dreptului civil în România interbelică, autor al unui tratat, în 15 vol., *Explicația teoretică și practică a dreptului civil român*, 1898-1915; din 1892 profesor al Facultății de Drept din Iași. Datorită contribuțiilor sale în știința dreptului, Palatul de Justiție din Iași expune și astăzi, la intrare, bustul de bronz al ilustrului jurist (Sorin Popescu, Tudor Prelipceanu, *Stele de primă mărime ale presei juridice românești*, București, 2005, p. 91-100; I. L. Georgescu, *Protagoniști ai dreptului comercial român*, București, 2002, p. 108).

²⁷ Matei B. Cantacuzino (1855-1925), studii în Germania, Elveția și Franța; din 1901 profesor de drept civil la Facultatea de Drept, primar al Iașilor, ministru al Justiției, rector al Universității din Iași (Ing. D. Ralet, *Matei B. Cantacuzino. In memoriam*, Câmpina, 1933). În cadrul raportului confidențial adresat ministrului, Traian Bratu îl descria pe Cantacuzino prin faptul că „nu se implică deloc în treburile facultății” (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 958/1921, f. 39).

²⁸ „Opinia”, XVI, joi 28 oct. 1920, p. 1.

²⁹ „Opinia”, XXII, vineri 22 octombrie 1926, p. 4.

³⁰ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 140/1923, Statele de plată ale Facultății de Drept pe anul universitar 1922-1923; ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 388/1921, Statele de plată pe anul 1921.

³¹ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 127/1919-1921, f. 11 și urm. Întâmpinarea lui D. Mototolescu, 17 septembrie 1923.

P. Dragomirescu, fiind deputat din partea partidului generalului Averescu, solicita mereu concedii pentru a fi prezent în Parlament³². Perpetuând aceste compromisuri, Cuza ajunsese să-și subordoneze Consiliul Facultății de Drept, pe care îl considera o „cetate de ordine”, și să conducă aproape singur instituția ieșeană³³.

La finalul Primului Război Mondial, Facultatea de Drept avea să piardă doi profesori, C. Stere și V. Arion, acuzați de atitudine nepatriotică și suspendați de către Universitate. A fost un moment cu adânci semnificații pentru fizionomia facultății, care îi va marca primul deceniu de existență în cadrul României Mari. Poziția ireconciliabilă a profesorilor din cadrul Facultății de Drept arăta angajamentul acestora în apărarea unor poziții ideologice și, mai ales, modul categoric în care le afirmau. Cele două excluderi vor cântări diferit în opțiunile politice ale profesorilor Universității și vor constitui mize ale unor conflicte interne, decizia excluderii lui Stere, mai ales, fiind la baza multor diferențe în interiorul facultății și al universității. La toate solicitările venite din partea Colegiului Universitar, de a se lua în calcul reprimirea lui C. Stere la catedra de drept constituțional, facultatea a replicat printr-un refuz. Acest lucru a condus la polarizarea profesorilor și la asumarea, în dialogul universitar, a unui tip de intransigență cu efecte negative asupra vieții academice. Facultatea de Drept a evitat sistematic să respecte autoritatea Senatului universitar, alegând să fie „prezentă doar la acele activități atent selectate”³⁴.

În 1920, alți doi profesori ai Facultății, I. Teodorescu³⁵ și I. Peretz³⁶, atrași de mirajul capitalei, vor solicita transferul la facultatea similară din București. După moartea lui Ioan Tanoviceanu (1858-1917), Catedra de drept penal din capitală rămăsese vacantă, astfel încât rectorul în funcțiune al Universității din Iași, I. Teodorescu³⁷, a solicitat transferul. Mai mult decât atât, începând cu anul 1920 a fost numit și consilier

³² Se ajunsese până acolo încât Facultatea juridică din Iași a solicitat ținerea examenelor de agregatie la București, lucru denunțat de profesorii reuniți în Colegiul Universitar, din 14 februarie 1921, drept o jignire a Universității. Profesorul I. Simionescu de la Facultatea de Științe, deputat liberal, ajunsese să compare recrutarea corpului didactic al Facultății ieșene cu cea „a subcomisarilor de poliție” (idem, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 978/1921, f. 22).

³³ „Opinia”, XVIII, 11 octombrie 1922. Este relatat incidentul de la un Consiliu al Facultății de Drept, în care profesorii Cantacuzino și Dragomirescu au părăsit „zgomotos” sala, nemulțumiți de clică din jurul lui A.C. Cuza (Tabacovici, Pella, Coroi), ale căror interese de familie duceau la soluționarea problemei catedrelor vacante, astfel încât „kvartetul să poată suplini mai multe odată”.

³⁴ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 977/1921, Senat din 8 iunie, f. 10.

³⁵ În martie 1920, s-a comunicat de la Minister că lui I. Teodorescu i s-a aprobat transferul cu 1 octombrie 1920, urmând a gira Rectoratul Universității din Iași din postura de profesor transferat. În această perioadă, la Minister s-au descoperit diplomele false eliberate de Facultate de Drept. Tot în luna martie 1920, Rectoratul Universității din Iași era înștiințat de Minister că s-a aprobat transferul profesorului Gr. Dumitrescu la Catedra de drept roman (idem, dosar 924/1920, f. 29). Este o mențiune care ridică multe semne de întrebare și greu de verificat, întrucât în lista profesorilor facultății din anul școlar 1918-1919, Dumitrescu nu este menționat. De altfel, sunt multe alte cazuri în care informațiile din fondul Rectorat nu sunt confirmate de *Anuarele Universității (Universitatea din Iași. Programele cursurilor pentru anul școlar 1918-1919)*, Iași, 1918, p. 212-213). De asemenea, în acea adresă din 13 februarie 1920, este menționat și acceptul transferului profesorului Gh. Tabacovici. Acesta nu s-a mai transferat, probabil renunțând.

³⁶ Transferul lui Peretz a fost aprobat de Minister în martie 1920 (Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 30). Deci, în februarie 1920, nu mai puțin de patru profesori ai facultății au solicitat transferul.

³⁷ Iulian Teodorescu, născut la Craiova, 1872, decedat la București, 1935, licențiat în Drept la Universitatea din București, doctor în drept la Paris în 1900; din 1905 profesor agregat la Facultatea de Drept din Iași, decan al facultății din 3 aprilie 1918 până în mai 1919, când a fost numit rector (*Dicționarul personalităților juridice românești*, Toader Tudorel, Dan Constantin Măță, Ioana Maria Costea, București, Editura Hamangiu, 2008, p. 246). Ajuns la București, I. Teodorescu a donat Universității din Iași, în ianuarie 1921, suma de 10.000 de lei pentru constituirea unui fond de ajutorare a studenților săraci, inițiind acele fonduri ale Universității care ilustrează filantropia unor universitari ai epocii (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 978/1921, f. 2).

la Înalta Curte de Casație³⁸. Caz unic în istoria Universității ieșene, un rector în funcție, garant al autonomiei Universității, părăsea instituția pe care o conducea. În locul său, Facultatea de Drept l-a propus drept suplinitor pe Vespasian V. Pella³⁹, care va fi mereu plecat din facultate, datorită multiplelor însărcinări⁴⁰. În ciuda mulțumirilor primite pentru serviciile aduse și a despărțirii amiabile, imaginea dezertării a rămas vie în rândul universitarilor ieșeni, astfel că în anii interbelici nici un alt profesor de la Facultatea de Drept nu a mai fost ales să ocupe înalta însărcinare. Fiind practic depusă de cei patru profesori, Facultatea de Drept a rămas să asigure funcționarea cursurilor cu doar alți patru profesori universitari: Matei B. Cantacuzino, Dimitrie Alexandrescu, A.C. Cuza, Gh. Tabacovici. Având 10 catedre vacante, începând cu anul 1920, facultatea a scos la concurs multe dintre acestea. Recrutarea profesorilor la aceste catedre a constituit o etapă dificilă, formându-se, drept urmare, niște tabere bine conturate, în jurul lui A.C. Cuza și a oponenților acestuia.

Având în rândul profesorilor pe unii dintre fruntașii politici importanți ai naționaliștilor sau ai averescanilor, cooptarea de noi profesori va căpăta o semnificație aparte, influența politicului fiind uneori determinată. Astfel, începând cu anul 1920, la Facultatea de Drept sunt cooptați profesorii I. Coroi, P. Dragomirescu, V.V. Pella, I. Leatris, Fl. Sion, N. Dașcovici, E. Herovanu. Sursele folosite pentru acest studiu au fost în cea mai mare parte documentele de arhivă, completate cu informațiile oferite de presa interbelică. Deși printre cei care au fost subiecții investigației noastre se află și M.B. Cantacuzino, A.C. Cuza sau E. Herovanu, scriitori de talent, juriștii facultății ieșene nu au lăsat, sau încă nu au fost publicate, memorii, jurnale zilnice sau corespondență referitoare la aceea perioadă. Aceasta face cu atât mai dificilă găsirea unor motivații pentru faptele lor. Este o caracteristică a profesorilor Facultății de Drept, explicabilă și prin natura profesiei. Consumatori de literatură juridică, mereu în căutare de a se ține la curent cu noile legi, au ignorat îndeletnicirile memorialistice. De altfel, nici restituirile biografice nu fac referire la intimitatea universitarilor juriști, fiind redată acumulările lor de jurisprudență⁴¹.

Numirea lui Petre Dragomirescu: „un act de delicatețe”⁴²

Cazul numirii lui P. Dragomirescu la Catedra de drept comercial⁴³ a demonstrat disensiunile dintre țărâniști și averescani, precum și modul în care relațiile politice

³⁸ „Lumea”, III, joi 5 feb. 1920, p. 1.

³⁹ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 112. Trebuie menționat că, începând cu luna martie a anului 1921, în urma concursului de agregatie susținut, Vespasian V. Pella a fost numit, la vârsta de 24 de ani, profesor agregat la Catedra de drept penal și procedură penală. În acest mod, A.C. Cuza a reușit să coopereze un profesor care îi va susține, prin absența sa din facultate, deciziile luate. Din 1 iunie 1924, V. Pella a fost ridicat la rangul de profesor titular, conform art. 77 din lege (idem, dosar 1050/1924, f. 97).

⁴⁰ Vespasian V. Pella: născut la București, 17 ianuarie 1897, studii la Facultatea de Drept din Paris, doctor la Sorbonna, profesor invitat la Geneva în 1928, Haga 1926 și 1930, Paris, 1927 și 1932, delegat al României la sesiunile Societății Națiunilor 1927-1938, moare la New York în 1952 (Mircea Duțu, V.V. Pella: *personalitate marcantă a științei juridice românești, fondatorul dreptului internațional penal*, în „Revista română de studii internaționale”, București, XXIV, 1-2, 1990, p. 35).

⁴¹ Pentru o imagine asupra dezvoltării științei dreptului în spațiul românesc, vezi excelentul studiu al lui Dan-Constantin Măță, *The Development of Romanian Legal Science (1814-1940)*, în *Rechtswissenschaft in Osteuropa*, coord. Zoran Pokrovac, Frankfurt, 2010, p. 211-290.

⁴² Formularea ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, I. Borcea, motivând refuzul numirii lui P. Dragomirescu și explicându-se față de opinia publică că „profesorii au făcut un act de delicatețe semnând” (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 24).

⁴³ În urma publicării vacanței Catedrei de drept comercial de la Facultatea de Drept din Iași, la concursul de agregatie s-au înscris șase candidați: P. Dragomirescu, D. Bălășescu, V. G. Iamandi, M. Pașcanu,

tensionate dintre profesorii Universității puteau conduce la „sabotarea” unor numiri la catedrele vacante. De asemenea, a arătat că mijloacele legale au fost lăsate în planul secund, atacurile din presa de partid și campaniile de sprijin politic fiind cele care au conturat etapele numirii la catedra facultății. Lider al filialei Partidului Poporului din Iași, în ianuarie 1920, candidatura lui P. Dragomirescu a întrunit în unanimitatea opțiunile exprimate în rândul facultății⁴⁴. Propunerea de recomandare a fost semnată de cinci profesori ai Facultății: A.C. Cuza, I. Teodorescu, D. Alexandrescu, M.B. Cantacuzino și, foarte probabil, Gh. Tabacovici⁴⁵. Candidatul era în cadrul Facultății din 1910, abilitat ca docent din 1912, iar din anul 1916 suplinea Catedra de drept comercial. Deși era în relații extrem de reci cu profesorul A.C. Cuza, numirea lui P. Dragomirescu a beneficiat și de votul acestuia. Mai mult chiar, A.C. Cuza a deschis seria luărilor de cuvânt, prin formularea fără echivoc că „numirea se impunea din toate punctele de vedere”⁴⁶. La votul final, din cei nouă membri prezenți, pentru numirea lui P. Dragomirescu au votat opt profesori, rectorul abținându-se de la vot. Debutaseră un sistem de recrutare pe care facultatea îl va testa și în anii următori, numirile în contrapartidă girate de influența politicului.

Această generozitate se datora faptului că în aceeași ședință, cu câteva minute mai înainte, M. B. Cantacuzino îi luase apărarea lui I. Coroi⁴⁷, în momentul când D. Gusti și T. Bratu au solicitat ca în procesul verbal de recomandare să fie trecută mențiunea că se vor da, din partea candidatului, asigurări că își va stabili domiciliul în Iași⁴⁸. Mult mai dur cu profesorii „ambulanți”, profesorul Traian Bratu solicitase ca ministrul să nu aprobe numirea lui Coroi până ce acesta nu va face o declarație scrisă asupra angajamentului solicitat. Coroi era unul din multiplele cazuri de „cumularzi”, fiind în același timp și directorul Serviciului de Presă și Propagandă din cadrul Ministerului de Externe. Salvarea a venit de la M.B. Cantacuzino, care a acuzat o astfel de moțiune, întrucât „era jignitoare și incompatibilă cu demnitatea Senatului”, în opinia sa, aceasta trebuia doar să valideze o propunere de recomandare a unei facultăți, dar nu trebuia să impună și condiții asupra situației locative⁴⁹. La votul final, recomandarea lui Coroi a trecut cu unanimitatea voturilor, excepție făcând I. Teodorescu, care s-a abținut, întrucât se opunea folosirii articolului 81 ca bază a recrutării profesorilor.

I.N. Fițescu, V. Barnovschi (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 128/1920, f. 3-26). Cu toate acestea, ca în multe alte cazuri, Facultatea de Drept a luat decizia folosirii sistemului derogatoriu al articolului 81 pentru cooptarea la catedra menționată.

⁴⁴ Idem, Rectorat, dosar 924/1920, Senatul din 12 ianuarie 1920, f. 22.

⁴⁵ În preambulul propunerii se menționa că în urma trecerii, în anul 1919, a lui V. Dimitriu la Catedra de drept comercial doctorat, Catedra de drept comercial pentru licență a devenit vacantă. Este o mențiune foarte curioasă, întrucât V. Dimitriu apare în „Anuarul” din 1919 la drept comercial maritim, iar în evidențele facultății dispare după acest an. V. Dimitriu este reținut de istoria juriștilor printre profesorii care au luat parte la fondarea învățământului românesc în Transilvania, predând disciplina dreptului comercial la Universitatea din Cluj, până în anul 1925 când s-a transferat la Universitatea din București, după moartea lui Toma Stelian (I. L. Georgescu, *Protagoniști ai dreptului comercial român*, București, Editura Lumina Lex, 2002, p. 107-108). De asemenea, la propunerea de recomandare a lui I. Coroi, în preambul, se vorbește de cei cinci din șapte profesori ai facultății, pe lângă cei cinci profesori deja enumerați, fiind contabilizați și C. Stere și V. Arion, care erau suspendați din învățământ (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 4).

⁴⁶ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 23.

⁴⁷ Ion Coroi, născut la Bârlad la 26 octombrie 1878-?, licențiat în Litere (1905) și Drept (1909) la Paris, doctor în Drept la Paris în anul 1912; în urma studiilor la Institutul de Papirologie din Viena, din anul 1916, a devenit „fondatorul și cel mai important reprezentant al studiilor de papirologie juridică din România” (*Dicționarul personalităților juridice...*, p. 67; Dan-Constantin Măță, *Ion N. Coroi – profesor de drept roman la Universitatea din Iași*, în *AȘUI* – șt. jur., 2006, p. 175-193).

⁴⁸ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 5.

⁴⁹ *Ibidem*.

Trimise la Minister, cele două candidaturi au avut o soartă diferită. La 4 februarie, Universitatea din Iași era anunțată că numirea lui I. Coroi la Catedra de drept roman a primit girul ministerial⁵⁰. În schimb, candidatura lui P. Dragomirescu cu articolul 81 la Catedra de drept comercial a fost respinsă de ministrul țărănist I. Borcea, pe motiv că *legea Arion* prevedea principiul lucrărilor de mare valoare și nu „lucrări de reală valoare”, cum era menționat în raportul de recomandare⁵¹. Fiind bănuie că se afla în spatele atacurilor din ziarul Partidului Poporului împotriva lui I. Borcea și a lui P. Bujor, numirea lui P. Dragomirescu la Catedra de drept comercial a fost refuzată de ministrul țărănist al Instrucțiunii. La 2 februarie 1920, Ministerul înștiința Rectoratul că nu poate primi recomandarea lui P. Dragomirescu întrucât, în raportul de recomandare, profesorii susținători „au evitat a afirma” formula lucrărilor de mare valoare, așa cum articolul 81 era interpretat de la aplicarea sa din anul 1912⁵². Ministrul Borcea a revenit cu precizări, amintind faptul că sensul articolului 81 impunea folosirea acestui sistem de recomandare cu „vădită precauție”⁵³.

Acest artificiu lingvistic a fost foarte dur contestat de candidat și de susținătorul său, profesorul M.B. Cantacuzino. Acesta din urmă publica în ziarul „Lumea” o scrisoare în care îl acuza pe ministrul țărănist că, deși era un produs al articolului 81, a instituit o „nouă oligarhie”, amintindu-i de folosirea „trenurilor speciale” și de parcursul politic dezonorant, din punctul de vedere al profesorului ieșean: socialist, țărănist, apoi ministru și membru într-un „parlament diabetic”⁵⁴. În oficiosul Partidului Poporului din Iași s-au lansat atacuri dure la adresa „ilegalităților” comise de ministrul I. Borcea. Ca în orice caz de acest fel, au fost incluși în conflict și studenții, săptămânalul ieșean „Liga Poporului” publicând în paginile sale protestul Societății studenților în Drept față de „actul de balcanism patent” al ministrului Borcea, numit „pochidermul de la Instrucție”⁵⁵. În aceeași notă, un alt text anonim asimila, într-un limbaj extrem de dur, legea învățământului și acea deosebire dintre lucrările de „mare” și „reală” valoare cu „descoperirea unui organ genital la un vierme oarecare”⁵⁶, făcându-se trimitere la specializarea de biolog a ministrului. Articolul mai făcea referire și la numirea lui Borcea din 1912, când acesta a fost recomandat fără a fi docent, deci fără a fi susținut examen în specialitatea catedrei, numai după cinci ani de activitate, în timp ce numirea lui P. Dragomirescu era mult mai conformă cu spiritul legii, acesta fiind docent și funcționând deja de 10 ani în Universitate⁵⁷.

În demersul său de contestare, P. Dragomirescu a solicitat o copie după procesul verbal de recomandare cu articolul 81 al lui I. Borcea, încercând să compare temeinicia argumentelor ministrului cu recomandarea acestuia din anul 1912⁵⁸, atunci când,

⁵⁰ *Ibidem*, f. 12.

⁵¹ Oficiosul liberal „Mișcarea” a speculat acest refuz, insinuând că A.C. Cuza, membru al naționaliștilor aflați atunci la guvernare cu Partidul Țărănesc în cadrul „Blocului parlamentar”, nu era străin de refuzul ministrului țărănist I. Borcea, întrucât nu ar fi fost de acord cu numirea lui Dragomirescu. Ziarul anunța că Matei B. Cantacuzino i-ar fi trimis o „caldă scrisoare, mulțumindu-i pentru concursul dat” („Mișcarea”, XIV, nr. 23, joi 12 feb., p. 2). De altfel, în anii următori, P. Dragomirescu va deveni liderul grupării care s-a opus sistematic acțiunilor lui A.C. Cuza.

⁵² ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 9.

⁵³ *Ibidem*, f. 24.

⁵⁴ „Lumea”, III, miercuri 12 feb. 1920, p. 1.

⁵⁵ Criton, *O nouă execuție a ministrului Instrucției*, în „Liga Poporului”, I, marți 21 feb., nr. 21, p. 1.

⁵⁶ *Un om nou, sectar politic*, în „Liga Poporului”, I, marți 21 feb., nr. 21, p. 1.

⁵⁷ În realitate, în momentul numirii sale, I. Borcea îndeplinea însărcinările de docent al Facultății de Științe de șapte ani (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 796/1912, f. 24).

⁵⁸ *Ibidem*, f. 24. În ședința din 31 mai 1912, I. Borcea, docent la aceea vreme, a fost numit, potrivit articolului 81, profesor titular la Catedra de zoologie descriptivă. În cadrul ședinței, I. Bărbulescu, membru în

insinuant, P. Dragomirescu declara că s-ar fi dezbătut „problema lucrărilor de mare valoare”⁵⁹. Acest dialog pe marginea valorii candidaților în momentul intrării în Universitate arată că în memoria universitarilor actul inaugural al prezenței academice definea o carieră didactică mai mult decât acumulările științifice de parcurs și îi legitima poziția în ierarhia simbolică a profesorilor universitari. Recrutarea presupunea sprijinul unui profesor puternic din Facultate și o rețea de relații, un moment favorabil pentru depunerea candidaturii ajutându-l cel mai mult pe viitorul profesor universitar.

În urma acestor atacuri, multe din ele calomnioase, Ministerul a solicitat Universității din Iași să ia măsuri împotriva studenților care se raliaseră acțiunilor denigratoare ale profesorilor de la Facultatea de Drept⁶⁰. Senatul a dus la îndeplinire solicitarea ministrului, luând hotărârea de a-i admonesta verbal pe studenții care semnaseră articolul de susținere a lui Dragomirescu⁶¹. În același timp, profesorul Borcea se arăta dezamăgit de atitudinea lui M.B. Cantacuzino, care în ciuda diverselor „fotolii” ocupate, fost ministru, rector și parlamentar, adresase Ministerului „prin publicitate” o scrisoare „cu insinuări regretabile”. Atacat de către cei doi profesori ieșeni, I. Borcea a replicat în ziarul „Opinia”. Astfel, într-o scrisoare adresată lui M.B. Cantacuzino, devenit ministrul Justiției în guvernul Averescu⁶², Borcea îi oferea explicații la fiecare acuză adusă de Cantacuzino în cazul numirii „partizanului politic al d-tale”⁶³. Îi reamintea că a semnat o recomandare fără să o citească și că, în ciuda faptului că profesorii Facultății de Drept anunțaseră că vor depune, în parlament, interpelări pe cazul Dragomirescu, în cele din urmă „au amuțit”. De asemenea, aducea în discuție și faptul că noul ministru al Instrucțiunii a întârziat și el numirea, deși Cantacuzino îi mai transmisese încă un „raport de sprijin”⁶⁴.

După căderea guvernului „Blocului parlamentar”⁶⁵ și numirea în funcția de prim-ministru a generalului Averescu, recomandarea lui Dragomirescu a fost aprobată începând cu 1 mai 1920⁶⁶. Interesant este faptul că, deși fusese respinsă de către ministrul Instrucțiunii în timpul ministeriatului lui I. Borcea, numirea cu articolul 81 a fost validată în timpul ministrului averescan P.P. Negulescu, fără însă a mai fi necesară întrunirea Consiliului facultății cu Senatul universitar. Deși la limita legii, s-a considerat probabil că refuzul lui Borcea fusese un abuz și nu au mai socotit necesar să solicite o altă recomandare⁶⁷. În același sens, putem interpreta și răspunsul lui I. Borcea atunci când amintea detractorilor că și noul ministru întârzia să promulge decretul de numire din cauza existenței unor vicii de formă.

Senat din partea Facultății de Litere și Filozofie, s-a opus folosirii acelui articol, solicitând ținerea concursului. În final, susținerea lui P. Bujor a contat în mod decisiv.

⁵⁹ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 57.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 24.

⁶¹ *Ibidem*, f. 50.

⁶² Guvernul Averescu (13 martie 1920 – 13 decembrie 1921), în care M.B. Cantacuzino a ocupat portofoliul de la Justiție până în decembrie 1920 (Ion Mamina, Ion Scurtu, *Guverne și guvernanți. 1916-1938*, București, 1996, p. 36).

⁶³ I. Borcea, *Către dl Matei B. Cantacuzino, ministrul justiției*, în „Opinia”, XVI, 1 mai 1920, p. 1.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Guvernul Al. Vaida Voevod (1 decembrie 1919 – 13 martie 1920), susținut de Partidul Național Român din Transilvania, Partidul Naționalist Democrat al lui N. Iorga, Partidul Democrat al Unirii din Bucovina și Partidele țărănești din vechiul regat și Basarabia (Ion Mamina, Ion Scurtu, *Guverne și guvernanți...*, p. 33).

⁶⁶ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 924/1920, f. 75.

⁶⁷ Totuși ziarul „Mișcarea” informa, la 14 februarie, că în cadrul Senatului reunit cu Facultatea de Drept s-a hotărât din nou recomandarea lui Dragomirescu, urmând a fi înaintată la Minister „cu rugămintea expresă de a aproba recomandarea făcută” („Mișcarea”, XIV, sâmbătă, 14 feb., nr. 25, p. 2). Această informație nu este confirmată de desfășurarea lucrărilor Senatului din primăvara anului 1920.

În schimb, depunerea jurământului lui P. Dragomirescu pentru ocuparea catedrei de drept comercial deconspiră întregul scenariu orchestrat de Partidul Poporului pentru reușita liderului său ieșean. Ziarul local „Evenimentul” nota că la ceremonia din Sala Senatului au participat, printre alții, rectorul transferat I. Teodorescu și, fapt semnificativ pentru o astfel de formalitate, ministrul muncii în guvernul Averescu, Gr. Trancu-Iași; nu lipseau nici P. Pogonat, prefectul județului, E. Herovanu, P. Bogdan, soții Myller⁶⁸. Un ministru din cadrul guvernului venise la investirea lui Dragomirescu, partidul dorind astfel să-și arate recunoștința față de cel care, alături de I. Petrovici, patrona partidul generalului Averescu în Iași și în întreaga Moldovă.

Plagiatul lui Zeuleanu

În cadrul aceleiași ședințe din 12 ianuarie 1920, după discutarea propunerii lui I. Coroi, s-a mai luat în calcul și recomandarea lui Aurel P. Zeuleanu la Catedra de drept civil pentru doctorat⁶⁹. Doctor la Paris, Zeuleanu funcționa în cadrul Facultății de Drept din anul 1909, debutând drept conferențiar suplinitor, docent din 1911, urmând să susțină examenul pentru funcția de conferențiar definitiv în 1912. Propunerea de recomandare cu articolul 81 era semnată de patru profesori ai Facultății de Drept, profesorul susținător fiind D. Alexandrescu, cel mai important specialist al facultății în disciplina dreptului civil. În cadrul ședinței, au fost exprimate păreri, printre acestea fiind cele ale lui A.C. Cuza și I. Teodorescu, care au pus la îndoială calitățile lui Zeuleanu de candidat la o catedră universitară prin sistemul derogatoriu al articolului 81, întrucât acesta nu avea decât o singură lucrare în specialitate catedrei. I-au luat apărarea M.B. Cantacuzino, care era de acord cu constatarea că, de fapt, candidatul „nu are o activitate brillantă, însă noi îl cunoaștem”⁷⁰. Pentru a tranșa cazul în favoare sa, M.B. Cantacuzino, celălalt specialist în disciplina dreptului civil al facultății, l-a atenționat pe colegul său A.C. Cuza, amintindu-i că „mai mult conta munca unui om conștiincios decât activitatea unui reputat profesor, dar care locuia în București și nu venea la ore”⁷¹. Această trimitere la cazul rudei lui A.C. Cuza, profesorul de drept roman I. Coroi, recomandat în acea ședință cu articolul 81, a făcut ca opera științifică a lui Zeuleanu să nu mai fie contestată, urmând a se supune la vot recomandarea. S-au abținut de la votul final, ca de obicei, rectorul Universității, profesorul I. Teodorescu, și A.C. Cuza. Astfel, cele trei propuneri urmau a fi înaintate aprobării ministrului Instrucțiunii.

Însă lucrurile au luat o întorsătură neașteptată pentru candidat. Aflând, cel mai probabil din ziare, despre broșura lui C.C. Coroi, *Un specialist în drept internațional candidat la o catedră de drept civil*, apărută în 1914⁷², A.C. Cuza a revenit asupra deciziei de a se abține și, la finalul procesului verbal, a făcut mențiunea că se opune recomandării și solicita ca aceasta să nu mai fie trimisă la Minister⁷³. La fel ca profesorul de economie politică, au revenit asupra votului acordat D. Gusti, T. Bratu și

⁶⁸ *Solemnitatea de la Universitate*, în „Evenimentul”, XXVII, sâmbătă 22 mai 1920, p. 1.

⁶⁹ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 941/1921, f. 10.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 12.

⁷¹ *Ibidem*. De altfel, problema „profesorilor ambulanti” a rămas o chestiune ambiguă pe care Universitatea din Iași a încercat, prin diverse metode, să o limiteze. Cazul profesorului Coroi și al „slujbei” sale de la București este aproape paradigmatic. În iunie 1921, fiind ales reprezentant al Facultății de Drept în Senat și neparticipând la lucrări, Senatul Universitar a adresat ministrului Instrucțiunii o telegramă confidențială prin care îi solicita „să îi puneti în vedere d-lui Coroi să aleagă între funcția de la București și profesoratul de la Iași” (idem, dosar 970/1921, f. 788).

⁷² *Oligarhia noastră universitară. Plagiatul mușamalizat. Cazul Zeuleanu*, în „Opinia”, III, miercuri 14 ian. 1920, p. 1.

⁷³ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 941/1921, f. 15.

P. Bogdan, în plus aceștia exprimându-și indignarea că broșura apăruse încă din anul 1914 și nu fusese adusă în discuție. Senatul s-a întrunit din nou pentru a decide soarta recomandării profesorului asupra căruia plana acuzația de plagiat⁷⁴. Recomandarea sa nu a mai fost trimisă la Minister, Zeuleanu fiind lăsat totuși să predea la conferința dreptului civil⁷⁵.

Asupra sa nu s-a luat nici o măsură punitivă, facultatea înțelegând să protejeze eforturile unui profesor „pe care noi îl cunoaștem”, adică nedorind să discute oportunitatea prezenței sale printre profesorii de la Drept. Culpă lui Zeuleanu s-ar fi restrâns și asupra facultății, implicit asupra lui D. Alexandrescu, „cel mai prolific autor de literatură juridică românească a perioadei interbelice”⁷⁶. Plagiatul descoperit al lui Zeuleanu – sau cum se afirma în paginile ziarelor locale: „un tip de arivist opintește la o catedră universitară”⁷⁷ – demonstrează un tip de cultură universitară în care defecțiunile în cariera didactică (plagiat, lipsa de la ore, absența activității științifice) erau ignorate atâta timp cât te aflai sub protecția unui profesor puternic. În istoria primilor ani ai funcționării Facultății de Drept, cazul lui A. Zeuleanu trebuie coroborat cu excluderea lui D. Mototolescu, pentru „delicte” mult mai nesemnificative⁷⁸. Acesta însă nu se afla sub protecția puternicilor zilei în Facultatea de Drept, mai mult decât atât, fiind în dizgrația lui A.C. Cuza, decanul de atunci al Facultății. În același timp, plagiatul conferențiarului ieșean oferă indicii asupra soartei celor ce suplineau catedrele profesorilor titulari care, ocupați a-și forma o carieră parlamentară sau ministerială, nu își îndeplineau atribuțiile profesionale. Aceștia au supraviețuit pe lângă profesorii protectori, ținându-le cursurile și antamând conferințele și docențele facultăților. Astfel, Zeuleanu va ocupa conferința de drept civil a facultății și va suplini catedrele lui Cantacuzino și Alexandrescu ori de câte ori aceștia aveau demnități politice sau erau nevoiți să plece din localitate pentru a pleda în procese la diverse barouri din țară.

„Dosarul afacerii Pogonat – Oteteleşanu”⁷⁹

În anul 1921, Facultatea de Drept avea să cunoască scenariul aplicării articolului 84 din *legea Arion* în cazul profesorilor Petru Pogonat⁸⁰ și Alexandru Oteteleşanu⁸¹, lideri

⁷⁴ „Opinia”, III, vineri 23 ian. 1920, p. 2. În cadrul lucrărilor Senatului, o astfel de întâlnire nu apare în luna ianuarie a anului 1920.

⁷⁵ „Anuarul Universității din Iași 1924-1925”, Iași, 1925, p. 63-64.

⁷⁶ *Dicționarul personalităților juridice...*, p. 3.

⁷⁷ „Opinia”, III, miercuri 14 ian. 1920, p. 1.

⁷⁸ În cadrul Consiliului Facultății de Drept din 18 iulie 1921, lui D. Mototolescu i „s-a ridicat suplinirea” catedrei de istoria vechiului drept românesc, motivându-se slaba pregătire a profesorului (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 127/1919-1921, f. 1). Cum excluderea sa nu era avizată de Senatul universitar, acesta a contestat acest „abuz” la Minister și la Rectorat, acuzând prigoana declanșată împotriva sa de către A.C. Cuza, întrucât s-ar fi opus ascultării lui G. A. Cuza, fiul decanului facultății, la primul examen de doctorat, examen ținut la domiciliul lui D. Alexandrescu. De asemenea, a obiectat împotriva participării lui I. Coroi, unchiul candidatului la acest examen (*ibidem*, f. 11-12). De altfel, Mototolescu a avut de „pătimit” de pe urma acestor conflicte declanșate la Iași, întrucât, în anii următori, când încerca să susțină examenul de agregatie la Facultatea de Drept din Cluj, era sabotat de G. Tabacovici, care nu s-a prezentat în mod sistematic în comisia de examen; apoi la Facultatea de Drept de la Oradea unde a ajuns în final, în comisia de agregatie, A.C. Cuza a fost „delegat” în comisia de examen (*ibidem*).

⁷⁹ Rezoluția lui A.C. Cuza la documentele primite de Facultatea de Drept, în anul 1921, referitor la numirile profesorilor Pogonat și Oteteleşanu (idem, dosar 132/1921, p. 48).

⁸⁰ Jurist în Baroul din Iași, în timpul guvernului Averescu a fost numit în funcția de prefect al județului Iași, printre celelalte nume vehiculate pentru ocuparea postului aflându-se și P. Dragomirescu („Mișcarea”, XIV, miercuri 17 martie 1920, p. 2). Începând cu luna ianuarie a anului 1920, P. Pogonat a suplini cursul de drept internațional public („Opinia”, XVI, duminică, 25 ianuarie 1920, p. 1).

⁸¹ Al. Oteteleşanu (4 oct. 1866, Turnu Severin-?), licențiat al Facultății de Drept din București, în 1907, doctorat la Paris în 1910, conferențiar suplinitor al Facultății de Drept din capitală, profesor din 1924,

politici importanți în partidul generalului Averescu. Odată cu debutul guvernării Partidului Poporului, s-a încercat numirea acestora la Facultatea de Drept, prin folosirea sistemului articolului 84. Menționat în *legea Arion* ca o „pedeapsă” de care ministrul se putea folosi atunci când Universitățile trăgăneau numirile la catedrele vacante, articolul a fost aplicat doar în cazul Facultății de Drept din Iași. Practic, dacă o universitate, în urma publicării vacanței unei catedre, nu reușea să numească nici un candidat, ministrul Instrucțiunii putea numi un profesor agregat la acea catedră, fără girul universității respective. Considerat de către universitari un mijloc de a încălca autonomia spațiului academic, principiul articolului 84 a rămas doar un atribut ministerial neexercitat.

În urma prelungirii vacanței catedrelor de drept internațional public și drept civil doctorat⁸², în iulie 1921 ministrul averescan P. Negulescu s-a folosit de prerogativele sale pentru a facilita numirea prietenilor săi politici la cele două catedre, prin apelul la articolul 84. Ținute în primăvara anului 1921, examenele la cele două catedre vacante au condus la un rezultat oarecum previzibil, nici unul dintre candidații prezenți neîntrunind voturile comisiei⁸³. Procedura impunea ca Senatul Universității din Iași să solicite Ministerului publicarea din nou a vacanței catedrelor, pentru ca Facultatea de Drept să nu intre sub spectrul articolului 84 și astfel să fie „pedepsită” prin numirea unor profesori nevalidați în cadrul Facultății. Cu toate acestea, la 21 iulie 1921, profesorii Pogonat și Oteteleşanu⁸⁴ sunt numiți profesori titulari ai Facultății de Drept în baza articolului 84.

Fapt cu totul curios, anul universitar 1921-1922 debuta cu cei doi profesori titularizați la catedrele facultății, fără ca Universitatea să fie înștiințată. Acest lucru a fost posibil, întrucât numirile au fost publicate în „Monitorul Oficial” abia în decembrie 1921, după demisia guvernului Averescu. În cadrul Facultății de Drept mai erau trei profesori importanți, membri ai Ligii Poporului, P. Dragomirescu, liderul politic al filialei locale, D. Alexandrescu, intrat recent în partid⁸⁵, și M. B. Cantacuzino, unul din fondatorii partidului generalului Averescu. În aceste condiții favorabile, absolut necesare reușitei unei numiri, cooptarea profesorilor Pogonat și Oteteleşanu nu ar fi trebuit să întâmpine dificultăți. Însă, un cumul de factori au făcut ca numirile celor doi profesori să nu fie acceptate. În primul rând a contat faptul că, în acel moment, aceștia nu oferiseră destule probe ale competenței lor academice, Oteteleşanu fiind respins la examenul din primăvară, iar Pogonat „ținându-se de politică, în loc de a se ocupa de catedră”⁸⁶. Cel

parlamentar în sesiunile 1921-1922 și 1926-1927, rector al Universității din București 1940-1941 (*Dicționarul personalităților juridice...*, p. 184).

⁸² În listele de candidați afișate de Facultatea de Drept în 1920, doar Oteteleşanu apare la drept civil pentru doctorat (în listă mai figurau F. Sion, A. Juvara, G. Drăgănescu, B. Ionescu, A. Zeuleanu), în timp ce Pogonat nu a participat la concursul pentru catedra dreptului internațional, printre candidați aflându-se A. Juvara, D. Condurachi, N. Dașcovici, N. Barnovschi (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 128/1920, f. 36). Va candida mai târziu alături de N. Dașcovici la catedra dreptului internațional public.

⁸³ Idem, Rectorat, dosar 978/1921, f. 33-34. La 1 martie, Senatul Universitar era anunțat că, în urma susținerii probelor de examen la cele două catedre vacante, nici unul dintre candidați nu a fost recomandat.

⁸⁴ Al. Oteteleşanu fusese respins în urma examenului ținut în martie 1921 la Catedra de drept civil, unde candidase alături de F. Sion și A. Juvara. Deși nu trecuse probele examenului, avea să fie numit profesor agregat la catedra la care, cu câteva luni în urmă, nu convinsese comisia (idem, dosar 978/1921, f. 33).

⁸⁵ „Liga Poporului”, I, nr. 1, duminică 21 sept. 1919, p. 2. D. Alexandrescu mai cochetase în trecut cu rolul de membru politic în Partidul Conservator Democrat (D. Alexandrescu, *Către alegătorii colegiului al II-lea de la Senat*, Iași, 1911). Cu toate acestea, contemporanii au reținut faptul că acesta intrase în politică „mai mult împins de alții decât din propria lui inițiativă” (Ioan Dafin, *Figuri ieșene*, ediția a II-a, p. 171-173).

⁸⁶ A.C. Cuza referindu-se la Pogonat în timpul ședinței din mai 1923, când a fost recomandat N. Dașcovici. De asemenea, i se imputa lui Pogonat că primind primăria orașului, apoi prefectura nu a făcut nici o lucrare științifică (ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 643/1923, f. 46).

mai mult a contat opoziția dură a lui A.C. Cuza, la care au aderat, cu unele excepții, și ceilalți profesori.

La 24 decembrie 1921, în urma unui memoriu al profesorilor titulari ai Facultății, Consiliul s-a întrunit pentru a discuta cazul numirilor „în fraudă legii” ale celor doi profesori⁸⁷. Au fost prezenți M.B. Cantacuzino, A.C. Cuza, Gh. Tabacovici, I. Coroi și V. Pella, lipsind P. Dragomirescu și D. Alexandrescu, care nu au semnat memoriul și nici nu au dorit să ia parte la excluderea unor colegi de partid⁸⁸. În termeni duri, Consiliul facultății solicita ministrului să anuleze cele două numiri făcute „din motive vădit politice”. Probă a intransigenței manifestate în cadrul ședinței, facultatea urma să înștiințeze opinia publică că „refuză în mod categoric” să recunoască decretul de numire. A urmat o corespondență bogată cu Ministerul Instrucțiunii și cu Rectoratul Universității pentru invalidarea acestora. Dorind să își promoveze planurile și să își consolideze poziția, decanul facultății, profesorul A.C. Cuza, a scris inclusiv regelui, pentru a se plânge de ingerințele politice asupra facultății⁸⁹.

În cadrul Senatului universitar din 26 decembrie 1921, reunit în urma unui memoriu a lui A.C. Cuza, Universitatea din Iași s-a solidarizat cu opiniile Facultății de Drept, solicitând ministrului să anuleze decretul, întrucât numirile constituie o „desconsiderare” și o „gravă jignire” aduse Universității⁹⁰. Într-un an în care Facultatea de Drept lipsise de la lucrările Senatului, datorită scandalului „diplomelor false”, în care rectorul N. Leon își înaintase demisia din cauza modului în care Senatul universitar fusese invalidat de A.C. Cuza, prin neaplicarea eliminării lui C. Z. Codreanu din Universitate, prezența profesorilor Facultății de Drept în Senat și unitatea de păreri avute cu membrii acestuia constituiau un gest aparte. Profesorul I. Borcea, în deplin acord cu A.C. Cuza, a fost o imagine unică în cadrul Senatului universitar din primii ani interbelici. Era dovedită, în ciuda atâtor divergențe, polarizarea corpului profesoral în jurul păstrării autonomiei. Încercările de a impune Universității din Iași articolul 84 au constituit singurele episoade în care s-a conturat o unitate de păreri în cadrul Senatului și Marelui Colegiu Universitar. În aceste condiții, Universitatea din Iași nu putea forma o comunitate și nu a reușit, pentru primul deceniu interbelic, să-și asume o identitate proprie.

Pentru a da o semnificație aparte refuzului Facultății de Drept, A.C. Cuza l-a convins pe D. Alexandrescu, membru al averescanilor ieșeni, să participe la scenariul refuzării numirilor. Sursa puterii lui A.C. Cuza atâta în mod fățiș și un gest simbolic în favoarea sa, un important membru al Partidului Poporului semna, chiar dacă cu întârziere, excluderea din Universitate a unor averescani. Dintre ceilalți membri ai partidului, M.B. Cantacuzino, oscilant în politică, însă intransigent față de misiunea Universității, s-a aflat de la început în rândul oponentilor, în timp ce P. Dragomirescu a evitat să participe la excluderea colegilor săi de partid. Astfel, profesorul de drept civil, D. Alexandrescu, a semnat procesul verbal al Consiliului facultății în care s-a discutat cazul numirilor, unindu-se cu cele declarate „deși nu am fost de față”⁹¹. Apoi, acesta a făcut o declarație, „în nume propriu”, că era de acord cu refuzul acceptării numirilor⁹². Se contabiliza astfel acceptul celui mai prestigios profesor al facultății, care devenise din 1919 și colegul de partid al celor doi.

⁸⁷ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 132/1921, f. 1.

⁸⁸ Vezi și Al. Oteteleşanu, *Rostul Partidului Poporului și rolul generalului Averescu*, București, 1923.

⁸⁹ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 132/1921, f. 11-13.

⁹⁰ Idem, Rectorat, dosar 977/1921, f. 26.

⁹¹ Idem, Facultatea de Drept, dosar 132/1921, f. 1-2. Pe lângă cazul numirilor, Cuza se plânga de deseale descinderi ale Parchetului în Facultatea de Drept, odată cu declanșarea scandalului „diplomelor false”.

⁹² *Ibidem*, f. 14-15.

Sursele pentru documentarea sfârșitului de an 1921 – perioadă în care s-a pus problema numirilor celor doi profesori – sunt fragmentare și, cu puține excepții, au un caracter oficial. Modul în care au fost coalizați profesorii facultății, cum au decurs insistențele la Minister rămân în continuare un mister. Cazul Pogonat – Oteteleșanu se află în strânsă legătură cu dezbaterile din mediul universitar interbelic, asupra rolului politicii în spațiul academic. Relativa unitate a corpului profesoral al facultății față de numirile politice ale celor doi poate oferi un răspuns întrebării referitoare la cât a fost opoziție față de folosirea articolului 84 sau cât a fost o măsură de a limita influența Partidului Poporului în Facultatea de Drept. Manifestările energice ale noului decan A.C. Cuza față de procedura aleasă de Partidul Poporului, de a-și trimite oamenii în cadrul facultății, consemnau debutul politicii de forță prin care averescanii votau să-și subordoneze facultatea. Prin acceptarea numirilor celor doi, s-ar fi realizat un pol de putere în jurul lui P. Dragomirescu, care ar fi putut contrabalansa influența profesorului de economie politică.

În urma contestării sistematice a numirilor cu articolul 84 la Facultatea de Drept, în ianuarie 1922, noul ministru al Instrucțiunii Gh. Mironescu⁹³ a invalidat decretul prin care P. Pogonat și Al. Oteteleșanu fuseseră numiți profesori, considerând că „s-a nesocotit principiul autonomiei universitare”⁹⁴. Anularea decretelor de numire nu a rămas fără răspuns și, mai ales, fără a i se replica artizanului acestui scenariu, decanul facultății A.C. Cuza. În oficiosul Partidului Poporului din București, A. Oteteleșanu publica o scrisoare foarte dură la adresa sistemului corupt pe care A.C. Cuza îl patrona la Facultatea de Drept din Iași⁹⁵. În primul rând, conferențiarul Facultății de Drept din capitală avea îndoiele asupra legalității anulării celor două decrete, întrucât în asemenea chestiuni trebuia să se pronunțe „contenciosul administrativ de pe lângă Înalta Curte de Casație și Justiție”⁹⁶. Pe lângă inevitabilele atacuri politice, Oteteleșanu nu se arăta „supărat” pe decizia ministerială, ci chiar „mulțumea ministrului că într-o facultate unde s-au falsificat diplome, unde vinovații au suplinit catedre și unde un actual profesor a fost condamnat pentru furt și totuși este profesor, patronat de dl Cuza decanul, eu nu am ce căuta”⁹⁷. Se rezuma la statutul de profesor într-o facultate unde „niciodată reputațiunea ei nu a fost atinsă”. Erau acuze dure la adresa gestionării facultății în cazul scandalului „diplomelor false”, acestuia adăugându-i-se chestiunea denunțului lui Mototolescu asupra profesorului de drept roman I. Coroi⁹⁸.

După apariția ziarului, A.C. Cuza a luat poziție și a adresat Facultății de Drept din capitală o moțiune în care cerea să se discute jignirile adresate corpului profesoral de către Oteteleșanu. Nu doar Universitatea din Iași era atinsă de asemenea acuze, Cuza considerând că „prestigiul și demnitatea întregului nostru corp profesoral” au fost afectate⁹⁹.

⁹³ Guvernul Take Ionescu (17 decembrie 1921 – 17 decembrie 1922), în care Mironescu a ocupat portofoliul de la Instrucție (Ion Mamina, Ion Scurtu, *Guverne și guvernanți...*, p. 41).

⁹⁴ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Drept, dosar 132/1921, f. 18. Decretul de invalidare a fost publicat în *MOF* din 18 ianuarie 1922.

⁹⁵ *Un act de ilegalitate universitară*, în „Îndreptarea”, V, nr. 14, București, 19 ianuarie 1922, p. 3.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 977/1921, f. 21. Mototolescu a semnalat Senatul Universității care, cu această ocazie, s-a reunit pe 24 nov. 1921, discutând poziția comunității academice față de acuzele de furt aduse lui I. Coroi, blamat că ar fi furat din bibliotecă unele cărți în timpul perioadei studenției sale de la Leipzig. În final, s-a decis că I. Coroi nu va fi trimis în fața corpului de judecată al universitarilor.

⁹⁹ Idem, Facultatea de Drept, dosar 132/1921, f. 3.

Dialogul acesta nu a putut modifica decizia de anulare a decretelor de numire. A consolidat poziția lui A.C. Cuza în cadrul Facultății și a demonstrat hotărârea Universității din Iași de a nu lăsa Ministerul Instrucțiunii să decidă peste autoritatea Senatului universitar. Începuse lungul șir al complicațiilor academice și al soluțiilor gândite pentru a salva onoarea Universității la concurență cu răfuielele personale. De asemenea, a întărit percepția contemporanilor că universitățile nu puteau funcționa în afara intereselor politice. Acestea erau prezente în viața comunității academice din Iași, însă erau intermediare din interiorul corpului profesoral și nu ordonate de la centru. Un partid politic care dorea să asigure unor membri o carieră universitară era obligat să găsească sprijin în interiorul facultății, astfel risca să fie denunțat că a atentat la autonomia universitară prin apelul la numirile prin articolul 84.

Numirile în contrapartidă

Anul 1922 a implicat Facultatea de Drept în scandalul cu rectorul Traian Bratu și a atras atenția Ministerului și a opiniei publice asupra situației din interiorul instituției, implicit asupra catedrelor vacante. Astfel că facultatea a fost nevoită să organizeze concursuri sau să pună în aplicare articolul 81, pentru ocuparea acestora¹⁰⁰. I. Leatris la Drept comercial, N. Dașcovici la Drept internațional, E. Herovanu la Drept penal și Fl. Sion la Drept civil au fost cazurile care au arătat noile coalizări și conflicte din rândul grupărilor de profesori.

Jurist al Baroului din Iași, I. Leatris¹⁰¹ a întrunit unanimitatea membrilor Facultății de Drept în cazul recomandării sale, cu articolul 81, la Catedra de drept comercial comparat și maritim, fiind propus de decanul A.C. Cuza în ședința Senatului reunit cu Consiliul acesteia din 28 decembrie 1922¹⁰². După un an de zile de absențe de la lucrările Senatului, profesorii ieșeni s-au reunit pentru a susține promovarea unui candidat „cu o activitate științifică neîntreruptă”, dar fără a menționa lucrările acestuia. În recomandarea sa este trecută doar obținerea titlului de licențiat, fără a fi nominalizate doctoratul sau opera științifică, insistându-se asupra valorii sale ca jurist. Documentele întocmite cu ocazia acestei recomandări nu respectă tipicul unei recomandări cu articolul 81. Deși sunt întocmite în conformitate cu procedura legală, recomandarea lui Leatris în cadrul facultății¹⁰³, convocarea Senatului reunit cu Facultatea de Drept și procesul verbal al ședinței¹⁰⁴ nu par a fi rodul unei întâlniri între cele două instituții. Modul în care sunt concepute aceste documente nu demonstrează faptul că în data de 28 decembrie 1922 a avut loc o ședință a Senatului universitar.

În cadrul procesului verbal, sunt menționate doar luările de cuvânt ale lui P. Dragomirescu, M.B. Cantacuzino și A.C. Cuza, fără a se înregistra și cuvântul senatorilor. Or, în cadrul oricărei ședințe de acest gen, un oficial al Universității exprima

¹⁰⁰ Semnificativ pentru raporturile existente între Senatul universitar și Facultatea de Drept este procesul verbal încheiat în 28 ianuarie 1922, ca urmare a ședinței Senatului reunit cu Facultatea de Drept; ședință care însă nu s-a putut ține din cauza absenței profesorilor A.C. Cuza și M.B. Cantacuzino, cei doi reprezentanți ai facultății în Senat refuzând să participe. Motivul convocării era solicitarea lui Gh. Tabacovici de a se transfera la altă catedră în cadrul facultății (idem, dosar 1004/1922, f. 1).

¹⁰¹ Mărturiile documentare despre acesta sunt foarte puține; Ion Leatris (1878, Iași – 1949, Iași), profesor al Facultății de Drept din Iași, între 1923-1942, la Catedra de drept comercial comparat (*Dicționarul personalităților juridice...*, p. 146; „Anuarul Universității Mihăilene. 1930-1935”, Iași, 1936, p. 228).

¹⁰² ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 1004/1922, f. 198 și urm.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 200. Recomandarea semnată de profesorii A.C. Cuza, Gh. Tabacovici, I. Coroi, M.B. Cantacuzino și V.V. Pella are doar jumătate de pagină.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 201-203.

părerea Senatului. Procesul verbal conținea semnăturile celor „prezenți”, senatori și profesori ai facultății, însă ședința nu a avut loc, „hârțile oficiale” fiind doar semnate de cei în drept, practică devenită frecventă în cadrul facultății. În opinia mea, scandalul dintre facultate și rectorul Traian Bratu, finalizat cu demisia acestuia din urmă la 6 decembrie 1922, a concurat la numirea lui Leatris¹⁰⁵. Momentul ales nu a fost unul întâmplător. După acuzele îndreptate împotriva ilegalităților făcute la Secretariatul Facultății, după descinderi ale parchetului în Universitate, profesorii s-au coalizat pentru a demonstra onorabilitatea și mai ales funcționarea normală, în cadrul legal, a celei „mai prestigioase” facultăți a Universității din Iași. În ciuda tuturor opozițiilor de până atunci, solidaritatea profesorală a fost impusă de nevoia de a salva onorabilitatea instituției ieșene, obligată să ia poziție față de acuzele ce i se imputau că s-ar fi transformat într-un „laborator de diplome false”. Astfel, convergența opiniilor folosea mai întâi la apărarea prestigiului universitar și apoi la detensionarea relațiilor dintre Senat și Facultatea de Drept. Recomandarea lui I. Leatris a fost impusă și de nevoia de a testa limitele rezistenței Senatului universitar față de independența asumată de Facultatea de Drept, în noile condiții impuse de demisia rectorului intransigent, Traian Bratu.

Odată cu recomandarea lui N. Dașcovici¹⁰⁶, cu articolul 83, din 19 mai 1923, ca urmare a examenului pentru ocuparea Catedrei de drept internațional public, în fața contracandidatului P. Pogonat (fost primar și prefect al Iașilor și suplinitorul de atunci al catedrei), la Facultatea juridică s-au reluat și s-au amplificat vechile animozități între membrii corpului profesoral¹⁰⁷. De la Iași, din comisia de examinare făcuseră parte profesorii I. Coroi, Gh. Tabacovici și V. Pella, președinte fiind A.C. Cuza. Această procedură a fost catalogată de către M. B. Cantacuzino drept o „coterie”, el denunțând astfel „oculta” din jurul lui A.C. Cuza¹⁰⁸. Îl avea în vedere pe I. Coroi, numit „agent tripoteur” pe la Minister, care, potrivit lui Cantacuzino, nu avea calitatea de a sta nu numai între profesorii unei Universități dar nici măcar între oameni¹⁰⁹. La fel de înverșunat, P. Dragomirescu a demontat legalitatea ținerii concursului prin faptul că nu se respectaseră formele legale: profesorii Tabacovici și Pella nefiind în Iași pe timpul desfășurării concursului, semnaseră procesul verbal al comisiei doar la întoarcere. Apoi, lipsa profesorilor M. B. Cantacuzino și a lui D. Alexandrescu, care fusese președinte al comisiei din 1921¹¹⁰, ar fi fost rezultatul unor „jocuri de culise”, prin care se dorea

¹⁰⁵ Numirea lui Leatris era foarte bine primită de presa liberală din Iași, care îl descria drept „una din cele mai strălucite podoabe” ale baroului din Iași („Mișcarea”, XVII, joi 1 martie 1923, p. 1). De altfel, în ianuarie 1923, la propunerea lui Gh. Mărzescu, liderul liberalilor ieșeni, Leatris a fost decorat de către rege cu coroana României în grad de comandor („Mișcarea”, XVII, luni, 1 ianuarie 1923, p. 2).

¹⁰⁶ Neculai Dașcovici (1888, Calafat – 1969, București), licențiat în Drept al Universității din București în 1912, doctor la Paris în 1915, profesor agregat la facultatea din Iași din 1923; unul dintre cei mai importanți specialiști în disciplina dreptului internațional public, a fost profesor la Iași până în 1946 („Anuarul Universității Mihăilene din Iași 1930-1935”, p. 217; *Dicționarul personalităților juridice...*, p. 80).

¹⁰⁷ ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 634/1923, f. 41 și urm. Atmosfera era deja foarte tensionată, întrucât la Minister se înregistrau plângeri ale profesorilor facultății – printre acestea figurând și aceea a lui M. B. Cantacuzino – care denunțau faptul că „hotărârile privitoare la facultate se luau în comitet restrâns”, în timp ce noul decan, care locuia în București, „nu conducea de fapt lucrările facultății” (*ibidem*, f. 30, 34).

¹⁰⁸ În aceeași perioadă, profesorul Cantacuzino anunța ministrul Instrucțiunii că dorea să demisioneze din comisia de agregare de la Catedra de drept roman din cauza, afirma el, „practicilor astăzi constatate la Facultatea juridică din Iași, unde comisiunea s-a alcătuit fără a se fi luat avizul Consiliului Facultății”. Ministrul, conștient că „legea are multe lacune”, îl ruga în schimb să nu descompleteze comisia (*ibidem*, f. 28-29).

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 44.

¹¹⁰ Examenul din martie 1921, la Catedra de drept internațional public în care au fost candidați N. Dașcovici și A. Juvara, în final ambii fiind respinși (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat dosar 978/1921, f. 34).

impunerea acelorasi profesori în toate comisiile. În opinia acestora, excluderea din comisie era făcută pentru a facilita recomandarea lui Dașcovici. Practic, decanul A.C. Cuza se folosea de profesorii Coroi, Tabacovici și Pella, care de cele mai multe ori lipseau din Iași, având alte însărcinări, pentru a impune o stare de lucruri în facultate¹¹¹.

În fața acestor denunțuri, Cuza a replicat că cei care contestau componența comisiei nu „au fost găsiți acasă” pentru a primi convocările și a putea astfel fi prezenți la întrunirea Consiliului Facultății. În ceea ce-l privea pe P. Dragomirescu, acesta nu putea fi membru al comisiei întrucât era coleg de partid cu P. Pogonat, deci „partizanii politici” trebuiau eliminați. Cum valoarea și înțaietatea lui Dașcovici nu a fost pusă la îndoială de adversarii lui Cuza¹¹², iar în Senat, punându-se la vot, nu a fost acceptată moțiunea privind încălcarea formelor legale, examenul de agregatie a fost validat și recomandarea trimisă Ministerului de resort. „De ce fugiți de noi?”, a rămas întrebarea fără răspuns a lui M.B. Cantacuzino, care, mai mult decât o simplă interogație, indica un plan de acțiune. Gruparea adversă lui A.C. Cuza avea să încerce limitarea influenței sale prin cooptarea unor profesori care să încline balanța consiliului profesoral în favoarea lor.

Astfel, începând cu noul an universitar, la 19 octombrie 1923, aceștia au replicat prin susținerea recomandării cu articolul 81 a lui E. Herovanu¹¹³, la Catedra de procedură penală, al cărui suplinitor acesta era de câțiva ani¹¹⁴. Membru marcant al Partidului Liberal din Iași, fost primar al orașului și, în acel moment, decanul Baroului din localitate, E. Herovanu fusese susținut în trecut pentru suplinire de către A.C. Cuza. Relațiile dintre ei se răciseră întrucât la cursurile lui Herovanu erau primiți studenții evrei, unii ajungând chiar să lucreze ca secretari în Baroul condus de el; iar acest lucru era dezaprobat de Cuza, care vedea aceasta drept „o jidănire a profesiei de avocat”¹¹⁵. În fața Senatului universitar propunerea de recomandare era semnată de D. Alexandrescu, M.B. Cantacuzino, P. Dragomirescu și I. Leatris, deci de o majoritate a facultății.

A.C. Cuza, singurul profesor prezent la lucrări în afară de cei enumerați deja, a contestat introducerea recomandării pe ordinea de zi a Senatului universitar ca fiind rezultatul unei „lovituri de teatru, care era contra legii și moravurilor universității”¹¹⁶. În prealabil, propunerea nu fusese discutată în fața consiliului facultății; drept urmare, Gh. Tabacovici, noul decan, nu și-a pus semnătura pe o „hârtie” a instituției în care să fie discutat cazul. Fiind semnalat acest „viciu de formă”, care devenise deja o cutumă, profesorii D. Alexandrescu și M.B. Cantacuzino au intervenit pentru a impune cadrul legal al numirii. Potrivit acestora, legea prevedea ca recomandarea să fie făcută în fața facultății, o prevedere care însă nu avea caracter imperativ. Mai mult decât atât, decanul lipsind din Iași, profesorul D. Alexandrescu devenea, în calitate de cel mai vechi

¹¹¹ M.B. Cantacuzino a avut o reacție destul de dură la adresa sistemului cuzist: „convocare pur formală și fățarnică, dar nu convocare legală și reală; acesta este sistemul care se practică la facultate de când dl Cuza lucrează exclusiv numai cu cei trei profesori care nu stau în Iași și care-i măgulesc slăbiciunile sale pentru că au nevoie să fie cruțați” (ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 634/1923, p. 48).

¹¹² Părerea generală din timpul ședinței din 19 mai 1923 era aceea că, P. Pogonat, contracandidatul lui Dașcovici „primind prefectura, apoi primariatul orașului, deci făcând politică în loc de a se ocupa de catedră, a părăsit știința” (*ibidem*, f. 47).

¹¹³ Începând cu anul universitar 1921, lui E. Herovanu i s-a acordat „învoire de a ține curs liber și gratuit de procedură civilă” (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 907/1919, f. 59).

¹¹⁴ Idem, dosar 1025/1923, f. 9, și urm.

¹¹⁵ Motivele opoziției lui A.C. Cuza priveau relația lui Herovanu cu evreii, acesta reprezentând „tipul profesorului care nu găsește între numeroșii elevi români de la facultate decât secretari jidani [...] pregătește numai elemente jidănești pentru barou, eu cred că nu-i indicat a fi introdus în facultatea de drept [...] jidănește baroul și exclude pe studenții români de la educația pe care au dreptul a o solicita” (*ibidem*, f. 12).

¹¹⁶ ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 634/1923, f. 75.

profesor, prodecan; deci recomandarea întrunea formele legale întrucât era semnată de un oficial al facultății. Pentru a-i demonstra lui A.C. Cuza că acea procedură era una familiară practicilor sale, P. Dragomirescu i-a amintit de anii trecuți, în timpul mandatului său ca decan, când recomandările cu articolul 81 erau trimise direct la Senat, fără nici o consultare a Consiliului Facultății de Drept. Mai mult decât atât, asigura el membrii Senatului, orice convocare a Consiliului va fi amânată până după expirarea termenului legal, pentru a zădărnici astfel numirea lui E. Herovanu. Procedura folosită de adversarii lui A.C. Cuza era o consimțire la încălcarea legii, dar care avea salvarea în faptul că oricum aveau să discute recomandarea în cadrul Senatului. Dezarmat, A.C. Cuza a părăsit lucrările, după ce membrii Senatului au considerat inoportun să discute asupra „viciului de formă” ridicat de profesorul de economie politică. La votul final, numirea cu articolul 81 a lui E. Herovanu a întrunit în cadrul Senatului unanimitatea de voturi.

Învins, dar mai ales îngrijorat de noile raporturi din cadrul facultății, A.C. Cuza a replicat, câteva zile mai târziu, prin mobilizarea profesorilor fideli sau asupra cărora își putea exercita influența cu scopul de a impune, cu articolul 81, pe profesorul Florin Sion¹¹⁷. Acesta era o rudă a sa și suplinea, în acel moment, Catedra de drept constituțional și administrativ la care încă figura titular, profesorul suspendat C. Stere¹¹⁸. Catedra vacantă avută în vedere pentru Sion era aceea de drept civil doctorat. Astfel, la 26 octombrie 1923, Senatul Universitar reunit cu Consiliul Facultății de Drept a hotărât în unanimitate recomandarea acestuia potrivit dispozițiilor articolului 81¹¹⁹. Din partea Facultății de Drept au fost de față A.C. Cuza, Gh. Tabacovici, I. Coroi și D. Alexandrescu. Prezența acestuia din urmă, la câteva zile după opoziția față de Cuza, se poate explica prin faptul că era fostul conducător de doctorat al candidatului. Însă, motivarea atitudinii lui D. Alexandrescu față de A.C. Cuza o găsim într-o descriere a lui Traian Bratu, fostul rector al Universității, care într-un raport confidențial față de ministru îl descrie pe D. Alexandrescu drept „un savant, dar în pragul pensionării și terorizat de decan (A.C. Cuza) prin presiunea aceasta”¹²⁰. Dintre cei care se opuneau în mod efectiv lui Cuza nu a fost prezent nici un profesor¹²¹. Aceștia au refuzat astfel să crediteze, prin prezența lor, mărirea numărului opozanților. Astfel, fostul decan A.C. Cuza a putut să-și conserve autoritatea și sursele puterii în Facultate, reușind să anihileze încercările opozanților care vizau diminuarea înțaietății sale în chestiunile administrării Facultății de Drept¹²².

¹¹⁷ Într-un memoriu confidențial – din păcate nu este menționat și cui se adresează –, A.C. Cuza explica atitudinea ostilă a unor profesori ai facultății față de Florin Sion prin faptul că M.B. Cantacuzino și P. Dragomirescu aveau mandat să introducă în facultate „elemente de o anumită culoare politică” (BAR, Arhiva A.C. Cuza, Acte 1-64, f. 62). Florin Sion fusese un membru important al averescanilor ieșeni, însă a intrat în conflict cu M.B. Cantacuzino în urma alegerilor din mai 1920 („Opinia”, XVI, joi 6 mai, 1920, p. 1).

¹¹⁸ Din anul 1919, în conformitate cu art. 61 din lege și în urma propunerii Consiliului facultății, Fl. Sion primise aprobarea de a ține cursuri de drept civil, suplinind în același timp și catedra lui C. Stere de drept constituțional (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 907/1919, f. 79).

¹¹⁹ Idem, dosar 1025/1923 f. 14 și urm.

¹²⁰ Idem, dosar 958/1921, f. 39,

¹²¹ Cazul numirii lui Sion nu i-a lăsat totuși impasibili pe adversarii lui Cuza. P. Dragomirescu a adresat, în Parlament, o interpelare ministrului Instrucțiunii pe tema numirii „ilegale” a lui Sion. Răspunsul dat de ministru și consemnat de către un ziar local din Iași era unul dezarmant: „P. Dragomirescu nu are de ce să protesteze pentru că numirea sa s-a făcut în aceleași condiții ca și ale lui F. Sion” („Lumea”, VII, duminică 9 martie, 1924, p. 1). Avem astfel explicația modului în care se rezolvau viciile de formă care planau asupra concursurilor din Facultatea de Drept din Iași, la mijloc fiind de fapt răfuielele politice.

¹²² După decanatul lui Gh. Tabacovici, demisionat în februarie 1924 din funcție, Ministerul l-a însărcinat pe D. Alexandrescu să gireze facultatea (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 1050/1924, f. 41).

Frecvențările articolului 84. Cazul Valeriu Bulgaru¹²³

Datorită modului singular în care Facultatea de Drept a ales să se manifeste față de autoritatea Senatului universitar, lucru care a condus la închideri succesive ale facultății, ocuparea catedrelor vacante a fost de cele mai multe ori deficitară. În contextul răcirii relațiilor dintre facultate și Minister după violențe studențești inspirate de către A.C. Cuza, actele facultății au fost supuse unei atenții sporite a Ministerului. Astfel, orice defecțiune în procedura de recrutare a profesorilor atrăgea după sine somația ministrului. Având experiența numirilor lui Pogonat și Oteteleşanu cu articolul 84, facultatea, convinsă că nu va mai fi subiectul pedepsei ministeriale, a ignorat atenționările primite.

În anul 1923, Ministerul Instrucțiunii a încercat din nou să aplice politica art. 84 asupra Facultății de Drept. Aceasta în schimb, mizând pe faptul că orice atingere a autonomiei era sever taxată de către Universitate, a apelat la ajutorul Senatului, replicând în termeni duri inițiativelor ministeriale. În cadrul Senatului Universitar din 20 martie 1923, s-a luat în discuție cazul celor cinci catedre vacante asupra cărora plana culpa întârzierii „desfășurării lucrărilor”. Rezoluția finală la care s-a ajuns era aceea că, din cauza „vremurilor anormale” în care Universitatea își desfășurase activitatea în ultimul an, comisiile de examen nu s-au putut întruni. Ministerul era rugat să scoată din nou la examen acele catedre și „în principiu, ministrul era rugat să nu mai recurgă niciodată la dispozițiile articolului 84 care e contra autonomiei Universității”¹²⁴.

Cum lucrurile nu s-au modificat substanțial, în primăvara anului 1924 Facultatea de Drept a fost din nou somată să îndeplinească formalitățile pentru ocuparea celor cinci catedre vacante, în caz contrar Ministerul urmând a se folosi de prerogativele art. 84¹²⁵. Facultatea era avertizată asupra faptului că vacanța acelor catedre fusese publicată încă din 1922, memoriile de titluri și lucrări ale candidaților fiind remise către aceasta. Cum prima invitație a fost trimisă încă din martie 1923, i se puneă în vedere facultății să finalizeze concursurile pentru ocuparea catedrelor. În acest caz, decanul facultății, D. Alexandrescu, la 20 mai 1924 a înaintat Rectoratului cele cinci dosare cu documentele necesare ocupării catedrelor vacante¹²⁶. Din adresele înaintate nu reiese dacă au fost organizate concursurile sau dacă se întruniseră comisiile de examen, rezoluția rectorului făcând trimitere la o întrunire a Senatului din 6 iunie, unde se discuta cazul catedrelor. Cum Senatul nu a fost convocat, Ministerul a solicitat o copie de pe convocarea făcută pentru ca în cadrul contenciosului administrativ să se poată lua o

În funcție i-a urmat I. Coroi. Practic, în primul deceniu interbelic, nici un opozant al lui A.C. Cuza nu a reușit să acceadă într-o funcție a facultății, decan sau reprezentant al facultății în Senat. Profesorii ambulanți formau, în jurul lui A.C. Cuza, un grup puternic, foarte greu de contracarat. Ilustrativ este protestul lui Cantacuzino adresat ministrului Instrucțiunii, din decembrie 1922, după alegerea lui Coroi în calitate de reprezentant al facultății în Senat: „Știți bine că profesorii ambulanți ai facultății juridice formează, pentru motive ușor de înțeles și care nu sunt în consonanță cu interesele facultății, un grup atât de compact în jurul decanului, încât rezultatul ar fi fost probabil același dacă convocarea Consiliului s-ar fi făcut conform legii” (ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 654/1923, f. 13).

¹²³ Valeriu Bulgaru (1898-), licențiat al Facultății de Drept din Iași în 1918, doctor în drept tot la Iași, specializări la Paris, conferențiar suplinitor din iulie 1924, profesor agregat din octombrie 1924 („Anuarul Universității Mihăilene din Iași. 1930-1935”, p. 209).

¹²⁴ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 1024/1923, f. 45. Cele cinci catedre vacante erau: drept roman licență, drept roman doctorat, istoria vechiului drept românesc, drept internațional privat și drept administrativ, legislația agrară și industrială.

¹²⁵ Idem, dosar 1050/1924, f. 72.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 74-78.

hotărâre asupra celor cinci catedre¹²⁷. Acest avertisment nu a fost luat în considerare, anul școlar fiind pe cale de a se termina, astfel încât Universitatea dar și Facultatea de Drept au amânat pentru noul an universitar soluția la vacanța celor cinci catedre.

De data aceasta, ministrul liberal C. Angelescu a decis să dea o lecție Universității din Iași, cu care de doi ani de zile se afla în conflict deschis. La 24 octombrie, Universitatea era înștiințată că începând cu 15 octombrie, prin decretul regal nr. 3642, V. Bulgaru era numit în conformitate cu prevederile articolului 84 profesor agregat la Catedra de drept administrativ, legislația agrară și industrială¹²⁸. Luând act de numirea ministrului, Facultatea de Drept s-a reunit pe 3 noiembrie și a solicitat rectorului să fie convocat Senatul pentru a se discuta acest caz de încălcare a autonomiei. În procesul verbal, Facultatea de Drept își exprima îndoiala asupra legalității decretului de numire, apoi înștiință că lui Bulgaru nu i se vor pune la dispoziție săli de curs, nu va fi trecut în statele de salarii¹²⁹. Cum nimic semnificativ nu a intervenit¹³⁰, formalitățile numirii au fost îndeplinite, astfel că pe 10 noiembrie V. Bulgaru își depunea jurământul în fața rectorului¹³¹. Cu toate că numirea acestuia a fost contestată și în justiție, din partea facultății fiind delegat I. Leatris să-i reprezinte interesele în fața Înaltei Curți de Casație și Justiție, decretul de numire nu a mai fost invalidat și astfel s-a consemnat prima folosire a articolului 84 asupra Universității din Iași¹³².

Rămâne un mare semn de întrebare asupra modului în care a acționat Facultatea de Drept și Universitatea din Iași la prima numire efectivă a unui profesor cu articolul 84. Considerată o încălcare gravă a autonomiei, ingerința Ministerului în cooptarea universitară a fost un prilej de acuze dure între universități și forul central. Față de virulența din anii trecuți, referitor la cazul Pogonot-Oteteleșanu, discreția cu care a fost învăluită numirea lui Bulgaru este suspectă¹³³. În parte, faptul că decan era D. Alexandrescu, un tip retras și neconflictual, a făcut ca Facultatea de Drept să nu asume singură un război deschis cu ministerul de profil. Relațiile extrem de tensionate dintre rectorat și facultate, după anii de violențe studențești, apoi escaladarea acestora și asasinarea prefectului de poliție Manciu au făcut ca anularea numirii lui Bulgaru să nu mai fie o prioritate. De altfel, în Senatul care a discutat numirea lui Bulgaru nu au existat voci care să conteste folosirea articolului 84, probabil senatorii Universității hotărând să accepte pedeapsa aplicată Facultății de Drept. Apoi, faptul că la facultatea similară din Cernăuți, Ministerul a procedat, în noiembrie 1924, la o nouă numire cu articolul 84¹³⁴, demonstra

¹²⁷ *Ibidem*, f. 103.

¹²⁸ *Ibidem*, f. 121.

¹²⁹ *Ibidem*, f. 124. În timpul ședinței, au fost totuși voci, între care decanul facultății, D. Alexandrescu, și E. Herovanu, care au făcut opinie separată, precizând că trebuia așteptat verdictul contenciosului administrativ pentru a putea apoi avea o reacție.

¹³⁰ Senatul pentru discutarea cazului Bulgaru s-a reunit abia pe 24 noiembrie 1924 și a decis doar să trimită adresa facultății la minister (idem, dosar 1051/1924, f. 34).

¹³¹ De altfel, în „Anuarul” din 1935, la portretele realizate profesorilor, cariera didactică a lui V. Bulgaru consemnează numirea din 15 octombrie 1924.

¹³² „Cuvântul”, II, nr. 97, joi 12 martie 1925, p. 3.

¹³³ În decembrie 1925, o parte a universitarilor ieșeni, printre aceștia Tafrali, Gh. Brătianu, I. Minea, M. Ralea, P. Andrei, N. Leon, I. Borcea, I. Simionescu, I. Petrovici, reuniți într-un comitet sub președinția liderului liberal Gh. Mârzescu, a luat inițiativa, la îndemnul Sabinei Cantacuzino, de a înființa o Universitate liberă la Chișinău. Secretarul acestui comitet era profesorul V. Bulgaru, alăturarea în cadrul unui proiect girat de Mârzescu, cel care a „avizat” unele numiri la Facultatea de Drept din Iași, poate fi una din explicații (*O nouă instituție culturală la Iași*, în „Mișcarea”, XIX, vineri 11 dec. 1925, p. 1).

¹³⁴ Senatul Universității din Iași era înștiințat că Traian Ionașcu (1897-1981) era numit profesor agregat la Universitatea din Cernăuți cu articolul 84, începând cu 1 noiembrie 1924 (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 1051/1924, f. 35). Din 1925, acesta se va transfera la facultatea din Iași. În

hotărârea și consecvența forului central: să pună capăt tergiversărilor intenționate ale numirilor la catedrele vacante. Contextul nefavorabil Universității, mai mult decât intransigența ministerială, a făcut ca Universitatea din Iași să consimtă la cea mai gravă atingere a autonomiei sale, prin numirea unui profesor în conformitate cu articolul 84.

Epopoea numirii lui V. Bulgaru la Catedra de drept administrativ, legislație agrară și industrială prin apelul la articolul 84 nu a luat sfârșit odată cu publicarea decretului regal de numire. Având ca bază a recomandării doar decizia ministerială, a ministrului liberal C. Angelescu, deci o hotărâre politică finalmente, funcționarea profesorului V. Bulgaru în momentul schimbării regimului politic a avut de suferit. La începutul lunii noiembrie 1926, rectorul Universității din Iași era înștiințat că numirea lui Bulgaru ca profesor agregat cu articolul 84 era anulată, ca fiind ilegală¹³⁵. În presă ecourile au fost diverse, speculându-se asupra faptului că un fost candidat la examenul de agregatie, examen la care fusese respins în mai 1924, nu putea să ocupe catedra unde un juriu examinator s-a pronunțat împotriva¹³⁶. Candidatul nu prezentase nici lucrări în domeniul catedrei. Apoi, era justificată și întâmpinarea din 1924 a Facultății de Drept care contesta avertizările ministeriale, facultatea înaintând la termen dosarele comisiilor¹³⁷.

Una din explicațiile invalidării numirii lui V. Bulgaru, profesor apropiat de gruparea liberală din Iași, poate fi ostilitatea lui I. Petrovici, ministrul Instrucțiunii, față de filiala locală a liberalilor. Petrovici avea să avizeze și reintegrarea în învățământ a celor trei profesori demisionați de la Facultatea de Drept, profesori cărora guvernarea liberală nu le acceptase solicitările de revenire. Însă mai mult decât aceste jocuri politice, concluzia cazului Bulgaru este aceea că politica a fost folosită drept un alibi convenabil de către toate grupările din Universitate, fie că s-au prezentat în postura de victime ale ingerențelor politice fie că au fructificat avantajele unui ministru binefăcător. Numit într-o conjunctură în care politica a slujit unor interese, V. Bulgaru a fost invalidat de către forul central decizional. Unor profesori, anularea decretului de numire le-a apărut drept o măsură reparatorie¹³⁸. Și unii și alții au ignorat faptul că autonomia Universității era de fapt legată în mod intim de titularul de la Instrucțiune și nu era garantată de lege.

Concluzii

Legislația învățământului superior, în mod special cea cuprinsă în *legea Arion*, a prevăzut drept premisă a selecției elitelor academice intrarea în Universități a „elementelor cele mai merituoase”. Însă, aplicarea efectivă a prevederilor legale, care stabileau

volumul dedicat aniversării a 125 de ani de la înființarea Universității, în tabloul zugrăvit de Petre Andrei lui Ionașcu, se menționa anul 1923 ca debut al acestuia în cariera universitară, la Iași, unde predă cursuri de drept internațional privat (*Universitatea din Iași 1860-1985. Dezvoltarea științei*, Iași, 1986, p. 31).

¹³⁵ ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 1119/1926, f. 151.

¹³⁶ Finalul numirii și invalidării lui V. Bulgaru e dificil de deslușit, acesta figurând în continuare în rândul corpului profesoral al Facultății de Drept. Un rezumat al cursurilor ținute în V. Bulgaru, *Sumarul cursurilor predate la Facultatea de Drept 1929-1931*, Iași, 1931. Exemplarul, aflat la BCU Iași, i-a aparținut lui Gh. Zane și conține autograful autorului. De asemenea, în cadrul facultății, posteritatea profesorului reține perioada 1924-1945 ca fiind cea în care acesta a ocupat Catedra de legislație agrară și industrială (*Universitatea din Iași 1860-1985. Dezvoltarea științei*, Iași, 1986, p. 10).

¹³⁷ *Cazul profesorului Valeriu Bulgaru*, în „Lumea”, IX, joi 11 nov. 1926, p. 2.

¹³⁸ Valeriu Bulgaru mai apare în lista profesorilor Universității din Iași, membri ai Colegiului universitar, în anul 1925 (ANI, fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dosar 1089/1925, f. 19), dispăre în lista profesorilor din anul școlar 1926, pentru a părea odată cu anul 1927 („Anuarul pe anii școlari 1926-1927 și 1927-1928”, Iași, 1929, p. 65).

cadrul recrutării, a demonstrat că acest deziderat a fost asumat nu fără a avea parte de imputări, reveniri și invalidări ale numirilor. Metodele concrete de selecție universitară au infirmat, într-o bună măsură, speranțele legiuitorului la un sistem universitar bucurându-se de autonomie, ferit de politizări și conflicte. În timp, cutumele de selecție universitară, consolidate prin frecventări succesive ale acelorași mecanisme, aveau să asigure repartitia catedrelor vacante. Universitatea din Iași nu a fost străină de aceste dezbateri și nici de polemicile și de conflictele legate de practica recrutărilor universitarilor.

În cadrul Facultății de Drept din Iași, scoaterea la concurs a unei catedre universitare în primii ani interbelici a implicat un anumit gen de disponibilitate, întrucât era privat astfel un profesor titular sau agregat de posibilitatea suplinirii acesteia. Etapele premergătoare au fost, pentru posibili candidați dar și pentru susținătorii acestora, momente prielnice pentru sondările legate de viabilitatea efectivă a acelei catedre. Miza acestora era de a afla dacă exista un candidat favorit, sprijinit de una din majoritățile Consiliului profesoral. Prelungirea termenului pentru întrunirea comisiei, amânările și schimbarea componenței membrilor examinatori au constituit semnale ale intenției unei grupări din cadrul Facultății de a tranșa favorabil chestiunea recrutării.

În majoritatea situațiilor, interesul grupării care a inițiat propunerea de recomandare a fost unul direct, acțiunea lor fiind determinată de o cauză specifică, limitarea influenței lui A.C. Cuza sau, în cazul acestuia, stoparea accesului la conducerea facultății a profesorilor M.B. Cantacuzino sau P. Dragomirescu. Revendicarea apartenenței la o grupare sau alta s-a pregătit și în funcție de legăturile politice sau de orizontul relațiilor personale. Asigurarea succesului de moment, întâietatea asupra proceselor decizionale și limitarea influenței lui A.C. Cuza, devenită nefastă după 1922, au făcut posibilă alianța profesorilor D. Alexandrescu, M.B. Cantacuzino și P. Dragomirescu. Acesta a fost și motivul din cauza căruia, pe termen lung, coalizările de conjunctură nu au supraviețuit, în comparație cu „spiritul calculat din gașca cuzistă”¹³⁹ formată din Cuza, Coroi, Tabacovici și Pella, în care prietenii mai vechi și relații de familie au făcut aproape imposibilă dezertarea. Un rol major în fizionomia Facultății de Drept, după Primul Război Mondial, l-a avut A.C. Cuza, care s-a preocupat de subordonarea consiliului facultății prin cooptarea unor profesori ambulanți și prin jocurile de culise la care a apelat pentru a-și consolida poziția.

Maniera prin care profesorii Facultății de Drept au căutat să reechilibreze raporturile de putere a fost aceea a numirilor în contrapartidă. Astfel, venirea unui candidat preferat de una din grupări a atras, de multe ori, răspunsul celeilalte printr-o cooptare în replică. De obicei, acest răspuns reușea chiar dacă se interpreta destul de larg legislația învățământului superior. Un rol important în perpetuarea acestor metode l-a avut și Ministerul Instrucțiunii, care era încredințat astfel că deține pârghiile de control ale dinamicii universitare. Din acest punct de vedere, apare justificată impresia multor profesori universitari, în special a celor cu funcții de conducere – rectori sau decani – că Ministerul nu ar lăsa Universitățile fără tutelă¹⁴⁰. Acest lucru a fost dovedit și de modul în care, la catedrele vacante ale facultății, Ministerul a încercat să folosească articolul 84, pedepsind astfel întârzierea cu care erau finalizate formalitățile cooptării. Desele conflicte în care a fost implicată facultatea în anii interbelici, atât cu Rectoratul cât și cu Ministerul, sfidarea sistematică a Senatului universitar și opțiunile politice ale lui A.C. Cuza, care au condus la violențe studențești au afectat iremediabil imaginea facultății. În

¹³⁹ Formularea îi aparține lui P. Dragomirescu (ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar 643 /1923, f. 54).

¹⁴⁰ Al. Slătineanu, *Situația Universității din Iași*, Iași, Editura Viața Românească, 1929, p. 4.

aceste condiții, cooptările universitare au fost condiționate de alte repere decât cele exclusiv științifice, acest lucru în dauna facultății și a spațiului academic ieșean. Legăturile personale (de multe ori având ca punct de pornire colaborările științifice sau politice) și interesele imediate ale unei grupări de profesori, de a-și prezerva pozițiile deținute, au caracterizat „metodica” recrutării personalului Facultății de Drept, în primii ani ai României interbelice.

“THE ARRANGEMENT OF THE JURISTS” AT THE UNIVERSITY OF IASSY.
THE RECRUITMENT OF THE PROFESSORS OF LAW UNIVERSITY
IN THE EARLY YEARS BETWEEN THE TWO WARS
(Summary)

Keywords: University of Iassy, The professors’ recruitment, Law Faculty

The elections for the professors’ chairs in Romania, between wars were a very important preoccupation of the political class being seen as a guarantee of the quality of the academic education. To put into practice the German or French model was the main issue of the debate in that period of time. The solution chosen by the higher education law from 1912 proposed some ways for the elections inspired by the two systems, but also imposed, by the 81 article, an original method to choose the academic stuff. A professor was directly appointed, without examination, by the Ministry of the Instruction at the recommendation of the majority of the professors’ council. This was the solution even if there were more than one candidate. In practice, the ambiguity of these stipulations made contestable the elections of some professors and the rightness of the system of recruitment was doubtful.

The University of Iassy knew about these debates and about the conflicts related to the system of the recruitment of the professors. In the early years between the two wars, The Law Faculty dealt with plenty of difficulties concerning the filling up of the vacant departments with professors deservng such mission. But, those days, the greatness of these try outs led to the beginning of divergent opinions among professors, among the Ministry of Instruction and the professors, some of them far from the academic field. In most cases, the interest of the group initiating the proposal of recommendation was a direct one. Their action was determined by a certain reason, the limiting of Cuza’s influence or banning of the professors Cantacuzino and Dragomirescu from leading the Law Faculty. Sustaining the belonging to a certain group was enabled by the political connections or by the nature of the personal relationships.

The certainty of the short-lived success and the primordial taken decisions eased the alliance of the professors Alexandrescu, Cantacuzino and Dragomirescu for supporting of a candidate. This was also the reason why the long-lived alliances didn’t manage, compared to Cuza-Coroi-Tabacovici group where solid friendship and family relationships made the abandonment of the group almost impossible.

BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR*

REPATRIEREA GERMANILOR DIN ȚĂRILE BALTICE ȘI TERITORIILE ROMÂNEȘTI, 1939-1941

Dincolo de aspecte care țineau strict de chestiunile politice ori teritoriale, pactul de neagresiune sovieto-german încheiat la 23 august 1939 a generat mutații demografice importante în Europa de răsărit, greu de anticipat înainte de izbucnirea războiului. Odată delimitate sferele de influență și noile posesiuni ale Germaniei și Uniunii Sovietice, Berlinul a căutat să-i determine pe etnicii germani din estul Europei, inclusiv din teritoriile pe care le obținuse Uniunea Sovietică, să opteze pentru revenirea în Germania, considerată adevărata patrie. Această decizie a stat la baza unui amplu program de repatriere a etnicilor germani din statele baltice, fosta Galiție sau România.

Cum bine se știe, dificultățile și, în cele din urmă, eșecul negocierilor tripartite dintre Uniunea Sovietică, Franța și Marea Britanie din vara anului 1939 au făcut tot mai probabilă încheierea unei înțelegeri sovieto-germane. Iar delimitarea propriu-zisă a sferelor de influență avea să fie realizată odată cu încheierea protocolului adițional secret al pactului de neagresiune sovieto-german, la 23 august 1939¹. Cu toate acestea, înfrângerea militară a Poloniei și dispariția sa ca entitate politică în septembrie 1939 a făcut necesară încheierea unei noi înțelegeri între Germania și Uniunea Sovietică. Frontiera dintre cele două mari puteri a fost astfel delimitată prin tratatul încheiat la 28 septembrie 1939, în urma unei a doua vizite a lui Ribbentrop la Moscova². Aceasta a fost ocazia folosită de sovietici pentru a obține Lituania în schimbul regiunilor Varșoviei și Lublinului, care au fost cedate Germaniei³.

În Occident, opinia publică a condamnat în termeni categorici cedarea de către germani a spațiului baltic în favoarea sovieticilor, calificând-o drept „dezastru istoric și moral”⁴, poate cu atât mai grav cu cât însuși Hitler subliniasă în *Mein Kampf* faptul că zona baltică reprezenta un spațiu în care influența *Reich*-ului trebuia să predomină⁵. Aceste temeri, exprimate de opinia publică occidentală, păreau confirmate chiar de către Adolf Hitler, atunci când, la 6 octombrie 1939, într-un discurs susținut în fața *Reichstagului*, acesta a

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ *Nazi-Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office* (în continuare, *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941*), Edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington, Department of State, Department of State Publication 3023, 1948, p. 78.

² Emilian I. Bold, *Războiul de iarnă sovieto-finlandez (30 noiembrie 1939 – 12 martie 1940)*, Iași, Universitas XXI, 2001, p. 59.

³ *Nazi-Soviet Relations*, p. 107.

⁴ René Pinon, *Chronique de la Quinzaine*, în „Revue des deux mondes”, CIX^e année, [1939], tom 54, Livraison du 15 octobre, p. 733.

⁵ René Pinon, *Chronique de la Quinzaine*, Livraison du 1er novembre, p. 132.

vorbit despre repatrierea germanilor rezidenți în străinătate, mai cu seamă a celor din Europa de Răsărit și zona baltică, dar și a celor din Tirolul de Sud⁶. Mai mult decât atât, Ernst von Weizsäcker, pe atunci secretar de stat în Ministerul Afacerilor Externe al Reich-ului, nota la 14 octombrie 1939 faptul că abandonarea Finlandei și a celor trei state baltice, la fel ca și decizia lui Hitler de a-i repatria urgent pe etnicii germani din aceste țări nu reprezentau decât un cadou pe care Germania îl oferea Uniunii Sovietice, un gest convenit de către cele două părți în discuțiile premergătoare semnării pactului de neagresiune din 23 august⁷.

O dovadă în plus o constituie *Acordul asupra transferului cetățenilor letoni de origine germană în Germania*, încheiat la 30 octombrie 1939 între Germania și Letonia, prin care 49.885 de cetățeni letoni de origine germană au fost „repatriați” în Germania⁸. Autoritățile germane au dorit ca acest transfer să fie realizat ca o operațiune unică, acordul germano-leton, completat de un *Protocol Adițional*, urmând să reglementeze situația bunurilor mobile și imobile pe care emigranții le lăsau în urmă și, în măsura posibilului, prejudiciile pe care plecarea cetățenilor de origine germană le-ar fi produs economiei letone⁹. Cetățenii letoni de origine germană care au optat în favoarea repatrierii au fost transferați în regiunea Posen, actualmente Poznań, însă problemele legate de proprietățile și bunurile pe care aceștia le-au lăsat în urmă au fost complicate de faptul că în iunie 1940 Uniunea Sovietică a anexat micul stat baltic. Autoritățile germane au încercat în continuare să reglementeze această situație pe baza bunelor relații pe care Berlinul încă le avea cu Moscova, ea făcând obiectul unui acord bilateral, încheiat la 10 ianuarie 1941. Răcirea relațiilor germano-sovietice și izbucnirea războiului dintre cele două mari puteri a anulat însă orice posibilitate de soluționare.

Dincolo de toate aceste chestiuni, trebuie menționat faptul că, din motive lesne de înțeles, diplomația de la București s-a arătat preocupată în cel mai înalt grad de tot ceea ce a însemnat repatrierea germanilor din statele baltice. Astfel, în rapoarte detaliate, atașatul de legăție și însărcinatul cu afaceri al României la Riga, Grigore Niculescu-Buzești, și-a informat în mod repetat superiorii asupra modului în care s-a desfășurat repatrierea etnicilor germani. Este interesant, din acest punct de vedere, că diplomatul român atrăgea atenția asupra faptului că o bună parte dintre etnicii germani din Letonia, în realitate aproximativ o treime dintre ei, au refuzat repatrierea; în timp ce pentru repatriere optaseră și numeroși etnici negermani, mai ales cei rezultați în urma unor căsătorii mixte, dar și mulți cetățeni letoni de origine rusă, cu toții acceptați fără nici o restricție de către autoritățile germane de resort¹⁰.

Pe de altă parte, Niculescu-Buzești sublinia reticențele multora dintre etnicii germani din Letonia de a se repatria, cu atât mai mult cu cât exista în rândurile acestora un acut sentiment de insecuritate, determinat, între altele, de incertitudinile ce planau asupra existenței lor viitoare, rezultatului războiului european, soartei finale a teritoriilor

⁶ AMAE, fond 71, E9, anul 1939-1940, vol. 129, f. 231.

⁷ The University of Latvia, Maksims Duhanovs, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, 1939. *Latvia and the Year of Fateful Decisions*, Riga, The Latvian University, 1994, p. 80.

⁸ Mai târziu, un acord asupra aceluiași subiect a fost încheiat de germani cu ocupantul sovietic, la 10 ianuarie 1940. Vezi facsimilul bilingv *Likumu un Ministru kabineta noteikumu krajums* din 8 noiembrie 1939 în Janis Dagis, *Prezidents Karlis Ulmanis III*, Riga, Ed. Latvijas Universitāte, 1990, p. 529. O procedură similară s-a înregistrat și în cazul României, însă situația țării noastre era, în momentul respectiv, diferită de aceea a Letoniei în toamna anului 1939.

⁹ *Accord sur le transfert des citoyens lettons d'origine allemande en Allemagne du 30 octobre 1939*, la adresa de internet <http://www.letton.ch/lvrapatr.htm>.

¹⁰ AMAE, fond 71, Letonia, anii 1923-1940, vol. 7, f. 241-242.

poloneze ocupate de Germania și în care minoritatea germană din zona baltică avea să fie colonizată; și, nu în ultimul rând, de veștile trimise în fosta patrie, pe diverse căi, de către primii germani repatriați din Letonia și care descriau în note destul de descurajante noua lor existență în *Reich*¹¹. Mai mult decât atât, diplomatul român sublinia o chestiune care avea să se dovedească emblematică pentru întregul proces al repatrierii germanilor, fie din zona baltică, fie din România. În corespondența diplomatică cu Bucureștii, el menționa o anumită lipsă de afinitate a cetățenilor baltici de origine germană față de ceea ce numea „Germania actuală”. Din punctul său de vedere, cele șapte secole de existență ale germanilor în cadrul unei civilizații și culturi distincte diferențiau sensibil elementul baltic de trunchiul german. În acest context, puțini emigranți, cu excepția notabilă a anumitor elemente radicale sau militante, au răspuns cu un autentic entuziasm la îndemnul autorităților de la Berlin de a se repatria. Dimpotrivă, sentimentul cel mai întâlnit în rândurile germanilor din statele baltice părea a fi acela că acțiunea de repatriere nu avea ca principal obiectiv protejarea minorităților germane; mai degrabă, ele urmau a servi ca instrument pentru germanizarea teritoriilor poloneze ocupate și, nu în ultimul rând, a finanțării efortului de război¹².

În ceea ce privește situația germanilor din România, ea fost reglementată un an mai târziu, în 1940. Din acest punct de vedere, trebuie subliniată posibilitatea ca sovieticii să fi intenționat aplicarea modelului tratatelor de asistență mutuală cu statele baltice, ca prim pas în direcția anexării și pentru cazul României, însă interludiul finlandez a oferit Bucureștilor, probabil și Germaniei, un răgaz. La mijlocul lunii iunie 1940, Moscova prezenta însă ultimatumul său statelor baltice: Lituaniei la 14 iunie, Estoniei și Letoniei la 16 iunie. A urmat anexarea propriu-zisă, iar apoi, la 26 iunie 1940, ultimatumul adresat României. Autoritățile de la București au acceptat, cum bine se știe, termenii sovietici, cedând Basarabia, nordul Bucovinei și ținutul Herța, ultimele două teritorii nefiind cuprinse în prevederile protocolului adițional secret din august 1939.

Autoritățile germane, care își dăduseră acordul în anul precedent pentru anexarea Basarabiei de către sovietici, au solicitat Moscovei, cu acest prilej, soluționarea problemei celor aproximativ 100.000 de etnici germani care locuiau în regiunea dintre Prut și Nistru. Berlinul a fost intrigat însă de faptul că ultimatumul sovietic adresat României făcea referire în egală măsură și la Bucovina și ținutul Herța, teritorii în care locuiau, de asemenea, numeroși cetățeni de origine germană¹³. Oficial, operația de evacuare a acestora s-a desfășurat în urma încheierii *Acordului între Guvernul Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste și Guvernul Germaniei cu privire la evacuarea etnicilor germani din Basarabia și Bucovina de Nord pe teritoriul Germaniei*, încheiat la 5 septembrie 1940, însă pregătirile începuseră încă de la mijlocul lunii iulie 1940, atunci când o comisie mixtă sovieto-germană a fost însărcinată cu pregătirea evacuării coloniștilor germani¹⁴. Pe de altă parte, în timpul întrevederilor conducerii Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe cu oficiali germani, a fost subliniată în repetate rânduri deosebirea între felul de a aborda problema evacuării etnicilor germani de pe teritoriul țărilor baltice și al Basarabiei. Ulterior, în timpul unei întrevederi cu Schulenburg, Molotov preciza că „în Basarabia, a cărei ocupare de către România noi n-am recunoscut-o niciodată, abia au fost repuse în vigoare legile URSS (în speță, legile cu privire la naționalizarea pământului și a întreprinderilor), iar în țările baltice, care s-au aflat în

¹¹ *Ibidem*, f. 245-246.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Nazi-Soviet Relations*, p. 155; vezi și p. 158.

¹⁴ *Ibidem*, p. 71.

situația de state independente, aceste legi abia urmează să fie aplicate”¹⁵. La 23 septembrie, spre portul Chilia s-a îndreptat primul transport cu etnici germani evacuați din Basarabia, iar ulterior evacuarea s-a desfășurat, practic, zilnic. Toate rapoartele și informațiile legate de desfășurarea evacuării, redactate de lucrătorii Delegației guvernamentale sovietice, erau sistematic trimise organelor NKVD ale Ucrainei și Moldovei, urmând să fie transmise organelor centrale corespunzătoare; informațiile erau trimise organelor de partid republicane, pentru informare¹⁶.

În Acordul din 5 septembrie 1940 se declara că „urmează să fie evacuați etnicii germani care și-au exprimat dorința să se evacueze”, că „evacuarea este benevolă, de aceea constrângerea nu poate fi aplicată nici direct, nici indirect”¹⁷. Cu toate acestea, deși formal fusese declarată benevolă, evacuarea germanilor era practic una forțată, chiar dacă declarațiile oficiale ale ambelor părți menționau constant necesitatea și interesul autorităților față de interesele oamenilor supuși evacuării. În mod evident și din partea germană strămutarea se efectua sub o presiune propagandistică vădită. Lucrul acesta influența atât componența, cât și numărul persoanelor strămutate și, firește, se făcea resimțit și în starea de spirit a oamenilor. În esență, Germania se erija în rol de inițiator al acestei acțiuni și de protector al etnicilor germani. Identificând cu minuțiozitate pe toți etnicii germani (deși articolul 1 al Acordului privind evacuarea prevedea fără echivoc principiul benevol), partea germană nu se opunea, la fel cum se întâmplase și în țările baltice, includerii în liste a membrilor familiilor de naționalitate rusă, ucraineană sau „moldoveană”. Partea sovietică însă respingea cererile de acest fel. Se cunosc cazuri în care unele persoane se căsătoreau de urgență cu germani. Cu toate acestea, deși la nivel oficial partea germană bloca, în general, plecarea persoanelor de altă etnie decât cea germană, adesea aceste restricții s-au aplicat doar în cazul evreilor. Documentele atestă mai multe cazuri de „identificare” a etnicilor evrei făcând parte din familii mixte. Cazuri similare au avut loc și în raionul Cernăuți, unde împuterniciții germani nu numai că se eschivau de la înregistrarea evreilor, ci îi și convingeau pe germanii căsătoriți cu evrei să divorțeze¹⁸.

În mod evident au existat și etnici germani care au refuzat plecarea în Germania. Președintele delegației sovietice, Vasiukov, consemna 506 cazuri de refuz de a pleca. Referitor la această cifră, el explica că „în majoritatea cazurilor e vorba de nemțoaice căsătorite cu ruși, 31 de cazuri – cu bulgari, sau germani căsătoriți cu rușoaice, bulgăroaice și, în cele din urmă, din refuzul soțului sau soției de a-și părăsi familia”¹⁹.

Până la 20 octombrie 1940, cea mai mare parte a germanilor din Basarabia era deja evacuată. După cum se comunica în adresa din 23 octombrie a reprezentantului Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe, în Punctul de Control și Trecere Chilia evacuarea luase sfârșit²⁰. În raportul din 25 octombrie 1940 al lui P. Veretenikov adresat secretarului CC al PC(b) al Moldovei, P.G. Borodin, se menționa, de asemenea, că până la acea vreme au plecat 106.812 de persoane, iar „o mare parte dintre cei care n-au plecat, dar care erau gata de plecare, erau coloniști din Bucovina de Nord, Cernăuți, unde plecarea a întârziat din cauza reajustării liniilor căilor ferate cu

¹⁵ *Ibidem*, p. 77.

¹⁶ Arhivele Ministerului Securității Naționale ale Republicii Moldova, dosarul „Evacuarea germanilor de pe teritoriul Basarabiei”, raportul din 23, 26 septembrie, 1, 3, 5 octombrie 1940; filele nu sunt numerotate.

¹⁷ Valeriu Pasat, *Трудные страницы истории Молдовы 1940-1950* (Paginile grele ale istoriei Moldovei 1940-1950), Moscova, 1994, p. 91.

¹⁸ *Ibidem*, p. 104.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

ecartament îngust la cele cu ecartament larg și, în consecință, nu pleaseră încă aproximativ 17.000 de persoane²¹.

În aceeași perioadă, conducătorii *Reich*-ului au luat în calcul și repatrierea germanilor din România, chestiune semnalată Bucureștilor ca fiind una de extremă urgență, germanii afirmându-și disponibilitatea de a începe negocierile încă de la 8 octombrie 1940²². Ca de fiecare dată, aceasta a făcut obiectul unei convenții bilaterale, româno-germane, publicată în „Monitorul Oficial” din 30 octombrie 1940²³. Potrivit acestui document, care făcea referire directă la etnicii germani din sudul Bucovinei și Dobrogea, orice persoană de origine germană din teritoriile menționate avea dreptul să ceară repatrierea. Odată primit și înregistrat biletul de repatriere, solicitantul intra în grija statului german și se supunea obligațiilor ce decurgeau din prevederile Convenției de repatriere. Bunurile sale, mobile și imobile, care rămăneau în țară, treceau în proprietatea statului român, care însă plătea o despăgubire în conformitate cu prețurile pieței.

Alături de cetățenii respectivi, au fost expatriate în Germania și registre parohiale²⁴, documente ale unor asociații, societăți și syndicate germane, ca și cele ale autorităților administrative din localitățile care se repatriau în totalitate. Pentru gestionarea întregului proces de strămutare, a fost înființat la București un Birou German de Repatriere, acronimul german al acestuia fiind DAS, ai cărui angajați beneficiau de statutul unor funcționari diplomatici. La rândul ei, partea română a creat în cadrul Ministerului Economiei Naționale un Subsecretariat de Stat al Colonizării și Populației Evacuate, având în subordine un Comisariat General pentru Repatrierea Populației Germane. Activitatea acestuia urma să fie sprijinită de către comisarii locali, primarii localităților și șefii garnizoanelor legionare din zonă²⁵.

Autoritățile române nu au impus restricții cetățenilor de origine germană care optau pentru repatriere. Deși pierdeau o însemnată forță de muncă și își asumau un efort financiar consistent preluând la datoria publică valoarea averii repatriaților, autoritățile române au adoptat această atitudine deoarece puteau folosi imobilele, terenurile și inventarul agricol lăsat în urmă de etnicii germani pentru a adăposti și eventual a despăgubi, măcar parțial, pe refugiații din Basarabia, nordul Bucovinei și ulterior, pe cei din nord-vestul Transilvaniei, teritorii pierdute de statul român în fatidicul an 1940. Datorită faptului că aceștia nu dispuneau de puterea financiară necesară achiziționării bunurilor imobile ale repatriaților germani dar, pe de altă parte, și din cauza unei oferte bogate, generate de acest exod, multe proprietăți au fost, în cele din urmă, evaluate sub prețul pieței. În condițiile menționate este evident că acest lucru nu s-a datorat unei rele voințe a autorităților române, iar partea germană a înțeles și a fost de acord cu rațiunile care au stat la baza acestui fapt²⁶.

Spre deosebire însă de cazul statelor baltice, au existat numeroși repatriați germani din România care au decis ulterior să se reîntoarcă pe meleagurile natale. De

²¹ *Ibidem*, p. 108.

²² AMAE, fond 71, E9, anul 1939-1940, vol. 129, f. 234.

²³ Textul convenției, actele adiționale, precum și anexele aferente se regăsesc și în *ibidem*, f. 107-131, 194-202.

²⁴ Din acest punct de vedere, merită subliniat faptul că Secretariatul de Stat al Vaticanului a cerut Bucureștilor, prin intermediul Legației României de pe lângă Sfântul Scaun, să-i fie comunicate numele preoților de origine germană care optau pentru repatriere. Ministerul Afacerilor Străine de la București, deși a răspuns prompt telegramei, a precizat că nu posedă încă informațiile necesare pentru a da curs solicitării Vaticanului. Vezi *ibidem*, f. 314 și 316.

²⁵ Ștefan Purici, *Strămutarea germanilor sud-bucovineni și impactul asupra societății românești* (III), în „Crai Nou”, (Suceava), anul XII, 2990, marți, 12 iunie 2001, p. 3.

²⁶ Idem, *Strămutarea germanilor sud-bucovineni* (IV), în „Crai Nou”, miercuri, 13 iunie 2001, p. 3.

situația acestora s-a ocupat Subsecretariatul de Stat al Românilor, Colonizării și Inventarului. În 1940 și 1941, reprezentanții acestei instituții au identificat în lagărele din Germania aproximativ 5.000 de persoane care s-au decis să revină în România. Ei au fost aduși cu trenul până la Viena, apoi au fost transportați în țară pe Dunăre. Ulterior, până în 1943, 8.217 persoane s-au regăsit în această situație, între ei aflându-se mulți dintre cei care proveneau din teritoriile anexate de sovietici în anul 1940²⁷.

Pe de altă parte, în cazul țărilor baltice au existat două valuri de repatrieri ori strămutări. Primul s-a desfășurat între octombrie 1939 și mai 1940, iar cel de-al doilea din ianuarie și până în martie 1941. Înțelegerile oficiale care au stat la baza primului val de repatrieri au fost încheiate între autoritățile germane și guvernele legale, legitime, ale statelor baltice, în timp ce pentru al doilea au fost încheiate între autoritățile germane și cele sovietice. În consecință, și condițiile în care s-au desfășurat cele două valuri de repatrieri au fost diferite. Mai mult decât atât, și sursele care oferă informații despre repatriați sunt diferite pentru cele două valuri. Astfel, spre deosebire de repatrierile din 1939-1940, despre care găsim numeroase și detaliate informații în arhivele din Letonia și Estonia de pildă cu privire atât la activitatea autorităților germane și locale de resort implicate în acest proces, găsim extrem de puține documente referitoare la al doilea val de repatrieri. Nici un document cu privire la cel din urmă val nu există în Estonia, iar numai câteva în Letonia²⁸.

Privind în urmă, decizia politică de repatriere a etnicilor germani fie din țările baltice, fie din România, indiferent de măsurile administrative sau juridice care au însoțit-o și facilitat-o a creat, de ambele părți, profunde dezechilibre sociale și umane ale căror consecințe pot fi resimțite și astăzi. Însă, la vremea respectivă repatrierile din statele baltice și România au reprezentat un indicator precis al destinului și situației particulare a acestor țări. Germanii din Letonia, de exemplu, au acceptat fără mari probleme posibilitatea de a emigra în Germania, măsurile luate de comun acord de către cele două guverne încurajând și facilitând acest proces, într-un context politic în care teama de comunism se estompase, după șocul inițial prilejuit de semnarea pactelor de asistență mutuală²⁹. De altfel, pericolul sovietic nu era perceput ca unul imediat, nici măcar de către autoritățile germane. Au existat prevederi bilaterale care indicau chiar și termene de 10 ani pentru soluționare. În aceste condiții, este probabil ca înțelesul dat de germani sferelor de influență să nu fi cuprins și anexarea propriu-zisă, ci alte forme de dominație. Germanii din Letonia puteau astfel opta pentru repatriere într-o conjunctură politică internă care nu lăsa să se întrevadă agresiunea imediată a Moscovei³⁰.

Pe de altă parte, repatrierea germanilor din sudul Bucovinei și Dobrogea, în 1940, a fost determinată de alte considerente. Germanii au fost luați prin surprindere de faptul că sovieticii au cerut și, ulterior, au anexat partea de nord a Bucovinei și Ținutul Herța.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Luule Rand, *Resettlement of the German Minority from Estonia in 1939-1941*, in Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, *Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallin, 2006, p. 33.

²⁹ AMAE, fond 71, Letonia, anii 1923-1940, vol. 7, f. 241.

³⁰ Într-o telegramă trimisă de la Riga Ministerului Afacerilor Străine de la București, la 8 octombrie 1939, Grigore Niculescu-Buzești semnala faptul că opinia publică din Letonia acceptase cu resemnare acordul cu Uniunea Sovietică, în virtutea căruia, se spera, avea să urmeze o perioadă de calm. În acest context, diplomatul român acreditat la Riga aprecia că, din punctul său de vedere, raporturile letono-sovietice intraseră într-o nouă fază, una de relativă stabilitate, fără a se putea întrevădea o schimbare notabilă atât timp cât rezultatul conflictului dintre Germania și puterile occidentale nu putea fi anticipat. Singurele temeri de moment exprimate de către diplomatul român făceau referire la eventuale schimbări în politica internă a Letoniei, schimbări văzute nu doar ca posibile, ci chiar probabile. Vezi *ibidem*, f. 238-239.

Negocierile privind repatrierea germanilor din România au început aproape imediat, iar atunci când s-au încheiat, în toamna anului 1940, etnicii germani din sudul Bucovinei, și nu numai ei, aveau suficiente motive să opteze pentru plecarea în Germania. România pierduse teritorii vaste într-un timp foarte scurt, valurile de refugiați și, odată cu ei, veștile sosite în special din teritoriile ocupate de sovietici erau tot mai îngrijorătoare, astfel încât plecarea în Germania a reprezentat pentru unii opțiunea unui trai mai sigur pentru ei și familiile lor. Faptul că mulți dintre ei s-au întors ulterior a fost poate determinat nu numai de dorul de casă, ci și de situația internă a României, rămasă oarecum stabilă și liniștită până în 1943-1944. Cert este însă că repatrierea germanilor din estul Europei în 1939 și 1940, dincolo de orice asemănări sau deosebiri, de nuanțe ori consecințe, nu a fost decât un element al redefinirii sferelor de influență, un barometru al relațiilor sovieto-germane și al agresiunii.

THE REPATRIATION OF THE GERMANS
FROM BALTIC STATES AND ROMANIAN TERRITORIES, 1939-1941
(Summary)

Keywords: non-aggression pact, demographic mutations, Baltic States, German ethnics

Beyond aspects strictly related to political or territorial issues, the Soviet-German non-aggression pact signed on August 23, 1939 generated important demographic mutations in Eastern Europe, hard to foresee prior to the outbreak of the war. After the delineation of the spheres of influence and the new possessions of Germany and Soviet Union, Berlin tried to determine the German ethnics in Eastern Europe, including from territories obtained by the Soviet Union, to choose to return to Germany, considered the true homeland. This decision was the basis for an ample program for the repatriation of the German ethnics from the Baltic States or Romania. In the particular case of Romania, which we have in view, the program was developed in 1940, but we must take into consideration a few distinct elements.

First, as we have emphasized in the title, we avoided a formulation such as “the repatriation of the Germans in Romania,” choosing the formula “the Romanian territories.” The choice is not incidental, since 1940 is the year when Romania was forced to renounce territories in favour of the Soviet Union, Bulgaria and Hungary, territories also inhabited by significant communities of German ethnics, as was the case of Bukovina or Bessarabia.

The German authorities, who had agreed the previous year to the annexation of Bessarabia to the Soviet Union, asked Moscow on this occasion to solve the problem of the almost 100000 German ethnics who lived in the region between Prut and Dnester. Berlin was intrigued by the fact that the Soviet ultimatum addressed to Romania referred equally to Bukovina and the Hertza area, territories on which also lived many people of German origin. Their issue could be solved directly with the Soviets, but the *Reich's* leaders also took into account the repatriation of the Germans from Romania.

But, obviously, we never lose sight of the fact that the repatriation of the Germans from Bukovina, Bessarabia or Dobrudja represented only a part of a much larger process which cannot be fully understood if we do not compare it, for example, to similar phenomena in the Baltic countries. The repatriation of the German ethnics from Latvia, Estonia or Lithuania can emphasize both similarities and distinctions which, together, can form a more accurate image on an uprooted ethnic group seeking a new identity in the old homeland, animated by promises, hopes and dreams of a better life.

PAUL NISTOR*

POLITICA EXTERNĂ A ROMÂNIEI COMUNISTE ÎN ANII '50. O ABORDARE ISTORIOGRAFICĂ

Studiile referitoare la istoria comunismului s-au dezvoltat continuu în ultimii 20 de ani, chiar spectaculos după anul 2000, când accesul la arhive a devenit mai facil. Interesul pentru dimensiunea externă a politicii duse de regimul comunist de la București a fost unul enorm datorită faptului că propaganda din a doua jumătate a secolului XX a făcut din acest domeniu o chestiune de prestigiu și de orgoliu național. Disocierea dintre o politică internă represivă și o politică externă impregnată de mituri aproape eroice a trezit o curiozitate specială pentru recuperarea și descifrarea trecutului. Pierzând totalmente respectul societății în plan intern, comuniștii români au folosit politica externă ca sursă de mândrie națională, propagând cu insistență ideea unei rezistențe față de Moscova, după moartea lui Stalin.

Mai mult, dacă metamorfozele socialiste interne păreau adesea a folosi doar nomenclaturii, strategiile de relații internaționale ale României se doreau a fi în interesul întregului popor. Dintr-un stat cu relații regionale și cu câteva legături speciale către 3-4 puteri occidentale, România a devenit, în urma celor patru decenii de comunism, o țară cunoscută la nivel mondial, care întreținea relații diplomatice și comerciale cu zeci de state aflate pe alte continente. Evoluția aceasta sinuoasă își are cheia în primele două decenii postbelice, când preocupările speciale pentru securitatea Estului, dar și luptele pentru putere între liderii din interiorul blocului comunist au obligat conducerea de la București spre o direcție de politică externă ce părea curajoasă și inovatoare.

Politica externă a României comuniste poate fi structurată în mai multe etape cu caracteristici distincte. Dar, paradox sau nu, Bucureștiul pleacă de la izolare internațională, la finalul anilor '40 ai secolului XX, pentru a ajunge aproape în același punct, la finalul anilor '80. Dacă la mijlocul secolului XX situația era datorată participării la război în tabăra Axei și alianței tot mai vizibile cu U.R.S.S., la finalul perioadei comuniste reticențele comunității internaționale (Vestul) față de România erau date, pe de o parte, de duritatea internă a regimului și de insubordonarea cu tentă naționalistă față de Moscova, pe de altă parte.

În acest tablou general, politica externă a României în anii '50 ai secolului XX se individualizează clar prin câteva trăsături distincte. În primul rând, mediul internațional – cea mai tensionată etapă a Războiului Rece – a forțat Bucureștiul la o aliniere ideologică ce însemna, în același timp, și obținerea unor beneficii de securitate. Subordonarea față de Moscova, în anii '50, permitea stabilizarea și securizarea regimului și a noilor elite comuniste dar, în același timp, rupea tradiția românească în relațiile

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

internaționale. Dacă până atunci dezvoltarea economică și evoluția politică democratică erau condiționate de legăturile cu Vestul, în era postbelică Moscova s-a substituit aliaților tradiționali, oferind aceleași bunuri publice noilor guvernanți de la București, evident cu alte trăsături ideologice. Relațiile internaționale ale României în anii '50, chiar și după moartea lui Stalin, se înscriu într-o viziune strategică îngustă, dictată în special de hegemon. Abia la finalul acestei etape regimul Dej își propunea o deschidere firavă către lume, în special pe linie economică, tatonând atât țări capitaliste din Occident, cât și state din zone mai îndepărtate, în special din Asia.

În plan intern, în primii ani postbelici, inexistența inițiativelor de relații internaționale și a unui proiect mai vizionar și consistent de racordare la lume au fost date și de amatorismul aparatului diplomatic. Pe de o parte exista lipsa totală de experiență a liderilor comuniști în materie de politică externă și de contacte (acceptate) cu Vestul, iar pe de altă parte, epurările masive de diplomați au transformat ministerul de externe într-o celulă comunistă fidelă, dar ineficientă. Pentru o bună perioadă de timp, a fost mai important ca diplomații români să aibă origine sănătoasă, să fie obedienți partidului și să provină din profesii pur muncitorești, decât să stăpânească limbile străine, abilitățile de comunicare sau o viziune inteligentă asupra relațiilor internaționale. Nu în ultimul rând, doctrina marxistă, teoria „lagărelor”, doctrina de apărare și strategiile estice de securitate impuneau automat o izolare strictă de restul mediului internațional, contaminat de capitalism.

Într-un asemenea cadru, istoria politicii externe românești în anii '50 ai secolului XX este istoria reprofesionalizării (cu limitele de rigoare) diplomației Bucureștiului, istoria racordării, pas cu pas, la o nouă lume și, nu în ultimul rând, istoria câștigării de experiență în plan extern, când liderii comuniști români, confrunțați cu evenimente regionale sau de bloc, învățau rostul și rolul legăturilor internaționale în viața unui stat. Aflată încă într-un stadiu rudimentar în anii '50, politica externă a Republicii Populare Române tindea să îndeplinească unele din funcțiile consacrate acestui domeniu: obținerea de conexiuni politice, alianțe și simpatii în Europa și în lume, conectarea la fluxurile economice și comerciale, promovarea imaginii României și a noului regim, obținerea de securitate dar și de legitimitate prin prezentarea R.P.R. ca pe un partener credibil pe scena internațională.

Istoriografia acestei teme a ajuns astăzi la dimensiuni respectabile deși doar în urmă cu un deceniu aproape nu se putea vorbi de direcții consistente de cercetare, ci mai mult de elucidarea unor evenimente punctuale, care trezeau vreun interes special. În primă fază, ne putem raporta, cu rezervele științifice de rigoare, și la câteva lucrări scrise în timpul comunismului, măcar pentru a reuși reconstituirea factuală și pentru a analiza punctele de vedere marxiste asupra relațiilor internaționale ale Republicii Populare Române. Lucrările scrise în comunism pe această temă sunt mai mult opere de propagandă, care doreau să impună în forță opinia oficială a guvernului, un „adevăr” ce trebuia acceptat în lipsa alternativelor.

Anii '90 au fost presărați cu inițiative individuale laudabile și atunci au apărut numeroase articole despre atitudinea românească în câteva chestiuni importante: schisma iugoslavă, revoluția maghiară din 1956, poziția conducerii P.M.R. în disputa sino-sovietică, primele reorganizări ale M.A.E., meandrele relațiilor sovieto-române. Pe măsură ce s-a reușit accesul la arhive, în anii 2000 au apărut mai multe lucrări de doctorat sau parte din proiecte de cercetare care abordau fragmente din ce în ce mai importante din lumea politicii externe comuniste. Unele au fost cărți și broșuri care se concentrau pe evenimente sau fenomene controversate sau care declanșaseră o doză

mare de emoții publice, altele analizau relațiile bilaterale ale României sau prezența reprezentanților Bucureștiului în diferite organizații internaționale. Nu au lipsit edițiile de documente, limitate însă și acoperind doar parțial anumite subiecte, din cauza interdicției de publicare legată de limita temporală din legea arhivelor.

Poate cele mai utile lucrări au fost cele câteva sinteze care au apărut în anii 2000 și care, cu plusurile și minusurile lor, au conturat subtemele principale ale domeniului, au oferit câteva direcții de cercetare și analiză și au plasat spre dezbateră științifică primele concluzii în chestiuni mai mult sau mai puțin controversate. La o privire generală se confirmă totuși că domeniul de studiu este încă unul în plină constituire, când se încearcă reconstituirea faptelor, identificarea actorilor importanți, conturarea unor teme mai fine de cercetare, formularea unor teorii adaptate aceluia context special și depistarea unor fonduri documentare care să permită elaborarea unor analize mai precise.

Lucrările care încearcă o privire de sinteză asupra perioadei care ne interesează sunt următoarele: Gh. Ciobanu – *Relațiile internaționale ale României între anii 1948-1964*¹, Mioara Anton – *Ieșirea din cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*², Cezar Stanciu – *Devotați Kremlinului. Alinierea politicii externe românești la cea sovietică în anii '50*³, Cezar Stanciu – *Frăția socialistă. Politica R.P.R. față de țările lagărului socialist 1948-1964*⁴, Constantin Moraru – *Politica externă a României 1958-1964*⁵. Cărțile enumerate diferă între ele ca nivel de documentare, modalități de abordare a subiectului, bibliografie, metodologie utilizată, tipuri de analiză și subiecte propuse spre dezbateră. Diversitatea este însă benefică deoarece diferențele separă problemele superficiale de cele cu greutate, deschid perspective diferite și ne oferă indicii despre ceea ce ar trebui realizat, în plus, pe viitor, în analiza de politică externă a României.

Izvoarele utilizate pentru abordarea unui asemenea subiect sunt constituite din discursurile liderilor comuniști români, hotărârile și rezoluțiile Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului C.C. al P.M.R., stenogramele ședințelor de guvern, rapoartele diplomatice, telegramele diplomatice, analizele și bilanțurile privind politica externă românească într-un anumit an sau în direcția unui anumit stat, strategiile diplomatice pe termen scurt discutate de conducerea partidului și statului, împreună cu oficialii din M.A.E., etc. Unele din acestea sunt publicate (mai ales discursurile, cuvântările sau hotărârile C.C. al P.M.R.) chiar din epocă, altele prin efortul Arhivelor Naționale ale României sau, în multe cazuri, editate de cercetători pasionați ai domeniului istoriei. Majoritatea documentelor, însă, relevante pentru destinele diplomației românești în anii '50 ai secolului XX, se află încă în postura de documente inedite și se întâlnesc la Arhivele Naționale Istorice Centrale și la Arhiva diplomatică a M.A.E. Cele mai consistente fonduri sunt următoarele: *Arhivele Naționale Istorice Centrale*, fond C.C. al P.C.R. – secția Relații Externe, fond C.C. al P.C.R. – secția Cancelarie, fond Președinția Consiliului de Miniștri; *Arhiva Diplomatică a M.A.E.*, fondurile pe țări (U.R.S.S., Polonia, Cehoslovacia, Anglia, S.U.A. etc.), fond O.N.U., fond C.A.E.R., fond Tratatul de la Varșovia. Pentru cei interesați de dimensiunea militară a relațiilor externe ale R.P.R.,

¹ Gheorghe Ciobanu, *Relațiile internaționale ale României între anii 1948-1964*, Iași, Editura Junimea, 2006.

² Mioara Anton, *Ieșirea din cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*, București, Institutul Național Pentru Studiul Totalitarismului, 2007.

³ Cezar Stanciu, *Devotați Kremlinului. Alinierea politicii externe românești la cea sovietică în anii 50*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2008.

⁴ Cezar Stanciu, *Frăția socialistă. Politica RPR față de țările lagărului socialist 1948-1964*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009.

⁵ Constantin Moraru – *Politica externă a României 1958-1964*, București, Editura Enciclopedică, 2008.

documente relevante se pot găsi la Arhivele Ministerului Apărării Naționale – Pitești și la Arhivele Militare Istorice Centrale – București (fond Secretariatul General al Marelui Stat Major, Direcția Superioară Politică a Armatei, Relații militare internaționale).

Deși lucrările de sinteză, care prezintă structura generală, temele importante și direcțiile principale de studiu în cadrul subiectului general, nu trebuie neapărat să coboare în foarte multe detalii despre diplomația românească în primii ani ai regimului comunist, este de dorit ca ele să conțină suficient de multe trimiteri la documente inedite. Constituind încă o zonă în care există numeroase pete albe, politica externă a R.P.R. trebuie descifrată plecându-se de la noi și noi investigații pe documente încă neutilizate. Din acest punct de vedere, este mai mult decât evident că vastitatea domeniului abordat împiedică, de obicei, ca o singură cercetare să poată coborî în amănuntele dorite. Totuși, aceasta nu explică de ce, în unele cazuri, referirile la izvoarele inedite sunt, în mare parte, sporadice sau se întâlnesc doar acolo unde se punctează o problemă mai cunoscută. Deși toate lucrările de sinteză fac apel și la documente inedite, mai ales cărțile lui Cezar Stanciu excelează din acest punct de vedere.

Probabil într-o etapă viitoare sintezele vor trebui să se specializeze pe (sau să îmbine mai profesionist) două direcții: o prezentare a subtemelor mari și a ideilor importante (poate unele controversate) aflate în dezbateră istoriografică și o recuperare evenimențială, care încă lipsește pentru bune perioade de timp sau în relația cu anumite state/regiuni. Diferențierea celor două este absolut necesară dat fiind volumul mare de documente/presă/bibliografii, pe de o parte, dar și datorită prezenței unor etape distincte, pe de altă parte, cu caracteristici diferite și marcate de diverse evenimente cruciale, care individualizează politica externă comunistă până la începuturile tendințelor de autonomie. Aceste progrese vor fi condiționate și de tipul accesului la arhive, deoarece se cunoaște dificultatea cu care gestionarii fondurilor documentare au permis contactul cu actele externe ale P.C.R., M.A.E., Armatei, invocând protecția unor secrete de stat. Paradoxal, acest domeniu a rămas poate cel mai închis din România în ultimele decenii, impunându-se reguli stricte de acces la arhiva M.A.E. Se adaugă condițiile delicate de păstrare a documentelor diplomatice post 1945, multe din ele nelegate, neînseriate și depozitate în condiții de amatorism.

Între celelalte surse folosite, presa vremii și memoriile sunt facilități tangențiale deoarece nu oferă foarte multe detalii utile. Presa românească fiind una ideologizată, de acolo se poate decupa doar latura oficială și pur declarativă a viziunii și practicii de politică internațională românească. Cel mai adesea, presa românească are o viziune propagandistică și mai puțin una informativă, funcțiile ei fiind cu totul diferite în comparație cu presa dintr-un stat democratic. Oricum ar fi, însă, ea ajută la recuperarea faptelor și la inventarierea cronologică fidelă a unor amănunte din relațiile internaționale.

La rândul lor, memoriile folosite de istorici, cu referință la acea perioadă (Paul Sfetcu – *13 ani în anticamera lui Dej*⁶, Gheorghe Gaston Marin – *În serviciul României lui Dej*⁷, Silviu Brucan – *Generația irosită*⁸, Lavinia Betea – *Maurer și lumea de ieri: mărturii despre stalinizarea României*⁹, Lavinia Betea – *Convorbiri neterminate. Corneliu Mănescu*¹⁰), se concentrează mai mult pe chestiunea dominației sovietice

⁶ Paul Sfetcu, *13 ani în anticamera lui Dej*, București, Editura Curtea Veche, 2008.

⁷ Gheorghe Gaston Marin, *În serviciul României lui Dej*, București, Editura Evenimentul Românesc, 2000.

⁸ Silviu Brucan, *Generația irosită. Memorii*, București, Editura Teșu, 2007.

⁹ Lavinia Betea, *Maurer și lumea de ieri: mărturii despre stalinizarea României*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2001.

¹⁰ Idem, *Convorbiri neterminate. Corneliu Mănescu*, Iași, Polirom, 2001.

asupra României. Ele surprind relația sinuoasă a elitei comuniste românești cu liderii P.C.U.S. și ai statului sovietic și oferă doar informații vagi și disparate despre o viziune de ansamblu a politicii externe românești în anii '50 sau aspecte ale deschiderii încercate de R.P.R. către statele capitaliste occidentale, arabe sau asiatice după 1957-1958. Aproape ca o regulă, memorialiștii acordă o importanță sporită anilor '60 și '70 (Paul Niculescu-Mizil – *O istorie trăită*¹¹, Nicolae M. Nicolae – *O lume așa cum am cunoscut-o. Amintirile unui fost ambasador al României*¹², Mircea Malița – *Tablouri din Războiul Rece. Memorii ale unui diplomat român*¹³), priviți ca o perioadă aproape eroică în diplomația României socialiste, și ignoră sau nu cunosc detaliile reorganizării aparatului diplomatic în anii '50 și a schimbării de paradigmă în politica externă. În schimb, din precizările memorialistice se poate trage concluzia că marii diplomați ai României comuniste și-au început activitatea în sectorul comerțului exterior, unul care interesa într-un grad sporit statul socialist în acea perioadă. Abia după obținerea unei experiențe în spațiul economic mondial ei au fost mutați și pe funcții politico-diplomatice importante.

O chestiune delicată constă în cosmetizarea, poate uneori fără intenție, a amintirilor privind deciziile externe. Scrise probabil în anii '80 și '90, aceste memorii au început să conțină un ton antisovietic din ce în ce mai ridicat, în consonanță cu epoca pe care autorul o traversa. Din acest motiv, s-a ajuns la situația în care Gheorghiu-Dej, unii lideri de partid și chiar autorii în cauză sunt prezentați ca un fel de eroi naționali cu merite speciale în apărarea țării înaintea presiunii rusești. Deși anii '50 ai secolului XX par a fi cea mai sumbră perioadă a statului român modern în ceea ce privește libera manifestare pe arena mondială, memorialiștii descoperă cum Gheorghiu-Dej ar fi vrut ca Basarabia și Bucovina să revină României¹⁴, tot el ar fi insistat pentru retrocedarea tezaurului aflat la Moscova¹⁵ și ar fi avut o strategie clară, de la mijlocul anilor '50, privind desatelitizarea și începutul revirimentului național¹⁶. Construirea acestor mituri, conform rețetei clasice, se face pe un sâmbure de adevăr, dar este de cercetat în continuare cât de consistentă este latura imaginară și deliberat interesată a acestor teorii.

Să ne întoarcem însă la lucrările de sinteză și să analizăm puțin structura și ideile centrale propuse de istorici. Gheorghe Ciobanu (*Relațiile internaționale ale României între anii 1948-1964*) prinde în investigația sa, prin titlurile capitolelor și subcapitolelor, o mare parte din problemele de interes ale domeniului studiat. El intenționează să acopere aproape întreg palierul, de la relațiile României cu U.R.S.S. și alte state socialiste, până la legăturile cu statele occidentale și O.N.U. Lăudabilă e alcătuirea unui subcapitol – „Concepția P.M.R. despre relațiile internaționale ale României”, care oferă baza teoretizării altor aspecte de politică externă. Lucrarea, un veritabil pionierat la acea vreme, răspundea marilor curiozități ale timpului: raporturile R.P.R. cu statul sovietic și atitudinea Bucureștiului în cadrul Tratatului de la Varșovia. De altfel, dimensiunea militară a relațiilor externe nu se va mai regăsi în celelalte lucrări de sinteză, ea fiind considerată un subpunct aparte, care merită analizat distinct, cu alte instrumente metodologice. Pe chestiunile de fond însă: relațiile cu statele socialiste sau cu țările occidentale, analiza lui Gheorghe Ciobanu este incompletă și din cauza deschiderii

¹¹ Paul Niculescu-Mizil, *O istorie trăită. Memorii*, vol. II, București, Editura Democrația, 2003.

¹² Nicolae M. Nicolae, *O lume așa cum am cunoscut-o. Amintirile unui fost ambasador al României*, București, Editura Pro Domo, 2003.

¹³ Mircea Malița, *Tablouri din Războiul Rece. Memorii ale unui diplomat român*, București, Editura C.H. Beck, 2007.

¹⁴ Paul Sfetcu, *op. cit.*, p. 265.

¹⁵ Paul Niculescu-Mizil, *op. cit.*, p. 49.

¹⁶ Silviu Brucan, *op. cit.*, p. 77-80.

insuficiente a arhivelor, în acea perioadă. Lucrarea este însă mai mult decât meritorie, și pentru nivelul documentării și pentru faptul că a propus spre dezbateri, pentru prima oară, anumite direcții din domeniul studiat.

Mioara Anton, cu *Ieșirea din cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*, a ales să apeleze la un mixaj de politică externă și internă, intenția fiind aceea de a explica atitudinile internaționale ale României ca efect al jocului intern de putere, între diferite grupări din interiorul P.M.R. Ea nu mai abordează exhaustiv chestiunea diplomației R.P.R., precum Gheorghe Ciobanu, ci merge pe probleme punctuale, considerate de mare interes: relațiile româno-iugoslave, retragerea trupelor sovietice, dispute în interiorul C.A.E.R. Analiza nu se face prin apelul la documente inedite, ci prin reevaluarea bibliografiei existente în anii 2000 și prin elaborarea unor concluzii de sinteză.

O abordare oarecum similară, pe probleme preferențiale, care au oferit o anumită identitate viziunii românești de politică externă, o face și Constantin Moraru în *Politica externă a României 1958-1964*. E drept, cercetarea sa nu acoperă decât finalul anilor '50, insistând mai mult pe etapa autonomiei față de Moscova în relațiile internaționale. Constantin Moraru are o preferință specială pentru prezentarea cronologică a faptelor, indicând și detaliile de traseu ale atitudinilor românești în diferite probleme internaționale. În general, tonul e mai mult narativ și mai puțin analist, iar temele principale de studiu sunt cele în direcția Uniunii Sovietice și Chinei.

Cele mai complexe lucrări despre politica externă românească sunt, de departe, cele ale lui Cezar Stanciu. Autorul uzează de o bibliografie internațională respectabilă și complexă și plasează capitolul românesc de diplomatie în marele joc internațional de putere. Impresionantă este documentarea efectuată de Cezar Stanciu în Arhiva Națională a României și în Arhiva M.A.E., pentru prima dată în istoriografie el reușind să meargă până la finețea detaliului (rapoarte, telegrame diplomatice, note informative) pentru investigarea legăturilor R.P.R. cu statele socialiste ori cu cele capitaliste. Cezar Stanciu se concentrează pe descifrarea relațiilor românești cu U.R.S.S., cu aliații comuniști și cu țările occidentale, dar include în paginile cărților sale și celelalte chestiuni internaționale de care era interesată R.P.R. în anii '50 (accesul la O.N.U., problema Dunării, problema germană). Pe lângă calitatea înaltă a cercetării remarcăm și interesul pentru un segment special, abordat doar tangențial de alți autori: transformarea aparatului diplomatic la începutul regimului comunist.

Raportându-ne la viziunea acestor istorici, putem individualiza o anumită tematică în interiorul marii analize de politică externă. Există teme principale și secundare, teme preferate sau, din contră, lăsate intacte. Interesul a mers și în pas cu o anumită curiozitate a vremurilor, iar abordarea eminentă științifică s-a așezat treptat, pe deasupra detaliilor scilicet. Dacă în anii '90 părea decisivă descifrarea relațiilor cu sovieticii și chinezii, în anii 2000 analiza s-a diversificat, trecând de la subiecte incitante (moartea lui Stalin și politica noului curs, P.M.R. și revoluția maghiară din 1956, retragerea trupelor sovietice, apropierea de R.P. Chineză), la subiecte considerate mai anoste, dar care acoperă de fapt fondul temei generale: relații bilaterale, România și O.N.U., România și Occidentul, românii în cadrul Organizației Tratatului de la Varșovia. Astfel, putem inventaria în final câțiva mari piloni ai domeniului studiat, pe care se sprijină întregul edificiu al studierii politicii externe a României comuniste: a) viziunea P.M.R. de relații internaționale și locul ideologiei în politica externă, b) evoluția aparatului diplomatic de la epură la reprofesionalizare, c) relațiile R.P.R. cu Uniunea Sovietică, China și cu celelalte state socialiste, d) relațiile cu marile puteri occidentale, dar și cu statele vest-europene mai mici, e) primele deschideri către țările arabe și țările din Asia,

f) relațiile României cu O.N.U. și cu alte organizații internaționale, g) atitudinea statului român sau a elitei conducătoare în anumite situații de criză internațională sau în chestiuni de interes major (problema germană, problema decolonizării, problema Dunării etc.). De asemenea, există direcții de cercetare adiacente la domeniul politicii externe, cum ar fi relațiile R.P.R. în cadrul Organizației Tratatului de la Varșovia, raporturile economice externe (către Est sau Vest) sau implicarea românească în evoluția mișcării muncitorești și comuniste la nivel european. Evoluția cercetărilor și exemplele practice de până acum arată că aceste zone adiacente încep să fie tratate ca subiecte separate, de sine stătătoare, care necesită să fie descifrate cu metodologii diferite și care predispon la finalizări ce nu se încadrează neapărat într-o istorie diplomatică.

Abordarea temei mari la care ne referim oscilează între narațiune și analiză. Redarea faptelor este necesară atât timp cât ele încă nu sunt cunoscute, în cursul lor temporală. Prin deschiderea reală a arhivelor, în a doua jumătate a anilor 2000, a fost facilitată mult recuperarea trecutului, despre care nu știam mare lucru acum un deceniu, de exemplu. Apelul la detalii presupune trecerea de la momente mărețe ale relațiilor internaționale postbelice la explicarea evenimentelor și fenomenelor în evoluția lor firească. Nu mai este suficientă raportarea doar la principalele tratate și acte internaționale încheiate de România în prima parte a perioadei Dej sau doar analiza raporturilor cu statul hegemon, acum sfera politicii externe a regimului comunist se poate recompuce din multitudinea acțiunilor diplomatice și a inițiativelor pe care R.P.R. le-a avut pe scena globală, cât și în relațiile bilaterale.

În prezent, textele referitoare la domeniul aflat în discuție suferă la nivel analitic, deoarece ne aflăm încă în faza de descoperire, explicare și ordonare a faptelor. Dar în scurt timp ar fi indicat ca dimensiunea narativă să descrească în detrimentul celei analitice. Abuzul de factologie se simte încă și dă o notă puerilă abordărilor de politică externă, deși acestea se ascund în spatele unui ton grav și prețios. În altă ordine de idei, se observă și o păstrare a „purității” explicației de tip istoric, fără a se întâlni „contaminări” cu teorii provenite dinspre relațiile internaționale – ca științe politice. Totuși, pentru asigurarea unei complexități a investigației și pentru racordarea la un limbaj universal, cele două direcții de analiză ar trebui să se acomodeze, să se completeze și să ofere, în final, un tablou complet al dimensiunii externe a comunismului românesc.

Impresia actuală este de viziune fragmentată asupra politicii externe a României comuniste în anii '50. Indiferent dacă abordările sunt cronologice sau tematice, se observă încă golurile substanțiale din interiorul întregului. Dacă, în general, s-a arătat o atenție sporită momentelor mai fierbinți sau chestiunilor mai importante din relațiile internaționale ale R.P.R., a rămas încă aproape total neacoperită activitatea din interiorul M.A.E. Până acum, s-au preferat explicațiile care țineau de conducerea statului sau de liderii P.M.R., evitându-se intrarea cu seriozitate în materialul documentar imens lăsat de ambasadele sau legațiile României. Din acest motiv, cunoaștem mai puțin activitatea de zi cu zi, din teren, a diplomației române și mai mult deciziile majore de politică externă, luate în cercul restrâns coordonat de Gheorghiu-Dej, A. Pauker, Bodnăraș, Chivu Stoica, Gheorghe Apostol, Ion Gheorghe Maurer etc. Chiar dacă diplomații și M.A.E. nu mai dispuneau de autonomia de dinainte de al Doilea Război Mondial și chiar dacă partidul suferea de mania controlului în detaliu a pionilor externi, cercetarea inițiativelor și activităților diplomatice românești în Europa și pe alte continente ar trebui să fie o prioritate în anii care vor urma.

Peste toate acestea, mai există un detaliu care uimește. Deși mai mulți istorici au decupat fragmente importante din derularea relațiilor internaționale ale R.P.R., nu au

apărut aproape deloc opinii în dispută sau eventuale chestiuni controversate. Dacă materialul faptic poate fi atât de clar încât redarea evenimentelor să nu ridice probleme, se pare că nici interpretările nu diferă prea mult. Toți istoricii recunosc anonimatul total al politicii externe românești, până la moartea lui Stalin și chiar câțiva ani după, cu toții sunt de acord că deschiderea R.P.R. spre alte state începe odată cu intensificarea disputelor Dej – Hrușciov sau România – U.R.S.S., între 1957-1960, e acceptat rolul lui Dej în relațiile turbulente cu Iugoslavia (1948-1950) sau Ungaria (1956), precum și detaliile strategiei diplomatice în direcția Occidentului. Acest lucru arată ori faptul că anumite momente/evenimente au fost cercetate de un singur istoric sau de un grup restrâns de istorici, care au dat verdicte acceptate în totalitate de ceilalți, ori că decizia românească de politica externă în anii '50 era construită ierarhic și supercentralizată, și niciodată nu vom avea controverse. De asemenea, lipsa unor memorii concurente, din epocă, ne face să beneficiem azi doar de un punct de vedere comunist și acela venit din rândul oamenilor care au fost de acord cu Gheorghiu-Dej în hotărârile de politică externă. În acest context, construcția unor eventuale ipoteze diferite în problemele relațiilor internaționale ale R.P.R. trebuie să mai aștepte până la cunoașterea detaliată a bazei de documentare sau până la publicarea memoriilor unor diplomați care, tineri fiind în anii '50, mai sunt astăzi în viață și pot oferi dezvăluiri de culise.

Cu mare îngăduință mai putem adăuga câteva volume care se ocupă la modul general de România în perioada comunistă. Oferim două exemple: Stephen Fischer-Galați – *România în secolul al XX-lea*¹⁷ și Marcel Știrban, Călin Valentin Florea – *Politica externă a României în secolul XX*¹⁸, care evident lasă nesatisfăcut un cititor pretențios. Studiul lui Fischer-Galați, scris în anii comunismului, se păstrează într-un registru prea general și amintește doar relațiile R.P.R. cu sovieticii. Cealaltă carte, o putem folosi pe post de contraexemplu în scrisul istoric. Fără note, cu o bibliografie sumară la sfârșit, se dorește a fi o construcție sintetică, dar în final are un aer puternic de amatorism. Analiza politicii externe comuniste, deși acoperă unele din subtemele de interes, enunțate și mai sus, ia aspectul unui eseu destul de liber.

Marile lucrări de sinteză referitoare la viziunea și practica românească în relațiile internaționale la jumătatea secolului trecut sunt completate, într-un număr restrâns, ce e drept, de cercetări consacrate unor relații bilaterale. Acestea privesc atât relații ale României cu state comuniste, cât și cu democrații occidentale. Din categoria la care facem referință, oferim câteva exemple: Mihai Croitor – *România și conflictul sovieto-chinez (1956-1971)*¹⁹, Anatol Petrencu – *Relații româno-italiene. De la confruntare la colaborare 1945-1985*²⁰, Paul Nistor – *Înfruntând Vestul. P.C.R., România lui Dej și politica americană de îngrădire a comunismului*²¹, Florin Constantiniu, Adrian Pop – *Schisma Roșie, România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948-1950)*²², Mircea Chirițoiu – *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța Războiului Rece*²³. Și acestea

¹⁷ Stephen Fischer-Galați, *România în secolul al XX-lea*, Iași, Institutul European, 1998.

¹⁸ Marcel Știrban, Călin Valentin Florea – *Politica externă a României în secolul XX*, Târgu Mureș, Editura Dimitrie Cantemir, 2006.

¹⁹ Mihai Croitor, *România în conflictul soviet-chinez (1956-1971)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2009.

²⁰ Anatol Petrencu, *Relații româno-italiene. De la confruntare la colaborare 1945-1985*, Chișinău, Editura Universitas, 1993.

²¹ Paul Nistor, *Înfruntând Vestul. P.C.R., România lui Dej și politica americană de îngrădire a comunismului*, București, Editura Vremea, 2006.

²² Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Schisma Roșie, România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948-1950)*, București, Editura Compania, 2007.

²³ Mircea Chirițoiu – *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța Războiului Rece*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2005.

se încadrează într-o gamă destul de diversă, indiferent dacă ne gândim la sursele istorice folosite, abordarea metodologică, la stil sau chiar la încadrarea în epocă.

Prima și cea mai mare problemă este dată de numărul și varietatea documentelor inedite utilizate în conceperea acestor cărți. Ne-am fi așteptat ca, după decenii de interdicții la arhive, o cercetare de relații bilaterale să fie făcută în special pe documente diplomatice inedite care pot reda atât detaliile, cât și atmosfera în care se înfiripau noile relații ale României postbelice. În unele din cărțile amintite, însă, apelul la aceste documente este foarte restrâns (în comparație cu mărimea lucrării și cu obiectivele propuse de autor). Cartea lui Anatol Petrencu, publicată în 1993, se bazează doar pe date extrase din ziarul „Scânteia”, pe cărți sovietice și pe ceva studii românești și italiene din anii comunismului. Și lucrarea lui Mihai Croitor, deși impresionantă ca volum, preferă exploatarea unor acte oficiale ale P.M.R. sau documente cu caracter general, existente la A.N.I.C. În alt caz, Mircea Chirițoiu dă senzația de aglomerare nesistematizată a unor informații istorice despre relații militare, economice, culturale, de partid, între România și Iugoslavia, cu toate că se poate constata efortul de studiere a documentelor inedite.

Din punctul meu de vedere, situația deficitului de documente care să dezvăluie detalii importante în aceste lucrări se poate explica din două unghiuri. Mai întâi, regimul restrictiv aplicat de Arhivele M.A.E, până în 2011, inhiba orice cercetător cu entuziasm. Studiarea documentelor diplomatice într-o săliță aproape improprie muncii elaborate, personalul neprietenos, numărul mic de dosare oferite pentru cercetare, restricțiile la fotografiere și obsesia bolnăvicioasă pentru protejarea unor preținse secrete de stat, nu încurajau deloc un proiect pe termen lung pe baza documentelor elaborate de ambasadele și legațiile României.

Apoi, trebuie să facem o diferențiere netă între volumul documentelor diplomatice din perioada postbelică și cele moștenite din epoca modernă sau perioada interbelică. Deoarece mijloacele tehnice permiteau elaborarea și transmiterea unor texte mai lungi, și pentru că interesul Bucureștiului crescuse către mai toate detaliile interne ale unor țări, constatăm, în multe cazuri, că după 1945 doar dosarul pe un an al unor relații bilaterale avea dimensiuni impresionante. Din acest motiv, o cercetare sistematică pe relații diplomatice între două țări, care să se extindă peste intervalul de cinci ani, ia conturul unei munci titanice. Viitoarele studii care vizează acțiunile diplomatice ale României spre Est sau Vest, în etapa comunistă, nu vor fi realizate foarte repede sau prea ușor, ci vor presupune o activitate așezată, pe termen mediu și lung, cu răsfoirea a mii și mii de documente din care doar unele se pot dovedi relevante pentru subiectul studiat.

Un alt detaliu important se referă la încadrarea subiectului în epocă. Deoarece încă nu au fost traduse lucrări foarte importante despre istoria Războiului Rece, unii dintre autorii menționați mai sus au simțit această nevoie alocând un spațiu larg fenomenelor de relații internaționale. În lucrările *România și conflictul sovieto-chinez (1956-1971)*, *Înfruntând Vestul. P.C.R., România lui Dej și politica americană de îngrădire a comunismului* și *Schisma Roșie. România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948-1950)*, relații externe ale României sunt plasate într-un context explicativ larg, de proporții mondiale. Primul efect negativ vizibil este unul cantitativ: atenția acordată raporturilor bilaterale propriu-zise este destul de restrânsă în aceste cărți. Cea mai evidentă percepție de acest gen apare la Mihai Croitor, lucrarea domniei sale luând aspect de studiu desprins din istoria universală (cu senzație de fragment din istoria Chinei), unde capitolele dedicate României sunt un fel de appendice la tema generală. Un caz aparte este constituit de cartea lui Liviu C. Țărău – *Între Washington și*

*Moscova: România 1945-1965*²⁴, care are conturul unei analize centrate pe politicile de securitate ale celor două superputeri, S.U.A. și U.R.S.S., și pe strategiile acestora asupra Europei de Est. Excelent susținută de bibliografia străină și foarte utilă în explicarea contextului regional și mondial în care evolau statele comuniste est-europene, cercetarea domnului Țărău are doar mici inserții privind situația României. Incitarea din titlu nu se regăsește decât vag în paginile cărții și nu putem vorbi de o investigație specială în direcția viziunii românești în relațiile internaționale.

Organizarea lucrărilor referitoare la relațiile bilaterale este un punct în care trebuie să lăsăm libertate absolută autorilor. Intențiile lor, modul în care și-au structurat ideile și planul de lucru, direcțiile alese spre cercetare, unghiurile și problemele abordate sunt chestiuni subiective. Unii au pus accent pe relații diplomatice, alții pe relațiile dintre conducerile de stat și de partid, alții s-au preocupat de aspectele culturale, economice sau militare ale legăturilor externe ale României. Totuși, cartea lui Mircea Chirițoiu pare un amalgam aproape de neînțeles, din mai multe puncte de vedere. Mai întâi, că doar o treime din carte se referă la conexiunile româno-iugoslave (titlul de pe copertă), celelalte două treimi constituindu-se într-o istorie internă a comunismului românesc. Apoi, există o lipsă de sistematizare a datelor, dar și un șir de neglijențe cronologice care bulversează cititorul. De exemplu, capitolul *România și conflictul Tito – Stalin (1948-1953)* e plasat după ce autorul vorbește pe larg de contextul normalizării relațiilor româno-iugoslave (1953-1957)²⁵. Apoi, editorul a ales varianta includerii documentelor în textul propriu-zis, situație care mărește impresia de amalgam. Este drept că nivelul de interacțiune cu alte state al României comuniste, în anii '50, era destul de scăzut și de aceea nu întâlnim o colaborare suficient de dezvoltată pe direcții specifice (economice, politice, culturale etc.), poate doar legăturile cu Uniunea Sovietică fiind excluse de la această remarcă. Totuși, nu trebuie să cădem în capcana aglomerării unui text narativ sau analitic cu amănunte disparate, parte a unor zone foarte diferite. Din contră, limpezirea unor situații, separarea detaliilor în analiza pe fragmente de același tip sunt indicate pentru a se ajunge la o acuratețe a cercetării și la o formulare clară a concluziilor.

În final, peste multe din aceste investigații științifice persistă senzația de generalitate, deoarece se comentează/analizează/prezintă doar documentele și deciziile care fac diferența și care oferă atmosfera unei istorii a relațiilor internaționale. Mai e de sesizat preferința pentru narațiuni în dauna analizei sau, mai bine zis, prelungirea falsei impresii că analizele se evidențiază spontan, ca subînțelesuri ale povestirii. Un lucru important, însă, în cele mai multe cazuri lipsesc concluziile. După sute de pagini de prezentare a detaliilor, unii autori nu simt nevoia de a oferi o viziune personală sintetizată asupra întregului cercetat și nu oferă mai deloc concluzii pertinente. Într-un fel, parcă ar exista o rețineră în a-și asuma opinii clare și se optează pentru un stil aproape jurnalistic, în care autorul doar prezintă, iar fiecare cititor își formulează propriile concluzii din mers. Această chestiune este una foarte serioasă și istoricul relațiilor internaționale din perioada comunistă ar trebuie să fie conștient că, deși recuperarea faptelor e prima sa „misiune”, seriozitatea profesională este dată și de nivelul de abstractizare, problematizare și analiză.

Un loc special vom conferi și lucrărilor consacrate unui moment anume/eveniment punctual. De obicei, acestea sunt foarte bine documentate, încadrează precis și detaliat evenimentul în istoria mondială/regională și descifrează până la cel mai mic

²⁴ Liviu C. Țărău, *Între Washington și Moscova: România 1945-1965*, Cluj-Napoca, Editura Tribuna, 2005.

²⁵ Mircea Chirițoiu, *op. cit.*, p. 129.

detaliu cheștiunea pe care o are în vedere autorul. Documentele de arhivă și bibliografiile complete permit istoricilor o analiză de finețe. Este și cazul cărții lui Alexandru Purcăruș – *În vâltoarea Războiului Rece. Revoluția maghiară din 1956*²⁶ (cu fragmente consistente dedicate implicării românești) și al lucrării amintite mai sus, Florin Constantiniu, Adrian Pop – *Schisma Roșie, România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948-1950)*. Probabil vor urma și alte cercetări de acest gen deoarece elucidarea unei cheștiuni strict delimitate temporal și tematic e mai la îndemână pentru istoricul contemporan, înconjurat de o mare de documente și de alte surse istorice.

Studii care analizează diverse subiecte din politica externă a R.P.R. în anii '50 se mai găsesc răspândite într-o multitudine de volume, apărute prin toată țara și coordonate de specialiști în istorie contemporană. Întâlnim în aceste cărți contribuții deosebit de importante la tema generală aflată în discuție, chiar dacă ele privesc, de obicei, o problemă punctuală, limitată temporal la 1-2 ani sau la o singură țară. Dificultatea unei priviri atente asupra unor astfel de texte nu vine însă din gama largă a subiectelor abordate, ci din imposibilitatea de a cunoaște și de a avea acces la toate aceste volume, multe din ele doar cu o răspândire regională/locală. Oferim câteva exemple de astfel de lucrări: *Politica externă comunistă și exilul anticomunist* – Anuar al Institutului Român de Istorie Recentă, 2003²⁷; *Hegemoniile trecutului. Evoluții românești și europene* – coordonatori Mioara Anton, Florin Anghel, Cosmin Popa²⁸; *Studii de istorie a românilor și relații internaționale* – editori: Lucian Leuștean, Petronel Zahariuc, Dan Constantin Măță²⁹; *România și sistemele de securitate în Europa 1919-1975* – coordonatori: Ioan Ciupercă, Bogdan-Alexandru Schipor și Dan Constantin Măță³⁰; *Diplomație și destine diplomatice în lumea românească* – coordonatori: Paul Nistor și Bogdan Adrian Ceobanu³¹.

De multe ori, în astfel de volume, analizele despre raporturile externe ale României comuniste vin la pachet cu politica României interbelice sau chiar cu articole de istorie modernă. Întâlnim totuși incursiuni în relațiile R.P.R. cu China, Iugoslavia, U.R.S.S., Franța, S.U.A., O.N.U. sau cu partenerii din Pactul de la Varșovia. Aceste studii sunt, mai întotdeauna, bine documentate cu materiale din arhive și încearcă să „lumineze” o problemă care suscitase un anume interes cercetătorilor perioadei: dificultățile reconcilierii României comuniste cu Vaticanul³², poziția comuniștilor români față de modelul iugoslav de construire a socialismului³³ sau supravegherea diplomaților francezi de către securitate³⁴. Uneori, aceste articole anunță lucrări mai consistente de aceeași autori, iar în alte cazuri sunt doar cercetări entuziaste în direcții care au părut mai atractive. Deși disparate și dificil de pus cap la cap, aceste texte dau măsura dezvoltării explozive a analizelor de relații internaționale care vizează epoca postbelică

²⁶ Alexandru Purcăruș, *În vâltoarea Războiului Rece. Revoluția maghiară din 1956*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009.

²⁷ *Politica externă comunistă și exilul anticomunist* – Anuar al Institutului Român de Istorie Recentă – 2003, Iași, Editura Polirom, 2004.

²⁸ *Hegemoniile trecutului. Evoluții românești și europene*, coordonatori: Mioara Anton, Florin Anghel, Cosmin Popa, București, Editura Curtea Veche, 2006.

²⁹ *Studii de istorie a românilor și relații internaționale*, editori: Lucian Leuștean, Petronel Zahariuc, Dan Constantin Măță, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2007.

³⁰ *România și sistemele de securitate în Europa 1919-1975*, coordonatori: Ioan Ciupercă, Bogdan-Alexandru Schipor și Dan Constantin Măță, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2009.

³¹ *Diplomație și destine diplomatice în lumea românească*, coordonatori: Paul Nistor și Bogdan Adrian Ceobanu, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2001.

³² *Politica externă comunistă și exilul anticomunist*, p. 129.

³³ *România și sistemele de securitate în Europa 1919-1975*, p. 369.

³⁴ *Diplomație și destine diplomatice în lumea românească*, p. 399.

și, într-un fel, sunt și exemple binevenite de cercetări profesionist efectuate, bazate pe bibliografia occidentală/românești și pe documente inedite dar consistente.

Volumele special dedicate diplomației comuniste, o altă categorie avută în vedere în acest studiu, nu abordează decât într-o mică măsură politica externă din anii '50, concentrându-se pe etapa Ceaușescu – mult mai complexă în desfășurarea combinațiilor internaționale. Un astfel de caz este o lucrare editată de Asociația Ambasadorilor și Diplomaților de Carieră din România – *Pagini din diplomația României*³⁵ – care abundă în articole despre anii '60 și '70 ai secolului trecut. Subiectele mult mai incitante ale aceleiași perioade (stabilirea relațiilor diplomatice cu R.F.G., reacții față de intervenția militară în Cehoslovacia – 1968, diplomația română în Orientul Mijlociu) eclipsează prea puținele referiri la strategiile externe ale R.P.R. de dinainte de deschiderile către lume, de la finalul erei Dej.

Preocupări și finalizări serioase în direcția acelor teme de relații internaționale pe care noi le-am numit conexe la marea istorie diplomatică a României lui Dej le întâlnim în spațiul militar sau economic. Deoarece C.A.E.R. și Organizația Tratatului de la Varșovia au fost două entități care au slujit nu doar hegemonului sovietic, ci și securității/dezvoltării R.P.R. (măcar până la un punct), era firesc ca istoricii să intre serios în descifrarea acestor probleme. S-au găsit pasionați ai acestor subiecte cu atât mai cu mult cu cât instituțiile regionale amintite au generat un fel de mister atractiv pentru analiștii din zona politică și de relații internaționale, pe toată durata regimului comunist și mult timp după aceea. În plus, specialiștii români care au participat la activitatea acelor organizații erau încă în viață în era postdecembristă.

Dintre numeroasele cercetări în aceste sfere economice și militare amintim câteva lucrări: *România în Consiliul de Ajutor Reciproc 1949-1965* – Liviu Țăranu³⁶, *România și Tratatul de la Varșovia* – Constantin Olteanu, Alesandru Duțu, Constantin Arhip³⁷, *Tratatul de la Varșovia în relațiile internaționale ale epocii sale (1955-1991)* – Corneliu Filip³⁸, *România în Organizația Tratatului de la Varșovia (1955-1991)* – Petre Opreș³⁹. Pentru clarificarea relațiilor economice externe ale R.P.R., Liviu Țăranu folosește fondul C.C. al P.C.R. (Cancelarie, Secția Economică, Secția Externă) sau fondul C.A.E.R. El nu doar reface o cronologie a participării României la această organizație economică, ci și dezvăluie culisele dimensiunii politice a acestui instrument de integrare a spațiului est-european. Sunt surprinse temele și proiectele economice aflate în dezbaterile reprezentanților statelor socialiste, micile alianțe și animozități din C.A.E.R., principiile de organizare a fluxurilor economice în Est, dar și agitația românească în direcția menținerii suveranității și a deciziei libere cu privire la tipul de dezvoltare al țării. Autorul consideră că, deși C.A.E.R. a fost un instrument eficient al dominației sovietice, românii și-au îmbunătățit cu mult experiența economică prin participarea la C.A.E.R. și au învățat, prin comparație cu situația altor state comuniste, cum să acționeze pentru conturarea pe termen lung a unei strategii economice benefice R.P.R.⁴⁰.

³⁵ *Pagini din diplomația României*, vol. I, Iași, Editura Junimea, 2009.

³⁶ Liviu Țăranu, *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc 1949-1965*, București, Editura Enciclopedică, 2007.

³⁷ Constantin Olteanu, Alesandru Duțu, Constantin Arhip, *România și Tratatul de la Varșovia*, București, Editura Pro Historia, 2005.

³⁸ Corneliu Filip, *Tratatul de la Varșovia în relațiile internaționale ale epocii sale (1955-1991)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2007.

³⁹ Petre Opreș, *România în Organizația Tratatului de la Varșovia (1955-1991)*, București, Editura Militară, 2008.

⁴⁰ Liviu Țăranu, *op. cit.*, p. 190.

Cele trei cărți care prezintă și analizează activitatea Organizației Tratatului de la Varșovia și implicarea românească acolo sunt scrise utilizând repere diferite: o cercetare detaliată pentru aproape patru decenii de istorie, cu ajutorul fondului C.C. al P.C.R. (Cancelarie) – Petre Opreș, o viziune sintetică bazată mai mult pe bibliografia existentă – Corneliu Filip și o analiză a profesioniștilor militari care au participat din interior la lucrările, deciziile și activitatea Pactului de la Varșovia – Constantin Olteanu, Alesandru Duțu, Constantin Arhip. Pentru perioada anilor '50, participarea românească în cadrul Organizației Tratatului de la Varșovia nu a ridicat probleme deosebite, fiind recunoscută subordonarea militară totală față de Moscova în acea etapă. Cu toate micile dispute între Dej și Hrușciov, comuniștii români dădeau dovadă nu doar de o solidaritate ideologică cu Uniunea Sovietică, dar se achitau respectuos și de obligația morală ce o aveau față de vecinul din Răsărit (care îi adusese și menținuse la putere)⁴¹. Participând obedient la organizație în anii '50, România comunistă apela la singura putere capabilă să-i ofere securitate externă în acele vremuri, nefiind deranjată că armata națională devenea strict dependentă de armamentul, muniția, tehnica și tactica de luptă, precum și de comanda superioară sovietică. Mai importantă era în anii '50 securizarea regimului în fața nemulțumirilor interne și a conspirațiilor externe (ale diasporei românești sau ale statelor capitaliste).

O altă categorie specială e constituită de volumele de documente care au apărut în ideea relevării relațiilor internaționale, în dinamica lor evolutivă. Unele volume cu acest profil atacă momente delicate, din timpul revoluției maghiare și a schismei iugoslave, dar cele mai consistente au în vedere relațiile cu marile puteri (China, U.R.S.S.) sau prezența românească în Pactul de la Varșovia. Sunt de reținut documentele publicate de Mihai Retegan, în direcția sovieticilor și maghiarilor, plus alte lucrări cu „greutate”: Dan Cătănuș – *Între Beijing și Moscova. România și conflictul sovieto-chinez*, Ioan Romulus Budura – *Politica independentă a României și relațiile româno-chineze: 1954-1975*, Florin Constantiniu – *Schisma roșie: România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948-1950)*, Dennis Deletant, Mihail Ionescu – *România and the Warsaw Pact: 1955-1989. Selected documents*, Gavril Preda – *România în Organizația Tratatului de la Varșovia. Documente*, Constantin Olteanu, Alesandru Duțu, Constantin Antip – *România și Tratatul de la Varșovia. Istoric, Mărturii, Documente, Cronologie*.

Aceste volume pot fi utilizate pentru studii cu subiecte diverse, documentele oferind o imagine fidelă a epocii în amănunte militare, politice, economice, care se abat adesea de la marea temă cuprinsă în titlu. Astfel, din textele privitoare la Pactul de la Varșovia se pot extrage nu doar declarații publice și scopurile „la vedere” ale organizației, ci se pot deduce și raporturile politice dintre statele socialiste⁴², sau putem fi familiarizați cu tehnica militară primită din U.R.S.S.⁴³. Alte documente ne indică atmosfera din interiorul mișcării muncitorești internaționale, pozițiile sovietice și chineze, dar și atitudinea României în această chestiune⁴⁴ sau a unor partide comuniste occidentale, precum cele din Franța sau Italia⁴⁵. Volumele referitoare la relațiile sovieto-române surprind trecerea de la subordonarea absolută a românilor în fața hegemonului,

⁴¹ Petre Opreș, *op. cit.*, p. 256.

⁴² Constantin Olteanu, Alesandru Duțu, Constantin Antip, *România și Tratatul de la Varșovia. Istoric. Mărturii. Documente. Cronologie*, București, Editura ProHistoria, 2005, p. 223-227, 234-237.

⁴³ *Ibidem*, p. 230.

⁴⁴ Dan Cătănuș, *Între Beijing și Moscova. România și conflictul soviet-chinez*, vol. I, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2004, p. 24-42.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 37-38.

în anii '50 până la primele manifestări de autonomie, dublate de inițiative curajoase sau pe jumătate inconștiente⁴⁶.

Pentru a concluziona, să spunem că studierea politicii externe a României la începutul comunismului pășește într-o fază de maturizare. După abordarea popularizantă a unor probleme mai atractive sau mai spectaculoase în anii '90 – retragerea trupelor sovietice din România, implicarea Bucureștiului în tensiunile sovieto-iugoslave și în revoluția din Ungaria, relațiile româno-chineze – analizele din anii 2000 s-au oprit mai mult asupra temelor de fond. De la simple articole descriptive sau comentarii de documente disparate s-a ajuns la sinteze și la stabilirea unei problematice de politică externă. Unele lucrări au iz amatorist, altele dau cu adevărat măsura profesionalismului istoricului contemporan, dar cu toate au contribuit la conturarea mai clară a domeniului mare sau a detaliilor de finețe.

S-a căzut de acord asupra subtemelor structurale cele mai importante, s-au stabilit cu claritate fondurile documentare cele mai utile pentru scoaterea la suprafață a activităților externe ale R.P.R., au fost identificate principalele surse istorice care pot duce la descifrarea viziunii comuniste de politică externă. Deoarece până acum au fost studiate cu predilecție documente P.C.R. (din Arhivele Naționale), avem o viziune aproape completă asupra liniilor de relații internaționale gândite de conducerea Partidului unic. În schimb, sunt cvasi-necunoscute documentele din arhiva M.A.E. Volumul lor uriaș, care acoperă relațiile bilaterale și diplomația în zona euro-atlantică, prefigurează cercetări de durată și anticipăm că abia peste câteva decenii politica externă a regimului Dej va fi cunoscută în toate detaliile ei.

FOREIGN POLICY IN COMMUNIST ROMANIA DURING THE '50s.
HISTORIOGRAPHICAL APPROACH
(Summary)

Keywords: foreign policy, communism, Cold War, Communist Romania, diplomacy

Historiographical researches on this topic have grown to a respectable size today, although only a decade ago we could hardly speak about consistent directions and more about clarifying several punctual events that woke up some special interest: the Yugoslav Schism, 1956 Hungarian Revolution, the status of PMR (Romanian Workers' Party) leaders in the Sino-Soviet conflict, the first reorganizations of MAE (Ministry of Foreign Affairs), the twists and turns of the Soviet-Romanian relations. As we managed to access the archives, after the year 2000 several doctoral works or parts of research projects that approached issues of great importance regarding the foreign policy of the communist world emerged. Some were books and pamphlets that focused on controversial events or phenomena or which triggered a high dose of public emotions, and others analyzed the bilateral relations of Romania or the presence of Romanian officials in various international organizations. Perhaps the most useful works have been those several syntheses which appeared in the 2000, and which, with their good points or flaws, which have outlined the main sub-themes of the field, giving some directions of research and analysis and launched the first conclusions for the scientific debates regarding more or less controversial issues. On a general view, it has been confirmed that the study on this matters is still in early stages of research, when specialists try to reconstruct the facts, to identify key actors, to sketch some refined research topics, draw theories more appropriate to that special context and look out for documentation funds which should allow the development of more accurate analysis.

⁴⁶ Mihai Retegan, *Război politic în blocul comunist: documente*, București, RAO, 2002.

GEORGE BODI*

NOTĂ ASUPRA „INOCENȚEI” ARHEOLOGIEI ROMÂNEȘTI. O ABORDARE PRAGMATICĂ**

Arheologia ca disciplină se profesionalizează la începutul secolului XX, prioritatea acesteia fiind acumularea unei baze de date suficient de mari, din care să se poată desprinde anumite tipare. Astfel, evaluarea afirmațiilor arheologice era în mod conștient restricționată la reprezentarea unităților cultural-istorice ale vechilor societăți ale căror criterii de identificare nu sunt considerate importante în sine, fiind suficient faptul că această specificitate există.

Deși încă din anii '40 paradigma cultural-istorică a început să fie criticată, o ruptură explicată de aceasta se produce în anii '60 când *Noua Arheologie* abandonează viziunea normativă asupra culturii, adoptând o concepție funcțional-adaptativă. Ca o consecință a acestei schimbări, explicația trebuie să fie orientată spre rezolvarea de probleme clar definite, prin utilizarea de proceduri ipotetico-deductive adoptate din neopozitivism. Scopul inițial al acestei strategii explanatorii îl constituia independența epistemică dintre sursa (= arheolog) și obiectul (= datele arheologice) cunoașterii. O astfel de abordare permite verificarea ipotezelor emise cu privire la anumite aspecte ale proceselor culturale, plecând de la premisa că există o regularitate cauzală între datele arheologice și legile care le explică particularitățile. Caracteristica principală a acestui tip de construire a validității raționamentului arheologic este deci efortul continuu de reducere a subiectivității interpretului în reprezentarea trecutului¹.

La baza sistemului procesualist se află scara lui Hawkes², care postulează că cele mai ușor de dedus din materialul arheologic sunt procesele tehnice, iar apoi, în ordine, cele economice, social-politice și religioase. În anii '80, ca urmare a eșecului procesualismului de a depăși, din punct de vedere interpretativ, sferele proceselor tehnologice și economice, se conturează *arheologia post-procesuală*. Aceasta promovează proceduri

* Institutul de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași.

** Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului *Societatea Bazată pe Cunoaștere – cercetări, dezbateri, perspective*, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, POSDRU/89/1.5/S/56815. Titlul inițial al articolului, *Despre „romantism” și pragmatism în cercetarea arheologică românească. O abordare epistemologică*, a fost modificat pentru a corespunde realităților observate pe parcursul desfășurării activității de cercetare.

¹ L. Binford, *Archaeology as Anthropology*, în „American Antiquity”, 28, 1962, p. 217-225; idem, *Data, Relativism, and Archaeological Science*, în „Man”, 22, 1987, p. 391-404; L. Binford, J. Sabloff, *Paradigms, Systematics, and Archaeology*, în „Journal of Anthropological Research”, 38, 1982, p. 137-153.

² C. Hawkes, *Wenner-Gren Foundation Supper Conference: Archeological Theory and Method: Some Suggestions from the Old World*, în „American Anthropologist”, NS, 56, 2, 1954, p. 155-168.

explicative care pot pune în evidență complexitatea comportamentului individual și exprimarea sa în cultura materială³, cu două implicații majore la nivel epistemologic. În primul rând, independența față de paradigme este considerată imposibilă, deoarece arheologul este marcat de un puternic contextualism. Ca un corolar al subiectivității arheologului, se postulează aceeași situație și pentru datele arheologice, acestea fiind văzute ca rezultat al ideologiei comunității preistorice în cadrul căreia au fost create. Această reconceptualizare fundamentală a procesului de interpretare în arheologie, care îmbrățișează o formă radicală a contextualismului kuhnian, a stârnit îngrijorare și critici privind atât riscul unei circularități în interpretare, cât și lipsa criteriilor de evaluare a informațiilor, ridicând acuze de hiper-relativism și de încurajare a unei atitudini de tipul „orice afirmație este valabilă”.

Discuțiile despre relativism și obiectivitate pornite de la poziția adoptată de post-procesualiști au eșuat în definirea unui punct de vedere valid, care să se bucure de un consens în rândul teoreticienilor, deși încercările de a impune o validare epistemologică a afirmațiilor arheologice axate pe principiile dublului subiectivism continuă, propunându-se o serie de soluții de compromis⁴. La o primă privire, în acest moment situația nu pare să fie gravă, deoarece majoritatea programelor de cercetare sunt formate din comunități de arheologi care au ajuns la un consens privind direcția ce trebuie urmată, astfel încât liniile productive de investigație sunt tacit identificate și stimulate și, în mare, acest sistem funcționează.

În practică, ambele atitudini conduc la crearea de programe arheologice distincte, izolate, incompatibile și non-competitive care le permit coabitarea într-o comunitate disfuncțională non-comunicativă. În acest context, în care compararea rezultatelor diferitelor grupuri de lucru formate în jurul unor tradiții de cercetare specifice este imposibilă, rămâne puțin loc pentru dezbateri productive și pentru stabilirea de criterii care să permită evaluarea validității fiecărui program de cercetare.

Din acest punct de vedere, înțelegem și subscriem ezitărilor de a împinge practica arheologică românească în vârtejul discuțiilor din mediul anglo-saxon dar, în același timp, considerăm absolut necesară o reevaluare și restructurare a situației teoriei. Trebuie să precizăm că, în cele ce urmează, nu ne propunem să furnizăm soluții finale, ci doar să reluăm câteva din criticile aduse deja sistemelor de gândire existente, să le examinăm, sumar, fundamentele filosofice; evidențiem așadar ceea ce noi considerăm a constitui defectele majore și să ne exprimăm un punct de vedere inițial, personal, asupra

³ I. Hodder, *Symbols in Action*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982; idem, *Theoretical Archaeology: a Reactionary View*, în *Symbolic and Structural Archaeology*, ed. I. Hodder, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, p. 1-16; idem, *Interpretative Archaeology and its Role*, în „American Antiquity”, 56, 1991, p. 7-18; idem, *Postprocessual Archaeology and the Current Debate*, în *Processual and Postprocessual Archaeologies: Multiple Ways of Knowing the Past*, ed. R. Preucel, Carbondale, Southern Illinois University Press, IL, 1991, p. 30-41; idem, *Theory and Practice in Archaeology*, London, Routledge, 1992; idem, *Relativising Relativism*, în „Archaeological Dialogues”, 4, 1997, p. 192-194; idem, *Archaeological Reflexivity and the 'Local' Voice*, în „Anthropological Quarterly”, 76, 1, 2002, p. 55-69; M. Shanks, *Archaeology/politics*, în *The Blackwell Companion Guide to Archaeology*, ed. J. Bintliff, Oxford, Blackwell Publishing, 2001; idem, *Three Rooms: Archaeology and Performance*, în „Journal of Social Archaeology”, 4, 2005, p. 147-180; M. Shanks, C. Tilley, *Questions Rather than Answers: Reply to Comments on 'Archaeology into the 1990's*, în „Norwegian Archaeological Review”, 22, 1989, p. 42-54.

⁴ B. Trigger, *Archaeology and Epistemology: Dialoguing Across the Darwinian Chasm*, în „American Journal of Archaeology”, 102, 1998, p. 1-34; idem, *Artifacts and Ideas: Essays in Archaeology*, London, Transaction Publishers, 2003; Allison Wylie, *A Proliferation of New Archaeologies: Beyond Objectivism and Relativism*, în *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda?*, eds. N. Yoffee, A. Sherratt, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, p. 20-26; eadem, *Thinking from Things: Essays in the Philosophy of Archaeology*, Berkeley, University of California Press, 2002.

direcției generale spre care credem că ar putea tinde gândirea teoretică a arheologiei românești.

Argumentarea necesității de a modifica atitudinea arheologiei românești, orientând-o către explorarea fundamentelor filosofice ale disciplinei, nu poate fi făcută în absența definirii trăsăturilor actuale. Astfel, suntem nevoiți să reamintim faptul că arheologia românească s-a format sub influența școlii germane, într-un context puternic pozitivist. Un paragraf semnat de Ion Nestor este edificator pentru ceea ce încă mai reprezintă nucleul dur actual al teoriei arheologice românești⁵. Conform principiilor postulate de acesta, instrumentul de lucru al arheologului este cultura arheologică, ea fiind atât unitate de studiu, cât și de interpretare. Din perspectiva gândirii cultural-istorice, cultura arheologică este un set de practici sociale ale unui grup uman determinat (cel mai adesea etnic) și care îl disting pe acesta de unitățile similare. Din acest punct de vedere, misiunea arheologiei este de a recunoaște și de a diferenția aceste norme culturale, de a le stabili succesiunea și eventualele relații reciproce. Criteriile de identificare a acestei specificități nu sunt considerate importante în sine, fiind suficient faptul că această specificitate există. În completare, după 1989 principala preocupare a arheologilor români este îmbunătățirea arsenalului metodologic pluridisciplinar⁶, preocupările pentru analizarea substratului teoretic⁷ constituind demersuri punctuale și marginalizate.

Astfel, ne întrebăm dacă „inocența teoretică” actuală reprezintă un obstacol major în renovarea gândirii arheologice românești și, în buna tradiție a teoriei arheologice, răspundem: da și nu.

⁵ I. Nestor, *Sabia de bronz de la Boiu*, în „Sargeția”, I, 1937, p. 155-214.

⁶ Pentru o privire generală, vezi: A. Bălășescu, R. Valentin, *Omul și animalele. Strategii și resurse la comunitățile Hamangia și Boian*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2004; M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica. Studii în preistoria și protoistoria României*, Iași, Helios-Glasul Bucovinei, 1996; M. Cărciumaru, M. Pleșa, Monica Mărgărit, *Omul și plantele. Manual de analiză carpologică*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2005; A. Morintz, C. Schuster, *Aplicații ale topografiei și cartografiei în cercetarea arheologică*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2004; Felicia Monah, D. Monah, *Cercetări arheobotanice în tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru*, ed. Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2008; D. Popovici, A. Bălășescu, C. Haită, V. Radu, A. M. F. Tomescu, I. Tomescu, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode și tehnici*, București, Cetatea de Scaun, 2002; D. Popovici, M. Anghelinu (eds.), *Cercetarea arheologică pluridisciplinară în România. Trecut, prezent, perspective*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2006.

⁷ Pentru a ne ilustra ideea și fără a avea pretenția de absolută exhaustivitate, considerăm că lista bibliografică din următoarele rânduri cuprinde toate lucrările relevante asupra subiectului: M. Anghelinu, *Note privind teoria și metoda arheologiei preistorice din România*, în *Cercetare și istorie într-un nou mileniu*, Galați, Universității Dunărea de Jos, 2002, p. 36-44; idem, *De ce nu există teorie în arheologia preistorică din România*, în „Sargeția”, XXX, 2002, p. 39-49; idem, *Theory and Method in Romanian Prehistoric Archaeology*, în *Acts of the XIVth U.I.S.P.P. Congress, University of Liège, 2-8 September 2001*, Section 1, *Theory and Methods*, Oxford, British Archaeological Reports – International Series, 1145, 2003, p. 87-93; idem, *Note privind impactul marxismului în cercetarea arheologică a preistoriei din România*, în „Cercetări Arheologice”, XII, 2003-2004, p. 275-304; idem, *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2004; idem, *Arta și religia preistorică în teoria arheologică românească*, în *AM*, XXVII, 2005, p. 6-15; idem, *Dimensiuni naționaliste în arheologia preistorică din România: primele decenii ale secolului XX*, în „Valachica”, nr. 18, 2005, p. 5-23; F. Gogăltan, „Centru” și „periferie”. I. *Între teorie și realitate arheologică*, în „Revista Bistriței”, XVIII, 2004, p. 39-62; idem, *Nevoia de teorie?*, în *Centru și periferie. Lucrările colocviului național, Bistrița, 23-25 aprilie 2004*, eds. C. Gaiu, H. Bodale, Cluj-Napoca, 2004, p. 7-16; Nona Palincaș, *Social Status and Gender Relations in the Late Bronze Age Popești. A Plea for the Introduction of New Approaches in Romanian Archaeology*, în „Dacia”, NS, 48-49, 2004-2005, p. 39-53; eadem, *On Power, Organisation and Paradigm in Romanian Archaeology before and after 1989*, în „Dacia”, NS, 50, 2006, p. 7-56; eadem, *Despre conceptul de cultură arheologică și despre gândirea normativă. Pentru o dezbatere în arheologia românească de astăzi*, în *SCIVA*, 57, 1-4, 2006, p. 159-185; eadem, *Public Patriarchy in Contemporary Romanian Archaeology and the Image of Women in the Romanian Neolithic and Bronze Age*, în „Studii de Preistorie”, 5, 2008, p. 159-170.

În primul caz, rădăcinile răspunsului nostru se găsesc în starea de fapt a arheologiei românești de astăzi. Ermetizarea arheologiei românești într-o atitudine descriptivă este cea care a adus-o în situația în care este privită ca un lux cultural practicat de un grup de intelectuali hedoniști exotici. Astfel, în acest moment, arheologia pare o disciplină în agonie. Aceasta duce lipsă de fonduri și de cercetători, astfel încât considerăm, dintr-un punct de vedere strict personal, că moartea subiectului cunoașterii este un impediment major în construirea acesteia.

Cea de a doua parte a răspunsului necesită o argumentație puțin mai complexă, pentru construirea căreia este necesară o analiză a substratului filosofic pe baza căruia este construită percepția asupra adevărului în interiorul curentelor teoretice prezentate mai sus. După cum am enunțat în rândurile de mai sus, modul de abordare al construirii discursului interpretativ în cadrul curentului procesualist are la bază fundamentele logico-pozitivistice⁸ specifice gândirii lui Hempel și Oppenheim⁹: cunoașterea arheologică construiește pe formularea *a priori* a ipotezelor ce urmau a fi testate și verificate, scopul final al investigației arheologice fiind formularea de legi capabile să explice și să prevadă constantele comportamentului uman. Enunțat în mod simplist, în acest caz modul de validare al adevărului teoriilor arheologice, fundament empiric adevărat – *explanans* adevărat testabil empiric – *explanandum* adevărat, este dat de aderența la teoria corespondenței.

Postprocesualismul, deși construit pe o platformă filosofică mult mai heteroclită și comprehensivă, cu o abordare hermeneutică fenomenologică de inspirație heideggeriană și incluzând varii curente de gândire, în special de origine continentală precum structuralismul, post-structuralismul sau deconstructivismul¹⁰, nu introduce cu adevărat, din punctul de vedere al definirii adevărului, o adevărată sciziune față de teoriile anterioare. Din acest punct de vedere, adevărul este construit pe baza unui joc între coerență și corespondență, primul concept validând suportul empiric pe care se construiește, prin corespondență, discursul analitic¹¹.

Observăm astfel faptul că nu putem vorbi de o adevărată ruptură de paradigmă în istoria gândirii teoretice în arheologie, întreaga teoretizare a arheologiei fiind continuu îndreptată spre ea însăși, căutându-și mijloacele de justificare a credințelor între limite strict disciplinare. Astfel, limitarea la o singură paradigmă, indiferent cât de comprehensivă apare la nivel formal, dar cu esență restrictivă, nu poate fi decât dăunătoare, și dovedește, chiar și în cazul gândirii anglo-saxone, blocarea arheologiei într-o atitudine rigidă față de procesul de producere al cunoașterii și, după cum istoria o probează, sterilă din punctul de vedere al avansării unei teorii capabile să formuleze criterii universale de validare a adevărului arheologic¹².

⁸ Pentru o introducere asupra acestui curent filosofic cu accent asupra ideilor enunțate în textul nostru, vezi: M. Friedman, *Coordination, Constitution, and Convention. The Evolution of the A Priori in Logical Empiricism*, în *The Cambridge Companion to Logical Empiricism*, eds. A. Richardson, T. Uebel, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 91-116 și T. Mormann, *The Structure of Scientific Theories in Logical Empiricism*, în *The Cambridge Companion to Logical Empiricism*, cit., p. 136-162.

⁹ Pentru exemplificare, vezi: C.G. Hempel, P. Oppenheim, *Studies in the Logic of Explanation*, în „Philosophy of Science”, 15, 2, 1948, p. 135-175 și propunerea de aplicare a acestui model la practica arheologică: J. M. Fritz, F. T. Plog, *The Nature of Archaeological Explanation*, în „American Antiquity”, 35, 4, 1970, p. 405-412.

¹⁰ Vezi Ian Hodder, *The Archaeological Process. An Introduction*, Oxford, Blackwell Publishing, 2003, p. 180-184.

¹¹ *Ibidem*, p. 33-42, 61.

¹² Pentru o privire sintetică, vezi discuțiile publicate ale workshopului desfășurat la University of Wales, Lampeter, UK în *Lampeter Archaeology Workshop. Relativism, Objectivity and the Politics of the Past*, în „Archaeological Dialogues”, 4, 2, 1997, p. 164-198.

Din acest punct de vedere, considerăm că o direcție promițătoare, care poate aduce un suflu nou cercetării arheologice, o constituie pragmatismul, în forma sa modernă¹³; deoarece, viziunea specifică unor gânditori precum Richard Rorty permite integrarea în modul de a gândi și a acționa al cercetătorului atât a intereselor tradițiilor deja stabilite, lărgind însă aria de interogare a discursului științific într-o manieră care îi permite acordarea cu interese stringente și imediate ale societății actuale.

Un alt motiv pentru care o viziune pragmatică este inevitabilă, în opinia noastră, este dat de natura fragmentară a suportului empiric aflat la originile discursului interpretativ arheologic, care corupe, încă din start, orice încercare de a-l valida pe bazele teoriei corespondenței. În virtutea acestei credințe, trebuie să menționăm că aderăm la modul pragmatic de percepere a adevărului și cunoașterii în forma sa radicală, conform căreia adevărul rezidă în disponibilitatea fiecăruia de a se angaja în căutarea acestuia printr-un proces de dialog deschis continuu, într-o atitudine hermeneutică¹⁴. Acest tip de abordare, în viziunea noastră, ar avea drept rezultat abandonarea încercărilor de construire a discursului arheologic pe fundații epistemologice, dirijând argumentația științifică – într-o evoluție naturală, dacă luăm în considerare caracterul dovezilor arheologice – spre formularea unor ipoteze flexibile, continuu perfectibile într-o dialectică contextuală¹⁵.

Din unghiul de vedere al practicii *pur* științifice, un produs secundar benefic al unei astfel de atitudini, precum cea descrisă mai sus, ar consta în forțarea integrării cunoașterii arheologice în interiorul unui demers transdisciplinar multivocal, absolut necesar pentru alinierea practicii cercetării la standarde globale și depășirea perspectivei pluridisciplinare actuale. Suntem nevoiți să precizăm aici faptul că, spre deosebire de alți teoreticieni ai arheologiei, cu o atitudine ambivalentă față de introducerea unei pluralități a punctelor de vedere¹⁶ în procesul de interpretare al datelor arheologice, noi îmbrățișăm această noțiune fără rezerve. Numai în interiorul unei astfel de pluralități se poate realiza un dialog complet, complex și imediat între cercetător și contextul în cadrul căruia acesta acționează, care poate dirija arheologia spre ceea ce William James numește valoarea *cash* a ideii; sau, mai puțin metaforic, spre utilitatea concretă a adevărului¹⁷, cu un impact real în societatea contemporană. Acest mod de a percepe cercetarea, orientat spre evaluarea transdisciplinară a rezultatelor palpabile ale investigației arheologice, care va permite înfăptuirea unui transfer tehnologic și de expertiză real, încurajând, pe termen mediu și lung, o întărire a relațiilor dintre mediul academic și cel privat, prin identificarea unor interese și teme de dialog comune. Avem în vedere

¹³ Nu credem că este locul să insistăm într-o descriere detaliată asupra principiilor de gândire pragmatice. Pentru o privire generală, recomandăm: H. Putnam, *Words and Life*, Cambridge, Harvard University Press, 1994; idem, *Ethics without Ontology*, Cambridge, Harvard University Press, 2004; R. Rorty, *Objectivity, Relativism and Truth*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; idem, *Universality and Truth*, în *Rorty and his Critics*, ed. R. Brandom, Oxford, Blackwell Publishing, 2000, p. 1-30.

¹⁴ R. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, Princeton University Press, 1981, p. 156-157, 319-321; idem, *Truth and Progress: Philosophical Papers*, vol. 3, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, p. 1-15.

¹⁵ Cu alte cuvinte, adevărul încetează să fie definit prin raportarea la măsura în care ipoteza de lucru corespunde cu realitatea materialului arheologic și ar fi determinat de sporirea gradului de dificultate în respingerea argumentației pe baza căreia este construit și avansat într-un anumit punct spațial, temporal și cultural.

¹⁶ Pentru exemplificare, vezi contradicțiile care marchează scrierile campionului democratizării și liberalizării demersului interpretativ în arheologie: I. Hodder, *The Archaeological Process. An Introduction*, Oxford, Blackwell Publishing, 2003, p. 59 vs. p. 63, 160-161.

¹⁷ R. Rorty, *Dewey between Hegel and Darwin*, în *Rorty & Pragmatism. The Philosopher Responds to his Critics*, ed. H. J. Saatkamp, Jr., Nashville & London, Vanderbilt University Press, 1995, p. 1-15.

în special eventualele colaborări în exploatarea durabilă a mediului înconjurător, pornind de la o perspectivă diacronică asupra acestor probleme (unde se pot construi cooperări cu investitori în domeniul agriculturii, exploatarea resurselor forestiere etc.), stimularea politicilor de management ale patrimoniului (cu posibil efect direct asupra unor inițiative din domeniul turismului) și, nu în ultimul rând, dezvoltarea capacității de a oferi consultanță pentru investitorii în industria construcțiilor. Deși, în cele de mai sus, ne-am rezumat la enumerarea unor posibile linii de cooperare care implică doar aspectul literal al sintagmei de valoare *cash* a unei idei, deosebit de sensibil și vibrant pentru fiecare arheolog care încearcă să profeseze în societatea românească contemporană, suntem departe de a subaprecia și trivializa acest principiu. Urmărind în continuare implicațiile acestei idei, în liniile gândirii lui William James¹⁸, prin adoptarea unei atitudini profund umaniste (de care arheologia românească tinde să se îndepărteze tot mai mult), empatice și deschise la dilemele culturale ale comunității în interiorul căreia acționează, arheologia trebuie să își asume, cu deplină responsabilitate, rolul de educator și mediator al opiniilor și atitudinilor sociale, justificându-și astfel existența din perspectiva publicului larg și reconfigurând în mod implicit și statutul arheologului ca persoană publică.

În încheiere, sperăm ca, prin cele spuse mai sus, să fi reușit să subliniem trăsăturile prin care această tradiție filosofică, de natură empirică, poate oferi o direcție fertilă de cercetare. Acceptându-se ideea de adevăr ca rezultat al unei continue negocieri cu experiența, arheologiei românești i se poate oferi șansa de a conștientiza poziția critică în care se află. Am ajuta-o astfel să își stabilească scopuri practice, aflate în acord atât cu agendele proprii cercetătorilor, cât și cu factorii de interes externi, care să îi permită nu numai supraviețuirea, ci să îi asigure și dezvoltarea instituțională.

NOTE ON THE "INNOCENCE" OF ROMANIAN ARCHAEOLOGY.
A PRAGMATIC APPROACH
(Summary)

Keywords: archaeology, theory, pragmatism, critique, epistemology

Within the present article, the author analyzes the evolution of the archaeological theoretical thinking and I follow and define in diachronic perspective, and from a critical point of view, its epistemological foundation. In the end, the author argues for the necessity of a new theoretical path built upon a pragmatic attitude, which would help build functional interfaces between researchers of various scientific backgrounds and integrate the archaeological practice within its current context.

¹⁸ William James, *Essays in Radical Empiricism*, New York, Longmans, Green & Co., 1912, p. 73-74.

MIRCEA ANGHELINU*

EMPIRISMUL A MURIT, TRĂIASCĂ EMPIRISMUL: CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND ACTUALA CRIZĂ DE IDENTITATE A ARHEOLOGIEI ROMÂNEȘTI

De la cristalizarea instituțională a disciplinei lor¹ și până astăzi, arheologii români au asimilat preocupările „teoretice” – atribut niciodată lipsit de conotații malițioase –, cu un derapaj logoreic de la umbra confortabilă a „materialului arheologic”² înspre obositoare deliberări terminologice și dezbateri conceptuale. În această lectură, naivă epistemologic, teoria și empiria apar drept mutual exclusive, într-un joc cu sumă zero, în care atenția acordată unui partener presupune neglijarea inerentă a celuilalt. Iar dacă simpla aplecare, fie și timidă, către teoretizare poartă deja stigmatul futilității, a invoca explicit ajutorul *filozofiei*, cum încearcă colegul George Bodi, este un act încă și mai temerar: specie academică teritorială, apărând un spațiu vital marcat de movițe de artefacte și certificat de genealogii profesionale mai mult sau mai puțin imaginare, arheologii români au privit drept ilicite pretențiile altor discipline, fie ele și de o respirație umanistă amplă, precum filozofia sau antropologia, de a le impune standarde de investigație sau de a le împrumuta probleme și soluții. Mai mult chiar, dacă acestea provin explicit din sânul deopotrivă hulitelor și neîncetat admiratelor medii științifice occidentale³, cum este cazul tradiției analitice anglo-saxone, sfidarea capătă proporții.

* Universitatea „Valahia”, Târgoviște.

¹ Ne vom referi, în cuprinsul acestei intervenții, cu precădere la arheologia lipsită de sprijinul izvoarelor scrise, al cărei arhetip este cea preistorică; cu toate acestea, observațiile pot fi extinse, fără prea multe adnotări, și asupra arheologiei perioadelor mai târzii, în măsura în care acestea adoptă o metodologie similară.

² Sintagma însăși este evocatoare pentru maniera în care a avut loc „construcția cunoașterii” – ca să păstrez termenul preferat de colegul George Bodi – în arheologia românească a ultimului secol: ceramica, oasele sau fibulele, ba chiar și șanțurile de fundație reprezintă *materia primă* a edificiului interpretativ. A te ocupa de teorie presupunea cumva a te dăruie „golurilor”, fie „ornamentelor” acestui edificiu: o ocupație superficială și – suprem argument într-o familie academică dominată multă vreme de un găunos ethos viril – emasculantă. Faptul că nici unul dintre practicieni nu a catadicsit să motiveze în scris o atare poziție, majoritatea mulțumindu-se, în anii din urmă, cu didactice puneri la punct orale, dă nu doar măsura popularității sale implicite, dar și pe cea a unei instinctive consecvențe: ar fi trebuit să avanseze argumente *teoretice* în apărarea propriei *filozofii* de cercetare!

³ Implicată în chiar germenii construcției identitare a națiunii moderne, raportarea ambivalentă față de modelele occidentale reprezintă o caracteristică venerabilă a mediului intelectual românesc și, în contextul asimetriei geopolitice contemporane, nu sunt motive să o vedem dispărută prea curând. Trebuie totuși precizat că, în arheologie, reacțiile ostile în raport cu importul de teorii și modele interpretative din mediul academic american și britanic, ceva mai agresive în primul deceniu post-decembrist, încă dominat de practicieni esențial franco- și germanofoni, s-au rărit considerabil, în relație evidentă cu schimbarea generațiilor, cu familiarizarea treptată și chiar critică în raport cu aceste modele și, deloc întâmplător, cu orientarea, voită sau nevoită, a politicii publicistice către jurnalele de limbă engleză.

Argumentația mea se dorește mai degrabă complementară decât polemică. Într-o primă instanță, vrem să vedem ce aduce nou filozofia pragmatistă „construcției cunoașterii” în arheologie. Ne vom permite apoi câteva observații cu privire la dimensiunea reală a „agoniei”, presupusă de către colegul nostru a descrie starea actuală a arheologiei românești. George Bodi propune resuscitarea toropitei arheologii românești – și nu numai – prin îmbrățișarea perspectivei avansate de filozofia pragmatistă. Opinia sa se clădește pe o critică a modului de înțelegere a întemeierii cunoașterii științifice, atât în arheologia românească, cât și, mai ales, în cea anglo-saxonă, al cărei incontestabil dinamism teoretic a permis explorarea unui spectru de poziții epistemologice⁴ de neimaginat în sânul tradiției autohtone. După cum reiese din lectura colegului nostru, pragmatismul ne-ar pune la dispoziție un empirism neliniștit, care renunță la fundarea „discursului arheologic pe fundații epistemologice” – a unora explicite, bănuim noi –, în favoarea construirii de „ipoteze flexibile, continuu perfectibile într-o dialectică contextuală”. Printre altele, el ar facilita „lărgirea ariei de interogare a discursului științific într-o manieră care îi permite acordarea cu interesele stringente și imediate ale societății actuale”.

Deși sunt departe de a fi familiarizat în detaliu cu opera filozofilor pragmatști, ideea de a renunța la căutarea adevărurilor fără timp și loc, în favoarea unora care „funcționează”, îmi pare a se acorda „cunoașterii fără întemeiere” și epistemologiei naturaliste, proprii și altor orientări filozofice din secolul XX⁵. În această ipostază, pragmatismul se aliniază mulțumitor înțelegerii, mai nuanțate, a naturii cunoașterii științifice promovate în arheologia contemporană, care, cu excepția parțială a subramurii evoluționiste⁶, este tot mai puțin atrasă de „mari narațiuni” și de înțelesul dur, reducăționist, al teoriei științifice⁷.

Mai mult, în deceniile din urmă, diferențele *epistemologice* presupuse a separa paradigmele arheologiei s-au vădit mai degrabă belicoase exagerări programatice decât autentice rupturi în modul de înțelegere a relației dintre teorie și empirie în practica științifică⁸. Iar elementele de unitate merg mult dincolo de acest armistițiu epistemologic⁹ sesizat, de altfel corect, și de colegul George Bodi: deși toate programele

⁴ Alte opțiuni teoretice, foarte populare în același areal occidental, precum marxismul (vezi, spre exemplu, J. Chapman, *Archaeologies of Complexity*, London, Ed. Routledge, 2003), lipsesc din scurta sa analiză. Din fericire, ontologia realistă și propensiunile epistemologice ale marxismului sunt în mare măsură comparabile celor ale procesualismului; deci absența pe care o sesizăm nu păgubește serios abordarea sa.

⁵ Vezi M. Flonta, *Cognitio. O introducere critică în problema cunoașterii*, București, Ed. All, 2008, *passim*.

⁶ Ne referim la familia, de altfel numeroasă, a arheologilor neo-darwiniști, care mizează pe importarea, fidelă (R. C. Dunnell, *Style and Function: a Fundamental Dichotomy*, în „American Antiquity”, vol. 43, nr. 2, 1978, p. 192-202; R. L. Lyman, M. J. O'Brien, *The Goals of Evolutionary Archaeology. History and Explanation*, în „Current Anthropology”, vol. 39, nr. 5, 1998, p. 615-652) sau drastic reformulată (R. Boyd, P. J. Richerson, *The Origin and Evolution of Cultures*, Oxford, Oxford University Press, 2005) a unei structuri teoretice alogene – recte teoria sintetică a evoluției din biologie – în interpretarea evoluției culturale. Merită însă precizat că, datorită structurii sale diacronice, non-teleologice, aspirația neo-darwiniștilor este, în raport cu nomotetismul inspirat de fizică al procesualiștilor, dacă nu mai modestă în pretenții, cel puțin mai potrivită, în aplicații, combinației dintre stabilitate structurală și schimbare perpetuă ce caracterizează evoluția culturală.

⁷ A. Wyllie, *Thinking from Things. Essays in the Philosophy of Archaeology*, Berkeley, University of California Press, 2002.

⁸ C. S. Van Pool, T. L. Van Pool, *The Scientific Nature of Postprocessualism*, în „American Antiquity”, vol. 64, nr. 1, 1999, p. 33-53.

⁹ Rebeliunea postmodernă, declarativ „antiștiințifică”, propusă de aripa radicală a post-procesualismului, a eșuat, previzibil, în fața necesității de a-și motiva rațional și argumenta coerent demersul deconstrucționist.

curente de cercetare experimentează o repliere etică și relativistă, corelată contextului post-colonial¹⁰, ele mizează în continuare pe existența unor trăsături transculturale și a unor mecanisme evolutive universale – chiar dacă natura lor, ba chiar concretețea și limpezimea cu care sunt formulate aceste „universalii” diferă¹¹; și, încă mai semnificativ, operaționalizează un pachet comparabil de tehnici și metode de cercetare de teren și de laborator. În aceste condiții, merită să ne întrebăm dacă nu cumva diviziunea dintre marile programele de cercetare (materialism ecologic, marxism, neo-darwinism etc.) și teoriile de rang mediu aferente lor¹² nu corespunde mai degrabă unor divergențe inerente *topicilor de cercetare* și *scărilor de investigație* diferite decât unor dezacorduri fundamentale la nivel filozofic.

În fapt, la o analiză mai puțin deferentă cu declarațiile de principiu, invariabil tentate să cocheteze cu teoriile antropologice la modă, demersurile arheologice actuale apelează deopotrivă: la principiile normative cultural-istorice – arheologii nu au renunțat nici la tipologii, nici la invocarea „culturilor” arheologice; la investigații (uneori fastidioase) pluridisciplinare și etnoarheologice, în buna tradiție procesualistă; și, în special pentru situațiile de conservare care o permit, la elaboratele analize contextuale care fac gloria post-procesualismului. În alți termeni, în ciuda voltelor relativiste, arheologia, ca disciplină, nu a pierdut în spate ceea ce a acumulat în față: știm mai multe și știm mai bine decât Gordon Childe! Însă, dacă această constatare sugerează deja că arheologia nu pare a fi fost cu adevărat fragmentată în paradigme *incomensurabile*, kuhnienne, ideea că diversele sale programe de studiu ar camufla o *singură paradigmă*, cum sugerează colegul George Bodi, este eronată. Mai potrivit ar fi, poate, să o privim drept opera unor tradiții de cercetare permeabile, divizate de rațiuni diverse, între care filogeniile intelectuale, sănătatea autocritică a mediului academic, prioritățile identitare și chiar gradul de instrucție au jucat, fiecare, un rol variabil.

Astfel că, după scurta preumblare prin anistorismul pozitivismului logic, cel puțin arheologia occidentală *face deja*, măcar în parte, ceea ce colegul George Bodi consideră că *ar trebui să facă*¹³: ea este inherent „multivocală”. Dincolo de prioritățile cauzale sau de diferențele de topică și scară preferate de fiecare dintre tradițiile de cercetare curente, ea a rămas o știință istorică¹⁴, omnivoră la nivel de teorii, metode și tehnici, câtă vreme acestea respectă principiile coerenței logice și adecvării la suportul empiric; și dețin acordul inter-subiectiv al unor populații științifice organizate în comunități disciplinare autonome, dar egal devotate cercetării științifice ca investigație rațională, limitată și failibilă¹⁵. Nu văd cum s-ar putea imagina o formă mai bună de construcție și validare a

¹⁰ C. Gosden. *Anthropology and Archaeology. A Changing Relationship*, London, Ed. Routledge, 1999.

¹¹ C. S. Van Pool, T. L. Van Pool, *op. cit.*

¹² B. G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, p. 19 și urm.

¹³ Un program filozofic precum pragmatismul, care invită la întemeierea contextuală a cunoașterii și la „multivocalism”, nu este departe de abandonul hermeneutic și anarhismul cognitiv ce garantează, în fapt, fortificarea *tuturor* paradigmelor existente: în esența lor deschise ajustărilor graduale impuse de provocările empirice și mutațiilor inevitabile din sânul comunității de cercetare – indiferent de ritmul și profunzimea acestora – dacă nu și inovațiilor teoretice alogene.

¹⁴ Virtual toți practicienii consideră arheologia o știință a diacroniei, afiliată epistemologic științelor sociale și umaniste și, ca atare, devotată explicării unei complexități cauzale de neregăsit în științele naturii.

¹⁵ În acest sens, majoritatea tradițiilor de cercetare actuale – fie ele post-procesuale, procesualist-cognitive, marxiste sau neo-evoluționiste – practică un falsificaționism popperian moderat, în care modelarea teoretică, acolo unde este explicit invocată, este privită drept un utilaj exploratoriu abstract, limitat și corijabil în raport cu dovezile empirice (C. S. Van Pool, T. L. Van Pool, *op. cit.*).

cunoașterii unui ordin complex de realitate, precum evoluția culturală, alta decât „jocul dintre coerență și corespondență”, blamat de colegul George Bodi. În acest sens, o „arheologie bună”, ca și o istoriografie bună, este cea care reușește să evite anacronismele, să-și acorde conceptele la natura și scara documentației empirice cu care se confruntă, să-și adâncească explicațiile la toate nivelele relevante cauzal – de la individ, la grup sau la ecologie.

O altă problemă este cea de a ști dacă aceste standarde de teorie și practică științifică trebuie să fie *programatic* și fin acordate „intereselor stringente” ale societăților-gazdă. Din multe puncte de vedere, o atare ajustare ne pare ușor prea „pragmatică”. Aceasta pentru că, din nefericire, există și arheologii mai puțin bune, precum cea românească, iar una dintre cauzele profunde ale acestei stări de fapt este tocmai subscrierea, tacită sau entuziastă, la idealurile politice și ideologice ale statului modern, ceea ce a echivalat, în parte, dacă nu cu trădarea, cel puțin cu neglijarea misiunii sale științifice¹⁶.

Arheologia românească a reprezentat, pentru aproape un secol, un proiect intelectual mînat de priorități naționaliste¹⁷, ancorat filozofic, paradoxal, într-un empirism brut, baconian¹⁸. A invoca explicit „știința” – în înțelesul de investigație rațională, supusă exclusiv controlului empiric –, pentru a legitima un program ideologic, reprezintă o opțiune evident contradictorie, însă pe de-a-ntregul tipică construcției identitare a statelor-națiuni moderne din această zonă a Europei, cel puțin¹⁹. Autoritatea vulgatei materialist-dialectice – ea însăși o construcție ideologică modernă, dornică a se identifica, și încă pe temeuri științifice, cu „adevărul obiectiv” al istoriei, așadar o variațiune pe tema aceluiași paradox – nu a alterat în puncte fundamentale nici programul de modernizare voluntară, prost camuflat sub drapelul înșelător al fetișizării tradiției țărănești, și nici misiunea fundamentală a arheologiei, aceea de a documenta ceea ce poezii și filozofii națiunii moderne au știut dintotdeauna: „adâncul fond de cultură populară” care, de la I. Andrieșescu²⁰ încôace, unește culturile preistorice cu românismul rural, idealizat din cabinetele intelighenției. Arheologia românească a rămas, și în deceniile comuniste, o extensie, autonomă în metode și tehnici, a istoriografiei pozitiviste, vulnerabilă percolării parțiale de către fragmente conceptuale ale materialismului dialectic, împotriva cărora nu a ridicat decât baricada iluzorie a descriptivismului.

¹⁶ Imaginea unui demers științific pur, afectat doar „din exterior” de ingerințe politice, ca și distincția dintre prioritățile politice, respectiv „științifice” sunt, desigur, grosolane simplificări, menținute aici doar din rațiuni de spațiu și claritate a argumentației.

¹⁷ Invocând propensiunile naționaliste ale arheologiei românești nu ne referim exclusiv la activismul politic, de stînga sau de dreapta, al practicienilor puși în slujba acestui ideal. Avem cu precădere în vedere terminațiile mai subtile ale acestei construcții identitare, precum ideea autohtonismului unei evoluții culturale, în esență sa vegetală, sau etnismul spontan, care a populat inclusiv culturile anonime ale preistoriei cu „cetățeni”, după modelul visat de statul-națiune modern, în dezacord plenar cu tot ceea ce antropologia și istoria deopotrivă au sugerat că ar putea fi parametrii de autodefinire ai unei comunități tradiționale.

¹⁸ M. Anghelinu, *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2004.

¹⁹ Paradoxul traversează un spectru uriaș de contribuții intelectuale românești mînate de dorința, poate onestă, dar nerealistă, de a folosi instrumentele conceptuale ale modernității pentru punerea în valoare a unei Tradiții în care acestea erau de neimaginat – și pe care, în fapt, o dizolvau (Claude Karnoouh, *Inventarea poporului-națiune. Cronici din România și Europa Orientală 1973-2007*, Cluj, Ideea Design & Print, 2011). În acest sens, muzeificarea satului și reificarea românismului drept categorie transistorică sunt îndeaproape înrudite cu transformarea științifică a mutelor dovezi arheologice, inclusiv preistorice, în gălăgioase dovezi ale perenității etnice.

²⁰ I. Andrieșescu, *Contribuție la Dacia înainte de romani*, Iași, Ed. Institutului de arte grafice N.V. Ștefăniu, 1912, p. VII-VIII.

Lipsită de motivația²¹ oricărei obiectivări analitice, ea și-a păstrat neatinsă o inocență epistemologică, care, azi, o evocă mai degrabă pe cea a senectuții senile, decât pe cea a copilăriei științifice care a promovat-o.

Deși subfinanțată și realmente lipsită de vizibilitate publică, nu cred, însă, că „agonie” este termenul potrivit pentru a descrie starea actuală a cercetării arheologice românești. Mai potrivit îmi pare cel de „criză de identitate”. Iar aceasta se datorează unei triple dizolvări: a flexibilei și încăpătoare umbrele naționaliste²², a reflexelor materialismului dialectic, care a suplinit, timp de decenii, absența oricărei alternative în plan teoretic, dar și a vechilor postulate și practici interpretative, inextricabil legate de competența „la purtător” a diverșilor lideri de școală. Ele sunt supuse, de două decenii, unui tir concentrat: aflul copleșitor de inovații metodologice de proveniență occidentală, înmulțirea inițiativelor de cercetare în colective internaționale, schimbarea generațiilor, descentralizarea crescută a vieții academice, diversificarea, dacă nu tocmai multiplicarea instrumentelor de finanțare a cercetării arheologice, reorientarea politicii publicistice, pe fondul entuziasmului, cam pripit, pentru scientometrie, către jurnalele occidentale. O parte a acestor mutații, în particular cele care au susținut ruina strategiilor tradiționale de legitimare a competenței profesionale, ar fi trebuit, cel puțin în principiu, să provoace arheologia românească la regândirea statutului său epistemic²³.

Însă această mutație nu pare să aibă loc. Pe fondul predispoziției, îndelung exersate, a cantonării într-o practică acefală, fugind din fața ineditului amenințător al clarificărilor teoretice, dar și al accesibilității crescute a tehnicilor moderne de prospectare și cercetare de teren, empirismul cunoaște o nouă tinerețe. Mercantilizarea rapidă a practicii arheologice și răspândirea pe scară largă a arheologiei preventive și de salvare stimulează, o dată în plus, concentrarea către aspecte tehnice și formale ale cercetării, atașând o nouă ancoră empiristă unui bastiment interpretativ care nu a făcut, oricum, niciodată, altceva decât cabotaj în preajma artefactelor. Fascinată de poleiala unei „științificități” facile, arheologia românească a ratat prilejul unui popas reflexiv și, în ciuda celor câtorva apeluri lucide amintite și de colegul George Bodi²⁴, aluviunile empirice continuă să colmateze depozitele instituțiilor responsabile cu găzduirea patrimoniului arheologic.

Necesitatea de a responsabiliza arheologia românească în fața misiunii culturale ce îi revine este indiscutabilă. Într-o țară în care contrastele economice, analfabetismul,

²¹ Am sugerat, cu altă ocazie (M. Anghelinu, *op. cit.*, p. 240-245), că maniera de dobândire și conservare a capitalului simbolic în interiorul comunității profesionale – familiarizarea îndelungată cu tehnicile de cercetare în teren și cu particularitățile „materialului” arheologic al diverselor epoci – a descurajat constant interesul pentru problematizările de rang teoretic, potențial subversive pentru pretențiile de cunoaștere ale elitei titulare, al cărei prestigiu gerontocratic se lega cu precizie de conservarea unei competențe empirice, necuantificabile.

²² Ceea ce nu înseamnă că naționalismul și-a trăit veacul, ci doar că numărul arheologilor profesioniști ispitiți de (mai mult sau mai puțin sincere) *legitimări* naționaliste ale demersului lor este în sensibilă scădere.

²³ „Cercetătorii [...] devin conștienți de opțiunile care le orientează gândirea abia prin contactul cu o tradiție de cercetare condusă de alte principii” (M. Flonta, *op. cit.*, p. 92).

²⁴ Și alte inițiative similare merită amintite: Gh. Al. Niculescu, *Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici și arheologi. Pericolele argumentației mixte*, în „Timpul istoriei, I, Memorie și patrimoniu”, Ed. Universității București, 1997, p. 63-69; idem, *The Material Dimension of Ethnicity*, în „New Europe College Yearbook 1997-1998”, 2001, p. 203-262; idem, *Nationalism and the Representation of Society in Romanian Archaeology*, în „Nation and National Ideology. Past, Present and Prospects. Proceedings of the International Symposium held at the New Europe College, Bucharest, April 6-7, 2001”, New Europe College, 2002, p. 209-234; Al. Dragoman, *Texte, discursuri și ideologie în cercetarea (e)neoliticului din România*, în „Studii de Preistorie”, nr. 3, 2006, p. 131-148; idem, *Ideology and Politics in Researching the (E)neolithic in Romania*, în „Dacia” (N.S.), nr. 53, 2009, p. 191-214.

frustrările identitare și abcesele protocroniste care desfigurează indiferența imperturbabilă a istoriei, „așa cum a fost”, se exhibă la tot pasul, transformarea arheologiei într-o autentică sursă de valori umaniste este vitală. Această modificare nu poate avea loc, în mod cert, doar prin superficiala „re tehnologizare” a empiriei sau prin obiectivările metodologice sau scientometrice, încercate deopotrivă de diriguitorii culturii, ca și de cei ai învățământului superior. În opinia mea, ea nu poate avea loc nici (doar) prin stabilirea programatică de noi priorități – de genul activismului în favoarea valorilor supranaționale sau a „identității comune europene”, a întăririi relațiilor cu mediul privat sau a implicării voioase în slujba turismului cultural –, care riscă să arunce arheologia românească în umbra unor inițiative, pe care le va susține, inevitabil, cu același gângav descriptivism. Înainte de a îmbrățișa cu entuziasm marketingul cultural, arheologia românească ar trebui să-și reamintească, într-o primă instanță, de misiunea sa *științifică*. Pentru acest deziderat, ea trebuie să devină realistă epistemologic, reflexivă teoretic și riguroasă metodologic; iar aceasta înseamnă, *volens-nolens*, apelul critic la tezaurul matur de idei oferit de filozofia cunoașterii și de sociologia cercetării științifice și, deloc în ultimul rând, la uriașa experiență teoretică și practică a tradițiilor de cercetare occidentale. Măsura în care filozofia pragmatistă poate asigura un progres în această direcție ne este deocamdată neclară, în absența unor aplicații efective, însă invitația la reflecție lansată de George Bodi merită salutăată și dusă mai departe.

THE EMPIRISM IS DEAD, LONG LIVE THE EMPIRISM:
CONSIDERATIONS ON THE CURRENT IDENTITY CRISIS
OF ROMANIAN ARCHAEOLOGY
(Summary)

Keywords: archaeology, theory, empirism, critique, epistemology

The author analyses what new contribution brings the pragmatic philosophy to the „knowledge construction” in archaeology. He makes some observations to the real dimensions of the „agony” which George Bodi’s article assumes to describe the current state of Romanian archaeology. The author concludes by underlining the necessity for the Romanian archaeology to remind itself of its primary scientific mission. In order for this to be possible, it needs to become epistemological realistic, theoretically reflexive and methodologically rigorous and it thus needs to turn towards the impressive theoretical and practical experience of western research traditions.

VIOREL M. BUTNARIU*

**CU PRIVIRE LA PROBLEMA EDITĂRII
UNUI „LEXICON NUMISMATIC PENTRU MOLDOVA (1359-1859)” (III)**

Având în vedere imensitatea materialului numismatic edit, particularitățile acestuia pe epoci și regiuni istorice, cât și profilul pregătirii mele profesionale, am încercat elaborarea unui proiect de Lexicon numismatic pentru Moldova istorică de la întemeiere până la unirea cu Țara Românească. La alcătuirea lucrării am ținut seama de varietatea surselor, multitudinea informațiilor și contribuția unor specialiști. În continuare¹, am grupat datele pe aceleași categorii de termeni cu precizarea variantelor lexicale.

[I] **Suveranități laice și eclesiastice.** În Evul Mediu și în Vechiul Regim, ținând seama de legăturile vasalice dintre state, cu unele excepții se poate vorbi de autorități suverane. În sens larg, termenul exprimă raporturile juridice dintre domenii laice – asemenea orașelor libere, principatelor, comitatelor, ducatelor sau baronatelor – și eclesiastice – arhiepiscopate, episcopate, abații și mănăstiri –, precum și dintre acestea și autoritatea supremă reprezentată, după caz, de rege, de împărat sau de Înalțul Pontif. Ca pretutindeni în epocă, chiar dacă mozaicul politic-administrativ și pluralismul etno-confesional au făcut dovada unui particularism local, apartenența unui teritoriu la Coroană trebuie înțeleasă în raport cu supușii, mai puțin cu etnia ori confesiunea acestora.

[II] **Autorități laice și eclesiastice** emitente pentru care am preferat denumirea oficială din epocă, fără forma latinizată sau în altă traducere. Pentru o expunere unitară, este prezentată *calitatea* emitentului, după caz, cu precizarea datei când a fost propus / ales / încoronat, și a locului unde s-a produs evenimentul, inclusiv al decesului, apoi *filiația* – nepot, fiu, frate (vitreg, după caz), tată –, *nominaluri*, *sistemul monetar* în care au fost emise, *ateliere* și *măsurile* principale inițiate în plan monetar. Acolo unde numele de persoană nu apare în voce sunt precizați anii de domnie în paranteze.

[III] **Nominaluri** sau numele sub care este cunoscută fiecare monedă și desemnează valoarea ei prin metal, greutate, modul, tip. În „Repertoriul descoperirilor monetare” sunt prezentate în ordine crescătoare, în „Lexiconul numismatic” în ordine alfabetică. Acolo unde același nominal a cunoscut și alte denumiri, se fac precizări la fiecare variantă. Pentru exemplificare, este recomandat ca fiecare voce să fie însoțită de ilustrație cu precizarea sursei.

[IV] **Ateliere** sau monetării unde au fost fabricate monedele; de regulă poartă numele localității în care au funcționat. Fiecare emisiune poate oferi informații despre locația unde au existat clădirile cu utilajul, personalul și administrația corespunzătoare

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ Viorel M. Butnariu, *Cu privire la problema editării unui „lexicon numismatic pentru Moldova (1359-1859)” (I)*, în *AIIX*, t. XLVIII, 2011, p. 351-389; *ibidem* (II), în „Carpica”, XL, 2011, p. 313-339.

prin înscrierea numelui centrului de batere (în majoritatea cazurilor, în exergă), prin litere, monograme ori simboluri, prin tipul de legendă sau reproduceri heraldice distincte. Pe cât posibil, prezentăm în ordine *localizarea* atelierului în epocă și denumirea actuală, *perioada* de funcționare și *nominalurile* bătute aici.

[V] **Concepte, noțiuni** cuprind elemente de bază și idei generale din domeniu. Prin multitudinea de forme de exprimare și adrese nesfârșite, datele constitutive alcătuiesc un mesaj complex determinat de natura fenomenului studiat.

[VI] **Legislație specifică, reglementări** prin care autoritatea emitentă a garantat propriile emisiuni – în caracteristicile tehnice, simboluri, legende – și a prevăzut sancțiuni drastice pentru actele de fraudă și abuz privitoare la monedă.

[VII] **Mențiuni în cronică și documente** alcătuiesc un „*mass medium*” *sui generis*, o sursă complementară de cunoaștere a monedelor sub denumiri și expresii populare diverse.

[VIII] **Obituaria – din galeria numismaților** se referă la specialiști care, prin interesul științific manifestat pentru domeniul numismaticii medievale și moderne a Țării Moldovei, au contribuit decisiv la o mai bună cunoaștere a istoriei românilor.

Totodată, ne exprimăm convingerea că nu am rezolvat și nici nu am reușit să cuprindem toată problematica referitoare la vocile tratate. În special, am dorit să atragem atenția asupra utilității unui astfel de instrument de lucru pentru istoric, în general, pentru numismat în mod special, dar și asupra unui posibil model de *Lexicon* care, însumând terminologia numismatică de epoca secolelor XIV-XIX, nu trebuie să cuprindă o tratare exhaustivă, nici o analiză de detaliu a problemelor, ci să găsească explicații cât mai simple.

În continuare, pentru o mai bună lămurire, prezentăm selectiv câteva voci care aparțin categoriilor precizate, fiecare însoțită de bibliografia principală.

*

5 parale (rom.), **beşlik** [III].

60 parale (rom.), **altmışlık** [III].

80 parale (rom.), **ikilik** [III],

A

Abazia Thorn [I], așezământ religios de femei nobile și convent în provincia Gelders care aparținea de Cercul monetar al Westphaliei; astăzi localitate în comuna Maasgouw din provincia Limburg, Olanda. ♦ Primele emisiuni locale datează din secolul al XI-lea. Activitatea monetară a fost reluată în timpul stareței Margaretha IV. van Brederode (1557-1577), care a bătut specii de argint cu flan mare (Daalder) și de aur (Dukaat, Dubbele dukaat, Gouden angelot).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 224; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Thoren, Nunnery**; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 262-267; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 763-784; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8665-8672.

Adrianopolis (lat.), **Edirne** [IV].

Alba Regia (lat.), **Székesfehérvár** [IV].

Aleksander Jagiellończyk (rom.: *Alexandru I Jagello*) [II], rege al Poloniei (1502-1506), mare duce de Lituania (1495-1501). ♦ Fiul lui Kazimierz IV, frate cu Jan I Olbraht, Zygmunt I Jagiellończyk (Stary) și Władysław Jagiellończyk. ♦ În calitate de mare duce de Lituania a emis denar, półgrosz și grosz; ca rege al Poloniei a emis półgrosz și dukat. ♦ Ateliere: Kraków, Wilno.

Engel, Serrure, *Traité* (1905), p. 1325, 1328; Gumowski, *Podręcznik*, p. 173, nr. 547-551; idem, *Handbuch*, p. 103-104, nr. 469-473; Szważyk, *Pieniądz*, p. 72-73.

Alexandru I Jagello (rom.), ➤ **Aleksander Jagiellończyk** [II].

Alexandru Lăpușneanu [II], voievod, domn al Țării Moldovei (4 sept., 1552, încoronat la Hârlău – detronat la 18 nov. 1561, 10 martie 1564 – călugărit Pahomie la 9 martie, decedat la 11 martie 1568). ♦ Fiul nelegitim al lui Bogdan III, tatăl lui Bogdan IV. ♦ A emis denari de argint după modelul unguresc cu legenda ALEXANDER•D•G•W•MOL (av.), respectiv, PATRO-NA•MOLDAWI (rv), posibil monedă fiduciară destinată plăților pe piața orașului Bistrița.

MBR, p. 87-88, nr. 783-784; Viorel M. Butnariu, în *AIIX*, XLVII, 2010, p. 343-344.

altmışlık (rom.: *60 parale*, turc: *çifte zolta*) [III], monedă otomană de argint (cca 27 g) apărută prima dată în A.H. 1179 (1757/1758). Sub Abdülhamid I a fost cea mai valoroasă emisiune de argint. La începutul domniei lui Selim III, odată cu devalorizarea generală a monedelor, a coborât la cca 20 g.

Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 130-134, 143.

Amberes (sp.), ➤ **Antwerpen** [IV].

Amid (lat.), ➤ **Diyarbakır** [IV].

anepigraf (fr.: *anépigraphé*) [V], monedă mărunță fără nici un fel de legendă, fără titlu, care are numai reprezentări iconografice.

Mihailescu-Bîrliba, *Numismatica*. I, p. 28.

anépigraphé (fr.), ➤ **anepigraf** [V].

Anna II. von Limburg [II], contesă; stareta mănăstirii benedictine de femei aristocrate din Herford (1520-1565). ♦ Sub conducerea ei a fost reluată activitatea monetară împreună cu orașul. ♦ A emis Kreuzer, Mariengroschen și ¼ Thaler.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 224; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Herford, Nunnery**.

Antwerpen (fr.: *Anvers*, sp.: *Amberes*) [IV], localitate în ducatele spaniole Brabant & Limburg din Țările de Jos; astăzi Anvers, reședința provinciei Flandra, Belgia. ♦ A emis pentru ducatul de Brabant. § Semn de atelier, o mână deschisă.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 63; Delmonte, *Le Benelux d'argent*, nr. 1, 6-6a, 11-18, 51-53, 88a, 88b, 90, 97, 104, 110, 118, 127, 223d, 226-226a, 228-230, 231-232a, 235, 240-241, 245, 248-248b, 252, 254-254a, 261, 268-268a, 274-274d, 279-279a, 284-284d, 288-288a, 293-293b, 301, 309, 316-316b, 318, 325-325b, 328-328a, 331, 335-335a, 337, 342-342a, 346, 349-349a, 352, 354-354d, 355-355a, 359-359c, 361, 374-376, 379, 381, 383, 385, 387, 389, 391-392.

Anvers (fr.), ➤ **Antwerpen** [IV].

Arhiepiscopatul de Salzburg [I], aparținea de Cercul monetar al Bavariei; astăzi reședința fostului arhiepiscopat este capitala statului federal Salzburg, Austria. ♦ În 1803, în urma secularizării, a devenit principat electoral, cedat arhiducelui Ferdinand, mare duce de Toscana. Doi ani mai târziu a fost anexat de Austria, între 1809 și 1813 a făcut parte din Regatul Bavariei. Prin tratatul de la Preßburg (1835), când arhiducele

Ferdinand a primit în schimb ducatul Würzburg, Salzburg a revenit definitiv Austriei.

♦ Toți arhiepiscopii, de la Leonhard von Keutschach (1495-1519) până la Hieronimus von Colloredo-Walsee au emis taleri și florini de aur în atelierul local.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 327-328; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Salzburg, Archbishopric**; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8153-8206.

Arhiepiscopatul electoral de Trier (fr.: *Trèves*, germ.: *Trier*, lat.: *Augusta Treverorum*) [I], aparținea de Cercul monetar al Rinului de Jos, din 1512; astăzi reședința fostului arhiepiscopat este district urban în landul Renania-Palatinat, Germania. ♦ Statutul de oraș arhiepiscopal i-a fost conferit de Karl IV. von Luxemburg în 1356 și confirmat în 1583. Arhiepiscopatul se diviza în Regiunea Superioară (Trier și Berncastel) și Regiunea Inferioară (Ehrenbreitstein și Koblenz). Patronul diocesei, Sf. Petru, este redat frecvent pe emisiunile monetare. ♦ A fost emisă o mare varietate de monede. § Primii taleri fără milesim sunt emiși de Johann VI. von der Leyen (1556-1567); datarea lor începe cu 1560. ♦ Ateliere monetare: Koblenz, Trier.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 142-144; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Trier, Archbishops**; Davenport, *German Talers 1700-1800*, nr. 2814-2837; idem, *German Talers 1600-1700*, nr. 5863-5902; idem, *German Talers 1500-1600*, nr. A9911-9925A; Mey, *European Crown*, nr. 1093-1117.

atelier monétaire (fr.), **atelier monetar** [V].

atelier monetar (fr.: *atelier monétaire*, germ.: *Münzstätte*, *Münzamt*, *Münzhaus*, sp.: *casas de moneda*) [V], cuprinde locul unde se fabrică monedele, clădirile, uneltele, personalul și organizarea administrativă corespunzătoare. Datorită unor necesități mai mari de monedă, prin extinderea activității unui atelier monetar, acesta poate avea mai multe compartimente identice (*officinae*).

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Münzstätte**.

Augusta Treverorum (lat.), **Arhiepiscopatul electoral de Trier** [I].

avers (germ.: *Vorderseite*, lat.: *aversus*) [V], una din cele două fețe ale unei monede pe care se înscriu numele emitentului și însemnele autorității care garantează titlul, greutatea și valoarea emisiunii.

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Hauptseite der Münze**.

aversus (lat.), **avers** [V].

B

bani de calcul (fr.: *monnaie de compte*, germ.: *Währungskonto*) [V], bani fictivi utilizați ca numitor comun în cazul circulației paralele a mai multor feluri de bani, sau în același timp al circulației unor bani supuși unei deprecieri progresive din cauza inflației.

Kirițescu, *Moneda*, s.v. **bani de calcul**.

Baronia de Gronsveld [I], apoi comitat care aparținea de Cercul monetar al Westphaliei; astăzi reședința fostului comitat este așezare rurală componentă a municipiului Eijsden în provincia Limburg, Olanda. ♦ Domeniul, situat în provincia Limburg, a fost dobândit în secolul al XV-lea prin alianță matrimonială cu Casa de Bronckhost. Împăratul Rudolf II. Von Habsburg a ridicat baronia la rang de comitat condus de Casa de Bronckhorst. Linia s-a stins în 1719. ♦ A emis piese de: cupru (4 Myte, Duit, 2 Duit = ¼ Stuiver), argint (½ Taler = ½ Gulden, ⅔ Taler = Gulden, Taler) și aur (Dukat). ♦ Monedele au fost bătute în atelierul local.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 249-250; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Gronsfeld (Gronsveld)**, *free Barony*; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 225-230; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 739-746a; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8673-8676; SCWC 1601-1700, p. 499-500.

başka tarzda zeri mahbub [III], piesă otomană de aur cu multipli și submultipli, lansată la Mısır în timpul domniei lui Mustafa III. Avea greutatea brută similară zer-i mahbubului, dar era de alt tip (fără tuğra pe avers, iar legende de pe avers și revers diferite). Se pare că cele mai timpurii emisiuni de tip nou datează în anul 9 de domnie (1765/1766)?

Pere, nr. 625-626; Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 117; A. Vilcu, în CNM-IV, p. 130, nr. 118 (yarım başka tarzda zeri mahbub).

Báthori István (pol.: *Stefan Batory*, rom.: *Ștefan Batori*) [II], voievod (27 apr. 1571 – 1575) și principe al Transilvaniei (din 1585), rege al Poloniei (*Stefan Batory*, ales în dec. 1575 – decedat la 12 dec. 1586, Grodno). ♦ Fratele lui Báthori Kristóf (1576-1581). ♦ Ca voievod al Transilvaniei, a bătut exclusiv aranyforint la Nagyszeben, emisiuni care păstrează tipul clasic al florinului unguresc. § După alegerea sa ca rege al Poloniei, din 1576 a emis piese de argint (denar, szeląg, grosz, trojaki, szóstaki, póltalar, talar) și de aur (ćwierć dukat, dukat, portugał). § În 1585-1586, în calitate de principe al Transilvaniei, a bătut tallér la Nagybánya. ♦ Ateliere: Nagyszeben, Nagybánya, Poznań, Olkusz, Wilno, Gdańsk, Riga.

Gumowski, *Podręcznik*, p. 184-193, nr. 742-912; Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen*, p. 18-19, nr. 1-23; Gumowski, *Handbuch*, p. 40-43, 111-117, nr. 658-816; Szwagrzyk, *Pieniądz*, nr. 855-860, 872-882, 2444-2461; Velter, *Colecția „Orghidan”*, nr. 18; Huszár, Pap, Winkler, *Erdélyi Éremművesség*, p. 168.

Báthori Zsigmond (rom.: *Sigismund Batori*) [II], voievod și principe al Transilvaniei (1581 / 1591 – abdică la 23 dec. 1597, 20 aug. 1598 – abdică în martie 1599, 1601 – abdică în 1602). ♦ Fiul lui Báthori Kristóf (1576-1581). ♦ A emis monede de argint (denár, solidus, hármás garas, forint, tallér csegegy, tallér, másfél talléros csegegy, kéttalléros [2] csegegy) și de aur (aranyforint, ötös arany [5 ducăți], kilences arany, tizes arany). ♦ În 1589 a bătut primele monede purtând efigia emitentului. § A emis în sistemul monetar polonez solidus (din 1584) și hármás garas (din 1594). § În 1596-1598 a bătut hármás garas de uniune cu legenda SIG(ismundus) D(ei) G(ratia) TRAN(sylvaniae) MOL(daviae) WAL(achiae) S(acri) R(omani) I(mperii) P(rinceps). ♦ Ateliere: Brassó, Nagybánya, Nagyszeben, Kolozsvár.

Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen*, p. 23-46, nr. 1-255; Velter, *Colecția „Orghidan”*, nr. 24-109; Huszár, Pap, Winkler, *Erdélyi Éremművesség*, p. 169-170.

Bayern (germ.), **Cercul monetar al Bavariei** [VI].

Bergh / s'Heerenberg (germ.), **Comitatul de Bergh / s'Heerenberg** [I].

beşlik (rom.: 5 parale) [III], monedă turcească de argint lansată la începutul domniei lui Ibrahim la Kostantaniye și Diyarbakır.

Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 50, 240-241.

Bocskai István (lat.: *Stephan Bocskai*, rom.: *Ștefan Bocskai*) [II], principe al Transilvaniei (20 nov. 1604 – asasinat? la 29 dec. 1606, Kassa). ♦ A emis monede de argint (hármás garas, hármás garas csegegy, hatos garas, féltalléros, tallér, másfél talléros csegegy, másfél talléros, kéttalléros) și de aur (negyed aranyforintos, fél aranyforintos, aranyforint, kettős arany, négyes arany, ötös arany, tizes arany). § A emis în sistemul monetar polonez hármás garas, hatos garas. § Emisiuni postume: hármás garas (1607-1609), aranyforint (1607). ♦ Ateliere: Nagybánya, Kolozsvár.

Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen*, p. 49-60, nr. 1-140; Andrea Molnár, *Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1598-1606*, München, Dr. Trofenik Verlag, 1982; Velter, *Colecția „Orghidan”*, nr. 114-146; Huszár, Pap, Winkler, *Erdélyi Éremművéség*, p. 170; *Słownik władców Europy*, s.v. **Stefan (István) Bocskay**; *SCWC 1601-1700*, p. 1388-1418.

Bogdan III cel Chior [II], voievod, domn al Țării Moldovei (2 iul. 1504 – decedat 18 apr. 1517, Huși). ♦ Fiul și succesorul lui Ștefan III *cel Mare*, frate vitreg cu Petru III *Rareș*, tatăl lui Ștefan IV *cel Tânăr* și Alexandru Lăpușneanu. ♦ A emis groși din argint și bilon având cap de bour cu coarne convergente însoțit de atribute și legenda **ІВСОГДАНВГЕВОДАГОС** (av.), respectiv, scut mobilat cu o cruce patriarhală și legenda **ПОДАРЗЕМЛИМОЛДАВСКОИ** (rv.).

MBR, p. 85-86, nr. 743-761.

Bromberg (germ.), ➤ **Bydgoszcz** [IV].

Budweiss [IV], astăzi Budějovice, Cehia. Cu o activitate sporadică de la sfârșitul secolului al XIII-lea, a fost redeschis în 1569 de Maximilian II. von Habsburg, pentru a înlocui activitatea celui din Praga când orașul a fost afectat de ciumă. Perioada sa de înflorire a fost anii 1569-1611. A funcționat alături de monetăriile de la Kuttenberg, Jáchymov și Praga. În 1611 și-a încetat activitatea.

Lubomir Nemeškal, *Českobudějovické mincovna v letech 1569-1611*, Jihočeské Muzeum, České Budějovice, 1969, 136 p. + XVI pl.

Burgund (germ.), ➤ **Cercul monetar al Burgundiei** [VI].

Bydgoszcz (germ.: *Bromberg*) [IV], azi în voievodatul Cujavie-Pomerania, Polonia. ♦ În 1331 a fost încorporat în statul monastic al Cavalerilor Teutoni. După semnarea tratatului de la Kalisz (1343) așezarea revine Coroanei polone și primește dreptul de oraș (la 19 aprilie 1346). În 1772 a fost anexat de Regatul Prusiei și încorporat în districtul Netze ca Bromberg, mai târziu Prusia de Vest. ♦ Odată cu stabilirea masivă de populație evreiască în regiune, orașul a devenit un centru important de tranzacționare a grâului. ♦ A fost sediul monetăriei Coroanei fondat de Stanisław Cikowski chamberlan de Cracovia care i-a fost proprietar între 1594-1601. § În 1614 a emis primii póltoraki. § În 1635 atelierul a emis trojaki cu legenda VLAD.IV.D.G. REX.POL.M.D.L.R.P.MSLO pe avers, respectiv, MONETA NOVA – REGNI POLONI pe revers. § Sub Jan III Sobieski monetăria a intrat în declin.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 537; Gumowski, *Handbuch*, p. 45, 55; Mikołajczyk, *Einführung*, p. 52, 59, 66, 69, 72; Szwagrzyk, *Pieniadz*, p. 228-230, nr. 1785-2962; Ejzenhart, *Herby i znaki mennicze*, p. 29-31; Kopicki, *Monety Zygmunta III Wazy*, p. 15.

C

Campan (fr.), ➤ **Orașul imperial Kampen** [I].

camătă (fr.: *usure*, germ.: *Wucher*) [V], dobândă uzurară foarte ridicată percepută la împrumuturile bănești. A fost practică din cauza resurselor pecuniare limitate și a riscului de nerambursare, întrucât împrumuturile se contractau îndeosebi pentru consum. Adesea este menționată în izvoare sub forma zălogului.

Kirițescu, *Moneda*, s.v. **camătă**; *Instituții feudale*, s.v. **dobândă**.

Campodunum (lat.), ➤ **Kempten** [I].

casas de moneda (sp.) ➤ **atelier monetar** [V].

Castra Regina (lat.), 🏰 **Orașul imperial Regensburg** [I].

Castrum Clus, Claudiopolis (lat.), 🏰 **Koložsvár** [IV].

Cercul monetar al Austriei (germ.: *Österreich*) [VI]. ♦ Conducerea revenea arhiducelui de Austria. ♦ Emitenți: domeniile Casei de Austria (arhiducatul de Austria, comitatul princiar de Tirol, ducatele de Steyermark, Kärnten, Krain, comitatul de Görz, margraviatul de Burgau), episcopatele de Brixen, Gurk, principatele de Auersperg, Paar, comitatele de Buchheim, Dietrichstein, Osterwitz, Sprinzenstein, senioria de Tarasp, posesiunile conților de Trautson.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 357-365; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Kreisverfassung**.

Cercul monetar al Bavariei (germ.: *Bayern*) [VI]. ♦ Conducerea revenea arhiepiscopului de Salzburg și ducelui de Bavaria. Dietele se țineau la Mühldorf sau Landshut, apoi la Regensburg sau Wasserburg. ♦ Emitenți: arhiepiscopatul de Salzburg, principatul electoral de Salzburg, principatele de Neuburg & Sulzbach, episcopatele de Frisingen, Regensburg, Passau, ducatul de Bavaria, landgraviatul de Leuchtenberg, comitatul de Haag, Sternstein, orașul imperial Regensburg.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 326-334; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Kreisverfassung**.

Cercul monetar al Burgundiei (germ.: *Burgund*) [VI]. ♦ Înființat în 1512 în dieta de la Köln, act confirmat de Karl V. von Habsburg la Augsburg (1548). În 1556 teritoriile au fost cedate de împărat liniei spaniole de Habsburg. ♦ Emitenți: Franche-Comté de Burgundia, orașul imperial Besançon, baronia de Franquemont, comitatul de Montbéliard, senioria de Vauvillers.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 354-356; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Kreisverfassung**.

Cercul monetar al Franconiei (germ.: *Franken*) [VI]. ♦ Conducerea revenea episcopilor de Bamberg dar a fost contestată de magravii de Brandenburg-Bayreuth și Brandenburg-Ansbach. Dietele monetare se țineau la Nürnberg; arhivele se păstrau la Bamberg. ♦ Orașele Schwabach, Fürth (apoi Würzburg), Nürnberg și Wertheim s-au proclamat *Hauptmünzstätten* (capitale ale cercului monetar). ♦ În secolele XVII și XVIII, membrii districtului au emis *Kreismünzen* (monede comune). În timpul războiului de 30 de ani, contele Bernard de Saxa, linia Mittel Weimar, a obținut de la suedezi episcopatele de Bamberg și Würzburg sub numele Ducatul de Franconia pentru care a emis piese de aur și argint la Fürth în anii 1633-1634. ♦ Emitenți: episcopatele de Bamberg, Würzburg, Eichstadt, posesiunile francone ale Casei de Brandenburg (principatele de Bayreuth și Ansbach), posesiunile Ordinului Teuton, comitatele de Henneberg, Schwarzenberg, Wertheim, Rieneck, Erbach, principatul de Hohenlohe, senioria de Burgmilchling, orașul imperial Nürnberg.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 313-326; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Kreisverfassung**.

Cercul monetar al Rinului Inferior (germ.: *Kurrhein*) [VI], numit și districtul electoral. ♦ Conducerea revenea arhiepiscopilor electori de Mainz, Trier, Köln și contelui elector de Pfalz care, printr-o solidă alianță monetară, au asigurat o circulație monetară regulată și stabilă în regiunile supuse jurisdicției lor. ♦ Dispozițiile Convenției din 15 nov. 1490 referitoare la florinul de aur renan (Goldgulden cu legenda MONETA AVREA RHENENSIS pe revers) au rămas valabile multă vreme; în 1509, a aderat oficial landgraviatul de Hessa împreună cu un număr mare de orașe și seniorii. În

secolul XVI, aceleași dispoziții au fost extinse la piesele mari de argint (taleri). § În 1572, cei patru electori au emis Münzvereinsthaler cu armele confederațiilor și legenda MONETA NOVA RHENONVM ELECTORVM ET PRINCIPVM CONSOCIATORVM pe revers. § La 8 oct. 1612 a fost dată o reglementare pentru emisiunile mărunte de argint. ♦ Emitenți: arhiepiscopatele de Mainz, Trier, Köln, comitatul de Pfalz, principatul de Aremberg, senioria de Beilstein, burgraviatul de Rheineck, abația de Saint-Alban.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 138-150; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v.

Kreisverfassung.

Cercul monetar al Rinului Superior (germ.: *Oberrhein*) [VI]. ♦ Până în 1690, conducerea revenea principelui-episcop de Worms, dată după care a fost împărțită între același prelat și electorul palatin. Dietele monetare se țineau la Worms, în secolul XIII la Frankfurt am Main. ♦ Ducatul de Lothringen a depins nominal de acest district, apoi de cel burgund, dar s-a lăsat puțin influențat de reglementările imperiale în materie de monedă. ♦ Emitenți: episcopatele de Worms, Speyer, Strasburg, Basel, Metz, Verdun, abația și episcopatul de Fulda, abațiile de Murbach & Lure, Gorze, Simmeren, Lautern, Zweibrücken, Veldenz, landgraviatele de Hessa, Ober-Elsaß, comitatele de Salm, Nassau-Usingen, Nassau-Weilburg, Solms, Königstein, Ober-Neuburg, Leiningen-Westerburg, Leiningen-Dachsburg, Wittgenstein, Hanau-Munzenberg, Hanau-Lichtenberg, Rochefort, principatele de Waldeck, Phalsburg & Lixheim, Châteaux-Renault, Arches, Sedan & Raucourt, senioriile de Bretzenheim, Rappolstein, Vinstingern, Jametz, Cugnon & Chassepierre. Hayons, baronia de Froberg, ducatele de Lothringen & Bar, Bouillon, orașele imperiale Frankfurt am Main, Worms, Corbach, Straßburg, Mülhausen, Colmar, Hagenau, Wissenburg, castelul (burg) imperial Friedberg, orașele Thann, Metz.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 150-209; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v.

Kreisverfassung.

Cercul monetar al Saxoniei Inferioare (germ.: *Niedersachsen*) [VI]. ♦ Conducerea revenea ducilor de Magdeburg, Bremen și primilor născuți din Casa de Braunschweig. Dietele monetare se întruneau la Braunschweig sau Lüneburg, ultima în 1682. ♦ Emitenți: arhiepiscopatele de Magdeburg, Bremen, ducatele de Bremen, Braunschweig-Lüneburg, Mecklenburg, Holstein, episcopatul de Hildesheim, Saxa-Lauenburg, Lübeck, episcopatul și ducatul de Ratzeburg, comitatele de Regenstein, Rantzau, senioriile de Crottorf, orașele imperiale Lübeck, Hamburg, Bremen, Goslar, Mühlhausen, Nordhausen, orașele Stade, Lüneburg, Hanovra, Göttingen, Eimbeck, Nordheim, Braunschweig, Hameln, Osterode, Hildesheim, Magdeburg, Rostock, Wismar, capitul și orașul Halberstadt.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 256-288; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v.

Kreisverfassung.

Cercul monetar al Saxoniei Superioare (germ.: *Obersachsen*) [VI]. ♦ Conducerea revenea electorului de Saxa care rezida la Dresda. Dietele monetare se țineau la Leipzig, ultima în 1683. În 1571, orașele Leipzig, Berlin, Stettin și Saalfeld s-au declarat *Kreismünzstätten* (reședințe oficiale ale curcului monetar). ♦ Emitenți: ducatele de Saxa & posesiunile Casei saxone, margraviatul electoral de Brandenburg, margraviatul de Brandenburg-Küstrin, orașele Brandenburgului (Berlin, Beeskow, Brandenburg, Cottbus, Küstrin, Drossen, Guben, Neu-Ruppin), comitatele de Gleichen, Schwerzburg (apoi principat), Mansfeld, Stolberg & Wernigerode, Barby, Hohenstein, ducatul de Pommern, principatul de Anhalt, posesiunile prinților de Reuss, abația de Quedlinburg, orașele Stralsund, Erfurt.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 288-313; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v.

Kreisverfassung.

Cercul monetar al Suabiei (germ.: *Schwäbisch*) [VI]. ♦ Conducerea revenea ducelui de Württemberg, dietele se țineau la Ulm, cancelaria și arhivele se găseau la Stuttgart. ♦ Emitenți: episcopatele de Konstanz, Augsburg, reședința princiară de Ellwangen, abația princiară de Kempten, ducatul de Württemberg, margraviatul de Baden, comitatele, apoi principatele de Hohenzollern, Fürstenberg, Oettingen, comitatele de Helfenstein, Waldburg, Königsegg, Erberstein, landgraviatul de Clettgau, senioriile de Tettang & Argen, principatul de Lichtenstein, posesiunile familiilor Fugger, de Tour & Taxis, orașele Ulm, Ueberlingen & Ravensburg, orașele imperiale Augsburg, Ulm, Ueberlingen, Ravensburg, Hall am Kocher, Rottweil, Lindau, Wimpfen, Buchorn, Kaufbeuren, Kempten, Biberach, Aalen.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 334-353; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Kreisverfassung**.

Cercul monetar al Westphaliei (germ.: *Westphalen*) [VI], nu a fost o regiune compactă. ♦ Conducerea revenea episcopului de Münster, ducilor de Kleve & Jülich, principelui elector de Brandenburg și electorului palatin. Dietele monetare se țineau la Köln. ♦ Emitenți: arhiepiscopatul de Cambrai, episcopatele de Münster, Paderborn, Osnabrück, Minden, Verden, Lütich, mănăstirile / abațiile de Corvei, Werden, Essen, Thorn, Stavelot & Malmedy, abația și orașul Herford, capitul de Münster, Paderborn, Osnabrück, Verden, orașele episcopatului de Münster, Paderborn, Osnabrück, ducatele de Gelderland, ducatele de Kleve, Jülich & Berg, principatul de Nassau, comitatul de Sayn, Ostfrieze, Oldenburg, Wied, Schauenburg, Lippe, Bentheim, Mecklenburg & Rheda, Pyrmont, Diepholz, Ritberg, Holzapfel, Moeurs, Anholt, s'Heerenberg, Culemburg, Megen, Hornes, Gronsveld, Reckheim, Fagnolles, baronia de Batenburg, senioriile de Jever, Baar, Hedel, Stevensweerd, Vianen, Arkel, Heid & Blyt, Schönaa, Gimborn, guvernământul Frisiei, orașele imperiale Frankfurt am Main, Köln, Dortmund, Nijmegen, Deventer, Kampen & Zwolle, Groningen, orașele Gelderland, Emden, Neuss.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 209-256; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Kreisverfassung**.

Cercuri monetare (germ.: *Münzkreise*) [VI], diviziuni administrative în Imperiul Sacru Roman de Națiune Germană; le reveneau jurisdicția delictelor monetare și controlul emisiunilor statelor posesoare a *jus monetae*. Proiectul lor datează din vremea lui Wenzel I. von Luxemburg (1378-1400) care, în 1387, a împărțit Imperiul în patru mari cercuri: 1° Saxonia Superioară și Inferioară, 2° provincia renană, 3° Austria, Bavaria și Suabia, 4° Thuringia și Franconia. În 1438, Albrecht II. von Habsburg (1438-1439) a stabilit șase cercuri aflate sub guvernarea electorului de Brandenburg, arhiepiscopului de Salzburg, contelui de Württemberg, episcopului de Mainz, electorilor de Köln și Saxa. Au fost riguros stabilite de Maximilian I. von Habsburg (1486-1493, 1508-1519) potrivit hotărârilor adoptate în dietele de la Worms (1495) și Köln (1512) când numărul lor a fost fixat până la 1806: I. Rinul Inferior; II. Rinul Superior; III. Westphalia; IV. Saxonia Inferioară; V. Saxonia Superioară; VI. Franconia; VII. Bavaria; VIII. Suabia; IX. Burgundia; X. Austria. Conducerea era asigurată de un director asistat de adunarea Cercului și de prinții convocați; fiecare diviziune administrativă dispunea de trupe întreținute pe cheltuiala proprie. Regatul Boemiei cu Moravia, Silesia, Lausitz și cantoanele elvețiene nu s-au supus jurisdicției monetare din Imperiu; Prusia ducală a rămas supusă autorității Coroanei polone până la 1657.

M. N. Bouillet, *Dictionnaire*, s.v. **cercles**; Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 119; Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Kreisverfassung**.

Colonia Agrippina (lat.), 🏰 **Orașul imperial Köln** [I].

Comitatele de Stolberg-Wernigerode (germ.: *Grafschaft Stolberg-Wernigerode*) [I], aparțineau de Cercul monetar al Saxoniei Inferioare; astăzi cele două reședințe sunt Stolberg (Harz), comuna Südharz, districtul Mansfeld-Südharz, și Wernigerode, oraș în districtul Harz, în landul Saxonia-Anhalt, Germania. În 1429, domeniile Casei de Wernigerode au fost moștenite de conții de Stolberg. În secolul al XVI-lea, posesiunile Casei de Stolberg au fost împărțite între urmașii lui Botho cel Tânăr (1511-1538), branșele de Stolberg, de Rochefort, de Wernigerode, de Kőningstein, care au emis monede în comun destul de frecvent. ♦ Ateliere monetare: Stolberg, Zellerfeld.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 308-309; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Stolberg, Counts and Princes**; Mey, *European Crown*, nr. 1059-1079; Davenport, *German Talers 1500-1600*, nr. 9847-9880.

Comitatul de Bergh, s'Heerenberg (lat.: *Comitatus montensis*) [I], înconjurat de ducatul de Gelderland, aparținea de Cercul monetar al Westphaliei; astăzi reședința fostului comitat este localitate rurală în comuna Montferland, provincia Gelderland, Olanda. ♦ La 1821, era o comună separată, apoi a devenit o parte a municipiului Bergh. ♦ Seriile monetare se datează: prima, înainte de 1568, când ducele și-a abandonat domeniile ereditare în fața armatei ducelui de Alba; a doua, din 1576, când a avut loc restaurația. A bătut piese de: cupru (4 Heller, 8 Heller, Gigot = Duit), argint (24 Kreuzer, 5 Gigot, 10 Gigot, 2 Stuiver, 8 Stuiver, 30 Stuiver, 50 Stuiver, ¼ Snaphaan, ½ Daalder, Daalder) și aur (Goulden, Goulden angelot, Dukaat). Baterea primilor taleri cu deviza DNS PROTECTOR VITE MEE A QVO TREPIDABO datează în vremea lui Oswald II.

♦ Ateliere monetare: Dieren, Hedel, Stevensweert.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 244-245; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Berg, (s'Heerenberg)**; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 705-720; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 223f, 568-628; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8576-8610; *Gold Coins*, p. 504, nr. 87-101; *SCWC 1601-1700*, p. 1203-1204.

Comitatul de Görz (it.: *Gorizia*) [I], astăzi reședința fostului comitat este Gorizia în regiunea Friul-Venetia Giulia, Italia. ♦ Orașul a aparținut conților de Görz. În 1500, a revenit Casei de Austria sub care a devenit capitala ținutului princiar de Görtz și Gradisca. ♦ La scurt timp, Maximilian I von Habsburg a emis primele monede pentru comitat. Între 1735-1803 au fost emise din nou serii speciale, piese de cupru (soldo) cu sigla „G” sau „K”. ♦ Ateliere monetare: Wien, Graz, Hall.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 361; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Goerz (Gorizia), Counts**; Herinek, *Österreichische Münzprägungen 1740-1969*, p. 86, nr. 1837-1856 (soldo), p. 87, nr. 1875-1885 (½ soldo).

Comitatul de Kőningstein [I], aparținea de Cercul monetar al Rinului de Sus; astăzi reședința fostului comitat este Kőningstein (Oberpfalz) în districtul Palatinatul Superior, landul federal Bavaria, Germania. ♦ După Eberhard I. von Eppstein (1342-1391), patrimoniul senioriei a fost împărțit între urmașii săi, Gottfried X. von Münzenberg (1391-1437) și Eberhard II. von Kőningstein (1391-1443). Odată cu decesul lui Eberhard IV. (1481-1535), domeniile Eppstein, Münzenberg, Kőningstein, Rochefort și Dietz au fost împărțite între Ludwig II. von Stolberg și Albrecht IV. arhiepiscop de Mainz și margraf de Brandenburg (1514-1545). ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 177; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Koenigstein, Counts**; Mey, *European Crown*, nr. 480-495.

Comitatul de Mansfeld [I], aparținea de Cercul monetar al Saxoniei Superioare; astăzi reședința fostului comitat este Mansfeld în districtul Mansfeld-Südharz, landul federal Saxonia-Anhalt, Germania. ♦ Primii taleri au fost emiși în 1521, primii florini de aur în

1597. Conții de Mansfeld au emis monede în comun destul de frecvent. ♦ În 1572, conducerea Münzkreise a interzis funcționarea oficinei de la Hettstädt. Principalul atelier monetar a rămas Eisleben.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 305-307; idem, *Traité* (1905), p. 1261-1262; Otto Tornau, *Münzwesen und Münzen der Grafschaft Mansfeld*, Prag, 1937; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Mansfeld, Counts**; Mey, *European Crown*, p. 176-193, nr. 619-690; Davenport, *German Secular Talers 1600-1700*, nr. 6915-7021; idem, *German Talers 1500-1600*, nr. 9469-9537.

Comitatul de Oettingen [I], apoi principat care aparținea de Cercul monetar al Suabiei; astăzi reședința fostului principat este Oettingen în Bayern în districtul Suabia, statul federal Bavaria, Germania. ♦ În 1495, conții de Oettingen, cărora împăratul Maximilian I. le-a acordat în 1510 dreptul de a bate monedă de aur, au încheiat un pact de familie, înnoit în 1522 și încuviințat de împăratul Leopold I. în 1663, ce prevedea că baterea de monede se face în comun cu nominalizarea emitenților, începând cu primul născut.

♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 343-344; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Oettingen, Counts and Princes**; Davenport, *German Talers 1700-1800*, nr. 2500-2502; Mey, *European Crown*, nr. 765-767; Davenport, *German Secular Talers 1600-1700*, nr. 7136-7143; idem, *German Talers 1500-1600*, nr. 9616-9619; *Gold Coins*, p. 274-275, nr. 1944-1957; *SCWC 1601-1700*, p. 675-678; *SCWC 1701-1800*, p. 473-474.

Comitatul de Ostfriesland (rom.: *Frisia de Est*) [I], aparținea de Cercul monetar al Westfaliei; astăzi regiune în Saxonia Inferioară, Germania. ♦ După 1465, Ezhard I. (1491-1528) a depus omagiu vasalic către Friedrich III. von Habsburg (1452-1493). În 1514, Maximilian I. von Habsburg (1508-1519) a stabilit succesiunea în Frisia de Est în favoarea unui duce de Saxa; după lupte grele, în 1517 împăratul a trebuit să accepte succesiunea urmașilor lui Ezhard I. În 1744 a fost anexat de Prusia. ♦ Seria talerilor a fost lansată sub Ezhard II. (1540-1566) asociat cu frații săi Christoph și Johann. ♦ Atelier monetar: Norden.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 233-234; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **East Friesland (Ostfriesland)**; Mey, *European Crown*, nr. 774-780; Davenport, *German Talers 1500-1600*, nr. 9609-9615.

Comitatul princiar de Tirol [I], cu capitala la Hall, aparținea de Cercul monetar al Austriei; astăzi statul federal Tirol, Austria. ♦ Primele specii monetare cu flan mare au fost emise sub principele Sigismund *der Reiche*, din 1484. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, au fost bătute monede fie la Hall, fie la Innsbruck.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 359-360; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Tyrol, Counts**; Pohl, *Tiroler Talerok*; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8085-8120.

Comitatus montensis (lat.), ☛ **Comitatul de Berg / s'Heerenberg** [I].

çeyrek findık (turc.) [III], ☛ **rubiye** [III].

çifte zolta (turc.) [III], ☛ **altmışlık** [III].

D

dénéral de la trésorerie (fr.), ☛ **piatra de visterie, piatră blanc** [V].

dénomination (fr.), ☛ **nominal** [V].

depreciere monetară [V], proces în cursul căruia banii își pierd din puterea de cumpărare, această pierdere exprimându-se prin creșterea prețurilor.

Kirițescu, *Moneda*, s.v. **depreciere monetară**.

devalorizare monetară [V], depreciere intrinsecă legală a valorii paritate a monedei în urma reducerii cantității ei de metal prețios în raport cu vechea paritate.

Jinga, *Moneda*, p. 233; Kirițescu, *Moneda*, s.v. **devalorizare monetară**.

Deventer (ol.) [I], **Orașul imperial Deventer** [I].

Diyarbakır (lat.: *Amid*) [IV], localitate situată în zona estică a Anatoliei, în eyâlet-ul Diyarbekır; astăzi Diyarbekır, Turcia. ♦ Capturată de otomani în 1515, a funcționat în perioada Selim I – Mehmed IV. ♦ A bătut mangırı, akçe, para, dirhem și altın. Ultimele emisiuni sunt datează din 1648/1649 care marchează urcarea în tron a lui Mehmed IV.

Srečković, *Ottoman Mints & Coins*, p. 51-52; Anuța Boldureanu, *Moneda otomană (1512-1603)*, p. 24; Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 40.

dobândă [V], partea convenită a câștigului în bani pe care debitorul o plătește creditorului pentru împrumutarea unei sume de bani pe un termen anumit.

Jinga, *Moneda*, p. 233; Kirițescu, *Moneda*, s.v. **dobândă**; *Instituții feudale*, s.v. **dobândă**.

Doornik (fr.: *Tournai*, lat.: *Tornacum*) [I, IV], seniorie și oraș în Țările de Jos; astăzi centru administrativ al provinciei Hainaut, Belgia. ♦ A fost în stăpânire engleză (1513-1519) și franceză (1519-1521). La 3 dec. 1521 contele de Nassau a primit cheile orașului în numele împăratului Karl V care l-a anexat la Țările de Jos, trecute sub administrație spaniolă în 1555. Sub noul regim, orașul și provincia s-au bucurat de o largă autonomie, fiind separate de Flandra și reprezentate separat de Stările orașului și Stările provinciei cu același nume (titlatura „conte de Flandra” în semnătura reprezentatului era doar nominală). Orașul a fost anexat la Franța, în 1688, care l-a cedat Austriei în 1713. După ocupația napoleonică, a făcut parte din Regatul Unit al Țărilor de Jos (1815-1830); din 1830 a trecut la Belgia. ♦ A bătut monede de argint (Daalder) și de aur (Ecu d’or, ½ real d’or, Couronne d’or, Ducat de ⅔ sau Albertin, 4/3 sau Double albertin, Double souverain d’or, Souverain d’or de ½, ⅔, Ducaton).

Hoc, *Histoire monétaire de Tournai*, p. 137-190; Delmonte, *Le Bénélux d’or*, p. 432-449; idem, *Le Benelux d’argent*, nr. 45, 75-77a, 115, 124, 220-222, 234, 234a, 239, 239a, 244, 247, 251, 251a, 260, 260a, 267, 273, 273a, 278, 278a, 283, 287, 291, 300, 300a, 308, 315, 345, 363; *Gold Coins*, p. 134-135, nr. 376-398.

Ducatele de Braunschweig [I], aparțineau de Cercul monetar al Saxoniei Inferioare; astăzi fostele domenii sunt integrate în landurile Saxonia Inferioară și Saxonia-Anhalt, Germania. ♦ Devenite fief al împăratului Friedrich II. von Hohenstaufen (1220-1250), domeniile Casei au fost împărțite mai târziu între descendenții lui Otto I. (1213-1252), Albrecht der Große von Braunschweig (1252-1278) și Johann von Lüneburg (1252-1277). Alte branșe ale Casei saxone de Braunschweig au fost Grubenhausen, Wolfenbüttel și Calenberg.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 260-268; Craig, *Germanic Coinages*, **Brunswick, Dukes**;

Ducatul de Liegnitz [I], situat în Silezia Inferioară; astăzi reședința fostului ducat este localitatea Legnica în voievodatul Silezia Inferioară, Polonia. ♦ Între 1675 și 1740, a aparținut Austriei, care l-a pierdut în favoarea Prusiei. ♦ În 1505, regele Vladislav Jagellonský al Boemiei (1471-1516) a confirmat lui Friedrich II duce de Liegnitz (1495-1547) dreptul de a bate monedă. Primii taleri sunt emiși în ultimii săi ani de domnie. § A fost emisă o mare varietate de piese care s-au bucurat de o largă circulație. § Seria emisiunilor ducale se încheie în 1674. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 374-375; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Silesia, Dukes**; SCWC 1601-1700, p. 829-839.

Ducatul de Lüneburg [I], aparținea de Cercul monetar al Saxoniei Inferioare; astăzi reședința fostului ducat este Lüneburg în Saxonia Inferioară, Germania. ♦ În secolul XI, a fost sediu monetar pentru emisiunile saxone. După dobândirea autonomiei, în 1293 i-a fost garantat dreptul de a bate monedă proprie. Împreună cu orașele hanseatice Hamburg, Lübeck, Rostock și Wismar a încheiat o alianță monetară pe baza căreia s-a decis abandonarea etalonului aur și baterea pieselor de argint cu flan mare, imitând Guldengroschen. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 283; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Brunswick, Dukes**; Davenport, *German Talers 1600-1700*, nr. 5461-5469; Mey, *European Crown*, nr. 568-573; Davenport, *German Talers 1500-1600*, nr. 9417-9424.

Ducatul de Mecklenburg [I], aparținea de Cercul monetar al Saxoniei Inferioare; astăzi regiune în statul federal Mecklenburg-Pommern de Vest, Germania. ♦ În secolele XVI-XVII, Casa saxonă de Mecklenburg s-a divizat în câteva linii, dintre care principalele au fost Schwerin, Güstrow și Strelitz. ♦ Prinții de Mecklenburg au emis o mare varietate de monede de argint, multipli și subdiviziuni, și piese de aur (Dukat). ♦ Ateliere monetare: pentru SCHWERIN, la Domitz, Gadebusch, Ratzeburg, Schwerin, Wismar; pentru GÜSTROW, la Boizenburg, Gluchstadt, Groien, Güstrow, Marienehe, Rostock, Schwann, Wismar.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 268-272; Mey, *European Crown*, nr. 691-710; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Mecklenburg, Duchy**; *Gold Coins*, p. 266-267, nr. 1696-1741; Davenport, *German Secular Talers 1600-1700*, nr. 7022-7073; idem, *German Talers 1500-1600*, nr. A9538-9558; *SCWC 1601-1700*, p. 631-638.

Ducatul de Münsterberg [I], în Silezia Inferioară; astăzi reședința fostului ducat este Ziębice în voievodatul Silesia Inferioară, Polonia. ♦ Între 1647-1654, a aparținut Austriei, apoi familiei von Auersperg (1654-1793) care l-a cedat Prusiei. ♦ Dreptul monetar al ducelui a fost confirmat în 1498, 1504 și 1514 de Vladislav Jagellonský, rege al Boemiei. Activitatea monetară s-a desfășurat în comun cu ducii de Oels. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 375-377; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Muensterberg and Oels, Dukes**; *Silesia, Dukes*.

Ducatul de Oels [I], în Silezia Inferioară; astăzi reședința fostului ducat este Oleśnica în voievodatul Silesia Inferioară, Polonia. ♦ A aparținut, pe rând, Boemiei (1492-1495), ducatului de Münsterberg (1495-1647), ducatului Würtemberg (1647-1792), apoi ducatului de Braunschweig (din 1792). ♦ Dreptul monetar al ducelui a fost confirmat în 1498, 1504 și 1514 de Vladislav Jagellonský rege al Boemiei. Activitatea monetară s-a desfășurat în comun cu ducii de Münsterberg. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 375-377; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Muensterberg and Oels, Dukes**; *Silesia, Dukes*;

Ducatul de Prusia (germ.: *Herzogtum Preußen*, pol.: *Prusy Książęce*) [I], creat la 5 aprilie 1525, în urma secularizării statului monastic al cavalerilor teutoni, când ultimul mare maestru al ordinului, Albrecht von Brandenburg-Ansbach I a devenit primul duce ereditar. A fost primul stat protestant lutheran cu capitala la Königsberg și cu o populație majoritar germană. Între 1578 și 1618, ducatul a fost condus prin administratori: Georg Friedrich der Ältere duce de Jägerndorf, margraf de Brandenburg-Ansbach (1578-1603), Joachim III. Friedrich von Brandenburg regent (1603-1608) și Johann Sigismund von Brandenburg co-regent (1608-1618). La 27 august 1618, odată cu stingerea liniei ducale, cele două branșe ale Hohenzollernilor, de Brandenburg și de

Prusia, s-au reunit sub Johann Sigismund von Brandenburg (1618-1619). Uniunea personală Brandenburg-Prusia a durat până în 1657, când „Marele Elector” a devenit *supremus Prussiae princeps, hominus et heres* sau *supremus dux in Prussiae*. Deși anexat la Electoratul de Brandenburg, *de jure* ducatul de Prusia nu era în interiorul granițelor imperiale și a rămas în afara jurisdicției împăratului. Pe această bază, la 18 ian. 1701, principele elector de Brandenburg s-a încoronat rege al Prusiei. ♦ În activitatea monetară a ducatului se disting patru etape: 1° sub Albrecht I. s-au bătut Denar, Schilling, Groschen, Dreigroschen, Sechsgroschen; 2° sub administrația prinților de Brandenburg au fost emise piese de argint (Schilling) și de aur (Dukat); 3° în perioada uniunii personale, 1619-1657, au fost emiși Schilling, Groschen, Dreipölker, Reichsort, 18 Gröschchen (= Tympf = 1/5 Taler); 4° perioada ducatului suveran, 1660-1700, când s-au produs Schilling, Dreipölker, 18 Gröschchen. ♦ Atelier monetar: Königsberg.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 381-382; W. Schwinkowski, *Das Geldwesen in Preussen unter Herzog Albrecht (1525-1568)*, în *ZfN*, 27, 1908, p. 185-377; G. Meinhardt, *Die Münz- und Geldgeschichte des Herzogtums Preussen 1569-1701*, Heidelberg, 1959; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, Köln-Berlin, 1960; K. Dost, *Münzen im Preussenland – Herzogtum Preussen und Provinz Ostpreussen im Königreich 1525-1821*, Essen, 1990; Neumann, *Brandenburg-preußische Münzprägungen*, p. 148, 220-238, 362-373.

E

Edirne (lat.: *Adrianopolis*) [IV], localitate situată în eyâlet-ul Rumelia; astăzi în provincia Edirne, Turcia. ♦ Capitală otomană în perioada 1402-1453. ♦ A bătut akçe din perioada interregnelui, pentru Emir Süleyman și Musa Çelebi (1410/1411), până sub Murad IV. De pe timpul lui Murad II începe producția de mangiri care continuă până sub Süleyman I. Altin a bătut numai pe timpul lui Süleyman I și Selim II. Sub Osman II a bătut onluk. A fost redeschis în timpul domniei lui Mustafa II, când a emis piese din argint și aur.

B. Радић, Е. Николае, S. Срећковић, în *Нумизматулар*, 18/19, 1996, p. 123-131; E. Nicolae, E. Păunescu, în *SCN*, X (1993), 1996, p. 129; Srećković, *Ottoman Mints & Coins*, p. 93-94; Anuța Boldureanu, *Moneda otomană (1512-1603)*, p. 22; Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 42, 49.

Enkhuisen [IV], localitate în provincia West-Friesland; astăzi în Olanda. ♦ După 1586, aici a funcționat un atelier monetar ambulatoriu al provinciei West-Friesland.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 89; Delmonte, *Le Benelux d'argent*, nr. 972-974, 1021-1021b.

etalon monetar (germ.: *Münzfuß, Währung*) [VI], unitatea monetară fixată și recunoscută de emitent ca măsură a valorii; este adoptată convențional ca bază a sistemului monetar.

Murgu, Isărescu, *Aurul*, p. 81; Kirițescu, *Moneda*, s.v. **etalon monetar**.

etalonul monetar Graumann (rom.), ➤ **Graumannscher Münzfuß** [VI].

F

fouillée (fr.), ➤ **subaeratus** [V].

Franken (germ.), ➤ **Cercul monetar al Franconiei** [VI].

Friedrich von Kettler [II], duce de Kurland & Semigalia (1587 – 17 aug. 1642). ♦ Fiul și succesorul lui Gothard Kettler, frate cu Wilhelm von Kettler. ♦ A emis monede de argint (Schilling, Dreigröschchen).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 551; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Kurland (Courland, Curland), Duchy**; Davenport, *East Baltic Regional Coinage*, nr. 221-231; Kruggel, Gerbaševskis, *Herzogtums Kurland*, p. 59-105.

Frisia de Est (rom.), **Comitatul de Ostfriesland** [I].

Fünfkirchen (germ.), **Pécs** [IV].

G

Gérard de Groesbeeck (fr.), **Gerard van Groesbeeck** [II].

Gerard van Groesbeeck (fr.: *Gérard de Groesbeeck*) [II], episcop de Luik (1564 – decedat la 23 dec. 1580). ♦ A emis la Hasselt specii de argint (Rijksdaalder) și de aur (Florin d'or, Couronne d'or – imitații ale acelorasi nominaluri ale lui Hercule II de Ferrara).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 218; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Liege, Bishopric**; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8415-8416; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 341-342; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 450-454; *Gold Coins*, p. 132, nr. 309-309.

Gorinchem / Gorkum [IV], localitate în provincia Holland; astăzi Brielle, Olanda. ♦ La inițiativa autorităților locale, între 1584 și 1589, a emis monedă pentru regiunea Ommelanden.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 88; Delmonte, *Le Benelux d'argent*, nr. 645, 646, 725, 726.

Gorizia (it.), **Comitatul de Görz** [I].

Görz (germ.), **Comitatul de Görz** [I].

Gotthard von Kettler [II], mare maestru al Ordinului Livonian (1559-1561), duce de Kurland & Semigalia (1562 – 17 mai 1587, Mittau). ♦ În calitate de mare maestru al Ordinului Livonian a emis monede de argint (Schilling, Ferding, ½ Taler de necesitate, Taler de necesitate) și de aur (Dukat, 1-3/8 Dukat, 2-½ Dukat). § După 1561, în calitate de duce ereditar al Kurlandei și Semigaliei, a bătut numai piese de argint (Doppeldener, Schilling, Dreigrösch, Taler).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 551; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Livonian Order of Knights (Knights of the Sword)**; Федоров, *Монеты Прибалтики*, p. 90-92, 324-325; Davenport, *East Baltic Regional Coinage*, nr. 73-90, 216-220; Kruggel, Gerbaševskis, *Herzogtums Kurland*, p. 23-58.

Graumanscher Münzfuß (rom.: *etalonul monetar Graumann*) [VI], creat în 1750 la inițiativa lui Johann Philipp Graumann, director general al monetăriei sub Friedrich II. Moneda standard devenea Preußischer Taler, care se diviza în 24 Gute Groschen sau 288 Pfennig; din 1821 valora 30 Silbergroschen sau 360 Pfennig. În secolul XVIII, a fost răspândită în statele germane din nord și centrul Imperiului. Noul etalon monetar pentru Brandenburg-Prusia era denumit 14-Thalerfuß sau 21-Guldenfuß, deoarece dintr-o marcă de Köln (233,856 g AR) se băteau 14 Taleri (16,704 g) sau 21 Guldeni de argint (11,136 g). Cu o ușoară deviere în urma înțelegerii monetare de la Viena (Wiener Münzvertrag, 1857) a rămas valabil în Germania până în 1907.

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Graumanscher Münzfuß**.

Groningen (fr.: *Groningue*) [IV], la început, o așezare rurală fortificată în provincia Drenthe; care a preluat numele centrului după 1586; astăzi în Olanda.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 90; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, p. 168-169; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 179-180, 626, 728-738, 1121-1122a; *SCWC 1601-1700*, p. 1200-1203.

H

Hoorn [IV], localitate situată în provincia West-Friesland; astăzi în Olanda. ♦ După 1586, aici a funcționat un atelier monetar ambulant pentru provincia West-Friesland.

Atelierul a funcționat și în perioada Regatului Olandei (1806-1810) când a emis piese de bronz pentru Indiile Orientale.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 89; idem, *Traité* (1899), p. 632.

I

ikilik (rom.: 80 parale) [III], emisiune otomană de argint pusă în circulație în ultimul an al domniei lui Abdülhamid I. A fost destinată, în principal, susținerii efortului de război cu Rusia.

Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 134, 253.

Ivan IV *cel Groaznic* (rom.), ➤ **Ivan IV Vasilyevich** [II].

Ivan IV Vasilyevich (rom.: *Ivan cel Groaznic*, rus.: *Ива́н Четвёртый Васи́льевич, Ива́н Гро́зный*) [II], mare cneaz de Moscova (3 dec. 1533 / țar de la 16 ian. 1547 – 18 mar. 1584, Moscova). ♦ Fiul lui Vasili III, tatăl lui Feodor I. A fost primul cneaz moscovit care s-a autointitulat țar cu prilejul încoronării solemne oficiate de mitropolit. Chiar dacă nu a coincis cu o reformă monetară, momentul politic este important și considerat de numismații ruși drept începutul istoriei monetare moderne a Rusiei. ♦ S-a continuat baterea vechilor piese de argint, denga și kopek, în sistemul 2 denga = kopek, 100 kopek = 1 rubla (monedă de calcul).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 555.

J

Jan I van Bronkhorst (fr.: *Jean I de Bronkhorst*) [II], conte de Gronsfeld (1508-1558). ♦ A emis piese de argint (Daalder, Filipdaader, Karolusgulden) și de aur (Rijnse goudgulden – florin de aur renan, Gouden kroon – coroana de aur, Rijdengulden – florin de aur cu cavaler, Postulaat goudgulden – florin de aur cu Sf. Martin).

Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Gronsfeld (Gronsveld)**, *Free Barony*, Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 226-229; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 739-742; *Gold Coins*, p. 504, nr. 86c-86g.

Jean I de Bronkhorst (fr.), ➤ **Jan I van Bronkhorst** [II].

Jever (germ.), ➤ **Senioria de Jever** [I].

Johann (Hans) von Tiefen [II], mare maestru al Ordinului Teuton (1489 – 25 aug. 1497). ♦ A emis Schilling cu legenda MAGIS IOHIS PRV (av).

Engel, Serrure, *Traité* (1905), p. 1331; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Teutonic Order**.

K

Klausenburg (germ.), ➤ **Kolozsvár** [IV].

Kolozsvár (lat.: *Castrum Clus, Claudiopolis*, germ.: *Klausenburg*) [IV], astăzi Cluj-Napoca, jud. Cluj, România. ♦ Pentru activitatea monetară din secolul XIV informațiile sunt limitate. În prima jumătate a veacului următor, împreună cu Segesvár și Corona, a sprijinit efortul militar al lui Hunyadi János. Szápolyai János a bătut monede de argint în 1527 și 1537/1538 și monede de aur între 1530-1540. Sub împăratul Rudolf II. a emis între anii 1598 și 1605, apoi sub kuruți între 1705 și 1707.

Huszár, *Münzkatalog Ungarn*, p. 24; Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen*, p. 61, 89.

Kurfürstentum Brandenburg (germ.), ➤ **Principatul electoratul de Brandenburg** [I].

Kurrhein (germ.), ➡ **Cercul monetar al Rinului Inferior** [VI].

L

lege monetară (germ.: *Münzgesetz*) [VI], act normativ prin care se stabilesc condițiile emisiunii, circulației și retragerii din circulație a banilor dintr-o țară, în scopul realizării echilibrului monetar în economie.

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Münzgesetz**; Kirîțescu, *Moneda*, s.v. **lege monetară**.

M

mandorla [V], nimb eliptic de stele sau raze care încadrează imaginea lui Iisus sau a Sf. Maria în picioare. În Evul Mediu și în epoca modernă apare pe emisiunile unor state eclesiastice, ale Republicii Veneția și ale orașelor imperiale Goslar, Hamburg, Lübeck.

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Mandorla**.

Maximiliaan van Bergen op Zoom (fr. *Maximilien de Berghes*) [II], principe-arhiepiscop de Cambrai (1556-1570). ♦ A emis piese de argint (Daalder) și de aur (Ecu d'or, Florin d'or).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 220; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8211-8214. Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 281-283bis; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 404-409; *Gold Coins*, p. 178, nr. 110-111a.

Maximilien de Berghes (fr.), ➡ **Maximiliaan van Bergen op Zoom** [II].

Mecklenburg (germ.), ➡ **Ducatul de Mecklenburg** [I].

Medina del Campo [VI], ordonanță monetară emisă de regii catolici Ferdinand II de Aragon și Isabella de Castilla la 14 iunie 1497. Prin abrogarea tuturor sistemelor monetare anterioare și edificarea unui sistem nou, care a constituit punctul de plecare în numismatica spaniolă modernă, Ordonanța a fost cheia de boltă a legislației monetare spaniole până în secolul XIX. ♦ Potrivit noilor reglementări, au fost emise piese de: aur (excelente de la Grenada d'oro = 11 reali și 1 maravedi, cu submultiplii medio), argint (reali = 34 maravedi cu multipli dos, cuatro, ocho și submultiplii medio, cuarto, ochavo) și billon (maravedi de uno, dos, cuatro). ♦ Au fost stabilite șapte ateliere monetare: Burgos, Cuenca, Coruña, Granada, Segovia, Sevilla și Toledo.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 489-491; Schrötter, *Wörterbuch*, s.v. **Excelente, Medina del campo, Peso de à ocho**.

monnaie de compte (fr.) [V], ➡ **bani de calcul**.

Münsterberg (germ.), ➡ **Ducatul de Münsterberg** [I].

muntnamen (ol), ➡ **nominal** [V].

Münzfuß (germ.), ➡ **etalon monetar** [VI].

Münzgesetz (germ.), ➡ **lege monetară** [VI].

Münzamt, Münzhaus, Münzstätte (germ.), ➡ **atelier monetar** [VI].

Münzwert (germ.), ➡ **nominal** [V].

Münzwesen (germ.), ➡ **sistem monetar** [VI].

Mustafa IV [II], sultan (A.H. 1222-1223 / 29 mai 1807 – detronat la 28 iul. 1808). ♦ Fiul lui Abdülhamid I, frate vitreg cu Mahmud II. ♦ A emis monede de argint (akçe, para,

beşlik, onluk, kuruş, altmışlık, yüzlük) şi de aur (altın, zer-i mahbub). ♦ Ateliere: Cezayir, Kostantiniye, Mısır.
Pere, nr. 723-737.

N

Nagyszeben (germ.: *Hermannstadt*, lat.: *Cybinum*, rom.: *Sibiu*) [IV], localitate situată în Transilvania; astăzi Sibiu, jud. Sibiu, România. Începuturile activităţii monetare datează din vremea lui Károly Róbert. Sub I. Mátyás, II. Ulászló şi II. Lajos a bătut goldgulden. Şi-a continuat activitatea sub domnia lui Szápolyai János şi episodic, între 1551 şi 1556, sub ocupaţia imperialilor.

Huszár, *Münzkatalog Ungarn*, p. 24; Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen*, p. 58-61, 89.

Niedersachsen (germ.), ☛ **Cercul monetar al Saxoniei Inferioare** [VI].

Nijmegen (fr.: *Nimègue*) [IV], cel mai vechi oraş în provincia Gelderland; astăzi în Olanda. ♦ Aici a funcţionat un atelier monetar spaniol care a bătut monedă pentru ducatul Gelderland până în 1581. Între 1585 şi 1591 a fost controlat de spanioli.

Delmonte, *Le Bénélux d'or*, p. 104-105; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 629-644, 827, 827a, 1069, 1077-1078a, 1097, 1097a, 1124, 1168; *Gold Coins*, p. 500.

nominal (fr.: *dénomination*, germ. *Münzwert*, ol.: *muntnamen*) [V], numele sub care este cunoscută o anume monedă şi care desemnează valoarea ei. Fiecare nominal se distinge prin greutate, modul, tip, aliaj, legendă şi reprezentă iconografice / heraldică.

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Münzwert**.

O

Oberrhein (germ.), ☛ **Cercul monetar al Rinului Superior** [VI].

Obersachsen (germ.), ☛ **Cercul monetar al Saxoniei Superioare** [VI].

Oels (germ.), ☛ **Ducatul de Oels** [I].

Oettingen (germ.), ☛ **Comitatul de Oettingen** [I].

officina (fr.: *officine*) [V], compartiment, diviziune a unui atelier monetar (monetărie) destinat unei producţii mari în care se desfăşurau identic toate operaţiile necesare emiterii de monede. De regulă, odată cu sigla monetăriei se înscria şi numărul compartimentului (A, B, Γ, Δ).

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Münzstätte**.

officine (fr.), ☛ **officina** [V].

Oraşul imperial Deventer [I], situat în provincia Overijssel, a depins de Cercul monetar al Westfaliei; astăzi comună în provincia Overijssel, Olanda. ♦ Dreptul de a bate monedă i-a fost acordat de Friedrich III. (1452-1493) în 1486. Din 1582, aici a funcţionat un atelier monetar ambulant pentru provincia Overijssel. ♦ A emis piese de: cupru (Duit), bilon ($\frac{1}{2}$ Stuiver, Stuiver), argint (Duit, Stuiver, 2 Stuiver, 5 Stuiver, 6 Stuiver, 8 Stuiver, 10 Stuiver, 14 Stuiver = $\frac{1}{2}$ Florin, 20 Stuiver = Gulden, 24 Stuiver = $\frac{1}{2}$ Leeuwendaalder, 25 Stuiver = $\frac{1}{2}$ Arendsrijksdaalder, 28 Stuiver = Florin, 30 Stuiver = Daalder, 40 Stuiver = Ducaton, 48 Stuiver = Leeuwendaalder = Ducat, 50 Stuiver = Arendsrijksdaalder, 60 Stuiver = 3 Gulden) şi aur (Florin, Dukaat met de ridder). § Între 1534 şi 1589, a emis taleri de uniune cu legenda DAVENTRIE◦CAMPENSIS◦ZWOLLENSIS; cele din

anii 1534-1583 provin din atelierul municipal. § Patronul oraşului era Sf. Lebuin. § Arme: acvila. ♦ Monedele proprii au fost bătute în atelierul municipal (1555-1591, 1598-1711).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 90, 254-255; Davenport, *German Talers 1600-1700*, nr. 5182-5205; idem, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8527-8538; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 927, 931, 938, 938bis, 1069-1093; idem, *Le Bénélux d'argent*, nr. 665-686, 213-215, 665, 683, 687-698, 857-860, 886, 886a, 990-991, 1008, 1038-1038b, 1050, 1070-1070b, 1091-1093a, 1106-1112b, 1137, 1137a, 1153, 1154, 1176, 1185; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 56-57; *Oficiële catalogus zilveren munten* (2), p. 38-49; *Gold Coins*, p. 501, nr. 23-29; *SCWC 1601-1700*, p. 1188-1191.

Oraşul imperial Kampen (fr.: *Campen*) [I], situat în provincia Overijssel, a depins de Cercul monetar al Westfaliei; astăzi comuna Campen (Krummhörn) în provincia Overijssel, Olanda. ♦ Dreptul de a bate monedă i-a fost acordat în 1397. După închiderea vechiului atelier spaniol de la Hasselt, utilajul a fost transferat în oraş unde, din 1582, a funcţionat un atelier monetar ambulant pentru provincia Overijssel. ♦ A emis piese de: cupru (Duit), bilon (Stuiver), argint (Duit, Stuiver, 2 Stuiver, 3 Stuiver, 6 Stuiver, 28 Stuiver = Florin, ½ Ducaton, Ducaton = 40 Stuiver, Ducat = 48 Stuiver, 1/5 Philipdaalder = 10 Stuiver, ½ Philipdaalder = 25 Stuiver, ½ Leeuwendaalder = 24 Stuiver, Rijksdaalder = 48 Stuiver, Leeuwendaalder = 48 Stuiver, Daalder = 30 Stuiver) şi aur (Noble, Dukaat met de ridder). ♦ Între 1534-1589 a emis taleri de uniune cu legenda DAVENTRIE·CAMPENSIS·ZWOLLENSIS; cele din anii 1583-1589 provin din atelierul municipal. § Patronul oraşului era Sf. Nicolas. § Arme: zidul cu cele trei turnuri şi poartă. ♦ Monedele proprii au fost bătute în atelierul municipal (1590-1694).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 90, 254-255; Davenport, *German Talers 1600-1700*, nr. 5182-5205; idem, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8527-8538; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 1053, 1069-1077, 1094-1122; idem, *Le Bénélux d'argent*, nr. 665-686, 207-212, 666, 684, 699-710, 861-863, 887-888, 952, 992-994, 1039-1049, 1059, 1059a, 1094, 1113-1113c, 1138, 1138a; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 58-60; *Oficiële catalogus zilveren munten* (2), p. 38, 49-57; *Gold Coins*, p. 501, nr. 27-29, p. 507, nr. 147-161; *SCWC 1601-1700*, p. 1211-1214.

Oraşul imperial Kempten (lat.: *Campodunum*) [I], aparţinea de Cercul monetar al Suabiei; astăzi în regiunea administrativă Suabia, landul Bavaria, Germania. ♦ În 1510, Maximilian I von Habsburg i-a garantat dreptul de a bate monedă. § Primele emisiuni de aur (Goldgulden) datează din anii 1511-1548, ultimele (Dukat) din 1730. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 353; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Kempten, Free City**; *Gold Coins*, p. 256, nr. 1427-1429; Davenport, *German Talers 1600-1700*, nr. 5422-5426; Mey, *European Crown*, nr. 462-479; Davenport, *German Talers 1500-1600*, nr. 9356-9366.

Oraşul imperial Köln (lat.: *Colonia Agrippina*) [I], aparţinea de Cercul monetar al Westfaliei; astăzi localitate în Renania de Nord – Westfalia, Germania. ♦ Privilegiul monetar l-a dobândit în secolul X, statutul de oraş liber imperial în 1474. § Ultimele emisiuni de aur datează în 1793. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 252-253; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Cologne, City**; Davenport, *German Talers 1600-1700*, nr. 5156-5173; Mey, *European Crown*, nr. 528-537; Davenport, *German Talers 1500-1600*, nr. 9144-9159A.

Oraşul imperial Nürnberg [I], aparţinea de Cercul monetar al Franconiei; astăzi în Bavaria, Germania. ♦ Primele emisiuni imperiale datează din vremea lui Konrad III. von Hohenstaufen (1132-1152). Friedrich II. a garantat aşezării statutul de oraş imperial, statut rămas în vigoare până în 1806. § În 1422, oraşul a primit dreptul să bată monedă proprie; doi ani mai târziu, a emis primele monede de argint. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 326; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Nuernberg (Nuremberg), Free City**; *Gold Coins*, p. 270-274, nr. 1796-1927; Davenport, *German Talers 1700-1800*, nr. 2479-2499; idem, *German Talers 1600-1700*, nr. 5634-5669; Mey, *European Crown*, nr. 749-764.

Orașul imperial Regensburg (it. *Ratisbona*, lat. *Castra Regina*) [I], aparținea de Cercul monetar al Bavariei; astăzi în districtul Regensburg, landul Bavaria, Germania. ♦ Așezarea și-a dobândit independența în 1180 și dreptul regalian în 1230. Între 1663 și 1802, a fost sediul permanent al Reichstagului. În 1803 a fost cedat episcopatului de Dalberg împreună cu care a fost anexat la Bavaria în 1810. ♦ A produs numeroase monede de argint și de aur cu multipli și diviziuni. Primele emisiuni (Goldgulden) datează din 1512, primii taleri în 1535, primii ducati în 1542; ultimele emisiuni din 1803. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 334; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Regensburg, Free City**; Davenport, *German Talers 1700-1800*, nr. 2607-2633; idem, *German Talers 1600-1700*, nr. 5742-5773; Mey, *European Crown*, nr. 850-862; *Gold Coins*, p. 232, nr. 2454-2571; SCWC 1601-1700, p. 714-722; SCWC 1701-1800, p. 512-524; SCWC 1801-1900, p. 476.

Orașul imperial Zwolle [I], situat în provincia Overijssel, a depins de Cercul monetar al Westfaliei; astăzi capitala provinciei Overijssel, Olanda. ♦ Dreptul de a bate monedă i-a fost acordat de Friedrich III. (1452-1493) în 1488. Din 1582, aici a funcționat un atelier monetar ambulant pentru provincia Overijssel. ♦ A emis piese de: cupru (Duit), bilon (2 Stuiver), argint (1/8 Stuiver, 2 Stuiver, 3 Stuiver, 6 Stuiver, 28 Stuiver = Florin, 30 Stuiver = Daalder, Gulden, 3 Gulden = 60 Stuiver, 1/2 Arendsrijksdaalder = 25 Stuiver, 1/2 Leeuwendaalder = 24 Stuiver, Arendsrijksdaalder = 50 Stuiver, Leeuwendaalder = 48 Stuiver, Rijksdaalder, 1/2 Ducaton = 20 Stuiver, Ducaton = 40 Stuiver) și aur (Florin, Dukaat met de ridder). § Între 1534-1589 a emis taleri de uniune cu legenda DAVENTRIE-CAMPENSIS-ZWOLLENSIS. § Patronul orașului era Sf. Mihail. § Arme: crucea. ♦ Monedele proprii au fost bătute în atelierul municipal (1591-1694).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 90, 254-255; Davenport, *German Talers 1600-1700*, nr. 5182-5205; idem, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8527-8538; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 1069-1077, 1123-1140; idem, *Le Bénélux d'argent*, nr. 665-686, 667, 685, 686, 711-724a, 864-867, 889, 953, 995, 995a, 1041-1042a, 1060, 1095, 1096, 1114, 1115, 1139, 1139a, 1177; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 61-62; *Oficiële catalogus zilveren munten* (2), p. 38, 57-65; *Gold Coins*, p. 501, nr. 27-29, p. 510, nr. 206-215; SCWC 1601-1700, p. 1236-1240.

Orașul Magdeburg [I], a depins de Cercul monetar al Saxoniei Inferioare; astăzi capitala landului Saxonia-Anhalt, Germania. ♦ Dreptul regalian l-a primit în 1474. A emis numeroase specii de argint. Primele piese de aur datează din 1551, ultime în 1675. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 286; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Magdeburg, City**; *Gold Coins*, p. 260, nr. 1531-1550; Davenport, *German Talers 1600-1700*, nr. 5508-5529; Mey, *European Crown*, nr. 597-604a; Davenport, *German Talers 1500-1600*, nr. 9445-9454; SCWC 1601-1700, p. 599-604.

Oswald II van den Berg [II], conte de s'Heerenberg (1511-1546). ♦ A emis piese de argint (Daalder) și de aur (St. Jans goudgulden = florini de aur cu Sf. Ioan).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 244-245; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Berg (s'Heerenberg)**; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8576; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 705; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 568; *Gold Coins*, p. 504, nr. 87.

Österreich (germ.), ➡ **Cercul monetar al Austriei** [VI].

P

Passierstein (germ.), ➡ **piatra de visterie, piatră blanc** [V].

Pécs (germ.: *Fünfkirchen*, lat.: *Quinque Ecclesiae*) [IV], astăzi Pécs, în comitatul Szerém, Ungaria. ♦ Monetăria și-a desfășurat activitatea între anii 1283 și 1430/1437. Sub regii de Anjou s-a bucurat de o mare importanță, devenind monetărie de prim rang.

Huszár, *Münzkatalog Ungarn*, p. 24-25; Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen*, p. 47-48.

Petru II [II], voievod, domn al Țării Moldovei (13 iul. 1447 – după 15 sept. 1447, 23 febr. 1448 – 23 martie 1449; asociat cu Ștefan II, 1444-1445). ♦ Fiul lui Alexandru I. ♦ A emis jumătăți de groși (AE, Bi, AR), groși (AE, Bi) și dubli groși (Bi, AR) cu legenda +MONETA•PET (av.) și +RI•WAIWODE (rv.). ♦ O clasificare pe tipuri s-a făcut ținând seama, în principal, de scutul de pe revers. I: despicat (fascii și cruce patriarhală); II: despicat (două flori de crin așezate opus, fascii) cu coroană deasupra; III: despicat (fascii și pumnal) cu litera K deasupra.

MBR, p. 72-73, nr. 539-550b.

Petru III Aron [II], voievod, domn al Țării Moldovei (după 15 oct. 1451 – febr. 1452, 25 aug. 1454 – 8 febr. 1455, 25 mai 1455 – 14 apr. 1457). ♦ Fiul nelegitim al lui Alexandru I. ♦ A emis jumătăți de groși (bilon, AR) și groși (AE, Bi, AR) cu legenda +MONETA•PETRI sau +PETRVS•VAIVODA•D•M (av.) și +WAIWODE MOL, respectiv, +MONETA MOLDAVIE (rv.). ♦ Tipologia monedelor este dată de mobilele scutului. I: două spade încrucișate (spade cu gardă), deasupra siglă; II: cruce cu brațe egale despicate în extremități, deasupra coroană, în câmp litere.

MBR, p. 76-77, nr. 585-603; Aurel H. Golimas, în *BSNR*, LXX-LXXIV (1976-1980), 124-128, 1981, p. 321-330.

piatra de visterie, piatră blanc (fr.: *dénieral de la trésorerie*, germ.: *Passierstein*) [V], unitate ponderală ce servea la controlarea greutateii monetare. În 1837, în vremea lui Mihail Grigore Sturdza, era confecționată din aramă (3,48 g) și se folosea la cântărirea galbenului austriac și olandez în Principatul Moldovei.

E. Rezmertiță, în *BSNR*, LXXV-LXVI (1981-1982), 129-130, 1983, p. 391-392.

plattierten (germ.), **subaeratus** [V].

politică monetară [VI], ansamblul principiilor și normelor utilizate de stat pentru realizarea echilibrului dintre masa banilor aflată în circulație și nevoile de bani ale economiei.

Jinga, *Moneda*, p. 236; Kirițescu, *Moneda*, s.v. **politică monetară**.

Principatul electoratul Brandenburg (germ.: *Kurfürstentum Brandenburg*) [I], a depins de Cercul monetar al Saxoniei Superioare. ♦ A evoluat din Margraviatul Brandenburg (germ.: *Markgrafschaft Brandenburg*) fondat la 3 oct. 1157. La 25 dec. 1356 margravii au devenit prinți electori ai Imperiului, titulatură păstrată până la 6 aug. 1806. În 1415, prinții din ramura protestantă franconă de Hohenzollern au ocupat tronul electoral. Prin moștenirea Ducatului Prusia, la 27 august 1618, principele Johann Sigismund a realizat uniunea personală Brandenburg-Prusia (până în 1657 Prusia a rămas vasală regelui polon). Statul format astfel a fost cunoscut sub numele de Brandenburg-Prusia și a fost predecesorul Regatului Prusiei. Cu toate că titlul cel mai important al electorilor era de rege al Prusiei, baza puterii acestora a rămas în Brandenburg, la Berlin și Potsdam. ♦ Odată cu monede de aur (Goldgulden, Halbdukat, Dukat, Doppeldukat, Fünfdukaten, Zehndukaten = Portugaleser) au fost bătute numeroase specii de argint (Scherfe, Vierchen, Schilling, Pfennig, Doppelpfennig, 3 Pfennig = Dreier, 6 Pfennig, 8 Pfennig, 24 Pfennig, Korting, Kreuzer, 3 Kreuzer, VI Kreuzr, XV Kreuzer = 1/6 Taler, 24 Kreuzer, Halbgroschen, Groschen, Dreipölker, Dreigröschel, VI Gröschel,

Engelgroschen, Vierteltaler = Ort, Halbtaler, Taler, Doppeltaler). § Dintre piesele de argint emise de prinții electori în secolul al XVI-lea, Groschen rămâne nominalul reprezentativ, fiind cel mai stabil și cel mai căutat în epocă. § Primii taleri sunt emiși în 1521. ♦ Ateliere: Angermünde, Berlin, Brandenburg, Driesen, Frankfurt / Oder, Halberstadt, Köln an der Spree, Königsberg, Krossen, Küstrin, Kyritz, Magdeburg, Minden, Rathenau, Regenstein, Salzwedel, Stendal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 381; E. Bahrfeld, *Das Münzwesen der Brandenburg unter den Hohenzollern bis zum grossen Kurfürsten, von 1415 bis 1640*, Verlag von W. H. Kuhl, Berlin, 1895, 572 p. + XXXV Tafel; Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 297-299; E. Bahrfeld, *Das Münzwesen der Brandenburg unter Friedrich Wilhelm, dem grossen Kurfürsten, und Kurfürst Friedrich 3. 1640-1701*, Verlag von A. Richmann & Co, Halle, 1913, 174 p. + XXVII Tafel; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Brandenburg**; Mey, *European Crown*, nr. 41-56; Neumann, *Brandenburg-preußische Münzprägungen*.

Principatul Transilvania [I], statul celor trei *natio* creat în urma mutării capitalei și găzduirii adunărilor dietale în Transilvania, desființării instituției voievodatului și extinderii sistemului *Unio Trium Nationum* la comitatele din *Partium*. Procesul a fost de durată și s-a încheiat odată cu semnarea tratatului de la Speyer (16 aug. 1570). ♦ În activitatea monetară a principatului se disting două etape: 1° autonomă, de la Báthori Zsigmond, când au fost bătute primele monede purtând efigia emitentului, până la 1690, interval ce poate fi extins până la 1711, când s-a încheiat domnia principelui II. Rákóczi Ferenc; 2° administrația imperială, începe cu ducății de aur bătuți la Sibiu, din 1692, cu legenda MONETA NOVA TRANSYLVANIAE, și se termină în 1780 când stema principatului dispare de pe monedele imperiale. § Între 1692 și 1711 monedele au fost emise alternativ la Sibiu și Cluj. Din 1713 a funcționat numai monetăria de la Alba Iulia. Prin decretul din 6 iulie 1766 s-a decis un nou sistem de marcare pentru toate monetările din imperiu; pentru Alba Iulia (Karlsburg) era stabilită litera E. ♦ Sistemul monetar: 1 denár = 2 obolus, 1 Krajcár = 2 denár, 1 poltura = 3 denár, 1 garas = 3 Krajcár, 1 Gulden = 60 Krajcár, 1 tallér = 2 gulden. ♦ Ateliere monetare: Alba Iulia, Sibiu, Cluj.

Huszár Lajos, în *A történeti Erdély*, Budapest, 1963; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8794-8808; Velter, *Colecția „Orghidan”*; Huszár, Pap, Winkler, *Erdélyi Éremművész*, p. 193-199; SCWC 1601-1700, p. 1388-1426.

Provincia Friesland, Frisia (fr.: *Frise*, ol.: *Fryslân*) [I], astăzi în Olanda. Seniorie sub Karl V. (1543-1555) și administrație spaniolă în Țările de Jos (1555-1576); provincie olandeză. ♦ A bătut monede de: cupru (Duit, 2 Duit), argint (Duit, 2 Duit, Stuiver, 2 Stuiver, 3 Stuiver, 6 Stuiver, 7 Stuiver = ¼ Florin, 10 Stuiver, 14 Stuiver = ½ Florin, 20 Stuiver = ½ Ducaton, 24 Stuiver ½ Leeuwendaalder = ½ Rijksdaalder = ½ Ducat, 28 Stuiver = Florin, 30 Stuiver = Arendsdaalder van 60 Groot, 40 Stuiver = Gulden, 48 Stuiver = Leeuwendaalder = Rijksdaalder, 50 Stuiver = Arendsrijksdaalder, 60 Stuiver = 3 Gulden) și aur (Goudgulden, Rezenobel, Dukaat, Dukaat met de ridder). ♦ Atelier monetar: Leeuwarden (1580-1756), Reiderschans (1591-1594).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 57, 68, 88; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 18, 19, 29, 997-1031; idem, *Le Bénélux d'argent*, nr. 78, 791, 792, 800, 819-822, 849-854a, 880-883, 894-894b, 906, 907, 917, 947, 960, 983-985, 1007, 1033-1033b, 1056-1056b, 1073, 1087-1089, 1100-1104, 1151, 1151a, 1157, 1160, 1162, 1183, 1183a, 1204, 1205; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 63-67; *Oficiële catalogus zilveren munten* (2), p. 65-77; *Gold Coins*, p. 501-502, nr. 33-35, 510-513, nr. 216-228; SCWC 1601-1700, p. 1191-1196.

Provincia Gelderland (eng.: *Guelders*, fr.: *Gueldre*, germ.: *Geldern*) [I], astăzi în Olanda. a. Ducat sub Karl V. (1543-1555) și administrație spaniolă în Țările de Jos (1555-1576); b. în Republica Provinciile Unite (1581-1795); c. în Republica Batavă (1795-1806). ♦ A emis piese de: cupru (Duit), argint (Duit, Stuiver, 2 Stuiver, 6 Stuiver, 10 Stuiver, 20 Stuiver = Gulden, 24 Stuiver = ½ Rijksdaalder = ½ Leeuwendaalder,

30 Stuiver = Dalder, 40 Stuiver = Ducaton = 2 Gulden, 48 Stuiver = Rijksdaalder = Leeuwendaalder, 60 Stuiver = 3 Gulden) și aur (Rozenobel, Dubbele dukaat de tip spaniol, Dukaat de tip unguresc, Dukaat met de ridder). ♦ Ateliere monetare: Nijmegen (1543-1555, 1577-1582, 1585-1591), Harderwick (1583-1803), Zutphen (1582-1583).

P. O. van der Chrijs, *De Munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland van der vroegste Tijden tot aan de Pacificatie van Gend*, Haalen, Erven F. Bohm, 1852, 469 p. + XXX pl.; Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 58, 63, 66, 87; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 545, 583-666, 1171A; idem, *Le Bénélux d'argent*, nr. 3, 8, 29-33, 61-63, 84-85, 92, 99, 106, 112, 121, 130, 135-136, 223b, 513-523, 788-790, 793-795, 801-803, 808-810, 815-816a, 824-826, 868, 869, 890-890b, 895-895b, 898, 899, 909, 910, 919-920, 929, 930, 938-938c, 954, 954a, 962-966, 997, 998, 1009-1012, 1044, 1045, 1066, 1075, 1076, 1123, 1123a, 1140, 1141, 1145, 1155, 1163, 1178, 11861191-1193, 1205a; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 33-39; *Oficiële catalogus zilveren munten* (2), p. 3-19; *Gold Coins*, p. 503, nr. 71-79, 511, nr. 229-243; SCWC 1601-1700, p. 1196-1200.

Provincia Groninger Ommelanden (eng.: *territory of Groningen*, fr.: *Pays de Groningue*, germ.: *Umland*) [I], astăzi în Olanda. a. Comitat spaniol în Țările de Jos (1555-1581). b. Orașul cu împrejurimile sale în Republica Provinciile Unite (1581-1795). ♦ A emis piese de: cupru (Duit), billon ($\frac{1}{2}$ Stuiver), argint (Stuiver, 6 Stuiver, 28 Stuiver = Florin, Ducaton, Ducat) și aur (Rozenobel, Dukaat de tip spaniol, Dukaat met de ridder, Grote gouden rijder, Gouden dukaton). ♦ Ateliere monetare: Appingedam (1579-1580), Gorinchem (1584-1585), Culemborg (1589-1591), Groningen (1673-1692), Harderwijk (1738-1772).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 66, 90; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 1168, 1169; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 139-140, 725-727, 807, 807a, 996, 996a, 1043, 1043a, 1116-1120b; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 68-71; *Oficiële catalogus zilveren munten* (2), p. 78-83; *Gold Coins*, p. 511, nr. 244-245; SCWC 1601-1700, p. 1200-1203.

Provincia Holland [I], astăzi în Olanda. a. Comitat sub Karl V. (1506-1555) și administrație spaniolă în Țările de Jos (1555-1581); b. în Republica Provinciile Unite (1581-1795); c. în Republica Batavă (1795-1806); d. în Regatul Olandei (1806-1810). ♦ A emis piese de: cupru (Duit), argint (Stuiver, 2 Stuiver, 3 Stuiver, 5 Stuiver = $\frac{1}{4}$ Gulden, 6 Stuiver, 10 Stuiver, 28 Stuiver = Florin, $\frac{1}{2}$ Gulden, Gulden, 2 Gulden, 3 Gulden = 60 Stuiver, $\frac{1}{2}$ Ducaton, Ducaton, 2 Ducaton, $\frac{1}{2}$ Ducat = 24 Stuiver, Ducat = 48 Stuiver, 2 Ducat, $\frac{1}{2}$ Daalder = 20 Stuiver, $\frac{1}{2}$ Leeuwendaalder = 24 Stuiver, $\frac{1}{2}$ Rijksdaalder, Rijksdaalder = 48 Stuiver, Leeuwendaalder = 48 Stuiver, 2 Rijksdaalder, 2 Leeuwendaalder) și aur (20 Gulden, Dukaat, Dukaat met de ridder). ♦ Atelier monetar: Dordrecht (1573-1806), Amsterdam (1672-1673).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 57, 63, 64, 66, 86, 89; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 296-299, 548, 721-824, 1170A, 1171B, 1176B; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 5-5a, 10, 39-41, 71-72, 89, 94-94c, 101, 108, 141a-b, 829-832a, 870, 871, 891, 896, 900, 901, 911, 912, 921-922, 931, 932, 939-939b, 955, 968-969a, 999, 1013-1018b, 1046, 1047, 1061, 1126-1129, 1142, 1143, 1146, 1156, 1159, 1161, 1170-1172, 1179, 1195-1198, 1206-1208; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 10-14; *Oficiële catalogus zilveren munten* (1), p. 1-14; *Gold Coins*, p. 506, nr. 136-146, p. 511-512, nr. 246-260; SCWC 1601-1700, p. 1204-1210.

Provincia Overijssel [I], astăzi în Olanda. a. Seniorie sub Karl V. (1523-1555) și administrația spaniolă în Țările de Jos (1555-1581). b. Provincie în Republica Provinciile Unite (1581-1795) ♦ A emis piese de: cupru (Duit, 2 Duit), argint (Stuiver, 2 Stuiver, 6 Stuiver, 28 Stuiver = Florin, 30 Stuiver = Daalder, Gulden, 2 Gulden, 3 Gulden = 60 Stuiver, $\frac{1}{2}$ Ducaton = 20 Stuiver, Ducaton = 40, Ducat = 48 Stuiver, $\frac{1}{2}$ Rijksdaalder = 24 Stuiver, $\frac{1}{2}$ Leeuwendaalder = 24 Stuiver, Rijksdaalder = Leeuwendaalder = 48 Stuiver, Leicesterdaalder = 48 Stuiver) și aur (Rezenobel, Dubbele dukaat, Dukaat de tip spaniol, Dukaat de tip unguresc, Dukaat met de ridder, Grote gouden ridder). ♦ Ateliere

monetare: Hasselt (1577-1581, Harderwijk (1760-1761) și ambulante Deventer (1582-1680), Kampen (1582-1796), Zwolle (1582-1680).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 63, 66, 87-88, 90; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 546, 1033-1068, 1152; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 48-50a, 81-82a, 87, 87a, 96, 103, 117, 126, 134, 223a, 805, 806, 812-814, 855-856a, 884, 885, 908, 918, 948-951, 961, 961a, 986-989, 1034-1037, 1057, 1068, 1090, 1105, 1134-1136, 1152, 1152a, 1158, 1184; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 51-55; *Oficiële catalogus zilveren munten* (2), p. 28-38; *Gold Coins*, p. 508, nr. 171-173, p. 512, nr. 261-274; *SCWC 1601-1700*, p. 1216-1219.

Provincia Utrecht [I], provincie; astăzi în Olanda. a. Provincie anexată la Imperiu în 1523; episcopat sub administrație spaniolă în Țările de Jos (1555-1581); b. în Republica Provinciile Unite (1581-1795); c. în Republica Batavă (1795-1806); d. în Regatul Olandei (1806-1810). ♦ A emis piese de: cupru (Duit), billon (Stuiver), argint (Stuiver, 2 Stuiver, 3 Stuiver, 6 Stuiver, 10 Stuiver = ½ Gulden, Gulden, 3 Gulden = 60 Stuiver, ½ Ducaton = 20 Stuiver, Ducaton = 60 Stuiver, ½ Ducat = 24 Stuiver, Ducat = 48 Stuiver, ½ Rijksdaalder = 24 Stuiver, ½ Leeuwendaalder, Daalder = 40 Stuiver, Rijksdaalder, Leeuwendaalder = 48 Stuiver) și aur (Dukaat, Dubbele dukaat, Rezenobel, Dukaat met de ridder, Grote gouden ridder). ♦ Atelier monetar: Utrecht (1577-1808).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 63, 66, 87, 89; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 923-996, 1170B, 1171C, 1175, 1176A, 1177-1183, 1185, 1187, 1188, 1191, 1193-1253; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 46-47a, 79-80, 86, 95, 102, 109, 116-116a, 125, 133, 137-138, 799, 817-818, 840-848, 877-879, 893a, 904-905, 915-916, 928, 928a, 937, 942-946, 958, 959, 979-985, 1004-1006, 1029-1032, 1053-1055, 1067, 1086, 1132, 1133, 1150, 1166, 1167, 1174, 1175, 1182, 1189-1190b, 1201-1203, 1205d; *Oficiële catalogus zilveren munten* (1), p. 41-57; *Gold Coins*, p. 513, nr. 275-289; *SCWC 1601-1700*, p. 1219-1224.

Provincia West Friesland (fr.: *Westfrise*, ol.: *West-Friesland*, *West-Fryslân*) [I], astăzi în Olanda. ♦ A emis piese de: cupru (½ Duit, Duit, 2 Duit), argint (Duit, Stuiver, 2 Stuiver, 3 Stuiver, 6 Stuiver, 10 Stuiver = ½ Gulden, Gulden, 2 Gulden = 40 Stuiver, 3 Gulden = 60 Stuiver, ½ Ducaton = 20 Stuiver, Ducaton, ½ Ducat, Ducat, Florin = 28 Stuiver, ½ Leeuwendaalder = 24 Stuiver, ½ Rijksdaalder, Daalder = 40 Stuiver, Leeuwendaalder = 48 Stuiver, Rijksdaalder) și aur (Duit, Dukaat de tip unguresc, Dubbele dukaat met de ridder, Dukaat met de ridder, Grote gouden rijder). ♦ Atelierele monetare între 1586-1796: în absența atelierelor particulare, aici s-a optat pentru soluția unui atelier mobil plasat succesiv la Hoorn, Enkhuisen și Medemblik, inițial pentru un termen de trei ani, mai apoi pentru șapte ani și, în final, pentru zece ani.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 86, 88-89; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 833-870; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 833-836c, 872-873a, 923-925a, 933-935, 940-940d, 956, 956a, 970-974, 1000-1001, 1019-1023, 1048-1050, 1064-1065, 1080-1081a, 1099-1099b, 1130, 1130a, 1144-1144c, 1147-1148, 1164, 1173, 1180, 1187, 1199, 1200, 1205b; *Oficiële catalogus zilveren munten* (1), p. 14-27; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 16-20; *Gold Coins*, p. 513, nr. 290-299; *SCWC 1601-1700*, p. 1225-1235.

Provincia Zeeland (eng.: *Zealand*, fr. *Zélande*, germ. *Seeland*) [I], astăzi în Olanda. a. Comitat spaniol în Țările de Jos (1555-1581); b. în Republica Provinciile Unite (1581-1795). ♦ A emis piese de: cupru (Duit, 2 Duit), argint (Stuiver, 2 Stuiver, 2½ Stuiver, 3 Stuiver, 6 Stuiver, 10 Stuiver, 30 Stuiver = Daalder, 3 Gulden, 15 Gulden, 30 Gulden, 60 Gulden, ½ Rijksdaalder = 24 Stuiver, ½ Leeuwendaalder, Rijksdaalder, Leeuwendaalder, 2 Daalder = 60 Stuiver, Ducat, Ducaton = 40 Stuiver) și aur (Rozenobel, Dukaat de tip spaniol, Dukaat met de ridder, Grote gouden rijder, Gouden dukaton). ♦ Atelier monetar: Middelburg (1580-1797).

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 57, 68; Delmonte, *Le Bénélux d'or*, nr. 871-922, 1151; idem, *Le Benelux d'argent*, nr. 42, 42a, 73, 141c-e, 797, 798, 804, 811, 811a, 837-839b, 874-876, 892, 897, 902, 903, 913, 914, 926-927, 936, 941, 941a, 957, 975-978, 1002, 1003, 1024-1028a, 1051, 1052, 1062, 1063, 1071, 1072, 1074, 1074a, 1082-1085a, 1131, 1131a, 1149, 1149a, 1165, 1181, 1188, 1205c, 1209; *Oficiële catalogus koperen munten*, p. 21-27; *Oficiële catalogus zilveren munten* (1), p. 29-41; *Gold Coins*, p. 513-514, nr. 299a-314; *SCWC 1601-1700*, p. 1231-1235.

Prusia (rom.), ➤ **Ducatul de Prusia** [I].

Prusy Książęce (pol.), ➤ **Ducatul de Prusia** [I].

Q

Quinque Ecclesiae (lat.), ➤ **Pécs** [IV].

R

Ratisbona (it.), ➤ **Orașul imperial Regensburg** [I].

Regatul Boemiei [I], întemeiat în anul 1086, la încoronarea lui Wratislaw II cneazul Moraviei (1059-1061) și Boemiei (1061-1092). După uniunea dinastică ungaro-boemiană, realizată sub dinastia de Luxemburg (1419-1437), Habsburg (1437-1453) și Jagello (1471-1526), alegerea arhiducelui Ferdinand I. von Habsburg în 1526 a restabilit ereditatea tronului Boemiei în favoarea descendenților acestuia. În 1626, i-a fost desființată autonomia statală. ♦ Primele monede sunt bătute de Boreslav I (929-967). ♦ Sub Václav II (1278-1305; *Wacław I* în Polonia Mică, din 1300; *Vencel* în Ungaria, din 1301) au fost lansate primele emisiuni pražský groše (*grossus pragenses*), după modelul gros tournois, imitate mai târziu de Kazimierz IV în atelierele poloneze. § Primii florini de aur boemieni apar în timpul lui Jan I Lucemburský (1310-1346). ♦ În activitatea monetară a regatului se disting patru etape: 1° denarii cehi (mijlocul secolului X – 1210); 2° bracteții cehi (1210-1300); 3° groși cehi (1300-1547); 4° talerii cehi (1519-1857). ♦ Ate-
lierele monetare: Praga, Kutteneberg, Joachimsthal și Budweis.

Emanuela Nohejlová-Prátová, *Krása české mince*, Praha, 1955, 191 p. + 32 pl.; J. Smolik, *Pražské Groše a jejich Dily, 1300-1547*, Praha (reprint), 1971; K. Castelin, *Grossus Pragensis. Der Prager Groschen und seine Teilstücke 1300-1547*, 2nd ed., Braunschweig, 1973; Jarmila Hásková, *Pražské groše (1300-1526)*, în *České, Moravské a Slezské mince 10.-20. století*, Praha, Národní Muzeum v Praze „Chaurova Sbírka”, III, 1991.

Republica Ragusa (lat.: *Rhagusium, Rhausium*) [I], oraș-stat situat pe coasta Dalmației; astăzi Dubrovnik, Croația. ♦ Republica aristocratică s-a aflat sub suzeranitatea Venetiei între 1205-1358, a Regatului Ungariei între 1358-1526, apoi a statului otoman. Ocupată de francezi în 1805, a trecut sub administrație austriacă între 1814-1918. ♦ Patronul Ragusei era Sf. Blasius, cu legenda S•B•PROTECTOR•REIPUBLICÆ •RAGVSINÆ, a cărei imagine sau cea a lui Hristos apare frecvent pe monede. ♦ A emis o mare varietate de monede de argint (soldo, grosetto, perpero, scudo, tallero) în sistemul 6 soldi = 1 grosetto, 12 grosetti = 1 perpero, 36 grosetti = 1 scudo, 40 grosetti = 1 ducato, 60 grosetti = 1 tallero. ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 485-486; Davenport, *European Crowns. 1700-1800*, nr. 1635-1641; SCWC 1601-1700, p. 1285; SCWC 1701-1800, p. 1115-1116; SCWC 1801-1900, p. 1057.

revers (germ.: *Rückseite*, lat.: *reversus*) [V], partea opusă aversului monedei; cuprinde informații secundare, completând, prin imagine și legendă, mesajul aversului.

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. **Rückseite**.

reversus (lat.), ➤ **revers** [V].

Rha(g)usium (lat.), ➤ **Republica Ragusa** [I].

Roman II [II], voievod, domn al Țării Moldovei (după 15 sept. 1447 – înainte de 23 febr. 1448). ♦ Fiul lui Iliaș. ♦ A emis jumătăți de groși (AE, Bi, AR) și groși (AE,

Bi, AR). ♦ Pe avers, cap de bour cu coarne convergente însoțit de atribute și legenda +MONETA ROMAN; pe revers, scut despicaț (fascii și cap de bour) și legenda +WAIWODA MOL.

MBR, p. 73-74, nr. 551-564.

rubiye (turc.: *çeyrek findık*) [III], monedă otomană de aur (0,90 g) emisă de Abdülhamid I la Islâmbol.

Pere, nr. 660; Ölçer, *Darphane müzesi*, nr. 1514-1528; Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 127.

Rückseite (germ.), ➡ **revers** [V].

S

Salzburg (germ.), ➡ **Arhiepiscopatul de Salzburg** [I].

Schmöllnitz (germ.), ➡ **Szomolnok** [IV].

Schwäbisch (germ.), ➡ **Cercul monetar al Suabiei** [VI].

Senioria de Jever [I], a depins de Cercul monetar al Westfaliei; astăzi reședința fostei seniorii este capitala districtului Friesland, landul Saxonia Inferioară, Germania. ♦ Domeniul a revenit comitatului de Oldenburg (1575-1667), apoi ducatului de Anhalt, ramura Zerbst (1667-1793), Rusiei, prin Fredericke Auguste Sophie, văduva lui Friedrich August von Anhalt-Zerbst (1793-1807), Regatului Olandei (1807-1813), Imperiului Rusiei (1813-1818), comitatului de Oldenburg (din 1818). ♦ Monedele au fost bătute în atelierul municipal.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 234; Craig, *Germanic Coinages*, s.v. **Jever, Lordship**; Mey, *European Crown*, nr. 416-425; Davenport, *German Talers 1500-1600*, nr. 9333-9343.

Sigismund Batori (rom.), ➡ **Báthori Zsigmond** [II].

Sigismund der Reiche [II], mare duce de Tirol (1446-1496). ♦ După descoperirea zăcămintelor de argint din regiunea Schwarz, a mutat atelierul monetar de la Merano la Hall. A emis primele monede de argint cu flan mare în 1484.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 360; F. Wieser, în *NumZf.* 81, 1965, p. 14-20; Davenport, *European Crowns. 1484-1600*, nr. 8085-8087.

sistem monetar (germ.: *Münzwesen*) [V], totalitatea dispozițiilor legale privitoare la etalonul monetar și circulația monedei.

Murgu, Isărescu, *Aurul*, p. 81.

Smolník (ceh.), ➡ **Szomolnok** [IV].

Stuhlweißenburg (germ.), ➡ **Székesfehérvár** [IV].

Stolberg-Wernigerode (germ.), ➡ **Comitatele de Stolberg-Wernigerode** [I].

Sturdza Dimitrie Alexandru (10 martie 1833, Miclăușeni, com. Butea, jud. Iași – 8 oct. 1914, București) [VIII], primul președinte de onoare al Societății Numismatice Române (1903) considerat, pe drept cuvânt, părintele numismatice românești. ♦ Ca om politic și numismat a contribuit la dezvoltarea Academiei Române și a numismatice românești. În 1871, a fost ales membru al Societății Academice Române (din 1879, Academia Română). Din 1876 și-a donat întreaga colecție numismatică devenind, astfel, ctitorul și organizatorul colecțiilor care, din 1911, au constituit fondurile Cabinetului numismatic al Academiei Române. § Judecând valoarea operei sale la nivelul cunoștințelor de care

putea dispune, se apreciază cu temei că a fost primul autor român care, printr-un studiu monografic, oferă o viziune de ansamblu asupra monedelor emise de Moldova și Țara Românească în secolele XIV-XVIII. Studiind monedele celor două țări române din colecția Academiei Române, a stabilit existența unor sisteme monetare care aveau ca unitate nominalul occidental denumit grossus. § Are meritul de a edita *Bibliografia numismaticii românești*, un instrument de lucru util care reunește sub 90 de titluri lucrări diferite publicate între 1572-1878. ♦ Bibliografie selectivă: *Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Rumänien (Moldau und Walachei)*, în *NumZf*, Wien, 4, 1872, p. 44-109 + VI Tafel; *Memoriu asupra numismaticei românești*, în *Columna lui Traian*, 1877, octombrie, p. 493-511; *Bibliografia numismaticii românești*, în *ASAR*, 11, s. II, 1878, p. 105-164 + 6 pl.

Octavian Iliescu, *Dimitrie Alexandru Sturdza și numismatica românească*, în *BSNR*, LXXXVI-LXXXVII (1992-1993), 140-141, 1996, p. 17-56; Dimitrie A. Sturdza, *Serbare la împlinirea vârstei de 70 de ani*, 25 Februarie 1903, București, 1903, p. 9-13.

subaeratus (fr.: *fouillée*; germ.: *plattierten*) [V]. Monedă fabricată dintr-un metal inferior (cupru, bronz, fier) și îmbrăcată cu o pojghiță subțire de metal prețios realizată prin presare sau prin scufundare în metalul prețios lichid. Astfel de monede au fost emise atât de către atelierele oficiale, cât și de cele particulare. Piese falsificate astfel erau introduse în circulație cu valoarea nominală a celor confecționate în întregime din metal prețios.

Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*, s.v. *subaerate Münze*; Mihailescu-Birliba, *Numismatica*. I, p. 47.

Székesfehérvár (germ.: *Stuhlweißenburg*, lat.: *Alba Regia*) [IV], astăzi Székesfehérvár în comitatul Fejér, Ungaria. A emis denâr (denarii parvi Albenses), quartig (¼ denâr).

Huszár, *Münzkatalog Ungarn*, p. 26; Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen*, p. 46, 89.

Szomolnok (germ.: *Schmöllnitz*, ceh.: *Smolník*) [IV], astăzi Smolník în districtul Gelnica, reg. Košice, Slovacia. ♦ A fost înființată de Károly Róbert în 1327 când a emis groși. Sub I. Lajos a bătut denari și groși a căror calitate a sporit considerabil după reforma monetară înfăptuită de I. Mátyás. Între 1761-1816, a emis piese de cupru cu sigla S.

Huszár, *Münzkatalog Ungarn*, p. 26; Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen*, p. 52-53.

Ș

Ștefan Batori (rom.), ☛ **Báthori István** [II].

Stefan Batory (pol.), ☛ **Báthori István** [II].

Ștefan Bocskai (rom.), ☛ **Bocskai István** [II].

Ștefan I Tomșa [II], voievod, domn al Țării Moldovei (8 sau 10 aug. 1563 – decedat în martie 1564). ♦ A emis denari de argint de tip unguresc cu legenda STEPHAN•D•G•WAIDA (av) și PATROIA•••MOLDAV (rv).

MBR, p. 90, nr. 799-800.

Ștefan II [II], voievod, domn al Țării Moldovei (oct. 1433 – 5 aug. 1435, 1 aug. 1442 – asasinat la 13 iul. 1447; asociat cu: Iliăș, 8 martie 1436 – 1 aug. 1442 și Petru II, 1444-1445). ♦ Fiul nelegitim al lui Alexandru I *cel Bun*, frate vitreg cu Iliăș. ♦ A emis jumătăți de groși (Bi), groși (AE, Bi, AR) și dubli groși (AR). Aversul prezintă capul de bou cu coarnele convergente însoțit de attribute și legenda +MO•STENA•WOIWOD sau

+STENA•MVLD AVIENSIS însoțit de attribute; pe revers, variante de scut: 1°: despîcat (fascii și flori de crin) deasupra coroană, în câmp siglă; 2°: despîcat (fascii și flori de crin), în câmp sigle; 3°: despîcat (aripă și flori de crin) deasupra coroană; 4°: despîcat (fascii și cruce patriarhală); 5°: mobilat cu M străpuns de spadă, în câmp cheie cu legenda MVLD AVIENSIS.

MBR, p. 69-71, nr. 510-538.

Ștefan IV cel Tânăr / Ștefăniță [II], voievod, domn al Țării Moldovei (20 apr. 1517 – decedat la 14 ian. 1527). ♦ Fiul și succesorul lui Bogdan III, tatăl lui Ioan III Vodă *cel Cumplit*. ♦ A emis jumătăți de groși (alamă, AR) și groși (alamă, Cu, Bi, AR). Pe avers, scut de luptă mobilat cu cap de bour cu coarnele convergente însoțit de attribute și legenda + **ΙΩΓΤΕΦΑΝΑΒΓΕΒΟΔΑ•ΓΟΓΠΘ**; pe revers, scut de luptă mobilat cu o cruce patriarhală cu brațe ancorate și legenda **ΔΑΡ•ΣΕΜΛΗΜΟΛΔΑΒ•ΓΚΘΙ** (rv.).

MBR, p. 86-87, nr. 762-782.

T

Tornacum (lat.), **Doornik** [I, IV].

Tournai (fr.), **Doornik** [I, IV].

Transilvania (rom.), **Principatul Transilvania** [I].

Trèves (fr.), **Arhiepiscopatul electoral de Trier** [I].

Trier (germ.), **Arhiepiscopatul electoral de Trier** [I].

U

Umland (germ.), **Provincia Groninger Ommelanden** [I].

usure (fr.), **camătă** [V].

V, W

Vorderseite (germ.), **avers** [V].

Währung (germ.), **etalon monetar** [VI].

Währungskonto (germ.), **bani de calcul** [V].

West Friesland, West Fryslân (ol.), **Provincia West Friesland** [I].

Westfrise (fr.), **Provincia West-Friesland** [I].

Westphalen (germ.), **Cercul monetar al Westphaliei** [VI].

Wucher (germ.), **camătă** [V].

Z

Zealand (eng.), **Provincia Zeeland** [I].

Zeeland (ol.), **Provincia Zeeland** [I].

Zelande (fr.), **Provincia Zeeland** [I].

zeri Istanbul [III], piesă otomană de aur, cântărea cca 3,5 g. Emisă prima dată în vremea domniei lui Ahmed III la Islâmbol. S-a deosebit de altin, atât prin standarde de batere, cât și prin legende diferite, având tuğraua sultanului pe avers.

Vilcu, *Moneda otomană (1687-1807)*, p. 73, 103.

Zutphen [IV], localitate; astăzi în provincia Gelderland, Olanda. ♦ A fost deschis în 1582 pentru provincia Gelderland. ♦ În 1583 a fost ocupat de spanioli; recuperat în 1591 de Maurits van Oranje, stadhouder de Holland și Zeeland.

Engel, Serrure, *Traité* (1897), p. 87; Delmonte, *Le Benelux d'argent*, nr. 796, 828, 828a, 967, 1079-1079b, 1098, 1098a, 1125, 1169, 1194.

Ив́ан Гро́зный (rus.), ☛ **Ivan IV Vasilyevich** [II].

Ива́н Четве́ртый Васи́льевич (rus.), ☛ **Ivan IV Vasilyevich** [II].

BIBLIOGRAFIE - Abrevieri BIBLIOGRAPHY - Abbreviations

- *** *CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE – IV. Monnaies et parures du Musée Départemental de Botoșani* (éd. Viorel M. Butnariu), Editura Terra Design, Gura Humorului, 2010, 170 p. [CNM - IV].
- *** *Gold Coins of the World. From Ancient Times to the Present. Seventh Edition. An Illustrated Standard atalogue with Valuations*, by L. Friedberg and Ira S. Friedberg, Clifton, New Jersey, 2003, 732 p. [Gold Coins].
- *** *Officiële catalogus koperen munten geslagen door de zeven provinciën der verenigde nederlanden 1546-1795*, zesde editie, Amsterdam, Uitgeverij Zonnebloem BV, 1981, 71 p. [Officiële catalogus koperen munten].
- *** *Officiële catalogus zilveren munten geslagen door de zeven provinciën der verenigde nederlanden 1576-1795*, 1, Amsterdam, Uitgeverij Zonnebloem BV, 1981, 58 p. [Officiële catalogus zilveren munten (1)].
- *** *Officiële catalogus zilveren munten geslagen door de zeven provinciën der verenigde nederlanden 1576-1795*, 2, Amsterdam, Uitgeverij Zonnebloem BV, 1981, 87 p. [Officiële catalogus zilveren munten (2)].
- *** *Słownik władców Europy nomożytniej i najnowszej*, Redaktor serii: Ryszard Wrykpod, redakcja Macieja Serwańskiego i Józefa Dobosza, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1998, 436 p. [Słownik władców Europy].
- *** *Standard Catalog of World Coins. 1701-1800*, 4th Official Edition, Editor Colin R. Bruce II, Krause Publications, Iola, 2007, 1283 p. [SCWC 1701-1800].
- *** *Standard Catalog of World Coins. 1801-1900*, 6th Official Edition, Editor George Cuhaj, Krause Publications, Iola, 2009, 1296 p. [SCWC 1801-1900].
- *** *Standard Catalog of World Coins. Seventeenth Century 1601-1700*, 4th Official Edition, Editor Colin R. Bruce II, Krause Publications, Iola, 2008, 1439 p. [SCWC 1601-1700].
- *** *Wörterbuch der Münzkunde* (herausgegeben von Friedrich Frhr. v. Schrötter), Verlag von Walter de Gruyter & Co, Berlin – Leipzig, 1930, 777 p. + 28 Tafel. [Schrötter, *Wörterbuch*].
- BAHRFELD E., *Das Münzwesen der Brandenburg unter Friedrich Wilhelm, dem grossen Kurfürsten, und Kurfürst Friedrich 3. 1640-1701*, Verlag von A. Richmann & Co, Halle, 1913, 174 p. + XXVII Tafel.
- BAHRFELD E., *Das Münzwesen der Brandenburg unter den Hohenzollern bis zum grossen Kurfürsten, von 1415 bis 1640*, Verlag von W. H. Kühl, Berlin, 1895, 572 p. + XXXV Tafel.
- BOLDUREANU Anuța, *Moneda otomană în Moldova (1512-1603)*, 159 p. – Teză de doctor în științe istorice, Chișinău, 2005, 159 p. (mss) [Anuța Boldureanu, *Moneda otomană (1512-1603)*].
- BOUILLET M. N., *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1895, 2079 p. [Bouillet M. N., *Dictionnaire*].
- BUTNARIU Viorel M., „*Grossus argenteus triplex*” în *Moldova* (I), în *AIIX*, XLVII, 2010, p. 327-352.
- BUZDUGAN C., LUCHIAN O., OPRESCU C., *Monede și bancnote românești*, Editura Sport-Turism, București, 1977, 429 p. [MBR, *Moldova*].
- CAPPE Heinrich Th., *Beschreibung der Münzen von Goslar*, Dresden, 1866.
- CASTELIN K., *Grossus Pragensis. Der Prager Groschen und seine Teilstücke 1300-1547*, 2nd ed., Braunschweig, 1973.

- CHRIS P. O. van der, *De Munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland van der vroegste Tijden tot aan de Pacificatie van Gend*, Haarlem, Erven F. Bohm, 1852, 469 p. + XXX pl.
- CRAIG William D., *Germanic Coinages (Charlemagne through Wilhelm II)*, Mountain View, (reprint) 1954, 242 p. [Craig, *Germanic Coinages*].
- DAVENPORT John S., *German Secular Talers 1600-1700*, Galesburg Illinois, 1967, 588 p. [Davenport, *German Secular Talers 1600-1700*].
- DAVENPORT John S., *East Baltic Regional Coinage. A.D. 1425-1581*, Numismatics International, Dallas, Texas, (reprint), 1996, 99 p. [Davenport, *East Baltic Regional Coinage*].
- Davenport John S., *Europen Crowns. 1484-1600*, Numismatischer Verlag P. N. Schulten, Frankfurt am Main, 1977, 330 p. [Davenport, *Europen Crowns. 1484-1600*].
- DAVENPORT John S., *Europen Crowns. 1700-1800*. Second edition, Spink & on LTD, London, 1964, 338 p. [Davenport, *Europen Crowns. 1700-1800*].
- DAVENPORT John S., *German Church and City Talers 1600-1700*, Second Edition, Hewitt Printing Corp., Chicago, Galesburg, Illinois, 1975, 353 p. [Davenport, *German Church and City Talers 1600-1700*].
- DAVENPORT John S., *German Talers 1500-1600*, Numismatischer Verlag P. N. Schulten, Frankfurt am Main, 1977, 422 p. [Davenport, *German Talers 1500-1600*].
- DAVENPORT John S., *German Talers 1700-1800*, Hewitt Broters, Galesburg, Illinois, Chicago, 1958, 416 p. [Davenport, *German Talers 1700-1800*].
- DELMONTE A., *Le Bénélux d'or. Répertoire du monnayage d'or des territoires composant les anciens Pays-Bas*, Amsterdam, Jacques Schulman N. V., 1964, 207 p. + 33 pl. [Delmonte, *Le Bénélux d'or*].
- DELMONTE A., *Le Benelux d'argent. Écus-demi-écus-quart d'écus et monnaies obsidionales dans les territoires composant les anciens Pays-Bas septentrionaux et méridionaux*, Amsterdam, Jacques Schulman N. V., 1966, 320 p. + 52 pl. [Delmonte, *Le Benelux d'argent*].
- DOST K., *Münzen im Preussenland – Herzogtum Preussen und Provinz Ostpreussen im Königreich 1525-1821*, Essen, 1990.
- EJZENHART Dariusz, *Herby i znaki mennicze na trojakach polskich*, Wrocław, 2008. [Ejzenhart, *Herby i znaki mennicze*].
- ENGEL Arthur, SERRURE Raymond, *Traité de numismatique du Moyen Age. Tome troisième. Depuis l'apparition du gros d'argent jusqu'à la création du thaler*, Paris, Ernest Leroux, 1905, p. 945-1459 [Engel, Serrure, *Traité (1905)*].
- ENGEL Arthur, SERRURE Raymond, *Traité de numismatique moderne et contemporaine. Première partie. Époque moderne (XVF-XVIIIe siècles)*, Ernest Leroux, Paris, 1897, 611 p. [Engel, Serrure, *Traité (1897)*].
- ENGEL Arthur, SERRURE Raymond, *Traité de numismatique moderne et contemporaine. Deuxième partie. Époque contemporaine (XVIIIe-XIXe siècles)*, Ernest Leroux, Paris, 1899, 180 p. [Engel, Serrure, *Traité (1899)*].
- FENGLER H., GIEROW G., UNGER W., *Transpress Lexikon für Numismatik*, Verlag für Verkehrswesen, Berlin, 1976, 432 p. [Fengler, Gierow, Unger, *Lexikon Numismatik*].
- GOLIMAS Aurel H., *Limitele cronologice ale reformei monetare a lui Petru Aron*, în *BSNR, LXX-LXXXIV* (1976-1980), 124-128, 1981, 321-330 p.
- GUMOWSKI M., *Handbuch der polnischen Numismatik*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1960, 226 p. + LVI Tafel. [Gumowski, *Handbuch*].
- GUMOWSKI Marian, *Podręcznik do numizmatyki polskiej*, Kraków, 1914, 295 p. + LXXX tabl. [Gumowski, *Podręcznik*].
- HÁSKOVÁ Jarmila, *Pražské groše (1300-1526)*, în *České, Moravské a Slezské mince 10.-20. století*. Praha, Národní Muzeum v Praze "Čaurova Sbírka", III, 1991.
- HERINEK Ludwig, *Österreichische Münzprägungen von 1740-1969*, Münzhandlung Herinek, Wien, 1970, 378 p. [Herinek, *Österreichische Münzprägungen 1740-1969*].
- HOC Marcel, *Histoire monétaire de Tournai*, Société Royale de Numismatique, Bruxelles, 1970, p. 135-190. [Hoc, *Histoire monétaire de Tournai*].
- HUBATSCH W., *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, Köln-Berlin, 1960.
- HUSZÁR Lajos, *Az Erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*, Budapest, 1936 [Huszár Lajos, în *A történeti Erdély*].
- HUSZÁR Lajos, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, Corvina, Budapest, 1979, 366 p. [Huszár, *Münzkatalog Ungarn*].
- HUSZÁR Lajos, PAP Ferenc, WINKLER Judit, *Erdélyi Éremművészet a 16-18 században*, Editura Kriterion, București, 1996, 221 p. [Huszár, Pap, Winkler, *Erdélyi Éremművészet*].
- ILIESCU Octavian, *Dimitrie Alexandru Sturdza și numismatica românească*, în *BSNR, LXXXVI-LXXXVII* (1992-1993), 140-141, 1996, p. 17-56; *Dimitrie A. Sturdza. Serbare la împlinirea vârstei de 70 de ani*, 25 Februarie 1903, București, 1903, p. 9-13.

- JINGA Victor, *Moneda și problemele ei contemporane*, 1-2, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981, 295 + 250 p. [Jinga, *Moneda*].
- KIRIȚESCU Costin C., *Moneda. Mică enciclopedie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, 346 p. [Kirițescu, *Moneda*].
- KOPICKI Edmund, *Monety Zygmunt III Wazy*, Szczecin, Wydawnictwo „Nefryt”, 2007, 330 p. [Kopicki, *Monety Zygmunt III Wazy*].
- KRUGGEL Eckhard, GERBAŠEVSKIS Gundars, *Die Münzen des Herzogtums Kurland*, Riga, 2000, 223 p. [Kruggel, Gerbaševskis, *Herzogtums Kurland*].
- MEINHARDT G., *Die Münz- und Geldgeschichte des Herzogtums Preussen 1569-1701*, Heidelberg, 1959.
- MEY Jean de, *European Crown size coins and their multiples. Vol. I Germany, 1486-1599*, Mevius & Hirschhorn Int. B. V., Amsterdam, 1975, 336 p. [Mey, *European Crown*].
- MIHAILESCU-BÎRLIBA Virgil, *Numismatica. I*, Bibliotheca Archaeologica Iassensis, XV, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2005, 180 p. + IX pl. [Mihailescu-Bîrliba, *Numismatica*].
- MIKOŁAJCZYK Andrzej, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łódź, Nr. 22, Łódź, 1988, 207 p. [Mikołajczyk, *Einführung*].
- MOLNÁR Andrea, *Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1598-1606*, Muenchen, Dr. Trofenik Verlag, 1982.
- MURGU Nicolae, ISĂRESCU Mugur, *Aurul. Mit și realitate*, Iași, Editura Junimea, 1981, 165 p. [Murgu, Isărescu, *Aurul*].
- NEMEŠKAL Lubomir, *Česko-budějovické mincovna v letech 1569-1611*, Jihočeské Muzeum, České Budějovice, 1969, 136 p. + XVI pl.
- NEUMANN Erich, *Brandenburg-preußische Münzprägungen unter der Herrschaft der Hohenzollern 1415-1918. Band 1. Zeit der Kurfürsten 1415-1701*, Köln, Münzzentrum Verlag, 1998, 446 p + 25 p. [Neumann, *Brandenburg-preußische Münzprägungen*].
- NICOLAE E., PĂUNESCU E., *Un tezaur din secolul al XVI-lea descoperit la Radu Vodă, comuna Izvoarele, județul Giurgiu*, în SCN, X, (1993), 1996, p. 109-135.
- NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ Emanuela, *Kráska české mince*, Praha, 1955, 191 p. + 32 pl.
- ÖLÇER Cüneyt, *Darphane müzesi. Osmanlı Madeni Paraları Kataloğu*, İstanbul, 1985 [Ölçer, *Darphane müzesi*].
- PERE Nuri, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul, 1968, 310 p. + XCVI pl. [Pere].
- POHL Artur, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters. 1300-1540*, Akademische Druck u. Verlagsanstalt Graz – Akadémiai Kiadó, Graz, 1982, 92 p. + 145 Tabelle. [Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen*].
- POHL Artur, *Tiroler Tallere 1482-1777. Hazai forgalmuk hódoltság korában 1566-1657*, Budapest, Magyar éremgűjtők egzesülete kiadása, 1973, 88 p. [Pohl Artur, *Tiroler Tallere*].
- RESCH Adolf, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt, 1911, 258 p. + 68 Tafel. [Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen*].
- REZMERIȚĂ Eugen, *Pietre de visterie a Moldovei*, în BSNR, LXXV-LXVI (1981-1982), 129-130, 1983, p. 391-392.
- SCHWINKOWSKI W., *Das Geldwesen in Preussen unter Herzog Albrecht (1525-1568)*, în ZfN, 27, 1908, p. 185-377.
- SMOLIK J., *Pražské Groše a jejich Dily, 1300-1547*, Praha (reprint), 1971.
- SREČKOVIĆ S., *Ottoman Mints & Coins*, Pangraf, Beograd, 2002, 247 p. [Srećković, *Ottoman Mints & Coins*].
- SZWAGRZYK Józef Andrzej, *Pieniądz na ziemiach Polskich X-XX w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1990, 408 p. [Szwagrzyk, *Pieniądz*].
- TORNAU Otto, *Münzwesen und Münzen der Grafschaft Mansfeld*, Prag, 1937.
- VELTER Ana-Maria, *Catalogul monedelor Principatului Transilvaniei. Colecția ing. Constantin Orghidan, MNIR, București*, 1994, 83 p. + XXII pl. [Velter, *Colecția „Orghidan”*].
- VÎLCU A., *Moneda otomană în țările române în perioada 1687-1807*, Muzeul Brăilei – Editura Istros, Brăila, 2009, 381 p + XI pl. [Vîlcu, *Moneda otomană (1687-1807)*].
- WIESER F., *Die Kreuzprägung des Erzherzogs Sigismund von Tirol*, în NumZf, 81, 1965, p. 14-20.
- ФЕДОРОВ Д., *Монеты Прибалтики XIII-XVII столетий определитель монет*, Издательство «Валгус», Таллин, 1966, 422 p. [Федоров, *Монеты Прибалтики*].

Alte abrevieri / Other abbreviations

BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române, București
NumZf	= Numismatische Zeitschrift, Wien
ZfN	= Zeitschrift für Numismatik, Berlin

ON THE EDITING OF A „MOLDAVIAN NUMISMATIC LEXICON (1359-1859)” (III)
(Summary)*

Keywords: numismatic lexicon, laic and ecclesiastic sovereignties, laic and ecclesiastic authorities, mints, specific legislation, numismatists' gallery.

For the research of the numismatic finds identified on the territory of Moldavia – country whose history is delimited by the beginning of the Golden Horde's decline, together with the change of the local dynastic lineage by Bogdan who founded the voievodate of Moldavia, and, respectively, the union of the two Romanian principalities at mid 19th century – the specialist must use specific investigation means, such as numismatic text books, treatises and studies, usual determinators and collection catalogues, dictionaries and thematic lexicons. These work instruments were elaborated on the basis of the repertoire of numerous discoveries and the study of great numismatic collections from abroad.

Unfortunately, Romanian historiography has been increasingly facing the need of a *Repertoire of Numismatic Finds* in the last decades. Whatever the epoch or the collections in which they are preserved, ancient, Byzantine, medieval or modern emissions are waiting for being published in a *Corpus*, which has not exceeded the project phase since almost half a century.

Another absolutely necessary work instrument, in the form of a general encyclopedia, which would cover the whole numismatic spectrum of Romania, is The Romanian Numismatic Encyclopedia. This project was started decades ago by renowned specialists, who designed a plan, compiled a glossary and distributed the terms to each author. Like the *Corpus*, this encyclopedia has not evolved from the project phase. Throughout the years, the individual effort of several distinguished authors, although it proved to be beneficial, led to results which may rather assure a stimulating effect on those interested in such a topic. Undoubtedly, this is a regrettable situation caused not by the lack of sources, or by people's unawareness as for their availability, but rather by the approach manner – such sources being especially dedicated to ancient coins – and also the communication manner of the available data – only rarely in international languages. Fortunately, time has brought about a considerable increase of the monetary finds, whose systematical valorization led lead to the dissemination of the specialized knowledge and the increase of the people interests.

As for us, our opinion is that both projects may become viable, as long as the current conditions are understood by those willing to implement such projects. First of all, one should take into account that the numismatic material of the great collections is currently being studied, and, recent discoveries which have only lately entered the numismatic collections of museums, are almost unknown or even not at all known.

For easily understandable reasons, during the last two decades we have narrowed down the investigation of the monetary finds to those identified on the territory of Moldavia, whose past is told, to a great extent, by two separate histories. Starting on this road, we considered it would be useful for everyone to refer to the same past on the basis of the same sources. This is how, in 1991, we started checking the determination of several published hoards, an initiative which opened the way to a durable and successful collaboration with numismatics specialists in Bucharest and Chişinău. When the collaboration was at its beginning, a volume was published, presenting 41 hoards in a new light. Since 2000, this group focused on the research and publication of the entire numismatic material – from Antiquity to contemporary times – in every single public collection. This is how the series *Corpus Nummorum Moldaviae* was published, with the collaboration of other specialists from research institutions and local museums. On the basis of the acquired experience, on a different occasion we showed that such a long-term project

* Translated by *Coralia Costaş*.

required a sustained effort and was conditioned both by local management's understanding and the financial support of the local authorities. These things had already been gained. This was already an accomplished fact, confirmed later on by the two volumes which followed within the series. Following the same pre-established structure, written in an international language, these volumes were exhaustively valorizing the collections of two museums in of Moldavia.

We have good reasons to state that whatever the manner of approaching the numismatic material – according to historical or administrative regions, to large public collections studied entirely or partially – the results obtained so far correspond to decisive steps the Romanian numismatic research has undertaken so far on the way of the elaboration of a *CORPUS NUMMORUM*, consisting until now in a set of “Repertoires of Numismatic Finds”. Closely related to other sources, the numismatic material provides specialists multiple possibilities of evaluating the monetary systems of each epoch, the nature of the commercial relations, the evolution of prices, the typology of decorative items and of vessels, as well as of noticing the importance of the monetary policy in the deployment of the forces in the east and south regions of Europe. At the same time, a solid and diversified database was created, useful in the elaboration of treatises, syntheses and encyclopedias.

In order to point out the connection between the “Repertoire of Numismatic Finds” and the “Numismatic Lexicon”, we should stress that both volumes are work instruments elaborated starting from the available numismatic sources. In other words, the numismatic glossary is meant to provide detailed knowledge on the monetary material which it summarizes and, also, to explain its terminology. This is why hoards remain the main source of the treatise, where they have to be shortly described in an annex.

Taking into consideration the immensity of the numismatic material, its particularities (historical epochs and regions), as well as our educational background and professional training, we tried to elaborate a project of a Numismatic Lexicon for the historical region of Moldavia (since its founding until the union to Walachia). In elaborating it, we took into account the variety of sources, the multitude of the pieces of information and the contribution of certain specialists. For this reason we grouped the data we provide in categories of terms, according to the case, specifying also the lexical variant.

[I] **Laic and ecclesiastic sovereignties**. In the Middle Ages and the Old Regime, considering the vassal relations between states, with certain exceptions, one can speak of sovereign authorities. In the broad sense, the term expresses the juridical relations between the laic fields – such as free cities, principalities, counties, duchies and baronies – and the ecclesiastic ones – archbishoprics, bishoprics, abbeys and monasteries – and also between these and the supreme authority. Like everywhere in that age, the belonging of a territory to the Crown must be construed in relation with the subjects, and less with their confession or ethnicity.

[II] Issuer **laic and ecclesiastic authorities**, for which we preferred the official denomination in the epoch, without the Latinate form or any other translation. In order to achieve a unitary presentation, *capacity* of the issuer is specified, according to the case, specifying the date when he was nominated/ elected/ crowned, and the location where the event took place, including the extinction date, followed by the *lineage* – nephews, sons, brothers (and step brothers, according to the case), father – and the main *measures* initiated in monetary field.

[III] The **nominal value** or the name of each coin designates its value by metal, weight, module and type. In the “Repertoire of Numismatic Finds” they are presented in ascending order, while in the “Numismatic Lexicon”, they are alphabetically sorted. Wherever a same nominal acknowledged multiple names, references are made for each variant. For example, it is recommended that each entry should be accompanied by an image with reference to the source).

[IV] The **mints** where the coins were made. Each emission carries information as for the location of the buildings with the equipment, workers and corresponding administration, by the specification of the name of the mint (usually in the exergue), by letters, monograms or symbols, by the legend type or distinct heraldic reproductions. As much as possible, we provide, in order, the *location* of the workshop in the epoch, and the current name, the period when it was functional and the *nominal values* struck here.

[V] **Concepts and notions** contain the basic elements and general ideas in this domain. By the multitude of forms and endless addresses, constituent data form a complex message determined by the nature of the studied phenomenon.

[VI] **Specific legislation**, by which the issuing authority guaranteed the own emissions – technical characteristics, symbols, legends – and determined severe punishment for fraudulent or abusing deeds regarding the coin.

[VII] **Mentions in chronicles and documents** form a «*mass medium*» *sui generis*, a complementary source of coin knowledge under various popular names and expressions.

[VIII] **Obituaria – numismatists' gallery** refers to those specialists who, by the scientific interest in medieval and modern Moldavian numismatics, decisively contributed to a better knowledge of the Romanians' history.

For a better understanding, there are presented a few entries belonging to the categories specified above, each accompanied by the main bibliography.

MIHAI MÎRZA*

AVEREA LUI BEIZADEA IONIȚĂ CANTEMIR DUPĂ UN CATASTIF DIN 1755

Conținând informații interesante cu privire la bunurile mobile și imobile ale unor boieri, preoți, comercianți, familii, biserici etc., inventarele de avere – denumite în secolele XVII-XIX catastife, condici, izvoade ori catagrafii – sunt veritabile pagini de istorie socială, economică, juridică sau chiar adevărate cronici de familie. Aceste documente permit reconstituirea detaliată a spațiului privat, garderobei, universului unei gospodării boierești, unei prăvălii sau biserici etc. Catastifele, izvoadele ori catagrafiile de avere erau alcătuite ocazional fie de proprietari – în dorința de a avea o evidență riguroasă asupra bunurilor pe care le aveau la un moment dat, asupra veniturilor sau cheltuielilor –, fie la solicitarea expresă a moștenitorilor acestora, în vederea împărțirii echitabile a averii, în lipsa unor prevederi testamentare explicite¹.

1. Un astfel de inventar este manuscrisul nr. 1796 din Colecția Manuscrise de la Arhivele Naționale din Iași – catastiful averii beizadei Ioniță Cantemir, pe care îl edităm în paginile ce urmează. Acest catastif este un manuscris *in folio*, bine păstrat, scris îngrijit, în minuscula de cancelarie specifică mijlocului secolului al XVIII-lea; format din 42 de file (prima filă fiind nenumerotată), legat între coperte din piele de culoare maron fără ornamente, având la cotor patru nervuri profilate și dimensiunile de 21,5 × 33,5 cm. Hârtia folosită este de foarte bună calitate și are ca filigran o coroană princiară deschisă, frumos stilizată, cu trei fleuroni, așezată pe un suport rectangular dispus orizontal, din care atârna un ciorchine de strugure. În interiorul acestui suport se găsește o cruce flancată de două litere majuscule, un „R” întors și un „H”. Din cele 42 de file, 38 fac parte din blocul original al manuscrisului, iar patru file au fost adăugate ulterior. Aceste patru file sunt două anaforale intrinsec legate de catastif în discuție, ele conținând rezultatele cercetărilor întreprinse de mitropolit și de marii boieri, la dispoziția domnilor de atunci, cu privire la modalitatea de transmitere la urmași a averii lui Ioniță Cantemir. Cea dintâi anafora este datată 20 iunie 1755, iar cea de-a doua este datată 13 iulie 1760. Numai că în catastif ele au fost anexate în ordine inversă, cea dintâi fiind anexată prima, în 1755, la final, reprezentând acum filele 38-39,

* Doctor în istorie (2011); arhivist, Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale.

¹ Pentru repere teoretice asupra acestei categorii de documente, vezi Mihai-Răzvan Ungureanu, *Averile familiei Gane (prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în „Revista de istorie socială” (în continuare, *RIS*), I, 1996, p. 395-436; Petronel Zahariuc, *Catastihul lui Dumitrașcu Ștefan – cronică de familie*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 185-193; Mircea Ciubotaru, *O curte boierească la Negrești (județul Vaslui). Indicii de civilizație românească la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în *RIS*, XVIII-IX/2003-2004, p. 485-490; Dan Dumitru Iacob, *Catagrafiile de avere – surse importante pentru istoria socială*, în *RIS*, X-XII, 2005-2007, p. 192-201.

iar cea de-a doua câțiva ani mai târziu, în 1760, la mijlocul manuscrisului, la filele 19-20. Dintre cele 42 de file ale manuscrisului, 20 au rămas necompletate: fila de gardă (nenumărotată), filele 17-18 și respectiv filele 21-37.

2. Potrivit rezumatului inserat de alcătuitoare la fila 2, manuscrisul este un catastif de „toate bucatele, vaci, oi, iepe și alte lucruri ale casii răpăosatului beizade Ioniță Cant(e)mir, ce s-au aflat după moarte(a) răpăosatei Tarsiței, fiicii mării sale, carile după cum s-au venit s-au împărțitu, după rânduiala Svintei Pravile, făcându-să trii părți, adică: o parte pentru grij(i)le acelor răpăosaț(i), și o parte giupănesii răpăosatului beizade și altă parte niamului, după cum arată înlăuntru anume, l(e)t 7263 <1755> mai 25”. Catastiful este, așadar, un inventar detaliat al bunurilor mișcătoare și nemișcătoare rămase de la beizadea Ioniță Cantemir, decedat spre finalul lunii iulie 1754, la o vârstă nu prea înaintată, ceva mai puțin de 60 de ani². Inventarierea s-a realizat în luna mai 1755, de marele șetrar Constantin Cogălniceanu, la scurt timp după moartea fiicei beizadelei, Tarsița, la solicitarea moștenitoarelor de drept ale acesteia, domnița Anița Palade și Catrina Cantemireasa, sora și, respectiv, soția lui Ioniță Cantemir. Din catastif rezultă că, în intervalul cuprins între decesul lui Ioniță Cantemir și decesul fiicei sale, averea fusese administrată de vistiernicul Aristarh Hrisoscoleu, socrul Tarsiței. De altminteri, acesta s-a îngrijit inclusiv de înmormântarea lui Ioniță Cantemir, eveniment pentru care cheltuiuse suma de 2.606 lei și 105 bani (f. 8^r).

După decesul Tarsiței, averea lui Ioniță Cantemir revine fraților săi și soției sale, Catrina, iar Aristarh Hrisoscoleu este despăgubit pentru cheltuielile făcute. Cum dintre rudele lui Ioniță în țară nu se găsea decât sora sa, Anița domnița, văduva vistiernicului Toader Palade, averea este împărțită între aceasta și Catrina. Potrivit informațiilor din anaforaua din 26 iunie 1755, puțin după decesul Tarsiței, cele două moștenitoare „au orânduit pe Constantin Cogălniceanu biv vel șetrar di au mersu, di au scris toate bucatile câte s-au aflat pe la păstori, precum bucatile așe și stupii, ș-au adus izvod iscălit di dânsul” (f. 38^r). Având o evidență a averii rămase, Anița domnița și Catrina au procedat, mai întâi, la vânzarea unei părți din bunuri, în special a animalelor, pentru achitarea datoriilor lăsate neonorate de Ioniță Cantemir, și apoi la împărțirea bunurilor rămase în trei părți egale. Potrivit obiceiului de atunci, întemeiat pe prevederile „Svintei Pravile [n. ns.]”, o treime din avere a fost rezervată pentru pomenirea „celor răpăosați”, iar celelalte două treimi au fost împărțite în mod egal între cele două moștenitoare. Modalitatea de distribuire a averii lui Ioniță Cantemir este consemnată cu meticulozitate în catastiful care face obiectul acestei prezentări de către un apropiat al Aniței domnița, poate paharnicul Vasile Buhăescu³, desigur la solicitarea celor două moștenitoare.

După ce s-a înțeles cu Catrina, cumnata sa, asupra modalității de împărțire a moștenirii, Anița domnița cere la domnie, printr-un „răvaș di jalobă [...], să să facă giudecată”, pentru întărirea înțelegerii dintre ele. Totodată, domnița revendica pe această cale o parte din averea fratelui ei, cu titlu de despăgubire pentru datoriile pe care acesta le avea față de ea. Domnul țării, Matei vodă Ghica, numește pe mitropolitul Iacov Putneanu și pe alți cinci mari boieri: fostul mare logofăt Iordache Cantacuzino, marele logofăt Ion Bogdan,

² Potrivit calculelor lui Paul Păltănea, decesul lui Ioniță Cantemir s-a petrecut „în jurul datei de 23 iulie 1754” (Paul Păltănea, *Știri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir* (I), în *AIIAI*, XXVI/1, 1989, p. 717).

³ Biografia acestui cunoscut personaj de la mijlocul secolului XVIII ne este cunoscută din următoarele lucrări: Andrei Pippidi, *În jurul cronicarului Vasile Buhăescu*, în *AIIAI*, XXIII/1986, vol. II, p. 835-841; Ștefan S. Gorovei, *Între Vasile Buhăescu și Vasile Buzilă – O problemă de „paternitate” literară*, în *AIIAI*, XXV, 1988, p. 445-452; Mircea Ciubotaru, *Comuna Vulturești, I, Studiu de istorie socială. Onomastică*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2003, p. 62-69.

marele vornic Manolache Costache, marele vornic Dumitru Paladi și marele vistiernic Vasile Ruset să cerceteze jalba Aniței domnița, văduva vistiernicului. Cercetând izvodul alcătuit de șetrarul Constantin Cogălniceanu și catastiful de împărțire a moștenirii, mitropolitul și boierii redactează o anafora, la 26 iunie 1755, în care se arată că jeluitoarea și cumnata ei, Catrina, și-au împărțit averile lui Ioniță Cantemir, cu dreptate, „sângure și cu învoială frățască”, drept pentru care recomandă ca această „așezari” să „ste(a) neclătită”. În consecință, vlădica și cei cinci boieri întăresc acea procedură succesorală, punându-și semnăturile la finalul fiecărei secțiuni a catastifului, adică în 17 locuri diferite. Împreună cu aceștia semnează și egumenul Mănăstirii Dancu, Ioanichie Sinadon, probabil duhovnicul răposatului beizade Ioniță Cantemir, care primește, cu acest prilej, de la Anița domnița 30 de stupi și doi cai „pentru un sărindariu ce-au făcutu” (f. 6^v)⁴.

De asemenea, prin anafora din 26 iunie 1755, mitropolitul și boierii, luând act de datoriile bănești foarte mari pe care le aveau frații Ioniță și Dumitrașcu Cantemir, față de sora lor, Anița domnița, acordă acesteia, drept despăgubire, satele Tețcani, din ținutul Suceava, Totești și Vlădești, din ținutul Hârlău. Primul sat aparținuse lui Dumitrașcu, care-i era dator Aniței domnița cu 1.650 lei, încă din 1735, iar celelalte două erau moșiile lui Ioniță Cantemir, care-i era dator surorii sale cu 790 de lei, datorie acumulată în decurs de mai mulți ani (f. 38-39). Satul Valea Seacă rămâne în posesia văduvei Catrina Cantemireasa, „câtu va trăi dumei [...] în viața dumisale, să trăiască acolo în toată odihna sa, fără de nice o supărare, fiindu suptu stăpânire(a) dumisale, atâta moșie câtu și casile, cu toate povijiile păr la săvârșire(a) dumisale” (f. 7^v). Ultimele pagini din catastif au fost completate cu un scris neglijent, la o dată ulterioară, greu de stabilit, oricum după 1756, cel mai probabil de paharnicul Constantin Palade, fiul Aniței domnița. Conțin socotelile sumelor de bani plătite de mama sa și de el însuși, pentru lichidarea datoriilor unchiului său, beizadea Ioniță Cantemir, rămase neachitate la momentul împărțirii averii acestuia (f. 40^v-41).

3. Două dintre personajele din acest catastif, beizadea Ioniță Cantemir și Anița domnița erau copiii lui Antioh vodă Cantemir, fost domn al Moldovei, decedat la Istanbul în 1726. În afară de cei doi, Antioh vodă Cantemir a mai avut alți trei copii, doi feciori, Constantin și Dumitrașcu, și o fiică, Maria, căsătorită în Țara Românească cu logofătul Constantin Dudescu⁵. Anița fusese căsătorită cu marele vistiernic Toader Palade, decedat la 1 februarie 1751⁶, unul dintre cei mai puternici și mai înstăriți boieri din epocă, împreună cu care a avut șase copii: Constantin, Smaranda, Maria, Zoița, Catrina și Ileana⁷.

Toți cei cinci copii ai lui Antioh Catemir au crescut la Istanbul, în spiritul elitei fanariote, primind o educație grecească. Astfel, unul dintre apropiații familiei Cantemir, cronicarul Ion Neculce, scria despre beizadea Ioniță Cantemir că avea „graiu din Țarigrad”⁸. Totuși, el și cei doi frați ai lui scriau și se semneau românește, în schimb surorile lor, Anița și Maria, deși scriau și ele în românește, se iscăleau întotdeauna în grecește.

⁴ Vezi și izvodul Aniței domnița din 1758 (ANI, Documente, 412/156).

⁵ Pentru biografiile lui Antioh Cantemir și a copiilor săi, vezi Paul Păltănea, *Știri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir* (I-III), în *AIIAI*, XXVI/1, 1989, p. 699-717; XXVII/1, 1990, p. 239-257 și XXVIII/1991, p. 377-390; Sever Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor* (II), în *IN*, IX/1, 1931, p. 5-41.

⁶ Această dată este menționată pe o inscripție funerară publicată de Melchisedec (*Notiție istorice și arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri și biserici antice*, București, 1885, p. 245) și întărită de informațiile oferite de *Cronica Ghiculeștilor*, p. 643, și de un doc. din aprilie 1751 (ANI, Documente, 436/23).

⁷ Pentru copiii Aniței domnița vezi tot Paul Păltănea, *op. cit.*, III, p. 383-390.

⁸ Ion Neculce, *Opere. Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Ed. Minerva, 1982, p. 471-472.

După ce au ajuns la maturitate și după moartea tatălui lor, cei trei feciori ai lui Antioh vodă Cantemir s-au întors în Moldova, dar nu s-au stabilit definitiv aici decât Ioniță, mai spre bătrânețe, viața lor fiind o continuă călătorie între Moldova, Țara Românească și Istanbul. În timpul primei sale domnii în Moldova, Grigore II Ghica primește pe frații Cantemir la curtea domnească și le acordă dregătorii, eveniment fără precedent, consemnat de Gheorgachi, autorul condicii de obiceiuri a Moldovei. Potrivit mărturiilor acestuia, numai Grigore II Ghica a acordat unor beizadele dregătorii la curtea domnească, dar cu „tocmala” explicită „să-și păzească rândul boierilor. Și cându vor lipsi din boierie, îmbrăcându-se cu blane, să li să dea iar cinstea cea mai dinainte”. Potrivit lui Gheorgachi, Ioniță a fost numit mare ban, iar Constantin mare comis⁹. Într-adevăr, Constantin este menționat adesea în documente purtând acest rang, Ioniță nefiind însă amintit în dregătoria de mare ban decât în timpul primei domnii în Moldova a lui Constantin Mavrocordat (1733-1735)¹⁰. Începând din 1735 constatăm o răcire a relațiilor dintre Cantemirești și protectorul lor, Grigore II Ghica, probabil din pricina prieteniei acestora cu adversarii politici, Constantin Mavrocordat, atunci domn al Țării Românești, și frații săi, beizadelele Ioan și Alexandru Mavrocordat¹¹. Firi temerare și aventuriere, dar fiind și extrem de nemulțumiți de traiul pe care îl aveau ca supuși ai sultanului, frații mai mici ai lui Ioniță Cantemir pleacă în Rusia, prin anii 1737-1738, unde se stabilesc definitiv, nepierzând însă speranța că într-o zi, cu ajutorul țarului, vor căpăta tronul Țării Moldovei, pe care-l ocupaseră cândva bunicul, tatăl și unchiul lor¹².

În schimb, Ioniță a preferat să aștepte la Istanbul mazălirea lui Grigore II Ghica, după care a revenit și s-a stabilit, începând din 1742, în patria părinților săi – Moldova. Aici și-a căsătorit cele două fiice, Catrina și Tarsița, pe prima, în 1742 sau 1743, cu Constantin Sturza, fiul marelui logofăt Sandul Sturza, iar pe cea de-a doua, la o dată pe care nu o cunoaștem, dar oricum după 1750, cu comisul Iordache Hrisoscolev, fiul marelui vistiernic Aristarh Hrisoscolev¹³. Cea dintâi, Catrina, a murit repede după

⁹ *Literatura românească de ceremonial. Condicta lui Gheorgachi*, studiu și text de Dan Simonescu, București, Fundația Regele Carol I, 1939, p. 268.

¹⁰ *Condicta lui Mavrocordat*, vol. II, ediția Corneliu Istrati, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, p. 507-509, nr. 1289; p. 514-516, nr. 1297; p. 518-520, nr. 1300; p. 696-698, nr. 1515; p. 713-714, nr. 1536; *Documente grecești privitoare la istoria românilor*, publicate de N. Iorga, volumul XIV al Colecției „Hurmuzaki”, partea a II-a (1716-1777), București, 1917, p. 1068, nr. MXLII.

¹¹ Privitor la prietenia dintre beizadea Ioniță Cantemir și Ioan Mavrocordat, vezi mărturia lui Markos Antonios Katsaitis, *Călătorie de la Constantinopol la Iași și de la Iași la București în anul 1742*, în *Saeculum*, îngrijirea ediției, traducere și note Elena Moisuc și Dumitru Limona, Iași, Ed. Junimea, 1977, p. 47-71. Un rezumat al impresiilor de călătorie în Moldova a lui Katsaitis a fost reluat și în *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, Ed. Academiei Române, 1997, p. 284-289. Dușmănia dintre Cantemirești și Grigore II Ghica, manifestată plenar în timpul ocupării Moldovei de către armatele țariste în lunile septembrie-octombrie 1739, data din anii 1734-1736. Referitor la acest subiect, vezi mărturia generalului Manstein (*Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 692), dar și *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Ed. Academiei, 1965, p. 493-497; Paul Păltănea, *op. cit.*, II, p. 240-241.

¹² Paul Păltănea, *op. cit.*, II, *passim*.

¹³ Biograful lui Ioniță Cantemir, Paul Păltănea consideră că Tarsița ar fi fost cea de-a doua soție a lui Aristarh Hrisoscolev, marele vistiernic, tatăl lui Iordache Hrisoscolev, marele comis. Potrivit argumentelor sale, vistiernicul ar fi divorțat de prima soție, Balașa Cantacuzino (*op. cit.*, I, p. 717), ceea ce este neadevărat. După moartea lui Aristarh Hrisoscolev, Balașa declară că este „giupâneasa răpăosatului Aristarhi Hrisoscolev ce au fost vistiernic mare”, face pomenirile și își împarte averea cu copiii (Arhivele Naționale ale României Achiziții Noi – în continuare, ANR, AN – CXCI/7). De asemenea, din pomelnicul m-rii Doljești rezultă că fiul lui Aristarh Hrisoscolev, Iordache, a avut două soții, Tarsița, care nu poate fi altcineva decât fiica lui Ioniță Cantemir, și Maria, probabil o soră a lui Nicolae Suțu (BCU, Iași, ms. nr. 114, f. 27°).

căsătorie, iar soțul ei Constantin Sturza s-a căsătorit a doua oară cu Maria, fata hatmanului Costache Razu¹⁴.

Sprijinit de Ioan vodă Mavrocordat (1743-1747), bunul său prieten din Fanar, ajuns între timp domn al Moldovei, și de Toader Palade, marele vistiernic și cumnatul său, soțul Aniței domnița, Ioniță Cantemir își recuperează o parte din averea părintească, respectiv satul Valea Seacă, casele din Iași și sălașele de „țigani ceaurești” risipite prin toată țara¹⁵. Tot în timpul domniei lui Ioan vodă Mavrocordat, Ioniță Cantemir ocupă un timp și dregătoria de ispravnic al ținutului Bacău și primește diverse privilegii, printre care și acela de a „strânge pe toți țăgani drepti ai cumnatului său Constantin Dudescul”, fugiți din Țara Românească în Moldova, și „să-i stăpânească ca pe țăgani săi drepti, până când îi va căuta stăpânul lor”, țăgani care, potrivit obiceiului, fiind considerați străini, ar fi trebuit să rămână „în sama domniei”¹⁶. Beizadea Ioniță Cantemir nu a renunțat niciodată la privilegiile sale de fiu de domn, păstrându-și în sigiliul personal capul de bour, timbrat de o coroană princiară închisă; semnătura asemănătoare cu aceea a domnilor țării și pluralul de maiestate (*pluralis maiestatis*), pe care – este drept – îl folosea numai uneori. Unul dintre biografi săi, Sever Zotta, afirmă că „unui fiu și nepot de domn i se poate însă ierta o asemenea ambiție nevinovată”¹⁷.

Cu toate că s-au păstrat destul de multe documente privitoare la viața și activitatea lui Ioniță Cantemir, încă nu știm când s-a căsătorit și din ce familii provin cele două soții ale sale, Marghiolița și Catrina. Bănuim că și una și cealaltă erau de obârșie fanariotă, iar căsătoriile s-au contractat și s-au celebrat în Fanar. După moartea lui Ioniță Cantemir, cea de-a doua soție a sa, Catrina, dispare repede din istorie, ultima dată fiind menționată ca stăpână a satului Valea Seacă, la 15 februarie 1756¹⁸. După această dată nu o mai regăsim în documente, iar, după 1763, Anița domnița este menționată frecvent în documente ca stăpână a moșiilor Valea Seacă și Cleja, semn că soția lui Ioniță Cantemir fie a decedat, fie a plecat definitiv din Moldova¹⁹.

Regretatul genealogist Paul Păltănea consideră că Ioniță Cantemir a mai avut, în afară de Catrina și Tarsița, o a treia fiică, Ioana, bazându-se numai pe cele câteva mențiuni din catastihul de față, în care se arată că văduva lui Ioniță Cantemir avea în grijă pe copiii unei anume Ioana, pentru creșterea cărora i-au fost acordate unele bunuri din averea acestuia (f. 15^r)²⁰. Până la apariția unor mărturii documentare mai clare, această supoziție nu poate fi acceptată decât cu unele rezerve. Totuși, dacă acei copii ar fi fost într-adevăr nepoții de fiică a lui Ioniță Cantemir, atunci credem că ar fi trebuit să fi avut întâietate la moștenirea averii bunicului lor dinspre mamă! Cum acest lucru nu se întâmplă, averea lui Ioniță Cantemir împărțindu-se între Catrina și Anița domnița, putem considera că Ioana era altcineva. Greu de spus cine?! De altfel, „copiii Ioanei”

¹⁴ Despre Catrina, deocamdată, nu avem alte știri decât că a fost căsătorită cu Constantin Sturza (Paul Păltănea, *op. cit.*, p. 716; ANR, AN, MMCMV/6, nr. 70; ANI, ms. nr. 1796, f. 38-39; I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 269). După cum am arătat, Catrina a decedat la scurt timp după căsătorie, iar Constantin Sturza s-a recăsătorit cu Maria, fiica hatmanului Costache Razul, naș de cununie fiindu-i însuși domnul țării, Ioan vodă Mavrocordat (ANI, ms. nr. 65, f. 297^v; Teodor Balan, *Documente bucovinene*, V, p. 30-31, nr. 17).

¹⁵ ANR, AN, MMCMV/6; ANI, Documente, 412/132, 137; 140; Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, V, *Acte interne (1741-1755)*, Iași, Ed. Dosoftei, 2001, p. 221-222, nr. 216; p. 253, nr. 448.

¹⁶ ANI, Documente, 412/142.

¹⁷ Sever Zotta, *op. cit.*, II, p. 17, nota la doc. nr. 7.

¹⁸ ANI, Documente, 791/219, f. 198^v.

¹⁹ *Ibidem*, 791/224, f. 201^v-202^r; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393-1849*, București, Arhivele Naționale ale României, 1993, p. 355, nr. 1070.

²⁰ Paul Păltănea, *op. cit.*, I, p. 717.

sunt menționați numai în acest catastif, anonimat iarăși greu de imaginat pentru descendenții unei familii ilustre ca aceea a Cantemireștilor, ori la ce stare de decădere ar fi ajuns aceștia.

4. Din catastif rezultă că beizadea Ioniță Cantemir nu a lăsat o avere prea mare pentru un reprezentant de frunte al mării boierimi moldovenești. Avera sa era formată din două sate, Valea Seacă, din ținutul Bacău, unde acesta și-a avut reședința, și Totoești, sat din ținutul Hârlău. La acestea se adaugă moșia de la Vlădești, așezare aflată în hotar cu satul Totoești, amintit mai sus, și 25 de pogoane de vie la Deocheți (f. 7^r). În catastif nu figurează moșiile pe care Ioniță Cantemir le-a avut în jumătatea de sus a satului Cleja, din ținutul Bacău, poate pentru că erau luate împreună cu satul Valea Seacă. Și acestea au ajuns, în final, tot în stăpânirea Aniței domnița și apoi a fiului ei, paharnicul Constantin Palade²¹.

În ceea ce privește bunurile mișcătoare, la data inventarierii lor, averea lui Ioniță Cantemir se constituia din 1.185 de oi și capre, 55 de boi de negoț, 11 bivoli, 273 de vite mari (vacii, boi și tauri), 179 de cai și iepe și 1.234 de stupi (f. 2-6). Râmătorii, precum și „vasăle de aramă și de cositoriu” nu au fost inventariate, fapt care constituie un indiciu că inventarierea și împărțirea averii lui Ioniță Cantemir s-a realizat, totuși, cu oarecare grabă. Inventarierea și împărțirea acestora s-a realizat câteva luni mai târziu. În urma acestei împărțiri, Anița domnița s-a ales cu 10 râmători, socotiți la suma de 30 de lei, și cu o cantitate de aramă în valoare de 60 de lei și 90 de bani (f. 7^r, 14^r și 41^v).

Dar Ioniță Cantemir a lăsat moștenire datorii destul de mari comparativ cu propria avere, socotite, la 25 mai 1755, la suma 5.932 de lei și 89 de bani. Ulterior însă au fost descoperite și alte datorii, estimate de paharnicul Constantin Palade la suma de 2.366 de lei și 70 de bani. Cămătarii turci și greci din Iași, Roman, Bacău, Brăila și Tighina (Bender) erau creditorii și partenerii de afaceri preferați de Ioniță Cantemir. Dintre numeroșii săi creditori amintim pe Anastasie Popahristu Celehur (f. 8^r), cunoscut negustor elenofon din Iași, ctitor asociat la mănăstirea Sf. Spiridon din acest oraș, și pe frații hagi Mustafa și hagi Ismail, negustori turci care desfășurau activități comerciale și cămătărești prospere în Moldova, încă din deceniul al doilea al secolului XVIII. Colaborarea lui Ioniță Cantemir cu acești negustori era una veche și nu se baza numai pe împrumuturi de bani. Negustorii turci primeau de la el sare, miere, ceară, animale, în contul acestora ei îi acordau bani cu împrumut sau îi furnizau diverse mărfuri de lux sau de uz gospodăresc aduse de la Constantinopol²².

5. Evident, catastiful aflat în atenția noastră este un document reprezentativ pentru epoca în care a fost creat, fiind, desigur, expresia unei practici obișnuite la mijlocul secolului XVIII, când actorii sociali devin mai conștienți decât oricând de importanța juridică probatorie a documentelor. Expresia acestei conștiințe este tocmai preocuparea Aniței domnița și cumnatei sale, Catrina, de a-și împărți averea moștenită de la Ioniță Cantemir după toate rigorile cerute de Pravilă, consemnând într-un catastif bunurile rămase și modalitatea lor de distribuire. Cele două moștenitoare arată explicit care a fost rațiunea întocmirii acestui catastif: „am pus de s-au scris încredințare(a) noastră aice(a) și(i) mai gios ni-am iscălitu singure cu mâna și(i) condeiul nostru, ca de acum înainte nice o pricină între noi să nu fie”.

²¹ Ioniță a cumpărat de la răzeși mai multe părți de moșie în satul Cleja, prin anii 1750-1752, ajungând în final să stăpânească toată jumătatea de sus a acestui sat (ANI, M-rea Văratec, XIII/7-11; ANR, AN, MMCV/6, 30-32; Th. Codrescu, *Uricariul*, XXI, Iași, 1892, p. 221-223).

²² ANI, Documente, 173/77; 412/151; 417/229; 425/110.

Analizând cu atenție cele două anaforale anexate în catastif și punându-le în relație cu alte numeroase documente din epocă constatăm că, de fapt, întocmirea acestui catastif și eliberarea anaforalei din 26 iunie 1755, aveau și alte resorturi decât cele declarate oficial. În fapt, Anița domnița, cea care solicitase împărțirea moștenirii, cu mitropolitul și boierii divaniți de față, era mai puțin preocupată de pretențiile Catrinei, cumnata sa. Interesul domniței era acela de a păstra, în final, întreaga avere imobilă a fratelui său, respectiv cele două sate și cele 25 de pogoane de vie de la Deocheți, excluzând de la moștenire pe ceilalți moștenitori legali, adică pe frații ei stabiliți în Rusia. Din acest motiv Anița domnița nu acceptă satul Totoești, din ținutul Hârlău, ca moștenire, după cum Catrina a acceptat satul Valea Seacă, evident numai cu drept de posesiune viageră, ei solicită la domnie ca acest sat să-i fie acordat cu titlu de despăgubire în contul datoriilor neachitate ale fratelui ei. După cum am arătat, prin anafora din 26 iunie 1755, mitropolitul și boierii dau satisfacție domniței, care primește satele Totoești și Tețcani, drept despăgubire pentru datoriile fraților ei, beizadelele Ioniță și Dumitrașcu.

Pentru a-și justifica drepturile, Anița domnița își creează un dosar întreg privitor la cheltuielile efectuate de ea pentru respectarea rânduielilor necesare pomenirii celor răposați și pentru achitarea datoriilor fratelui ei²³. Desigur, prudența domniței nu s-a dovedit neîntemeiată, fratele ei din Rusia, beizadea Constantin Cantemir, se arată nemulțumit de excluderea sa de la moștenirea lui Ioniță. Astfel, la îndemnul său, în 1760, unica sa fiică, Maria, căsătorită în Țara Românească cu Pantazi Câmpineanu, cheamă în fața Divanului pe Anița domnița, pentru „pricina clironomii și a moștenirii” averii unchiului ei, beizade Ioniță Cantemir. Maria reclama că Anița domnița stăpânea întreaga avere a unchiului ei, fapt într-un tot adevărat, solicitând partea de moștenire care se cuvenea tatălui său, beizadea Constantin Cantemir. În anafora din 3 iulie 1760, care a rezultat din judecarea acestei pricini și care a fost anexată în prezentul catastif (f. 19-20), se arată că, deși tatăl Mariei, adică beizadea Constantin Cantemir, „încăpe” la moștenire, Anița domnița nu este obligată să renunțe la nicio parte din averea lui Ioniță, întrucât toate bunurile fratelui lor mai mic, beizadea Dumitrașcu, decedat și el în Rusia, în 1758, îi reveniseră integral lui Constantin. Iar Dumitrașcu îi era dator Aniței cu suma de 1.650 de lei, încă de la 1 august 1735. Prin urmare, păhărniceasa Maria – cum este numită fiica lui Constantin în această anafora – pierde procesul, întreaga avere a lui Ioniță Cantemir rămânându-i în continuare domniței Anița Palade, până când rudele sale i-ar fi achitat datoriile fraților ei. Abia după aceea procesul succesiunii lui Ioniță Cantemir mai putea fi redeschis, fapt care însă nu s-a întâmplat.

Filele 11-14 conțin inventarele lucrurilor „casii” lui Ioniță Cantemir: articole de îmbrăcăminte mai noi sau mai vechi, lenjerii de pat, perdele, prosoape, bijuterii, arme, două ceasornice din argint, piese de harnașament, corturi, atelaje etc. Din cuprinsul acestor inventare, rezultă că boierimea din Moldova acelor timpuri era credincioasă modei vestimentare otomane, purtând haine grele, croite din țesături scumpe și viu colorate, precum adamasca, bogasiul sau atlazul, dar și din țesături mai ieftine, precum postavul (în special pentru hainele groase de iarnă). Uneori acestea erau căptușite cu blănuri din cele mai rare și mai scumpe, precum cele de cacom și zibelină, sau mai ieftine și mai lesne de procurat, precum cele de vulpe. Bârnete, basmale, boccele, fețele de pernă și cearcefurile erau confecționate din mătase și cusute cu flori de fir; erau, evident, cumpărate de pe piața constantinopolitană. Apoi, din inventarul unui boier ca Ioniță Cantemir, care a efectuat adesea călătorii lungi și anevoioase, la Constantinopol și în

²³ *Ibidem*, 173/77; Sever Zotta, *op. cit.*, II, p. 18, doc. nr. 9.

Țara Românească, nu putea lipsi cortul „cu îmblătoare(a) lui”, trăsurile trase de mai multe perechi de cai și accesoriile necesare acestora.

Ca oricare alt mare boier fanariot, și Ioniță Cantemir avea o colecție de săbii și arme de foc, unele dintre ele destul de valoroase, altele însă defecte. În catastif regăsim enumerate: zece săbii cătănești, un iatagan, cinci perechi de pistoale cătănești, nouă puști cătănești, o pușcă turcească, o flintă venețiană „străcată” și două caderele stricate (f. 10^v). După moartea proprietarului, toate acestea au fost date „milostenie pentru sufletul răpăosatului” slujitorilor săi. Prețuind armele, Ioniță Cantemir acordă nepotului său, tânărul Constantin Palade, fiul Aniței domnița, cadou de suflet: „o sabie bună cu ferecături cu aur”, pesemne extrem de valoroasă (f. 12^v). Printre piesele de inventar care atrag atenția sunt și cele două ceasornice de argint și cele trei „căldări mari de rachiu cu țăvi și cu un căpac”, al căror preț estimat este de 41 lei și șase bani; acestea rămân în posesia văduvei Catrina Cantemireasa.

Informațiile pe care le oferă catastiful averii lui Ioniță Cantemir pot fi utilizate și pentru alcătuirea unor liste de prețuri. Astfel, în Moldova, la mijlocul secolului XVIII, un ișlic din piele de zibelină se vindea cu suma de 49 de lei, în timp ce un contăș cu spinare de vulpe era mai scump decât trei bivoli și opt bivolițe împreună. Un astfel de contăș costa 200 de lei, iar cei 11 bivoli nu costau decât 110 lei, dar acesta nu era cel mai prețios contăș al beizadelei! Cea mai valoroasă astfel de piesă vestimentară era un „contăș albastru co soboli”, al cărui preț estimat se ridica la suma de 300 lei, într-o vreme în care 53 de boi de negoț se vindeau cu suma de 810 lei. Apoi, din acest catastif putem extrage informații prețioase referitoare la modul de administrare a unei curți boierești și la solidaritățile care existau între stăpânul feudal și slujitorii săi, laici ori clerici. La împărțirea averii beizadelei, slujitorii primesc, la rândul lor, câte ceva, desigur, după „obrazul” fiecăruia: un cal, o pușcă, o haină de blană sau leafa neplătită de stăpân. Preotul din Valea Seacă primește trei iepe cu mânzi, drept despăgubire „pentru simbrie lui” neplătită de stăpânul moșiei „de câț(i)va ani”. Pentru plata lefurilor, domnița Anița împrumută 193 de lei și 50 de bani de la dascălul copiilor săi, un anume Theodosie, pe care-l despăgubește din bunurile fratelui său, vândute cu prilejul împărțirii averii (f. 4^v).

Acest catastif este și o veritabilă cronică de familie, conținând informații extrem de prețioase cu privire la familia lui Ioniță Cantemir, relațiile dintre acesta și rudele sale de sânge, procedura transmiterii averii la urmași, anumite obiceiuri specifice căsătoriei etc. De pildă, tinerii care se logodeau făceau schimb de inele, bijuterii care erau restituite familiei celui care deceda prematur. Ioniță Cantemir dăruiește lui Constantin Sturza, logodnicul fiicei sale, Catrina, „un inel cu zmărandu și cu 6 diiamanturi” (f. 16^v), iar Aristarh Hrisoscolevu își recuperează inelul de aur „cu un diiamantu mari în mijloc și cu zăce diiamanțale împregiuru” pe care i-l dăduse Tarsiței „cându s-au făcutu logodna” cu Iordache, unicul său fiu (f. 12^v). Deocamdată, acest catastif este singurul document din care aflăm că Ioniță Cantemir a mai avut o soție înaintea Catrinei, pe Marghiolița, probabil tot o țarigrădeancă. De asemenea, din acest document aflăm că beizadea Ioniță Cantemir și-a găsit locul de veci în cimitirul mănăstirii Golia, unde probabil a fost înmormântată și fiica sa, Tarsița. Dintr-un alt document aflăm că Anița domnița a cheltuit 60 de lei pentru „o raclă ci s-au făcut la groapa răpăosatului” ei frate²⁴.

Ajunși în acest punct, se cuvine să evidențiem bogăția de informații istorice pe care le conține acest document, care, considerăm, merită cu prisosință publicat. Deși

²⁴ ANI, Documente, 412/156.

este o piesă arhivistică reprezentativă, în special prin conținutul său, catastiful averii lui Ioniță Cantemir este aproape necunoscut cercetătorilor interesați de istoria societății românești de la mijlocul secolului XVIII. De altminteri, merită amintit că manuscrisul nr. 1796 este unul dintre cele mai ample și mai minuțioase catastife de avere din secolele XVI-XVIII, fapt care îi conferă un plus de valoare²⁵. Acestea sunt numai câteva argumente pentru care am considerat că editarea lui este un demers istoriografic necesar. Totodată, prin publicarea unui asemenea document se face încă un pas către tipărirea tuturor inventarelor de avere sau măcar a celor mai reprezentative, ocolite pe nedrept o perioadă îndelungată de editorii de documente, poate din pricina dimensiunilor acestora, uneori prea mari, deși putem observa că acestea sunt veritabile comori de informație istorică.

La transcrierea documentului au fost respectate normele transcrierii interpretative, așa cum sunt acestea stabilite de colectivul de editori ai *Bibliei de la 1688*²⁶. Menționez, totuși, că întregirea prescurtărilor a fost marcată prin paranteze rotunde (), omisiunile au fost marcate între paranteze ascuțite < >, iar punctele de suspensie incluse între paranteze drepte [...] marchează ștersăturile, cuvintele sau semnăturile nedescifrabile. Slovele a căror transcriere este susceptibilă de interpretare au fost transcrise astfel:

– **ѣ** – prin **ea (prea)** sau prin **é (zéce)** (în cazul în care diftongarea nu mai este astăzi o realitate lingvistică);

– **ѧ** și **ѡ** au fost transcrise după pronunția actuală prin **ă (haidăi)** sau prin **â (giupâneasă)**;

– **ѣ** la început de cuvânt sau în silabă postvocalică a fost redat potrivit ortografiei actuale **ie** (iepe, voievod);

– **ѣ** – a fost transcris prin **în** (înăuntru), iar înaintea consoanelor **p** și **b** prin **îm (a împărți)**, excepție făcând de la această regulă cazurile în care după acest semn apare litera **ѣ** (**a împărți**);

– **ѣ** – prin **dz** (mândzat, vândzare), acolo unde acesta a fost folosit în locul lui **z** actual;

– **ѣ** final suprascris a fost transcris, chiar dacă el nu mai este folosit în pronunția și ortografia actuală, deoarece există numeroase cazuri în document, unde este reprezentat fără suprascriere.

²⁵ Printre inventarele de avere de mare valoare istorică se numără și inventarul averii lui Petru Șchiopul, editat recent de Petronel Zahariuc (*Inventarul averii lui Petru vodă Șchiopul*, în *RIS*, XIII-XV/2008-2010, p. 443-462).

²⁶ *Notă asupra ediției*, la *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, pars V, *Deuteronomium*, volum editat de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, 1997, p. 98-99.

Manuscris 1796**[f. 1 r.]**

Toate bucatele: vaci, boi, iepe, stupi, oi și alte lucruri ale casii răpăosatului beizade Ioniță Cant(e)mir, ce s-au aflat după moarte răpăosatei Tarsiții, fiicii Mării Sale, carile, după cum s-au venit, s-au împărțitu, după rânduiala Svintei Pravile, făcându-să trii părți, adecă o parte pentru grijile acelor răposat(i) și o parte giupânesii răpăosatului beizade și altă parte niamului, după cum arată înlăuntru, anume: l(e)t 7263 <1755> mai 25.

[f. 1 v.] Nescrisă**[f. 2 r.]****Oile ce s-au aflatu la sama ce s-au luatu păstorilor**

577 – oi mari ci-au fătatu într-această vară, la carile s-au aflat și prăsila lor, 610 miei;

36 – oi mari sterpe;

228 – oi mioare de anu;

189 – berbeci interții de anu;

99 – berbeci mari, 53 areți și 46 bătuț(i);

5 – țapi mari, 3 pârți și 2 bătuț(i);

29 – capre mari ce-au fătatu într-această vară și au 39 iezi;

2 – capre mari sterpe;

8 – țapi vătui de anu;

12 – vătui capre de anu;

1185 = fac vite mari, afară din 649 miei și iezi, prăsila lor din iastă vară.

Aflându-să cătăva somă de bani, datorie a răpăosatului beizade, s-au scos la vânzare oile aceste(a) și s-au vândutu toate una cu alta, drept o mie de lei noi, cari bani s-au datu la datorii și s-au arătat la soc(o)tiala datoriiilor unde s-au plătitu.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Κυρ Συμάδων Ιωαννικίος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(ăcuzino) log(ofă)t <m.p.>;

Ion Bogdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manol(a)ch(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 2 v.]**Boi de negoț ce s-au aflatu:**

55 – boi de negoț s-au aflatu pre sama haidăilor, bez un bou ce s-au vândutu mai înainte, fiindu străcatu i bez 2 boi ce sintu la haidăi de dărvală;

Aflându-să cătăva somă di bani, datorie a răpăosatului beizade, s-au scos și boii aceștie la vânzare și s-au vândutu toți(i) unul cu altul dreptu optu sute și zéce lei, carii s-au datu iarăș(i) la datorii și s-au arătat la soc(o)tiala datoriiilor.

Bivolii ce s-au aflatu:

3 – bivoli, boi mari;

6 – bivoliță mari;

1 – bivol, bou de un vițal;

1 – bivoliță gonitoare.

11 – vite făc și i-au luatu giupâniasa Caterinuța în socotiala datorii ce-au arătat că are la beizade, cu preț dreptu 110 lei noi și s-au arătat la socotial(a) datoriiilor.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
 Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;
 Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;
 I(on) B(o)gd(a)n vel log(o)f(ă)t <m.p.>;
 Manol(a)ch(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 3 r.]

Vacile și boii ce s-au aflatu tij la sama păstorilor:

- 2 – buhai mari;
- 65 – vaci cu vițai, cu 6 gonitoare;
- 38 – vaci mari sterpe;
- 16 – vaci gonitoare;
- 24 – vaci mândzate;
- 55 – boi mari ce s-au aflat la pluguri, însă:
 - 42 – boi la Vale(a) Sacă, și
 - 11 – boi la Totoiești și
 - 2 – boi la haidăi, la boii de negoț.
- 37 – boi mari ce s-au aflatu în vaci;
- 16 – boi gonitori;
- 20 – boi mândzați
- 273 – vite fac, vaci cu boi, afară de vițaii den iastă vară.

[f. 3 v.]

Ce s-au scos dintr-aceste vite:

- 6 – boi s-au scos de s-au datu la m(ă)năstire la Golăe, fiindu beizade îngropatu acolo;
- 4 – vaci cu vițai, iarăș(i) s-au datu la Golăe;
- 10 – vaci cu vițai s-au scos pentru hrana copiilor Ioanii, carile s-au datu pre sama giupânesii Caterinuții;
- 1 – buhai iarăș(i) s-au datu cu aceste 10 vaci;
- 16 – boi s-au datu giupânesii Caterinuții, carii s-au soc(o)titu în datorie ce-au arătat că are la beizade, după cum arată soc(o)tiala anume;
- 10 – vaci cu vițai iarăș(i) s-au datu dum(i)sale, într-ace(a) soc(o)tială.
- 47 – vite fac, vaci, boi, carile socoțindu-să din soma vitelor ce arată în dos că s-au aflat vii la sama păstorilor, mai rămân vite față: 226 vite vaci cu boi.

Aflându-să câțeva somă de bani datorie a răpăosatului beizade, s-au scos la vânzare și vitile aceste(a) și s-au vândutu toate una cu alta, dreptu o mie trii sute ș(i) cincidzăci lei noi și s-au datu la datorii, după cum s-au arătat la soc(o)tiala datoriilor.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
 Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;
 Iordachi Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;
 I(on) B(o)gd(a)n vel log(o)f(ă)t <m.p.>;
 Manol(a)ch(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 4 r.]**Iepile ce s-au aflatu iarăș(i) la sama păstorilor:**

- 11 – armăsari cu 3 tineri;
- 33 – cai mari cu 2 cai ce s-au curățitu din armăsari și cu 6 telegari șergi și cu alți cai învățaț(i);
- 59 – iepe cu mândzi;
- 9 – iepe mari sterpe;
- 15 – iepe tretine;
- 14 – iepe străjnice;
- 9 – cai tretini;
- 17 – cai străjnici;
- 12 – cai telegari ce-au fostu la Vale(a) Sacă, 6 murgi ș(i) 6 albi.
- 179 – fac piste tot iepe cu cai, afară den prăsila din iastă vară.

Ce s-au scos dintr-aceste vite:

- 10 – iepe s-au scos de s-au datu la Golăe, unde s-au îngropatu beizade, însă 5 iepe cu mândzi ș(i) 5 sterpe;
- 2 – iepe cu mândzi s-au datu milostenie la mănăstire(a) Aron vodă;
- 4 – iepe s-au datu la mănăstire la Cașin, 2 cu mândzi și 2 sterpe, fiind beizade ctitor acolo;
- 3 – iepe cu mândzi s-au datu preutului de la Vale(a) Sacă, pentru simbrie lui, de câț(i)va ani, ce nu luasă nemică;
- 2 – cai sau datu dum(i)sale Iordache Hrisosculeo vel comis de telegărie;
- 1 – armăsariu s-au datu lui Constandin Cogălnicean(u) șetrar, aflându-s(ă) oste-nitoriu la multe trebi ale casii răpăosatului.

[f. 4 v.]

- 10 – iepe cu mândzi și 1 armăsariu s-au scos parte copiilor Ioanei, carile s-au datu pre sama giupănesi Catrinuții;
- 7 – iepe cu mândzi s-au scos și s-au dat milostenie acestor ficiori slugi ai casii, însă:
 - 2 – iepe lui Caloian log(o)ff(ăt), și
 - 1 – iapă lui Ștefan Hâncul, și
 - 1 – iapă lui Bojilă, și
 - 1 – iapă Lupului vornicul, și
 - 1 – iapă Niagului chelariu și
 - 1 – iap(ă) Lupului Pruncul
- 7 – cai s-au datu iarăș(i) acestor ficiori holtei slugi ai casii, însă:
 - 1 – cal lui Caloian log(o)ff(ăt), și
 - 1 – cal lui Alexandru, și
 - 1 – cal lui Ivan copilul, și
 - 1 – cal lui Constandin Hâncul, și
 - 1 – cal lui Grigori Pătrău, și
 - 1 – cal lui Toader Șoroagă și
 - 1 – cal Stoicăi.
- 47 – fac, cai ș(i) iepe, cari scoțindu-să din soma iepilor ce s-au aflatu la sama hirghelegiilor au mai rămas:

- 9 – armăsari, și
- 36 – cai mari, și
- 30 – iepe cu mândzi, și
- 2 – iepe mari sterpe, și
- 15 – iepe tretine, și
- 14 – iepe străjnice, și
- 9 – cai tretini și
- 17 – cai străjici

132 – fac ș(i) aceste rămâindu nevândute s-au făcutu în trii părți [f. 5 r.], adică o parte la grijile morților și o parte giupânesii Caterinuții și o parte niamului. Și parte(a) grijilor celor morți și parte(a) niamului s-au datu la m(â)na Mării Sale domniții Aniții, iar parte(a) giupânesii Caterinuții s-au datu la m(â)na dum(i)sale ș(i) s-au arătat mai gios și anume, precum s-au venitu:

2 – pârț(i) ce s-au dat la Măriia Sa domnița

- 6 – armăsari,
- 24 – cai,
- 20 – iepe cu mândzi,
- 10 – iepe tretine,
- 10 – iepe străjnice, cu o iapă mari stiarpă,

6 – cai tretini,
12 – cai străjnici
 88

Parte giupânesi Catrinuții

- 3 – armăsari,
- 12 – cai,
- 10 – iepe cu mândzi,
- 5 – iepe tretine,
- 5 – iepe străjnice;
- 3 – cai tretini
- 6 – cai străjnici, cu o iapă mari stiarpă

44

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
 Κυρ Συμβάδων Ιωαννικτος <m.p.>;
 Iordach(e) Cant(acruzino) log(ofă)t <m.p.>;
 I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;
 Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 5 v.] Necompletată.

[f. 6 r.]

Stupii ce s-au aflatu mat[u]ce scoși pen prisăci în iastă primăvară, afară din cei ce-au muritu astă iarnă pin zămnice.

Stupi la Bacău:

- 75 – la livadă, la Gavril Pas;
- 53 – la Bălțata, la Miron Pas;
- 52 – la Cleja, la Ianăș Pas;
- 54 – la Fundu, la Andronache Pas;
- 68 – la Cotul Chiriții, la Iechim Braniște Pas;
- 52 – la Fundu, în Cohalmu, în sama lui Poșchin;
- 49 – la moară, la Ion Balic Pas;
- 74 – la Ghirăiești, la Gligoraș Paș;
- 71 – la Ardioani, la Cămară Pas;
- 73 – la pomi, la Ion Hersul Pas;
- 61 – la Orășe, la Ioniț(ă) Loghin Pas;

- 58 – la Ciorte, la Ioniț(ă) Pătru Pas;
 65 – la Fundul Văii Podului, la Ilie Bârsanul;
 46 – la Boiște, la Condorache monah;
80 – la Dumbrava Roșie, la Ștefan Pas.
 931

La Totoești

- 75 – la rédiu, la Elciun Pas;
 76 – la livadă, la Ianăș Martin;
 76 – la ținte, la Ion Brândzăiu;
76 – la mușinoae, la Vasile Făclieriul;
 303 – iar piste tot, toți stupii fac 1234 mat[u]ce.

[f. 6 v.]

Ce s-au scos dintr-acești stupi

- 40 – stupi ce s-au aflatu că sintu a sârdariului Arghirie și cându au mersu în Țara Româniască i-au lăsat în sama răpăosatului beizade;
 30 – stupi s-au datu la mănăstire(a) Golăe;
 30 – stupi s-au datu la m(ă)năstire(a) Dancul, pentru un sârdariu ce-au făcutu părintile inadu;
 50 – stupi s-au scos parte copiilor Ioanii, carii i-au luat giupăniașă Caterinuța în sama dum(i)sale;
 150 – stupi fac, carii scoțindu-să din soma stupilor ci s-au aflatu scoși pen prisăci au mai rămas 1084 stupi, și acești stupi rămâind nevânduț(i) s-au făcutu în trii părți, adecă o parte pentru grijile morților și o parte a giupănesii Caterinuții ș(i) o parte a niamului. Ș(i) parte(a) grijii morților ș(i) parte(a) niamului s-au datu la m(ă)na Mării Sale domniții Aniții, iar parte(a) giupănesii Caterinuții s-au datu la mâna dumisale ș(i) câte câț(i) s-au venitu de parte s-au arătat mai gios:
 361 – stupi în parte(a) grijilor celor răpăosaț(i),
 361 – stupi în parte(a) niamului și
 362 – stupi în parte giupănesii.
 Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
 Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;
 Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;
 I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;
 Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 7 r.]

Râmătorii ce să află la Vale(a) Sacă, fiindu că nu li s-au luat sama ca să să poată ști câț(i) sintu, s-au socotitu după ce să vor căuta câț(i) sintu să să facă iarăș(i) în trii părți, precum și stupii și 2 părți să să de(a) la Măriia Sa domnița, iar o parte la dumniei giupăniaș(a) Caterinuța.

Pentru 25 pogoane de vie, ce sintu cumpărate de răpăosatul beizade la Diochiet, după învoiala ce s-au făcutu, între Măriia S(a) domnița și între dumniei giupăniaș(a) Caterinuța, s-au hotărâtu 15 pogoane să rămâie la stăpânire(a) Mării Sale domniții, Măriia S(a) să le lucreză și Măriia S(a) să le ia și roada, iar 10 pogoane să le

ție dumniei giupânias(a) Caterinuța, în viața dumisale să le lucreze și să le ia și roada, câtu va trăi dumniei, iar după săvârșire(a) dum(i)sale, atunci(a) să rămâie iarăș(i) la niamul răpăosatului beizade.

Pentru satul Vale(a) Sacă, unde au fostu așezare(a) răpăosatului beizade, s-au socotitu și iarăș(i) cu bună învoială s-au așezatu, câtu va trăi dumniei giupâniasa Caterinuța, în viața dum(i)sale, să trăiască acolo în toată odihna sa, fără de nice o supărare, fiindu suptu stăpânire(a) dumisale, atâta moșie câtu și casile, cu toate povijiile pâr la săvârșire(a) dumisale.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;

I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 7 v.] Nescrisă.

[f. 8 r.]

Datoriile ce s-au aflatu după moarte(a) răpăosatului beizade și alți bani ce s-au mai cheltuitu cu grijile răpăosatului după moarte, carile cu ce s-au plătitu dintr-ale răpăosatului s-au arătat anume mai gios:

333 – lei la hagi Mustafa ot Bacău cu zapis;

257 – lei la hagi Ismail ot Roman tij;

125 – lei la hagi Sali ot Roman ce-au rămas să să mai de(a) dentr-un zapis de 500 lei ce-au fost datoriu

<Însemnare marginală:> ἔδω ἑπλερώθη ὁ τούρκος τριακόσια δέκα καθώς φανερώνει ἡ ὁμολογία²⁷.

73 – lei la Anastas(ă) Lipsiscanul cu zapis;

18 – lei la o slugă a lui hagi Mustafa ot Bacău, pentru 9 stupi ce-au fostu luat u beizade de la dânsul și n-au apucatu a-i plăti;

15 – lei, 48 bani ci-au rămas să să întoarcă ciobanilor den goștina lor, după tocmala ce-au avutu;

193 – lei, 50 bani ce s-au luat u cu datorie de la Theodosie dascalul de s-au plătitu niște rămășițuri a oamenilor casii ot Vale(a) Sacă din ciferturile trecute;

886 – lei, 30 de bani; bani ce-au arătat dumniei giupâniasa Caterinuța că ari să ia de la răpăosatul beizade, după cum arată anume soc(o)tiala;

2606 – lei, 105 bani, banii ce-au cheltuitu dum(isale) visternicul Aristarh cu grijile răpăosatului beizade și cu alte trebuință ale casii răpăosatului cât u au fostu asupra dum(i)sale, precum arată soc(o)tiala;

1424 – lei, 96 bani ce-au scos visterie răm(ă)șiță birul bucatelor dentr-acestu anu.

5932 – lei, 89 bani au cuprinsu toate datoriile aceste(a).

Ce s-au plătitu dintr-aceste datorii.

1424 – lei, 96 bani s-au plătitu visteriei birul bucatelor dentr-acestu anu, însă:

1315 – lei, 96 bani den vitile ce s-au vândutu și

109 – lei di pe niște arme ce s-au dat u la slujitorii curții să le plătiasc(ă) în liafa lor;

²⁷ Traducere: Aici s-au plătit de către turc trei sute zece ughi, după cum arată zapisul.

- 2606 – lei, 105 bani s-au plătitu dum(i)sale visternicului Aristarho, însă:
 1367 – lei den vitile ce s-au vândutu și
 95 – lei, 65 bani de la Nedinco birul bucatelor lui ce l-au luatu dum(nialui) asupra dum(i)sale, adecă văcăritul pe 32 iepe și goștina pe 114 oi;
 663 – lei, 80 bani, o salbă cu 35 de galbeni, câte de 5 galbeni și cu un galbăn de 6;
 40 – lei, un (i)șlic de sobol ce s-au vândutu;
 200 – lei un contăș verde cu spinare de vulpe de Lențsa ce s-au vândutu și
 49 – lei un contăș roș mai vechiu blănit, iar cu spinari de vulpe căzăcească și
 41 – lei, 80 bani un contăș roș vechiu blănit cu pântice de vulpe ci s-au vândutu, tij și
 51 – lei o ghiordei de belacoas(ă) verde cu pace(a) de sobol ce s-au vândutu și
 99 – lei, 33 dramuri de aur, niște brățăr(i) strâcate;
 193 – lei, 50 bani s-au plătitu lui Theodosie dascalul den banii ci s-au luatu di pe vitele ce s-au vândutu, carii să luas(ă) cu datorie de la dânsul de s-au dat pentru birul oaminilor casii;

[f. 9 r.]

- 886 – lei, 30 bani s-au plătitu dum(i)sale giupânesii Catrenuții, însă:
 216 lei – 16 boi, 1 buhai, 10 vaci cu vițai ce-au luatu dumniei den vite cu prețul acesta;
 110 lei – 11 bivoli mari cu mici tij;
 300 lei – 1 contăș albastru co soboli;
 75 lei – un cobur de șal fiștechiu cu cacomi;
 50 lei – un cobur de zof cu singeapu;
 65 lei – 2 ceasornice de argintu;
 28 lei – 90 bani, 2 părech(i) paftale argintu, 115 dramuri;
 41 lei – 6 bani, 3 căldări mari de rachiu cu țavi și cu un căpac;
 5111 – lei, 41 bani fac aceste datorii ce s-au plătitu și au mai rămas să s(ă) plătiască:
 821 lei, 48 bani, însă:
 333 lei lui hagi Mustafa, și
 257 lei lui hagi Ismail, și
 125 lei lui hagi Sali, și
 73 lei lui bașe Anastas(ă), și
 18 lei slugii lui hagi Mustaf(a) și
 15 lei, 48 bani ciobanilor.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Κυρ Συνάδων Ιωαννικτος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;

I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic);

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic).

[f. 9 v.]

De unde sintu să să plătiască aceste datorii

283 – lei, 94 bani, din banii vitelor ce-au mai rămas, bez:

1315 lei, 96 bani ce s-au dat la visterie i bez;

1367 lei, ce s-au datu dum(isale) vist(ernicul) Aristarho i

193 lei, 50 bani ce s-au datu dascalului Theodos(ie).

358 – lei, 50 bani să plătiască Măriia S(a) domnița Anița ce i s-au venit pe celi 2 părți ce-au rămas asupra Mării Sale, adecă parte(a) celor răpăosaș(i) și parte(a) niamului;

179 – lei, 24 bani să plătiască giupânias(a) Caterinuța ce i s-au venitu pe a trie parte a dum(i)sale.

821 – Lei, 41 bani fac și să încheii toate datoriile câte s-au aflatu pâr acmu. Aceste datorii toate câte s-au aflatu și s-au pututu ști s-au pus în socotiala aceasta ce s-au închiiațu într-acestu catastih, după cum s-au arățatu anume și pre această socotială să să urmezé, iar de să va tâmpla să mai iasă vro datorie, care nu s-au știutu pâr acmu, s-au popritu pintru o pricină ca aceasta un inelu cu diiamantu și o părechî de cercei cu izmărându ca să să vândză și să să plătiască ace(a) datorie ce ar fi. Iar de va fi datorie vro sumă de bani mai mare și nu să va pute(a) cuprinde cu prețul acestor lucruri ce s-au popritu, atunce(a) câț(i) bani nu să vor cuprinde, iarăș(i) să să împartă în trii părți și câte câț(i) să vor veni pe parte să de(a) fieștecare parte după buna învoială și așezare ce s-au făcutu.

Iacov mitropolit Moldavii <m.p.>;

Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofăt) <m.p.>;

I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

D(umitru) P(a)l(a)di v(e)l vor(nic);

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 10 r.]

Celi ce s-au aflatu din straile răpăosatului beizade și dintr-ale ficii Mării

Sale Tarsiții și s-au datu milostenie:

– o ghiordei albastră de adămască cu elan cacomu;

– o ghirodei de șal roșie cu elam cacom;

– un beniș de șal tarciniu dezblănit nou;

– un beniș de șal tij tarciniu purtatu;

– o giube(a) de șal cahfereghi dezblănită;

– un beniș de șal stânjiniu căptușitu cu astariu;

– un iamurluc²⁸ roș cu bașlăcul lui;

– un beniș de postavu roș sai;

– o ghiordei de b(o)gasiu tarcinie cu alemii de jder;

– un beniș de bogasiu negru verde (sic.) cu spinari de vulpe veche;

– o dulamă de belacoasă ghiubez;

– o dulamă de șal galbănă veche;

– un băibărac tarciniu de bogasiu;

– un antieru de cutnie;

²⁸ Cuvânt greșit în original, forma corectă: iarmulc.

- 2 părechi de brinevici de postavu;
- 2 părechi de brinevici de zofu;
- o prostire alias(ă) și cu firu de așternutu;
- 24 basmale cusute numai cu mătas(ă);
- un bârneț cusutu naturale cu fir;
- 2 bârnețé cusute cu fir și cu mătăși;
- 1 păreche paftale de argintu și câte cu o piatră în mijloc;
- un tãmar verde de canavață cu fir blănit cu cacomu;
- un beniș verde de belacoas(ă) cu fir blănit cu jderi;
- o rochie de lastră verde veche;
- o față de obial de basma albă de chitru ci s-au făcutu un stihar;

[f. 10 v.]

- un contăș de șal ghiubez căptușitu cu taftă verde;
- 5 părechi de pistoale căt(ă)nești;
- 9 pușce tij cătănești;
- 10 sabii tij cătănești;
- 1 iatagan;
- 1 pușcă turcească;
- 1 flintă de Vineție strâcat(ă);
- 2 caderele strâcate

Aceste toate s-au datu ficiorilor ce-au slujitu pe răpăosatul beizade.

Aceste toate pre unde s-au socotitu și s-au căzutu s-au datu milostenie pentru sufletul răpăosatului.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Kyp Συνάδov Ιωαννικιος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;

Ion Bogd(a)n vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 11 r.]

O samă de lucruri din cele ce s-au aflatu la casa răpăosatului și le-au arătat Măriia S(a) domnița că au fostu date de Măriia S(a) și luându-le iarăș(i) Măriia S(a) li-au datu milostenie, iarăș(i) pentru sufletele răpăosaților:

- un inel de aur cu un zamfir albastru și cu 6 diiamanțale;
- o blană de sobol de la un tânbariu de lastră ce l-au strâcat cucoana Tarsița de l-au făcutu antereu;
- 2 cămeși cu sirmă;
- 2 cămeși saie fir;
- 6 feță de perini de papură albe cu fir;
- 6 feță de perini sade cu rățele cu fir și cu tiriplitu;
- o meneștergură de mân(ă) de tulpan cu capitele de rățele cu firu;
- 2 mesé bune tij.

Aceste(a) toate luându-le Măriia S(a) domnița li-au datu iarăș(i) milostenie, unde s-au socotitu fete sărace.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
 Κυρ Συνάδων Ιωαννικίος <m.p.>;
 Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;
 Ion B(o)gdan vel log(o)ff(ă)t <m.p.>;
 Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 11 v.]

Celi ci-au arătat dumniei giupâneas(a) Catrenuța că sintu a dum(i)sale ș(i) acmu după moarte(a) cucoanei Tarsiții [ia]²⁹ și li-au luat la dumniei:

- o bohce de șal roșie cusută cu fir flori mari;
- o prostire cu rățele, cu fir și cu tiriolic;
- o năframă fimeiască cu sirmă;
- o basma grecească cu flori mari săie firu;
- 3 rățele de perini cu firu;
- 1 meniștergură aliasă cu firu;
- 12 șervite alesé cu firu;
- un leftu cu capul lui Sfite Ioan și cu 24 rubinașe împregiuru;
- o părechi cercei mici cu zamfir;
- un tias (sic!)³⁰ de argintu;
- 8 zarfuri de argintu;
- un ibric de cafe(a) de argintu de parale;
- o perde(a) mare de atazu verde ș(i) albu cu flori de firu.

Aceste(a) toate arătându-le dumniei giupâniasa Catrenuța că sintu a dum(i)sale au rămas iar la mâna dum(i)sale.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
 Κυρ Συνάδων Ιωαννικίος <m.p.>;
 Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;
 I(on) B(o)gd(a)n vel log(o)ff(ă)t <m.p.>;
 Manol(a)ch(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 12 r.]

O samă de lucruri den casă ce s-au aflatu că sintu a răpăosatei Marghioriții, giupâniasa cea dintâi a răpăosatului beizade și s-au scos osăbitu să fie păzite:

- un leftu de aur cu 14 diiamanțale și cu un picior de bălas micu;
- un inel de aur cu 12 diiamanțale;
- un inel de aur cu zamfir albu;
- o bohce de belacoasă ghiuvez cu fir și cu marginile verdzi;
- 12 fețe de perini de ștofă roșii cu flori;
- un cerciaf de obial grecescu cusutu cu firu;
- o năframă de nainte peșidă verde cusută naturale;

²⁹ Tăiat în original.

³⁰ Ceas!?

Aceste(a) știindu-să că sintu a răpăosatei Marghioriții s-au strânsu într-un săcriu osăbitu și s-au datu pre sama Mării Sale domniții Aniții, ca să steie păzite la Măriia Sa.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofăt) <m.p.>;

I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manol(a)ch(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 12 v.]

O samă de lucruri din celi ce s-au aflatu după moarte(a) răpăosatului beizade, ș-acmu după moarte(a) cucoanei Tarsiții, unele nu s-au aflatu, altile s-au datu unde s-au găsit cu cale:

- un raftu de argintu s-au lăsatu cuconului domisale³¹ visternicului Arhistarh;
- o șea zugrăvită și înbrăcată cu urșic roș și cusută cu sirmă și cu abăioară de postavu și cu hașa de postavu cusută cu flori s-au lăsatu iarăș(i) la dumn(ea)lui;
- o sabie bună cu ferecăturile cu aur s-au datu cuconului Mării Sale domniții, fiindu dăruită mai dinnainte de răpăosatul beizade;
- o călămare cu sâdefuri și cu argintu, iarăș(i) s-au datu cuconului;
- un struț mititel, iarăș(i) dum(i)sale;
- un inel de aur cu un diiamantu mari în mijloc și cu 10 diiamanțele împregiuru, ce l-au popritu dum(isale) vist(ernicul) Arhistarho, zicându că au fostu a dum(i)sale datu de cându s-au făcutu logodna;
- un inel mic cu izmărandu și cu un diiamantu micu ce l-au perdut cucoana Tarsița;
- o sarje mică cu bălas și cu diiamanțul sus, iarăș(i) au perdut-o cucoana Tarsița;
- o păreche paftale de argintu cafaslăi (sic!) și poleite cu colan de fir galbăn, ce li-au luat dum(isale) visternicul Aristarho, fiindu date de la dumn(ea)lui;
- un dunluc de lastră ghiuvez înșetrance (sic!) au poprit-o dum(isale) vist(ernicul) Aristarho fiindu dată de la dumn(ia)lui;
- un ghermesutu albu cu flori de mătas(ă) s-au îngropatu cucoana cu dânsul fiind rochie;
- o cămeșe cu mătas(ă) niagră verde (sic.) și cu firu pe mânici, iarăș(i) s-au îngropatu cucoana cu dânsa;

[f. 13 r.]

– o ghiordei bărbătiască de ghermesutu stânjanie blănită cu pace(a) de jder, cu zagarale de nură, au străcat-o cucoana Tarsița;

2 – misédzi de blane pântice de vulpe de țară au peritu de la casa dum(i)sale visternicului Aristarho;

2 – basmale cu sirmă ce i-au fost date de la Măriia S(a) domnița ș(i) s-au datu la nuntă;

3 – basmale cu fir tij.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofăt) <m.p.>;

I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manolach(e) <Costache> vel vor(nic) <m.p.>;

³¹ Cuvânt corectat în original.

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 13 v.] Nescrisă

[f. 14 r.]

O samă de lucruri ale casii răpăosatului ci-au rămas ș(i) s-au împărțitu în doi precum s-au socotitu cu învoială, unile în parte(a) Mării Sale domniții, ș(i) altile în parte(a) giupânesii Caterinuții, după cum s-au arătat mai gios anume:

În parte(a) Mării Sale domniții:	În parte(a) giupânesii:
– un cortu într-un stâlp și cu	– 1 oba cu pâslile ei;
înblătoare(a) lui;	
– o părech(e) de hamuri de 4 cai cu	– 2 părech(i) de hamuri de curea că de
alămi, cu frâie și cu hățuri;	6 cai;
– o părech(e) de hamuri de bulgariu de	1 părech(e) de hamuri vech(i) a cuhnii;
6 cai cu frâie și hățuri;	
– un bobou negru;	1 bobou negru de rădvan;
– o leftică;	1 rădvan;
– un lanțuhu de rădvan;	1 cămară;
– 3 obialuri, 2 de taftu alătele ș(i) unul	1 cuhnie;
de cutnii de chipru;	
– 2 șcatulce cu șipurile lor;	1 lanțuh de rădvan;
– 2 fețe de obial de chipru;	1 malote de postavu blănit cu blană
	croc de carsacu;
2 fețe de perini albe și cu flori.	1 obial basma de chipru;
	1 șcatulcă cu șipurile ei;
	2 fețe de perini albe cu flori;
	2 cergi mari cu laț;
	2 covoară mari de patu;
	2 covoară mici;
	3 scoartă turcești;
	1 valu de lăviceri.

Iar vasăle de aramă și de cositoriu s-au socotitu să să caute și să să cântărească toate și câtu să va veni să să împartă în doi, câtu la o parte, câtu la alta.

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;

I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manol(a)ch(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 14 v.]

Aceste(a) toate câte sintu scrisé și cuprinsă într-acestu catastih, atâta bucatile răpăosatului ce s-au vândutu și s-au plătitu datorii, câtu ș(i) altile ce au rămas și s-au împărțitu în trii părți cu bună socotială ș(i) alte straie și lucruri ce s-au datu milostenie s-au făcutu cu bună vrere și voie noastră amânduror. Și toate după cum s-au soc(o)titu s-au scris anume în catastivul acesta, unde ș(i) Sfinția S(a) Părintile Mitropolitul Țării ș(i)

alți arhieriei și(i) dumn(ia)lor boierii ce-au fostu r(â)nduiți la aședzare(a) noastră, vădzindu buna aședzare și învoiala ce s-au făcutu între noi, s-au iscălitu cu toții și noi încăș(i) învoindu-ne la toate, și(i) odihnindu-ne și(i) o parte și(i) alta, am pus de s-au scris încredințare(a) noastră aice(a) și(i) mai gios ni-am iscălitu singure cu mâna și(i) condeiul nostru, ca de acmu înainte nice o pricină între noi să nu fie.

Ανητζα δομνητζα <m.p.>;

Ηκατερυνα Καντεμυρεσα <m.p.>;

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;

Κυρ Συνάδον Ιωαννικιος <m.p.>;

Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofăt) <m.p.>;

I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;

Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;

D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);

V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 15 r.]

Celi ce s-au socotitu și s-au scos parte copii(l)or Ioanei și s-au datu în sama dum(i)sale giupânesii Caterinuții să le poarte de grije:

- 10 vaci cu vițai;
- 10 iepe cu un armăsariu;
- 50 stupi matce
- 150 lei bani ce i-au încărcatu dumniei giupânias(a) asupra dum(i)sale în datorie ce au arătat că are la răpăosatul;
- 120 lei ce s-au luat di pe straile ce au fostu făcutu răpăosatul beizade Ioanii, îmii copiilor și după moarte(a) ei s-au vândutu și au cuprinsu acești bani, carii sintu la m(â)na dum(i)sale giupânesii Caterinuții;
- 45 lei s-au mai luat iarăș(i) di pe o rochie de belacoas(ă) cu flori de fir ce-au fost făcută de răpăosatul și(i) banii au rămas iarăș(i) la dumniei;
- 17 stupi ce-au rămas dintr-o prisacă de stupi ci i-au fostu datu răpăosatul beizade Ioanii la Totoești;
- 7 vite vaci, boi au mai rămas den vitile ce să didesé Ioanii cându s-au măritatu, den vitile răpăosatului.

Aceste(a) toate câte s-au arătat mai sus, că s-au scos și s-au datu parte copiilor Ioanii, pentru hrana și creștere(a) lor, fiindu că i-am luat eu pre copii asupra me(a) ca niști ficiori de sufletu să-i grijescu și să-i cresc, li-am luat și aceste toate iarăș(i) în sama me(a), ca păr vor crește și(i) să vor rădica copiii să le portu eu de grije, nime alții să nu să amestece, nice altă supărare mai multu niamul răpăosatului beizade să n-aibă, ce eu [f. 15 v.] să aibu a răspunde pentru toate, atâta pentru creștere(a), și(i) înbrăcăminte(a) și(i) hrana copiilor cestora, câtu și pentru toate aceste(a) ce li s-au scos dintr-ale răpăosatului beizade și(i) li-am luat la m(â)na me(a). Eu să le portu de grijă, și(i) eu să dau samă de toate după ce să vor rădica copii, iar niamul răpăosatului beizade să aibă pace și după cum am aședzatu și m-am apucatu, am pus de am scris aice(a), arătându adevărată încredințare(a) mia și(i) mai gios singură eu cu mâna și cu condeiul meu m-am iscălitu.

L(e)t 7263 <1755> iun(ie) 2

Αικατερυνα Καντεμυρεσα <m.p.>;

Iacov mitropolit Moldavii <m.p.>;

Κυρ Συνάδον Ιωαννικιος <m.p.>;
 Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;
 Ion Bogdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;
 Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic);
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic).

[f. 16 r.]

**Socotiala de banii ce-au arătat dumneei giupâneas(a) Caterinuța că are
 să ia de la răpăosatul beizde:**

- 400 – lei pentru un inel cu diiamantu ce zice că i l-au luat beizade și l-au dat
 pentru Vale(a) Sacă, cându au răscumpărat-o de la răpăosatul visternicul
 Pălade;
 200 – lei pentru un inel cu zmărandu și cu 6 diiamanturi ce zice că i l-au luat
 beizade și l-au dat dum(i)sale stolnicului Constandin Sturzea;
 75 – lei pentru 300 dramuri de argintu, o afumătoare și(i) o stropitoare ce li-au
 vândutu beizade;
 61 – lei, 30 bani pentru 350 dramuri de argintu ce i-au luat beizade și(i) l-au pus
 la un raftu ce ș-au făcutu;
 150 – lei ce-au fost a copiilor Ioanei.
 886 – lei, 3 p(o)t(ronici) fac și(i) s-au încărcatu la soc(o)tiala altor datorii.

Cu ce i s-au plătitu acești bani:

- 216 – lei au luat, 16 boi și 1 buhaiu și 10 vaci cu vițai;
 110 – lei au luat, 11 bivoli mari cu mici;
 300 – lei au luat, un contăș albastru cu soboli;
 75 – lei au luat, un cobur de șal fiștichiu cu cacomi;
 50 – lei au luat, un cobur de zofu cu singepi;
 65 – lei au luat, 2 ceasornice de argintu;

[f. 16 v.]

- 28 – lei, 9 p(o)t(ronici) au luat 2 părech(i) paftale de argintu, 115 dramuri;
 41 – lei, 6 p(o)t(ronici) au luat 3 căldări mari de rachiu cu țăvile lor și cu un
 căpac.
 886 – lei, 3 p(o)t(ronici) fac și s-au arătatu asémine la soc(o)tiala datoriilor ce s-au
 plătitu.

Αικατερινα Καντεμηρεσα <m.p.>;
 Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
 Κυρ Συνάδον Ιωαννικιος <m.p.>;
 Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofă)t <m.p.>;
 I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;
 Manolach(e) <Costache> vel vorn(ic) <m.p.>;
 D(umitru) P(a)l(a)di vel vor(nic) <m.p.>;
 V(a)s(ile) Ros(e)t v(e)l v(i)st(ernic) <m.p.>.

[f. 17 r. – 18 v.] Nescrise

[f. 19 r.]

† Иѡ ѲЕѦДѦРЪ В(ОЕ)ВОДА ВОЖ(ІЕЮ) МИЛ(О)СТ(ІЮ) Г(ОС)П(О)ДАРЪ ЗЕМЛИ
МОЛДАВСКОН.

După hotărârea Preosfinții Sale Părintelui Mitropolitului, a dom(i)lorsale
velișilor boier(i), gășind și domni(a) me(a) că este cu cale și cu dreptate, am întărit și cu
a domnii mele pecete și poroncim așa să s(ă) urmez(e).

L(e)t 7268 <1760> i(u)l(ie) 24

<L. P.>

Preaînălțate Doamne,

Din luminată poronca Mării Tale de iznoavă am cercetatu pricina între Măriia
Sa domnița Anița și între vechilul dum(isale) păhărnicesii Marii, ce iaste fiică lui
beizadea Costand(in) Cantermir și nepoată domniții, care pentru pricina clironomii și a
moștenirii ce cere păhărniceasa de la moșul ei și de la unchiul ei, răpăosatul beizadea
Ioniț(ă) Cantemir, întru acestu chip iaste pricina:

Răposatului beizadea Ioniță i-au rămas o fată, și fiind de vârstă s-au măritatu și
toată clironomia tatălui ei au rămas desăvârșit la dânsa. S-au întâmplat, dup(ă) măritatul
ei și n-au trăit mult, au murit, care dup(ă) moartea ei și dup(ă) hotărârea Pravilii Bise-
ricești, toată clironomia fiicii lui beizadea Ioniță au rămas la mâna mătușii ei domniții
Aniții, fiindu cea mai aproape moștenitoare și fiindu-i și nepoată de frate, care vine a
tréia spiță. Care la această clironomie Mariia păh(ărniceasa), fiindcă iaste vară primare
cu fiica lui beizadea Ioniță, care vine a patra spiță, clironomie nu poate să ceară. Măcar
că beizadea Costand(in), tatul păhărnicesii, fiind tot la o spiță cu domnița, încape la
moștenire, însă atunci când va răspunde și beizadea Costand(in) la partea din cliro-
nomia fratelui său, răpăosatul beizadea Dumitrașco, ce să cade să dea domniții Aniții,
surorii sale, dup(ă) pravilă.

Iar pentru moștenirea ce cere Mariia păhărniceasa, a tatălui ei, dintr-ale
moșu(lui) său, pentru aceasta am întreat pe domnița Anița și Măriia Sa au arătat cum
că fratelui său, lui beizadea Costand(in), de la răposatul Antiohie v(oiev)od, părintele
lor, i s-au venit partea lui, satul Valea Sac(ă), [f. 19 v.] la ținutul Bacăului, care satu
beizadea Costand(in) l-au zălojit la un Mahmutu neguțătorul de aici din Eși, dreptu
798 lei, 90 bani și pe urmă înstreinându-s(ă) beizadea Costand(in), Dumitrașcu beizadea au
luat datoriia fratelui său, lui Costand(in) asupra sa, ca să o plătească, și înstreinându-s(ă)
și beizadea Dumitrașco, și neplătind lui Mahmut datoriia, la anii 7245 <1737> mai 25
au ieșit turcul la Divan, la răpăosatul Măriia Sa Grigorie v(oiev)od și au arătat zapisile
lui beizadea Dumitrașco și Măriia Sa împreună cu toată boierimea, fiind neguțătorul
purcegătoriu au socotitu ca s(ă) nu rămâie păgubaș și dup(ă) dreptate au datu cartea
Mării Sale de volnicie, ca să vândă turcul Valea Sac(ă), cu vecini cu tot, oricui ar găsi și
să-ș(i) ia banii. Care satu, scoțându-l Mahmut la vânzare, l-au răscumpăratu răposatul
Toader Palade visternicul.

Mai la urmă, viindu și răpăosatul beizadea Ioniț(ă) Cantemir de la Țarigrad
aicea s-au învoitu cu visternicul Palade, cumnată său, i-au întorsu bani(i) pe satul Valea
Sac(ă) și au rămas supt stăpânirea sa.

Au arătat domnița cum că mai iaste un satu Zărneștii și o giurățate de casă,
din casile Ceaurului și țăgani, care pentru țăgani au arătat domnița cum că nu sântu.
Care satu și giurățate de cas(ă) au rămas să să împartă pe frați. Dar zăse domnița că
atâtă partea lui beizadea Costand(in), fratelui său ce i s-a veni ca să ia dintr-acestu satu

și casă, cât și partea fratelui ei Dumitrașco le poprește pentru 1650 lei ce are să ia de la beizadea Dumitrașco, ce-i iaste datoriu cu zăpis din v(e)let 1735 august 1, arătând domnița că cu partea ce are să ia Dumitrașco beizadea din moștenirea părintească nu i s(ă) împlinește datoriia și rămâne păgubaș și la aceasta au cerutu domnița ca să aibă dreptate.

Ce dar de vréme că Costand(in) beizadea au clironomisit pe fratile său, Dumitrașco, dup(ă) moartea lui trebuie să răspundă la datoriia fratelui său, cu partea ce i s-ar veni din moștenirea părintească.

Preaînăl[f. 20 r.]tate Doamne, noi, după socoteala noastră și după dreptatea acéia ce am cunoscutu că are la aceasta Măriia Sa domnița Anița, așa am socotit că iaste dreptu și cu cale, iar cea desăvârșit(ă) hotărâre rămâne la înaltă și lesne cunoscătoare înțelepciunea Mării Tale.

1760 iul(ie) 13

Al înălțimei tale cătră Dumnez(ău) fierbinte rugăroriu, smeritul Gavril mitropolit Moldovii <m.p.>.

Plecate slugile Mării Tale:

Manol(a)ch(e) <Costache> vel log(o)f(ăt) <m.p.>;

[...] ³² vel vorn(ic) <m.p.>;

Dumitrașcu Palade vel vor(nic) <m.p.>;

V(a)s(ile) Ros(e)t hatm(an) <m.p.>.

[f. 20 v.]

<Pe verso, însemnarea:> „Anaforaua Mării Sale Ioan Theodor vodă care s-au giudecat cu [...]”³³.

<Orig. (23x32 cm), difolio legat în catastih, reprezentând filele 19-20, filigran greu lizibil pe fila a doua, rupt și pătat pe marginile exteriorare din dreapta, pecetea inelară (diametru 3x3 cm) octogonală aplicată în chinovar, neclară.>

[f. 21 – 37] Nescrise

[f. 38 r.]

**Иѡ МЛѢТЕН ГИКА В(О)В(О)Д(А) В(О)Ж(І)Ю М(И)Л(О)СТ(І)Ю Г(О)С(О)Д(А)РЬ
ЗЕМЛИ МО(Л)ДАВСКЮ).**

† După hotărârea Sfinții Sale Părintelui Mitropolitul i a dumnealor veliților boieri poroncim și Domnia Mea ca dumneaei Anița Pălădoae să aibă a stăpâni acel sat ce să numește Totoești a răposatului Ioniță beizadea Cant(emir), pentru 790 lei, ce era datoriu beizadea la domnița, cu bună pace de către toate alte rude a lui beizadea, iar care no ar vrea să lase moșii, să aibă a da banii acești(a) de mai sus arătați ș(i) așa va lua moș(ia) supt stăpânire. Aceasta poroncim.

Iun(ie) 28, 1755

<L. P.>

Preînălțati doamni,

† Înștiințăm pe Măriia Ta că după răvaș di jaloabă ce-au dat la Măriia Ta domnița Anița a lui Păladi vist(ernic), ca să să facă giudecată pentru avere(a) frățâni său,

³² Semnătură idescifrabilă.

³³ Cuvânt idescifrabil.

lui Ion Cantimir be(i)zade, ce-au rămas după moarte(a) lui. Măriia Ta ni-ai orânduitu pe noi ca să luăm sama, și pentru toati, după cum am adiverit, arătăm înainti.

După moarte(a) lui be(i)zade, îndată s-au orânduit pe Costantin Cogălniceanu biv vel șet(rar) di au mersu di au scris toati bucatele câte s-au aflat pre la păstori, precum bucatele așe și stupii, ș(i) au adus izvodu(l) iscălit di dânsul, cari l-am văzutu și noi. Dar ni-au arătat și izvod di câteva pungi di bani datorii a lui be(i)zade ș(i) au arătat și zapisăle pre la turci și pre la alții ș(i) au stătu la socotială domnița și cu giupâniasa lui be(i)zade și au scos din toati bucatele di au vândut și au plătit datoriile și au scos zapisăle lui be(i)zade. Cari într-acei izvod arată cu ce prețu au vândutu și ce datorii au plătit, și ce au rămas din bucati au făcut trii părți, adică o parte mortul, pentru sufletul lui, cari parte au luat-o domnița, fiindu-i frate, ca să-l grijască după obiceiul creștinescu, a doi parte au luat-o niamul, adică domnița Anița cu frații și surorile sale, [să]³⁴ a triia parte au luat giupâniasa lui be(i)zade.

Dar au mai rămas datorii și neplătiti, cari iarăș(i) cu învoiala lor s-au priimitu aceli datorii, câti s-or mai afla să le plătiască, iarăș(i) pe 2 părți domnița și pe a triia parte giupânias(a) lui be(i)zade. Deci văzind noi, că cu dreptati s-au împărțit, sângure și cu învoială frățască, să ste(a) niclătită această așezari, și pe această așezari să urmezi.

Osăbit de aceste datorii arătați mai sus, s-au mai aflat la domnița un zapis di la Dumitrașcu be(i)zade Cantimir, fratele său, din let 1735 av(gus)t 1, scriind într-acesta chipu, precum au luat la nevoi(a) și la trebuința sa, di la cumnatu său Toadir Pălad(i) vel vist(ernic) 1650 lei cu vade pără într-un an să de(a) banii, ș(i) au pus zălogu satul său părințăscu, anumi Tețcanii, la ținutul Sucevii, iară de nu va da banii pără la anul să aibă dum(isale) visternicul Păladi a stăpânii satul Tețcani împreună cu soru sa, domnița Anița, și fiii lor în veci. Și toată parte(a) lui, câtă s-a vini, din parte(a) mâne-sa: moșii, casă, țișani li dă toată parte(a) lui aceasta, tot în soma banilor ce l-au împrumutat, precum pre largu arată zapesul lui, măcar că acestu satu Tețcani, pără au murit be(i)zade, tot el l-au stăpănit, zicând că i-a da banii și nu i-au mai dat pără [au mură] au murit, precum dovedești zapisul cel la mână domniții. Deci după dreptati ce i s-au căzut și pe zapis ce-au arătat, am hotărât să stăpâniască satul Tețcani și acele părți arătați mai sus, ce i s-ar vini, cu pace domnița și fii săi, dar că sânt 20 ani trecuți de când au dat bani(i) și satul nu i-au fost la mână. Dobânda acelor bani neavând de unde să-(i) ia s-au lăsat.

Osăbit au mai dat domnița jalobă la Măriia Ta cu altu răvaș că ari bani dați și la frati său Ioniți be(i)zade Cantimir și iarăș(i) ni poroncești Măriia Ta să luăm sama și ni-au arătat un izvod de câți bani au dat, 171 lei, 3 pot(ronici) ce-au rămas be(i)zade din socotiala ce-au avut când au răscupărat satul Vale(a) Sacă Păladi vist(ernic), cu banii săi, bez 500 lei, ce-au dat be(i)zade bani gata lui Pălad(i) și 400 lei un inel ș(i) au rămas cu acești bani arătați(i) mai sus care sânt scriș(i) într-un izvod cu slova lui Păladi, toată socotiala sa ce-au avutu:

- 130 lei, 4 soboli ce au luat be(i)zade di la domnița când au măritat pe fiică-sa după Sturză, cari au mărturisât și giupâniasa lui be(i)zade că știia;
- 200 de oi, un zapis a lui Ion be(i)zade din let 1730, să-i de(a) be(i)zade din oile părințăști, parte(a) domniții și nu i le-au mai dat, păr astăz(i) și de atunce(a) și pără acmu sântu 25 ani. Am hotărât să de(a) 400 oi capu la capu, într-atâta ani [s-au]³⁵, cari s-au pus prețu 400 lei, câte un leu o(a)ia;

³⁴ Tăiat în original.

³⁵ Idem.

– 89 lei, 4 pot(ronici) ce-au rămas be(i)zade domniții din 53 ug ungurești ce i-au dat domnița să-i cumpere stupi și i-au cumpărat numai 60 de stupi, câți 70 par(a)le și i-au rămas această somă di sus scrisă, precum arată scrisoare(a) lui be(i)zade, cari facu piste tot:

– 790 lei, 70 bani. Și neavând cu altă ce să plătiască din rămășițurile lui Ion be(i)zade, de vreme că au mai rămas datorii și s-au încărcat pe trii părți ce-au împărțit bucatile să s(ă) plătiască, precum arată mai sus, având be(i)zade un satu Totoești și cu parte(a) din Vlădești moșii. S-au dat domniții acest satu pentru 790 lei, 70 bani ce s-au adiverit că-i dator be(i)zade domniții, iar cui n-ar plăce(a) din frați să de(a) bani(i) domniții cu dobânda lor și să-ș(i) ia satul. Noi așe am socotit, iară Măriia Ta vii giudeca cum va fi mila Mării Tale.

L(e)t 7263 <1755> iun(ie) 26

Iacov mitropolit Moldaviei <m.p.>;
Iordach(e) Cant(acuzino) log(ofăt) <m.p.>;
I(on) B(o)gdan vel log(o)f(ă)t <m.p.>;
Manolach(e) <Costache>vel vor(nic) <m.p.>;
D(umitrașcu) P(a)l(a)di vel vor(nic) <m.p.>;
S-a trecut la condică de Ioan pisar.

[f. 39 v.]

<Pe verso, însemnarea:> „Anafora di la Măriia Sa Matei Ghica vodă”.

<Orig. (23x32 cm), difolio legat în catastih, reprezentând filele 19-20, filigran greu vizibil, pecetea inelară octogonală aplicată în chinovar, având ca stemă un scut despicat, cu capul de bour în dextra și acvila muntenească în senestra, timbrat de o coroană princiară închisă și cu o cruce; în patru colțuri inițialele: **ІѠ М(а)т(еи) Г(ица) Б(оє)в(о)д(а)**, iar în partea de jos, anul 1753.>

[f. 40 v.]

Let 7265 <1756> dech(em)v(re) 14 s-au dat la un turcu den Brăila, pentru o datorii a lui beizade Ioniță 140 lei.

L(e)t 7265 <1756> tij s-au dat 960 lei la 2 turci de la Bender, care au venit cu ferman și cu ceauș de la Țarigrad [...] ³⁶ș(i) un cal lor și o sabie și s-au făcut sulfi cu dânsi di vrem(i) că cere 7 pungi de bani.

381 lei s-au cheltuit la cadiul ot Brăila, care l-am adus și m-am giudecat pentru aceast(ă) pricină.

50 lei am dat la 3 turci martori.

Κυρ Συνάδων Ιωαννικιος

Μόρ[...] ³⁷δ<η>λ<α>δ<ή> ἐγὼ ἐξόδῃσά ³⁸

[f. 41 r.]

Cātu să faci toată soma banilor să iau

Lei bani

794 70 – după cum arată în anafora bo(ie)rilor ciia din tăiu;

185 – ci s-au plătitu la hagi Sali, bij 125 lei ci i s-au plătitu din lucrurile lui beizade;

³⁶ Idem, indescifrabil.

³⁷ Neclar.

³⁸ Adică eu am cheltuit.

960	–	la 2 turci ci au adus fermanu de cer șapte pungi de bani și li s-au mai dat și o sabie, bani și un cal de s-au făcut sulfu;
381	–	s-au cheltuitu cu cadu de Brăila la ciia pricină.
<u>50</u>	–	la 3 turci marturi.
2366	70	– fac.

Ci datorii s-au mai aflatu a lui beizadi Dumătrașcu.

1650	–	după anaforaua boieriloru ce arată că iaste datoriu tă(tâ)-ni meu;
200	–	s-au datu la un turcu dup(ă) cum arată zapisul Mări(i) Sali;
<u>144</u>	–	tij, după cum arată zapisul la altu turcu.
1994		
<u>2366</u>	70	– soma de sus.
4360	70	– fac amândou(ă) sumili;

[f. 41 v.]

Lei	bani	
74	96	– datorii pi la uni(i) și alții tij a lui beizade Ioniț(ă);
<u>30</u>		– la un Borol jădu(v) ³⁹ tij
104	96	
<u>4360</u>	70	– soma din dos, care pist(e) totu facu:
4464	46	

Ci bani au lătu maică-me(a) din lucrurile ci i-au rămas dup(ă) moarte(a) vară-me Tarsâții dup(ă) cum să vede un izvodu di vânzari:

Lei	bani	
585		– di pi iepi ci s-au vândutu;
541	60	– de pi 360 stup(i) parte niamului;
30		– de pi 10 rămători;
<u>60</u>	90	– de pi aramă.
1217 ⁴⁰	30	– fac lăuț(i) și mai rămănu să ia de pi soma de sus arătată:

Lei	bani	
3254	16	
<u>358</u>	50	
3612	66	– după cum arată catastihul ci orinduiești să-i plătiască maică-me(a) ni(a)giungându bani den bucatile ci s-au vândutu.

³⁹ Lecțiune nesigură.

⁴⁰ Ultima cifră corectată de altă mână. Numărul inițial este 1206 lei.

A ROLL OF THE ASSETS OF PRINCE IONIȚĂ CANTEMIR (1755).
STUDY AND TEXT
(Summary)

Keywords: prince, roll, assets, inheritance, animals, weapon collection, watches, jewellery

The present study is, in fact, a more comprehensive presentation of the document published in the appendix. The editor indicates that the document is a manuscript *in folio*, having dimensions of 21.5 × 33.5 cm, that it is bound with leather covers, without ornaments, it is being kept at the National Archives of Iași (manuscript no. 1796), and it contains the wealth inventory of prince Ioniță Cantemir, son of Antioh Cantemir, Prince of Moldavia (1695-1700, 1705-1707), nephew of Demetrius Cantemir, Prince of Moldavia (1710-1711) and scholar of European range.

This inventory, called a roll in the language of the period, was written on 25th May 1755, at the request of Lady Anița and Lady Catrina, the heiresses of Ioniță Cantemir's daughter, Tarsița, who died prematurely sometime in April-May 1755. Lady Anița was the sister, and Catrina was the widow of Ioniță Cantemir, who also died a few months before his daughter, in July 1754.

The roll published in this journal contains valuable information about how wealth and assets were being transmitted to descendants in the eighteenth century Moldova, about the Moldavian boyars' clothing, their business practices, the prices existent in mid-eighteenth century-Moldova, the inventory of an aristocratic court, etc.

It follows from this document that the Moldavian social elite was faithful to Ottoman fashion, wearing heavy clothes of expensive fabrics, lined with equally expensive fur, such as: sable, marten, ermine or Cossack fox. At the same time, we find that Moldavian boyars had genuine collections of weapons, jewellery, silver watches etc. Thus, Ioniță Cantemir had ten soldier swords, a yataghan, five pairs of soldier pistols, nine soldier rifles, a Turkish rifle, a "damaged" Venetian shotgun, two broken rifles, and two silver watches (f. 10^v).

ARCADIE M. BODALE*

**TREI DOCUMENTE INEDITE DIN 1826
PRIVITOARE LA BISERICILE PAROHIALE DIN PROTOPOPIATELE
CEREMUȘ, PUTILA, NISTRU ȘI SIRET (BUCOVINA),
PĂSTRATE LA ARHIVELE DIN VIENA**

În vara anului 2011, am avut privilegiul de a efectua un stagiu de documentare de două luni la Arhivele Statului din Viena¹, unde am descoperit mai multe documente referitoare la istoria ecleziastică a Bucovinei. Între acestea, un număr important de acte se referă la patronarea bisericilor de mir de către stăpânii moșiilor pe care acestea erau ridicate. Instituția patronatului avea la bază principiile dreptului de ctitorire bizantin, însă autoritățile austriece au îmbogățit-o potrivit uzanțelor din lumea catolică central-europeană.

Majoritatea acestor documente sunt situații centralizatoare, în paleografie gotică, pentru întreaga eparhie a episcopului greco-ortodox din Cernăuți. Din păcate, în Arhivele Statului din Viena, corespondența care a stat la baza întocmirii acestor documente de sinteză este destul de redusă în fondurile documentare consacrate cultelor din cuprinsul Imperiului. În stadiul actual al cercetărilor noastre, putem afirma că această corespondență se limitează, pentru anul 1826, când au fost întocmite astfel de situații, doar la trei concepte de scrisori. Este vorba de scrisoarea episcopul Isaia Băloșescu, prin care acest arhieru solicita protoiereului Vasilii Gribovschii din protopopiatul Ceremușului să întocmească, cu ajutorul preoților parohi, o situație cu patronii bisericilor de mir din cuprinsul protopopiatului său. Mai avem situația parohilor din Protopopiatul Ceremușului însoțită de răvașul protopopului Vasilii Gribovschii, prin care acesta cere preoților din subordinea sa să îi poștească pe patronii bisericilor să semneze situația cerută de Consistorium, iar apoi să o trimită mai departe, pentru ca, în final, să ajungă iar la Consistorium. În sfârșit, avem porunca celor doi asesori consistoriali dată, sub amenințarea unor amenzi usturătoare, protopopilor de Putila, Nistru și Siret de a-și îndeplini în cel mai scurt timp obligația de a întocmi situația patronilor bisericilor de mir din cuprinsul protopopiatelor lor.

Din analiza acestei corespondențe, se observă că era redactată, de regulă, în limba română, în paleografie chirilică, fiind însoțită, uneori, și de o traducere în limba ucraineană a îndrumărilor privitoare la modul în care trebuiau completate aceste acte de către preoți. Ceea ce demonstrează că nordul Bucovinei (și în special zona Nistrului și Valea Ceremușului) nu era deznaționalizat, preoții de aici vorbind, în cea mai mare parte, românește, cu excepția câtorva parohi din protopopiatul Ceremușului, care ne-au lăsat

* Arhivist, Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale.

¹ Oportunitatea ne-a fost asigurată în cadrul programului de studii și cercetări postdoctorale cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contract POSDRU/89/1.5/S/61104.

însemnări despre situația amintită în limba ucraineană. Mai mult chiar, unii dintre ei își scriu numele cu caractere latinești, ceea ce dovedește că fuseseră instruiți în școlile imperiale, unde deprinseseră alfabetul respectiv. De asemenea, aceste documente reflectă modul în care erau transmise poruncile autorităților centrale în teritoriu: de la autoritățile imperiale către episcop, care le dădea protopopilor din eparhia sa. Apoi, fiecare protoprezbiter trebuia să comunice porunca tuturor preoților din protopopiatul lor. Aceasta era trimisă, mai întâi, unui preot, care o expedia printr-un om de încredere preotului din satul vecin și tot așa mai departe, până lua cunoștință de ea toți parohii, ultimul dintre ei având obligația de a o înapoia protopopului sau chiar episcopului.

În același timp, cel de-al doilea document oferă o situație exactă a preoților care slujeau în parohiile din cuprinsul protopopiatului Ceremușului, iar ultimul act probează că, în ciuda cererii autorităților imperiale și a Consistoriumului eparhial, nu tot clerul de mir răspundea cu promptitudine solicitărilor formulate de superiori.

1. 2/4 martie 1826, Cernăuți. *Scrisoarea prin care episcopul Isaia Băloșescu cere protoiereului Vasilii Gribovschii din protopopiatul Ceremușului să întocmească, cu ajutorul preoților parohi, o situație cu patronii bisericilor de miri din cuprinsul protopopiatului său.*

Precucernicieii sale Vasilii Gribovschii, administrator Protoprez(viteriatului)² Cirimușului, la Jucica Noao

În urmare(a) înaltului Guberniumiescului¹ Decret din 7 septem(brie) <1>825, no. 47.148, care cu cinstita Kraisamticeasca notă din 21 noiem(brie) iarăș(i) anului trecut, supt no. 13.020, să face cunoscut acestui Consistorium, poroncim precucerniciilor sale protoprezviterilor eparhiei noastre ca îndată după primire(a) aceștie³, să alcătuiască fieștecare pentru al său protoprezviteriat câte o înșămnare în rubrice, după alăturatul aice formulari, asupra ipochimenilor celora ce au dreptate(a) patronației fieștecărie bisărici de hristienească lege grecească¹ a Sfint(e)i Bisericii Răsăritului din aceasta păzită de D(um)nezeu eparhie¹ <a>³ noastră, Bucovina.

Înplinire(a) rubricilor, după posumurile¹ cele deasupra la capetele lor arătate, să le scrie precucerniciile sale pe rând, pentru fieștecare biserică în pereoadă¹, lăsând între dânsăle ceva loc de sc<r>³is, adecă între scriere ce anume a patronatului al unie și între al altie biserici să să lasă ceva lărguți loc, cât să încapă ademăniteca³ iscălitura dominiiei¹ a fieștecărie moșii pe care să află parohie și bisărică.

Alcătuiind precucerniciile sale, numiții protoprezviteri, fieștecare pentru al său protoprezviteriat, întru acest feliu de arătată cuprindere înșămnarea aceasta, îndată să o pornească cu grabnic tract cătră preoții săi cu aspră poruncă în numile nostru ca îndată după priimire să o arete dominiumului locului și să poștească ca asemenea îndată spre adeverința cum că acel scris în însărcinare are dreptate patronatului Bisericii să o iscălească adică în locul cel lăsat, precum s-au zis mai sus, deschis, supt periodul patronații a unii biserici să fie acea iscălitură; și după ace dominiumiiască întărire, îndată să o trimită preotul la celant¹ preot a parohiei sau filialei ce va fi însămnată în tract; și așa, unul de la altul mai departe până la cel de pe urmă, care are să o de(a) înapoi la protoprezviterul său; și aceasta, fără cât de puțină întârziere, să o trimită aice, cătră Consistorium. Și fiindcă trimitere acestor înșămnări asupra dreptății patronații fieșetecărie biserici să cere de la înaltele locuri fără de întârziere, pentru aceia înpreună înștiințăm cum că ori protoprezviterilor, ori preoților celor aflați în pricina de zăbavă isprăvirii și

trimitirii aceştie aice, ar urma, netrecut cu vedere(a), tragere(a) la răspundiri şi canonisiri cu strafuri la lada săracilor sau şi cu alte ispitele[iii]. Cernăuţi 2/14 martie <1>826.

Isaia Băloşescu episcop <m.p.>

Ianovici secretar <m.p.>

Archiv (Arhivele): Österreichs Statarchiv, Abteilung (Direcția / Departamentul): Allgemeines Verwaltungsarchiv, Bestandsgruppe (grupul de fonduri): Unterricht und Kultus (cca 1500 – cca 1940); Bestand (fondul): Alter Kultus (cca 1500-1848); Teilbestand (subfondul): Akatholischer Kultus (cca 1600-1848); Serie (seria): Griechisch Orthodoxer Kultus (cca 1600-1848); Karton (cutia) nr.: 6 [cuprinzând doc. *Konsistorien. Bukowina, Dalmatien, Galizien*], Mapa nr.: cota mapei IV A 3 [intitulată *Konsistorien Galizien – Gr. n.n. im Konsistorium*]; Fascicol având cota IV A 3 [intitulat *Gr. n.n. im Konsistorium Czernowitz*], nenumrotat, orig., cerneală neagră şi maro, document în chirilică (română), 1 filă.

¹ Aşa în orig.

² „aceştie” scris deasupra rândului de altă mână, cu cerneală neagră.

³ Omis.

⁴ Aşa în orig. Din tabel, reiese că este vorba de numele scris de mână autografă a fiecărui preot în parte (semnătură).

2. 11 martie 1826, Jucica. *Situația parohilor din Protopopiatul Ceremuşului, însoțită de răvaşul protopopului Vasili Gribovschii, prin care acesta cere preoților din subordinea sa ca să-i poftască pe patronii bisericilor în care slujesc să semneze situația cerută de Consistorium, iar apoi să o trimită mai departe, pentru ca, în final, să ajungă iar la Consistorium.*

Curenda¹

pentru toate parofiile¹ a protoprezviteriatului Ceremuşului care prin iscălitul s-au trimes

Parofiile	Luna şi ziua		Iscălitura preoților
	priimit ¹	trimis ²	
Laşchiuca	14 mart(ie) <1826>	15 mart(ie) <1>826	Athanasie Ternoveţchii paroh <m.p.>
Suhoverha	14 mart(ie) <1826>	19 mart(ie) <1>826	Ioan Andréicu paroh <m.p.>
Clivodin	19 martie <1>826	21 martie <1>826	Ioan Hneadii paroh ¹ <m.p.>
Davide[s]stie ¹	20 МАРТ (а) <1826>	21 МАРТ а <1826>	Costantin Tomaşciuc paroh <m.p.>
Stauceni	22 МАРТ а <1826>	22 МАРТ а <1>826	Ioan Firchievici paroh <m.p.>
Iujineţ	23 МАРТ а <1826>	24 МАРТ а <1>826	Ioan Vasilovăţi adminis(trator) <m.p.>
Şiscouţi	24 mart(i)e <1826>	26 mart(i)e <1>826	Iohan Doci<.....> ³ c adm(inistrator) <m.p.>
Mal(a)tineşti	26 martie <1826>	28 martie <1>826	Ioan Haba<ico> ⁴ paroh <m.p.>
Hliveşti ⁵ ⁶ ⁶ ⁶
Havrileşti ⁷	29 МАРТ а <1826>	29 МАРТ а <1>826	Parthenii Hacman paroh <m.p.>
Oşihlib ⁸	30 МАРТ а <1826>	31 МАРТ (а) <1>826	Vasilii Danilevici paroh <m.p.>
Ivancăuţi	31 mart(ie) <1826>	1 april(ie) <1>826	Ioan Şterbanovschii ¹ admin(istrator) <m.p.>
Orăşeni	1 april(ie) <1826>	2 april(ie) <1826>	Vasili Ci<haro> ⁴ schi admin(istrator) <m.p.>
Nepolocăuţi	3 april(ie) <1826>	3 april(ie) <1>826	Mihail Ciahovschi paroh <m.p.>
Piedecăuţi	3 april(ie) <1826>	7 april(ie) <1>826	Ioann Iavarovschi paroh <m.p.>
Berhomet	7 april(ie) <1826>	8 april(ie) <1>826	Constantin Nicolaevici paroh <m.p.>
Hliniţa	8 april(ie) <1826>	8 april(ie) <1>826	Vasăle Harinovici paroh <m.p.>
Dracineţi	9 aprilie <1826>	9 aprilie <1>826	Iacov Nosievie paroh <m.p.> Constantin Zacharowicz administrator <m.p.> ⁹
Broscouţi	10 april<1>826 şi	10 april(ie) <1826>	Athanasy Tarnawsky administrator <m.p.> ¹⁰
Bobesţi	10 april(ie) <1>826 şi	10 april(ie) <1826>	Theodori Barnavechi paroh <m.p.>

Fontanița	11 april(ie) <1>826 și	12 april(ie) <1826> trim(is)	Ioan Drathan paroc ¹ <m.p.>
Cabești	la 12 april(ie) <1826> am primit și	la 13 <aprilie> am trimes, 1826	Stepan Nopiewitz administrator <m.p.> ¹¹
Costești	13 april(ie) <1826>	13 april(ie) <1826>	Vasilii Aronovici paroh <m.p.>
Stăneștii de Sus	13 april(ie) <1826>	13 april(ie) <1826> am trimes	Mihail Moșevici ¹² paroh <m.p.>
Stăneștii de Gios	13 april(ie) <1826>	14 april(ie) <1826>	Vasilii <Șcraba> ¹³ <paroh> ⁴ <m.p.>
Calinești	La 15 aprilie <1826>	15 aprilu <1826>	Mihail Dronovețu ¹⁴ admin(istrator) <m.p.>
Ciortoria	16 april(ie) <1826>	16 april(ie) <1826> am trimes	Ioan Danilevici parohi ¹ <m.p.>
Vășcăuții de Gios	16 april(ie) <1826>	16 april(ie) <1>826	Gheorghii Aronovici paroh <m.p.>
Vășcăuții de Sus	16 april(ie) <1>826	17 april(ie) <1826> dim(ineată)	Ioann Lucescul paroh <m.p.>
Slobozia Banilii ⁶ ⁶ ⁶
Banila de Gios	20 april(ie) <1>826	20 april(ie) <1826>	Ioan Androvici administrator <m.p.>
Banila de Sus	20 april(ie) <1>826	20 april(ie) <1826>	Theodor Slușanschi paroh <m.p.>
Milie	22 april(ie) <1>826	23 april(ie) <1826>	Mihail Macovievici paroh <m.p.>
Cernohuzi	23 april(ie) <1826>	24 april(ie) <1826>	Theodor Griboțchii paroh <m.p.>
Vijnița de Sus	25 april(ie) <1826>	27 april(ie) <1826>	Ioan Harabaroș ¹⁵ paroh <m.p.>
Vijnița de Gios	27 april(ie) <1826>	27 april(ie) <1826>	Alexii Comoroșă paroh <m.p.>
Ispas	28 апри(і)а <1826>	29 апри(і)а <1826>	Stefan Eustafievici paroh <m.p.>
Vilauce	30 april(ie) <1826>	30 april(ie) <1826>	Ioan Calinciuc administ(rator) <m.p.>
Zamostie	30 april(ie) <1826>	1-tâiu mai <1826>	Andrei Kibiut ¹⁶ paroh <m.p.>
Carapciu	2 маіа <1826>	2 ^{та} маіа <1826> поєа ¹⁷ .	Stefan Halip paroh <m.p.>
Voloca	3 маіа <1826>	4 ^{та} маіа <1826>	Wasilii Turcanowi(ci) administrat(or) <m.p.> ¹⁸
Barbești	5 mai <1826>	7 mai <1>826	Vasilie Dașch(i)evici paroh <m.p.>
Zeleneu	7 маа <1826>	7 маа <1>826	Dimitrii Nichitenciu admin(istrator) <m.p.>
Dubouți	7 маа <1826>	8 маа <1>826	Theodor Nosievici admin(istrator) <m.p.>
Jucica ⁶ ⁶ ⁶

Fiindcă prin înaltul guverniumnescul decret din 7 septembrie <1>826, <no.> 47.148, să poștești ca patronatu<1>¹⁹ fieștecării bisericii a Răsăritului cu însuș(i) dreaptă iscălitura să să iscălească în alăturatul izvod (formulariu) sub rubrică căzută, pentru aceea despre parte(a) acestui Decanat să poroncește cucerniciilor voastre ca îndată după primire aceștie să o arătați dominiumului locului și să poștiți sf. voastră²⁰ <pe>¹⁹ dominium și patronatu (ctitoru) să să supscrie în rubrica care pentru dânsile sânt înșămname și după întărire, aceea îndată să să trimată, după curzorie¹, din parohie în parohie și de la cea mai de pre urmă iarăș(i) cătră acest Decanat curat și nesmintit să să aducă.

Acest țirculariu nu este de trebuință să să prescrie în protocolul poroncilor, dară numai după sus arătată povățuire de urmat.

Jucica, în 11 martie <1>826

V. Gribovski da(scă), ad(mini)s(trator)²¹.

Pe verso filei a treia:

„Cătră preacucernicia sa Vasilii Gribovski, administrator protopopii Ceremușului, la Jucica Noao”.

Archiv (Arhivele): Österreiches Statarchiv, Abteilung (Direcția / Departamentul): Allgemeines Verwaltungsarchiv, Bestandsgruppe (grupul de fonduri): Unterricht und Kultus (cca 1500 – cca 1940); Bestand (fondul): Alter Kultus (cca 1500-1848); Teilbestand (subfondul): Akatholischer Kultus

(cca 1600-1848); Serie (seria): Griechisch Orthodoxer Kultus (cca 1600-1848); Karton (cutia) nr.: 6 [cuprinzând doc. *Konsistorien. Bukowina, Dalmatien, Galizien*], Mapa nr.: cota mapei IV A 3 [intitulată *Konsistorien Galizien – Gr. n.n. im Konsistorium*]; Fascicol având cota IV A 3 [intitulat *Gr. n.n. im Konsistorium Czernowitz*], nenumerotat, orig., cerneală neagră și maro, document în chirilică și ucraineană (română), 2 file.

¹ Așa în orig.

² Completat de mâna celui care iscălește pentru parohia respectivă.

³ Șters în orig.

⁴ Lectură nesigură, șters în orig.

⁵ Astăzi, satul Clivești.

⁶ Necompletat în orig.

⁷ Astăzi, satul Gavriilești.

⁸ Astăzi, satul Oșehlib.

⁹ Constantin Zacharowicz semnează cu litere latine.

¹⁰ Athanasy Tarnowsky semnează cu litere latine.

¹¹ Stepan Nopievitz semnează cu litere latine.

¹² „Moșevici” lectură nesigură, șters în orig.

¹³ „Șcraba” lectură nesigură, șters în orig.

¹⁴ „Dronovețu” lectură nesigură.

¹⁵ „Haraboș” lectură nesigură.

¹⁶ „Kibiut” lectură nesigură.

¹⁷ „trimis”, în limba ucraineană.

¹⁸ Wasilii Țurcanowici semnează cu litere chirilice, dar pentru „V” folosește litera „W”.

¹⁹ Omis.

²⁰ „Sf. voastră” scris deasupra rândului, de aceeași mână.

²¹ B. Gribovski semnează cu caractere latine. În continuare, urmează traducerea textului „Fiindcă... 11 martie <1>826” în ucraineană, după care este iar semnătura lui: „V. Gribovski da(scăl), ad(mini)s(trator)”.

3. 9 noiembrie 1826 (Calendar Nou), Cernăuți. Porunca celor doi asesori consistoriali dată protopopilor de Putila, Nistru și Siret de a-și îndeplini în cel mai scurt timp obligația de a întocmi situația patronilor bisericilor de mir din cuprinsul protopopiatelor lor, sub amenințarea unor amenzi usturătoare.

Cătră

protoprezviteriu <1>¹ <Putilei>², Mihail Hanițchii, la Dihteniței,
prot(oprezviterul) Nistrului, Nicolai Tarnoviețchii, la Cheseleu și
prot(oprezviterul) Siretului, Stefan Tarnoviețchii, la Cernăuți

Fiind dom(nul) episcop în călătorie, eparhialnicii revizici

V. Zaharovici <m.p.>

M. Dracinschi <m.p.>

Mündest den 16 9^{ber} <1>826³

Nikitowicz <m.p.>

exped. den 17 9^{ber} <1>826⁴

Dr(acinschi) <m.p.>

Prin Consistoricescul țirculariu din 2/14 martie a<cest> an, supt no. 277, s-au poruncit precucernicii tale ca îndată după priimire lui să alcătuiești o înșămnare în rubrice după trimisul formulariu asupra ipochimenilor acelor dreptate patronației fieștecărie biserică de hristienească lege greceasca <a>¹ Sf(i)nteii Besearicii Răsăritului din protoprezviteriatul preacucernicii tale, care înșămnare⁵ să o trimiți cu grabnic tract pe la preoți[i] spre iscălitura și întărire(a) duminiumicească; și așa, fără cât⁶ de puțină⁷ întârziere, să o trimiți cătră Consistorium.

Însă, cu părere de rău, să vede cum că precucernicie ta cu totul la nebăgare de samă de consistoriceștile poronci ai venit, pentru care, după cuprindere(a) numitului țirculariu, vrednic te-ai făcut de canonisire cu simțitor ștraf la lada săracilor sau și cu alta epitemie, cu atâta mai ales pentru că din pricina neîmplinire(i) datoriei precucernicii tale s-au făcut împiedecare de nu s-au potut trimite înșămările celorlalți protoprezviteri la cuvincioasele locuri.

Drept aceasta, de iznoavă cu tărie să poroncește precucernicii tale ca îndată după priimire(a) aceștie sau, cel mai târziu termin, până la 20 noiembrie calendar nou a(cest) an, să trimiți pomenita înșămnaare către Consistorium spre cea grabnică întrebuințare slujbei

Întru alt chip, vei fi precucernicie ta strafuit cu 10 lei v.v. la lada săracilor.

Din Sfat(ul) Consist(oriumului) al K.K. Bucov(i)ne(i), Cernăuți, 9 noiembrie C(alendar) N(ou), 1826.

.... <m.p.>⁸

Archiv (Arhivele): Österreichisches Statarchiv, Abteilung (Direcția / Departamentul): Allgemeines Verwaltungsarchiv, Bestandsgruppe (grupul de fonduri): Unterricht und Kultus (cca 1500 – cca 1940); Bestand (fondul): Alter Kultus (cca 1500-1848); Teilbestand (subfondul): Akatholischer Kultus (cca 1600-1848); Serie (seria): Griechisch Orthodoxer Kultus (cca 1600-1848); Karton (cutia) nr.: 6 [cuprinzând doc. *Konsistorien. Bukowina, Dalmatien, Galizien*], Mapa nr.: cota mapei IV A 3 [intitulată *Konsistorien Galizien – Gr. n.n. im Konsistorium*]; Fascicol având cota IV A 3 [intitulat *Gr. n.n. im Konsistorium Czernowitz*], nenumerotat, orig., cerneală neagră și maro, document în paleografie chirilică (română) și gotică (germană), 2 file.

¹ Omis.

² Omis. Completat după Dumitru Valenciuc, *Fondul Bisericesc ortodox român din Bucovina. Probleme controversate*, Câmpulung-Bucovina, Biblioteca Miorița, 2010, p. 252.

³ „Ajuns, 16 noiembrie 1826”.

⁴ „Expediat, 17 noiembrie 1826”.

⁵ „care înșămnaare” scris deasupra rândului de altă mână, cu cerneală neagră.

⁶ „cât” scris deasupra rândului de altă mână, cu cerneală neagră.

⁷ „puțină” scris deasupra rândului de altă mână, cu cerneală neagră.

⁸ Indescifrabil.

Așadar, socotim că cele trei documente prezentate mai sus sunt extrem de importante pentru istoria bisericii din Bucovina la începutul veacului al XIX-lea, ele oferind informații prețioase privitoare la folosirea limbii române, la felul în care erau transmise poruncile autorităților centrale în teritoriu, la modul în care circulau și se întocmeau documentele bisericești și la lipsa de solitudine a unor protopopi față de poruncile mai marilor din acea vreme.

THREE INEDIT DOCUMENTS FROM 1826 KEPT BY THE VIENNA ARCHIVES REGARDING THE PARISH CHURCHES FROM THE RANKS OF CEREMUS, PUTILA, NISTRU AND SIRET (BUKOVINA) (Summary)

Keywords: church, rank, founder, episcop, Isaia Băloșescu, Bukovina clerk, Archives of Vienna, document

These three documents are very important for making complete the history of the Bukovina church from the early 19th century. They give us valuable information about the circulation of the Romanian language, about the manner of transmission of the central authorities orders in this territory, about the features of the church documents and about the lack of interest of some archpriests regarding the orders of some of their superiors as well.

SILVIU VĂCARU*

NOI INFORMAȚII REFERITOARE LA SUPUȘII FRANCEZI DIN MOLDOVA (1832)

Cu toate că în ultimii ani a apărut o serie de materiale care au legătură directă sau tangențială cu cercetarea populației urbane din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea¹, ele nu pot suplini încă o așteptată sinteză referitoare la această problemă². Cele mai multe dintre articole au în vedere populația evreiască³. Prin urmare, studiile scrise cu multe decenii în urmă rămân încă de referință pentru cercetarea structurii sociale și proveniența populației orașelor, târgurilor și târgușoarelor moldovenești⁴.

Foarte puține însă se ocupă de supușii străini în funcție de țara de protecție. Singurul studiu care abordează această temă este dedicat recensămintelor supușilor coroanei britanice din Principatele Române dintre anii 1830-1834⁵ al lui Paul

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ Ecaterina Negruți, *Noi contribuții la cunoașterea situației demografice a orașelor din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *RdI*, 1977 (XXX), nr. 10, p. 1829-1836; Ițic Șvarț Kara, *Târgușoare moldovenești slab încheiate sau slab dezvoltate*, în *SAHIR*, IV, 1999, p. 30-47 (cu un mic dicționar al acestor târgușoare).

² Bazată pe o cercetare de ani de zile în arhive și biblioteci, lucrarea Ecaterinei Negruți, *Structura demografică a orașelor și târgurilor din Moldova, 1800-1859*, Iași, 1997, rămâne în continuare un reper în acest domeniu. Redactată în mare parte înainte de 1989, lucrarea evită cu multă discreție probleme considerate „sensibile” în acea perioadă, cum ar fi cele legate de supușii străini din orașele și târgurile din Moldova sau relațiile lor cu populația majoritară.

³ Stela Mărieș, *Importanța catagrafiei din anii 1824-1825 pentru problema sudiților evrei din Moldova*, în *SAHIR*, I, 1996, p. 51-138; Ecaterina Negruți, *Rolul evreilor în formarea târgurilor din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *SAHIR*, I, 1996, p. 139-153; eadem, *Imigrarea evreilor în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în vol. *Itinerarii istoriografice*, coord. Gabriel Bădărău, Iași, 1996, p. 385-400; eadem, *Evoluția numerică a evreilor din Moldova de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la Primul Război Mondial (1774-1914)*, în „Europa XXI”, V-VI (1996-1997), Iași, p. 81-113; Dumitru Ivănescu, *Populația evreiască a orașului Iași în perioada 1755-1860*, în *SAHIR*, I, 1996, p. 28-50; I. Caproșu, Gh. Pungă, *Două catagrafii ale evreilor din târgul Ștefănești*, în *SAHIR*, II, 1997, p. 108-114 (catagrafiile din anii 1801 și 1820); Dumitru Vitcu, *Evreii din ținuturile Cărligătura, Herța și Dorohoi în anul 1834*, în *SAHIR*, IX, 2005, p. 78-105; idem, *Evreii din ținutul Herța la începutul epocii regulamentare*, în *Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești în spațiul est-carpatic (secolele XIX-XX)*, vol. coordonat de Cătălin Turliuc și Mihai-Ștefan Ceașu, Iași, 2011, p. 263-281.

⁴ Victor Tufescu, *Târgușoarele din Moldova și importanța lor economică*, București, 1942; Leonid Boicu, *Despre structura socială a orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Studii”, VI/1963, nr. 2, p. 281-305; Gh. Platon, *Populația târgului Huși în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Observații privind structura socială și proveniența*, în *AȘUI* (serie nouă), secțiunea III, a. Istorie, tomul XI, 1965, p. 43; idem, *Observații cu privire la populația târgului Bârlad la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *SAI*, VIII, 1966, p. 269-279; Gh. Platon, *Populația orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Carpica”, III/1970, p. 5-32, + XIV anexe; E. Negruți, *Date noi privind structura demografică a târgurilor și orașelor moldovenești la 1832*, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. I, coord. Ștefan Pascu, Cluj, 1972, p. 239-257.

⁵ Paul Cernovodeanu, *Catagrafiile sudiților britanici din Principate de la 1830 și 1834*, în „Revista de istorie socială”, I, 1996, p. 379-394.

Cernovodeanu. Celelalte câteva timide încercări au doar darul de a incita la o cercetare aprofundată a acestei teme⁶.

În cele ce urmează vom încerca să continuăm publicarea izvoarelor statistice referitoare la supușii străini aflați în spațiul est carpatic⁷. Cercetarea noastră s-a oprit asupra catagrafiei sudiților francezi întocmită în anul 1832⁸. Spre deosebire de catagrafia sudiților din 1825 care este întocmită de autoritățile române⁹, catagrafia sudiților francezi este întocmită de consulatul francez de la Iași, pe baza informațiilor oferite de reprezentanții săi aflați în diferite localități din Moldova. Datele înfățișate de acest recensământ sunt completate de statistica oficială pe care o deținea Secretariatul de Stat al Moldovei în urma catagrafiei pe care o făcuse în 1831. În acest fel putem observa mai ușor dinamica plecărilor, dar mai ales a venirilor sudiților francezi în Moldova în perioada primilor doi ani post regulamentari. Așa cum ne prezintă statisticile¹⁰, supușii francezi în 1825 sunt ca număr în urma celor austrieci și ruși, dar mai mulți ca supușii care aveau protecție engleză sau prusacă¹¹, pentru ca 13 ani mai târziu să fie tot pe locul al treilea, de data aceasta având în față pe cei austrieci și prusieni¹². Se poate observa că numărul lor variază de la o perioadă la alta, aceasta și datorită faptului că însăși aceste statistici sunt destul de relative, ele depinzând foarte mult de persoanele care le întocmeau și de modul cum aplicau instrucțiunile referitoare la recensare.

Recensământul este scris în limba franceză (anexa 1), probabil de un localnic cunoscător al limbii¹³, care avea unele mici dificultăți la scris¹⁴. Ea a fost finalizată la data

⁶ Stela Mărieș, *La statistique de 1824-1825 des sujet étrangers en Moldavie et son importance démographique*, în „O EPANISTHES”, TOMOS 15/1978-1979, AΘHNA, 1979, p. 131-153, cu un tabel anexă cuprinzând liste de greci aflați sub protecția unui consulat străin domiciliați în Moldova între 1825-1826; Ancuța Vlas, *Supușii francezi din Moldova în statisticile din prima jumătate a secolului XIX*, în *Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești în spațiul est-carpatic (secolele XIX-XX)*, cit., p. 283-296.

⁷ Stela Mărieș-Agapi, *Supușii străini din orașul Iași după catagrafia din anul 1838*, în *AIIAI*, tom VI, 1969, p. 185-199; Dan Dumitru Iacob, Valentin A. Constantinov, *Catagrafia orașului Vaslui din 1828*, în „Historia Urbana”, tom XI, 1-2/2003, p. 215-231. Singurele recensăminte nominale ale străinilor aflați în târgurile din Moldova rămân cele publicate de Ioan Caproșu și Mihai-Răzvan Ungureanu, *Documente statistice privitoare la orașul Iași, I (1755-1820)*, Iași, 1997; *ibidem*, II (1824-1828), Iași, 1997; Silviu Văcaru, *Populația târgului Bacău în anul 1820*, în „Acta Bacoviensia”, IV/2009, p. 13-33; idem, *Sudiții din ținutul Bacău în anul 1825*, în „Acta Bacoviensia”, V/2010, p. 179-196; Silviu Văcaru, Sorin Grigoruță, *Catagrafia supușilor austrieci din ținutul Huși, din anul 1834*, în „Prutul”, serie nouă, an I (X) 2011, p. 65-86; Eugenia Mărioara Mihalcea, *Sudiții ținutului Bacău în anul 1832*, în *Dumitru Zaharia la 85 de ani*, Sfântu Gheorghe, 2011, p. 233-255.

⁸ Despre recensămintele din prima jumătate a secolului al XIX-lea în care se regăsesc sudiții francezi, vezi Ancuța Vlas, *op. cit.*, p. 285-295.

⁹ Întocmită în urma unei porunci a lui Ioan Sandu Sturza din 20 iulie 1822 (C. Turcu, *Observări asupra catagrafiei sudiților din Moldova pe anii 1824-1825*, în *Îndrumător în Arhivele Statului Iași*, vol. II, București, 1956, p. 133).

¹⁰ Primul izvor statistic în care sunt menționați supușii francezi din Iași este *Condica scrierilor sufletelor și a familiilor a stării de gios din Târgul Eșii* din anul 1808 (Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iași, 1985, p. 106). Un al doilea document statistic oficial, care oferă o imagine de ansamblu asupra sudiților din Moldova este catagrafia din 1820 (*ibidem*, p. 108).

¹¹ 1.249 austrieci, 492 ruși, 118 francezi, 90 englezi și 68 prusieni (C. Turcu, *Observări asupra catagrafiei sudiților din Moldova pe anii 1824-1825*, în *Îndrumător în Arhivele Statului Iași*, p. 131).

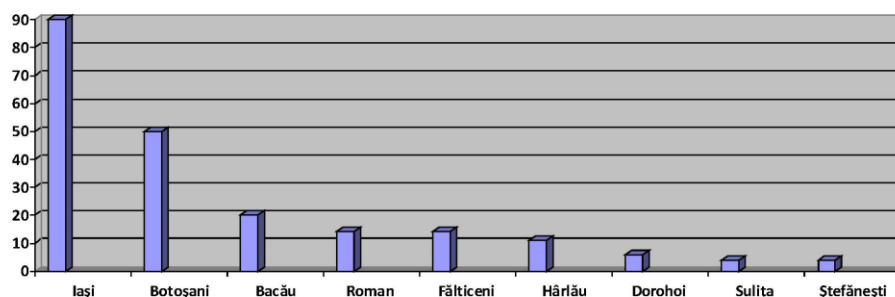
¹² 453 austrieci, 115 prusieni și 43 francezi (Stela Mărieș-Agapi, *Supușii străini din orașul Iași după catagrafia din anul 1838*, p. 197, anexa).

¹³ Mulți dintre secretarii consulatelor, cunoscuți în epocă și sub denumirea de dragomani, erau de origine română. Aici dăm de exemplu pe secretarul consulului prusac din Iași la anul 1828 Grigori Boțul (ANI, Manuscrise, 114, f. 9). Vezi și scriitorii de la K. K. stărostie din Botoșani (idem, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 69, f. 1 r.-v.).

¹⁴ Spre exemplu dăm câteva cuvinte pe care le scrie de mai multe ori greșit: cordonier – corect cordonnier (cizmar), menusier – corect menuisier (dulgher), maquenou (?), gouvernat – corect gouvernante.

de 15/27 februarie 1832 și este semnată de A. B. Ducloz, agentul Franței în Moldova¹⁵. Catagrafia se prezintă sub forma unui tabel cu patru rubrici unde sunt trecute numărul de ordine, numele și prenumele, meseria și locul nașterii pentru cei aflați în Iași, Botoșani cu împrejurimile, Dorohoi, Sulița și Ștefănești. În total avem meseriile la 156 de persoane. Pentru cei de la Hârlău, Târgu Frumos, Roman, Fălțiceni și Bacău nu este trecută meseria și nici locul de unde vin. Probabil majoritatea celor aflați în aceste ultime târguri erau comercianți. Cei 225¹⁶ de sudiți recenzați în anul 1832 și recunoscuți de consulatul francez se aflau în zece localități: Iași (92), Botoșani (50), Bacău (20), Roman (14), Fălțiceni (14), Hârlău (11), Târgu Frumos (10), Dorohoi (6), Sulița (4) și Ștefănești (4). Aici se impune o precizare: în numărul sudiților de la Bacău intră și cei de la Neamț și Piatra¹⁷.

Repartizarea sudiților francezi în Moldova

Sudiți erau considerați în epocă „cetățenii străini sau persoanele autohtone aflate sub protecția străină pe teritoriul român, beneficiari ai regimului juridic excepțional instituit pe baza «capitulațiilor» încheiate între puterile europene și Poarta Otomană”¹⁸. În primele trei decenii ale veacului al XIX-lea foarte mulți dintre cei ce se pretindeau sudiți erau veniți ilegal în țară sau își pierduseră acest statut fiind căsătoriți cu românce, cumpărându-și case, pământ, sau locuind de mai mult de zece ani în Moldova. În 1825 din cei 2.282 de sudiți ce se aflau sub protecția diferitelor consulate doar 510 erau cu adevărat sudiți, restul de 1.772 fiind considerați de autorități ca raele, adică supus turcesc de orice naționalitate¹⁹. Cu toate că guvernul otoman interzise consulilor străini din Principate „să ia sub protecția lor, sub vreo formă oarecare, supușii otomani, eliberându-le patente sau scrisori de protecție”²⁰, aceștia, contra unor sume de bani, dădeau în continuare patente²¹ prejudiciind visteria țării de o însemnată sursă de

¹⁵ ANI, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 68, f. 5 v.

¹⁶ La numărul curent este trecută cifra 223 (*ibidem*), dar ținând cont că sunt greșeli la numărătoare, acesta este numărul corect.

¹⁷ Vezi tabelul întocmit de Secretariatul de Stat cu sudiții francezi care se regăsesc atât în listele din 1831 cât și în cele din 1832 (*ibidem*, f. 9r.-v.)

¹⁸ Stela Mărieș-Agapă, *Supușii străini din orașul Iași după catagrafia din anul 1838*, p. 185.

¹⁹ C. Turcu, *op. cit.*, p. 132.

²⁰ Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, p. 130.

²¹ Într-o adresă trimisă de Vistierie către toate isprăvniciile din Moldova se arată că din rapoartele primite „s-au luat știință că unii din starostii consulaturilor aflători pi la ținuturi nu mai puțin și vechilii lor prin feliuri de amăgiri îndemnând pe mulți din dajdii locale a intra supt străini protecții le slobod și adiveriță cu cari ei vreu a să și numi de sudeți. Așadar spre curmare unui asămine catahrisis vistierie grăbești a scrii acei isprăvnicii ca dacă și la ținutul acela să vor fi gășând asămine adiverinți slobozăți di parti starostilor sau vechilii lor la vreunii din dajnicii locali cari nu ar fi trecuți prin listăle trimasă de cătră postelnicie îndată pi di o parti să să aduni toați și să să pristavlisască vistierii, di alta să-s(e) supue pe toți îndatoririi ci privescu pi raeli, fără să să cunoască mai mult de sudeți” (ANI, Isprăvnicia Fălciu, tr. 627, op. 689, dosar 228, f. 28).

venit²². Dorind a curma sau cel puțin a diminua această stare de lucruri Ioniță Sandu Sturza, la 29 februarie 1826, cerea ajutorul Porții²³. Datorită contextului internațional, acesta nu a venit, iar consulii au persistat „în pretenția de a revizui singuri listele supușilor lor, fără amestecul autorităților”²⁴.

Regulamentul Organic, prima legiuire cu caracter constituțional a Principatelor, pentru a preveni evaziunea fiscală în rândul contribuabililor, în special a supușilor străini, la articolul 92 prevedea constituirea unei comisii speciale care trebuia să elimine toate persoanele ce nu puteau dovedi cu acte autentice calitatea de supus străin²⁵. După ce în 1831 autoritățile de la Iași făcuseră un recensământ al sudiților (anexa 2), în 1832 acestea cer consulatelor străine să prezinte și ele situația propriilor supuși. În urma rezultatelor catagrafierii sudiților, Departamentul de Finanțe împreună cu consulii străini trebuiau să analizeze situația tuturor celor care pretindeau că sunt sudiți și cei care nu puteau dovedi această calitate urmau să fie trecuți în rândul pământenilor²⁶ sau să părăsească Moldova²⁷.

În urma prezentării catagrafiei de către consulatul francez s-au constatat următoarele: 170 dintre ei se regăseau atât în listele din 1831, cât și cele din 1832²⁸, 149 erau nou veniți²⁹ sau primiseră patente în intervalul de timp în care s-au făcut cele două recensăminte, iar 56 nu se mai regăseau în noua listă³⁰. La o privire atentă observăm că numărul celor nou veniți este de aproape trei ori mai mare decât al plecaților. Nu știm dacă acest fapt se datorează deschiderii societății către modernitate și către lumea occidentală sau încă permisivității legislației referitoare la străini.

Oricum, este de remarcat că între supușii francezi de la 1831 erau trei profesoare, o guvernantă și o văduvă, iar la numai un an diferență acestora li se adaugă încă nouă doamne și domnișoare de origine franceză³¹, fără a ni se specifica și meseria acestora.

²² Departamentul Marii Postelnicii scria isprăvnicilor că sunt multe „prefaceri din raele în sudeți și că această necuviințioasă urmare” pricinuieste pagubire haznelii (*ibidem*, f. 37). A se vedea și numeroasele adrese trimise către isprăvnicii în care se arată că mulți locuitori birnici se dau drept sudiți în fața autorităților locale (ANI, Manuscrise, 144, f. 7, nr. 66).

²³ N. Iorga, *Plângerea lui Ioan Sandu Sturza împotriva sudiților străini în Moldova*, în extras din *AARMSI*, seria II, tom XXXV, 1912, p. 11.

²⁴ Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, p. 132.

²⁵ *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărău, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iași, 2004, p. 191.

²⁶ Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, p. 133. O serie de exemple în acest sens se impun, chiar dacă ele sunt din catagrafia din anul 1825. Iordache Caramanlău, supus austriac: „pitrecere de 25 ani, însurare cu pământeană, acareturile de veci, neînțățoșare pașaportului provenienței sale îl depărtează de driturile sudețaste” (ANI, Vistieria Moldovei, dosar 2/1824, f. 455); Sima Iurcovu, supus rusesc: „având acareturi de veci, născut fiind în Moldova și însurat cu pământeană, sudet nu poate fi” (*ibidem*, f. 467 v.); Samoil Marcoviciu, supus rusesc: „născut fiind în Moldova și însurat cu pământeană, nu are nici un drit a să numi sudet” (*ibidem*, f. 466 r.).

²⁷ Dăm doar două exemple din sutele de acest gen. Leiba Moscovici din Târgu Ocna, sudit rusesc, venit de 17 ani în Moldova, necăsătorit, avea casă, un han, două dugheni, opt pogoane de vie la Viișoara și 10 la Cruce. Autoritățile locale spun: „adverințele sale cu care să înțățoșează îl mărturisăsc de sudet și dar nevroind a rămâne rae să să disfacă de tot ce este a pământului și singur cu dreptățile sale personalicești să să ducă la urma sa” (*ibidem*, f. 467 r.). Marcu Adelstain din Bacău, sudit austriac, căsătorit cu o localnică, stătea la soacră-sa care avea cinci dughene, un han casă de piatră cu două nivele. El se putea socoti sudet, dar „de vreme ce este însurat cu pământeană și are acareturi de veci, trebuie a rămâne rae, iar nevroind poate a să întoarci la urma sa, numai desfăcându-se de toate ale pământului” (*ibidem*, f. 457 r.). Este greu de crezut că astfel de persoane precum cele prezentate mai sus puteau renunța la tot ce aveau și să plece de unde au venit.

²⁸ Idem, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 68, f. 9 v.

²⁹ *Ibidem*, f. 12 v.

³⁰ *Ibidem*, f. 14 r.

³¹ Idem, dosar 68, f. 10 r.

Cele mai multe dintre ele erau, după toate probabilitățile, profesoare la pensioanele franțuzești; acum începeau să apară la Iași și guvernante în casele unor mari familii boierești. Vorbitorii în franceză începeau să aibă priză, mai ales că majoritatea ofițerilor ruși cantonați în Iași erau familiarizați cu această limbă. Printre cei veniți în această perioadă sunt și persoane care în timp s-au remarcat în diferite zone ale vieții culturale și economice a Moldovei. Remarcăm printre aceștia pe Malgouverne, ajuns profesor la Universitatea din Iași, Victor Cuenin³² care va înființa propriul pension, unde îi va avea printre alții ca elevi pe Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri și Matei Milo³³ – care vor pleca apoi la Institutul de la Miroslava, unde vor avea tot profesori francezi, printre care îi amintim pe Chefneux și Lincourt³⁴.

Un alt lucru demn de remarcat este acela că odată cu creșterea numărului de supuși francezi este acela că o parte dintre ei se așază în localități în care nu mai fuseseră niciodată. Faptul este constatat și de autoritățile de la Iași, care fac cercetări în acest sens. Un târg care în această perioadă devine atractiv pentru străini este Podu Iloaiei. Se pare că sudiții francezi sunt printre primii care se așază în noul târg³⁵, întemeiat în localitatea omonimă. Aici întâlnim șase sudiți francezi, dintre care cinci sunt după nume evrei, în condițiile în care mai exista un singur supus austriac³⁶. Așa cum se arată și în tabelele cu sudiții francezi deținute de Secretariatul de Stat al Moldovei „acestu târgușor nu este cuprins în lista vechi și după sprafca făcută în toată ace listă pi nici unul din aceștia s-au găsat trecut”³⁷. La fel, în vechiul recensământ nu se regăseau sudiții din patru ținuturi care acum apăreau în liste: Bacău, Huși, Bârlad și Tecuci³⁸. În aceste locuri se aflau 19 sudiți francezi, probabil veniți de curând sau care își dobândiseră statutul de sudit în acea perioadă, dacă ne gândim că mai mulți dintre ei purtau nume românești³⁹.

Cât de relative sunt situațiile statistice referitoare la sudiți deținute de Vistieria Moldovei ne dăm seama urmărind corespondența acestora cu isprăvnicile ținutale. În partea a doua a anului 1832, Vistieria cere noi rapoarte cu supușii străini aflați pe la ținuturi. La 24 septembrie Isprăvnicia ținutului Cărligătura trimitea o catagrafie a străinilor aflați în cuprinsul acestui ținut. Între străini găsim și supușii francezi aflați la Târgu Frumos și Podu Iloaiei⁴⁰. La Târgu Frumos se raportau șapte supuși francezi⁴¹ față de zece câți erau în catagrafia trimisă de consulul francez. De menționat faptul că niciunul dintre cei recenzați de autoritățile locale nu se regăsește în tabelul francez. Cei

³² Ștefan Gorovei, *Kogălnicenii*, în *MI*, anul XI, nr. 7 (124), iulie 1977, p. 9. Din 1834 este membru al Societății de medici și naturaliști din Iași. Moare în anul 1858 (ANI, Societatea de medici și naturaliști, mapa II, nr. 16, f. 7).

³³ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, București, 1985, p. 281; Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu (1817-1891). Biobliografie*, București, 1971, p. XXXI.

³⁴ Înființat la 24 octombrie 1831, în casele lui Vasile Beldiman (Al. Zub, *op. cit.*, p. XXXI).

³⁵ Târgul pare a fi undeva între anii 1818-1824 (Victor Tufescu, *op. cit.*, p. 138).

³⁶ Supușii austrieci dominau ca număr pe toți ceilalți străini așezați în Moldova. Suditul austriac Lebel Nailiht, un negustor de stare mică, era venit de la Brodi, din Galiția. Avea patentă de la K. K. Agenție din 1823 (ANI, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 186, f. 85 v.-86 r.).

³⁷ Idem, dosar 68, f. 11 v.

³⁸ Există mai multe catagrafii întocmite pe ținuturi în care sunt recenzați sudiți francezi (Ancuța Vlas, *op. cit.*, p. 293-294), se pare nerecunoscuți de consulatul francez și, în consecință, ei nu se regăsesc în catagrafia întocmită în 1832.

³⁹ ANI, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 186, f. 12 r.-v.

⁴⁰ Idem, Vistieria Moldovei, dosar 439/1832, f. 2-6.

⁴¹ Solomon Rotisanu, evreu, pământean, fără acareturi; Izdrail sîn Solomon, evreu, pământean, cu acareturi; Iosup Burdujanu, evreu, străin; Toivel sîn Mihel, evreu, pământean, fără acareturi; Șamon Goldenberghel, evreu, pământean, cu acareturi; Țalic sîn Leiba, pământean, cu acareturi și Zisu Leibu, pământean, fără acareturi.

mai mulți dintre ei erau pământeni, aveau acareturi și, în consecință, nu puteau fi supuși străini, deși aveau patentă de sudiți. Nu este de mirare că, la întocmirea catagrafiei, autoritățile locale le-au ridicat drepturile ce le aveau ca sudiți. Deși pierduseră această calitate, unii dintre ei, într-un timp foarte scurt, au luat noi patente de sudiți⁴². Între aceștia se numără Toivel sin Mihel care avea o pitărie, Zisă Leib sîn Ițic talpalar cu dugheană și Șimon sin Leizer rachier cu dugheană⁴³. Iar la Podu Iloaiei, deși este făcută mențiunea că toți au fost cercetați de comisie, situația este asemănătoare. În recensământul realizat de consulat sunt șase supuși, în cel întocmit de isprăvnicie trei și doar unul apare în ambele cazuri⁴⁴.

În ceea ce privește răspândirea lor prin târgurile moldovenești, ea respectă în linii generale așezarea diferitelor grupuri etnice de supuși străini. Cei mai mulți dintre ei se aflau în capitala Moldovei, urmați de cei din Botoșani, Bacău, Roman și Fălticeni. În Iași, sudiții născuți în Franța și având nume franceze sunt în număr de 18 din 92, ceea ce reprezintă doar 19,7%. La fel de bine se disting și cei 15 sudiți francezi veniți din Grecia sau cei trei transilvăneni numiți Ardeleanu⁴⁵. La restul, având drept reper doar numele⁴⁶, este greu să le distingem naționalitatea. Oricum, mai mult de jumătate dintre ei sunt de origine evreiască. La Botoșani exista un număr însemnat de indivizi recunoscuți de consulatul francez drept supuși francezi. Majoritatea lor (74%) veneau din fostul spațiu polonez (32 Polonia + 5 Galiția), șase din Franța (12%), din Strasbourg, cinci din Germania (10%, 2 Vürtemberg și 3 Lübek) și doi din Patras (Grecia, 4%). Indiferent de locul nașterii, toți sunt evrei. Același lucru îl putem spune și despre sudiții francezi din Dorohoi, Sulița, Ștefănești, și Fălticeni.

O situație aparte o întâlnim în partea de centru și sud a Moldovei. Astfel, la Roman majoritatea sudiților francezi sunt de origine armeană, cărora li se alătură un număr restrâns de evrei și un român, probabil venit din Transilvania (Lupu Pecuraru)⁴⁷. Armenii, majoritatea lor născuți în Moldova⁴⁸, concuși serios de evreii care vin în număr mare la începutul secolului al XIX-lea, au căutat să obțină protecție străină pentru a nu fi puși în bir cu restul populației așa cum ar fi fost normal. Nici la Bacău nu predomină evreii, ci grecii și românii veniți probabil de peste munți.

Surprinde lipsa sudiților francezi din ținuturile Putna, Tutova, Fălcu și Galați, atât în catagrafia întocmită de consulatul francez, cât și în cea aflată la dispoziția Secretariatului de Stat al Moldovei. Între documentele Vistieriei Moldovei primite în

⁴² Despre modul fraudulos de obținere a acestor patente a se vedea raportul Vorniciei de Botoșani prin care „adevărate raele” ce se află în Moldova dobândesc contra unor sume de bani pasuri de sudiți (idem, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 46, f. 2-3).

⁴³ Vezi vidomostia trimisă la 11 iunie 1832 de Isprăvnicia ținutului Cărligătura (idem, Vistieria Moldovei, dosar 439/1832, f. 24).

⁴⁴ Ianco sîn Șmil (*ibidem*, f. 4 v.).

⁴⁵ Componența pe țări și regiuni se prezintă astfel: 1 Belgia, 10 Bucovina, 6 Elveția (5+1 Bema), 18 Franța, 15 Galiția (8+7 Brodi), 7 Germania (4+1 Heihingen+2 Baden), 15 Grecia, 1 Iașaf (1?), 1 Piemont, 7 Polonia (6+1 Lublin), 2 Serbia, 3 Transilvania și 1 Ungaria, la care se adaugă patru persoane în dreptul cărora nu se specifică locul nașterii.

⁴⁶ Nu putem lua în calcul locul nașterii deoarece în foarte multe cazuri chiar dacă este născut într-o regiune unde o anumită nație este preponderentă, numele persoanelor indică altceva. Ca exemplu dăm doar sudiții care vin din Polonia, Galiția și Rusia și care, în proporție covârșitoare, sunt de origine evreiască.

⁴⁷ ANI, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 68, f. 5 r.

⁴⁸ O stradă din Roman purta numele de Ulița Armenească. În catagrafia din 1831 se înregistrau 83 de negustori hrisovoliți armeni (*Catagrafia Vistieriei Moldovei (1820-1845). I. Ținutul Romanului. Partea a 2-a. Supliment. Târgul Romanului (1831)*, volum editat de Mircea Ciubotaru și Silviu Văcaru, Iași, 2011, p. 59) și 199 evrei (*ibidem*). Sudiți austrieci erau în număr de 48, majoritatea de origine evreiască (ANI, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 186, f. 62-70), iar prusieni opt (*Catagrafia Vistieriei Moldovei (1820-1845). I. Ținutul Romanului. Partea a 2-a. Supliment. Târgul Romanului (1831)*, p. 72, 73 și 79).

anul 1831 se află și catagrafiile sudiților din aceste ținuturi. Între cei recenzați se află și supuși francezi care aveau acte valabile de ședere în Moldova. Astfel, în catagrafia întocmită de Stărostia Putna în 1831, în satul Căleni, ocolul Viliștilor, locuia Constandun Atanasiu, „negustor pe afară”, venit din Grecia la anul 1830⁴⁹. Este singurul supus francez înregistrat în acest ținut.

Puțini sudiți francezi se aflau și în ținutul Tutova. Cele trei persoane care susțineau că sunt sudiți francezi erau: Franț sîn Iozăf Șulți⁵⁰, Neculai sîn Lafariu⁵¹ și Ifremi sîn Mihălachi⁵². Și la Galați, în 1831, se aflau înregistrați 11 supuși francezi⁵³ printre care amintim pe Petre sîn Șmerl Pier, „învățător de copii în limba franțuzască”⁵⁴, Iacov sîn Vaicu „spițeriu în dugheană cu chirie”⁵⁵, Costandin sîn Nicolae, grec, „magazagiu, închirieș cu marfă băcălii”⁵⁶. În ținutul Fălciu, sudiții francezi sunt de origine poloneză (Dimitrii Helcovici, „leah botezat”⁵⁷), bulgară (Ștefan Theodoro sau Toader Stoian⁵⁸), greacă (Ștefan Stoian⁵⁹), un greco-bulgar (Dima sîn Ștefan Stoian⁶⁰) și un arnăut (Minsil Saragiolu⁶¹). Cât privește meseriile avute de sudiții francezi, acestea sunt diverse: afacerist, agricultor (fermier), aurar, avocat, bancher, băcan, bouquin (vânzător de carte), brutar, bucătar, cârciumar, ceasornicar, cizmar, cofetar, comerciant cu mărfuri din Leipzig, comerciant de animale, comerciant de cărămidă, comerciant de lichior, comerciant de mărunțișuri, comerciant de vin, comerciant, croitor, doctor, dulgher, factor poștal, geamgiu, guvernantă, intendent, liptcan, maestru (profesor) de dans, maquenou, medic (chirurg, doctor), morar, negustor, pietrar (zidar?), poștaş, preceptor, profesoară, profesor, profesor de limbă (franceză), profesor de pension, proprietar, rabin, șelar (tabelul 1).

Și aici se pot face clasificări atât la nivelul întregii țări, cât și la nivelul localităților. În târgurile mici din nordul Moldovei, între sudiții francezi nu întâlnim nici unul născut în Franța. Astfel, la Sulița sunt patru negustori veniți din Polonia, la Ștefănești sunt doi negustori, unul din Polonia și altul din Patras, un afacerist (Iovi Ipate) din Patras și un fermier din Lublin. Aceeași situație o întâlnim și la Dorohoi unde sub protecție franceză se aflau un medic, doi negustori și un cizmar veniți din Lublin, iar din Polonia un negustor și un cizmar.

La Botoșani⁶², cei mai mulți sudiți francezi se ocupau cu negustoria și comerțul⁶³ (24, 48,9%), crâșmăritul (7, 14,2%) și agricultura (8, 16,3%). La această din urmă

⁴⁹ ANI, Vistieria Moldovei, dosar 260/1831, f. 9 v.

⁵⁰ Conform celor înregistrate era francez, născut la Elzas, în Franța; venit în Moldova din 1832, lucra ca lăcătuș la butcăria lui Andreicu Mamachi (idem, dosar 265/1831, f. 5).

⁵¹ Doctor italian, născut în Sicilia, venit în Moldova din anul 1824 cu pașaport napoletan adevărit de consulatul francez din Iași (*ibidem*).

⁵² Moldovean, posesor de moșie (*ibidem*, f. 1).

⁵³ Idem dosar 181/1831, f. 35 v.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 25.

⁵⁵ Idem, dosar 164/1831, f. 13.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Idem, dosar 196/1831, f. 3 v.-4 r.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 11 v.-12 r.

⁶¹ *Ibidem*, f. 6 v.-7 r.

⁶² În anul 1825, cei mai mulți sudiți francezi se aflau la Botoșani. „Din cei 41 de sudiți francezi: 31 erau evrei născuți în Botoșani sau în alte localități din Moldova, iar 10 erau evrei născuți la Lublin, Zamosc, Lencic, în Galiția și fosta Polonie, veniți de 11-25 de ani în Principat” (Stela Mărieș, *Importanța catagrafiei din anii 1824-1825 pentru problema sudiților evrei din Moldova*, p. 62).

⁶³ O diferențiere netă între cele două meserii nu este posibilă deoarece adesea ele se intersectau, meșteșugarii „având, în același timp, și atelier și dugheană în care valorificau, prin vânzare, produsele muncii lor” (Stela Mărieș, *Supușii străini din orașul Iași după catagrafia din anul 1838*, p. 199).

activitate trebuie să facem o precizare. În textul original este scris „fermier” care se traduce prin agricultor.

Tabelul 1. Meseriile sudiților francezi din Moldova

Meseria	Iași	Botoșani	Dorohoi	Sulița	Ștefănești	Total
Afacerist					1	1
Agricultor (fermier)	5	8			1	14
Aurar		1				1
Avocat	2					2
Băcan	1					1
Bancher		2				2
Bouquin (vânzător de carte)	1	2				3
Brutar	2					2
Bucătar	1					1
Cârciumar	2	7				9
Ceasornicar	1					1
Cizmar	2	1	2			5
Cofetar	1					1
Comerciant	4	19	3	4	2	32
Comerciant cu mărfuri din Leipzig (liptcan)	2					2
Comerciant de cărămidă	2					2
Comerciant de lichior	3					3
Croitor	10	1				11
Curier	1					1
Dulgher	1					1
Factor poștal	1					1
Geamgiu	1					1
Guvernanta	1					1
Intendent		1				1
Librar	1					1
Maquenu	1					1
Medic (chirurg, doctor)	2	1	1			4
Morar	2					2
Negustor	19	5				24
Negustor de animale	2					2
Negustor de mărunțișuri	1					1
Preceptor	2					2
Profesoară	1					1
Profesor de dans	1					1
Profesor de limbă (franceză)	3					3
Profesor la pension	1					1
Proprietar	1					1
Rabin		1				1
Șelar	2					2
Zidar (pietrar)	1					1
Total	84	49	6	4	4	148

Nu credem că „fermierii” erau legați de munca în agricultură. Dacă ne uităm de unde vin (Polonia și Lübeck), suntem îndreptățiți să afirmăm că erau comercianți cu cereale. Piața

era dominată de familia Piasetzky. Cei patru reprezentanți ai acesteia (Iacob, Grigoire, Antoine și Michel) reprezentau jumătate din numărul celor care se ocupau cu acest tip de comerț din Botoșani. Unii dintre sudiții francezi din Botoșani se regăsesc și în catagrafia din 1825 de unde aflăm mai multe date despre ei. Astfel, Haim Froim făcea negustorie „cu marfă de Viena și vite de negoț”⁶⁴, având o casă în Târgul Vitelor și o moară pe moșia mănăstirii Popăuți⁶⁵. Un alt sudit francez, negustorul Leiba Faibiș (în catagrafia din 1832 Laba Faibiș), locuitor tot al cartierului Târgul Vitelor, avea mai multe case și dughene, era negustor de vite și băutură, arendaș al moșiilor și acareturilor mănăstirilor grecești din ținutul Botoșani și al veniturilor distilărilor din același ținut⁶⁶, fiind și un influent om de afaceri. Datorită acestui fapt Agenția Chesaro-crăiască dorea să-l atragă sub protecția sa⁶⁷.

Un cunoscut bancher din Botoșani Haim Mihel Volf, venit în Moldova de la Lublin prin 1810, avea locuință și la Iași, pe Ulița Țigănimii. Probabil că alături de cămătărie avea și casă de bancă unde se „practicau operații de bancă” și care întreținea „legături financiare cu instituții similare” cu diferite centre comerciale din Europa⁶⁸. Capitala Moldovei, aflată în plin proces de racordare la moda occidentală, va atrage o serie de emigranți care, prin meseriile practicate, să servească noilor gusturi ale populației. Apariția pensioanelor particulare a atras după sine o serie de profesori din spațiul vorbitor de limbă franceză. La fel, o parte din guvernante vin direct din Franța, precum Marthe.

Ocupațiile liberale de la acea vreme, precum avocatura (Gall și Triandafilo Sakelario) și medicina (Vincent Perez și Bartelemy), sunt și ele reprezentate în peisajul social al orașului. Gustul pentru moda occidentală a făcut să crească numărul de croitori⁶⁹ și cizmari de lux⁷⁰, care să prelucreze materialele aduse de negustori de la Leipzig⁷¹ sau alte centre comerciale din Europa și nu numai. Societatea înaltă și bogată începea să se ducă la teatru⁷², să vorbească și să corespundă în limba franceză. Pentru trimiterea corespondenței era nevoie de factori poștali⁷³ și curieri⁷⁴, care, la rândul lor, să aibă cunoștințe de franceză. Mâncărurile fine trebuiau preparate de bucătari, brutari⁷⁵ și cofetari⁷⁶ veniți din afara spațiului moldav, iar băuturile fine nu trebuiau să lipsească de la masă⁷⁷. Petrecerile erau urmate de dansuri de societate care se învățau cu profesori specializați⁷⁸. Toate aceste meserii sunt reprezentate și de supușii francezi.

⁶⁴ ANI, Vistieria Moldovei, dosar 2/1824, f. 353 v.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 352; în august 1816, fostul mare logofăt Nicolae Hrisoverghi îi dăruia un loc și mai multe dugheni din Botoșani (apud Stela Mărieș, *Importanța catagrafiei din anii 1824-1825 pentru problema sudiților evrei din Moldova*, p. 86, nota 28).

⁶⁷ Stela Mărieș, *Importanța catagrafiei din anii 1824-1825 pentru problema sudiților evrei din Moldova*, p. 62.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 68.

⁶⁹ Zece dintre ei erau sudiți francezi: Ioseph Schaie, Salamon Feiaman, Marco Anchel, Beinich, Angel Herchkovitz, Itzic Abramovitz, Kissil Herchkovitz, Georgi Brinzianou, David Dahitzie și piemontezul Nazareno Cuore.

⁷⁰ Litman și Ellie.

⁷¹ Dintre sudiții francezi specializați în aducerea mărfurilor din centrul comercial german erau Marco Feidman și văduva Marie Heifler.

⁷² Unul din artiștii din epocă este Lion, născut în Franța. Venit de mai mulți ani în Moldova, el este întâlnit în catagrafia din 1825 ca artist „veselitor de oameni” (ANI, Vistieria Moldovei, dosar 2/1824, f. 163).

⁷³ Neneveux, factor poștal venit din Marsillia.

⁷⁴ Francezii Verdel Paul și Philodor.

⁷⁵ Grecul Dimitri N. Carany și germanul Andreas Graff.

⁷⁶ Elvețianul Parisot.

⁷⁷ Băuturile fine erau aduse printre alții și de grecii din familia Constantinou, Iordaky, Jean și Angel.

⁷⁸ Precum era francezul Lamboulet.

Catagrafia sudiților francezi din 1832 reprezintă o sursă de informații utile pentru studierea situației demografice și a ocupației locuitorilor, a onomasticii și genealogiei, în general a vieții cotidiene a Moldovei. Coroborată cu catagrafiile întocmite de celelalte consulate din Iași, vom putea înțelege mai bine ce a însemnat elementul alogen în dezvoltarea economică și socială în primii ani de după Regulamentul Organic.

Anexa 1

Iassy

No.	Noms	Profession	Naissance f. 1 r.
1	Lincourt	instituteur	Dompire – France
2	Lion		France
3	Perez /Vincent/	docteur	- „ -
4	Perez /Gregoire/	fermier	- „ -
5	Cuenin	maitre de pension	- „ -
6	Prat	negociant	- „ -
7	Bartelemi	docteur	- „ -
8	Laurent	precepteur	- „ -
9	Véollier	-	- „ -
10	Lamboulet	maitre de dance	- „ -
11	Neneveux	facteur de la poste	Marseille
12	Caron	maitre de langue	France
13	Verdel Paul	courrier	- „ -
14	Philodor	-	Marseille
15	Bell	libraire	Suisse
16	Iordan	precepteur	- „ -
17	Gall	avocat	Versailles
18	Humbert Droz	negociant	Suisse
19	Parisot	confiseur	- „ -
20	Baillif	metre au langue	- „ -
21	Chefneux	- ³	- ³
22 ¹	< Mad-me Grandpre> ²		
23	Mad-me Raimond	institutrice	France f. 1 v.
24	Duvivier	-	Belgique
25	Marthe	gouvernant	France
26	Schnebel	sellier	Allemagne
27	Zeifert	horloger	- „ -
28	Breinig	sellier	- „ -
29	Hagi Mardiros Caracasse	negociant	Boucovine
30	Carabet Anouch	- „ -	- „ -
31	Ianco Haralambou	- „ -	Grece
32	Triandafilo Sakelario	avocat	- „ -
33	Notar Courte	fermier	
34	Iordaky Constantinou	marchand de liqueur	- „ -
35	Jean Constantinou	- „ -	- „ -
36	Angel Constantinou	- „ -	- „ -
37	Pappa Nicolas	negociant	- „ -
38	Dimitri N. Carany	boulangier	- „ -
39	Effrosim Meier	negociant	Galicie
40	Marco Laurenz	march(and) de briques	- „ -
41	Schmerl Schrotter	- „ -	- „ -
42	Marie Heifler, veuve	marchande Leipzig	- „ -

43	Ioseph Schaie	tailleur	- „ -
44	Ioseph Iankoff	march(an)d de betail	- „ -
45	Marco Feidman	negociant Leipzig	- „ -
46	Abraham Iankoff	march(an)d de vin	- „ -
47	<Leizer> ⁴ Pinzenberg ³ ³
48	Nazareno Cuore	tailleur	Piemont f. 2 r.
49	Nachman Abramovitz	negociant	Brody
50	Itzie Sofrin	- „ -	Iarchaf
51	Iterch Ianko	fermier	Brody
52	Demetre Beresonsky	cuisinier	Pologne
53	Iankel Noussen Itzik	banquier	- „ -
54	Haim Rosenthaler	negociant	- „ -
55	Solomon Itzkovitz	cabaretier	- „ -
56	Ioseph Leib Aslan	march(an)d de betail	- „ -
57	Naoum Risou	negociant	Grece
58	Alexi Karamphil	- „ -	- „ -
59	Hristi Dzavid	- „ -	- „ -
60	Salamon Feiaman	tailleur	Boucovine
61	Panajoti Spartari	negociant	Grece
62	Marco Anchel	tailleur	Boucovine
63	Beinich	- „ -	- „ -
64	Litman	cordnier	- „ -
65	Elli	- „ -	- „ -
66	Angel Herchkovitz	tailleur	Brody
67	Itzie Abramovitz	- „ -	- „ -
68	Iankel Herch	negociant	- „ -
69	Moses Baruok	- „ -	- „ -
70	Pierre Ardeliano	meunier	Transilvanie
71	Kissil Herchkovitz	tailleur	Brody
72	Kostantin Paskaropoulo	marchand	Grece
73	Sroul Itzik	- „ -	-
74	Jean Hauptman	cabaretier	Berne f. 2 v.
75	Bernhard Hteinhard	menusier	Heihingen
76	Michel Golinten	marchand	Lublin
77	Garabet Paulovitz	- „ -	Alemagne
78	Theodor Raiko	epicier	Servie
79	Penko Steklare	vitrier	Pologne
80	David Dahitzie	tailleur	Hongrie
81	Jean Pestimandjou	negociant	Boucovine
82	Athanase Philaret	proprietaire	Marseille
83	Démetre Ardeliano	meunier	Transilvanie
84	Kostantin Ardeliano	maçon	- „ -
85	Alexi Petrovitz	march(an)d petetier	Grece
86	Maxkaky	negociant	- „ -
87	Louca Tzerna avec ses 2 fils aines	fermiers	Servie
88	Andreas Graff	boulangier	Baden
89	Georgi Brinzianou	tailleur	- „ -
90	Dimitri Nicolaides	fermier	Grece
91	Volf Schwarz	negociant	Boucovina
92	Houcher	bouquin	- „ -

Botochan / et ses environs /			
	Iaukas Penkas Schapise ⁵	marchand	Pologne
90 ⁶	Effroim Meier	marchand	Pologne
<91>	Michelim sin Itzik	- „ -	- „ -
<92>	Ioseph Herch Abramovitz	- „ -	- „ -
93	Moise Mendel Leib	marchand	Pologne f. 3 r.
94	Ioseph Seievak	- „ -	- „ -
95	Itzic Nousoum	cabaretier	- „ -
96	Ioseph Bercovitz	- „ -	Patrasse
97	Chaim Michel Volf	banquier	Pologne
98	Mayer Dude	marchand	- „ -
99	Nukum	- „ -	- „ -
100	Etienne Piasetzky	-	- „ -
101	Michel Piasetzky	fermier	- „ -
102	Haim Froim	marchand	- „ -
103	Michel Chimon	fermier	Lubek
104	Cristo Georges	tailleur	Pologne
105	Marco Sava	cordonnier	- „ -
106	Michel Radovitz	cabaretier	- „ -
107	Mokie Froim	fermier	- „ -
108	Abraham Elias	cabaretier	- „ -
109	Ioseph Elias	marchand	- „ -
110	Iankel Moskovitz	- „ -	- „ -
111	Antoine Piasetzky	fermier	- „ -
112	Aluxa Bujum	negociant	Strassbo(u)rg
113	Itzik Okne	- „ -	- „ -
114	Ioseph Berl	- „ -	Gallisie
115	Mayer sin Volf	- „ -	- „ -
116	Iacob Piasetzky	fermier	- „ -
117	Elias Cantar	bouquin	- „ -
118	Leib Sroul	marchand	- „ -
119	Aluxa Cantar	cabaretier	Lubeck f. 3 v.
120	Haim Iankel	fermier	- „ -
121	Mayer Herch	maquénou	Strassbourg
122	Iavel Laba	marchand	- „ -
123	Chaim Aisik Helfer	rabbin	- „ -
124	Moses Borohovitz	marchand	Pologne
125	Ionnitza Hontichano	- „ -	- „ -
126	Volf Marcovitz	- „ -	- „ -
127	Cristo Popovitz	indendant	- „ -
128	Herchel Hoichia	cabaretier	- „ -
129	Schapsi Moskovitz	- „ -	Vurtenberg
130	Itzik Rottenberg	chirurgien	- „ -
131	Hertz Volf	bouquin	Stassbourg
132	Mosko sin Ioseph	marchand	Pologne
133	Moskovitz	- „ -	- „ -
134	Feodor Feodorovitz	- „ -	- „ -
135	Gregoire Piasetzky	fermier	- „ -
136	Czerkes Chérgiewitz	- „ -	- „ -
137	David Aron	negociant	- „ -
138	Michel Transse	orfevre	Patrasse

Dorohoi			
139	docteur Georges	medecin	Lublin
140	Froim sin Ioseph	marchand	- „ -
141	Volf sin Zalik	- „ -	- „ -
142	Elias Martino	cordnier	- „ -
143	Abraham sin Itzik	marchand	Pologne f. 4 r.
144	Michel sin Alexis	cordnier	- „ -
Souletza			
145	Ianko Berl	marchand	- „ -
146	Ioseph sin Haim	- „ -	- „ -
147	Ioseph Sroul	- „ -	- „ -
148	David Schmill	- „ -	- „ -
Stephanestii			
149	Iancel Pincovitz	- „ -	- „ -
150	Alexi sin Iliewitz	- „ -	Patrasse
151	Iovi Ipate	metier	- „ -
152	Hoichia sin Ioseph	fermier	Lublin
Herleau			
153	Faibich Goldenberg		
154	Ioseph Moskovitz		
155	Ioseph Borohovitz		
156	Nicolas Hinch		
157	veuve Kosta, grecque		
158	Ioan Zelen		
159	Ivan Leonof		
160	Haralam Eftien		
161	Sofroni Pekar		
162	Georges Boentziou		
163	Gabriell		
Tirgo Formas			
164	Itzik Souhar		
165	Ioseph Goldenstein		f. 4 v.
166	Iowie		
167	Sroul Berko		
168	Isil Israel		
169	Solomon Isel		
170	Alexi Iliewitz		
171	Zalik Glinman		
172	Froim Mechel		
173	Wigder Schimon		
Roman			
174	Asphador Chrisle		
175	Garabet Hriste		
176	David Kapriel		
177	Sarkis Therkes		
178	Ariton Mesir		
179	Bedros Bagdasar		
180	Ionos Asphador		

181	Iakob Theodorovitz		
182	Arakel Theodorovitz		
183	Iakob Solomon		
184	Feodorach Solomon		
185	Ariton Solomon		f. 5 r.
186	Loupou Pekorou		
187	Berl Froim		
Foltichani			
188	Abraham Schmil		
189	Leiser Mendel		
190	Iankel Berkou		
191	Leiser sin Schmil		
192	Iankel Itzik Goldenberg		
193	Abraham Schmil		
194	Aisik Leiser		
195	Solomon Aron Herch		
196	Haim Boreh		
197	Moise Leib		
198	Beinich Leib Chmil		
199	Ianko Sissou		
200	Wigder Leibowitz		
201	Iankel sin Ioseph		
Bakcou			
204 ¹	Nicolas Papadopoulos		f. 5 v.
205	Georges Theodorou		
206	Ianko, juif		
207	Abram Ianko		
208	Haim Ianko		
209	Itzik Volf		
210	Basile Theodor Dabetza		
211	Dimitrie Nicolai		
212	Jean Papadopoulos		
213	Anastase Pogor		
214	Georges Apostolou		
215	Pierre Georgiou		
216	Hristi Stavri		
217	Panajoti Alexandri		
218	Theodor Sava		
219	Georges Alba		
220	Jean Dimitriou		
221	Marco Antonowitz		
222	Petraky Dobrino		
223	Solomon Schachne		

Iassy, le 15/27 f(e)bru(arie) 1832. L'Agent e-re de France en Moldavie, A. B. Ducloz

¹ Tot rândul șters și rupt.

² Completat după lista Vistieriei, același dosar, f. 6 r.

³ Rupt.

⁴ Completat după lista Vistieriei, același dosar f. 6 v.

⁵ Scris de altă mână și cu altă cerneală.

⁶ Se reia numerotarea de la 90.

⁷ Sărit la numerotare.

Anexa 2

Însămănări de acii cari în amândoaie listili să găsească trecuți

f. 6 r.

No. listii vechi	No. listii noaie	(I)esi
2	1	Leon
3	2	Pereș Vinsent
4	3	Periș Grigoar
5	4	Chiunem
6	5	Prat
8	6	Loran
9	7	Violis
7	8	Bartelimi
13	13	Verdel Pol
11	14	Nevie
20	15	Bailef
21	16	Șefie
22	30	m-me Grandpre
23	31	m-me Reimond
24	32	m-me Dovivie
25	35	m-lle Mart
15	38	Berl
17	39	Gal
18	41	Humberg Droz
19	42	Pariso
82	47	căminar A. Filaret
29	50	Mardiros Caracaș
31	51	Ianco Haralam
33	52	Neotar Curt
34	53	Iordachi Costandin
36	54	Anghel Costandin
35	55	Ioan Cosatandin
39	56	Efroim Meer
40	57	Marco Lorent
41	58	Șmerl Șroter
42	59	veuve Hefler
43	60	Iozef Șaia
44	61	Iozef Ianchel
45	62	Marco Broșfeld
46	62	Abraham Ianco
47	64	Leizer Jenzenberg
49	65	Nahman Abrahamovici
50	66	Ițic Șofrin
51	67	Herș Ianco
52	68	Dimeter Berizofski
54	69	Haim Rozentaler
55	70	Salamon Iț(i)covici
57	72	Naum Rizu
58	73	Alexi Caranfil
59	74	Hriste Dzivid
60	75	Salamon Felman
67	76	Marcu Anșel
63	77	Beiniș Einigher

f. 6 v.

64	78	Litman Brunstein
66	79	Anghel Herșcovici
67	80	Ițic Abramovici
65	81	Elie, cordonier f. 7 r.
71	82	Chisil Herșcovici
73	85	Srul Ițic
75	86	Bernard Steinhard
76	87	Mihel Goldental
78	88	Teodor Ranco
79	89	Penco Steclari
80	90	David Dateh
81	91	Ioan Pestimangiu
88	102	Andre Graf
89	113	Gheorghii Brinceano
91	120	Volf Șvarț
70	129	Petre Ardeleano
83	130	Dimitrii Ardileanu
84	131	Costandin Ardileanu
Botoșanii		
94	1	Meșelim sin Ițic
92	2	Iozef Abramovici
93	3	Moisă Mendel Leib
95	4	Ițic Nusem
96	5	Iozef Bercovici
97	6	Haim Mișel Volf
98	7	Meer Diude
99	8	Niuhum f. 7 v.
100	9	Ștefan Piasetșchii
102	10	Haim Froim
103	11	Mișel Șimon
104	12	Cristo Georghiu
105	13	Marcu Sava
106	14	Mișel Radovici
107	15	Moisie Froim
108	16	Abram Elias
119	17	Aliuța Cantar
109	18	Iozef Elias
110	19	Ianchel Moscovici
111	20	Anton Piasetșchis
112	21	Aliuța Buim
113	22	Ițic Ocne
114	23	Iozef Berl
115	24	Meer sin Volf
116	25	Iacob Piasetșchii
120	26	Haim Ianchel
121	27	Meer Herș
122	28	Faibiș Laba
123	29	Haim Aizic Helfer
125	30	Ionița Hotinșano
126	31	Volf Marcovici
127	32	Cristo Popovici
128	33	Herș Hoșia

129	34	Șapșe Moscovici	f. 8 r.
130	35	Ițic Rostenberg	
131	36	Herș Volf	
132	37	Mosco sin Iozef	
133	38	Moscovici	
134	39	Teodor Teodorovici	
135	40	Grigori Piasetschi	
136	41	Cerchez Gheorghievici	
137	42	David Aron	
138	43	Mihel Tramante	
124	58	Moisă Borohovici	
Sulițoae			
145	60	Ianco Berl	
146	61	Iozef sân Haim	
148	62	David Șmil	
147	63	Iozef Srul / acesta s-au disfacut mai înainte de protecții	
Dorohoiu			
140	64	Froim sân Iozef	
141	65	Volf sân Zalic	
142	66	Elias Martiano	
Ștefănești			
149	80	Ianchil Pencovici	f. 8 v.
152	81	Hoișia sân Jozef	
Hârlău			
155	69	Iozef Borohovici	
158	70	Ion Zelen	
159	71	Neculau Hinteh	
159	73	Ionan Leonov	
160	73	Haralam Eftien	
161	74	Sofroni Pecar	
Folticeni			
189	1	Leizer sân Mendel	
191	2	Leizăr sân Șmil	
194	3	Aizic Leizer	
195	4	Solomon Aron sân Herș	
197	5	Moise Iozef sân Leib	
198	7	Beiniș Leib Șmil	
196	10	Haim sân Boroh	
Romanul			
174	1	Asfadur Criste	
175	2	Garabet Criste	
176	3	David Capriil	
177	4	Sarchez Cechez	
178	5	Ariton Misiri	f. 9 r.
179	6	Bedros Bogdasar	

181	7	Iacob Teodorovici
182	8	Arachil Teodorovici
183	9	Iacob Salomon
184	10	Teodoroh Salamon
185	11	Ariton Salamon
186	12	Lupu Pecurar
187	14	Berl Froim
Neamțul		
207	1	Abraham Ianco
208	2	Haim Ianco
209	3	Ițic Volf
Piatra		
215	14	Petre Georghiu
204	10	Nicolau Papadopulo
205	11	Gheorghii Teodoru
222	13	Petre Dobrii
219	15	Gheorghii Albu
213	16	Anastasă Pogor
221	17	Marcu Antonovici
214	18	Gheorghii Apostolu
210	20	Vasăle Teodor Dabița
211	21	Dimitrii Neculau
216	29	Hriste Stavru
220	30	Iani Dimitri
Târgu Frumos		
167	137	Srul Berco
168	138	Izrail Izel
169	139	Salomon Izel f. 9 v.
164	140	Ițic Suhar
165	141	Iozef Goldenstain
166	142	Tobie sân Mihel
170	143	Alexi Aliovici
171	144	Zalig Glinman
172	145	Froim Mișelim
173	146	Vigder Șimon

Recapitulație

No feților	Țân(u)turile
66	(I)eșii
44	Botoșanii
4	Sulițile
3	Doroh(o)iu
2	Ștefăneștii
6	Hârlău
7	Folticenii
13	Romanul
3	Neamțu
12	Piatra
10	Târgu Frumos
170	peste tot

Însămănare di acii cari în lista noaî sunt trecuți, iar în ce vechi nu

No.	(I)eșii	f. 10 r.
9	Lalbie, france	
10	Pelisie Jeroff	
11	Freof Iojei	
12	Bitru Jaschis	
17	Gare	
18	Furo Baptis	
19	Furo Jozef	
20	Momie Valeris	
21	Gafrei Feodor	
22	Berjerano Joles	
23	Het Pier Jozef	
24	Het Jules Clod	
25	Gosnold C. Marie	
26	Malguverne, france	
27	Tribust Oghiust	
28	Burghenium	
29	Luis Peres	
33	m-me Ronșard	
34	m-ll Perei	
36	m-em Lebriun	
37	m-me Liep Adrien	
40	-“- Pețolo	
43	-“- Tiso	
44	-“- Colei	
45	-“- Siabati	
46	-“- Olivaris	
48	Matei Trisonimer	
49	Bernard Șvebel	
71	Samson Aslan	
83	Ițic Abramovici	
84	Ioan Papadopulo	f. 10 v.
92	Șimo Clampier	
93	Șomo Grosman	
94	Ițic Veitraub	
95	Pol Jan Macris	
96	Stenan Catalis	
97	Miher Leiba	
98	Marco Petro Cochino	
99	Herș Feigheles	
100	Froim Iosef	
101	Chiriac Beiu	
103	Gheorghe Heu	
104	Ioan Heu	
105	Cristiia Hec	
106	Chiva Nuhman Stern	
107	Solomon sân Ianco	
108	Herș Vaisler	
109	Iancu Hefler	
110	Mihel Grinberg	
111	Mosco Rozental	
112	Lazar Abramovici	
114	Henig Tailiur	

115	Pascal Hafler	
116	Srul Rozenfeld	
117	Nahman Hemer	
118	Srul Herș Alter	
119	Leizer Garfuchel	
121	Ioan Vurster	
122	Herș Șionfeld	
123	Moisă Herș	
124	Leib Isac Blember	
125	Anastasă Stoghiiianidi	f. 11 r.
126	Gheorghi Stoghianidis	
127	Izrail Marcovici	
132	Ioan Cerna	
133	Costandin Cerna	
134	Toader Goescu	
135	Andrei Reitenbah	
136	Herș Furman	

Botoșani

44	Șimon sân Haim Mihil
45	Avram sân Mosi
46	Moisă Natal
47	Moisă Natel
48	Zalic Aron
49	Moșco Hoșos
50	Leib Horoz
51	Avram Zalic
52	Adam Platovcichi
53	Haim sân Meir
54	Boroh haim sin Nato
55	Marcu Leib
56	Aron Moisă Feer
57	David sân Moșcu
59	Manasi Borohovici

Dorohoiu

67	Todforos Meir Fișăl
----	---------------------

Ștefănești**f. 11 v.**

82	Șmil Moisă
83	Cristo Sava
84	Cerchez Gheorghievici
85	Zailic Haimcovici
86	Marcu sân Zahariovici
87	Caro Șarle

Hârlău

68	Ezof Leibovici
75	Gheorghi Tentiurier
76	Volf Șarbovici
77	Ițic Leibovici
78	Gheorghi Hoișinofski
79	Șmil Horodnistian

Podul Leloei / acestu târgușor nu este cuprins în lista vechi și după sprafca făcută în toată ace listă pi nici unul din aceștia s-au găsat trecut

148	Iozef Libovici
147	Moișă Eisiberg
149	Ianco Șmil
150	David Cauffman
151	Haim Bechi
152	Laba Margulies

Fălticeni

6	David Haim Ianchel
8	Atanasie Ioan
9	Zalic Leibovici

Roman

12	Mardiros Solomon
15	Litman Meir
16	Hașia Iozef
17	Anșel sân Lupu
18	Volf Aizic
19	Luca Garabet
20	Costachi Talianu

Neamțu

f. 12 r.

4	Marcu Abram
5	Iosef Iozel
6	Costachi Iliescu
7	Șmil Moscovici

Piatra

8	Franse Dubert
9	Ioan Melinte
12	Iancu Leibovici
19	Albert Haberer
21	Iani Stavru
23	Gheorghii Petru
24	Ioan Vasiliu
25	Teodor Gavril
26	Gheorghii Vasiliu Popovici
27	Grigori Stoicovici
28	Gheorghii Ianachi
31	Dumitrie Jine

Bacău / acești patru ținuturi nu sunt cuprinsă în lista vechi și după sprafca făcută în toată ace listă pe nici unul din aceștia s-au găsat trecut¹

1	Ițic Leiba
2	Costachi Teodoru
3	Neculai Criona
4	Moisu Teodoru
5	Grigori Balasan

Bârlad

1	Torene Riuf
2	Stamati Dimitriu
3	Dimitri Heliadi
4	Polimen Pagoni

Huși		f. 12 v.
1	Dimitrii Helcovici	
2	Ștefan Teodoru	
3	Ștefan Holinski	
4	Heinrich Herman	
5	Fransua Droste	
6	Ștefan Stoian	
Tecuci		
1	Stavri Dumitru	
2	Todor Luca	
3	Jan Petrovici	
4	Neculai Grigoriu	
Recapitulații		
No. feților	Ținuturile	
70	(I)deși	1
15	Botoșanii	2
1	Dorohoiu	3
6	Ștefănești	4
6	Hârlău	4
6	Podu(l) Leloa(i)e	4
3	Folticenii	5
7	Romanul	6
4	Neamțul	7
12	Piatra	7
5	Bacău	8
4	Bârlad	9
6	Huși	10
4	Tecuciu	11
149	peste tot	

¹ Scris într-o acoladă ce cuprinde ținuturile Bacău, Bârlad, Huși și Tecuci f. 12 r.-13 v.

Arhivele Naționale Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 68.

NEW INFORMATION REGARDING THE FRENCH SUBJECTS IN MOLDAVIA (1832) (Summary)

Keywords: French subject, census, Moldavia, every day life, consulates

Further to the issuing of the “Organic Regulation” (Regulamentul Organic), the first quasi-constitutional organic law of the Principalities of Moldavia and Wallachia, in order to prevent tax evasion among those claiming to be foreign subjects, a special committee was established who was in charge with removing from these all those who could not prove with authentic documents that they were foreign subjects. In order to carry out this obligation, the representatives of the consulates found in Iași were asked to make a census of their own subjects. The French consulate presented a list of the 225 French subjects which were in Moldavia at the time. The occupation and place of birth of each person were recorded. Although the information we can find in the census about each person is very limited, by corroborating it with other data, we can get an image of what these French subjects represented in everyday life in Moldavia.

ADRIAN-BOGDAN CEOBANU*

CÂTEVA DOCUMENTE RUSEȘTI PRIVITOARE LA PROCLAMAREA REGATULUI ROMÂNIEI**

131 de ani s-au scurs de la proclamarea și constituirea Regatului României, moment cu semnificații profunde în evoluția statului român. Cu toate acestea, timpul pare a fi fost insuficient pentru a desluși implicațiile interne și externe ale unui asemenea act. Mai mult, „înfăptuirile naționale de la 1866 și 1881 nu au prea împărțășit soarta istoriografică de regulă fericită a altor momente mari, precum 1821, 1848, 1859, 1877, 1918”¹, și doar câteva studii publicate² în ultimul deceniu au atins și această chestiune. În aceste condiții, demersul nostru de a scoate la iveală câteva documente inedite rusești privind implicațiile externe ale proclamării Regatului României pare a fi unul necesar; aceasta în condițiile în care atitudinea diplomației occidentale față de evenimentele din martie-mai 1881 poate fi observată deja din documentele tipărite³. Cele patru documente pe care le publicăm acum au fost depistate în urma cercetărilor efectuate la Arhivele Naționale Centrale București, Colecția Microfilme Rusia, fiind fotocopii după originalele păstrate la Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus (Arkhir Vneshnei Politiki Rossiiskoi Imperii – AVPRI), de la Moscova. Veridicitatea lor ca și numerotarea

* Asistent cercetare, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași; doctorand al Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași.

** Articolul prezintă rezultatele cercetării susținută financiar din fonduri social europene gestionate de Autoritatea de Management pentru Programului Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane [grant POSDRU/107/1.5/S/78342].

¹ Gh. Cliveti, *Anii 1866 și 1881 la români. Note istoriografice*, în *Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României*, coord. Gh. Cliveti, Adrian-Bogdan Ceobanu, Ionuț Nistor, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2011, p. 9.

² Am aminti în acest sens textele publicate de Liviu Brătescu, *Proclamarea Regatului. Reacții interne și externe*, în *AIX*, tom XXXIX-XL/2002-2003, p. 409-418; Suzana Bodale, *Organizarea ceremoniilor încoronării de la 10 mai 1881*, în „Xenopoliana”, *Ritualuri politice în România modernă*, XIV, nr. 1-4, 2006, editori Andi Mihalache și Adrian Cioflâncă, p. 109-118; eadem, *Proclamarea Regatului României în actele diplomatice externe din anii 1866-1881*, în *Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I...*, p. 33-57; Rudolf Dinu, „Il modello italiano” nella proclamazione del Regno di Romania (1881), în *Italia e Romania verso l'unità Nazionale*, a cura di Francesco Guida, București, Editura Humanitas, 2011, p. 124-148. A se vedea în acest sens și teza de doctorat susținută recent de Suzana Bodale, *Constituirea Regatului României*, Iași, 2012.

³ Sorin Liviu Damean, *Diplomați englezi în România*, vol. II (1881-1914), Craiova, Editura Universitaria, 2009, p. 67-73; 35 de ani de relații italo-române, 1879-1914. *Documente Diplomatice Italiene*, editate de Rudolf Dinu, Ion Bulei, București, Editura Univers Enciclopedic, 2001, p. 93-106; *Independența României în conștiința europeană*, ediție de documente îngrijită de Corneliu Mihail Lungu, Tudor Bucur, Ioana Alexandra Negreanu, București, Editura Semne, 1997, p. 311-330; Keith Hitchins, Miodrag Milin, *Relații româno-americană 1859-1901. Documente diplomatice și consulare*, București, Redacția Publicațiilor pentru Străinătate „România”, 2001, p. 125-145.

conformă cu originalul au fost verificate într-un stagiul de cercetare efectuat în septembrie 2011 în arhivele rusești, prin programul de schimb interacademic între Academia Română și Academia Rusă de Științe.

Cele trei relatări ale ministrului plenipotențiar rus la București, Leon Uruzov, oferă informații interesante atât despre poziția Rusiei față de proclamarea Regatului României, cât și a celorlalte state, în special a Austro-Ungariei, ce dorea ca Prințul Carol să fie proclamat Rege al României și nu Rege al Românilor. Astfel, în februarie 1881, într-o convorbire cu prim-ministrul I.C. Brătianu, Leon Uruzov rus îi exprima opinia personală conform căreia cabinetul imperial nu ar avea nici o obiecție împotriva noului statut al României. O lună mai târziu, în contextul citirii în Parlament a moțiunii referitoare la ridicarea României la statutul de Regat, ministrul plenipotențiar rus a caracterizat acel moment ca fiind surprinzător pentru toată lumea. De asemenea, ministrul rus a observat intenția cabinetului de la Berlin de a încuraja inițiativa și că Italia, alături de Marea Britanie și Statele Unite ale Americii, ar fi printre primele țări care ar recunoaște noul statut al României. În aceeași zi, Leon Uruzov a mai trimis o telegramă cabinetului de la Petersburg, în care a oferit informații despre evenimentele de la Iași, unde avuseseră loc arestări în rândul celor care, sub pretextul aniversării Comunei de la Paris, aveau intenția de a celebra asasinarea țarului Alexandru al II-lea. Alexandre Isvolsky, secretarul de legăție clasa I, a transmis, în aprilie 1881, informații despre primirea pe care a avut-o la București generalul Zouroff, cel care a avut misiunea de a oferi Regelui Carol I scrisorile ce notificau urcarea pe tronul Rusiei a țarului Alexandru al III-lea, dar și răspunsul celui din urmă la o scrisoare a suveranului român trimisă imediat după proclamarea Regatului României.

1. 1881 februarie 14/26, București. *Leon Uruzov, ministrul plenipotențiar al Rusiei la București, către secretarul de stat al Afacerilor Străine, N. K. Giers, despre: zvonurile privitoare la proclamarea prințului Carol ca Rege; intenția guvernului român de a consulta puterile europene în această privință; intervenția Berlinului pe lângă cabinetul de la Viena pentru recunoaștere.*

Bucarest le 14/ 26 Février 1881

Reçu le 24 Février
Confidentielle

Monsieur le Secrétaire d'Etat

Ces derniers jours le bruit s'est répandu en ville que le Prince Charles allait être proclamé Roi. On ferait même pour cet événement la date du 11 Février, anniversaire de la chute du Prince Couza.

La persistance de ces bruits et les entretiens que j'eus à leur sujet avec quelques uns de mes collègues du Corps Diplomatique, me décidèrent[t] à demander à Votre Excellence par télégraphe si le P^{ce} Ghica avait pressenti le Cabinet Impérial sur cette question.

Ce qui donnait de la vraisemblance aux rumeurs c'est que M^f Bratiano était entré en pourparlers avec certains personnages influents du parti conservateur dans le but de former un Cabinet de fusion. De la part d'un Ministre possédant une forte majorité à la Chambre, un pareil fait semblait indiquer le projet d'accomplir un acte d'une haute importance qui demandait le concours de tous les partis.

Il se trouve qu'en effet la question de la Monarchie est à l'ordre du jour.

Hier j'ai rencontré M.^f Bratiano dans la rue. Nous avons marché assez longtemps ensemble et nous nous sommes mis à parler des propos qui circulaient en ville. Il me dit qu'ils n'étaient pas fondés en ce qui concerne la précipitation attribuée au Gouv.^f Roumain, mais qu'en principe, l'intention de proclamer la Royauté était arrêtée. Le Gouv.^f Roumain avait l'intention de sonder tous les Cabinets de l'Europe sur l'accueil qu'ils réserveraient à cet acte, et l'on pouvait être certain que les formalités préliminaires seraient remplies, surtout vis-à-vis des Puissances limitrophes.

Mr Bratiano me demanda avec une certaine hésitation ce que je pensais de la manière dont serait envisagée la question à Petersbourg.

Je lui répondis que je ne pouvais exprimer que mon opinion personnelle. Il me paraissait que la Russie ayant toujours témoigné la plus grande bienveillance à la Roumanie et ne s'étant jamais opposée à ses progrès – le Cab^t Impérial serait favorable au désir du Prince Charles; – que d'ailleurs cela dépendrait aussi des dispositions que le Gouv.^f Princier aura su nous inspirer au moment où il adressera sa demande.

Le Président du Conseil me dit alors qu'il me serait extrêmement reconnaissant de parler de cette affaire confidentiellement dans une lettre particulière à Votre Excellence et de le renseigner ensuite sur l'opinion que j'aurai recueillie. Il insista pour que je le fasse d'une manière pour ainsi dire privée, ajoutant que, quand le moment sera venu, le P^{ce} Ghica ferait des démarches plus officielles.

Mr Bratiano me dit ensuite qu'il ne prévoyait de difficultés que du côté de l'Autriche.

Il est positif qu'en principe le Cab^t de Vienne n'est pas favorable à la création de la nouvelle Monarchie. Il avait depuis longtemps manifesté de la mauvaise humeur contre le titre de Prince *des Roumains* qu'avait pris le Prince Charles, croyant voir dans cette généralisation une tendance de « Romania irredenta » s'adressant aux quatre millions de Roumains qui vivent sous le sceptre de l'Empereur François Joseph. Pour donner satisfaction au Gouv.^f Austro-Hongrois, les nouvelles pièces de cinq francs frappées à Bucarest portent: Prince *de Roumanie* bien que ce titre soit contraire à la lettre de la Constitution du pays. Par la même raison, le Prince Charles sera proclamé *Roi de Roumanie* et non pas *des Roumains*.

On m'a assuré que des négociations au sujet du changement du titre auraient eu lieu tout dernièrement à Berlin. Le Prince Charles aurait écrit au Prince Héréditaire d'Allemagne ainsi qu'au P^{ce} de Bismarck et obtenu leur intervention en sa faveur auprès du Cab^t de Vienne.

En résumé, tout fait croire que la proclamation de la Royauté est assez prochaine. Si on voulait se risquer à fixer d'avance une date, ce serait le 10/22 Mai, jour anniversaire de l'arrivée de Son Altesse à Bucarest, qu'elle aurait lieu.

Mr Bratiano reviendra sans doute avec moi sur ce sujet. Si je ne reçois pas de nouvelles directions de la part de Votre Excellence, je compte m'inspirer dans les réponses que je donnerai de ce que contiennent mes instructions.

Je dois signaler encore que depuis quelque temps le Ministère donne des signes de défaillance assez visibles. Les causes en sont multiples; la principale se trouve dans la composition du Cabinet. Les collègues de Mr Bratiano sont des hommes d'une valeur politique nulle. Mr Boeresco se distingue seul par ses capacités, mais en qualité de transfuge du parti conservateur, il manque d'autorité et constitue pour le Gouvernement plutôt un élément de faiblesse. La majorité à la Chambre, n'étant dévouée que personnellement à Mr Bratiano, se montre indisciplinée chaque fois qu'il s'agit d'un autre Ministre et manifeste des velléités de diriger les actes du Cabinet.

Cette situation qui peut à la longue mettre le Ministère en danger, pousse Mr Bratiano à recourir aux expédients. Il se peut bien que la proclamation de la Monarchie avec l'aide d'une fraction des conservateurs, ne soit pour lui qu'un moyen de se raffermir au pouvoir.

Dans la question du Danube, Mr Bratiano semble être fort découragé. Il s'est plaint à moi d'avoir été abandonné par toutes les Puissances et prévoit le moment où il devra céder à toutes les exigences de l'Autriche.

Il me reste à entretenir Votre Excellence d'une question assez délicate. Le G^l Slaniceano, Ministre actuel de la Guerre, a été recommandé dans le temps par nos autorités militaires à la haute bienveillance de Sa Majesté l'Empereur pour les services qu'il a rendus à l'armée russe pendant la guerre. Le Département Asiatique vient de me communiquer un rapport du Col^l Fugenholdt dans lequel est exprimé l'avis que Mr Slaniceano aurait droit à recevoir le Cordon de Ste Anne. Le Département demande en même temps s'il n'existe aucun obstacle à ce que cet officier supérieur obtienne cette distinction.

Sans contester le moins du monde les services que le Genl Slaniceano a pu rendre, je me permettrai de faire observer qu'en ce moment l'envoi du Cordon de Ste Anne à ce Ministre présenterait certains inconvénients. Il ne faut pas perdre de vue que cette décoration est la distinction suprême que l'Empereur accorde aux Roumains. Le Genl Tchernat en la recevant, a excité beaucoup de jalousies, et l'envoi de cette décoration au Genl Slaniceano produirait une quantité plus grande encore de mécontents et d'envieux. Cette considération toutefois ne serait que secondaire si, au nombre de ces mécontents, ne devait se trouver, Mr Bratiano lequel porte le même cordon et serait grandement froissé de voir son collègue de la guerre mis sur le même niveau que lui.

Je me vois en conséquence obligé d'exprimer l'opinion que le seul moyen pour éviter de blesser le Président du Conseil qui ne manque jamais de faire valoir – en paroles du moins, – son attachement pour la Russie, serait de lui envoyer simultanément l'Ordre de l'Aigle Blanc. Je m'empresse d'ajouter que rien ne motiverait en ce moment une pareille distinction. Tout au plus serait elle possible si le Gouv^t Roumain nous donnait de son bon vouloir des gages qui ne sont pas visibles encore.

Dans cette situation, le Gouvernement Impérial trouvera peut-être préférable d'attendre encore pour ce qui regarde le G^l Slaniceano.

Dans quelque temps se présentera sans doute une occasion qu'on pourra saisir. Ainsi il est probable, comme j'ai eu l'honneur de l'exposer plus haut, que la Monarchie soit proclamée. Alors, si Sa Majesté l'Empereur le juge convenable, le moment paraîtrait opportun pour donner des marques de distinction. Le Souverain de Roumanie considérerait certainement les témoignages de faveur accordés aux Ministres qui auront contribué à son élévation à la dignité Royale, comme une gracieuse attention pour Son Auguste Personne.

J'ai l'honneur d'être, avec une haute considération,
Monsieur le Secrétaire d'État de Votre Excellence
Le très humble et très obéissant serviteur L. Ouroussoff

ANIC, Colecția Microfilme Rusia, rola 227, anul 1881, Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus, fond 151, opis 482, dosar 600, f. 1-8.

2. 1881 martie 14/26, București. Leon Uruzov, ministrul plenipotențiar al Rusiei la București către secretarul de stat al Afacerilor Străine, N. K. Giers, despre: proclamarea Regatului României; cabinetul de la Berlin încurajează această inițiativă; Italia, Anglia, SUA printre primele țări care vor recunoaște proclamarea Regatului României.

Bucarest, le 14/26 Mars 1881

Monsieur le Secrétaire d'État,

Je confie mon rapport et mes lettres de ce jour à Mr Tchélébidaky qui part dans une heure pour Galatz d'où il les enverra à la poste Russe de Reni. Il me reste donc à peine le tem[p]s de Vous écrire au sujet de l'événement qui se passe dans ce moment même à Bucarest.

Je viens d'expédier à Votre Excellence un télégramme pour annoncer la proclamation de la Royauté. Cette nouvelle connue en ville seulement depuis trois heures de l'après midi, a été une surprise pour tout le monde. C'est le Gén^l Leca, Vice Président de la Chambre des Députés qui a fait la motion. Mr Carp, conservateur, a soutenu la motion au nom de son parti et les Députés ont acclamé le Prince Charles, Roi de Roumanie. Ensuite le Sénat a procédé de la même manière, sur l'initiative de Mr Ion Ghica.

Une députation du Parlement est allée, il y a une heure, au Palais, offrir au Prince le titre Royal. Les Ministres étaient présents. Une foule assez considérable stationnait devant la demeure Princièrè et a acclamé les nouvelles Majestés, lorsqu'Elles sont sorties sur le balcon. Il n'y a pas eu de discours. Demain les troupes prêteront serment et les Gouvernemen[t]s étrangers seront informés du fait accompli.

D'après ce qui me revient l'enthousiasme en ville n'a pas été unanime. Dans le quartier commerçant, quelques marchands auraient même refusé d'arborer des drapeaux en signe de réjouissance. On peut prévoir cependant que le changement de titre sera généralement populaire. Il flattera l'amour propre très chatouilleux des Roumains et chaque parti pourra y trouver quelque chose de favorable à ses idées. On y verra la consolidation de l'unité des deux Principautés, une garantie de politique conservatrice ou une affirmation des tendances nationales, dans le sens de la „Romania irredenta”.

On assure que l'Allemagne a beaucoup encouragé le Prince Charles et son Cabinet à faire la proclamation. À ce sujet on raconte que l'Empereur Guillaume a abordé le Gén. Slaniceano, envoyé récemment à Berlin, à l'occasion du mariage du Prince Guillaume, en demandant des nouvelles de Leurs Majestés et que S. M. Impériale, dans la conversation, a continué à traiter le Prince Charles de Roi.

En somme, on ne s'explique pas trop la raison qui a décidé le Gouvernement Roumain à agir par surprise. Il semble qu'il se soit créé des difficultés gratuites. Personnellement, j'ai lieu d'en être étonné après les assurances que m'a données Mr Bratiano et que j'ai eu l'honneur de transmettre au Cab^t Impérial. Peut être du reste, que le P^{ce} Ghica aura fait des démarches que j'ignore.

Dès aujourd'hui les Ministres Roumains cherchant à se défaire de la responsabilité en attribuant la proclamation inattendue, à un entraînement subit et irrésistible de la Chambre, mais il est certain qu'un accord complet existait entre la Représentation nationale et le Cabinet et que ce dernier a feint d'avoir la main forcée.

L'Italie, l'Angleterre et les États Unis d'Amérique reconnaîtront probablement en premier lieu le nouveau Royaume.

Je compte me tenir dans une réserve absolue jusqu'au moment où Votre Excellence me fera parvenir des instructions. Depuis trois heures, la ville a été pavoisée et ce

soir il y aura une illumination générale. Naturellement l'hôtel de la Légation restera sombre. Le corps diplomatique n'a pas encore été informé de ce qui s'est passé au Parlement et chez le Prince.

J'ai l'honneur d'être, avec une haute considération,
de Votre Excellence le très humble et très obéissant serviteur, Leon Ouroussoff

P.S. Une circonstance singulière et piquante c'est que le Gén^l Leca qui a pris l'initiative de la proclamation à la Chambre, a joué le rôle le plus actif dans la déposition du P^{ce} Couza. Il est entré avec les autres conspirateurs dans la chambre à coucher du Prince et l'on raconte que son dos a servi de table pour la signature de l'abdication.

ANIC, Colecția Microfilme Rusia, rola 227, anul 1881, Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus, Moscova, fond 151, opis 482, dosar 600, f. 9-11.

3. 1881 martie 14/26, București. *Leon Uruzov, ministrul plenipotențiar al Rusiei la București către secretarul de stat al Afacerilor Străine, N. K. Giers, despre: urmările provocate de atentatul din 1 martie asupra țarului Alexandru al II-lea; arestările făcute la Iași; ordinul de arest pentru șase persoane.*

Bucarest, le 14/ 26 Mars 1881

Monsieur le Secrétaire d'État,

L'exécrable attentat du 1. Mars a provoqué en Roumanie, ainsi que j'ai eu l'honneur d'en informer Votre Excellence, une explosion d'indignation et de douleur. La population rurale, le clergé, la Cour et une fraction du parti conservateur ont pris une grande part au deuil national de la Russie et ont manifesté leur émotion d'une manière éclatante.

Malheureusement ces sentiments si naturels n'ont pas été unanimes et bien qu'il me soit pénible de devoir le constater, je suis obligé de dire que la majeure partie des classes appelées „intelligentes” et de la presse n'a été que tout juste convenable dans son attitude et son langage. De son côté, le Gouvernement a été strictement correct et rien de plus. Il s'est borné au minimum de ce qu'il pouvait faire comme manifestations de sympathies et de condoléances.

Il est vrai que Mr Bratiano, lorsqu'il est venu chez moi après le fatal événement, m'a dit les choses les mieux senties sur l'horreur que lui faisait éprouver l'attentat et sur le dévouement qu'il avait eu pour notre défunt Empereur, mais ces démonstrations à huit clos n'ont guère eu d'écho au grand jour. Une feuille officieuse, le „Telegraphul”, a même publié deux jours après, un article tellement inconvenant, que j'ai cru devoir m'en plaindre, dans des termes assez tranchés, à Mrs Boerescu et Bratiano.

Il y a quelques jours j'ai appris par un télégramme de Mr Jacobson que des arrestations avaient été faites à Iassy.

Le Dr. Russel et plusieurs autres socialistes reconnus s'étaient adressés au Préfet, demandant l'autorisation de faire un banquet à l'occasion de l'anniversaire de la Commune de Paris. On dit qu'ils n'ont pas caché leur intention de célébrer du même coup l'assassinat de l'Empereur Alexandre II. En réponse à cette demande, est arrivé de Bucarest l'ordre d'arrêter six individus, dont deux sont des nihilistes Russes.

Le Préfet et le juge d'instruction avaient promis à Mr Jacobson de lui communiquer de suite les papiers saisis – la plupart écrits en Russe, – afin qu'il tirât copie de

ceux qui pouvaient intéresser le Gouvernement Impérial, mais le Procureur qui appartient, à ce qu'on dit, au parti libéral très avancé, s'y opposa prétextant du secret exigé par la loi en matière d'instruction.

Prévenu par notre Consul, je réclamait immédiatement auprès de Mr Bratiano, mais je ne pus obtenir de lui que la promesse d'avoir communication des papiers qui seraient reconnus, après le triage, comme pouvant intéresser notre Gouvernement.

Je ne puis encore vous informer, Monsieur le Secrétaire d'Etat, de l'ensemble des raisons qui subitement ont décidé le Gouv^t Princier à agir avec énergie contre le nid de socialistes établi à Yassi, et à l'égard duquel les autorités du pays avaient fait preuve jusqu'à présent d'une si confiable complaisance. Il paraît toutefois que depuis quelque temps, les réfugiés avaient singulièrement abusé de l'hospitalité qui leur était offerte. Leur propagande s'était répandue dans les écoles de la Moldavie et le Gouv^t Roumain se serait senti menacé. D'autre part, je ne serais pas éloigné de croire que l'affreux événement du 1. Mars n'ait eu une influence sur l'opinion des Ministres, et il n'est pas impossible que la crainte de voir la Roumanie compromise par les complots qui se trament sur son territoire, n'eût déterminé Mr Bratiano à abandonner le système de tolérance suivi par lui jusqu'à ce jour.

J'ai l'honneur d'être avec, une haute considération,
Monsieur le Secrétaire d'État de Votre Excellence
le très humble et très obéissant serviteur, Leon Ouroussoff.

ANIC, Colecția Microfilme Rusia, rola 227, anul 1881, Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus, Moscova, fond 151, opis 482, dosar 600, f. 12-14.

4. 1881 aprilie 10/22, București. *A. Isvolsky, secretarul de legație clasa întâi către secretarul de stat al Afacerilor Străine, N. K. Giers, despre: plecarea generalului Zouroff și primirea de care acesta a avut parte; atitudinea marilor puteri în legătură cu recunoașterea proclamării Regatului; chestiunea documentelor confiscate la Iași.*

Bucarest, le 10/22 Avril 1881

Reçu le 24 Avril

Monsieur le Secrétaire d'État

Le Gal Zouroff a quitté Bucarest Dimanche, le 5/17 courant après s'être acquitté de la mission dont il avait été chargé par Sa Majesté l'Empereur pour le Roi Charles. Le Général rendra compte, sans doute, lui-même de l'accueil qui lui a été fait en Roumanie, et il ne m'appartient pas d'anticiper sur ses impressions. Je crois néanmoins de mon devoir de constater qu'on a pris ici à tâche d'entourer l'arrivée et le séjour de l'Envoyé de Sa Majesté l'Empereur du plus grand éclat. Le Roi Charles et la Reine Elisabeth ont ostensiblement comblé le Gal Zouroff d'attentions spéciales, et un cérémonial inaccoutumé a été déployé en son honneur à la Cour.

Quelques jours avant l'arrivée du Gal Zouroff, le Ministre d'Allemagne m'avait prévenu qu'il avait reçu de Berlin la lettre par laquelle S. M. l'Empereur Guillaume répondait à la notification du changement de titre du Souverain de la Roumanie.

Le Cte Wesdehlen avait pour instructions de ne remettre cette lettre à sa haute destination que lorsque les Gouv^{ts} de Russie et d'Autriche-Hongrie prescriraient la même démarche à leurs Représentants. Lorsque le Gal Zouroff eut été reçu en audience

par le Roi, le Moniteur Officiel, en rendant compte de cette audience, dit que la lettre remise à cette occasion contenait la notification de l'avènement au Trône de sa Sa Majesté l'Empereur Alexandre III et, en même temps, une réponse à la lettre que le Roi Charles avait adressée à notre Auguste Maître après la proclamation de la Royauté. Dans une conversation intime que j'eus à ce sujet avec le Ministre d'Allemagne, je lui confirmai que dans la lettre confiée au Gal Zoureff Sa Majesté saluait entre autres le nouveau Roi de Roumanie, mais j'ajoutai que j'ignorais si j'étais sur le point de recevoir la lettre officielle de Cabinet contenant la reconnaissance du Royaume. Sur ces entrefaites le Ministre d'Autriche-Hongrie avait reçu de son côté la lettre de Son Souverain pour le Roi Charles, et n'ayant pas d'instructions analogues à celles du Cte Wesdehler, se disposait à demander une audience pour la remettre au Roi. Dans ces circonstances le Cte Wesdehler télégraphia à Berlin et reçut l'ordre de ne plus retarder la démarche qui lui était prescrite.

Mr Bratiano a quitté le pouvoir sans avoir rempli la promesse formelle qu'il nous avait faite de nous communiquer les pièces saisies à Yassy. Il avait donné en ma présence au P^{ce} Ouroussoff l'assurance la plus positive que notre désir ne tarderait pas à être satisfait. Le P^{ce} Ouroussoff parti, je revins à plusieurs reprises sur ce sujet tant avec Mr Bratiano qu'avec Mr Boeresco.

Tous les deux m'assurèrent que je n'avais plus que quelques jours à attendre et que la lenteur qui était apportée dans cette affaire ne provenait que de la difficulté qu'on avait à trier les pièces qui étaient rédigées pour la plupart en russe ou en polonais; que, d'ailleurs, jusque là on n'avait rien trouvé d'important et que la correspondance semblait se tenir dans les généralités. Je répondais invariablement que ce n'était certes pas ici qu'on pouvait juger de la valeur des pièces saisies au point de vue des révélations qu'elles pouvaient contenir, et que des documents qui paraissaient au Gouv^t Roumain privés de tout intérêt, pouvaient nous fournir des données précieuses. Au bout de dix jours pendant lesquels je ne pus rien obtenir du Cab^t Roumain vint la crise ministérielle, et Mrs Bratiano et Boeresco mirent une telle précipitation à quitter la ville que je n'eus pas l'occasion de les revoir.

Je compte inaugurer mes relations avec Mr Demeter Bratiano en lui exposant nettement les considérations contenues dans la dépêche que Votre Excellence a bien voulu m'adresser en date du 31. Mars et que j'ai reçue juste au moment de la démission de l'ancien Ministère; la communication des pièces saisies à Yassy sera la première preuve que je demanderai des bonnes intentions du nouveau Cabinet.

J'ai l'honneur d'être avec le plus profond respect,
Monsieur le Secrétaire d'État de Votre Excellence
le très humble et très obéissant serviteur A. Isvolsky

ANIC, Colecția Microfilme Rusia, rola 227, anul 1881, Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus, fond 151, opis 482, dosar 600, f. 17-21.

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL” ÎN ANUL 2011

Activitatea științifică a membrilor Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” s-a desfășurat și în anul 2011 în conformitate cu normele specifice cercetării academice, consacrate și confirmate în ultimii ani prin rezultate deosebite. Astfel, programele și proiectele de cercetare asumate, elaborarea, editarea ori coordonarea unui număr de volume, participarea la granturi interne și internaționale, publicarea a numeroase studii și articole de specialitate, bine primite în lumea academică, patronarea unor periodice consacrate sau participarea la diverse schimburi inter-academice dovedesc, din nou, calitatea și continuitatea eforturilor de cercetare ale membrilor Institutului ieșean, confirmând astfel un efort științific susținut în anul 2011.

Principala coordonată a activității științifice la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” o constituie programele și proiectele, fiecare dintre ele cu o durată de execuție ce variază în raport cu tema asumată și numărul de cercetători implicați. Rezultatele cercetărilor sunt valorificate prin intermediul studiilor și articolelor, a comunicărilor prezentate la diverse manifestări științifice sau prin tipărirea unor volume.

Programul Ia., *Izvoarele Evului Mediu Românesc și Istorie Socială*, coordonat de dr. Petronel Zahariuc, CS II, cuprinde un proiect:

1. *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova, vol. X (1599-1602), editat de dr. Petronel Zahariuc, CS II, dr. Silviu Văcaru, CS II, dr. Marius Chelcu, CS III, dr. Cătălina Chelcu, CS III, drd. Sorin Grigoruță, AC, termen de finalizare 31 decembrie 2013.

Programul Ib., *Instrumente de lucru. Repertoriul numismatic românesc. 1822-1859/1867*, coordonat de dr. Viorel Butnariu, CS I, cuprinde un proiect:

1. *Lexicon numismatic. Moldova (1359-1859)*, termen de finalizare 31 decembrie 2013.

Programul II, *Stat și societate în perioada modernizării și construcției naționale românești, secolele XIX-XX*, coordonat de dr. Mihai-Ștefan Ceașu, CS I, cuprinde patru proiecte:

1. *Urbanizare și modernizare în Bucovina (a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX)*, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, termen de finalizare 31 decembrie 2012.

2. *Problema evreiască (1832-1866): origini, evoluții, implicații interne*, dr. Dumitru Ivănescu, CS I, termen finalizare 31 decembrie 2012.

3. *Reprezentarea la nivel parlamentar a minorităților naționale din România interbelică (1918-1938)*, dr. Cătălin Turliuc, CS I, termen finalizare 31 decembrie 2012.

4. *Continuitate și schimbare în viața politică românească. Sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX*, dr. Liviu Brătescu, CS III, termen finalizare 31 decembrie 2011.

Programul III, *Cultură și modernizare în România: secolele XIX-XX*, coordonat de acad. Alexandru Zub, cuprinde șase proiecte:

1. *Academicianul Constantin Erbiceanu (1838-1913). Studiu monografic*, dr. Leonidas Rados, CS II, termen finalizare 31 decembrie 2012.

2. *O nouă perspectivă asupra ideii de patrimoniu: obiectul și imaginea în literatura autobiografică românească din secolul XX*, dr. Andi Mihalache, CS II, termen finalizare 31 decembrie 2011.

3. *Memoria culturală a Revoluției de la 1848 în prima jumătate a secolului XX*, dr. Mihai Chipper, CS, termen finalizare 31 decembrie 2011.

4. *Legislația – factor al modernizării Bisericii Ortodoxe Române (1873-1928)*, drd. Monica Marțincu, AC.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. XLIX, 2012, p. 475–488

5. *O istorie a inspecțiilor școlare, în România secolului XX. Partea I: tipuri de documente și modalități de interpretare a lor*, dr. Cătălina Mihalache, CS III, termen finalizare 31 decembrie 2011.

6. *În lumea universitarilor ieșeni. 1860-1918*, dr. Alexandru Istrate, CS, termen finalizare 31 decembrie 2013.

Programul IV, Public și privat în România secolului XX, coordonat de dr. Cătălin Turliuc, CS I, cuprinde patru proiecte:

1. *Obiectivele Securității în timpul regimului democrat-popular*, dr. Sorin D. Ivănescu, CS III, termen finalizare 31 decembrie 2011.

2. *Exilul românesc postbelic și implicarea în lupta anticomunistă. Echipele parașutate în România de către serviciile secrete occidentale (1951-1953)*, dr. Dorin Dobrinu, CS III, termen finalizare 31 decembrie 2011.

3. *Politica externă a României comuniste în anii '50 ai secolului XX. De la proiecte ideologice la practica relațiilor bilaterale*, dr. Paul Nistor, CS III, termen finalizare 31 decembrie 2011.

4. *Antisemitism și violență colectivă. Pogromul de la Iași (iunie 1941)*, drd. Adrian Cioflâncă, CS III, termen finalizare 31 decembrie 2013.

Programul V, România în relațiile internaționale (secolele XIX-XX), coordonat de prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, CS I, cuprinde patru proiecte:

1. *Europe and the Port. New Documents on the Eastern Question*, vol. IX, 1821-1829, dr. Veniamin Ciobanu, CS I, termen finalizare 31 decembrie 2012.

2. *Românii și ordinea europeană (1815-1859)*, prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, CS I, termen finalizare 31 decembrie 2011.

3. *Relațiile româno-ruse în a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX: implicații identitare*, dr. Flavius Solomon, CS II, termen finalizare 31 decembrie 2011.

4. *Mutații demografice la est de Carpați, 1938-1945. Refugiați, repatriați, deportați*, dr. Bogdan Alexandru Schipor, CS III, termen finalizare 31 decembrie 2011.

O altă coordonată importantă a activității științifice, una care conferă și demonstrează, deopotrivă, atât valoarea individuală a cercetătorilor cât și calitatea colaborărilor a constituit-o, ca de obicei, editarea de volume de specialitate, fie ele lucrări de autor, culegeri de studii ori ediții critice.

a. Volume de autor

– Silviu Miloiu, Florin Anghel, Veniamin Ciobanu, Zigmantas Kiaupa, *Istoria Lituaniei*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2011, 300 p.

– Gheorghe Cliveti, *Europa franceză și cauza română (1789-1871)*, Iași, Junimea, 2010, (apariție 2011), 528 p.

– Leonidas Rados, *Primele studente ale Universității din Iași*, vol. I, *Facultatea de Litere și Filosofie*, Iași, Editura Universității, 2010, 504 p.

– Alexandru Zub, *Vasile Pârvan, Pe urmele cărturarului*, Iași, 1974, volum retipărit la Tipo Moldova, 2011 (colecția *Opera omnia*, coord. Gh. Buzatu, red. Aurel Ștefanachi)

– Alexandru Zub, *Vasile Pârvan, biobibliografie*, București, 1975, ediție anastatică, Tipo Moldova, 2011 (colecția *Opera omnia*, coord. Gh. Buzatu, red. Aurel Ștefanachi).

b. Volume editate și coordonate

– Gheorghe Cliveti, Adrian Bogdan Ceobanu, Ionuț Nistor (coord.), *Cultură politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României*, Iași, Casa Editorială „Demiurg”, 2011, 342 p.

– Andi Mihalache, *Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?*, co-editor, împreună cu Radu Băjenaru, Ovidiu Cristea, Alexandru Simon, București, Academia Română, 2011.

– Andi Mihalache (ed.), „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, Iași, tom XLVIII, 2011, 500 p.

– Paul Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu (coord.), *Diplomație și destine diplomatice în lumea românească*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2011.

– Vasile Ciobanu, Flavius Solomon, Sorin Radu (coord.), *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, vol. 6, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale; Editura Kriterion, 2011, 422 p.

- Cătălin Turliuc, D. Ivănescu (coord.), *Confluente identitare și realități demografice la Est de Carpați în secolele XIX-XX*, Iași, Junimea, 2010, 442 p. (apariție 2011)
- Petronel Zahariuc (ed.), „Revista de istorie socială”, Iași, t. XIII-XV, 2008-2010, Iași, Polirom, 2011, 515 p.
- Alexandru Zub, *Vasile Pârvan, Scrieri alese*, București, 2006, volum republicat anastatic, Tipo Moldova, 2011 (colecția *Opera omnia*, coord. Gh. Buzatu, red. Aurel Ștefanachi)
- Alexandru Zub, *Vasile Pârvan, Studii de istorie a culturii antice*, ed. Nelu Zugravu, *Cuvânt înainte* (p. 5-10) de Alexandru Zub, București, 1992, republicat anastatic, Iași, Tipo Moldova, 2011, 312 p. (colecția *Opera omnia*, coord. Gh. Buzatu, red. Aurel Ștefanachi)

c. Volume de izvoare

- *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845), I. Ținutul Romanului, partea a 2-a, Supliment. Târgul Roman (1831)*, vol. editat de Silviu Văcaru și Mircea Ciubotaru, Iași, StudIS, 2011, 103 p.
- *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845), II. Ținutul Iași, partea I (1820)*, vol. editat de Silviu Văcaru, Marius Adumitroaiei și Mircea Ciubotaru, Iași, StudIS, 2011, 429 p.
- Petronel Zahariuc, *Documente românești din Arhiva Mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos*, vol. II, în colaborare, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2011, 400 p.
- Silviu Miloiu, Florin Anghel, Dalia Bukeleviciuț, Alexandru Ghisa, Ramojus Kraujelis, Bogdan-Alexandru Schipor, *The Romanian-Lithuanian Relations. Diplomatic Documents (1919-1944)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2011, 244 p.
- *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova, vol. XX, I. Caproșu, C. Burac, Editura Academiei Române, 2011.

În afară de programele și proiectele individuale, cercetătorii de la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” au obținut sau au participat în anul 2011 la un număr de 13 granturi, dintre care 5 internaționale:

a. naționale:

- Mihai Chiper, director de proiect CNCSIS-UEFISCU PN II-RU-PD cod 546/2010, cu titlul *O societate în căutarea onoarei. Duel și masculinitate în sfera publică din România (1859-1918)*, 2010-2012.
- Adrian Cioflâncă, membru în grant CNCSIS, 2008-2011, obținut pentru proiectul *Populism și neopopulism în Europa Centrală și de Est*, director de proiect Michael Shafir.
- Dorin Dobrinu, coordonator (împreună cu Dănuț Mănăstireanu) – sub egida Societății Academice a Românilor Evanghelici – al proiectului *Omul evanghelic. O explorare a comunităților protestante românești*, 2009-2013.
- Dorin Dobrinu, bursier al New Europe College, cu tema *Science as a Political Tool. Atheism, Popularization and Propaganda in „People's” Romania (1948-1965)*, 1 octombrie 2011 – 31 iulie 2012
- Cătălin Turliuc, Mihai-Ștefan Ceașu, Dumitru Ivănescu, Dumitru Vitcu, Sorin D. Ivănescu, Bogdan-Alexandru Schipor, grant CNCSIS, PN2, Program IDEI, Proiect ID-1646/2009-2011, *Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești. Identități multietnice și mutații demografice la est de Carpați în secolele XIX-XX*, director de proiect dr. Cătălin Turliuc.
- Flavius Solomon, Liviu Brătescu, Paul Nistor, Lucian Nastasă, Lorand Madly, Andrei Cușco, grant CNCSIS, PN2, Program IDEI, Proiect ID-816/2009-2011, *Discurs istoric și diplomație: românii din Transilvania și Basarabia în politica externă a României (1877-1947)*, proiect de cercetare exploratorie, CNCSIS, 2009-2011, director de proiect dr. Flavius Solomon.
- Leonidas Rados, titular al grantului UEFISCDI TE *Asociații și societăți studențești la Universitatea din Iași în perioada modernă (1860-1918)*, 2012-2014.
- Petronel Zahariuc (director de proiect), Cătălina Chelcu, grant CNCSIS, din cadrul PN II, Proiecte de Cercetare Exploratorie, 2008-2011, cu tema *Istorie românească în Arhivele de la Muntele Athos*.
- Laurențiu Rădvan (director de proiect), Petronel Zahariuc, grantul CNCSIS, din cadrul PN II, Proiecte de Cercetare Exploratorie, 2008-2011: *De la schimbătorii de bani la băncile*

moderne. *Impactul activității financiare bancare asupra dezvoltării urbane din Moldova (secolul XVI – prima parte a secolului XX).*

b. internaționale:

– Proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale*, contract POSDRU 89/1.5/S/61104, 1 octombrie 2010-31 martie 2012, manager regional Andi Mihalache, Gheorghe Cliveti expert evaluator; dr. Liviu Brătescu, CS III, dr. Cătălina Chelcu, CS III, dr. Mihai Chipor, CS, dr. Paul Nistor, CS III, dr. Leonidas Rados, CS II, dr. Bogdan Schipor, CS III bursieri.

– Alexandru Istrate, bursier în cadrul proiectului internațional de cercetare POSDRU/89/1.5/S/49944 – *Dezvoltarea capacității de inovare și creșterea impactului cercetării prin programe post-doctorale*, 2010-2013.

– Adrian Cioflâncă, Andi Mihalache, participanți la proiectul internațional *Saving, Preserving, and Making Educational Use of the Romanian Jewish Urban Architectural Heritage*, derulat de Asociația IDEE și susținut de Rothschild Foundation Europe, 2010-2011.

– Flavius Solomon, membru în grantul *Handbuch der historischen Regionen Südost-europas*, coordonator prof. dr. Oliver Jens Schmitt, Institut für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien.

– Cătălin Turliuc, Grant 2010-2012, Exzellenzcluster Projektism, Max Plank – Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte, „Die Entstehung nationaler Rechtssysteme im postosmanischen Südosteuropa. Dekonstruktion, Formation und Transfer von Normativität” (*Establishment of National Legal Systems in Post-Ottoman South Eastern Europe. Deconstruction, Formation and Transfer of Normativity*), director prof. em. dr.dr.h.c. mult. M. Stolleis.

În anul 2011, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, în afara ședințelor de comunicări bilunare, ce au continuat cu regularitate, a organizat, singur sau prin colaborare, mai multe manifestări științifice, naționale sau internaționale:

a. naționale:

– 3 februarie 2011, workshopul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate-dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, organizat de către Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” și Academia Română – Filiala Iași.

– 10 februarie 2011, workshopul *Cercetarea interdisciplinară a istoriei Holocaustului. Gropi comune în județul Iași*, organizat de către Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”.

– 25-26 martie 2011, *Cultură, Politică și Societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la Proclamarea Regatului României*, organizat de către Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” și Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, Iași.

– 5 mai 2011, *Leonid Boicu – 80 de ani de la naștere*, organizat de către Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”.

– 5 mai 2011, *Educație, artă și societate în secolele XVII-XX. Modele, receptări, debateri*, organizat de Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”.

– 15 septembrie 2011, *Secolele XVII-XVIII din perspectiva istoriei sociale*, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” în cadrul Zilelor Academice Ieșene.

– 16 septembrie 2011, *Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” – 70*, organizat de Academia Română – Filiala Iași și Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”.

– 17 septembrie 2011, *Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești la est de Carpați în secolele XIX-XX*, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” în cadrul Zilelor Academice Ieșene.

b. internaționale:

– 6 aprilie 2011, *Noi și ceilalți. Construcții identitare în istoria românilor, secolele XIV-XXI*, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași, în cadrul proiectului POSDRU 89/1.5/S/61104.

– 11 mai 2011, conferința *La France, L'UE et la Russie depuis la fin de la Guerre Froide*, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”.

– 11-13 noiembrie 2011, Sibiu, simpozionul *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și Facultatea de Istorie și Patrimoniu a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu.

– 18-19 noiembrie 2011, workshopul *Old vs New Diplomacy. Debates about Romanian and European Diplomacy (XIX-XXI Centuries)*, organizat de Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, Consiliul Național al Cercetării Științifice și Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, Iași.

În afara manifestărilor științifice mai sus-menționate, cercetătorii institutului au susținut numeroase comunicări la diverse simpozioane, seminarii, congrese ori conferințe, naționale sau internaționale:

a. naționale:

– Liviu Brătescu, *Lumea românească la sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX. Lideri, grupări și tensiuni politice*, la simpozionul „Bucovina File de Istorie”, ediția a XII-a, 25-27 noiembrie 2011; *Panteonul național – obiect al disputelor politice din secolul XIX? Cazul Mihai Viteazul*, la simpozionul organizat de Muzeul județean „Ștefan cel Mare”, Vaslui, 3-4 dec. 2011;

– Mihai-Ștefan Ceaușu, *Unirea Bucovinei cu Regatul României, o pagină glorioasă în istoria națională*, la simpozionul „Bucovina care ne doare”, organizat de Societatea Culturală „Plai Mioritic” Iași – Chișinău – Cernăuți, Liga Culturală pentru Unitatea Românilor de Pretutindeni, Muzeul Unirii, Iași, 28 noiembrie 2010; *Marile Puteri și Unirea*, simpozionul național „Națiune și acțiune la 1859”, organizat de Complexul Muzeal Național „Moldova”, Primăria Municipiului Iași, Iași, 23 ianuarie 2011; *Repere cronologice privind devenirea istorică a Institutului*, dezbaterile științifice „Institutul de Istorie «A.D. Xenopol» – 70. Trecut, prezent și perspective”, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și Academia Română – Filiala Iași, în cadrul Zilelor Academice Iașene, Iași 16 septembrie 2011; *Chestiunea rezolvării disputelor naționale într-o zonă multiethnică la sfârșitul primului deceniu al secolului XX. Cazul Bucovinei*, simpozionul național „Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești la est de Carpați în secolele XIX-XX”, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” în cadrul Zilelor Academice Iașene, Iași, 17 septembrie 2011; *Stat și naționalitate în discursul politic susținut de Eudoxiu Hurmuzaki în deceniul șapte al secolului XIX*, la simpozionul național „Retorica politică modernă în Europa Centrală și de Sud-Est. Origini și forme de manifestare (secolele XVI-XX)”, organizat de Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie, Iași, 3-5 noiembrie 2011.

– Bogdan-Adrian Ceobanu, *Diplomați ruși la Curtea Regelui Carol I*, în cadrul simpozionului „Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României”, organizat de Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” Iași și Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 25-26 martie 2011.

– Cătălina Elena Chelcu, „*Nime să nu se amestece*”. *Din trecutul dreptului de judecată*, comunicare susținută în cadrul workshopului „Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate-dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală”, 3 februarie 2011, Academia Română – Filiala Iași.

– Marius Chelcu, *Boieri din ținutul Bacău în a doua jumătate a secolului al XVII-lea: frații Vasile și Timuș Crupenschi*, în cadrul simpozionului național organizat de Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Bacău, împreună cu Muzeul Județean Bacău, 18 noiembrie 2011; *Negoț și negustori în Suceava secolului al XVII-lea*, în cadrul simpozionului național organizat de Muzeul Bucovinei din Suceava, 25 noiembrie 2011; *Trăirea religioasă reper al existenței strămoșilor*, în cadrul manifestării „100 de ani de existență a bisericii Parohiei Reditu din Protopopiatul Iași”, 11 sep. 2011.

– Mihai Chiper, *Militarismul românesc: influențe europene și debateri publice (1859-1914)*, în cadrul seminarului „Educație, artă și societate în secolele XVII-XX. Modele, receptări, debateri”, 5 mai, Iași.

– Veniamin Ciobanu, *Noi informații documentare referitoare la unificarea Principatelor Române (1859-1861)*, la simpozionul național dedicat Unirii Principatelor Române, „Națiune și acțiune la 1859”, ediția a VI-a, Iași, 23 ianuarie 2011; *Aspecte ale problemei orientale în timpul primei părți a domniei lui Carol I (1866-1878)*, la simpozionul național „Cultură politică și

societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României”, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, 25-27 martie 2011.

– Adrian Cioflâncă, *Violența antisemită la începutul operațiunii Barbarossa. Masacre și gropi comune în județul Iași*, comunicare susținută în cadrul workshopului „Cercetarea interdisciplinară a istoriei Holocaustului. Gropi comune în județul Iași”, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, 3 aprilie 2011, Iași; *Masacrele antisemite de la începutul operațiunii Barbarossa*, comunicare susținută în cadrul programului de training cu profesori de istorie, „Holocaustul. Combaterea rasismului și xenofobiei”, organizat de Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, 3 aprilie 2011, Iași; *Aspecte locale ale Holocaustului: descoperirea gropii comune de la Popricani*, comunicare susținută la „Sesiune de instruire a profesorilor de istorie privind predarea problemei Holocaustului”, 10 iunie 2011, Iași; *Pogromul de la Iași și groapa comună de la Popricani*, comunicare susținută la manifestarea „Remembering the Past. Training Teacher Trainers in Holocaust”, organizată de United States Holocaust Memorial Museum, Ambasada SUA în România, Institutul Național pentru Studierea Holocaustului în România „Elie Wiesel”, 26 oct. 2011, București.

– Gheorghe Cliveti, *Studiul istoriei relațiilor internaționale*, la simpozionul „Institutul de Istorie «A. D. Xenopol» – 70. Tradiție, prezent, perspective”; *Restaurarea domniilor pământene în Principatele Române, la 1822. Implicații europene*, la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, decembrie 2011; *Perioada „dintre revoluții” (1821-1848) și protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române. Retorică politică și istorie*, la simpozionul „Retorică politică modernă în Europa Centrală și de Sud-Est (secolele XVI-XX)”, la Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 3-5 noiembrie 2011.

– Dorin Dobrinu, *Sursele comunismului românesc. Situația documentelor deținute de Arhivele Naționale ale României*, la conferința națională *Comunismul Românesc*, organizată de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității și de Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, 17-18 martie 2011, București; *O sursă a istoriei României în a doua jumătate a secolului XX: colecția Anneli Ute Gabany, de la ANR, la masa rotundă The Other Romania. Cold War Broadcasting*, organizată la 27 aprilie 2011, București, Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc; *De partea cui? Consiliile de Coroană și atitudinea României față de Primul Război Mondial (1914, 1916)*, 11 decembrie 2011, Iași, Convenția Societății de Studii Istorice din România, cu tema *Conflicte simbolice în spațiul românesc*.

– Sorin Grigoruță, *Doctorul grec Eustathius Rolla și activitatea sa în Moldova*, comunicare în cadrul seminarului „Educație, artă și societate în secolele XVII-XX. Modele, receptări, dezbateri”, Iași, 5 mai 2011; *Aspecte din viața și activitatea unui doctor de la curtea lui Grigore al III-lea Ghica: doctorul Fotache*, comunicare în cadrul simpozionului „Secolele XVII-XVIII din perspectiva istoriei sociale”, Iași, 15 septembrie 2011.

– Alexandru Istrate, *Literatura autobiografică în timpul lui Carol I. Note pe marginea unor surse ignorate*, la conferința națională „Cultură politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la Proclamarea Regatului României”, Iași, 25-26 martie 2011; *Ruina și muzeul. Un alt tip de lectură a trecutului în memorialistica de călătorie*, la Conferința Națională de Istorie, Târgoviște, 3-4 iunie 2011; *Între adevăr și ficțiune. Memorialistica interpretată drept o sursă istorică*, la conferința „Direcții recente în teoria și istoria culturală”, București, 19-23 septembrie 2011; *Reflecții despre o carieră publică în însemnările personale*, la sesiunea științifică „Unitate, continuitate și independență în istoria poporului român”, Alba-Iulia, 23-24 noiembrie 2011.

– Dumitru Ivănescu, *Franța și Unirea Principatelor*, la simpozionul „Națiune și acțiune la 1859”, organizat de Complexul Muzeal „Moldova” și Primăria Municipiului Iași, Iași, 23 ianuarie 2011; *Ideea „prințului străin” în deceniul premergător instaurării constituționale în România (1856-1866)*, la simpozionul „Cultură, Politică și Societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la Proclamarea Regatului României”, organizat de Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” și Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 25-26 martie 2011; *Un martor ocular despre pogromul de la Iași*, la colochiul „70 de ani de la pogromul din Iași (26-28 iunie 1941): Istorie și memorie”, organizat de Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 26-28 iunie 2011.

– Andi Mihalache, *Câteva considerații despre muzeistica românească în anii 1870-1890: concepții, reprezentanți, polemici*, simpozionul „Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I”, Iași, 25-26 martie 2011; *Originalul și imitația. Note pe marginea documentelor despre muzeul de mlaie creat de Alexandru Odobescu*, simpozionul „Educație, artă și societate în secolele XVII-XX. Modele, receptări, dezbateri”, Iași, 5 mai 2011; *Despre viața socială a obiectelor: patrimoniul, rememorări și biografii înainte și după comunism*, „Comunismul între memorie și istorie”, Râmnicu Sărat, 21-27 august 2011; *Imagini despre corp și sine în Jurnalul lui Franz Kafka*, simpozionul „Imagine și text: strategii de interpretare”, Iași, 27-28 octombrie 2011.

– Paul Nistor, *Identități naționale și conflict ideologic în grafica politică românească din timpul Războiului Rece*, simpozionul „Noi și ceilalți. Construcții identitare în istoria românilor, secolele XIV-XXI”, organizat de Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” Iași, în cadrul proiectului POSDRU 89/1.5/S/61104, 6-7 aprilie 2011; *ONU și România, Sesiunea științifică a Universității „Mihail Kogălniceanu” Iași*, cu tema „Globalizare și Identitate națională. Dimensiuni cultural-juridice”, 3-4 iunie 2011; *Relațiile României cu ONU – 1953*, comunicare în cadrul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași, 9 iunie 2011; *Războiul din spatele fronturilor. Istoria, istoricii și propaganda pentru teritoriile românești (1941-1942)*, la Zilele Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 28-29 octombrie 2011.

– Leonidas Rados, *O realitate, două perspective? Interpretările românești asupra fanarismului de la sfârșitul secolului XIX*, workshopul organizat de Institutul „A.D. Xenopol” din Iași, 3 feb. 2011; *Peregrinatio Academica și Universitatea din Iași în anii 1860. Considerații generale*, la seminarul „Educație, artă și societate în secolele XVII-XX. Modele, receptări, dezbateri”, Iași, 5 mai 2011; *Studenți și profesori ai Universității din Iași la studii în străinătate în deceniul șapte al secolului XIX*, la conferința națională organizată de Muzeul Universității din Iași, 28 noiembrie 2011.

– Bogdan-Alexandru Schipor, *Repatrierea germanilor din România în 1940. Politică, diplomatie și dramă socială*, la simpozionul „Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești la est de Carpați, în secolele XIX-XX”, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, în cadrul Zilelor Academice Ieșene, 17 septembrie 2011.

– Cătălin Turliuc, *Revoluția neterminată, 1989 în context internațional*, conferință cu Anneli Ute Gabanyi, Universitatea „Petre Andrei”, Iași, 19 oct. 2011; *25 Octombrie și semnificația națională a acestei zile*, simpozion dedicat Zilei Armatei Române, Biblioteca Municipală „Mihail Ralea”, Huși, 26 oct. 2011; *Percepții ale Uniunii Europene în România*, Universitatea „Petre Andrei”, cu Teodor Meleșcanu, Cornel Codiță, Iulian Chifu, 29 oct. 2011; *Unitatea – dimensiune fundamentală a statului național modern*, la simpozionul național „România, de ce?”, Teatrul Gh. Pastia, Focșani, 27 nov. 2011; *Muzeul municipal Iași între istorie și viitor*, la simpozionul „Muzele orașului Iași” organizat de Muzeul Literaturii Române, Iași, Casa Pogor, 22 dec. 2011; *Unitatea românilor în modernitate*, conferință la Hotel Ramada Iași, organizator Rotary Iași, 20 ianuarie 2011; *Unirea face puterea*, la al VI-lea simpozion național „Națiune și acțiune la 1859”, Primăria Iași, Muzeul Unirii, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, 23 ian. 2011; *Arc peste timp – Unirea Principatelor 1859*, Casa de cultură a Municipiului Iași, 24 ian. 2011; *Al. I. Cuza în istoria națională*, Biblioteca „M. Ralea”, organizator Primăria municipiului Huși, 25 ian. 2011; *Evoluția drepturilor constituționale ale femeilor în România la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX*, la simpozionul „Gen și Egalitate de șanse”, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, programul POSDRU ID 50679, 8 martie 2011; *Condiția femeii în România interbelică*, la simpozionul „Combaterea stereotipurilor de gen. Implementarea principiilor egalității de șanse și a incluziunii sociale”, Universitatea de Vest Timișoara, programul POSDRU ID 50679, 24-25 martie 2011; *Un instrument al istoricului de artă: Dicționarul ilustrat al artelor frumoase din Moldova de la 1800 până astăzi*, Muzeul Unirii, Iași, 26 martie 2011; *Crizele din lumea arabă și impactul lor pe scena internațională*, la simpozionul „Crizele din lumea arabă” organizat de Centrul pentru Studiul Relațiilor Internaționale, Universitatea „Petre Andrei” din Iași, cu Mircea Mureșan, Teodor Meleșcanu, Cornel Codiță, Iulian Chifu etc., 7 aprilie 2011; *Incluziunea socială și problematica femeilor în U.E.*, la simpozionul „Combaterea stereotipurilor de gen și promovarea egalității de șanse și incluziunii sociale”, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, 18 aprilie 2011, programul POSDRU ID 50679; *Raporturile României cu Republica Moldova în context istoric și actual*, la

dezbateră „Podul de flori între entuziasmul de moment și efectul de durată” organizată de ATRAG, Cercul de Istorie Contemporană și Muzeul Unirii, Muzeul Unirii Iași, 4 mai 2011; 9 Mai – Ziua Europei, la simpozionul „9 mai – Ziua Independenței, Ziua Victoriei, Ziua Europei” organizat de Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui, 9 mai 2011; *România în perioada tranziției 1989-2011*, la Universitatea „Petre Andrei” Iași, lansarea volumului *România post 1989*, de Catherine Durandin și Zoe Petre, cu Al. Zub, Al. F. Platon, C. Bocancea, 11 mai 2011; *Tânăra Europă*, la simpozionul național „Prof. Dr. Ioan Nemeș”, ediția a III-a, Suceava, 13-14 mai 2011; *Mass-media și Istoria recentă*, la lansarea de carte P. Frăsilă, *De la om la om*, Muzeul Unirii Iași, 27 mai 2011; *Valorile liberale românești în context european*, la simpozionul „Liberalism versus populism în context românesc și european” ILB, Universitatea „P. Andrei” cu Vlad Nistor, Nicu Gavriluță, Cristian Bocancea etc., 30 mai 2011; *Naționalismul – o liturghie a modernității*, la Conferințele Muzeului Bucovinei, Suceava, Muzeul de Istorie, 9 iunie 2011; *Petre Andrei – Ministru al Instrucțiunii Publice*, la simpozionul „Petre Andrei, 120 de ani de la naștere” organizat de Universitatea „P. Andrei” și Primăria Municipiului Iași, 29 iunie 2011; *Comunitatea armeană din Moldova*, la simpozionul național organizat de Uniunea Armenilor din România, Suceava, Zamca, 13 august 2011; *Departamentul de istorie contemporană 1958-2011*, la simpozionul „Institutul de Istorie A.D. Xenopol – 70 de ani. Trecut, prezent, viitor”, organizat de Academia Română, Filiala Iași, în cadrul Ediției a XXVI a Zilelor Academice, 16 sept. 2011; *Studiul grupurilor etnice în România secolului trecut. Considerații teoretice și metodologice*, la simpozionul „Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești la est de Carpați în secolele XIX-XX”, organizat de Academia Română – Filiala Iași, în cadrul Ediției a XXVI-a a Zilelor Academice, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, 17 sept. 2011.

– Silviu Văcaru, *Legături de familie între transilvăneni și moldoveni*, colocviul „Relațiile cu românii în dezbaterile congreselor secuiești. O paralelă istorică: 1902-2010”, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău, 18 noiembrie 2010; *Catolici moldoveni sau ceangăi maghiari?*, sesiunea de comunicări științifice „Arhivele și istoria”, Ediția a XVI-a, Bacău, 19 nov. 2010; *Despre boală și bătrânețe în Moldova (prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, simpozionul „Secolele XVII-XVIII din perspectiva istoriei sociale”, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași, 15 septembrie 2011; *Comunități catolice înființate la începutul secolului XIX în Moldova*, simpozionul „Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești la est de Carpați în secolele XIX-XX”, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași, 17 septembrie 2011; *Emigranți transilvăneni în Moldova (începutul secolului al XIX-lea)*, sesiunea națională de comunicări științifice „Românii din sud-estul Transilvaniei. Istorie. Cultură. Civilizație”, Sfântul Gheorghe, 23-24 septembrie 2011; *Legături de rudenie între moldoveni și transilvăneni. Studii de caz*, simpozionul „Orașul mării dintre munți. Bicăz – 400”, Bicăz, 30 septembrie 2011; *Un lăcaș de cult uitat: schitul Fătăciune al familiei Bogdan*, simpozionul național „Monumentul. Tradiție și viitor”, Iași, 13 octombrie 2011.

– Petronel Zahariuc, *O pagină din istoria bibliotecii Mănăstirii Putna*, comunicare la Colocviile Putnei, ediția a X-a, Iași, „Din tezaurul mănăstirii Putna”, februarie 2011; *O ctitorie uitată din vremea lui Vasile Lupu: schitul Ruși (ținutul Roman)*, la ședința de comunicări a Facultății de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, oct. 2011; *Un episcop de Roman din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și datoriile sale (bănești)*, comunicare la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași, oct. 2011.

– Alexandru Zub, *Despre memorialistica feminină a reclusiunii*, Muzeul Eminescu, Iași, 4 mar. 2011; *Spiritul haretian*, sesiunea „Spiru Haret, ctitorul școlii românești”, Filiala Iași a Academiei Române, 19 mar. 2011; *Dimensiunea basarabeană a Marii Uniri*, simpozion „Unirea Basarabiei cu România la ceas aniversar”, Casa Memorială „C. Stere” din Bucov, Ploiești, 25 mar. 2011; *Cuvânt introductiv* la simpozionul „Leonid Boicu – 80 de ani de la naștere”, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, 5 mai 2011; *Leonid Boicu și istoriografia română*, simpozionul „Leonid Boicu – 80 de ani de la naștere”, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, 5 mai 2011; *Alocuție* la simpozionul „La France, l’UE et la Russie depuis la guerre froide”, la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, 11 mai 2011; *Kogălniceanu și epoca sa*, la Societatea de Științe Istorice, Bârlad, 22 mai 2011; *Discours juridique et relations internationales. Survol en historien, Table Ronde*,

Universitatea „M. Kogălniceanu”, 3 iun. 2011; *Istorici români în închisorile regimului comunist*, prelegere la Școala de Vară (ed. XIV), Memorial Sighet, iul. 2011; „*Geniul poporului*” și *identitatea națională*, simpozionul „Geniu și memorie colectivă”, Mănăstirea Putna, 21-23 aug. 2011; *Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” – 70. Trecut, prezent și perspective*, la Zilele Academice Ieșene, Academia Română – Filiala Iași, 16 sep. 2011; *Ideologie și profesionalism în istoriografia română postbelică*, simpozionul „De la stalinism la comunismul național”, Societatea de Științe Istorice Filiala Bârlad, 6 nov. 2011; *Vasile Lica – note istoriografice*, cuvânt (nerostit) la dispariția unui prieten, la simpozionul comemorativ, Universitatea Iași, Casa Catargi, 12 nov. 2011; *Ideea Unirii în istoria românilor*, Academia Română – Filiala Iași, 1 dec. 2011; *Marea Unire în perspectivă istorică*, simpozion ASCOR, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1 dec. 2011; *Suferință și regenerare*, alocuție la Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 8 dec. 2011, cu ocazia prelegerilor făcute de Grigore Caraza și Adrian Gheorghe; *C. Stere și unitatea națională*, cuvânt rostit la deschiderea manifestărilor dedicate Unirii Basarabiei cu România, Bucov, Ploiești, 25 mar. 2011; *Unitatea națională: de la idee la act*, conferință la Galeriile Dana, Iași, 2 apr. 2011; *Gh. Platon – personalitatea istoricului*, la simpozionul internațional „Valori ale spiritualității românești”, ed. II, la Sala Senatului, Universitatea „Al. I. Cuza”, 2 iun. 2011; *Institutul de Istorie „G. Bariț” la aniversare (90)*, aug. 2011; *N. Iorga: sinteza dinamică a istoriei*, conferință la Zilele Bibliotecii Universitare Iași, în Sala Hasdeu, 8 nov. 2011.

b. internaționale:

– Liviu Brătescu, *Inaugurarea statuii lui Mihail Kogălniceanu din 1911. Un moment de reconciliere politică?*, la simpozionul internațional „Noi și ceilalți. Construcții identitare în istoria românilor, secolele XIV-XXI”, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași, 6-7 aprilie 2011; *The Monument in the Public Forum: From the Funeral Substrate to the Political Dimension. The Case of I.C. Brătianu's Statue*, la simpozionul internațional „Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?”, Bucharest, 25th-28th of September 2011; *Mihail Kogălniceanu. Reprezentări ale memoriei colective (1891-1947)*, la simpozionul internațional „Istorie. Cultură. Patrimoniu”, ediția a IV-a, organizat de Muzeul Literaturii Române Iași, 28 -29 septembrie 2011; *1891. Memorii concurente – Carol I și I.C. Brătianu*, la sesiunea internațională a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, 5-7 octombrie, 2011; *Chestiunea evreiască la 1866. Discursuri, practici și dispute politice*, la simpozionul internațional „Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX”, ediția a V-a, 11-13 noiembrie 2011.

– Mihai-Ștefan Ceașu, *Naționalism cultural și asociaționism în Bucovina în secolul XIX*, Cluj, 22-24 septembrie 2011, simpozionul internațional „Asociaționism și naționalism cultural: 150 de ani de la înființarea ASTREI”, organizat de Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române sub genericul „Centrul de Studii Transilvane: 20 de ani de la înființare”; *Die Bukowina und die Rumänen*, Berlin, Germania, 15 aprilie 2011, simpozionul internațional „Vergessene Regionen. Die Bukowina, eine europäische Kulturlandschaft”, organizat de Deutsches Kulturforum östliches Europa din Potsdam, cu Bayerische Vertretung beim Bund din Berlin; *Modernisierung des Unterrichts- und Erziehungsbereichs in der Bukowina im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts (und Anfang des 19. Jahrhunderts)*, Graz, Austria, 25-29 iulie 2011, „Al XIII-lea Congres Mondial de Studii privind secolul XVIII”, organizat de Societatea Internațională de Studiere a Secolului XVIII, Societatea Austriacă de Studii privind Secolul 18, Universitatea din Graz.

– Bogdan-Adrian Ceobanu, *Reflections on Romanian Old Diplomacy: Romanian Diplomats at Sankt-Petersburg (1878-1918)*, în cadrul workshopului internațional „Old vs New Diplomacy. Debates about the Romanian and European Diplomacy (XIX-XXI Centuries)”, Iași, 18-19 noiembrie 2011.

– Cătălina Elena Chelcu, *Infracțiuni și pedepse în Moldova (secolul al XIV-lea – mijlocul secolului al XVIII-lea). Stadiul cercetării*, în cadrul workshopului „Noi și ceilalți. Construcții identitare în istoria românilor”, simpozion internațional desfășurat între 6-7 aprilie 2011, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”; *Justice and Taxation in Moldavia (Late 16th Century – 17th Century): the Case of the „Dedicated monasteries”*, în cadrul simpozionului internațional „Recent Studies

on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?", Bucharest, 25th-28th of September 2011.

– Marius Chelcu, *Ulițe și mahalale în orașele moldovenești: sensuri urbanistice*, în cadrul seminarului internațional *Educație, artă și societate în secolele XVII-XX. Modele, receptări, dezbateri*, organizat de Academia Română Filiala Iași, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași, 5 mai 2011.

– Mihai Chiper, *Iașul mitic: nostalgie, istorie, memorie culturală*, la conferința internațională *Noi și ceilalți. Construcții identitare în istoria românilor, secolele XIV-XXI*, Iași, 6-7 aprilie 2011; *The Month of Iași: The Holidays of a Decadent City in the Interwar Period (1935-1938)*, la conferința internațională *Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?*, București, 25-28 septembrie 2011; *The most famous Romanian affair of honour: Filipescu-Lahovari (1897). The implications of deadly duel*, la conferința internațională „Dying and Death in 18th-21st Century Europe”, Alba Iulia, 28 septembrie – 1 octombrie 2011.

– Veniamin Ciobanu, *Instances from the Romanian-Tartar Relations in the 18th Century*, la International Conference „Relations of the Crimean Khanate with the Romanian Principalities (15th-18th centuries)”, Simferopol – Bağçasaray – Feodosia (Kefe), Crimeea, Ucraina, 01-03 May, 2011; *Information from Swedish diplomatic sources regarding the outbreak of Lituianian insurrection (April 1831)*, la conferința internațională „Black Sea and Baltic Sea Regions: confluences, influences and crosscurrents in the modern and contemporary ages”, Târgoviște, 20-22 mai 2011; *O „istorie” a insurecției din Polonia din 1830 în viziunea unui diplomat suedez*, la simpozionul internațional, „Zilele culturii polone”, Suceava, 8-10 septembrie 2011; *Contacts polono-roumains au niveau des élites au cours du XVIIIe siècle*, la „Colloque de la Commission d’Historiens Polonais et Roumains”, Varsovie-Lublin/Kazimierz Dolny, 13-16 sep. 2011; *Debutul insurecției poloneze din noiembrie 1830 în viziunea unui diplomat englez*, la sesiunea internațională de slavistică „Studiile slave în context european”, București, 7-8 octombrie 2011.

– Adrian Cioflâncă, *Genocidal Killings and Mass Graves in 20th Century Romania*, comunicare susținută la United States Holocaust Memorial Museum, 21 dec. 2010, Washington D.C. (SUA); *A New Perspective in the Interpretation of the Iasi Pogrom (June 1941)*, comunicare susținută la a șaisprezecea Convenție Mondială Anuală organizată de „The Association for the Study of Nationalities”, 16 apr. 2011, Columbia University, New York (SUA); *A Forgotten Reality: The Anti-Semitic Massacres of the Romanian Army at the Onset of Operation Barbarossa*, comunicare susținută la conferința internațională „The Memory of the World War II”, organizată de Universitatea Pedagogică de Stat, 15 mai 2011, Chișinău (Republica Moldova); *Making the past comfortable. Autobiographies and memoirs of former communist leaders*, comunicare susținută la colocviul internațional „Utilizarea memoriei / trecutului recent în spațiul public”, organizat de Universitatea de Vest, 20 mai 2011, Timișoara; *Holocaust and Communism. Intertwined Pasts and Parallel Historiographies*, comunicare susținută la simpozionul internațional „Dealing with the Past: The Role of Historians’ Commission – The Swiss and the Romanian Experience”, organizat de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc și Ambasada Elveției în România, 15 iun. 2011, București; *Pogromul de la Iași în contextul declanșării operațiunii Barbarossa. Cauze situaționale ale violenței colective*, comunicare susținută în cadrul colocviului internațional „70 de ani de la Pogromul de la Iași (28-30 iunie 1941)”, organizat de Universitatea „Al. I. Cuza” și Universitatea Paul Valéry Montpellier III, 27 iun. 2011, Iași; *Genocidal Killings in Romania: Holocaust-Era Mass Graves Discovered in Iași*, comunicare susținută la conferința internațională „Mass Graves of the Holocaust”, organizată de Centrul de Studii Avansate al United States Holocaust Memorial Museum, Yahad-In Unum și Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, 1 iul. 2011, București; *The Thaw as a Trap. Echoes of 1956 in Communist Romania*, comunicare susținută la Terror Haza, în cadrul conferinței internaționale „1956. Who have died for thee...”, 21 oct. 2011, Budapesta (Ungaria); *Urban Mythologies. Anti-Semitic Rumors, Diversion and Propaganda during the Iași Pogrom (June, 1941)*, comunicare susținută la Universitatea Tel Aviv, în cadrul conferinței internaționale „History of the Romanian Jews in the 20th Century. Myth and Reality”, organizată de Institutul Cultural Român din Tel Aviv, 7 nov. 2011, Tel Aviv (Israel).

– Gheorghe Cliveti, *Anii 1866 și 1881 la români. Note istoriografice*, la simpozionul internațional *Cultură politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la Proclamarea*

Regatului României, organizat de Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” și Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” Iași, 24-26 martie 2011; *Historical study of international relations: concepts, methodologies*, în cadrul workshopului internațional *Old vs New Diplomacy. Debates about the Roumanian and European Diplomacy (XIX-XXI Centuries)*, organizat de Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” și Universitatea „Al. I. Cuza Iași”.

– Dorin Dobrinu, *Tradiție, actualitate, perspective. Arhivele Naționale ale României la începutul secolului XXI*, 24-25 martie 2011, Cluj-Napoca, conferința internațională *Asigurare, descriere, conservare. Surse arhivistice cu privire la populația germană din România în arhive europene*, organizată de Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Landesarchiv Baden-Württemberg – Staatsarchiv Freiburg și Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen, Germania; *(Controlling) The access to documents in Romania prior and after 1989*, 10-11 mai 2011, Budapesta, Ungaria, 23rd Conference of the European Board of National Archivists (EBNA).

– Alexandru Istrate, *Ce înțelegem din istorie. Pildele trecutului în literatura didactică modernă*, la conferința internațională „Istorie, cultură și civilizație în Europa de Sud-Est”, Chișinău, 14-16 apr. 2011; *Regăsirea trecutului în literatura autobiografică modernă*, la conferința internațională „Zilele Studiilor Române – Teorii, modele noi și aplicarea lor în lingvistica, literatura, translatologia și didactica ultimilor 20 de ani”, Bratislava, 23-24 sep. 2011.

– Andi Mihalache, *Dezbateri legate de istoriografia problemei evreiești în Iași*, simpozionul „Guidelines for teaching about the Holocaust”, Iași, 8-10 iunie 2011.

– Paul Nistor, *Imaginea României Mari în societatea americană interbelică*, conferința internațională „Istorie, Cultură și Civilizație în Europa de Sud-Est”, Chișinău, 14-16 aprilie 2011, organizator Asociația Tinerilor Istorici din Republica Moldova (ANTIM); *The Art World and the Establishment of the Communist Regime in Romania*, la conferința internațională „Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?”, Academia Română, București, 26-28 sep. 2011; *Propaganda românească prin cultură și istorie în Italia celui de-al Doilea Război Mondial (1941, 1942)*, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, 10-13 nov. 2011; *Relațiile României cu ONU în 1954*, la simpozionul „Old vs New Diplomacy. Debates about the Romanian and European Diplomacy (XIX-XXI Centuries)”, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, 18-19 nov. 2011.

– Leonidas Rados, *Interferențele greco-române în interpretarea „școlii” lui Demosthene Russo*, la conferința internațională „Noi și ceilalți. Construcții identitare în istoria românilor, secolele XVII-XXI”, Iași, 6-7 aprilie 2011; *A researcher of the Phanariote Regime (Constantin Erbiceanu) and his studies at the University of Athens (1865-1868)*, la conferința internațională „Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?”, București, 25-28 sep. 2011; *Jewish Students and Jewish-Gentile Relations in the University of Iasi, 1860-1900*, la conferința *Jews in Pre-Socialist Educated Elites (19-20 centuries)*, Budapesta, CEU, 4-5 nov. 2011; *The European Policy Regarding the Greek and Romanian Questions Around the 1821 Revolution*, la congresul „Rigas Ferreos, Ioannis Capodistrias, Francisco De Miranda. Greek Thought In The Self-Institution Of Societies, The Enlightenment And The Contemporary International Relations”, organizat de Academy of Institutions and Culture, 10 dec. 2011, Atena.

– Bogdan-Alexandru Schipor, *Repatrierea germanilor din România în 1940. Aspecte politico-diplomatice*, la simpozionul internațional „Noi și ceilalți. Construcții identitare în istoria românilor, secolele XIV-XXI”, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași, 6-7 apr. 2011; *The Aggression's Symptoms: Some Considerations about the Repatriation of the Germans from Baltic States and the Romanian Territories in 1939-1940*, la Second International Conference on Nordic and Baltic Studies in Romania, „Black Sea and Baltic Sea Regions: Confluences, Influences and Crosscurrents in the Modern and Contemporary Ages”, organizat la Târgoviște de către Asociația Română de Studii Baltice și Nordice, Universitatea „Valahia” din Târgoviște, Ministerul Afacerilor Externe, Ambasada Finlandei la București, Ambasada Suediei la București, Ambasada Norvegiei la București, Ambasada Lituaniei la București, Consulatul Letoniei la București, Primăria Târgoviște, Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște și Centrul pentru Studiul Istoriei Relațiilor Internaționale „Grigore Gafencu” din Târgoviște, 20-23 mai 2011; *The Repatriation of the Germans from Latvia and Romania in 1939-1940: The Imperatives*

of *Searching for a New Identity*, la simpozionul „Recent Studie son Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?”, desfășurat în cadrul proiectului *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale*, organizat de către Academia Română, Academia Austriacă de Științe, École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), Federal Institute for the Culture and History of the Germans in Eastern Europe (Oldenburg), Deutsche Denkmal Akademie (Frankfurt-am-Main – Romrod – Görlitz), Institutul pentru Studiul Problemelor Minorităților Naționale (Cluj-Napoca), New Europe College (București), Universitatea Babeș-Bolyai (Cluj-Napoca), 25-28 sep. 2011; *The Repatriation of the Germans from the Romanian Territories in 1940*, la conferința „Methods, Means and Aims in Socio-Humanities”, Roma, 25-27 nov. 2011, organizată de către Academia Română (București-Cluj-Iași), Austrian Academy of Sciences (Vienna), École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), Federal Institute for the Culture and History of the Germans in Eastern Europe (Oldenburg), Deutsche Denkmal Akademie (Frankfurt-am-Main – Romrod – Görlitz), Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (Cluj-Napoca), New Europe College (Bucharest), Universitatea Babeș-Bolyai (Cluj-Napoca).

– Flavius Solomon, *Rumynskie socialisty i problema vojny i mira na Balkanah (1910-1916)*, la conferința „Modernizarea vs. vojna: čelovek na Balkanah nakanune i vo vremja Balkanskih vojn (1912-1913)”, Moscova, Institutul de Slavistică, 26-27 apr. 2011; *Anul 1812 și consecințele sale pentru Basarabia*, 25 iunie, organizată de Uniunea Scriitorilor din Republica Moldova, Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Republicii Moldova și Asociația Istoricilor din Republica Moldova ș.a.; *Der Beitrag der Wissenschaft zur Entwicklung der Zivilgesellschaft in Südosteuropa*, la conferința „Internationales Symposium des dokumenta Netzwerks”, Regensburg, 20-22 oct. 2011; *Un diplomat al revoluției. Cristian Racovski și social-democrația rusă în 1917*, la simpozionul „Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX”, Sibiu, 11-13 nov. 2011.

– Cătălin Turliuc, *Nationalism and Minorities in Romania at the beginning of Interwar Period*, la „Lumen International Scientific Conference 2011”, 18-19 feb., organized by Lumen Research Centre in Humanistic Sciences, Al. I. Cuza University, P. Andrei University, M. Kogălniceanu University, State University of Moldova, Romanian Academy, Iasi Branch; *Nationalism, Multiculturalism and Minority Rights in 20th Century Romania*, la conferința internațională „Ethnicity, Confession and Intercultural Dialogue at the European Union Eastern Border”, 2-5 iunie 2011, Universitatea Oradea, Institute for Euroregional Studies Oradea Debrecen, Asociația Română de Relații internaționale și Studii Europene; *Dimitrie Cantemir și esoterismul baroc din Istoria Ieroglifica*, la conferința internațională „Opera lui Dimitrie Cantemir – simbol al convergenței civilizațiilor”, organizată de Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, București, 21-22 oct. 2011; *Parteneriatul estic și Sinergia Mării Negre*, comunicare la „Forumul Economic Transfrontalier Romania-Republica Moldova-Ucraina”, organizat de Consiliul Județean, Primăria municipiului, Camera de Comerț, Vaslui, 4 martie 2011; *Ideal și construcție națională în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, la simpozionul internațional „Gheorghe Asachi – ctitor de cultură românească”, ediția a IV-a, organizat de Biblioteca Județeană „Gh. Asachi”, Institutul de Studii Interdisciplinare „P. Andrei”, Fundația Academică „P. Andrei”, Iași, 14-15 apr. 2011; *Naționalismul cultural – Ipoteze ale unui parcurs în modernitate*, la conferința internațională „Asociaționism și naționalism cultural: 150 de ani de la întemeierea Astreii”, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca 22-24 septembrie 2011.

– Alexandru Zub, *Quelle Europe, quel discours historique dans la perspective d'un demi-siècle*, la simpozionul internațional „Penser l'Europe” (X), Academia Română, 14-15 oct. 2011.

În cadrul unor manifestări științifice internaționale sau al schimburilor interacademice desfășurate în anul 2010, un număr de 12 cercetători de la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” au efectuat deplasări în Austria, Federația Rusă, Franța, Germania, Grecia, Israel, Italia, Letonia, Lituania, Marea Britanie, Republica Moldova, Statele Unite ale Americii, Ungaria. Aceste deplasări au facilitat completarea unor colecții de documente, investigații în arhive și biblioteci, documentări în vederea realizării și concretizării la un nivel științific ridicat a proiectelor de cercetare în care sunt implicați cercetătorii Institutului „A.D. Xenopol”:

– Liviu Brătescu, Germania, Mainz, 6 oct. – 6 dec. 2011, mobilitate în cadrul proiectului *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale*, contract POSDRU 89/1.5/S/61104;

– Mihai-Ștefan Ceașu, Austria, Graz, 25-29 iul. 2011, participare la al XIII-lea Congres Mondial de Studii privind Secolul XVIII, organizat de Societatea Internațională de Studiere a Secolului XVIII, Societatea Austriacă de Studii privind Secolul 18 și Universitatea din Graz; Berlin, Germania, 15 apr. 2011, simpozionul internațional „Vergessene Regionen. Die Bukowina, eine europäische Kulturlandschaft”, organizat de Deutsches Kulturforum östliches Europa din Potsdam, cu Bayerische Vertretung beim Bund din Berlin, cu *Die Bukowina und die Rumänen*.

– Bogdan Ceobanu, Federația Rusă, Moscova, 29 aug. – 18 sep. 2011, stagiul de cercetare la Academia Rusă de Științe, Institutul de Slavistică din Moscova.

– Cătălina Chelcu, Republica Moldova, Chișinău, 17 oct. – 7 nov. 2011, Academia de Stat a Republicii Moldova, Institutul de Istorie, în cadrul schimburilor interacademice; Franța, Paris, 1 iun. – 1 iul. 2011, mobilitate în cadrul proiectului *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale*, contract POSDRU 89/1.5/S/61104, Écoles des Hautes Études en Sciences Sociales; Ungaria, Budapesta, 1 aug. – 1 sep. 2011, mobilitate în cadrul proiectului *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale*, contract POSDRU 89/1.5/S/61104, Institute of History, Hungarian Academy of Sciences; Franța, Paris, 1 sep. – 1 oct. 2011, mobilitate în cadrul proiectului *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate...*, cit.

– Marius Chelcu, Franța, Paris, 1 iun. – 1 iul. 2011, stagiul de documentare, Écoles des Hautes Études en Sciences Sociales; Republica Moldova, Chișinău, 17 oct. – 7 nov. 2011, Chișinău, Academia de Stat a Republicii Moldova, Institutul de Istorie, în cadrul programului de schimburi interacademice între Academia Română și Academia de Științe a Republicii Moldova.

– Adrian Cioflâncă, Statele Unite ale Americii, Washington D.C., 21 dec. 2010, susținerea comunicării *Genocidal Killings and Mass Graves in 20th Century Romania*, la United States Holocaust Memorial Museum; Statele Unite ale Americii, New York, susținerea comunicării *A New Perspective in the Interpretation of the Iasi Pogrom (June 1941)*, la a șaisprezecea Convenție Mondială Anuală organizată de „The Association for the Study of Nationalities”, 16 apr. 2011, Columbia University; Republica Moldova, Chișinău, 15 mai 2011, susținerea comunicării *A Forgotten Reality: The Anti-Semitic Massacres of the Romanian Army at the Onset of Operation Barbarossa*, la conferința internațională „The Memory of the World War II”, organizată de Universitatea Pedagogică de Stat; Ungaria, Budapesta, 21 oct. 2011, susținerea comunicării *The Thaw as a Trap. Echoes of 1956 in Communist Romania*, la Terror Haza, în cadrul conferinței internaționale „1956. Who have died for thee...”; Israel, Tel Aviv, 7 nov. 2011, susținerea comunicării *Urban Mythologies. Anti-Semitic Rumors, Diversion and Propaganda during the Iasi Pogrom (June, 1941)*, la Universitatea Tel Aviv, în cadrul conferinței internaționale „History of the Romanian Jews in the 20th Century. Myth and Reality”, organizată de Institutul Cultural Român din Tel Aviv.

– Gheorghe Cliveti, Italia, Roma, 25-27 noiembrie 2011, participare la conferința *Methods, Means and Aims in Socio-Humanities*, organizată de către Academia Română (București-Cluj-Iași), Austrian Academy of Sciences (Vienna), École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), Federal Institute for the Culture and History of the Germans in Eastern Europe (Oldenburg), Deutsche Denkmalsakademie (Frankfurt-am-Main – Romrod – Görlitz), Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (Cluj-Napoca), New Europe College (Bucharest), Universitatea Babeș-Bolyai (Cluj-Napoca).

– Andi Mihalache, Franța, Paris, 29 mai – 5 iunie 2011, stagiul de monitorizare științifică și administrativă la EHES, partener în cadrul proiectului POSDRU 61104; Italia, Roma, 25-27 nov. 2011, participare la conferința *Methods, Means and Aims in Socio-Humanities*, organizată de către Academia Română (București-Cluj-Iași), Austrian Academy of Sciences (Vienna), École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), Federal Institute for the Culture and History of the Germans in Eastern Europe (Oldenburg), Deutsche Denkmalsakademie (Frankfurt-am-Main –

Romrod – Görlitz), Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (Cluj-Napoca), New Europe College (Bucharest), Universitatea Babeș-Bolyai (Cluj-Napoca).

– Leonidas Rados, Grecia, Atena, 10 decembrie 2011, susținerea comunicării *The European Policy Regarding the Greek and Romanian Questions Around the 1821 Revolution*, la congresul „Rigas Ferreos, Ioannis Capodistrias, Francisco De Miranda. Greek Thought In The Self-Institution Of Societies, The Enlightenment And The Contemporary International Relations”, organizat de Academy of Institutions and Culture la Atena.

– Bogdan-Alexandru Schipor, Letonia, Riga, 9 oct. 2011 – 9 nov. 2011, mobilitate în cadrul proiectului *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale*, contract POSDRU 89/1.5/S/61104; Lituania, Vilnius, 1 dec. 2011 – 31 dec. 2011, mobilitate în cadrul proiectului *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate...*, cit.; Italia, Roma, 25-27 nov. 2011, participare la conferința *Methods, Means and Aims in Socio-Humanities*, organizată de Academia Română (București-Cluj-Iași), Austrian Academy of Sciences (Vienna), École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), Federal Institute for the Culture and History of the Germans in Eastern Europe (Oldenburg), Deutsche DenkmalAkademie (Frankfurt-am-Main – Romrod – Görlitz), Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (Cluj-Napoca), New Europe College (Bucharest), Universitatea Babeș-Bolyai (Cluj-Napoca), cu o comunicare intitulată *Identity Searches. The Repatriation of the Germans from the Romanian Territories in 1940*.

– Flavius Solomon, Federația Rusă, Moscova: 25-28 apr. 2011; Republica Moldova, Chișinău: 24-26 iun. 2011; Germania, München: 24 aug. – 4 sep. 2011; Germania, Regensburg: 2-23 oct. 2011.

– Cătălin Turliuc, Marea Britanie, Londra, 17-26 iulie 2011, stagiul documentare în cadrul grantului CNCSIS-IDEI nr. 1646/2008, intitulat *Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești. Identități multietnice și mutații demografice la est de Carpați în secolele XIX-XX*, director de proiect dr. Cătălin Turliuc; Germania, Frankfurt/Main, 1-28 oct. 2011, Institutul European de Istorie a dreptului Max Plank, documentare în cadrul grantului CNCSIS-IDEI nr. 1646/2008, cit.

Demn de menționat este și faptul că dr. Dorin Dobrințu, CS III, este membru al Societății științifice Centre for Post-Communist Studies, St. Francis Xavier University, Antigonish, Nova Scotia, Canada.

Nu în ultimul rând, trebuie semnalat că o bună parte dintre rezultatele muncii de cercetare depuse de membrii Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” în anul 2011 a văzut lumina tiparului în periodicele consacrate care sunt scoase sub egida instituției, dar și faptul că șase dintre cercetători sunt îndrumători de doctorat – Alexandru Zub, Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Gheorghe Cliveti, Mihai-Ștefan Ceașu și Veniamin Ciobanu.

Bogdan-Alexandru Schipor
Cătălina Elena Chelcu

IN MEMORIAM

D. IVĂNESCU, ÎN AMINTIRE

A plecat dintre noi, după o scurtă suferință, un eminent studios al trecutului românesc în context european: Dumitru Ivănescu. S-a stins, brusc, la 4 septembrie 2011, lăsând un gol de neacoperit în familie, în tagma istoriografică, în societatea cu care a știut să aibă relații îndeobște cordiale. Faptul se explică nu doar prin unicitatea oricărei persoane (cu atât mai mult dacă e vorba de o personalitate), ci mai ales prin neputința de a-l înlocui eficient și fără zăbavă. Lumea se consolează de regulă evocând faptele dispărutului, partea de bine pe care acesta a izbutit să o aducă în „economia” lumii, însă nimic nu mai poate înlocui o prezență ce s-a dovedit activă și benefică decenii în șir. Comunitatea profesională o resimte în consecință, odată cu ispita unui repertoriu bibliografic cât mai complet.

Un asemenea bilanț e însă prematur, în cazul de față, din moment ce unele manifestări cărturărești se află încă risipite în presă sau în curs de apariție, autorul socotindu-se „mobilizat” consensual până în ultima clipă. Stă ca exemplu, la îndemâna celor interesați, studiul despre ideea „prințului străin” în epoca Unirii, abia apărut într-o culegere tematică și ținând anume de un proiect mai vast¹.

Atent cu datele despre alții, D. Ivănescu a fost destul de judicios și în sistematizarea datelor despre sine, punând într-o anumită rânduială informația utilă unei analize a activității sale ca arhivist, istoric, literat, ipostaze afine ale efortului său epistemic. Nota curriculară și lista de lucrări disponibile pot edifica pe oricine asupra angajamentului său cărturăresc, constant și mereu extins, de la inițierea propriu-zisă în meseria de istoric până la reflecțiile personale, concluzive, despre *document* și *biografie*².

Bârlădean de origine (n. 17 octombrie 1939), D. Ivănescu a studiat istoria la Universitatea „Al. I. Cuza”, bucurându-se de îndrumarea unor moderniști de seamă, precum D. Berlescu și Gh. Platon, ultimul fiind și conducătorul tezei sale de doctorat, privitoare la prezența postumă a lui Cuza Vodă³. Epoca Unirii a rămas, în fond, principala secvență cronotopică de care s-a ocupat, sub unghi documentar și analitic, pe linia unei sinteze mai ample la care ar fi ajuns, fără îndoială, dacă nu se stingea

¹ *Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României*, ed. Gheorghe Cliveti, Adrian-Bogdan Ceobanu, Ionuț Nistor, Iași, Demiurg, 2011, p. 21-31.

² D. Ivănescu, *Documentul între biografie și operă*, Iași, Alfa, 2004.

³ Idem, *Alexandru Ioan Cuza în conștiința posterității*, Iași, Junimea, 2001.

înainte de timp. Iar acea secvență i-a permis să examineze, totodată, unele aspecte ale pașoptismului, ca și urmările acestuia în plan economic, social-politic, cultural. Relațiile cu vecinii și contextul european l-au preocupat în egală măsură, ca fiind indispensabile în orice discurs integrativ.

Rolul factorului alogen în construcția identitară a ajuns a fi o temă predilectă, căreia și D. Ivănescu i-a făcut loc în preocupările sale de modernist. Împreună cu D. Vitcu și C. Turliuc, el a publicat de altfel un consistent volum de studii, unele recuperate din revista „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae” și alte periodice⁴.

Istoria diplomației și a raporturilor externe, îndeosebi cu referire la epoca Unirii și la cea a independenței, ocupă un loc proeminent în studiile cercetătorului. Arhivele franceze, mai ales, i-au furnizat documente noi și posibilitatea de a nuanța cunoașterea unor evenimente, figuri, situații.

Tema unității naționale, cu corolarele ei, independența și modernizarea, a fost mereu pusă la lucru, cu documente și nuanțe noi, pe cont propriu sau în echipă, de la *acte și scrisori* (1973) la *momente, fapte, protagoniști* (2005) și la *toți în unu* (2009). Sinteza despre *Alexandru Ioan Cuza în conștiința posterității* (2001, premiată apoi de Academie) a fost o culminație de strădanii restitutive, extinse în mod firesc prin colaborarea cu alți moderniști. La fel a făcut și în alte cazuri, legate de evoluția chestiunii orientale, războiul de întregire, literatura interbelică, arhivele statului.

Ultima temă a rămas, de fapt, o constantă în activitatea vechiului arhivist, care a fost mereu și un istoric de marcă, atent la valorificarea noutății, în sens diacronic, după bunele exemple ale unor înaintași, precum G. Asachi, T. Codrescu, G. Ghibănescu, G. Ungureanu, Șt. Meteș etc.

În calitate de arhivist, ajuns chiar șef al filialei ieșene, s-a dovedit la fel de atent în sistematizarea „materialelor”, unele puse în valoare *en historien* de el însuși, după exemplul predecesorului său, G. Ungureanu, și al altor specialiști în domeniu. A colaborat la „Revista arhivelor”, la întocmirea de îndrumătoare și alte evidențe, a avut legături cordiale cu arhiviști de seamă, precum Ștefan Meteș, despre care a și scris la un moment dat. În biroul său l-am întâlnit prima dată pe distinsul clasicist și scriitor Petru Creția, care venise la Iași, pe urmele lui Eminescu, și a dorit să ne cunoaștem.

Se regăsesc în palmaresul disponibil, în același sens, muzeografi, etnologi, oameni de artă, cu privire la care D. Ivănescu a adus mereu date noi. Culegerea de studii *Documentul între biografie și operă* (Ed. Alfa, 2004) îi adună pe unii, nu fără temei, sub aceeași copertă: Călinescu, Creangă, Eminescu, Kirileanu, Maiorescu, Oțetea, Philippide, Sadoveanu, Xenopol, notați aici în altă ordine decât cea din volum. În dedicația pe exemplarul oferit subsemnatului, autorul le socoate simple „mofuri de istorie literară”, sperând totuși că ele vor avea ecou în breaslă. Dincolo de această glumă amicală, volumul se arată destul de consistent pentru a se impune.

Cât despre istoriografia propriu-zisă, trebuie amintite numaidecât contribuțiile sale, cele mai multe cu extensii documentare, despre G. Asachi, Ilie Bărbulescu, T. Codrescu, M. Costăchescu, N. Iorga, M. Kogălniceanu, I. Minea, A. Oțetea, Gh. Platon, A.D. Xenopol, ultimul beneficiind anume de mai multe demersuri. În ultimul număr din „Dacia literară”, ieșit după dispariția istoricului, s-a întâmplat să apară (nu fără noimă) un articol al său despre *Mihail Sadoveanu și teatrul*, text ce prelungește până în clipa de față strădania sa cărturărească, acum în slujba istoriei literare⁵.

O anume voință de afirmare, în sens pozitiv, se putea recunoaște (cum altfel?) în mai toate actele sale și ea ar putea fi de sursă genetică, deoarece din familia lui s-au impus și alte figuri: fratele Cezar, poetul, scriitorul; unchiul Gh. Ivănescu, marele lingvist, personalitate ilustră a filologiei noastre. Îi era proprie, se poate spune, ca oricărui studios al trecutului, „bucuria – niciodată obosită – de a mai cunoaște încă o parte din necunoscut”, ca în reflecția rostită cândva, la mormântul altui istoric, abia săvârșit din viață⁶. E un gând consolator, poate, la îndemâna oricui mai simte respect pentru strădania cărturărească.*

Alexandru Zub

⁴ D. Vitcu, D. Ivănescu, C. Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen 1832-1918*, Iași, Junimea, 2002.

⁵ „Dacia literară”, XXII, 5, 2011, p. 4-14.

⁶ V. Pârvan, *Scrieri alese*, ed. Alexandru Zub, București, Ed. Academiei, 2006, p. 612.

* Text preluat din „Dacia literară”, XX, 6/99, 2011, p. 5-8: *Un istoric de seamă, un istoric al cetății: D. Ivănescu*.

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSLit.	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei, Chișinău
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
AIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
AMB	= Arhivele Municipiului București
AMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AMP	= Acta Musei Porolissensis, Zalău
ANB	= Arhivele Naționale București
AnM	= Analele Moldovei
ANI	= Arhivele Naționale Iași
ANIC	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AOSPRM	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
ArhGen	= Arhiva Genealogică
ARMSȘ	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
ASB	= Arhivele Statului București
ASB, AN	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi.
ASB, Doc. ist.	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
ASBc	= Arhivele Statului Bacău
ASBt	= Arhivele Statului Botoșani
ASC	= Arhivele Statului Cluj
ASG	= Arhivele Statului Galați
ASI	= Arhivele Statului Iași
ASMh	= Arhivele Statului Mehedinți
ASO	= Arhivele Statului Oradea
ASRI	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
ASTm	= Arhivele Statului Timișoara
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. XLIX, 2012, p. 491–492

BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română, București
BRV	= Bibliografia românească veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
CC	= Codrii Cosminului
CG	= Cuget românesc
CI	= Cercetări istorice (ambele serii), Iași
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CvL	= Convorbiri literare (ambele serii)
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DI	= Dosarele istoriei, București
DIR	= Documente privind istoria României
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= Documenta Romaniae Historica
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromaniae
GB	= Glasul Bisericii, București
IN	= Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași.
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LR	= Limba română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MI	= Magazin Istoric, București
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
MSȘIA	= Memoriile secției de științe istorice și arheologie a Academiei Române, București
NedH	= Nouvelles Etudes d'Histoire, București
NRR	= Noua revistă română, București
RA	= Revista arhivelor, București
RdI	= Revista de istorie, București
RER	= Revue des Études Roumaines
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor regale
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RI	= Revista istorică
RIR	= Revista istorică română
RITL	= Revista de istorie și teorie literară, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
Rsl	= Romanoslavica
SAHIR	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
SAI	= Studii și articole de istorie, București
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei, București
SCILF	= Studii și cercetări de istorie literară și folclor, București
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie
SCN	= Studii și cercetări de numismatică, București
SCSI	= Studii și cercetări științifice. Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SJAN	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
SMIM	= Studii și materiale de istorie medie, București
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdI	= Studii. Revistă de istorie, București
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
VR	= Viața Românească